

FILOLOŠKI I TEOLOŠKI RAD BOGOSLAVA ŠULEKA NA HRVATSKOM IZDANJU NOVOGA ZAVJETA

Kovačić, Mislav

Doctoral thesis / Disertacija

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:273327>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-11**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Mislav Kovačić

**FILOLOŠKI I TEOLOŠKI RAD BOGOSLAVA
ŠULEKA NA HRVATSKOM IZDANJU
NOVOGA ZAVJETA**

DOKTORSKI RAD

Mentori:

prof. dr. sc. Peter Kuzmič
prof. dr. sc. Branka Tafra

Zagreb, 2015.

University of Zagreb

Centre for Croatian Studies

Mislav Kovačić

**THE PHILOLOGICAL AND THEOLOGICAL
WORK OF BOGOSLAV ŠULEK ON THE
CROATIAN EDITION OF THE NEW
TESTAMENT**

DOCTORAL THESIS

Supervisors:

prof. dr. sc. Peter Kuzmič

prof. dr. sc. Branka Tafra

Zagreb, 2015.

Rad je obranjen 17. lipnja 2015. godine na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu pred povjerenstvom u sastavu:

prof. dr. sc. Marija Turk, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

prof. dr. sc. Pavao Knezović, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

izv. prof. dr. sc. Mario Cifrak, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

PODACI O MENTORIMA

Prof. dr. sc. Peter Kuzmič

Sveučilišni profesor i teolog. Rođen je 26. lipnja 1946. u Nuskovi (općina Rogaševci) u Sloveniji. Srednju školu završio je u Beogradu. Bakalaureat iz teologije postigao je 1971. (Southern California College, SAD), magisterij iz teologije 1972. (Wheaton Graduate School of Theology, SAD). Na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu stekao je magisterij teoloških znanosti (1975) i doktorat disertacijom *Biblijska društva i njihova Biblija na južnoslavenskom tlu u XIX stoljeću* (1980). Suosnivač je Evandeoskoga teološkoga fakulteta u Osijeku, na kojem obavlja dužnost dekana i profesora. Istodobno je 1993. postao "Eva B. and Paul E. Toms Distinguished Professor of World Missions and European Studies" na Gordon–Conwell Theological Seminary (Massachusetts, SAD). Jedan je od utemeljitelja Hrvatskoga helsinškoga odbora za ljudska prava. Objavio je 6 knjiga i više stotina radova.

Znanstveni interesi: tekstualna kritika i egzegaza Novoga zavjeta, hermeneutika, ekumenizam, etika i globalizacija.

Prof. dr. sc. Branka Tafra

Sveučilišna profesorica i kroatistica. Rođena je 14. travnja 1947. u Sivši (općina Usora) u Bosni i Hercegovini. Gimnaziju je završila u Novoj Gradiški. Diplomirala je 1971. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (grupe A. jugoslavenski jezici i književnosti i B. ruski jezik), na njem magistrirala 1980. i doktorirala 1992. disertacijom *Gramatičar Vjekoslav Babukić*. Od 1971. radila u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje (prije Zavod za hrvatski jezik) u Zagrebu, a od 1. IX. 2005. radi na Hrvatskim studijima u Zagrebu kao redovita profesorica, a u trajnom zvanju od 2010. Senat Sveučilišta u Zagrebu odobrio joj je 2012. produžetak radnoga odnosa do 2016/2017. akademske godine. Objavila je 5 knjiga, 23 poglavlja u knjigama i 135 znanstvenih i stručnih članaka u domaćim i stranim publikacijama (Mađarska, Njemačka, Poljska, Rusija, Ukrajina).

Znanstveni interesi: leksikologija, leksikografija, gramatika, povijest hrvatskoga jezikoslovlja, povijest hrvatskoga književnoga jezika.

SADRŽAJ

Bilješka o obrani	1
Zahvala	2
Podaci o mentorima	3
Sažetak	9
<i>Abstract</i>	10
Kratice	11
Bibliografija	12
Uvod	42
I. HISTORICA	59
1. Kontekst i uzroci potrebe za novim, hrvatskim izdanjem Karadžićeva i Daničićeva prijevoda Biblije	60
1.1. Prihvat latiničnoga izdanja Karadžićeva i Daničićeva prijevoda Biblije u Hrvata	62
1.2. Jezični razlozi neuspjeha	64
1.3. Vjerski i teološki razlozi neuspjeha	72
1.4. Tehnički razlozi neuspjeha	85
1.5. Prema novomu, hrvatskomu izdanju	86
1.5.1. Šulekove jezikoslovne i teološke kompetencije za suradnju s BFBS-om	88
1.5.2. Prvi Millardov susret sa Šulekom i njemu neposredni poticaji	94
1.6. Produbljivanje krize: objavljivanje Ivekovićeve lekcionara i susljedna polemika	102
1.7. Zaključak	107
2. Neposredna povijest Šulekova izdanja Novoga zavjeta	112
2.1. U potrazi za priređivačem hrvatskoga izdanja	113
2.2. Šulek kao konačni odabir BFBS-a	130
2.3. Materijalni opseg rada	141
2.4. Vremenski opseg rada	151
2.5. Šulekova pomagala u pripremi hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta	159

2.6. Materijalni opis prvoga izdanja	160
2.7. Uspjesi i poteškoće u distribuciji	163
2.8. Prikazi Šulekova izdanja u tisku i njegova upotreba u literaturi	188
2.9. Pokušaj rekonstrukcije broja izdanja	192
2.10. Ambivalentna sudbina Šulekova izdanja Novoga zavjeta	208
2.11. Nepoznati udes primjeraka	216
2.12. Zaključak	220
II. PHILOLOGICA	223
3. Pravopisna i jezična analiza Šulekova izdanja Novoga zavjeta	224
3.1. Metodološka napomena	225
3.2. Slovopis	226
3.3. Pravopis	228
3.3.1. Granica korijenskoga pisanja	228
3.3.2. Veliko i malo slovo	229
3.3.3. Sastavljeno i rastavljeno pisanje	233
3.3.4. Grafem <i>h</i> kao znak za množinu u <i>G mn.</i> i <i>GL dv.</i>	235
3.3.5. Bilježenje naglasaka	236
3.3.6. Interpunkcijski znakovi	236
3.3.7. Navodnici	243
3.4. Morfologija	244
3.4.1. Padežni sustav sklonjivih vrsta riječi	244
3.4.2. Imenice	257
3.4.3. Pridjevi	261
3.4.5. Zamjenice	262
3.4.6. Glagoli	265
3.5. Sintaksa	271
3.5.1. Preobliske gramatičkoga ustrojstva rečenice	272
3.5.1.1. Nijekanje	272
3.5.1.2. Pitanje	274
3.5.1.3. Poticaj	275

3.5.2. Povezivanje surečenica	276
3.5.3. Redosljed sintaktičkih jedinica	278
3.5.4. Objektne rečenice	281
3.5.5. Sročnost	283
3.5.6. Present	283
3.5.7. Aorist	287
3.5.8. Imperfekt	290
3.5.9. Futur prvi	291
3.5.10. Kondicional prvi	292
3.5.11. Glagolski prilog prošli	292
3.5.12. Glagolski pridjevi prošli i sadašnji u atributnoj ulozi	293
3.5.13. Besprijedložni genitiv	294
3.5.14. Prijedložni genitiv	296
3.5.15. Genitiv u prijevodnim osobitostima	298
3.5.16. Besprijedložni dativ	299
3.5.17. Prijedložni dativ	300
3.5.18. Besprijedložni akuzativ	302
3.5.19. Prijedložni akuzativ	304
3.5.20. Akuzativ u prijevodnim osobitostima	307
3.5.21. Lokativ	309
3.5.22. Lokativ u prijevodnim osobitostima	311
3.5.23. Besprijedložni instrumental	312
3.5.24. Prijedložni instrumental	314
3.5.25. Instrumental u prijevodnim osobitostima	315
3.6. Leksik	315
3.6.1. Zamjena aloglotemâ idioglotemima	321
3.6.2. Zamjena različito obilježenih slavenizama hrvatskim riječima	322
3.6.3. Stilske različnice	323
3.6.4. Konfesionalne različnice	324
3.6.5. Tvorbene različnice	332
3.6.6. Morfološke različnice	334
3.6.7. Fonološke različnice	335
3.6.8. Mijenjanje riječi uglavnom u Karadžićevu rječniku potvrđenih	338

3.6.9. Leksičko miješanje	338
3.6.10. Antroponimi	339
3.6.11. Toponimi	343
3.6.12. Naslovi novozavjetnih knjiga	345
3.7. Stil	346
3.8. Usporedba kasnijih izdanja <i>Novoga zavjeta Gospoda našega Isukrsta</i> s prvim izdanjem	347
3.9. Zaključak	349
III. TERMINOLOGICA	352
4. Terminološko određenje <i>Novoga zavjeta Gospoda našega Isukrsta</i>	353
4.1. Status hrvatskoga jezika iz perspektive BFBS-a	355
4.2. Šulekovo poimanje statusa hrvatskoga jezika	361
4.3. Leksikografska analiza nazivâ Šulekova izdanja	368
4.4. Šulekovo izdanje – hrvatski <i>prijevod</i> <i>Novoga zavjeta</i> ?	386
4.5. Dvije kritičke napomene	391
4.6. Tri kriterija terminološkoga vrednovanja Šulekova izdanja <i>Novoga zavjeta</i>	396
4.7. Zaključak	408
Zaključak	410
PRILOZI	421
Prilog 1.	422
Prilog 2.	424
Prilog 3.	426
Prilog 4.	430
Prilog 5.	431
Prilog 6.	432
Prilog 7.	437
Prilog 8.	438
Prilog 9.	439

Prilog 10.	440
Prilog 11.	441
Prilog 12.	443
Prilog 13.	444
Prilog 14.	445
Prilog 15.	447
Prilog 16.	449
Prilog 17.	450
Prilog 18.	451
Prilog 19.	452
Prilog 20.	456
Prilog 21.	457
Prilog 22.	458
Prilog 23.	460
Prilog 24.	462
Prilog 25.	463
Prilog 26.	464
Prilog 27.	466
Prilog 28.	467
Prilog 29.	469
Prilog 30.	470
Prilog 31.	472
Prilog 32.	473
Prilog 33.	477
Prilog 34.	478
Prilog 35.	479
Prilog 36.	480
Prilog 37.	481
Životopis	482
Popis radova	483

Filološki i teološki rad Bogoslava Šuleka na hrvatskom izdanju Novoga zavjeta

Sažetak

Britansko i inozemno biblijsko društvo objavilo je 1877. godine hrvatsko izdanje Novoga zavjeta sa psalmima pod naslovom *Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta*. Rezultat je to desetogodišnjega nastojanja da Hrvatima približi latinično izdanje Karadžićeva i Daničićeva prijevod Svetoga pisma, koje zbog mnogih i složenih razloga u Hrvatskoj nije prihvaćeno. Rad oko pripreme novoga, hrvatskoga izdanja povjeren je jezikoslovcu i teologu Bogoslavu Šuleku, rodom Slovaku. On je u Karadžićev tekst unio jezične i teološke izmjene, koje su do danas tek djelomično obrađene.

Ovaj rad analizira Šulekovo izdanje Novoga zavjeta na trima razinama. Povijesno gledano, ispituje uzroke i okolnosti koji su doveli do potrebe za hrvatskim izdanjem, smještajući ih u jezični, vjersko-teološki i kulturni kontekst. To se čini iščitavanjem izvorâ u svjetlu novootkrivene arhivske i druge građe. U radu se donosi rekonstrukcija broja izdanjâ, hipoteza o njegovoj distribuciji i o razlozima zbog kojih je ono u literaturi, ali i u bogatoj hrvatskoj tradiciji biblijskoga prevodilaštva toliko zanemarivano. Na jezičnoj razini u radu se analiziraju pravopis i jezik Šulekova izdanja Novoga zavjeta u usporebi s pravopisom i jezikom Karadžićeva izdanja. U kritičkoj se perspektivi, naposljetku, propituje kako to izdanje terminološki odrediti, polazeći od statusa hrvatskoga jezika u odnosu prema srpskomu jeziku i kritički vrednujući nazive kojima je ono u literaturi označivano.

Ključne riječi: *Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta*, Bogoslav Šulek, Britansko i inozemno biblijsko društvo, izdanje Biblije, hrvatski jezik, prijevod, zagrebačka filološka škola, Vuk Karadžić

The Philological and Theological Work of Bogoslav Šulek on the Croatian Edition of the New Testament

Abstract

In the year 1877, the British and Foreign Bible Society published a Croatian edition of the New Testament with Psalms, entitled *Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta*, as the result of the ten-year long efforts to render to Croats the edition (issued in Latin script) of the Bible translation made by Karadžić and Daničić, which, for many and complex reasons, was found improper for use in Croatia. The preparation of the new edition was entrusted to philologist and theologian of Slovakian provenience Bogoslav Šulek. He introduced certain linguistic and theological alterations in Karadžić's text that, up to the present, have been but scarcely described.

The aim of the dissertation is to evaluate this particular Croatian edition of the New Testament according to three different aspects. From the historic perspective, it examines the causes and circumstances that made the new edition necessary, embedding them into the linguistic, theological and cultural setting. This is accomplished by virtue of re-reading the sources in the light shed by the newfound archival materials. Thereafter, a reconstruction of the edition numbers is provided, and a hypothesis regarding its distribution, along with the reasons why it has been so neglected in literature, as well as in the abundant Croatian tradition of Bible translating, is offered. At the linguistic level, an analysis of the orthography and the language of Šulek's edition of the New Testament is provided by comparing it with the orthography and the language of Karadžić's edition. Lastly, raised in the critical aspect is the question as to what term should be given to this edition, departing from the status of Croatian language in its relation to the Serbian language, and weighing critically the terms that have been attributed to it in the literature.

Key words: *Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta*, Bogoslav Šulek, British and Foreign Bible Society, edition of the Bible, Croatian (literary) language, translation, Zagreb Philological School, Vuk Karadžić

KRATICE I ZNAKOVI

AAVV	razni autori (lat. <i>auctori varii</i>)
B	Biblija
BFBS	Britansko i inozemno biblijsko društvo (engl. <i>British and Foreign Bible Society</i>)
DNZ	dijelovi Novoga zavjeta (engl. <i>Portions</i>)
engl.	engleski
grč.	grčki
hebr.	hebrejski
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
lat.	latinski
<i>m. n. p.</i>	neobjavljeni rukopis (lat. <i>manuscriptum non publicatum</i>)
NS	nova serija
NZ	Novi zavjet
par.	paralelna mjesta
<i>p. n. v.</i>	razni brojevi stranica (lat. <i>paginarum numeri varii</i>)
<i>p. t.</i>	naslovnica (lat. <i>pagina titularis</i>)
RRVV	razni urednici (lat. <i>redactori varii</i>)
<i>s. a.</i>	nenavedena godina izdanja (lat. <i>sine anno</i>)
<i>s. e.</i>	nenaveden izdavač (lat. <i>sine editore</i>)
<i>s. l.</i>	nenavedeno mjesto izdanja (lat. <i>sine loco</i>)
<i>s. p.</i>	neobrojčena stranica / neobrojčene stranice (lat. <i>sine pagina</i>)
str.	stranica
stsl.	staroslavenski
sv.	svezak
→	'mijenja se u'
>	'daje'
<	'postaje od'
//	znak usporedbe/odvajanja između citiranoga teksta Šulekova i Karadžićeva izdanja Novoga zavjeta

BIBLIOGRAFIJA

D) Izvori

1. Arhivski izvori

a) Arhiv Britanskoga i inozemnoga biblijskoga društva

CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3):

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Records of the Editorial/Translations Department (RETD)
Correspondence (Incoming, 1832–1908) (CI)
Editorial Correspondence (Incoming, 1858–1897) (ECI)
sv. 3
31 December 1862 – 1 February 1865.
signatura: BSA/E3/1/4/3

CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 12 (BSA/E3/1/4/12):

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Records of the Editorial/Translations Department (RETD)
Correspondence (Incoming, 1832–1908) (CI)
Editorial Correspondence (Incoming, 1858–1897) (ECI)
sv. 12
11 January 1876 – 30 January 1877.
signatura: BSA/E3/1/4/12

CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 21 (BSA/E3/1/4/21):

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Records of the Editorial/Translations Department (RETD)
Correspondence (Incoming, 1832–1908) (CI)
Editorial Correspondence (Incoming, 1858–1897) (ECI)
sv. 21
23 December 1885 – 23 September 1886.
signatura: BSA/E3/1/4/21

CUL – BFBSL – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 31 (BSA/E3/1/4/31):

Records of the Editorial/Translations Department
Correspondence (Incoming, 1832–1908)
Editorial Correspondence (Incoming, 1858–1897)
sv. 31
2 August 1893 – 5 April 1894
signatura: BSA/E3/1/4/31

CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CLF – C (BSA/E3/3/104):

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Records of the Editorial/Translations Department (RETD)
Correspondence: Language Files, 1909 onwards (CLF)
Croatian (C)
November 1910 – September 1950.
signatura: BSA/E3/3/104

CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CLF – S, sv. 1 (BSA/E3/3/517/1):

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Records of the Editorial/Translations Department (RETD)
Correspondence: Language Files, 1909 onwards (CLF)
Serbian (S)
sv. 1 (Serbian 1)
January 1917 – March 1927.
signatura: BSA/E3/3/517/1

CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CLF – S, sv. 3 (BSA/E3/3/517/3):

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Records of the Editorial/Translations Department (RETD)
Correspondence: Language Files, 1909 onwards (CLF)
Serbian (S)
sv. 3 (Serbian 3)
April 1952 – June 1972.
signatura: BSA/E3/3/517/3

CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RS – CF – E – Y – GC (BSA/D8/1/28/1):

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Records of the Secretaries (RS)
Country Files (CF)
Europe (E)
Yugoslavia (Y)
General Correspondence (GC)
August 1950 – December 1959.
signatura: BSA/D8/1/28/1

CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RS – CF – HB – WSEE (BSA/D8/8/5):

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Records of the Secretaries (RS)
Country Files (CF)
"History Boxes" (HB)
Western and South-East Europe (WSEE)
Material on Spain, Portugal, Italy (Including Ethiopia), Romania, Turkey, and Yugoslavia.
signatura: BSA/D8/8/5

CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RS – FPD – PS (BSA/D11/3):

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Records of the Secretaries (RS)
Finance and Production Departments (FPD)
Production and Stocks (PS)
1948–1957.
signatura: BSA/D11/3

CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RS – MC – AB, sv. 122 (BSA/D1/7/122):

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Records of the Secretaries (RS)
Main Correspondence (MC)
Agents Books (AB)
sv. 122
Edward Millard
December 1868 – January 1871.
signatura: BSA/D1/7/122

CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RS – MC – AB, sv. 132 (BSA/D1/7/132):

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Records of the Secretaries (RS)
Main Correspondence (MC)
Agents Books (AB)
sv. 132
Edward Millard
January 1871 – September 1872.
signatura: BSA/D1/7/132

CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RS – SC – SBRET, sv. 1 (BSA/D2/8/1):

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Records of the Secretaries (RS)
Special Correspondence (SC)
Samuel Bergne: Report of European Tour (SBRET)
sv. 1.
signatura: BSA/D2/8/1

CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – ETLSCM – ESCM, sv. 12 (BSA/C17/1/12):

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Records of the Sub-Committees (RSC)
Editorial/Translations and Library SC Minutes (ETLSCM)
Editorial SC Minutes (ESCM)
sv. 12
26 April 1876 – 6 March 1878.
signatura: BSA/C17/1/12

CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – ETLSCM – ESCM, sv. 26 (BSA/C17/1/26):

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Records of the Sub-Committees (RSC)
Editorial/Translations and Library SC Minutes (ETLSCM)
Editorial SC Minutes (ESCM)
sv. 26
27 July 1898 – 31 May 1899.
signatura: BSA/C17/1/26

CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – FDSCM, sv. 2 (BSA/C20/2):

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Records of the Sub-Committees (RSC)
Foreign Depôts SC Minutes (FDSCM)
sv. 2
29 May 1867 – 6 November 1878.
signatura: BSA/C20/6

CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – FDSCM, sv. 4 (BSA/C20/4)

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Records of the Sub-Committees (RSC)
Foreign Depôts SC Minutes (FDSCM)
sv. 4
20 January 1888 – 15 May 1891.
signatura: BSA/C20/4

CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – FDSCM, sv. 6 (BSA/C20/6):

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Records of the Sub-Committees (RSC)
Foreign Depôts SC Minutes (FDSCM)
sv. 6
17 August 1894 – 15 January 1897.
signatura: BSA/C20/6

CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – PDSCM – PSSCM, sv. 1 (BSA/C10/3/1):

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Records of the Sub-Committees (RSC)
Printing and Depository SC Minutes (PDSCM)
Production and Supply SC Minutes (PSSCM)
sv. 1
21 September 1964 – 22 May 1967.
signatura: BSA/C10/3/1

CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – PDSCM – PSSCM, sv. 2 (BSA/C10/3/2):

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Records of the Sub-Committees (RSC)
Printing and Depository SC Minutes (PDSCM)
Production and Supply SC Minutes (PSSCM)
sv. 2
17 July 1967 – 21 December 1970.
signatura: BSA/C10/3/2

F 13 / CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: F 13:

Cambridge University Library (CUL)
British and Foreign Bible Society's Library (BFBSL)
British and Foreign Bible Society's Archives (BFBSA)
Bible Society's Archives (BSA)
Folder N° 13 (F 13)
[Dopune DM-a]. – [Strojopis]. – [Nesignirano].

b) Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

HAZU – AHAZU – SZ – ODD: XV-7B – Millard, E.:

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU)
Arhiv HAZU-a (AHAZU)
Središnja zbirka (SZ)
Ostavština Đure Daničića (ODD)

HAZU – AHAZU – SZ – OBŠ: XV-19/f21: "Razna pisma Šuleku":

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU)
Arhiv HAZU-a (AHAZU)
Središnja zbirka (SZ)
Ostavština Bogoslava Šuleka (OBŠ)

c) Arhiv Odsjeka za povijest hrvatske književnosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

HAZU – ZPHKKG – OPHK – AOPHK – FR:

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU)
Odsjek za povijest hrvatske književnosti Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU-a (ZPHKKG)
Odsjek za povijest hrvatske književnost (OPHK)
Arhiv Odsjeka za povijest hrvatske književnosti (AOPHK)
Fond Rešetar (FR)

HAZU – ZPHKKG – OPHK – AOPHK – OBŠ: svežanj I–IV:

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU)
Odsjek za povijest hrvatske književnosti Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU-a (ZPHKKG)
Odsjek za povijest hrvatske književnost (OPHK)
Arhiv Odsjeka za povijest hrvatske književnosti (AOPHK)
Ostavština Bogoslava Šuleka (OBŠ)

d) Austrijska nacionalna knjižnica

ÖNB – ÖSHAD – HUN – NFM: K – EM (Autogr. 136/99-[1–30]):

Österreichisches Nationalbibliothek (ÖNB)
ÖNB Sammlung von Handschriften und alten Drucken (ÖSHAD)
Handschriften und Nachlässe (HUN)
Nachlass Franz Miklosich (NFM)
Korrespondenz (K)
Edward Millard (EM)
signatura: 136/99 (1–30)

d) Gradska knjižnica Samobor

GKS – ZZ – SSŽ (S 908 SPO):

Gradska knjižnica Samobor (GKS)

Zavičajna zbirka (ZZ)

Fridrik Crkvenac i dr. – *Knjiga spomenica župe sv. Anastazije u Samoboru.* – 1873. – 361 str.

– [Fotokopija rukopisa]. (SSŽ)

signatura: S 908 SPO

e) Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu

NSK – ZRSK – OBŠ: pisma Bogoslava Šuleka Ivanu Filipoviću (R 3399b):

Nacionalna i sveučilišna knjižnica (NSK)

Zbirka rukopisa i starih knjiga (ZRSK)

Ostavština Bogoslava Šuleka (OBŠ)

signatura: R 3399b

2. Biblijski izvori

Jeruzalemska Biblija : Stari i Novi zavjet s uvodima i bilješkama iz "La Bible de Jerusalem". – Adalbert Rebić ; Jerko Fućak ; Bonaventura Duda (ur.). – Kršćanska sadašnjost : Zagreb, 2007. ; [1996]. – XXIII + 1814 + 2 str.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta. – Izdanje A. Reicharda i druga : Beč, 1877. – 377 str. – [Pridodano]. – *Psalmi Davidovi.* – Izdanje A. Reicharda i druga : Beč, 1877. – 101 str.

Novum testamentum Graece et Latine : Textum Graecum post Eberhard Nestle et Erwin Nestle communiter ediderunt Kurt Aland, Matthew Black, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger, Allen Wikgren ; Textus Latinus Novae Vulgatae Bibliorum Sacrorum Editioni debetur utriusque textus apparatus criticum recensuerunt et editionem novis curis elaboraverunt Kurt Aland et Barbara Alland una cum Instituto studiorum textus Novi Testamenti Monasteriensi (Westphalia). – Deutsche Bibelgesellschaft : Stuttgart, s. a. [261983] ; [1898. ; 1979. /Griechischer Text/ ; 1979 /Leteinischer Text/]. – 779 str.

Sveto pismo : Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta. – Viktor Hornjanski : Budimpešta, 1881. – 377 str.

Sveto pismo : Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta. – Britansko i inozemno biblijsko društvo – Štamparija Adolfa Holzhausena : Beč, 1888. – 378 str. – [Pridodano]. – *Psalmi Davidovi.* – Viktor Hornjanski ; Štamparija Adolfa Holzhausena : Beč, 1881. – 101 str.

Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta : Preveo Stari zavjet Gj. Daničić ; Novi zavjet preveo Vuk Stef. Karadžić. – Izdanje Britanskoga i inostranoga Biblijskoga društva : Pešta, 1868. – 732. str. – [Pridodano]. – *Novi zavjet Gospoda našega Isusa Hrista* : Preveo Vuk Stef. Karadžić. – Izdanje Britanskoga i inostranoga Biblijskoga društva : Pešta, 1868. – 231 str.

תורה נביאים וכתובים = *Biblia Hebraica Stuttgartensia* : quae antea cooperantibus A. Alt, O. Eißfeldt, P. Kahle ediderat R. Kittel ; Editio funditus renovata adjuvantibus H. Bardtke, W. Baumgartner, P. A. H. de Boer, O. Eißfeldt, J. Fichtner, G. Gerleman, J. Hempel, F. Horst, A. Jepsen, F. Maass, R. Meyer, G. Quell, Th. H. Robinson, D. W. Thomas, cooperantibus H. P. Rüger et J. Ziegler ediderunt K. Elliger et W. Rudolph ; Textum Masoreticum curavit H. P. Rüger ; Masoram elaboravit G. E. Weil. – Deutsche Bibelgesellschaft : Stuttgart, ⁴1990 ; [¹1967–1977]. – 1574 str.

II) Sekundarna literatura

Alonso Schökel – Zurro 1997:

L[uis]. Alonso Schökel ; E[duardo]. Zurro. – *La traducción bíblica : lingüística y estilística*. – Ediciones Cristianidad : Madrid, 1977. – 451 str. – (Biblioteca Biblia y Lenguaje ; 3).

Anić 1991:

Vladimir Anić. – *Rječnik hrvatskoga jezika*. Novi Liber : Zagreb, 1991. – 888 str.

AR 1876–1963:

AAVV. – *Annual Reports of the British and Foreign Bible Society*. – RRVV. – Spottiswoode & Co. (1877–1890) ; Richard Clay & Sons (1891–1898) ; (The) Bible House (1899–1963) : London, 1876–1963. – *p. n. v.*

ARj:

AAVVV. – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* : 23 sv. – RRVV. – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti : Zagreb, 1880–1976. – *p. n. v.*

Babić 2002:

Stjepan Babić. – *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*. – Treće, poboljšano izdanje. – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti ; Nakladni zavod Globus : Zagreb, 2002. ; [¹1986]. – 618 str. – (Biblioteka Jezični priručnici ; 2).

Bakšić 1928:

Stjepan Bakšić. – Baptisti i njihove bludnje. – *Katolički list : crkveno-bogoslovni časopis* LXXIX (1928), br. 11 (16. ožujka 1928) : str. 133–136.

Bakula 2014 [1862]:

Petar Bakula. – *Mučeništva u franjevačkoj opservantskoj misiji u Hercegovini : povijesni prikaz upućen milostivim dobrotvorima od oca Petra Bakule generalnog lektora sv. teologije bivšeg definitora apostolskog misionara u Hercegovini*. – Čedo Škrobo (prev.). – Hercegovačka provincija Uznesenja BDM ; Franjevačka knjižnica Mostar : Mostar, 2014. – 303 str. – (Biblioteka Recipe ; 15). – [Izvornik]. – Pietro Bakula. – *I martirii nella missione francescana osservante in Erzegovina : narrazione storica diretta ai pii benefattori dal padre Pietro Bakula lettore generale di s. teologia ed ex definitore missionario apostolico in Erzegovina*. – Tipografia Monaldi : Roma, 1862. – 171 + 4 str.

Bašić 1991:

Nataša Bašić. – *V. S. Karadžić između jezikoslovlja i politike*. – Školske novine : Zagreb, 1991. – 168 str. – (Biblioteka Jezik i književnost ; 13).

BITW 5/1918:

[Anonimni autor]. – The Bible in Serbian. – *The Bible in the World : A Monthly Record of the Work of the British and Foreign Bible Society XIV* (1918), br. 5 : str. 89–90.

Blair 1819:

William Blair. – *The Revival of Popery, its intolerant Character, political Tendency, encroaching Demands, and unceasing Usurpations: Detailed in a Series of Letters to William Wilberforce, Esq. M. P. with an Appendix; Containing copious Extracts from the Notes, inculcating Persecution, which are annexed to the authorized Roman Catholic Bible, and Remarks on the wilful Corruption of Holy Scripture*. – Hatchard ; Wilson ; Ogle & Co. ; M. Ogle ; Johnston & Co : London, 1819. – 252 str.

Bodor 1899:

István Bodor. – *A Rimaszombati egyesült protestáns főgimnázium története*. – Nyomatott Rábelly Miklós Könyvnyomdájában : Rimaszombat, 1899. – 247 str.

Bosiljak 1866:

[Anonimni autor]. – Književnost. – *Bosiljak II* (1866), br. 18 (15. lipnja 1866) : str. 288.

Božić-Šejčić 2012:

Rafaela Božić-Šejčić. – Kreativnost i prijevod (na primjerima čakavskih prijevoda Zlatana Jakšića). – *Zadarska smotra : časopis za kulturu, znanost i umjetnost LXI* (2012), br. 1 : str. 92–97.

Brabec – Hraste – Živković 1965:

Ivan Brabec ; Mate Hraste ; Sreten Živković. – *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*. – 6. neizmijenjeno izdanje. – Školska knjiga : Zagreb, 1965. ; [1947]. – 280 str.

Branković 2011:

Томислав Бранковић. – *Протестантске заједнице у Југославији : Друштвени и политички аспекти деловања*. – 2. допуњено издање. – Православни богословски факултет : Београд, 2011. ; [12005]. – 368 стр.

Bratulić 2001:

Josip Bratulić. – Značenje Katančićeva prijevoda Svetoga pisma. – AAVV. *Drugi hrvatski slavistički kongres : zbornik radova* : 2 sv. ; sv. II. – Dubravka Sesar ; Ivana Vidović Bolt (ur.). – Hrvatsko filološko društvo : Zagreb, 2001. – 688 str. : str. 507–513.

Bratulić m. n. p.:

Josip Bratulić. – *Bogoslav Šulek i Karadžićev Novi zavjet za Hrvate katolike*. – [Neobjavljeno]. – [Dopuštanjem autora.].

Brozović 1969:

Dalibor Brozović. – O problemima varijanata. – *Rječnik jezika ili jezik rječnika? : Varijacije na temu varijanata* ; posebno izdanje časopisa *Kritika I* (1969) : str. 3–14.

Brozović 1970:

Dalibor Brozović. – *Standardni jezik : Teorije : usporedbe : geneza : povijest : zbilja*. – Matica hrvatska : Zagreb, 1970. – 179 str.

BSMR 5/1882:

[Anonimni autor]. – Religious Intolerance in Austria. – *Bible Society Monthly Reporter* XI (1882), br. 5 : str. 72–74.

Bučar 1901:

Franjo Bučar. – Širenje reformacije u Hrvatskoj. – *Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* III (1901) : str. 218–236.

Burić 1971:

Josip Burić. – Kanonici hrvatskog Kaptola sv. Jeronima u Rimu (1589.–1901.). – AAVV. – *Radovi Hrvatskoga povijesnog instituta u Rimu : posvećeni o. Stjepanu Sakaču prigodom 80-godišnjice života* : 4 sv. ; sv. III–IV. – Ivan Vitezić (ur.). – Hrvatski povijesni institut : Rim, 1971. – VIII + 358 str. : str. 91–158.

Buzzetti 1993:

Carlo Buzzetti. – *La Bibbia e la sua tradizione : Studi tra esegesi, pastorale e catechesi*. – Editrice Elle Di Ci : Leumann (Torino), 1993. – 360 str.

Canton 1910:

William Canton. – *A History of the British and Foreign Bible Society* : 4 sv. – John Murray : London, 1910. – v–x + 486 str. (sv. III) ; v–x + 477 str. (sv. IV).

Chadwick 1998:

Owen Chadwick. – *Acton and History*. – Cambridge University Press : Cambridge, 1998. – XIV + 270 str.

Chase 2004 [1891]:

Frederic Henry Chase. – *The Lord's Prayer in the Early Church*. – Cambridge University Press : Cambridge, 1891. – xii + 179 + 7 str. – [Pretisak]. – Gorgias Press LLC : Piscataway, 2004. – (Contributions to Biblical and Patristic Literature Texts and Studies ; 1/3).

Chomsky 1957:

Noam Chomsky. – *Syntactic Structures*. – Mouton : Den Haag, 1957. – 117 str. – (Janua linguarum : Series minor ; 4).

CJH:

[Stephano de Werbo^ocz = István Werbőczy]. – *Corpus juris hungarici, seu decretum generale inelyti regni Hungariae, partiumque eidem annexarum in duos tomos distinctum* : 2 sv. ; sv. I: *Tomus primus, continens Opus Tripartitum Juris Confuetudinarii ejusdem Regni, Authore Stephano de Werbo^ocz, &c. ac decreta, constitutiones, et articulos serenissimorum, et apostolicorum regum, Ac Inelytorum Statuum & Ordinum Regni Hungariae, Partiumque eidem annexarum, à Sancto Stephano usque ad Magnum Leopoldum in publicis eorundem Comitibus conclusos, & editos*. – Typis Regiae Universitatis : Budae, 1779. – 878 str.

Cuvaj 1910:

Antun Cuvaj (ur.). – *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas* : 11 sv. ; sv. V: *Od 20. listopada 1860. do 20. travnja 1868.* – Drugo ispravljeno i popunjeno izdanje. – Trošak i naklada kr. hrv.-slav.-dalm. zem.vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu : Zagreb, 1910. ; [1?]. – 524 str.

ČIE 1875:

[Anonimni autor]. – Čitanja i evanđelja za sve nedjelje i praznike Gospodnje i za neke dane svetačke : Odobrile duhovne oblasti: nadbiskupska u Zagrebu i biskupske u Djakovu i Senju : Preveo Dr. Franjo Iveković : U Zagrebu 1875. : Brzotiskom dioničke tiskare. – *Zagrebački katolički list* XXVI (1875), br. 50 (16. prosinca 1875) : str. 407–408.

Čučić 2005:

Vesna Čučić. – Korespondencija Milana Rešetara u Znanstvenoj knjižnici u Dubrovniku. – AAVV. – *Zbornik o Milanu Rešetaru : književnom kritičaru i filologu : Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa : Beč, 25. rujna 2004, Dubrovnik, 1. – 2. listopada 2004.* – Tihomil Maštrović (ur.). – Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu : Zagreb, 2005. – 582 str. : str. 399–410. – (Hrvatski književni povjesničari : znanstveni zbornici ; 9).

DM II/3:

T[homas]. H[erbert]. Darlow ; H[orace]. F[rederick]. Moule (prir.). – *Historical Catalogue of the Printed Editions of the Holy Scripture in the Library of The British and Foreign Bible Society* : 2 sv. ; sv. II/3: Polyglots and Languages other than English (Ora to Zulu). – The British and Foreign Bible Society : London, 1903–1911. – [Pretisak]. – Maurizio Martino Publisher : Cambridge (MA), s. a. [1993?]. – 1169–1849 str.

DC 37/1878:

[Anonimni autor]. – [Pismo uredništvu]. – *La Dalmazia Cattolica = Katolička Dalmacija* IX (1878), br. 37 (17. svibnja 1878) : str. 2.

Dobrić 2008:

Александра Добрић. – *Српско-енглески и енглеско-српски теолошки речник = Serbian-english and English-serbian Dictionary of Theology.* – Друго издање = Second edition. – Хришћански културни центар : Београд, ²2008. ; [12004]. – 269 стр.

DW I–XVII:

Jacob Grimm ; Wilhelm Grimm. – *Deutsches Wörterbuch* : 17 sv. – Verlag von S. Hirzel : Leipzig, 1854–1971. – p. n. v.

Eco 2009:

Umberto Eco. – *Come si fa una tesi di laurea : Le materie umanistiche.* – Bompiani : Milano, ²⁰2009. ; [11977]. – 249 str. – (Tascabili Bompiani ; 441).

Fabković 1877:

Skender Fabković. – Narav i sila zaimena **svoj**, – **a**, – **e**. – *Napredak* XVIII (1877), br. 17 (10. lipnja 1877) : str. 262–266.

Fučak 1967:

Jerko Fučak. – Zavjet ili savez. – *Bogoslovska smotra* XXXVII (1967), br. 3–4 : str. 375–379.

Fučak 1975:

Jerko Fučak. – *Šest stoljeća hrvatskoga lecionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva*. – Kršćanska sadšnjost : Zagreb, 1975. – 391 + XXX str. – (Biblioteka Analecta Croatica Christiana ; 8).

Gaj 1835:

Ljudevit Gaj. – Pravopisz. – *Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka* I (1835), br. 10 (14. ožujka 1835) : str. 38–40 ; I (1835), br. 11 (21. ožujka 1835) : str. 41–43 ; I (1835), br. 12 (28. ožujka 1835) : str. 46–48.

GE:

AAVV. – *Grafička enciklopedija = Enzyklopedisches Wörterbuch der graphischen Industrie = Encyclopedic Dictionary of the Graphic Arts Industries = Dictionnaire encyclopédique des industries graphiques*. – [Arpad] F[ranjo]. Mesaroš (ur.). – Tehnička knjiga : Zagreb, 1971. – XVI + 479 str.

Girdlestone 1877:

R[obert]. B[aker]. Girdlestone. – *Suggestions for Translators, Editors, & Revisers of the Bible*. – Hatchards : London, 1877. – 55 str.

Glaister 1960:

Geoffrey Ashall Glaister. – *Glossary of the Book : Terms Used in Paper-Making, Printing, Bookbinding and Publishing*. – George Allen & Unwin : London, 1960. – 484 str.

Glasić – Crkvenac 1871:

Antun Glasić ; M[iroslav]. Crkvenac. – Očitovanje. – *Branik* [Sisak] I (1871), br. 54 (30. svibnja 1871) : str. 3.

Golub 1979:

Ivan Golub. – *Kalnovečki razgovori*. – Vlastita naklada : Zagreb, 1979. – 80 str.

Golub 1983:

Ivan Golub. – *Slavenstvo Jurja Križanića : O tristotoj godišnjici Križanićeve smrti*. – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti : Zagreb, 1983. – 104 str.– (Radovi o životu i djelu Jurja Križanića ; 2).

Golub 1999:

Ivan Golub. – *Dar dana šestoga*. – Teovizija : Zagreb, 1999. – 96 str. – (Biblioteka Studia theologica ; 6).

Gostl 1995:

Igor Gostl. – *Bogoslav Šulek : otac hrvatskoga znanstvenoga nazivlja : o stotoj obljetnici smrti (1895–1995)*. – Matica hrvatska : Zagreb, 1995. – 133 str. – (Mala knjižica Matice hrvatske : NS ; 4/19).

GPKH 19/1950:

Ivan Milčetić ; Rudolf Maixner (prir.). – Pisma Bogoslava Šuleka Petru Preradoviću. *Grada za povijest književnosti hrvatske XIX* (1950) : str. 33–88.

Grčić 2011:

Marko Grčić. – Prevoditeljstvo, književno. – AAVV. – *Hrvatska književna enciklopedija* : 4 sv. ; sv. III. – Velimir Visković (ur.). – Leksikografski zavod Miroslav Krleža : Zagreb, s. a. [2011]. – 619 str. : str. 454–464.

Grelot 1993:

Pierre Grelot. – Služba. – AAVV. – *Rječnik biblijske teologije*. – Xavier Léon Dufour ; Jean Duplacy ; Augustin George ; Pierre Grelot ; Jacques Guillet ; Marc-François Lacan (ur.). – Prema drugom, prerađenom i proširenom izdanju francuskog izvornika. – Mate Križman (prev.). – Kršćanska sadašnjost : Zagreb, ⁴1993. ; [¹1969]. – VII–XXXV + 1582 + 30 str. – [Izvornik]. – *Vocabulaire de théologie biblique*. – Les Éditions du Cerf : Paris, ³1969. ; [¹1962]. – XXXI + 1394 + 3 str.

Gross – Szabo 1992:

Mirjana Gross ; Agneza Szabo. – *Prema hrvatskome građanskom društvu : Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*. – Globus : Zagreb, 1992. – 626 str. – (Plava biblioteka.).

Guberina – Krstić 1940:

Petar Guberina ; Kruno Krstić. – *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*. – Izdanje Matice hrvatske : Zagreb, 1940. – 217 str.

Gunčević 1924:

Josip Gunčević. – *Indeks zabranjenih knjiga*. – Naklada Uprave "Savremenih pitanja" : Mostar, 1924. – 164 str. – (Biblioteka Savremena pitanja : vjersko-znanstvene rasprave za naobražene krugove ; 4/19–20).

Ham 1998:

Sanda Ham. – *Jezik zagrebačke filološke škole*. – Ogranak Matice hrvatske Osijek : Osijek, 1998. – 197 str. – (Biblioteka Neotradicija ; 2/1).

Hartmann 1882a:

[Stjepan Hartmann]. – Vrieme je da se osviestimo. – *Katolički list XXXIII* (1882), br. 5 (2. veljače 1882) : str. 35–37.

Hartmann 1882b:

Stjepan Hartmann. – "Da se posve razumijemo". – *Katolički list XXXIII* (1882), br. 11 (16. ožujka 1882) : str. 85–87.

HER:

AAVV. – *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. – Ranko Matasović ; Ljiljana Jojić (ur.). – Novi Liber : Zagreb, 2002. – 1583 str.

Herman 1986:

Zvonimir I[zidor]. Herman. – *Liberi in Cristo : Saggi esegetici sulla libertà dalla Legge nella Lettera ai Galati*. – Edizioni Antonianum : Roma, 1986. – 234 str. – (Specilegium Pontificii Athenaei Antoniani ; 27).

Horak-Williams 1991:

Nela Horak-Williams. – *Grčki jezik Novoga zavjeta : početnica*. – Kršćanska sadašnjost : Zagreb, 1991. – 338 str.

Ibrovac 1929:

Miodrag Ibrovac. – Španić, Ljudevit. – AAVV. – *Narodna enciklopedija* : 4 sv. ; sv. IV. – Stanoje Stanojević (ur.). – Bibliografski zavod d. d. : Zagreb, 1929. – 1344 + XI str. : str. 715.

Iveković 1867:

Franjo Iveković. – Sveto pismo. Pet knjiga Mojsijevih. – *Zagrebački katolički list XVIII* (1867), br. 13 (28. ožujka 1867) : str. 98–101.

Iveković 1868:

[Franjo Iveković]. – Sv. pismo staroga i novoga zavjeta. – *Zagrebački katolički list XIX* (1868), br. 50 (10. prosinca 1868) : str. 391–392.

Iveković 1875:

Franjo Iveković (prev.). – *Čitanja i Evangjelja za sve nedjelje i praznike Gospodnje i za neke dane svetačke*. – Dionička tiskara : Zagreb, 1875. – 201 str.

Iveković 1876a:

Franjo Iveković. – Odgovor g. Adolfu Veberu. – *Zagrebački katolički list XXVII* (1876), br. 4 (27. siječnja 1876) : str. 27–32.

Iveković 1876b:

Fr[anjo]. Iveković. – Odgovor g. dru. N. Voršaku. – *Zagrebački katolički list XXVII* (1876), br. 12 (23. ožujka 1876) : str. 109–116. – (Prilog k broju 12. "Katoličkoga lista").

Iveković 1878a:

F[ranjo]. Iveković. – Utuk. – *Katolički list XXIX* (1878), br. 42 (17. listopada 1878) : str. 367–370. ; *XXIX* (1878), br. 43 (24. listopada 1878) : str. 374–375. ; *XXIX* (1878), br. 44 (31. listopada 1878) : str. 382–383.

Iveković 1878b:

Fr[anjo]. Iveković. – [Dopis uredništvu]. – *Katolički list XXIX* (1878), br. 52 (26. prosinca 1878) : str. 449–450.

Iveković – Broz 2009 [1901]:

Franjo Iveković ; Ivan Broz. – *Rječnik hrvatskoga jezika* : 2 sv. ; sv. I: A–O ; sv. II: P–Ž. – Štamparija Karla Albrechta (Jos. Wittasek) : Zagreb, 1901. – III–VIII + 952 str. (sv. I) ; 896 str. (sv. II). – [Pretisak]. – Naklada Nedjeljko Dominović : Zagreb, 2009. – (Pretisci hrvatskih rječnika ; 6).

Ivić 1997:

Milka Ivić. – Problem norme u književnom jeziku. – [Milka Ivić]. – *O Vukovom i vukovskom jeziku*. – 2. dopunjeno izdanje. – Biblioteka XX vek : Beograd, 1997. ; [¹1990]. – 203 str. : str. 145–157.

Ivšić 1970:

Stjepan Ivšić. – *Slavenska poredbena gramatika*. – Josip Vrana ; Radoslav Katičić (prir.). – Izdavačko poduzeće Školska knjiga : Zagreb, 1970. – 434 str.

Jagić 1913:

Vatroslav Jagić. – Die serbokroatischen Übersetzungen der Bibel im Ganzen oder einzelner Teile derselben. – *Archiv für slavische Philologie* XXXIV (1913) : str. 497–532.

Jambrek 2003:

Stanko Jambrek. – *Crkve reformacijske baštine u Hrvatskoj : Pregled povijesti i teološke misli*. – Bogoslovni institut : Zagreb, 2003. – 358 str.

JEKA 1881:

Jahresbericht der evangelischen Kirchengemeinde Agram für das Jahr 1880. – Buchdruckerei und Lithographie des C. Albrecht : Agram, 1881. – 40 str.

JKS 1893:

[Anonimni autor]. – *Jan Kollár (1793. – 1893.) : Spomenica na stogodišnjicu njegova rođenja*. – Hrvatsko sveučilišno literarno društvo Zastava : Zagreb, 1893. – 112 str.

Jonke 1965a:

Ljudevit Jonke. – Bogoslav Šulek kao puristički savjetnik. – [Ljudevit Jonke]. – *Književni jezik u teoriji i praksi*. – Drugo, prošireno izdanje. – Znanje : Zagreb, 1965. ; [¹1964]. – 471 str. : str. 125–135.

Jonke 1965b:

Ljudevit Jonke. – Šulekova briga o hrvatskoj naučnoj terminologiji. – [Ljudevit Jonke]. – *Književni jezik u teoriji i praksi*. – Drugo, prošireno izdanje. – Znanje : Zagreb, 1965. ; [¹1964]. – 471 str. : str. 137–150.

Jonke 1965c:

Ljudevit Jonke. – Sporovi pri odabiranju govora za zajednički književni jezik Hrvata u 19. stoljeću. – [Ljudevit Jonke]. – *Književni jezik u teoriji i praksi*. – Drugo, prošireno izdanje. – Znanje : Zagreb, 1965. ; [¹1964]. – 471 str. : str. 27–57.

Jonke 1999:

Ljudevit Jonke. – Problematika norme hrvatskoga književnog jezika u sinkronijskom i dijakronijskom aspektu. – AAVV. – *Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika*. – Marko Samardžija (prir.). – Matica hrvatska : Zagreb, 1999. – 370 str. : str. 104–113.

Kalac 1916:

Antun Kalac. – Neka pisma Volčiću. – *Hrvatska škola : mjesečnik za školstvo, prosvjetu i književnost : glasilo Kat. učiteljskog društva za Istru* V (1916) : str. 136–159.

Katičić 2002:

Radoslav Katičić. – *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*. – 3, poboljšano izdanje. – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti ; Nakladni zavod Globus : Zagreb, 2002. ; [¹1986]. – 574 str.

Katičić 2010:

Radoslav Katičić. – Glavna obilježja hrvatske kulture. – *Kroatologija* I (2010), br. 1 : str. 3–10.

Kidrič 1925–1932:

Francè Kidrič. – Elze, Theodor. – AAVV. – *Slovenski biografski leksikon* : 4 sv. ; sv. I. – Izidora Cankar ; Franc Ksaver Lukman (ur.). – Zadružna gospodarska Banka : Ljubljana, 1925–1932. – VIII + 688 str. : str. 156–159.

KL 44/1878:

[Anonimni autor]. – [Urednička napomena]. – *Katolički list* XXIX (1878), br. 44 (31. listopada 1878) : str. 383.

KL 51/1878:

[Anonimni autor]. – Viestnik. – *Katolički list* XXIX (1878), br. 51 (19. prosinca 1878) : str. 440–442.

KL 4/1879:

φ. – Arapska biblija. – *Katolički list* XXX (1879), br. 4 (23. siječnja 1879) : str. 28–29.

Klaić 2012:

Bratoljub Klaić ; Školska knjiga. – *Novi rječnik stranih riječi*. – Školska knjiga : Zagreb, 2012. – 1142 str.

Knezović 2008:

Katica Knezović. – *Zagrebačka Biblija 1968. : o 40. obljetnici*. – Kršćanska sadašnjost : Zagreb, 2008. – 116 str.

Knežević 2001:

Ruben Knežević. – *Pregled povijesti baptizma na hrvatskom prostoru : Priručnik za interaktivnu poduku u vjeri*. – Savez Baptističkih crkava u Republici Hrvatskoj ; Baptistički institut : Zagreb, 2001. – 145 str. – [Dopuštanjem autora].

Kocijanić 2004 [1943]:

Juraj Kocijanić. – Odanost Samobora djedovskoj katoličkoj vjeri. – AAVV. – *Samobor*. – Izdanje odbora za proslavu 700-godišnjice Samobora kao slobodnog i poveljnog trgovišta 1242.–1942 : s. l. [Samobor], s. a. [1943]. – 312 str. : str. 36–76. – [Pretisak]. – *Samobor. U povodu 762. obljetnice grada Samobora*. – Gradsko poglavarstvo grada Samobora ; Gradska knjižnica Samobor ; Izdavačka kuća Meridijani : Samobor, 2004. – VII + 312 str. – (Biblioteka historia Croatica ; 38).

Kolarić 2005:

Juraj Kolarić. – *Ekumenska trilogija : Istočni kršćani : pravoslavni : protestanti*. – Prometej : Zagreb, 2005. – 1430 str. – (Biblioteka Duhovna baština.).

Končarević – Radovanović 2012:

Ксенија Кончаревић ; Милан Радовановић. – *Руско-српски и српско-руски теолошки речник = Русско-сербский и сербско-русский богословский словарь*. – Службени гласник : Београд, 2012. – 360 стр. – (Библиотека Друштво и наука. Филозофско-теолошка едиција.).

Korade 1992:

Mijo Korade. – Vjerski, odgojni i književni rad Družbe Isusove. – AAVV. – *Isusovačka baština u Hrvata : U povodu 450-te obljetnice osnutka Družbe Isusove i 500-te obljetnice rođenja Ignacija Loyole.* – Biserka Rauter Plančić (ur.) – Muzejsko galerijski centar : Zagreb, 1992. – 357 str. : str. 021–038.

Kovačić 2012a:

Mislav Kovačić. – Čuvanje hrvatske glagoljaške baštine kao franjevačka vrednota. – AAVV. – *Proslinani slovanských prostředí : Sborník Konference mladých slavistů.* – Marcel Černý ; Kateřina Kedron ; Marek Příhoda (ur.). – Filozofická fakulta Universita Karlova ; Pavel Mervart : Prag, 2012. – 317 str. : str: 61–68.

Kovačić 2012b:

Mislav Kovačić. – Franjevaštvo i matematika – prilog djelu fra Mate Zoričića. – AAVV. – *Zbornik o Mati Zoričiću : zbornik radova sa znanstvenoga skupa "Mate Zoričić i prosvjetiteljstvo u redovničkim zajednicama tijekom 18. stoljeća, Skradin : 19.–21. svibnja 2011. godine.* – Pavao Knezović ; Marko Jerković (ur.). – Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu : Zagreb, 2012. – 582 str. : str. 131–145. – (Biblioteka Tihi pregooci ; 10).

Kovačić 2013:

Mislav Kovačić. – Razmatranje o povijesti (a prema njezinu rječopisju). – *Fluminensia : časopis za filološka istraživanja XXV* (2013), br. 1 : str. 135–150.

Krtalić 1982:

Ivan Krtalić (prir.). – *Viek narodnosti.* – Izdavačko-knjižarska radna organizacija Mladost : Zagreb, 1982. – 757 str. – (Polemike u hrvatskoj književnosti ; 1/2).

Kryvenko – Kloss 1963:

Sergius Kryvenko ; Edda Kloss ; [Veranlassung von] Rudolf Jagoditsch ; [unter Anleitung] Stanislaus Hafner. – Register aller Briefe an Franz von Miklosich aus dem Miklosich-Nachlaß der Österreichischen Nationalbibliothek. – *Wiener slavistisches Jahrbuch X* (1963) : str. 163–194.

Kuzmič 1980:

Peter Kuzmič. – *Izdanja Vuk-Daničićevog Svetog pisma za Hrvate : Izvadak iz doktorske disertacije: "Biblijska društva i njihova Biblija na južnoslavenskom tlu u XIX stoljeću s posebnim osvrtom na Vuk-Daničićevo Sveto pismo.* – Biblijsko-teološki institut : Zagreb, 1980. – 149 str.

Kuzmič 1983:

Peter Kuzmič. – *Vuk-Daničićevo Sveto pismo i biblijska društva na južnoslavenskom tlu u XIX stoljeću.* – Kršćanska sadašnjost : Zagreb, 1983. – 313 str. – (Analecta Croatica Christiana ; 17).

Kuzmič 2005:

Peter Kuzmič. – Ekumensko-jezikoslovni izazovi prve kroatizacije Vuk-Daničićeva prijevoda Biblije. – AAVV. – *Zavičajnik : zbornik Stanislava Marjanovića : povodom sedamdesetogodišnjice života i četrdesetpetogodišnjice znanstvenoga rada.* – Milovan Tatarin (prir.). – Filozofski fakultet : Osijek, 2005. – 506 str. : str. 221–232.

Kuzmičić 2002:

Nikola Kuzmičić. – Teolozi laici – između uloge i osobe. – AAVV ; Vijeće za laike Hrvatske biskupske konferencije. – *Mogućnosti organiziranog djelovanja vjernika laika u Hrvatskoj : Simpozij hrvatskih vjernika laika : Osijek, 5.–6. listopada 2001.* – Đuro Hranić (ur.). – Kršćanska sadašnjost : Zagreb, 2002. – 793 str. : str. 197–201. (Biblioteka Izvan nizova ; 169).

Ladan 1969a:

Tomislav Ladan. – Centaurski rječnik centaurskog jezika (recenzija Rječnika H-S književnog jezika, I–II, 1967). – *Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata* ; posebno izdanje časopisa *Kritika* I (1969) : str. 48–58.

Ladan 1969b:

Tomislav Ladan. – Jezik književnosti, književni jezik i rječnik književnoga jezika. – *Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata* ; posebno izdanje časopisa *Kritika* I (1969) : str. 147–171.

Lang 1912:

Milan Lang. – Samobor : Narodni život i običaji. – *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* XVII (1912), br. 2 : str. 193–342.

Liotard 1979:

Jean-François Lyotard. – *La condition postmoderne : Rapport sur le savoir.* – Les Editions de Minuit : Pariz, 1979. – 109 str. – (Collection Critique.).

Liotard 1986:

Jean-François Lyotard. – *Le postmoderne expliqué aux enfants : Correspondance 1982–1985.* – Éditions Galilée : Pariz, 1986. – 165 str. – (Collection Débats.).

Maixner – Esih 1952:

Bogoslav Šulek. – *Izabrani članci.* – Rudolf Maixner ; Ivan Esih (prir.). – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti : Zagreb, 1952. [1953]. – 250 str. – (Niz Noviji pisci hrvatski ; 8).

Maretić 1963:

T[omislav]. Maretić. – *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika.* – 3, nepromijenjeno izdanje. – Matica hrvatska : Zagreb, 1963. ; [1899. ; 1931]. – 688 str.

Markus 2008:

Tomislav Markus. – *Bogoslav Šulek (1816.-1895.) i njegovo doba.* – Hrvatski institut za povijest : Zagreb, 2008. – 239 str. – (Biblioteka Hrvatska povjesnica ; 3/36).

Martinčić 1989:

Ivan Martinčić. – Školski udžbenici i priručnici Bogoslava Šuleka (prethodna pitanja uz njihovo vrednovanje). – AAVV. – *Zbornik za povijest školstva i prosvjete = Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete = Zbornik za istoriju školstva u prosvete* XXII (1989) : str. 15–39. – Dragutin Franković (ur.).

Martinčić 1993:

Ivan Martinčić. – Bogoslav Šulek (1816–1895). – *Portreti hrvatskih jezikoslovaca.* – Hrvatski radio : Zagreb, 1993. – 292 str. : str. 75–81.

Mataušić 1985:

[Juraj] Mirko Mataušić. – Odnos Katoličke crkve prema novijim idejnim strujanjima u hrvatskim zemljama 1848 – 1900. – *Bogoslovska smotra* LV (1985), br. 1–2 : str. 196–216.

Miklošič 1876:

Franz Miklosich. – Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen. Eine sprachgeschichtliche Untersuchung. – *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften : Philosophisch-Historische Classe* XXIV (1876) : str. 1–58.

Millard 1889:

Edward Millard. – The Bible Society in Austria II. – *Bible Society Monthly Report* (NS) V (1889) : str. 68–70.

Moguš 2009:

Milan Moguš. – *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. – 3, prošireno hrvatsko izdanje. – Nakladni zavod Globus : Zagreb, 2009. ; [¹1993]. – 239 str. – (Biblioteka Jezični priručnici.).

Morrison 1905:

Michael A. Morrison. – The Bible in Hungary. – *The Bible in the World : A Record of the Work of the British and Foreign Bible Society* I (1905), br. 4 : str. 104–106.

Mošin 1974:

Владимир Мошин. – *Вуков Нови завјет*. – Просвета : Београд, 1974. – 489–710 стр. – (Сабрана дела Вука Караџића ; 10 ; посебан отисак.).

Mrazović 1877:

L[adislav]. M[razović]. – Ob ustanovi hrvatskoga pravopisa. – *Vienac* IX (1877), br. 11 (17. ožujka 1877) : str. 176–179. ; IX (1877), br. 13 (31. ožujka 1877) : str. 210–211. ; IX (1877), br. 14 (7. travnja 1877) : str. 217–221.

Musić 1924:

August Musić. – Uspomeni dra Franciska Ivekovića. – *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1923 XXXVIII* (1924) : str. 63–76.

Napredak 20/1868:

[Anonimni autor]. – Sveto pismo staroga i novoga zavjeta. – *Napredak* IX (1868), br. 20 (15. studenoga 1868) : str. 320.

NEBM:

[Anonimni autor]. – Translation. – AAVV. – *The New Encyclopædia Britannica in 30 Volumes. Micropædia* : 30 sv. ; sv. X. – RRVV. – Encyclopædia Britannica Inc. : Chicago ; Geneva ; London ; Manila ; Paris ; Rome ; Seoul ; Sydney ; Tokyo ; Toronto, ¹⁵1982. ; [¹1768–1771]. – 1060 str. : str. 93.

Neven 4/1895:

[Anonimni autor]. – Sveto pismo zabadava. – *Neven* [Subotica] XII (1895), br. 4 (1. travnja 1895) : str. 70.

Nida 1964:

Eugene A[lbert]. Nida. – *Toward a Science of Translating : with Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating*. – E. J. Brill : Leiden, 1964. – 331 str.

Nida 1986:

Eugene A[lbert]. Nida. – *From One Language to Another : Functional Equivalence in Bible Translating*. – Nelson : Nashville, 1986. – 224 str.

NL 32/1877:

I. M. – Pogled na hrvatsku književnost godine 1876. – *Narodni list XVI* (1877), br. 32 (25. travnja 1877) : str. 1. – (Podlistak "Narodnoga lista").

NL 33/1877:

I. M. – Pogled na hrvatsku književnost godine 1876. – *Narodni list XVI* (1877), br. 33 (28. travnja 1877) : str. 1. – (Podlistak "Narodnoga lista").

NN 83/1868:

[Anonimni autor]. – Trojedna Kraljevina. – *Narodne novine XXXIV* (1868), br. 83 (9. travnja 1868) : str. 2.

NN 114/1871:

[Anonimni autor]. – Trojedna Kraljevina. – *Narodne novine XXXVII* (1871), br. 114 (19. svibnja 1871) : str. 2–3.

NN 106/1872:

[Anonimni autor]. – Opozicionalne nedosljednosti. – *Narodne novine XXXVIII* (1872), br. 106 (8. svibnja 1872) : str. 2.

Noršić 2005:

Vjekoslav Noršić. – *Povijest župe svete Anastazije u Samoboru*. – Rukopisno izdanje. – Stjepan Razum (prir.). – Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije Tkalčić : Zagreb, 2005. – 414 str. – (Opera scriptorum ecclesiae Zagrabienensis = Djela pisaca Zagrebačke crkve ; 1).

Nöth 2004:

Winfried Nöth. – *Priručnik semiotike*. – 2, posve novopreradeno i prošireno izdanje. – Ante Stamać (prev.). – Ceres : Zagreb, 2004. – 667 str. – [Izvornik]. – *Handbuch der Semiotik*. – 2, vollständig neu bearbeitete un erweiterte Auflage mit 89 Abbildungen. – Verlag J. B. Metzler : Stuttgart ; Weimar, 2000. – 667 str.

OED:

AAVV. – *The Oxford English Dictionary Being a Corrected Re-Issue with an Introduction, Supplement and Bibliography of A New English Dictionary on Historical Principles Founded Mainly on the Materials Collected by The Philological Society* : 13 sv. – James A. Murray ; Henry Bradley ; W. A. Craigie ; C. T. Onions (ur.). – Clarendon Press : Oxford, 1933. – p. n. v.

OER:

AAVV. – *Osmojezični enciklopedijski rječnik : hrvatski (ili srpski), ruski, engleski, njemački, francuski, talijanski, španjolski, latinski = Восьмиязычный энциклопедический словарь = Eight-language Encyclopaedic Dictionary = Achtsprachiges Enzyklopädisches Wörterbuch = Dictionnaire encyclopédique en huit langues = Dizionario enciclopedico ottolingue = Diccionario enciclopédico octolingüe = Dictionarium enciclopaedicum octo linguarum* : 8 sv. – Tomislav Ladan (ur.). – (Jugoslavenski) Leksikografski zavod Miroslav Krleža : Zagreb, 1987–2010. – p. n. v.

Pasini Tržec – Dublić 2011:

Iva Pasini Tržec ; Ljerka Dublić. – Slike starih majstora u Strossmayerovoj zbirci nabavljene posredstvom kanonika Nikole Voršaka u razdoblju od 1869. do 1880. – *Radovi Instituta za povijest umjetnosti XXXV* (2011), br. 35 : str. 207–220.

Paul 1992:

Hermann Paul. – *Deutsches Wörterbuch*. – 9, vollständig neu bearbeitete Auflage von Helmut Henne und Georg Objartel unter Mitarbeit von Heidrun Kämper-Jensen. – Max Niemeyer Verlag : Tübingen, 1992. ; [1896]. – 1130 str.

Pazman 1904:

Josip Pazman. – *Crkvene naredbe o zabrani i censuri knjiga ili tumačenje apostolske konstitucije Officiorum ac munerum*. – Vlastita naklada : Zagreb, 1904. – 299 str.

Popović 1983:

Miodrag Popović. – *Pamtivek : Srpski rječnik Vuka St. Karadžića*. – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva : Beograd, 1983. – 208 str. – (Biblioteka Portret književnog dela ; 2/11).

Pranjić 1985:

Krunoslav Pranjić. – *Jezik i književno djelo : Ogledi za lingvostilističku analizu književnih tekstova*. – 3, prošireno izdanje. – Igro Nova prosveta : Beograd, 1985. ; [1968]. – 249 str. – (Biblioteka Jezik i književnost.).

Pranjković 2006:

Ivo Pranjković. – *Filološki vjekopisi*. – Disput : Zagreb, 2006. – 310 str. – (Biblioteka Četvrti zid ; 23).

Primorac 10/1877:

[Više samoborskih građana]. – Magla u Samoboru. – *Primorac V* (1877), br. 10 (24. siječnja 1877) : str. 3–4.

Rakić 2002:

Радомир Ракић. – Преводи Светога писма на савремени српски језик. – ААВВ. – *Енциклопедија православља* : св. III. – Димитрије М. Калезић (ур.). – Савремена администрација : Београд, 2002. – V–XII + 1401–2132 стр. : стр. 1543-1544.

Randall 2012:

Ian Randall. – Nineteenth-Century Bible Society Colporteurs in Eastern Europe. – *Journal of European Baptist Studies XII* (2012), br. 3 : str. 5–25.

Rebić 1998:

Adalbert Rebić. – Die Übersetzung der Bibel ins Kroatische: Eine kurze Übersicht. – AAVV. – *The Interpretation of the Bible : The International Symposium in Slovenia*. – Jože Krašovec (ur.). – Slovenian Academy of Sciences and Arts ; Sheffield Academic Press : Sheffield, 1998. – 1909 str. : str. 1131–1146. – (Journal of the Study of the Old Testament : Supplement Series ; 289).

RFG 1900:

[Anonimni autor]. – *Rules for the Guidance of Translators, Revisers, and Editors, Working in Connection with the Society*. – s. e. [British and Foreign Bible Society] : s. l. [London], 1900. – 8 str.

RFG 1911:

[Anonimni autor]. – *Rules for the Guidance of Translators, Revisers, & Editors, Working in Connection with the British and Foreign Bible Society*. – The British and Foreign Bible Society : London, 1911. – 24 str. – (Bible House Papers ; 8).

RHJ:

AAVV. – *Rječnik hrvatskoga jezika*. – Jure Šonje (ur.). – Leksikografski zavod Miroslav Krleža ; Školska knjiga : Zagreb, 2000. – 1450 str.

Robins 1982:

Robert Henry Robins. – Language. – AAVV. – *The New Encyclopædia Britannica in 30 Volumes : Macropædia* : 30 sv. ; sv. X. – RRVV. – Encyclopædia Britannica Inc. : Chicago ; Geneva ; London ; Manila ; Paris ; Rome ; Seoul ; Sydney ; Tokyo ; Toronto, ¹⁵1982. ; [¹1768–1771]. – 1287 str. : str. 642–662.

Samardžija 2004:

Marko Samardžija. – Još o genezi i utjecaju hrvatskih vukovaca. – [Marko Samardžija]. – *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*. – 2. prošireno izdanje. – Hrvatska sveučilišna naklada : Zagreb, 2004. ; [¹1997]. – 250 str. : str. 113–122.

Samardžija 2012:

Marko Samardžija. – Šulek, Bogoslav (Bohuslav). – AAVV. – *Hrvatska književna enciklopedija* : 4 sv. ; sv. IV. – Velimir Visković (ur.). – Leksikografski zavod Miroslav Krleža : Zagreb, s. a. [2012]. – VIII + 572 str. : str. 258–259.

Senc 1988 [1910]:

Stjepan Senc (prir.). – *Grčko-hrvatski rječnik za škole : po Bensele-Kaegijevu grčko-njemačkom rječniku*. – Trošak i naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade : Zagreb, 1910. – 1022 str. – [Pretisak]. – ITRO Naprijed : Zagreb, 1988.

Silić 2006:

Josip Silić. – *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*. – Disput : Zagreb, 2006. – 303 str. – (Biblioteka Palimpsest ; 6).

Simeon 1969:

Rikard Simeon. – *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva na 8 jezika : hrvatsko-srpski, latinski, ruski, njemački, engleski, francuski, talijanski, španjolski = Энциклопедический словарь лингвистических терминов = Enzyklopädisches Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Terminologie = Encyclopedic Dictionary of linguistic Terms = Dictionnaire encyclopedique des termes linguistiques = Dizionario enciclopédico di terminologia linguistica = Diccionario enciclopédico de términos lingüísticos : 2 sv. – Matica hrvatska : Zagreb, 1969. – 1010 str. (sv. I) ; 926 str. (sv. II).*

Skok, P. [P. Skok] 1927:

Petar Skok. – La terminologie chrétienne en slave: l'église, les prêtres et les fidèles. – *Revue des études slaves* VII (1927), br. 3–4 : str. 177–198.

Skok, P. [P. Skok] 1955:

Petar Skok. – Vazam. – *Slovo : Časopis Staroslavenskog instituta* III (1955), br. 4–5 : str. 64–70.

Skok, J. [J. Skok] 1986:

Joža Skok (prir.). – *Ogenj reči : Antologija hrvatskoga kajkavskoga pjesništva ; posebno izdanje časopisa Kaj XIX* (1986), br. 4–6. – 332 str.

Slamnig 1965:

Ivan Slamnig. – *Disciplina mašte.* – Matica hrvatska : Zagreb, 1965. – 215 str. – (Biblioteka Suvremeni pisci hrvatski.).

Slamnig 1986:

Ivan Slamnig. – Kontinuitet evropske metaforike u hrvatskoj književnosti. – [Ivan Slamnig]. – *Sedam pristupa pjesmi.* – Izdavački centar Rijeka : Rijeka, 1986. – 188 str. – (Biblioteka Dometi : velika edicija : NS ; 53).

ST I, q. 75, a 5:

Toma Akvinski. – *Summa theologiae.* – <http://www.corpusthomisticum.org/sth1075.html>

Stančić 1997:

Nikša Stančić. – Ideja o "slavenskoj uzajamnosti" Jána Kollára i njezina hrvatska recepcija. – *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest XXX* (1997) : str. 65–76.

Stepinac 1886:

Matija Stepinac. – Pripomenak k razpravi o zvonjenju na oblake. – *Katolički list XXXVII* (1886), br. 41 (14. listopada 1886) : str. 324–327.

Sturm-Schnabl 1991:

Katja Sturm-Schnabl. – *Der Briefwechsel Franz Miklosich's mit den Südslaven = Korespondenca Frana Miklošiča z Južnimi Slovani.* – Založba Obzorja Maribor : Maribor, 1991. – 855 str.

Šagi-Bunić 1993:

Tomislav Šagi-Bunić. – Čemu istraživanje povijesti?. – Franjo Šanjek. – *Crkva i kršćanstvo u Hrvata : srednji vijek.* – 2. prerađeno i dopunjeno izdanje. – Kršćanska sadašnjost : Zagreb, 1993. ; [1987]. – V–XLIII + 629 str. – (Biblioteka Priručnici ; 23).

Šamić 1986:

Midhat Šamić. – *Kako nastaje naučno djelo : Uvođenje u metodologiju i tehniku naučnistraživačkog rada : opšti pristup*. Svjetlost OOUR izdavačka djelatnost : Sarajevo, ⁷1988 ; [¹1968]. – 170 str.

Šetka 1976:

Jeronim Šetka. – *Hrvatska kršćanska terminologija*. – II. izmijenjeno, popravljeno i upotpunjeno izdanje. – s. e. [Marija] : Split, 1976. ; [¹1940. /*Hrvatski kršćanski termini grčkoga podrijetla*/ ; ¹1964. /*Hrvatski kršćanski termini latinskoga porijekla*/ ; ¹1965. /*Hrvatski kršćanski termini slavenskoga porijekla*/]. – 366 str. – (Biblioteka "Marije" ; 10).

Šimundić 1975:

Mate Šimundić. – Iz fonetike osobnih imena. – *Jezik in slovstvo XX* (1975), br. 8 : str. 286–294.

Šimundić 1979:

Mate Šimundić. – Oblik i značenje stanovitih osobnih imena u "Povijesti grada Trogira" Pavla Andreisa. – *Čakavska rič : Polugodišnjak za proučavanje čakavske riči VIII* (1979), br. 2 : str. 3–15.

Šimundić 2006:

Mate Šimundić. – *Rječnik osobnih imena*. – Drugo izdanje. – Matica hrvatska : Zagreb, 2006. ; [¹1988]. – 571 str. – (Biblioteka Rječnici/Leksikoni.).

Šoić 2007:

Sandra Šoić. – Djelovanje istaknutih Samoboraca neposredno prije, za vrijeme i nakon hrvatskog preporoda. – *Zbornik Ogranka Matice hrvatske Samobor za 2006. godinu I* (2006) [2007], br. 1 : str. 76–99.

Šoljan 1991:

Antun Šoljan. – *Sloboda čitanja : eseji*. – Grafički zavod Hrvatske : Zagreb, 1991. – 340 str. – (Izabrana djela : Antun Šoljan ; 1/4).

Štefanić 1941:

Vjekoslav Štefanić. – Hrvatski prijevod Biblije. – Janko Oberški, Vjekoslav Štefanić. – [nadnatuknica] Biblija. – AAVV. – *Hrvatska enciklopedija* : 5 sv. ; sv. II. – Mate Ujević (ur.). – Naklada Hrvatskog izdavačkog bibliotekarskog zavoda : Zagreb, 1941. – 728 str. : str. 490–494.

Šulek 1846:

[Bogoslav Šule]k. – Zašto pišemo à?. – *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska XII* (1846), br. 27 (4. srpnja 1846) : str. 109–110. ; XII (1846), br. 28 (11. srpnja 1846) : str. 112–114.

Šulek 1848:

Bogoslav Šulek. – Crkva i naše doba. – *Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske XIV* (1848), br. 88 (17. kolovoza 1848) : str. 353–354.

Šulek 1854a:

Bogoslav Šulek. – Zašto izostavljamo *e* pred *r*-om u riečih *krv* i td.?. – *Neven* [Rijeka] 1 (1854) (5. siječnja 1854) : s. p. – (Književna priloga k "Nevenu").

Šulek 1854b:

Bogoslav Šulek. – O dvoglascu *ie*. – *Neven* [Rijeka] 2 (1854) (20. travnja 1854) : str. IV–X + XVI–XX. – (Književna priloga k "Nevenu").

Šulek 1860:

Bogoslav Šulek. – *Deutsch-kroatisches Wörterbuch = Němačko-hrvatski rěčnik* : 2 sv. – Verlag der F. Suppan'schen Buchhandlung : Agram, 1860. – 1–872 str. (sv. I) ; 873–1712 str. (sv. II).

Šulek 1864:

Bogoslav Šulek. – Obrana ahavca. – *Književnik : časopis za jezik i poviest hrvatsku i srbsku i prirodne znanosti* I (1864), br. 1 : str. 283–291.

Šulek 1877:

Bogoslav Šulek. – Pogled iz biljarstva u praviek Slavenah a napose Hrvatah. – *RAD Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* XXXIX (1877) : str. 1–64.

Šulek 1878:

Bogoslav Šulek. – Zašto Slaveni poštuju lipu? – *RAD Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* XLIII (1878) : str. 149–188.

Šulek 1886:

[Bogoslav Šulek]. – Priposlano. – *Katolički list* XXXVII (1886), br. 42 (21. listopada 1886) : str. 334.

Šulek 1888:

Bogoslav Šulek. – Područje materijalizma. – *RAD Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* IX (1888) : str. 1–72.

Šulek 1889:

Bogoslav Šulek. – *Antikritika razprave o području materijalizma : dru. Anti Baueru odgovara Bogoslav Šulek.* – Tisak Dioničke tiskare : Zagreb, 1889. – 36 str.

Šulek 1898:

B[ogoslav]. Šulek. – Ein Gutachten zur Protestantenfrage. – *Agramer Tagblatt* XIII (1898), br. 43 (23. veljače 1898) : str. 1–2.

Šulek 1990 [1874–1875]:

Bogoslav Šulek. – *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja : osobito za srednja učilišta = Deutsch-kroatische wissenschaftliche Terminologie = Terminologia scientifica italiano-croata* : 2 sv. – Narodna tiskara dra. Ljudevita Gaja : Zagreb, 1874–1875. – XXVI + 1369 str. – [Pretisak]. – Globus : Zagreb, 1990. – XXX + 677 str. (sv. I) ; 679–1390 str. (sv. II).

Švogor 2009:

Vlasta Švogor. – Skica za portret Adolfa Vebera Tkalčevića (u povodu sto dvadesete obljetnice smrti. – *Croatica Christiana Periodica* XXXIII (2009), br. 64 : str. 107–136.

Tafra 1993:

Branka Tafra. – *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*. – Matica hrvatska : Zagreb, 1993. – 196 str. – (Znanstvena knjižnica.).

Tafra 1995a:

Branka Tafra. – Jesu li *ahavci* izgovarali *h?*. – [Branka Tafra]. – *Jezikoslovna razdvojba*. – Matica hrvatska : Zagreb, 1995. – 199 str. : str. 109–130. – (Mala knjižica Matice hrvatske : NS ; 3/16).

Tafra 1995b:

Branka Tafra. – O hrvatskim *vukovcima* iz drugoga kuta. – [Branka Tafra]. – *Jezikoslovna razdvojba*. – Matica hrvatska : Zagreb, 1995. – 199 str. : str. 154–174. – (Mala knjižica Matice hrvatske : NS ; 3/16).

Tafra 1995c:

Branka Tafra. – Od Akademijina *Rječnika* do njegovih *Dopuna* (podudarnosti i razlike). – [Branka Tafra]. – *Jezikoslovna razdvojba*. – Matica hrvatska : Zagreb, 1995. – 199 str. : str. 94–105. – (Mala knjižica Matice hrvatske : NS ; 3/16).

Tafra 2006:

Branka Tafra. – Strohal između Slovnice i Gramatike. – AAVV. – *Rudolf Strohal i njegovo djelo : zbornik referata sa znanstvenoga skupa povodom 150. obljetnice rođenja, 70. obljetnice smrti i 100. obljetnice njegove monografije "Grad Karlovac opisan i orisan"* ; posebno izdanje časopisa *Svjetlo : časopis za kulturu i umjetnost* XLII (2006), br. 3–4 : str. 203–221. – Alojz Jembrih (ur.).

Tafra 2011:

Branka Tafra. – Istopisnice i istoslovnice u hrvatskom jeziku. – AAVV. – *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim* : 2 sv. ; sv. II. – Dubravka Sesar (ur.). – FF Press ; Filozofski fakultet : Zagreb, 2011. – 366 str. : str. 173–179.

Tafra – Košutar 2012:

Branka Tafra ; Petra Košutar. – Razgraničavanje jezičnih entiteta na osnovi modela (ne)identičnosti. – [Branka Tafra]. – *Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja*. – Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu : Zagreb, 2012. – 468 str. : str. 289–316. – (Biblioteka Croaticum ; 5).

Thompson 1965:

Anthony Thompson. – *Rječnik bibliotekarskih stručnih izraza = Vocabularium bibliothecarii : Englesko-hrvatskosrpski = English – Croatian-Serbian*. – Prema drugom izdanju UNESCO-a (1969). – Dana Čučković ; Šime Jurić (prev.). – Izdavačko poduzeće Školska knjiga : Zagreb, 1965. – 184 str. – [Izvornik]. – *Vocabularium bibliothecarii*. – UNESCO : Paris, 1962. – 440 str.

Torbar 1896:

Josip Torbar. – O životu i djelovanju dra. Bogoslava Šuleka. – *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1896 XI* (1897) : str. 101–193.

Turk 1998:

Marija Turk. – Prevedeno nazivlje u Šulekovu rječniku. – AAVV. – *Zbornik o Bogoslavu Šuleku : Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanoga u Zagrebu od 23. do 24. studenoga 1995. godine u organizaciji Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.* – Milan Moguš (ur.). – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti : Zagreb, 1998. – 215 str. : str. 177–190.

Veber 2005 [1859]:

Adolfo Weber. – *Skladnja ilirskoga jezika : za niže gimnazije.* Carsko-kraljevska naklada školskih knjigah : Beč, 1859. – 192 str. – [Pretisak]. – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje : Zagreb, 2005. – 229 str.

Veber 1876a:

Adolfo Veber. – Čitanja i evanđelja. Preveo Dr. Franjo Iveković. – *Zagrebački katolički list XXVII* (1876), br. 3 (20. siječnja 1876) : str. 20–22.

Veber 1876b:

Adolfo Veber. – Još jednu g. Ivekoviću. – *Zagrebački katolički list XXVII* (1876), br. 6 (10. veljače 1876) : str. 49–52. – (Prilog k broju 6. "Katoličkoga lista".).

Veber 1876c:

Adolfo Veber. – *Slovnica hrvatska za srednja učilišta.* – Troškom spisateljevim ; Tiskom dioničke tiskare u Zagrebu : Zagreb, 1876. – 226 str.

Veber 1878:

Adol[fo]. Veber. – Gospodinu dru. Ivekoviću. – *Katolički list XXIX* (1878), br. 41 (10. listopada 1878) : str. 358–360.

Verona 2008–2009 [1986]:

Eva Verona. – *Pravilnik i priručnik za izradbu abecednih kataloga : 2 sv ; sv. I: Odrednice i redalice ; sv. II: Kataložni opis.* – Hrvatsko knjižničarsko društvo : Zagreb, ²1986. ; [¹1970]. – 417 str. (sv. I) ; 691 str. (sv. II). – [Pretisak 2. izmijenjenog izdanja]. – Hrvatsko knjižničarsko društvo : Zagreb, 2008. (sv. II) ; 2009 (sv. I). – (Posebna izdanja Hrvatskoga knjižničarskog društva ; 13–14).

Vince 1972–1973:

Zlatko Vince. – O nekim jezično-kulturnim problemima u Dalmaciji 70-tih godina XIX stoljeća. – *Historijski zbornik XXV–XXVI* (1972–1973) : str. 135–161.

Vince 2002:

Zlatko Vince. – *Putovima hrvatskoga književnog jezika.* – 3, dopunjeno izdanje. – Nakladni zavod Matice hrvatske : Zagreb, 2002. ; [¹1978]. – 781 str.

Voršak 1876a:

Nik[ola]. Voršak. – Čitanja i Evanđelja dra F. Ivekovića. – *Zagrebački katolički list XXVII* (1876), br. 9 (2. ožujka 1876) : str. 79–84. – (Prilog k broju 9. "Katoličkoga lista".).

Voršak 1876b:

Nik[ola]. Voršak. – Izpit odgovora g. prof. Ivekovića na moju kritiku. – *Zagrebački katolički list* XXVII (1876), br. 18 (4. svibnja 1876) : str. 165–168. – (Prilog k broju 18. "Katoličkoga lista").

Vrhovac 1923:

Радивоје Врховац. – *Карактер и рад Буре Даничића*. – Издање Матице српске : Нови Сад, 1923. – 198 стр. – (Књиге Матице српске ; 48).

Vrtič 2006:

Ivana Vrtič. – Hrvatske redakcije Karadžić-Daničićeva prijevoda Svetoga pisma. – *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* XXXII (2006) : str. 311–326.

Wagner 1970:

Eugen Wagner. – Z histórie latinského gymnázia v Ožd'anoch (1645–1853). – *Obzor Gemera* I (1970), br. 2 : str. 52–56.

Zerwick – Grosvenor 1996:

Max Zerwick ; Mary Grosvenor. – *A Grammatical Analysis of the Greek New Testament*. – Unabridged, 5th, revised edition. – Translated, revised and adapted by Mary Grosvenor in collaboration with the author. – Editrice Pontificio Istituto Biblico : Rim, ⁵1996. [¹1974 /sv. I/ ; ²1979 /sv. II/]. – XXXVIII + 778 + 16 str. – [Izvornik]. – Max Zerwick. – *Analysis philologica Novi Testamenti graeci*. – Pontificium Institutum Biblicum : Romae, ⁵1966. ; [¹1953]. – xv + 608 str. – (Scripta Pontificii Instituti Biblici ; 107).

ZKL 15/1868:

[Anonimni autor]. – Viestnik. – *Zagrebački katolički list* XIX (1868), br. 15 (9. travnja 1868) : str. 118–119.

ZKL 20/1868:

[Anonimni autor]. – Viestnik. – *Zagrebački katolički list* XIX (1868), br. 20 (14. svibnja 1868) : str. 159.

III) URL adrese

<http://alliance-primo.hosted.exlibrisgroup.com/>

<https://books.google.hr/>

<https://ctsfw.worldcat.org/>

<http://nektar2.oszk.hu/>

<http://search.lib.cam.ac.uk/>

<http://www.biblesociety.org.uk/>

<http://www.corpusthomicum.org/>

<http://www.documentacatholicaomnia.eu/>

<http://www.vbs.rs/>

<https://www.worldcat.org/>

UVOD

Čini se da je francuski mislilac Jean-François Lyotard svojim uobličiteljskim tematiziranjem fenomena postmodernizma stvari postavio naopako, grdno nas nasamarivši. Ili – želimo li u prognozama biti manje crni – barem nas je primorao na ozbiljnije preispitivanje vlastitih stajališta prije donošenja zaključaka, a posebno velikih sinteza. Svojom programatskom definicijom: "En simplifiant à l'extrême, on tient pour 'postmoderne' l'incrédulité à l'égard des métarécits. [...] Elle se disperse en nuges d'éléments langagiers narratifs, mais aussi dénotatifs, prescriptifs, descriptifs, etc., chacun véhiculant avec soi des valences pragmatiques *sui generis*" (Lyotard 1979: 7–8) on je progovorio o rastakanju metanarativnoga znanja, tijekom povijesti često institucionaliziranoga, kao cjeline, koje se neminovno kosi s drugim metanarativnim znanjima, također legitimnima, i u prvi plan namjesto njega kao jedino smisljeno postavio málo i pojedinačno.

Kršćanstvo se, neki misle, time našlo na posebnom udaru. Kao religija feudalnoga svijeta ono je za glavnoga protagonista toga velikoga narativa, "velike priče", postavilo izvansvjetskoga subjekta, na što se, u kontekstu svođenja teologije na antropologiju, osvrnuo još i Feuerbach, izrazivši se, po prilici, da pokušaj teologije nije ništa drugo doli sekularizirana mitologija kojom se hoće ovjerovati institucije, te društvene i političke prakse.

S tim u skladu ovaj je rad podvrgnut ozbiljnoj kritici od samoga početka. Pišući o jednom biblijskom prijevodu trebali bismo se postaviti kao pripovjedači "male priče" koja se ni po čem ne bi smjela uklopiti u već ionako rastemeljen i uzdrman sustav. Ne bismo ju trebali gledati u kontinuitetu – povijesnom, filološkom, kulturnom, na zadnju: identitetskom, njezin jezik ne bismo smjeli postavljati ni u kakve suodnose – bilo sinkronijske, bilo dijakronijske, ne bismo smjeli pogotovu trpati pod nju pojam prinosa, pa onda sagledavati sve u međukulturnoj i interdisciplinarnoj perspektivi. Najviše što bismo smjeli učiniti jest istrgnuti ju iz svih eventualnih, umski postavljenih veza i progovoriti o njoj bez "prije" i "poslije". Sve drugo bilo bi laćanje pothvata koji nismo kadri iznijeti i na koji nemamo pravo, jer njime ugrožavamo druge, za istu kob određene "velike priče".

Glasa postmodernizma ne možemo se, međutim, odreći, a da time ne učinimo velik propust. Ali prije nego li upadnemo u podijeljeno, gotovo pa shizoidno stanje, opet se vraćamo Lyotardu. U pismu Samuelu Cassinu, objašnjavajući potanje ideju kraja

metanarativâ, "velikih priča", on kaže: "Cela ne veut pas dire que nul récit n'est plus crédible. Par métrarécit ou grand récit, j'entends précisément des narrations à fonction légitimante. Leur déclin n'empêche pas les milliards d'histoires, petites et moins petits, de continuer à tramer le tissu de la vie quotidienne" (Lyotard 1986: 40). Na toj mogućnosti unatočnoga tkanja – drugim riječima, na konstruktivnom, a ne na subverzivnom shvaćanju i prihvaćanju Lyotardovih teza (a odluka o tom kako ćemo ih shvatiti ovisi upravo o spremnosti na [samo]kritiku) – počiva ovaj rad.

Povijest bilo kojega prijevoda Biblije tkâ povijest biblijskoga prevodilaštva općenito. A povijest biblijskoga prevodilaštva po nutarnjoj svezi nerazdruživo pripada povijesti Biblije, puno više nego li što je to slučaj s odnosom drugih prijevoda književnih djela prema njihovu izvorniku. Biblija je, naime, sama za sebe (velik) prijevod: ponajprije retopizacija mentaliteta, odnosno kulture – iz semitske u helenističku, iz helenističke u slavensku itd. – a onda i prenošenje iz polazišnoga jezika koji određuje jednu kulturu u ciljni jezik, kojemu je svojstvena drugačija kultura. Tako govorimo o prijevodu s aramejskoga (hebrejskoga) na grčki (Septuaginta), s aramejskoga (hebrejskoga) i grčkoga na latinski (Vulgata), s grčkoga na protoslavenski (ćirilometodski prijevod) itd. – pa, ako hoćemo teološki, i sâm prijevod Božje riječi u riječ ljudsku, njezin prodor iz nadvremenskoga u vremensko, iz vječnoga u ograničeno. Rijetko u kojem slučaju možemo uspostaviti toliko intimnu povezanost prijevoda i izvornika, rijetko u kojem slučaju možemo govoriti o prijevodu kao o izvorniku, slično onomu što je, u jednom drugom kontekstu, izrekao Krunoslav Pranjić: "Prijevod se jednostavno može uzeti te promatrati kao pjesničko djelo *sui generis*, nezavisno od svojega izvornoga predloška" (Pranjić 1985: 212).

Zbog toga je povijest Biblije, te veleknjige ljudskoga roda, povijest riječi u svoj njezinoj širini: povijest njezina nastanka, procesa usvjanja, razvoja i odumiranja; povijest njezinih skokovitih napredaka, razdobljâ učmala mirovanja i tegotnih nazadaka; povijest blistavih momenata retoričkoga umijeća, ali i zamuckivanja, nedoricanja, dislalije i nijemosti; povijest vrsnih stilističkih ekspresija, prosječne funkcionalnosti i mučanja; povijest uspjelosti, muke i promašaja – u jednom, varijacija na kenoovske "stilske vježbe". Sve ono što prati čovjeka u njegovu nastojanju da riječima prereče, da se i sâm izreče, pod uvjetom da iza nje "stoji onaj koji tu riječ reče", jer je "prava riječ zapravo ona koja je na neki način utjelovljena, u koju je utjelovljen onaj koji je iskazuje" (Golub 1999: 7) – sve to prati i Bibliju kao knjigu riječi. Ponekad se dogodi nadahnjujući i silovit proboj, mogućnost i ostvaraj uspjele koincidiraju, pa govorimo o sjevremenim biblijskim prijevodima; drugda, pak, prijevod, zbog

ovoga ili onoga razloga ne zaživi, ne uspije, pa ga zamete vrijeme, te mu možemo pristupiti samo arhivski, kao tek nekoć živu slovu.

Bilo bi odveć jednostavno kada bi se svi biblijskoprevoditeljski rezultati iscrpljivali u tim dvjema krajnostima. Tomu su razlozi ili čovjeku vlastita "sivost", više nego li "crnost" i "bijelost" (iako ostavljamo mogućnost da bi preciznije bilo nazvati ju "rasternošću"), ili mogućnost da budućnost donese pravorijek drugačiji od suda koji su izrekli suvremenici. U većini je slučajeva teško lučiti jedno od drugoga, te bi moglo biti da su ta dva razloga uvijek (ili gotovo uvijek) isprepletena, da drugi klija iz prvoga kao njegov logični posljedak. Upravo zato što je obilježen "sivošću", čovjek ne može, iako zapravo cijeli život to nastoji, prosuditi drugoga i drugo, nadasve ono što mu je blisko; njegova ga zaslijepljenost sklanja usredotočenju krajnostima.

Hrvatsko izdanje Novoga zavjeta koji je preveo Bogoslav Šulek, i kojim se u ovom radu bavimo, može se svrstati upravo među one prijevode kojima je bila potrebna "drugostupanjska presuda". Ona se, vidjet ćemo, razlikuje od suda koji su izrekli njegovi suvremenici i posuvremenici. Objavljen 1877. godine u Beču pod naslovom *Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta*, u izdanju Britanskoga i inozemnoga biblijskoga društva, bio je kamenom spoticanja i na teorijskoj razini – osporavanjima njegova jezika i uloge koju je imao – kao i na razini prakse: riječ je o prijevodu koji je niz godina egzistirao na rubu ilegalnosti, često doslovce čupan iz ruku onih koji su ga nabavili i čitali (ili pokušali čitati) i bacan u oganj koji je, osim iskre, potpaljivao ljudski fanatizam. Trebalo je, za izbavljenje iz agonije, čekati cio niz povoljnijih okolnosti – ovdje ih ističemo tri: suvremeni razvoj hrvatskoga književnoga i standardnoga jezika u smjeru ponešto drugačijem (no: barem bogatijem i slojevitijem) od onoga koji mu je udarila standardizacija iz 1892. godine, zaokret Katoličke crkve na Drugom vatikanskom koncilu i zametak čišćenja pamćenja, te globalizacija koja je naglasila međuovisnost i životnu povezanost raznolikih kultura, ponajvećma onih bliskih – da se stvore uvjeti za drugačiji odnos prema prošlosti, za drugačiji odnos prema Šulekovu prijevodu.

I uza sasvim malo širine nećemo se čuditi sudu koji su nad Šulekovim izdanjem Novoga zavjeta izrekli onodobnici i poonodobnici: drugačije nisu mogli presuditi. Oni koje je zapala dužnost u oblikovanju i standardizaciji hrvatskoga jezika koncem devetnaestoga stoljeća, iz perspektive apsolutizacije narodnoga govora nisu mogli – a u određenim slučajevima, kad se jezična politika susrela s političkom represijom – ni smjeli izraziti se o jeziku, o etapi u povijesti hrvatskoga jezika koja je iz mladogramatičarske i karadžićevske

perspektive držana nazadnom. Oni kojima je u udio pala crkvena služba, bili su vezani propisima Crkve koji su određivali kaznu izopćenja svakomu onomu tko bi na ovaj ili na onaj način surađivao s protestantskim biblijskim društvima. Kulturni djelatnici, pak, bili su u sličnom nezavidnom položaju kao i njihove kolege filolozi, s tim što je bavljenje kulturom imalo snažnije političko-ideološke konotacije i zato bilo i u stavovima radikalnije, i po glavu opasnije.

Tek pošto su se razišli nemušti oblaci pritisaka, moglo se pristupiti kritičkoj prosudbi *Novoga zavjeta Gospoda našega Isukrsta*, jer nam se istom nedavno otvorila mogućnost doumiti "davne ljude, stvaraoce i subjekte povijesti u njihovoj subjektivnosti, shvatiti njihove motive i ciljeve, njihove stiske i znanja ili neznanja kad su stvarali presudne odluke koje su pokretale povijest" (Šagi-Bunić 1993: XI).

Šulek je ispunjavao preduvjete da u (gotovo) svim društvenim sustavima bude nepoćudna osoba. Ne samo što je bio inoetnik i pripadnik konfesionalne manjine: ubrajao se među one koji su najviše ljubili istinu i znanje – kategorije preapstraktne za one koji, samo s pozicije moći, svojim nerijetko sumanutim potezima trasiraju tijek povijesti. Znamo: najmanje problema izazivaju oni koji prijanjaju, s više ili manje srca i angažiranosti, uz lik i djelo konkretnih, a katkada gotovo mitskih veličina. Njima je najlakše presuditi, jer treba samo poistovjetiti ih s jednim polom binoma: prijatelj/neprijatelj, saveznik/dušmanin, istomišljenik/neistomišljenik i sl. No oni koji turaju apstrakciju, ti vječiti nazovifilozofi i bogodupci, bezobzirni u kritikama svega i svih, ustvari su obične protuhe, probisvjeti, bitange i vucibatine, a društvenim ih štetočinama ne čini samo to što jedu kruh priskrbljen tuđom mukom nego – još više – što su potencijalni smutljivci, bundžije i prevratoljupci, koji se svojom kritikom u svakom trenutku mogu obrušiti i na onoga koji ih je zbog njihove kritike zajedničkoga neprijatelja držao srodnikom. Njihovo ih pak pristajanje uz nadmaterijalne vrednote priječi da ih se prati, a po potrebi i ustavi u vremenu te kirurški precizno ideološki odredi – upravo ono što vladajući, htijući uspostaviti i zadržati kontrolu nad vladanima, žele. Ovisno o stupnju represije sustava, oni nekada postaju glavoplatišama, nekada uznicima, a uvijek marginalcima i utopičnim bezdomnicima.

Lyotard nam je zapravo neopazice, ali silno pomogao da bolje definiramo cilj ovoga rada. Njime želimo razbiti dvije velike priče koje su se oko Šuleka, a posredno i oko njegova izdanja *Novoga zavjeta*, isprele. U jednoj od njih, koja svoje začetke ima u hrvatskim vukovcima, Šulek je bio zaostali filolog, patološki purist, a kada su okolnosti favorizirale političke opcije koje su se u svojem unitarizmu ideološki nadahnjivale karadžićevskim

jezičnim koncepcijama, i neprijatelj južnoslavenskoga jedinstva, shvaćenoga drugačije od Strossmayerove široke, pluralne vizije. Stvar postaje to paradoksalnijom što je u tu priču tijekom povijesti do neke mjere bila uključena i Katolička crkva, za koju je Šulek – pogotovu uzmu li se u obzir mladenačke njegove čarke i zajedice sa Strossmayerom i Haulikom (Martinčić 1989: 22), te nezgodna polemika oko materijalizma koju je potkraj života vodio s Antunom Bauerom – bio krivovjerac, svakako pojava u Katoličkoj crkvi nepoželjna. Prema drugoj velikoj priči, oživljenoj tijekom Drugoga svjetskoga rata, a djelomice i nakon osamostaljenja Hrvatske, Šulek je bio prihvaćan i zaklinjan kao jezikoslovac, ali i tu nepodesan kao protestant, a tako i kao koketant s prounitarističkim snatrenjima. Da nanišanim bît: u ruci svake ideologije Šulek je bio dobra palica za batinanje protivnika, ali istodobno i univerzalni krivac. A krivca u duhu zdrave tradicije valja prognati Azazelu u pustinju – da napokon zãmĩrĩ.

Nije ni čudo da su tako oprečni sustavi, svaki na svoj način, proganjali Šuleka iz svoje sredine. Doista, o njem godinama ništa nije objavljeno. Isključivši knjigu *Bogoslav Šulek: izabrani članci*, koju su priredili Rudolf Maixner i Ivan Esih (1952), prvi koji je kritičkim vrednovanjem Šulekova djela započeo ispravljanje povijesne nepravde bio je, pedesetih godina dvadesetoga stoljeća, Ljudevit Jonke. No i otada, koliko god da je o Šuleku napisano, količinski je premalo – s obzirom na to koliko on zaslužuje i koliko je hrvatsku kulturu zadužio – a u sudovima nedotjerano, nedooštreno i bez vrijednosnoga akumena koji se u vremenu slobode napokon iščekuje. To pokazuje da nam je Šulek još uvijek vruć krumpir u rukama, premda će dublji razlog zacijelo ležati u činjenici da ni mi sami nismo načistu sa svojim ideološkim pozicijama, da smo još uvijek ogrezli u ideologemima. Jer kada je kritičar nepristran, tada kritika ogoljuje, ali ne razgolićuje. Mi, naprotiv, kao da nismo pošli ni koraka dalje od razgolićivanja.

Ali čak i ako odlučno raščistimo, u ime objektivnosti dostojne dvadesetprvoga stoljeća, sa slikom o Šuleku kao političkom, jezičnom, vjerskom, kulturnom ili kakvom mu drago subverzivcu, mi se doista još uvijek ne možemo otepsti napasti da ga doživljavamo kao čudaka, pa i kao svojevrsno anakronističko spadalo. Ne znamo kamo bismo ga smjestili ni što bismo s njim. Naše prosuđivanje zbilje kao da je zapelo u dvopolnom sustavu u kojem za bilo što izvanokvirno jednostavno nema mjesta, jer *tertium non datur*. Napokon, riječ je o čovjeku koji je s gledišta mjerilâ uspješnosti umro kao potpuni promašaj. Njegova je politička vizija (koje se ovdje ne usuđujemo udublje doticati) ostala neispunjenom; njegova je jezična koncepcija dobrim dijelom napuštena; njegov znanstveni prinos, razvojem novih spoznaja,

minoran; njegova publicistička metoda – prevladana; širinu njegovih zanimanja nazvat ćemo, u doba visoke diferencijacije stručnosti, svaštarenjem; svojim, danas količinski teško shvatljivim radom, kojim se prekomjerno trošio, nije stekao čak ni zavidno bogatstvo (makar znamo da je bio prvi profesionalni hrvatski publicist); nije bio ilirac u strogom smislu, nije bio političar, nije bio književnik, na njegovo ime u udžbenicima nailazimo tek sporadično, vazda usput i s oskudnim tekstom. Po čem je zapravo važan taj nagluhi čovjek koji je neprestano podlijegao lomovima ruku i nogu? Bilo bi vrlo zanimljivo vidjeti rezultate neke, na ulici nasumce provedene ankete o Šuleku.

Jednaku nam muku pričinja i njegov Novi zavjet. Ponajprije, on je široj javnosti još uvijek gotovo nepoznat, u literaturi – unatoč trima dobrim analizama – slabo istražen, a sinteza ni u jednom radu ne zadovoljava u potpunosti. Razlog tomu mogao bi biti gotovo izlikom: tã Šulekovo se ime u impresumu ne spominje. Trebalo je čekati tridesetpet godina da Jagić o njem prvi pisano progovori. Ali ipak: znalo se da je Šulek njegov priređivač; nije to bio podatak ni od koga skriven. Nešto drugo moralo je biti posrijedi. Znamo i što: problem leži u našem ophođenju sa Šulekom. Onima koji su mu spočitavali jezik, u konačnici pripadnost zagrebačkoj filološkoj školi, taj su Novi zavjet držali pothvatom kratkovijeka uspjeha, zaboravljenim čim je razvoj jezika krenuo u drugačijem, karadžićevskom smjeru. Oni kojima je trn u oku bila njegova protestantska provenijencija, na njegov su Novi zavjet gledali kao na krivovjerni spis koji nikada nigdje nije ušao u javnu upotrebu. Prijevodi Svetoga pisma na hrvatski u dvadesetom stoljeću učinili su, sve nehtijući, da mu se zamete trag: pojavila su se suvremenija, bolja, katoličkija, ekumenski rješenja. Oni koji su u Šuleku vidjeli tek teško prisposodiva osobenjaka za Novi zavjet najčešće ili nisu znali ili su ga bili kadri odrezati kao jednako bespremčani osobenjački opit. Nije, dakle, teško zaključiti: mjesto i značenje koje se pridaje *Novomu zavjetu Gospoda našega Isukrsta* ovisi o perspektivi iz koje promatramo samoga Šuleka.

Vrijeme je da se takvu ideološkomu gledanju, odnosno gledanju koje odražava nevoljkost našega razuma da prodre s onu stranu aljkavoga i posvema neentuzijastičnoga prosuđivanja, prosuđivanja što nadilazi vlastite mogućnosti (a bez samonadilaženja nema istinskoga napredovanja), stane nakraj. Naivno bi bilo pomisliti da je to zadaća jednoga trenutka ili jednoga čovjeka. Negdje, međutim, treba početi. A početak je sasvim istinita tvrdnja koju pomalo već svodimo na mantričko ponavljanje: Šulek je bio krčitelj novih putova na mnogim razinama hrvatske kulture, koji je grozničavo radio i tek se rijetko vraćao na ono što je jednoč bio dotaknuo. Takvima (krčiteljima) ponajčešće je svojstveno da se ne obaziru

natrag i brižljivo uređuju prokrčeno. U Šulekovu bi slučaju to i mogla biti istina, ali daleko od toga da bude sva istina. Jer u pojedinim aspektima svojega rada, naprimjer u leksikografiji, Šulek je bio metikulozni filigranist – i to mu valja priznati bez obzira na to slagali se mi s njegovom koncepcijom i pojedinim rješenjima ili se ne slagali.

Prosuditi velikane duha mogu samo velikani duha. Malo preuzetna zadaća za ovaj rad, koji nema takvih sveobuhvatnih pretenzija. Možda je najbolje – a za to ne treba znatne duhovne veličine – prigrliti apofatičnu metodu: djenuti se u strpljivo raskrinkavanje nataloženih predrasuda i ideologema, raskrinkavanje velikih priča u kojima je Šulek postavljen bilo kao glavni junak, bilo kao glavni antijunak. Ne učini li se to, i počne li se, namjesto toga, katafatično pričati mala priča, postoji opasnost da se i od nje stvori mit, ideologem, velika priča koju nastojimo raščiniti. Odustanemo li, naprotiv, od donošenja zaokružene (a to u konačnici znači definirane) slike o njem, ideje će već naći vremena i načina da se povežu u malu priču koja je jedina objektivna, koja će se pred naletima nekih novih kritičkih udara moći sama braniti, onako kako to Šulek i zaslužuje. Neprešutno treba dodati: zbiljsko raskrinkavanje mora u isti mah biti i samoraskrinkavanje, dekonstrukcija teorija kojima smo se i mi, preko primarnih i sekundarnih izvora, dali zavarati. Vrijedi još uvijek načelo Tome Akvinskoga i nitko mu živ ne može umaći: "Omne quod recipitur in aliquo, recipitur in eo per modum recipientis" (ST I, q. 75, a 5). To načelo u praksi ima veoma konkretne učinke. Bavimo li se, naime, sekundarnom građom, podliježemo tuđim interpretacijama koje često nekritički prihvaćamo pa i sami reinterpreteramo. No nismo bolje sreće ni odbacimo li sve sekundarno, interpretirano, i okrenemo li se izvorima. Jer i tada smo, i ne manje, podložni interpretaciji – u naše se mišljenje neprimjetno šulja ono što otprije znamo, a kada toga ne bi bilo, još uvijek je tu shvaćanje u skladu s mogućnostima, te nemoć dohvaćanja svih segmenata stvarnosti. Samoraskrinkavanje, preduvjet raskrinkavanja uopće, trajna je bitka vođena uz trajno posvješćivanje da su prostor naše slobode, a time i naši zbiljski dometi, prilično ograničeni.

Zadaća nam je, dakle, nesmiljena: prestati na *Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta* apriorno gledati kao na zaostalojezični produkt, kao na djelo krivovjernoga protestantskoga sektaštva, ali i kao na sredstvo promicanja neprirodnih (u konačnu i neostvarenih ili propalih) ideoloških tvorevina. Broj izdanja dosada uočenih, i pretpostavljena naklada, raspršuju svaku sumnju da je ono tijekom stoljeća i pol ostalo po strani hrvatskoga životnoga tkiva. Odbaciti ga, dakle, prethodno ga kritički ne ispitavši, znači postaviti u pitanje zdrav razum i vječno spasenje onih koji su ga kupovali i čitali. Znači to, nadalje, postaviti u pitanje teze o jeziku

zagrebačke filološke škole kao o nazadnom reliktu prošlosti. Najposlije, to povlači za sobom ustrajanje u šutnji koja o njem u literaturi praktički još uvijek caruje. A to po svaku cijenu želimo izbjeći, jer je i kamenje već nadomak vikanja.

S tim u vezi, cilj ovoga rada valja postaviti vrlo oprezno. Potrebno je ponajprije pristupiti ispitivanju mjesta koje to izdanje zauzima u povijesti: temeljitije objasniti okolnosti njegova pojava, sučeliti aktualne hipoteze i osvijetliti ih novim podacima, kako bi se ispravilo i dopunilo mnijenje koje o njem u literaturi vlada. Zatim valja zaći u sâm tekst i podvrgnuti ga filološkoj analizi, ne samo općenito, ili usredotočujući se na pojedine dijelove teksta, nego cjelovito, po jezičnim razinama. Kao treći korak, a on izlazi iz filološke analize, nameće se pokušaj ispravljanja terminološke nepravde koja je Šulekovu izdanju Novoga zavjeta nanesena. Iako se ono i danas drži tek redakcijom ili revizijom Karadžićeva teksta, imamo dobre razloge tvrditi da je zapravo riječ o prijevodu.

U drugom dijelu rada, koji se bavi filologijom, i najpovršnijim će se čitanjem otkriti da Šulekova jezična rješenja donosimo uspoređujući ih s Karadžićevima. Javit će se spontano prigovor: mora li se tako? Nije li ustrajanje na razlikovanju tek potvrđivanje njihove još veće sličnosti? Za to, držimo, postoji jak razlog. Karadžićevo je izdanje Novoga zavjeta (u latiničnoj inačici) predložak Šulekova izdanja. Šulek je, dakle, svoj tekst gradio ne na hebrejskom ili grčkom izvorniku, ne na Vulgati, već na Karadžićevu tekstu. Da je situacija kojim slučajem obrnuta, ne bismo se puno pitali zbog čega Šulekovo izdanje uspoređujemo s Vulgatom. To se, naime, čini zbog dvojega: s biblijske strane radi propitivanja točnosti prijevoda, a s jezikoslovne strane radi opisivanja jezika prijevoda. Kada je o točnosti prijevoda riječ, tada se tekst svrhovito može ispitati tek na sintaktičkoj i leksičkoj razini (morfološka bi analiza, istina, djelomično također odgovarala – želimo li, primjerice, odrediti je li množina ispravno prevedena množinom – ali smo i tu upućeni na sintaktičke i leksičke veze, jer određena riječ ciljnoga jezika ne mora imati množinu), što je u ovom radu usvojeno. Zato se u opis sintaktičke i leksičke razine jezika Šulekova izdanja uvodi i tekst grčkoga, odnosno hebrejskoga izvornika, kušajući pri tom prosuditi čije je rješenje bolje, vjernije: Šulekovo ili Karadžićevo. Ne upuštamo se pritom u istančanu biblijsko-teološku analizu vjernosti prijevoda prema modelima formalne i dinamičke (funkcionalne) jednakovrijednosti, što bi zamjetno prekoračilo opseg rada.

S obzirom na opisivanje jezika prijevoda valja reći da je jezik Karadžićeva izdanja uglavnom dobro proučen (ističemo samo nezaobilaznu Mošinovu studiju *Vukov Novi zavjet* [Mošin 1974]). Budući da je sličnost dvaju izdanja, unatoč razlikama, velika, ono što je

opisao Mošin, može se, barem posredno, primijeniti i na Šuleka. Istodobno smo htjeli pokazati obilježja jezika Šulekova izdanja, a to je bilo najprimjerenije učiniti tako što će se pokazati novost i drugačijost Šulekovih jezičnih rješenja od Karadžićeva izvornika. Barem mali ispravak toga nužnoga zla uspoređivanja zaključak je drugoga dijela rada, u kojem su opisana jezična obilježja Šulekova izdanja kao samostalna cjelina, bez referiranja na Karadžićevo izdanje.

Svako od tih zamišljenih cjelina odgovara i zasebna metoda: povijesni dio nalaže primjenu povijesne metode, ponajpače u analizi izvora, kako poznatih tako i novootkrivenih; u filološko-teološkom dijelu odlučujuća je komparativna metoda, kojom se, na temelju usporedbe s Karadžićevim izdanjem, nastoje razaznati obilježja jezika Šulekova izdanja; u trećem, kritičkom dijelu, to će biti i povijesna, i komparativna metoda, ali i metoda deskripcije te metoda klasifikacije. Uza sav trud oko dosljedne primjene pojedinih metoda na njima primjerena područja, nije bilo moguće izbjeći preklapanja, ili radije nijansirana prelijevanja povijesti u filologiju, filologije u teologiju i sl., što se odrazilo – svagda u skladu s interdisciplinarnim istraživanjem – na intermetodičnost, pa tako komparativna metoda nerijetko, naprimjer, prelazi u metodu deskripcije, a metoda deskripcije u metodu klasifikacije. Još uvijek ne postoji univerzalni konsenzus o metodologiji interdisciplinarnoga istraživanja, ali se može naslutiti proces rastakanja stare razredbe metoda. Interdisciplinarnost, naime, nije multidisciplinarnost, usporedno istraživanje u više različitih disciplina. Nju bi prije odlikovalo sfumato pretapanje, tumačenje jedne discipline pod aspektom druge discipline, što onda uključuje i temeljito premišljanje govora o znanstvenim metodama u tom specifičnom kontekstu. Možda će ipak biti ispravnije govoriti samo o analitičkoj metodi koja će, već prema prilikama, u prvom dijelu biti kontekstualna i historiografska analiza, u drugom – tekstna, sadržajna i komparativna analiza, a u trećem dijelu diskurzna, terminološka i kontekstualna analiza.

Koliko se znade, prvi kritički osvrt na Šulekovo izdanje Novoga zavjeta iznio je Vatroslav Jagić u svojoj studiji "Die serbokroatischen Übersetzungen der Bibel im Ganzen oder einzelner Teile derselben", objavljenoj 1913. godine u časopisu *Archiv für slavische Philologie*. Prikaz je to kratak, ali s obzirom na postavljenu dijakroniju, prilično sadržajan. Ne smije se zaboraviti da su na Jagićevu prosudbu Šulekova izdanja Novoga zavjeta utjecala dva bitna čimbenika: prvo, on je bio pristaša fonološkoga pravopisa (ne i zakleti vukovac), a drugo, Milan Rešetar, koji je svojim izdanjem Novoga zavjeta 1895. godine, također pri Britanskom i inozemnom biblijskom društvu, teorijski presudio Šulekovu izdanju, bio mu je

zet. Jagić je ipak dobro, neutralno uočio nedosljednosti u novozavjetnom tekstu – mnoga Karadžićeva i s obzirom na jezik i s obzirom na točnost loše prevedena mjesta Šulek je jednostavno preuzeo – označivši ga neuzornim izdanjem (Jagić 1913: 531). Taj se njegov sud nastavio provlačiti u svim radovima kasnijih autora, iako nitko od njih nije zašao u dublju analizu, a to znači u pronicanje okolnosti u kojima ga je Jagić izrekao. On ih u svoje doba nije mogao znati. Nije čak bio upoznat s činjenicom da *Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta* još uvijek izlazi, što vodi zaključku da je građu za svoj rad – barem koliko je do Šulekova izdanja – crpio iz velikoga povijesnoga kataloga tiskanih izdanja Svetoga pisma u knjižnici Britanskoga i inozemnoga biblijskoga društva (*Historical Catalogue of the Printed Editions of Holy Scripture in the Library of the British and Foreign Bible Society* [1903–1911]), koji su priredili Thomas Herbert Darlow i Horace Frederick Moule (DM). Za ispravljanje, ili bar za dopunjivanje i kontekstualizaciju Jagićeve ocjene trebalo je čekati posljednje izdanje, a tako i zbivanja u dvadesetom stoljeću na političkom, jezičnom, teološkom, biblijskom i kulturnom planu. Vince, Kuzmič i Vrtič to nisu učinili, vjerojatno zbog dvaju razloga: Jagićev rad bio je pionirski, dokumentarno uglavnom točan te je njegova vrijednost samim tim bila velika, i gotovo neupitna; osim toga, sve troje bilo je u određenoj mjeri pod zaslijepljujućim utjecajem Jagićeva filološkoga autoriteta.

Više od pola stoljeća nakon Jagićeve studije Zlatko Vince objavio je knjigu *Putovima hrvatskoga književnoga jezika* (1978). U njoj se, opisujući hod i razvoj hrvatskoga jezika na temelju pomno prikupljene i analizirane arhivske građe, u kontekstu devetnaestoga stoljeća (koje inače obasiže sedam osmina knjige), dotaknuo i Šulekova izdanja Novoga zavjeta, smjestivši ga u kontekst afirmacije jezičnih načela zagrebačke filološke škole i njezine koncepcijske suprotstavljenosti tada već slutećoj premoći hrvatskih vukovaca. Uočivši povezanost polemike oko objavljivanja Ivekovićeve i Voršakova lekcionara s nastojanjem Britanskoga i inozemnoga biblijskoga društva oko objavljivanja Hrvatima prihvatljive verzije Svetoga pisma, a nadahnjujući se na sumarnim rezultatima Jagićeva rada, Vince je stavio pred sebe zadatak da tekst Šulekova izdanja ispita u odnosu prema Karadžićevu izdanju. Za tu je prigodu analizirao tekst Šulekova izdanja iz 1889. godine.

Ono što je Jagić samo nagovijestio, Vince je pokazao: ovisnost Šulekova izdanja Novoga zavjeta o Veberovoj slovnici i napucima pravopisnoga pododbor¹ – na slovopisnoj,

¹ Kada u tekstu upotrebljavamo naziv *pravopisni pododbor* činimo to samo dogovorno i radi pregledne ujednačenosti. Kraljevska je zemaljska vlada, naime, početkom 1877. godine sazvala Zemaljski školski odbor koji je, u proširenom sastavu pozvanih stručnjaka, na nekoliko sjednica vijećao o nastojanju da se riješi mučno pitanje nejedinstvenoga pravopisanja u školama. Taj je odbor povjerio pravopisnomu pododboru, koji je u tu

pravopisnoj, fonološkoj i morfološkoj razini, usklađivanje pisanja onimâ i etnikâ prema Vulgati (što znači napuštanje, srpskomu jeziku vlastite transkripcije u skladu s novogrčkim izgovorom), te leksičke izmjene. Vinceova je analiza točno postavljena, a u perspektivi cilja i opsega knjige dostatna. Napose je vrijedno što je jezični rad oko hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta smjestio u kontekst pravopisno-jezične afirmacije zagrebačke filološke škole, ali i Šulekove jezikoslovne djelatnosti, čime je pridonio ne samo popunjavanju Šulekove biografije (a to je dio koji nedostaje Josipu Torbaru, prvomu i dosada najboljemu Šulekovu životopiscu) već i novomu, širemu i dubljemu vrednovanju njegova djela. Velika je šteta što Vince nije imao pristup arhivu Biblijskoga društva, pa taj nedostatak historiografske podloge čini najtanji dio njegova suda. Taj daroviti, mârni i strpljivi arhivski radnik ispisao bi, da je za spomenutu arhivsku građu bio znao i da ju je bio proučio, širi, a nedvournno i bitno drugačiji epilog svoje knjige: dovoljno je pomisliti kamo bi odvelo redefiniranje gornje vremenske granice norme zagrebačke filološke škole.

U međuvremenu je 1980. godine Peter Kuzmič na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu obranio doktorski rad pod naslovom *Biblijska društva i njihova Biblija na južnoslavenskom tlu u XIX stoljeću s posebnim osvrtom na Vuk-Daničićovo Sveto pismo*, prerađenu u knjigu *Vuk-Daničićovo Sveto pismo i biblijska društva* (1983).² Hrvatska su izdanja Karadžićeva prijevoda, kako to objašnjava fra Bonaventura Duda u uvodnoj riječi Kuzmićevoj knjizi, i nadahnula cjelokupan posao, ali je Šulek svejedno bio prilično neočekivano zaustavljalište, i to zato što je u (tada još londonskom) arhivu Biblijskoga društva Kuzmič otkrio mnoštvo nove i neobjavljene građe. Na temelju nje rekonstruirao je uvjerljivu, dotada nepoznatu priču hrvatske kulturne, jezične i biblijske povijesti, naglasivši pritom posebno ulogu Britanskoga i inozemnoga biblijskoga društva, koju je Vince, zbog razumljivih razloga, izostavio. No Kuzmič se okoristio Jagićevim i Vinceovim prinosom te povijest hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta iz perspektive Biblijskoga društva umješno povezo s otprije poznatom polemikom oko objavljivanja Ivekovićeve lekcionara, i taj spoj uklopio u povijest hrvatskoga književnoga jezika. Jagićevu faktografiju, utemeljenu na DM-u, opširno je dokumentirao pozivanjem na izvornu građu.

svrhu izabran, izradu pravopisa za škole. Pododbor se također sastao više puta, a sva pravopisna pravila, o kojima je raspravljao i koja je donio, uobličio je u izvještaj koji je Zemaljski školski odbor na sjednici, održanoj 8. ožujka 1877, "malo ne u svih točkah prihvatio" (Mrazović 1877: 179). Zbog toga pri upotrebi naziva *pravopisni pododbor* valja imati na umu sve te etape i instancije u hodu ka novomu pravopisu (do kojega ipak nije došlo) uključene.

²Izvadak iz disertacije objavljen je 1980. godine pod naslovom: *Izdanja Vuk-Daničićevog Svetog pisma za Hrvate* (Kuzmič 1980).

Kuzmičeva je studija i danas prvorazredan i neprocjenjiv povijesno-dokumentarni izvor, nezaobilazno polazište svakomu koji na bilo koji način želi istraživati povijest Biblijskoga društva na hrvatskom tlu, a onda i njegovih hrvatskih izdanja Biblije. Budući da arhiv Biblijskoga društva nije jednako precizno i iscrpno vođen u pojedinim razdobljima, a i da su podaci koji se odnose na Hrvatsku u devetnaestom stoljeću u njem uglavnom općenite naravi (neprežaljiva je šteta što je arhiv bečke podružnice Društva, koji bi za istraživanje ovih prostora bio puno bogatiji i zanimljiviji, uništen tijekom Drugoga svjetskoga rata), Kuzmič je pokazao zavidnu sposobnost poredbenoga povezivanja i narativno-historiografskoga popunjavanja praznina razjapljenih između pojedinih podataka. Do danas je to ujedno i najtemeljitija dokumentarna studija o povijesti nekoga hrvatskoga prijevoda Biblije. Takvo bi djelo – kamo sreće! – zaslužio Katančić, a osobito Škarić. Iako je 1999. godine objavljen prijevod Kašićeve Biblije, zajedno s opsežnim radovima koji su rezultat multidisciplinarnе suradnje, Kuzmičev prinos ostaje veći jer je djelo (samo) jednoga čovjeka. Ograničenje na devetnaesto stoljeće, istaknuto već naslovom, zapriječilo je da se istraži građa iz dvadesetoga stoljeća, što je propust utoliko veći ukoliko se iz rada stječe dojam da – samo zato što se autor bavi devetnaestim stoljećem – povijest Šulekova izdanja Novoga zavjeta (drugo nas ovdje toliko ne zanima), završava 1901. godine, kao što je naveo Jagić (izdanja nakon toga ne navodi te se otada ta 1901. godina prešutno uzima kao završetak Šulekova jezično-biblijskoga eksperimenta), dakle sasvim neznatno preko vremenskoga opsega obrađene teme.

Svoje je teze Kuzmič ponovno iznio (neznatno ih proširivši) u članku "Ekumensko-jezikoslovni izazovi prve kroatizacije Vuk-Daničićeva prijevoda Biblije", objavljenom u zborniku posvećenom Stanislavu Marjanoviću (2005).

Pokušaj sinteze na temelju Jagićeva, Vinceova i Kuzmičeva rada dala je člankom "Hrvatske redakcije Karadžić-Daničićeva prijevoda Svetoga pisma", objavljenom u časopisu *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* (2006), jezikoslovka Ivana Vrtič. Vinceovu jezičnu analizu ona je, doduše, tek neznatno proširila, ali je zato Šulekovo izdanje dobrougođeno (*wohltemperiert*) smjestila u kontekst jezičnoga planiranja, istaknuvši ga, na temelju broja izdanjâ i naklade, kao najizdavanije djelo na jeziku zagrebačke filološke škole. Osim toga, opazila je ulogu Šulekova izdanja "u konačnom učvršćivanju hrvatskoga standarda na novoštokavskoj ijekavskoj osnovici" (Vrtič 2006: 318) i dala mu mjesto u nizu hrvatskih nekatoličkih izdanja Biblije. Ni ona, međutim, nije znala da je objavljivanje Šulekova izdanja Novoga zavjeta dobrano zagazilo u dvadeseto stoljeće, mada je pretpostavila da Jagićev i Kuzmičev popis nije potpun (Vrtič 2006: 318), a u prosuđivanju stava Biblijskoga društva o

Hrvatima i njihovu jeziku nekritički je prihvatila Kuzmičeve zaključke, iz kojih bi se moglo pretpostaviti da je, nakon objavljivanja *Novoga zavjeta Gospoda našega Isukrsta*, Društvo terminološki – što odražava i stanje duha – nepovratno izmijenilo stajalište o Hrvatima kao o "katoličkim Srbima" i počelo ih uvažavati kao zaseban narod zasebnoga jezika što, kako ćemo vidjeti, nije točno.

Kao posljednji veći prinos našoj temi treba spomenuti (zasada još neobjavljeni) rad Josipa Bratulića pod naslovom "Bogoslav Šulek i Karadžićev Novi zavjet za Hrvate katolike".³ Taj rad, više esejističkoga tipa, a po sadržaju posve oslonjen na Vincea i Kuzmiča, donosi jednu, ali iznimnu novost: podatak da je Šulekovo izdanje tiskano 1962. godine, dakle u drugoj polovici dvadesetoga stoljeća, i da ga on osobno posjeduje!

Radost autora ove disertacije nad tim, doista novim podatkom u Bratulićevu radu bila bi zacijelo neizreciva i još više ushićujuća, da on sâm, prije nego li se s njim susreo, pretražujući po internetu može li se što o Šulekovu izdanju još doznati, naišao na dva primjerka toga izdanja iz dvadesetoga stoljeća – prvo iz 1910. godine, a drugo iz 1960. godine – koja su u antikvarijatima (u Beču i u Madridu) bila oglašena na prodaju, i kupio ih. Oduševljenje otkrićem da je Novi zavjet u Šulekovu izdanju toliko dugo opstao, ali i pitanja zbog čega se tako dugo održao, te zašto se konačno ipak ugasio, slili su se u istraživački napor i u mukotrpnu empirijski proces spoznavanja da je izdanjâ u dvadesetom stoljeću bilo još. Naprimjer, u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu postoji, koliko smo utvrdili, četrnaest primjeraka različitih izdanja (Novi zavjet sa psalmima, Novi zavjet bez psalama, psalmi otisnuti posebno, pojedinačna evanđelja). Oni jesu dostupni u mrežnom katalogu, ali je za njihovo uspješno pronalaženje potrebno znati stvarni naslov svakoga izdanja, a on se – od izdanja do izdanja – razlikovao. Primjerice, gotovo sva izdanja imaju naslov: *Sveto pismo. Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta*, ali izdanje iz 1922.⁴ naslovljeno je samo *Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta*; jednako tako, pojedinačno otisnuta evanđelja iz 1972. nose naslov: *Evanđelje po ...*, pa ćemo ih uzalud tražiti pod naslovom "Evanđelje" (mrežni katalog, naime razlikuje dvostruko pisanje fonema /z/: *d/dj*). Zbog toga je pronalaženje u mrežnom katalogu otežano, pa je još uvijek najuputnije izdanja pretraživati u nedigitaliziranom katalogu listićâ, u ladici br. 32 naslovljenoj "Biblija i egzegeza: 1841–1979". Vjerojatno je jednaka situacija i u

³ Akademik Bratulić ljubazno mi je ustupio svoj tekst i dao mi da se njime, za potrebe ovoga rada, poslužim. A onda, ustupio mi je i primjerke *Novoga zavjeta Gospoda našega Isukrsta* iz svoje osobne biblioteke da ih skeniram, bibliografski obradim i umetnem među priloge. Među njima osobito je važno prvo izdanje, koje je pripadalo Ivanu Krstitelju Tkalčiću i koje je rijetka onodobna potvrda o Šuleku kao o priređivaču (Tkalčić se vlastoručno na njega potpisao i dopisao da je izdanje pripremio Bogoslav Šulek).

⁴ Kao, uostalom, i prvo izdanje iz 1877, koje NSK ne posjeduje.

drugim knjižnicama; Ivana Vrtič navodi da je primjerak izdanja iz 1881. godine, koji je analizirala, pronašla u knjižnici "Juraj Habdelić" na Filozofskom fakultetu Družbe Isusove, iako ono u njezinu mrežnom katalogu ne postoji. Pokazuje to koliko je još rada potrebno da se osvijetle mnogi nepoznati primjerci za kojima se dosada neuspješno tragalo. "Lov" na primjerke, međutim, nema tendenciju ka beskonačnosti; pošto stekne uvid u zlosretan udes primjeraka prvih izdanja, čitatelj će sâm zaključiti da su se oni očuvali (ondje gdje su se očuvali) više srećom i slučajem no kao ishod sustavne skrbi za knjige (iako bi se vjerojatno gdjegdje moglo i o tom govoriti).

Jagić, Vince, Kuzmič, Vrtič i Bratulić nisu jedini koji su o Šulekovu Novom zavjetu pisali. Naprotiv, kada bi se posložili svi radovi u kojima se on spominje, dobila bi se iscrpna bibliografija, koja bi bila korisna i dobrodošla za, primjerice, leksikografsku natuknicu o tom svetopisamskom izdanju. Pa ipak, ti drugi napisi – spomenimo samo neke od njihovih autora: Štefanić (1941), Martinčić (1993), Gostl (1995), Rebić (1998) – nisu uzeti u razmatranje, jer se u potpunosti oslanjaju na Jagića, Vincea i Kuzmiča (nismo pronašli podatak da se – isključivši pritom Bratulića – nakon objavljivanja rada Ivane Vrtič još netko bavio tom temom).⁵ Spominjemo ih tek ako kakvom posebno uspjelom formulacijom rasvjetljaju kontekst povijesni, jezični, biblijski, šulekovski.

Prvi dio, koji se bavi poviješću, bio bi pûko preživljanje već probavljenoga – i stoga već ekscerpiranih životnih sokova – da se nisu zgodile dvije sretne okolnosti. Jedna je bila otkriće dvaju napisa kojima završava polemika oko Voršakova lekcionara, a koja su autorima, Šulekom bavećima, promaknula.⁶ Njihova je važnost utoliko veća ukoliko se – kada je o Voršakovu tekstu riječ – donose duži izvaci iz pisama koja mu je Šulek uputio, a do nas nisu došla, mada bi ispravnije bilo reći da još nisu otkrivena; ma kako fragmentarni citati to bili, oni su potaknuli na preispitivanje vjerodostojnosti dosadašnjih hipoteza, a svakako na njihovo dopunjavanje, što je urodilo i novim zaključcima.

Druga je sretna okolnost bila mogućnost da se neposredno istraži arhiv Britanskoga i inozemnoga biblijskoga društva, koji se od 1985. godine čuva u kembričkoj sveučilišnoj knjižnici (*Cambridge University Library*). Istraživanje, provedeno 2014. godine, trajalo je deset dana. Iako je put poduzet s gorkom spoznajom da je od korespondencije, toga prevažnoga izvora informacija, u razdoblju od 1857. do 1900. sačuvano vrlo malo (Kuzmič

⁵ Godine 2012. objavljena je u HKE enciklopedijska natuknica o Šuleku (Samardžija 2012: IV/258–259), u kojoj se njegovo izdanje Novoga zavjeta, književni rad u ponajboljem smislu te riječi, uopće ne spominje.

⁶ Ali i ne samo njima: promaknula su ona i povjesničarima jezika – naprimjer Vinceu (2002) i Pranjkoviću (2006).

1983: 27–28), dogodilo se suprotno. Već prvoga dana, pri pogledu na opsežnu građu, postalo je jasno kako je vremena za cjelovit pristup podacima i za njihovo najsažetije bilježenje radi daljnje obrade premalo. Stoga je trebalo ograničiti se samo na onu građu u čijim se sumarnom/analitičkom inventaru ili popisu spominje Hrvatska, nadajući se da će iskočiti neki podatak koji je Kuzmiću, kao jedinomu arhivskomu istraživaču naše teme, promaknuo, ali i riskirajući da će pritom biti previđena i izostavljena druga, u pojedinim pitanjima presudna građa, koja ili još nije obrađena i popisana, ili ona u kojoj su podaci o hrvatskom izdanju Novoga zavjeta pogrešno pripisani ili, sukladno onodobnomu poimanju, pritetlovljeni državnim i jezičnim nadstrukturama, ili pak ona koja, doduše, vremenski ne pokriva traženo razdoblje, ali ga na drugim mjestima sažeto prenosi. Uz to, tijekom boravka u Cambridgeu sva građa nije bila dostupna, jer su se njom u tom trenutku služili drugi istraživači. Naše je istraživanje, prema tome, bilo koliko plodno, toliko i fragmentarno.

Osim kembričkoga arhiva, pretražili smo i Šulekovu ostavštinu, pohranjenu u Arhivu HAZU-a, arhivu Zavoda za književnost HAZU-a te u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici. Ta je građa već višekrat pregledavana, dijelom i obrađena, te se nije moglo očekivati da iz nje iskrsne kakav nov i posebno važan podatak. Pa ipak, iščitavanje te poznate građe i njezina kontekstualizacija omogućili su da se o ovoj ili onoj stvari donese potpuniji sud. Gdješto su se upravo beznačajnosti pokazale služnima za povezivanje naizgled raznorodnih pojedinosti.

Istraživana je, već prema mogućnostima, i druga arhivska građa, no redovito s negativnim rezultatom. Primjerice, u arhivu Biblijskoga društva Srbije ne postoje dokumenti koji bi osvijetlili povijest Šulekova izdanja Novoga zavjeta, koje je, nastankom Kraljevine SHS, često tiskano u Beogradu. Pretraga ostavštine Franca Miklošiča, pohranjena u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici (*Österreichische Nationalbibliothek*) u Beču, također nije urodila željkovanim plodom. Makar sve naznake potvrđuju da je recenzent hrvatskoga izdanja bio Miklošič (a ta je spoznaja jedna od novina ovoga rada), o tom u njegovoj korespondenciji s Edwardom Millardom ne nalazimo ni najmanje potvrde. Ta je pretraga ipak bila korisna jer je omogućila uvid u način Miklošičeva recenziranja, što je, izmijenjeno, poslužilo kao neizravna potkrepa naše hipoteze. Zaludu smo i u Strossmayerovoj osobnoj biblioteci u Đakovu tragali ma i za jednim primjerkom Novoga zavjeta koji je Šulek, povrh svake sumnje, poklonio Strossmayeru, ako već ne kao utemeljitelju i pokrovitelju Akademije u kojoj je bio zaposlen, a ono kao svojemu dobrotvoru. Biskup je, naime, bio izvan kategorije kanonskih zabrana čitanja izdanja Biblije koja su objavila protestantska biblijska društva. Nakraju, uvid u arhiv Zagrebačke Biblije, koji se čuva u franjevačkom samostanu na Kaptolu u Zagrebu,

osvijetlio je ulogu Karadžićeva (ali ne i Šulekova) prijevoda Biblije u tom jedinstvenom interdisciplinarnom i interideološkom pothvatu dvadesetoga stoljeća.

Činjenica da je tijekom našega kembričkoga istraživanja građa iz arhiva Britanskoga i inozemnoga biblijskoga društva bila samo djelomično dostupna nametnula je potrebu da se u dokumentima koje Kuzmič navodi, a mi do njih nismo mogli doći, oslonimo na Kuzmičevu studiju kao na primarni izvor. Gdje god smo, pak, imali uvid u izvornu građu, njom se u navođenju i služimo.

Za potrebe filološkoga dijela ovoga rada analizirali smo prvo izdanje *Novoga zavjeta Gospoda našega Isukrsta* (1877). Njega smo usporedili i s kasnijim izdanjima (1881. i 1888). Citirajući, prenosili smo tekst kakav jest, sa svim pogreškama: jezičnim, pravopisnim, slovopisnim, tiskarskim. Od doslovnoga se prenošenja odustalo u jednom slučaju. Novi zavjet obiluje tiskarskim pogreškama izostavljanja bjeline iza interpunkcijskih znakova. Ovdje je tekst prepisan uredno, kao da bjeline postoje, i to zato što bi dosljednost prenošenja uvelike otežala korekturu i tehničku pripremu ovoga rada, a i zato što te pogreške za analizu teksta nisu previše važne.

Kada u tekstu upotrebljavamo sintagme "Karadžićev prijevod", "Karadžićevo izdanje" i sl., mislimo, naravno, i na Daničićev prijevod psalama koji s Novim zavjetom čini jedinstven korpus, iako su izdanja *Novoga zavjeta Gospoda našega Isukrsta* tiskana i sa psalmima, i bez njih. Ako, dakle, svaki put i ne domećemo taj faktografski podatak "i Daničićev", valja znati da ga podrazumijevamo. Na taj smo se korak odlučili kako tekst ne bismo opterećivali suvišnim ponavljanjima koja bi, držimo, oslabila njegovu čitkost. Kada ga, naprotiv, upotrebljavamo, činimo to radi življega stila.

U prilogima na kraju rada donijeli smo dijelom neobjavljenu, a dijelom objavljenu građu. Tu nalazimo ponajprije preslike naslovnica svih izdanja *Novoga zavjeta* do kojih smo uspjeli doći, zatim pojedine osobne Šulekove isprave, a onda i pisma, tekstove i dokumente koji se u radu spominju, a dosada nisu objavljeni ili su pak (oni već objavljeni) raspršeni u raznim djelima, u pojedinim slučajevima teško prisupačnima, pa smo željeli na jednom mjestu učiniti dostupnim sve relevantne izvore za neko daljnje proučavanje *Novoga zavjeta* u Šulekovu izdanju.

Bibliografija je načinjena po, sasvim za ovu svrhu načinjenoj, metodi koja objedinjuje zahtjeve što su ih svojim metodološkim priručnicima postavili Umberto Eco (2009) i Midhat Šamić (1988), no koji se danas, žalibože, sve više zapostavljaju, ali se, s obzirom na pregled i

način izvedbe, približuje načelima koja je za knjižničnu katalogizaciju propisala Eva Verona (2008–2009 [1986]).

Ulazeći u svijet *Novoga zavjeta Gospoda našega Isukrsta* ulazimo u svijet tada šezdesetogodišnjega Šuleka, ali strastvenoga šezdesetogodišnjaka začuđujuće široka duha i neobično rijetka radnoga poleta, karakterom darovanih i istodobno odnjegovanih osobina koje ga svega njegova života u iznimno teškim prilikama nisu napuštali nego, štoviše, jačali razmjerno protivštinama, i koji bi mnogo po čem imao biti uzorom svima onima koji, namjesto da sa svojega znanja, mogućnosti, iskustva i položaja u dánim okolnostima sebedarno pridonose uzdignuću duha ljudskoga potencijala, toga najvrednijega blaga raskrzane "horvatske domovine", svoju odgovornu zadaću ovlaš ispunjavaju samo kao kritikantski, besperspektivni i jalovi *lamentatio supra Reliquiæ reliquiarum*, spominjuć se egipatskih lonaca koji nisu drugo doli utvara prošlosti.

To je razlog više za nadu da će prouka ove teme, nakon uspješno objavljene Kašićeve Biblije s popratnim studijama, biti drugi korak ka zamišljenomu bibliotečnomu nizu multidisciplinarnih i interdisciplinarnih obrada hrvatskih biblijskih prijevoda, uz njihova ponovna kritička izdanja, za kojim – jer Sveto je pismo jedna od okosnica onoga što običavamo nazivati hrvatskom kulturom – s pravom vape povijest, filologija, književnost, teologija. Najvažniji je preduvjet ispunjen: vrela su tu, (gotovo) nadohvat ruke.

I. *HISTORICA*

1. KONTEKST I UZROCI POTREBE ZA PRERADOM KARADŽIĆEVA I DANIČIĆEVA PRIJEVODA BIBLIJE ZA HRVATE

Postanak je biblijskih društava, može se reći, plod sretnoga spoja triju silnica: kritičkoga pristupa biblijskomu tekstu, s pridodanim nastojanjima za razumijevanjem njegove povijesne i književne dimenzije; novoga evanđeoskoga žara za duhovnom obnovom naspram izdižućemu i prevladavajućemu racionalističkomu i mehanicističkomu poimanju zbilje te intenzivnijega misionarskoga djelovanja kao posljedice duhovnoga buđenja i novih oblika pobožnosti. Tri spomenute silnice oplodotvorile su se u želji da temeljni tekst kršćanske objave – Sveto pismo – bude, kao knjiga, pristupačan ponajpače svima onima koji ispovijedaju kršćansku vjeru, a onda (posredno) i onima koji radosnom viješću tek trebaju biti zahvaćeni.⁷ Preduvjet za to bila je, dabome, temeljna pismenost – tada još prilično željkovana stvarnost; s druge strane, širenje Biblije organiziranom distribucijom imala je nadasve kulturno-obrazovanu dimenziju: želja za nesmetanim napajanjem na izvorima vjere vodila je i želji za praktičnim osposobljavanjem – ovladavanjem umijeća čitanja i pisanja, pri čem je prva početnica bila upravo sveta knjiga kršćanstva. Štoviše, značenje Biblije nije se gasilo stjecanjem pismenosti: onaj tko je uz Bibliju naučio čitati postao je ponukan da ide dalje, da uđe: ne – trajno ulazi u svetopisamski tekst, trsi se oko njegova ispravna razumijevanja pa i sâm postane teologom u najizvrsnijem smislu te riječi, otkrivajući u njem hranu za život. Tako je obrazovanje išlo rukom pod ruku s ukošću u duhovnim stvarima.⁸ Ne bi se smjela zaboraviti ni onomu vremenu svojstvena prosvjetiteljska dimenzija:⁹ kada nauči čitati i pisati, čovjek će u Bibliji pronaći svoje duhovno uporište, i svoje etičke stavove, oprimjerene u svakodnevnom životu, oblikovati upravo na biblijskim zasadama, što vodi moralnomu prosvjećenju društva.¹⁰ Sve to valja smjestiti u okvir reformiranoga kršćanstva – preciznije, u kontekst onih zemalja u kojima je prevladavao protestantizam (sa svojim pokretima duhovne

⁷ Motivi za prevođenje Biblije mogu se ukratko ovako sažeti: evangelizacija, upotreba svetopisamskoga teksta u crkvenom bogoslužju, utjecaj na razvoj (standardizaciju) jezika i na kulturu, izazov prevoditeljima, financijska dobit itd.

⁸ "Its [BFBS's] impact has gone further, with contributions to education and literacy [...] It has also contributed to the growth of education and nationalism, as its provision of cheap texts in the vernacular has promoted literacy in developing countries as a byproduct of its primary objective" (Ball 2004: 304–305).

⁹ Koju je potom, u praktičnim aspektima života, vrlo oštroumno razvio Max Weber djelom *Die protestantische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus*.

¹⁰ Tu se, doduše, nalazi i tipična prosvjetiteljska ideja naravne religije.

obnove – osobito se tu misli na pijetistički pokret), zauzet približavanjem izvora vjere svakomu čovjeku (*sola Scriptura*)¹¹ – i, vremenski gledano, u osamnaesto i devetnaesto stoljeće.¹²

Među mnogobrojnim biblijskim društvima koja su oblikovala vjerski i kulturni život Europe na prvo mjesto treba staviti Britansko i inozemno biblijsko društvo (*British and Foreign Bible Society*)¹³, osnovano 1804. godine s isključivom nakanom – uobličenom u tzv. "temeljno načelo" (*fundamental principle*) – poticanja širenja Biblija bez bilježaka i komentara.¹⁴ Tom su se namah strogom odlukom zapravo – u tadanjem ekumenskom duhu – željele izbjeći sve polemike pojedinih reformiranih crkava u pitanjima nauka, a Društvo se jasno distancirati od priklanjanja bilo kojoj denominaciji. Biblija je svima njima zajednička, pa je potrebno omogućiti im osnovni, doslovni pristup tekstu, koji je onda ostavljen na volju svakoj zajednici da ga tumači kako joj drago.

U težnji za ostvarenjem svojega cilja BFBS je razvio osobito plodnu prevoditeljsku, izdavačku i distribucijsku djelatnost pa je već dvadesetak godina poslije osnutka tiskao 4 252 000 Biblija na 140 jezika i dijalekata (Kuzmič 1983: 36). Na južnoslavenskom je tlu BFBS neizravno prisutan od Kopitarove promemorije, napisane 1815. godine i upućene tajniku BFBS-a za inozemstvo, u kojoj se zalaže za što skoriji prijevod Biblije – ili barem Novoga zavjeta – na živa slavenska narječja,¹⁵ iako službene početke njegova djelovanja treba smjestiti u 1830. godinu (objavljivanje Novoga zavjeta u prijevodu Atanasija Stojkovića), da bi istom punu djelatnost razvio suradnjom s Vukom Karadžićem (prijevod Novoga zavjeta, 1857. godine) i Đurom Daničićem (cjeloviti prijevod Biblije, 1868. godine). Odabirom te dvojice prevoditelja¹⁶ BFBS¹⁷ svojim se izdanjima među Južnim Slavenima čvrsto ukorijenio sve do danas.

¹¹ Logično: za razliku od Katoličke crkve, koja kao izvore objave ispovijeda Sveto pismo i predaju, i koja je tijekom povijesti nerijetko više naglašavala upravo predaju, crkve reformacijske baštine oslonjene su (gotovo) isključivo na Bibliju. Odatle Erazmo Roterdamski, Martin Luther te povijest i važnost protestantske egzegeze.

¹² Pijetistički pokret nastao je već u sedamnaestom stoljeću.

¹³ Dalje kratica: BFBS.

¹⁴ "The designation of this Society shall be the BRITISH AND FOREIGN BIBLE SOCIETY, of which the sole object shall be to encourage a wider circulation of the Holy Scriptures, without note or comment" (Kuzmič 1983: 33, bilješka 26).

¹⁵ Tekst Kopitarove promemorije donosi Kuzmič 1983: 256–256, prilog III.

¹⁶ Ne zabacujemo pritom važnost prijevoda Biblije na drugim južnoslavenskim jezicima, ali ih ovdje posebno ne uzimamo u razmatranje.

¹⁷ Godine 1946. osnovano je tijelo *Ujedinjena biblijska društva* (*United Bible Societies*), nastavljajući pravno BFBS.

1.1. Prihvat latiničnoga izdanja Karadžićeva i Daničićeva prijevoda u Hrvata

Kada je 1864. godine u izdanju Britanskoga i inozemnoga biblijskoga društva objavljena latinična inačica Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta, a 1868. godine i cjelovitoga Svetoga pisma (Stari je zavjet preveo Đuro Daničić),¹⁸ sva je prilika bila da s triju strana odjekne oduševljen ili barem povoljan prihvat. Prevoditelji¹⁹ mogli su se nadati²⁰ da će oni, koji se u pismovnom suobraćanju ne služe ćirilicom, uzeti i čitati knjigu Božju; da njihov trud nije bio uzaludan (jer prevoditelj je vazda u suodnosu s čitateljem); da su, štoviše, svoj posao obavili valjano pa, eto, na ogled stavljaju ne samo preveden sveti tekst nego i ostvaraj umjetničke vrijednosti.²¹ Izdavač, BFBS, djelom dvojice gore rečenih napokon je mogao doprijeti do stanovništva hrvatskih zemalja Habsburške Monarhije, od 1868. okupljenih u Trojedno Kraljevstvo Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, što je u suglasju i s izvornom Millardovom nakanom koju je otkrio u izvještaju BFBS-u 1863. godine: "Our market for the Croat Scriptures would be not only in Croatia itself but in Austria, Servia (i. e. military frontiers, Slavonia, etc.) and also in Turkish Bosnia" (Kuzmič 1983: 176, bilješka 39). Ciljano čitateljstvo, na zadnju, napokon je dobilo svoje Sveto pismo koje je zadovoljavalo: nije bilo opterećeno tadašnjemu naraštaju već teško razumljivim Katančićevim slovopisnim rješenjima,²² i čiji je jezik bio, cijelom gledano, ipak zamjetno suvremeniji od Škarićeve, u to doba pretegom jenjajuće, ikavice, oslonjene na zadarski jezično-kulturni krug, i u tom smislu

¹⁸ Ovdje su navedena samo dva povijesno najznačajnija izdanja, a izostavljena su druga (kao što je Novi zavjet skupa sa psalmima) objavljena u četverogodišnjem međuvremenu. Za potpuniji povijesni prikaz vidi Kuzmič 1983: 177–183.

¹⁹ Samo zbog terminološke uvriježenosti: ispravnost bi nalagala zvati ih *transliteratorima*. Jer ono što su oni učinili – i ne obazirući se ovoga časa na goruću problematiku jednoga jezika ili dvaju jezika, te na lingvističko određivanje pojma prijevoda – bila je doista samo zamjena ćiriličnih pismena latiničnima.

²⁰ Karadžić jedino posmrtno: umro je 1864, ne dočekavši latinično izdanje.

²¹ O potpunoj razudbi njihovih motiva i nakana (a jedan od njih je i novčana dobit) niti se može niti se *ovdje* može suditi i u njih ulaziti.

²² Katančićev je prijevod bio dobro prihvaćen i raširen, osobito među hrvatskim svećenstvom, među ostalim i zbog usporedno otisnutoga Vulgatina teksta. Bratulić (koji je Katančićevo izdanje proučavao i na temelju glosa zapisanih na stranicama pojedinih primjeraka), međutim, suprotstavljajući se Vinceovoj tezi (koju i mi ovdje ističemo) da je doskora prevladana Katančićeva grafija bila glavnom preprekom čvršćega ukorijenjivanja njegova prijevoda u hrvatskoj kulturnoj javnosti, ističe da su i poslije Gajeve reforme pojedine, za hrvatsku kulturu veoma važne knjige bile tiskane starim slovopisom (naprimjer lekcionari, list *Zora dalmatinska* te Kačićev *Razgovor ugodni*), a zaključkom ponešto premješta naglasak i zahvaća u širi duhovni, kulturni i društveni kontekst, što ima ne male posljedice i na razumijevanje uspjeha biblijskih izdanja BFBS-a na južnoslavenskom tlu (pa tako i uspjeha Šulekova izdanja Novoga zavjeta): "Prijevod Svetoga pisma Matije Petra Katančića ostaje u uskom krugu crkvenih ljudi, a taj krug neće više imati onu kulturnu, društvenu i političku ulogu kao do tada. Crkveno je ostalo u crkvi, novo građanstvo treba nove knjige – ali i nove prijevode – ne *Sveto pismo* nego *Bibliju*, temeljnu knjigu europske kulture; ne više knjigu koja je svojom svetošću nedodirljiva i porukom posvećena, nego knjigu koja izgrađuje jezikom i izričajem novo građanstvo, oslobođeno crkvenog i svakog drugog autoriteta" (Bratulić 2001: 512).

svojevrnsnu *koiné*.²³ K tomu, Škarićeva je Biblija zapravo bila bibliofilske naravi, od stvarne male upotrebne vrijednosti. U bogoslužje se ni jedna ni druga nisu probile zbog jezika koji je zastarjeo već tijekom objavljivanja ili ubrzo poslije toga, te su se umjesto njih čitanja i dalje uzimala iz lekcionarâ, koji su se na hrvatskom tlu održali zahvaljujući drevnoj povlastici služenja biblijskim odlomcima na narodnom jeziku. A sve da je to i bilo moguće, opet bi slaba korist bila: naklada Katančićeva prijevoda bila je iscrpljena, a voluminozno i skupo Škarićevo izdanje mogli su si priuštiti tek rijetki.²⁴ Karadžićev i Daničićev prijevod, na latinici, prvi je put učinio Bibliju jeftinom, široko dostupnom knjigom; to osobito vrijedi za Novi zavjet.

Razloga je za slavlje, stoga, trebalo biti dosta. Očekivana je blagonaklona reakcija, međutim, izostala. Ili: izostala je u onoj mjeri u kojoj su prevoditelji i izdavač to priželjkivali. U latinicu transliteriran Karadžićev i Daničićev prijevod, doduše, nedvumice se prodavao i širio: prvo izdanje, objavljeno krajem studenoga ili u prosincu 1864. u 2000 primjeraka, vrlo je brzo rasprodano pa Edward Millard već u rujnu 1865. podnosi izdavačkomu odboru BFBS-a molbu za novim izdanjem, koje je u povećanoj nakladi (5000 primjeraka) izišlo 1866. godine. Ipak, brojke naklade prvih dvaju izdanja mogu i zavarati jer su one zanemarive u odnosu na broj stanovnika te, s tim u sprezi, na potražnju kakvu je BFBS doista očekivao.²⁵

Negdje je, dakle, puklo: Millard u više navrata – 1869, 1873. i 1876. godine izvješćuje BFBS da se Karadžićevo i Daničićevo Sveto pismo transliterirano u latinicu na hrvatskom govornom području slabo prodaje. O istoj je stvari 1874. godine razmijenio pismo i s Daničićem. Razlozi su toj relativnoj nezainteresiranosti za latinizirani Karadžićev i Daničićev prijevod mnogovrsni i slojeviti. Da bi se valjano i kritički prosudili, trebalo bi pretrasti ih iz svih perspektiva – a to znači dati glas svima, koji su u tu Bibliju²⁶ bilo kako bili uključeni. Nevolja je u tom što – kad trebaju progovoriti oni koji su ju kupovali (ili je nisu kupovali) i čitali (ili je nisu čitali), povijesnih tragova praktički nema. Ono što se događalo na terenu mi poznajemo tek očima onih koji su o tom pisali – strši nad sve svojim pisanim svjedočanstvima

²³ O tim dvama prijevodima Millard iz druge ruke veli: "There exists an entire Croatian Bible in 5 vols. with notes translated by Skaritz and another [Katančićeva] published in the former [*sic!*] century, but both are said to be very imperfect." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 79.

²⁴ Ostaje i problem razumljivosti: iscrpni Škarićevi komentari bili su svakako preučeni za i prosječno obrazovana čovjeka – a gdje tek za prosječno pismenoga!

²⁵ Ne treba smetnuti s uma da su to latinično izdanje možda u većoj mjeri kupovali ijekavski Srbi u Hrvatskoj negoli sâmi Hrvati.

²⁶ Rekavši *Biblija*, ne smjeramo samo na cjelovito izdanje (Stari i Novi zavjet iz 1868), već tu shvaćamo i samostalno izdanje Novoga zavjeta. Nazivlje je, dakle, implicitno.

Edward Millard,²⁷ tek potom, i u manjoj mjeri, i drugi, a svakomu je znano da posredovano gledanje do jedne mjere uvijek zanosi ka nevjerodostojnosti.²⁸ Kako i ne bi: Millard, Britanac, bio je voditelj bečke podružnice BFBS-a za Habsburšku Monarhiju, koja je po sebi bila uzavreli kotao narodâ, jezika i vjerâ. Već je pohvalna njegova uzorna nijemština kao i to da mu je bilo barem koliko-toliko jasno što se u južnoslavenskom dijelu Monarhije uopće događa. U tom je pogledu i on tijekom vremena zrio te stvari bolje spoznavao. A i sâm je bio uvjetovan – počev od nemogućnosti fizičke nazočnosti na terenu (pregolemom za jednoga čovjeka, pa ipak je svoj posao predano obavljao), poznavanja slavenskih jezika, povijesti, kulture – i u tom nužno oslonjen na neposrednike zbivanja koji su ga, a u tom ne treba tražiti neke posebne (napose skrivene) interpretacije, u poznavanje prilika upućivali već prema vlastitim shvaćanjima i opredjeljenjima – u konačnu: *in modo recipientis*. Ne bi nas trebali, kada to znamo, Millardovi naoko proturječni izvještaji smućivati, nego ih treba čitati na vremenskoj matrici, pa tek onda iz njih gonetati i stajališta onih koji su mu te i te spoznaje bili posredovali i – na koncu – samo stanje stvari na terenu. O tom zašto – koliko se iz danas poznatih dokumenata dade razaznati – vlada tako hermetička šutnja, može se nešto reći istom kada se utvrde razlozi slaboga zanimanja za Karadžićevu i Daničićevu Bibliju latinicom izdanu iz pera onih koji su o tom iole što zasvjedočili.

1.2. Jezični razlozi neuspjeha

Objavljivanje Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta u latiničnoj transliteraciji samo je godinu dana mlađe od prvih Millardovih informacija o Hrvatima kao zasebnom etnosu, a ne više kao o "katoličkim Srbima". Iako poticaj za latinično izdanje dugujemo najprije samomu Karadžiću, još 1850. godine (Kuzmič 1983: 177, bilješka 42), a onda i Alexanderu Thomsonu, voditelju carigradske podružnice BFBS-a, koji – također 1863. – javlja u London o potrebi za izdanjem Novoga zavjeta "latinskim pismom za Srbe rimokatolike" u Bosni (Kuzmič 1983: 177), u njegovu je objavljivanju ključnu ulogu ipak odigrao Millard.

Već se pri odluci za latiničnu transliteraciju javilo pitanje jesu li tekstu potrebni još kakvi jezični zahvati. Millard se o tom od samoga početka susreo s podijeljenim mišljenjem:

²⁷ Vjerno doistina, ali ipak posredno jer su podružnica i njezin arhiv u Beču uništeni tijekom Drugoga svjetskoga rata (Kuzmič 1983: 28), to su nam se Millardova pisma sačuvala (prepisano, ali najčešće ne u cijelosti) samo u zapisnicima izdavačkoga pododbora.

²⁸ Vidi Kovačić 2013: 141.

jednu stranu držali su Karadžić i Daničić, držeći da tekst ne treba mijenjati, dok je na drugoj strani stajao Šulek sa zahtjevom o određenim izmjenama u tekstu. Stvari ipak nisu tako izraženo polarizirane. Daničić se nećkao oko eventualnoga preinačivanja vlastitih imena – koja su katolici oblikovali po Vulgati, za razliku od Srba, koji u tom slijede novogrčko čitanje – ali je pravorijek prepustio Karadžiću. On se pak i sâm dvoumio,²⁹ pa se htio posavjetovati sa Strossmayerom (jer izdanje se pripremalo za katolike), što mu na koncu, zbog Strossmayerove duže odsutnosti, nije pošlo za rukom (Kuzmič 1983: 178–179). Iz pisma Daničiću (Kuzmič 1983: 178) može se naslutiti kako je Karadžić bio skloniji da se u njegov prijevod ne dira, a držao je da bi njegovo mišljenje dijelio i Strossmayer. Šulek, s druge strane, nije zagovarao opsežne zahvate, jer o prijevodu nije imao negativno mišljenje: "Mr. Suleky [*sic!*] does not admire every expression in our Servian New Testament, but upon the whole he thinks the style good and popular, and a transcription [*sic!*] into the Latin character with perhaps a few grammatical alterations would suffice."³⁰

Millard je stoga, opredijelivši se za izdanje bez izmjena,³¹ mogao i morao računati na podijeljena mišljenja o njem u narodu. I bez toga znao je da je jezik kojim govore Hrvati u intenzivnom razvoju, što pretpostavlja i oprečne sudove u pojedinim pitanjima. Tako 1863. godine u pismu BFBS-u navodi: "The language, like many others in the Austrian-Hungarian Empire, has of late years gone through many modifications, but it cannot yet be regarded as quite consolidated. It is likely that before 10 years are run out, certain anomalies of orthography will be removed."³² Millard, dakle, vjeruje da će (barem) određeni pravopisni problemi biti ujednačeni u idućoj desetoljetki (dakle, ugrubo do 1873): ta većina naroda u Monarhiji dijeli s Hrvatima, ako je o jeziku, sličnu sudbinu.

No tri godine nakon toga mišljenoga proteka, u lipnju 1876. Millard BFBS-u piše da hrvatski izgovor³³ vjerojatno ni sljedećih godina neće biti propisno riješen: "I admit the Croat spelling [*sic!*] is not definitely settled yet: nor will it be for years to come" (Kuzmič 1983:

²⁹ U pismu napisanom 1850, u kojem BFBS-u nudi na prodaju svoj Novi zavjet, Karadžić pod točkom 5. doista navodi potrebu za latiničnim izdanjem, namijenjenim "katoličkim Srbima" u Banatu, Bačkoj, Srijemu, Slavoniji, Hrvatskoj, Dalmaciji, Boki kotorskoj, Bosni i Hercegovini, "mit nöthigen Veränderungen" (Kuzmič 1983: 270, prilog XIII). Trinaest godina poslije toga ono *nöthig* biva zamjetno ublaženo.

³⁰ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 87.

³¹ Strossmayerov se povratak otegnuo pa je Millard izgubio strpljenje – što, uostalom, 9. studenoga 1863. i piše Daničiću: "Jetzt ist aber der Bischof Strossmayer, dessen Rath eingeholt werden sollte, nach Paris vielleicht auf längere Zeit, habe aber nicht grosse Lust länger zu warten" (HAZU – AHAZU – SZ – ODD: XV-7B – Millard, E., 5); Karadžić je, pak, u međuvremenu umro. Daničićevu korespondenciju s Millardom, pohranjenu u središnjoj zbirci Arhiva HAZU-a, objavio je Vrhovac (Vrhovac 1923).

³² CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – FDSCM, sv. 2 (BSA/C20/2), 24. veljače 1873, str. 125.

³³ Tu je očito mislio na pravopis.

286, prilog XXXI). To je svakako i jedan od razloga da "*increasingly the people refuse to accept our Croat books in their present forms [...] We have tried for 20 years to make the people accept this transcript of the Servian text and their reluctance is constantly increasing*",³⁴ pa Millard opravdano strahuje da budućnost djelovanja BFBS-a među Hrvatima visi o niti.

Takvim okolnostima, prema Millardu, Karadžićev jezični sustav nije pogodovao niti je bio počelom jedinstva (*koiné*), nego je samo vodio dodatnim podjelama, što je u ljudima stvaralo otpor protiv latiničnoga izdanja BFBS-a. To da razumije kako je Hrvatima Karadžićev jezik neprirodan, vidi se i iz Millardova pisma Daničiću 1874. godine: "Seit einiger Zeit zeigt sich eine bedenkliche Opposition gegen die Croat. Bibelausgabe, d[as]. h[eißt]. die serbische Uebersetzung in croatischen Gewand. Ist es vielleicht zufolge der zunehmenden Volksbildung, wodurch man auf die abweichende Orthographie und Wortform mehr Aufmerksamkeit richtet?"³⁵ I konačno, još jednom 1876. godine, u kolovozu, Millard BFBS-u, u kontekstu novoga izdanja za Hrvate, piše da je, uz pravopisnu, prijeko potrebna i leksička revizija ("necessity for removing the Servian provincialisms, & words that are not understood or are misunderstood"); ako se tomu ne udovolji, "the revision of orthography will be a failure, & only strengthen the prejudice already existing against the Society's Croat editions."³⁶ Prema svemu, odbijanje je Karadžićeva i Daničićeva prijevoda u latiničnom slovopisu, Millard navodi, plod neuređenoga pravopisa (1863³⁷), uznapređovaloga obrazovanja naroda³⁸ koji posljedično više pazi na odstupanja u pravopisu i oblicima riječi (1874), ponovno neujednačenosti pravopisa, odnosno uzaludna i kriva nastojanja BFBS-a da govornici hrvatskoga prihvate transkribirani [*sic!*] srpski tekst (lipanj 1876) koji odudara od hrvatske norme ne samo u pravopisu nego i u leksiku (kolovoz 1876).

Tako kaže Britanac Millard, na službi u Beču. Može li tko od onih kojima je domicil na hrvatskom tlu potvrditi njegovo mišljenje, ili će stvar ići više prema osporavanju?

³⁴ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 12 (BSA/E3/1/4/12), str. 147–148.

³⁵ HAZU – AHAZU – SZ – ODD: XV-7B – Millard, E., 86.

³⁶ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – ETLSCM – ESCM, sv. 12 (BSA/C17/1/12), str. 50, br. 25.

³⁷ Ovo treba uvjetno shvatiti, jer će izdanje Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta u latiničnom slovopisu uslijediti tek iduće godine, pa to ne može biti *ad litteram* opis stvarnoga stanja. Ipak, aposteriorno, Millardovo se mišljenje pokazalo točnim; tako ga treba i ovdje čitati.

³⁸ Uz smjerni Millardov *vielleicht*.

Do sada su poznata tri³⁹ važnija prikaza u latinska pismena transliteriranoga Karadžićeva i Daničićeva Svetoga pisma objavljena u hrvatskom tisku. Prvi je pod naslovom "Sitnice" objavljen 1866. u listu za mladež *Bosiljak*: no on se odnosi samo na Daničićev prijevod Petoknjižja, tiskan iste godine. To nije prikaz cjelovitoga prijevoda Biblije, te on za nas nije osobito zanimljiv. Pa ipak, valja citirati jednu bremenitu rečenicu: "Ovakove bisernjige treba da svaki našinac na svome stolu ima, a kad se još tako uprav za čudo jeftino dobiti mogu, onda je grehota neimati ovakovo neprocjenjeno blago i duha božjega i jezika svoga" (Bosiljak 1866: XVI/288).

Franjo Iveković, zagrebački kanonik, profesor biblijskih predmeta na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu i jezikoslovac, objavio je (anonimno) u *Katoličkom listu* također prikaz Daničićeva prijevoda Petoknjižja (1867), a godinu dana poslije i prikaz cjelovitoga prijevoda Biblije. Da se sada ne ulazi podulje u Ivekovićevu analizu prijevoda, izdvojiti ćemo samo dijelove koji se odnose na mogući prihvata toga izdanja među govornicima hrvatskoga jezika na kojem je ono objavljeno:

S toga kako ti godi, kad uzmeš prievod Daničićev, gdje ti je čista hrvaština bez hebraizama, ter i zaboravljaš da čitaš prievod! G. je Daničić ovdje pokazao, kako je liepo moći vjerno prevest, negriešeć proti svojemu jeziku. Kako je krasan jezik g. Daničića, najvriednijega i najvjernijega učenika Vukova, ne treba ni kazivati: on je u svemu hrvatskom i serbskom narodu čuven kao najbolji poznavalac našega jezika. Odatle onolika jagma u katolika i pravoslavniha za Daničićevimi prievodi s. pisma. [...] Iz svega što sam do sada rekao o prievodu g. Daničića, može svatko razabrati, da mu je djelo izvrsno: vjerno ti kaže misli sv. pisma hebrejskoga jezikom krasnim i uglađenim hrvatskim iliti serbskim (Iveković 1867: 100–101).

A o izdanju cjelovitoga Svetoga pisma veli: "Daničićevim⁴⁰ sv. pismom obogatila se narodna knjiga, može se za korist služiti njim svećenik jedne i druge crkve; [...] Imajući isti jezik možemo obe stranke [katolička i pravoslavna] imati isti tekst sv. pisma" (Iveković 1868: 392).

I anonimni napisnik prikaza u *Bosiljku* i Iveković slažu se u sljedećem: jezik je toga prijevoda dobar i uzoran, i barem ga zato obojica zdušno preporučuju (imati i) čitati. Ivekovićeva opaska o suzdržanosti, pače, o negodovanju nad preporučivanjem toga svetopisamskoga izdanja narodu (mora se ipak usredotočiti na glavnu poruku: "makar je prevod pošten"), druge je naravi, o kojoj će biti riječi poslije. Pisac prikaza u *Bosiljku* jezik

³⁹ Odjeka u tisku bilo je, dabome, više (primjerice Napredak 20/1868: 320), ali su oni obavijesne, reklamne naravi, a ne kritički prikazi.

⁴⁰ Ovdje prenosimo Kuzmičevu bilješku, stavljenu na isto mjesto u navodu: "Iveković Vuk-Daničićevu Bibliju u svom prikazu i poslije naziva samo 'Daničićev prevod' i to stoga što je na samom početku prikaza istaknuo da je Daničić ne samo preveo Stari nego i 'novi zavjet potriebio je i očistio od Vukovih trivializmaha, i popravio ga'" (Kuzmič 1983: 184, bilješka 115).

prijevida naziva "svojim jezikom" (pri čem posvojni pridjev *svoj* proteže na sve govornike hrvatskoga), a terminološki još je istančaniji Iveković: "čista hrvaština", "svoj jezik" (o Daničiću), "naš jezik" (o govornicima hrvatskoga), "jezik hrvatski iliti serbski". Napose je važna Ivekovićeva tvrdnja (možemo ju držati dokumentarnom) o jagmi za Karadžićevim i Daničićevim prijevodom i među katolicima i među pravoslavnima. Tu se i razrješuje Ivekovićeva naizgledna proturječnost: izdanje se ne može preporučiti, ali je neosporno da za njim vlada velika potražnja. S obzirom na rečeno nije teško zaključiti da autori obaju prikaza pripadaju hrvatskim vukovcima, koji u samom jeziku nisu vidjeli zapreku da se ta Biblija u izdanju BFBS-a širi hrvatskim zemljama. Oni su, štoviše, i narodni prosvjetitelji, kojima je važno da Sveto pismo postane široko dostupna knjiga, na blagoslov kulturnomu životu.

No odakle, s jedne strane, Ivekovićevo i anonimčevo oduševljenje jezikom i svjedočanstvo o pomami među govornicima hrvatskoga jezika za Svetim pismom, a s druge strane vrlo oprezni i rezignirani Millardovi izvještaji? Ako se pozornije, kritički i kontekstualno čita, vidjet će se da najveći dio Millardovih spoznaja o hrvatskom jeziku potječe upravo od Šuleka, s kojim je Millard već godinu dana prije objavljivanja Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta u izdanju BFBS-a ostvarivao plodnu komunikaciju. Oprečnost, pak, Ivekovićevih, Karadžiću i Daničiću bliskih, i Šulekovih⁴¹ stajališta o jeziku te uopće o poimanju jezika nije potrebno iscrpnije obrazlagati. A do proturječja o "jagmi" za Biblijom, o kojoj piše Iveković, i o predrasudama hrvatskih govornika prema Karadžićevu i Daničićevu prijevodu Svetoga pisma, pa onda i o snažnoj odbojnosti prema njemu, na koju se tuži Millard, dolazi odatle što bi se olako moglo pretpostaviti da su to izdanje kupovali i čitali samo Hrvati katolici. Hrvatske su zemlje onodobno bile etnička mješavina⁴² – istina, s većinskim hrvatskim stanovništvom, ali i konfesionalno složeno područje. Zamjetna je populacija Nijemaca, Mađara, Čeha, Slovaka i Slovenaca (ne malim dijelom reformiranih kršćana), među kojima su mnogi bili obrtnici⁴³ i koji su hrvatskim jezikom (ne smije se zaboraviti razdoblje germanizacije i mađarizacije) ovladali samo do određene (većinom vjerojatno dostatno upotrebne) mjere, pri čem im je Karadžićeva i Daničićeva *koiné* bila bliži, stabilniji, a i upotrebno neutralniji idiom. Oni nisu bili ni obrazovanja⁴⁴ ni prilike da prate što se događa na akademskofilološkom planu, da budu u toku raspri pojedinih filoloških škola,

⁴¹ Šulekovo poimanje jezika nije baš posve protukaradžićevsko, kao što ni Ivekovićeve stavovi nisu u potpunosti vukovski; o tom poslije.

⁴² Jedan – možda netipičan, ali neupitno reprezentativni – primjer bio je Zagreb u kojem je, kao tadanjemu velikomu vojnomu garnizonu, boravište našlo mnogo vojnika tuđinaca.

⁴³ A obrtničko je nazivlje mahom bilo njemačko.

⁴⁴ Šulek je tu svakako bio (jedinstvena) iznimka.

koje su itako relativno kratko trajale. Njima su slovopisna rješenja bila manje važna, a ako su se – čak i nakon 1862. – u govoru i služili padežnim nastavcima vlastitima Karadžiću namjesto oblicima zagrebačke filološke škole – nisu se morali bojati da ih tko god neće razumjeti. Karadžićeva i Daničićeva Biblija za njih je bila lektira,⁴⁵ mnogima (reformiranim kršćanima) i svagdanji kruh o kojem su visjeli; oni su, moglo bi se oprezno zaključiti, bili potencijalno važni kupci. Njima se pridomeće i srpski živalj u hrvatskim zemljama koji je vjerojatno jednako tako posezao za latiničnim izdanjem,⁴⁶ a tu je i inteligencija kojoj je svakako bilo u interesu imati Sveto pismo (k tomu po pristupačnoj cijeni), jezikom kojim bilo da bilo (kao što smo istaknuli, Karadžićev i Daničićev prijevod bio je svakako suvremeniji i dostupniji od Katančićeva i Škarićeva⁴⁷), eda bi ga mogli čitati, u svojim djelima navoditi, na njega se pozivati.⁴⁸ U isti mah ta hrvatska inteligencija, ponajpače ona založena oko njegovanja jezika, htjela je Bibliju, kao uzornu knjigu kršćansku, ali i knjigu obrazovanja i kulture, svakako približiti narodu – dati joj što je prije moguće jezično ruho u skladu s jezičnim i političkim težnjama – pa je odatle zabacivala Karadžićevo i Daničićevo izdanje kao neuzorno.⁴⁹

Iz perspektive prevoditeljâ valja reći da je Karadžićevo i Daničićevo Sveto pismo ponudilo Hrvatima jezik uglavnom gotov i oblikovan: književnu stilizaciju štokavskoga narječja, ijekavskoga govora, definiranoga slovopisnoga i pravopisnoga ustrojstva te relativno stabilne morfologije.⁵⁰ Prihvatiti njihovu Bibliju značilo je za Hrvate, prema tome, prihvatiti i njihov jezik. Po svemu sudeći, Karadžić⁵¹ jezik svojega Svetoga pisma nije htio nametnuti

⁴⁵ Ispravnije negoli *štivo!*

⁴⁶ Vidi bilješku 22.

⁴⁷ To iz prve ruke svjedoči Iveković: "Na hrvatskom jeziku izašlo je sv. pismo i na komade i u cielu po više putih. Starinski prievodi leže već s davna samo u riedkih knjižnicah. Za porabu svećenstvu služi jošte Katančićevo i novo Škarićevo; ali uz jedno i drugo mora većina svećenstva potrebite izreke sv. pisma za propovied i ostali nauk prevoditi samo, prevoditi svakojako i sam jedan danas ovako sutra onako, a kamo-li da bi se svi slagali" (Iveković 1868: 392).

⁴⁸ Tako se i sâm Veber u *Slovnici* služi mnogim primjerima iz Karadžićeva korpusa (pa i Svetim pismom, koje je i u posljednjem izdanju – 1876. – još uvijek samo latinična inačica Karadžićeva i Daničićeva prijevoda!) kako bi oprimjerio pojedine gramatičke kategorije. Da je *Slovnica* objavljena dvije godine poslije, Veber bi zacijelo u nju uvrstio Šulekovo izdanje Novoga zavjeta, koje bi – ne zanosimo se – unatoč Šulekovim zahvatima u tekst i dalje umnogome nosilo obilježja Karadžićeva i Daničićeva jezika.

⁴⁹ Koliko je to bilo aktivno (bojovno), a koliko pasivno, teško je reći; prije će ipak biti da je suprotstavljanje, o kojem je riječ, bilo tek pasivne naravi (da je drugačije, više bi dokumentiranih svjedočanstava ostalo), posredstvom škola i Crkve (tada još učiteljice i čuvarice hrvatskoga jezika), pa je Millardovo opažanje o protivljenju zbog uznapredovaloga obrazovanja naroda (koje treba pojmiti *in statu nascendi*) i više nego točna, što onaj njegov *vielleicht* čini – promatra li se jezično – zapravo suvišnim.

⁵⁰ Leksička ćemo pitanja u ovom času ostaviti po strani.

⁵¹ Daničić uključen.

Hrvatima kao jedino moguće i ispravno rješenje (to mu nije pošlo za rukom ni u Srbiji),⁵² pa čak ni pružiti ga kao putokaz u neusuglašenosti u jezikoslovnim pitanjima, već samo ponuditi jezik koji – prema načelu dostatne razumljivosti – među Hrvatima, ionako opredjeljenima za književni jezik na štokavskoj osnovi – neće izazivati većega otpora.⁵³

I dok se može uzeti sigurnim da čitanje (razumijevanje) toga jezika Hrvatima doista nije pričinjalo (većih) poteškoća – napose ako si posvijestimo da se dio razlika, koje su ilirsku normu odvajale od Karadžićeva jezika (naprimjer *ě*, *-ah*, morfonološki pravopis), uspostavljao samo u pisanom jeziku, u govornoj se komunikaciji on gubio, pa je granica tih dvaju sustava u njoj bila mekša – problem je bio s njegovim (formalnim) prihvaćanjem. Godine 1862, naime, dvije godine nakon otpisa Franje Josipa I. hrvatskomu banu Josipu Šokčeviću, kojim je hrvatskomu jeziku potvrđen status djelomično službenoga jezika,⁵⁴ dvjema naredbama Dvorske kancelarije Ivan Mažuranić propisao je za škole obveznom ilirsku jezičnu normu (Vince 2002: 567–568). To je praktično značilo prihvaćanje Gajeva slovopisa (1835),⁵⁵ uvedenoga u književni časopis *Danica* počevši s 1836. godinom, odnosno prihvaćanje morfonološkoga pravopisa koji je razradio Vjekoslav Babukić u djelu *Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga* (1836), a onda i ilirske morfologije (s neizjednačenošću DLI mn. kao osnovnom značajkom), pri čem su Mažuranićeva *Slovnica hèrvatska* (1859) i Veberova *Skladnja jezika ilirskoga* (1859) prihvaćene kao temeljni školski jezični priručnici. Poslije će u školsku upotrebu ući i Veberova *Slovnica hèrvatska* (1871). Prihvaćanje, međutim, nije bilo jednodušno – nije se, primjerice, odnosilo na tisak, koji je jezično i dalje bio šarolik,⁵⁶ tako da je zbog daljnjih polemika (poput one koju je, oko *ě*, s Veberom zadjenuo Jagić u *Književniku*)⁵⁷ Mažuranićeva naredba ponovljena 1864. godine (Vince 2002: 588).⁵⁸

⁵² Osim toga, ćirilčno se izdanje pojavilo prije latiničnoga.

⁵³ Da se ne ulazi detaljnije u njegovo jezično i političko usmjerenje koje se iščitava iz programatskoga teksta *Srbi svi i svuda*.

⁵⁴ A nakon sabsorske odluke iz 1847. godine koja je ratificirana godinu dana poslije. O djelomičnoj se službenosti govori zbog njegove upotrebe na razini nižih upravnih tijela, dok je na višim razinama to još uvijek ipak bio njemački (Gross – Szabo 1992: 127).

⁵⁵ Vidi Gaj 1835. *Danica* je već u tom prvom godištu imala priloge pisane novim slovopisom, ali je iduće godine potpuno prešla na nj.

⁵⁶ JAZU je, naprimjer, u svojim izdanjima (sve do konca devetnaestoga stoljeća) prihvaćala radove napisane i po normi ilirskoj, i po normi riječke filološke škole, i po normi karadžićevskoj (Jonke 1999: 110). Mrazović će to, izvještavajući u *Viencu* o okupljanju pravopisnoga pododbora, formulirati ovako: "U akademiji rabe se poglavito tri pravopisa, koja zastupaju Veber, Pavić i Jagić (dotično Rački). Nu i ovi akademici već su po više put promijenili svoj način pisanja" (Mrazović 1877: 176, bilješka 1). Stoga, iako je ilirska norma proglašena službenom, može se govoriti o supostojanju još barem dviju upotrebnih normi.

⁵⁷ Vidi Krtalić 1982: II/639–737.

⁵⁸ Vidi prilog 1.

No jesu li oni ti "ljudi" za koje Millard piše da odbijaju Karadžićev i Daničićev prijevod ("the people refuse to accept") zato možda što im je obrazovanje uznapredovalo pa više paze na jezik ("Is est vielleicht zufolge der zunehmenden Volksbildung")? U prosudbi treba biti vrlo trijezan. Istina, zahvaljujući sustavnoj brizi hrvatske vlade za jezik ljudi su doista počeli paziti na svojstva jezika – *kako se piše*, te da napisano bude u skladu s onim što su sami naučili, s onim što je propisano. Karadžićev i Daničićev prijevod Biblije od te je norme izrazito odudarao, pa je mogao izazvati nezadovoljstvo u obrazovanoga svijeta, osobito u onih koji su imali iole razvijen osjećaj za nacionalno, pomišljajući pritom na mukotrpan put kojim je hrvatskomu jeziku trebalo ići dok ne uđe u škole i javnu upravu. Takav su osjećaj, međutim, po samoj naravi stvari mogli razviti samo oni koji su barem nekako bili dionici ilirskoga pokreta, dočim se nije mogao očekivati (kao pravilo) u naraštaja rođenoga i stasaloga poslije, po prilici, 1850. godine, koji je jezik u školi učio po ilirskoj normi.

Osim toga, šezdesetih godina devetnaestoga stoljeća još traju rasprave triju filoloških škola, u koje se, postupno, počinju uključivati i hrvatski vukovci. Sporne su točke bile na svim jezičnim razinama: slovopisnoj, pravopisnoj, morfološkoj, leksičkoj. Jezična su načela hrvatskih vukovaca bila pritom oprečna stajalištima budi kojoj filološkoj školi (Moguš 2009: 171). To pak znači da neuspjeh latiničnoga izdanja Karadžićeva i Daničićeva prijevoda nije bio ograničen samo na Hrvatsku i Slavoniju, već ga valja protegnuti i na prostor pokriven drugim dvjema školama – dakle, na Istru, Rijeku i Dalmaciju. No i opet je potrebno razbiti stereotip: tri filološke škole ne smijemo poimati kao tri narodne mase koje predvode Veber, Kurelac, Kuzmanić, i koje argumentima ili (u njihovu nedostatku) *ad hominem* nasrću jedna na drugu. Rasprave, o kojima je riječ, bile su akademske naravi, s tek posrednim odjecima u narodu. Jedino što je Zagreb odvajalo od Rijeke i Zadra činjenica je da su građani Hrvatske i Slavonije materinski jezik u školi usvajali prema načelima zagrebačke filološke škole, a građani Istre i Dalmacije⁵⁹ nisu. Nedotesano bi se moglo zaključiti: ma gdje na hrvatskom tlu da se Karadžićev i Daničićev prijevod Biblije pojavio, on je nailazio na neplodno tlo. Razumije se, prije svega i najviše na prostoru s ilirskom jezičnom normom.

Sve su to, reklo bi se, očekivani razlozi slaboga uspjeha Karadžićeva i Daničićeva prijevoda među Hrvatima. Njima treba dodati i neočekivane razloge, koje je Millard naslućivao, ali ih ipak nije mogao kronološki točno predvidjeti: Veber 1876. objavljuje treće izdanje svoje gramatike *Slovnica hrvatska*, koja je praktički posljednja normativna riječ

⁵⁹Zemljopisna su područja ovdje, dašto, uopćena.

zagrebačke filološke škole o prekidu s Karadžićevom morfologijom.⁶⁰ Millard nije mogao računati ni na okupljanje pravopisnoga pododbora Kraljevske i zemaljske vlade (1877) koji se savjetodavno izjasnio o nekim pravopisnim pitanjima.⁶¹ No ta rješenja nisu dobila *placet* vlade i uglavnom nisu zaživjela, iako su – vidjet ćemo – gotovo potpuno prihvaćena u Šulekovu izdanju Novoga zavjeta, a možda su (ali – ako jesu – isključivo anticipirano) bila i jedan od posljednjih argumenata da BFBS to izdanje konačno odobri. Millard, naposljetku, nije mogao znati da će jezik, samo desetljeće poslije, opet krenuti u smjeru Karadžićeve jezične teorije i prakse te da bi zapravo bilo bolje (oportunije i ekonomski isplativije⁶²) pričekati s hrvatskim izdanjem, to jest, nastaviti tiskati latinično izdanje Karadžićeva i Daničićeva prijevoda sve do Rešetarova "pregledanoga" izdanja (1895) koje se jezikom posve⁶³ vratilo latiničnomu Karadžićevu izdanju. Vjerske zapreke ionako ni jedno ni drugo izdanje nije moglo ni otkloniti ni ublažiti.

1.3. Vjerski i teološki razlozi neuspjeha

Prema popisu stanovništva iz 1869. godine u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji⁶⁴ rimokatolicima se izjasnilo 82,59 % stanovništva, ili 943 351 građanin⁶⁵ (Gross – Szabo 1992: 40–41). Riječ je o svakako nezanemarivu broju koji je Millardu mogao biti dovoljan razlog da se založi oko objavljivanja latiničnoga izdanja Karadžićeva i Daničićeva prijevoda Biblije. Taj, razmjerno velik postotak katoličke populacije, ciljani adresat izdanja, istodobno je nalagao i zdrav oprez. Položaj i uloga Katoličke crkve u hrvatskim zemljama bili su, među svim administrativnim sastavnicama Habsburške Monarhije, sasvim posebni, prisposobivi donekle jedino (užoj)

⁶⁰ To je svakako spomena vrijedan apsurd Veberove *Slovnice*: primjerima se (ponajvećma u sintaksi) poziva na djela onih od kojih se istodobno neumoljivo želi odijeliti, a svojim morfološkim sustavom to i praktično čini. Tako se kod Vebera opaža uzorsko (od *uzor!*) dvojstvo – stara hrvatska književnost i Karadžićev korpus. Sve to navodi na potrebu da se – jasno, razlikujemo li pritom podlogu, supstrat (narodni jezik) od ostvaraja (hrvatska gramatika na temeljima književnoga jezika) – razmisli o Veberu kao o priklonjenijem vukovcu nego što je to dosada ocjenjivano. Divljenje Karadžiću kao jezičnomu uzoru Veber je i izričito posvjedočio u polemici oko Ivekovićeva evanđelistara: "Ja sam uvijek jako štovao Vuka, i sada ga sve to više štujem, čim se više bavim i čim dublje prodirem u njegova neumrla djela" (Veber 1876b: 49).

⁶¹ Ali je svojim slovopisnim rješenjima dao povod novim raspravama.

⁶² O tom potom, jer je praksa pokazala suprotno. U želji da se iziđe ususret potražnji, Šulekovo se izdanje, zbog niza okolnosti koje ćemo razmatrati u drugom poglavlju, a koje bi se mogle svesti na riječ "propust", nastavilo tiskati i u drugoj polovici dvadesetoga stoljeća.

⁶³ Osim zahvata prilagodbe onimâ Vulgati i nekoliko teološkoterminoloških izmjena.

⁶⁴ Iako Gross i Szabo donose posebno podatke za grad Rijeku, mi ih ovdje ne navodimo jer držimo da je uzorak i bez njih dovoljno reprezentativan. Nedostaju, dakako, podaci za Istru i Dalmaciju.

⁶⁵ Njima načelno možemo pribrojiti 0,27 % grkokatolika (3092 građanina).

Austriji. Ondje se, nakon jednostranoga prekida konkordata s Vatikanom, što ga je bio potpisao Franjo Josip I, razrastao pokret konzervativnoga katolicizma koji je postupno pokrenuo konzervativnu katoličku obnovu Crkve i društva. U Ugarskoj je pak udio reformiranih kršćana bio puno veći, predvođenih protestantskim plemstvom, a i revolucionarna nastojanja Mađara za neovisnošću išla su u smjeru liberalizacije društva, čemu je osobito pridonio ministar prosvjete, liberalni katolik Eötvös (Gross – Szabo 1992: 508–510).

Hrvatske zemlje dočekale su kraj Bachova apsolutizma pomolom podjele u Crkvi na liberalnu i konzervativnu struju.⁶⁶ Prvu su predvodili Strossmayer i Rački, a imala je dva središta – duhovno, pokroviteljsko u Đakovu i operativno u Zagrebu, dok je konzervativna struja najjača bila upravo u Zagrebačkoj nadbiskupiji. Liberalna je struja, s idejama povezanosti znanosti i religije, aktivnoga uključivanja svećenstva u društvena zbivanja, reorganizacije Crkve u smjeru ugledanja na ustavna načela u laičkom društvu, veće zastupljenosti vjernikâ laikâ, zauzetosti u kulturnoj obnovi, te – nadalje – slavenskoga jedinstva i, zbog toga, približavanja Katoličke i Srpske pravoslavne crkve, bila bliska postavkama koje je njegovao BFBS. Tomu je svakako pridonijela i povezanost Karadžića sa Strossmayerom. Millard je tako imao razloga nadati se da će upravo liberalna struja, slično kao i u susjednoj Ugarskoj, poduprijeti djelovanje BFBS-a među Hrvatima te prihvatiti i promicati izdanje Biblije u Karadžićevu i Daničićevu prijevodu, a u latiničnoj inačici. Naravno da je bio upoznat i s djelovanjem konzervativne struje, koja je posvema prijanjala uz Pija IX, te ustvari nastojala održati nepoljuljanom čvrstu hijerarhijsku strukturu: svećenstvo i njima podređeni vjernici, koji u Crkvi, naspram liberalnomu svijetu, ne traže drugo nego vrhovni i neupitni autoritet za sva svoja životna pitanja ma na kojem planu.

Opreznost zbog mogućih reakcija konzervativne struje, koja je bila osobito jaka u glavnom gradu, nazire se već u dvama Millardovim izvještajima BFBS-u iz 1863. godine. Nešto blaži, prvi izvještaj ovako veli: "The vast majority⁶⁷ adhere to the Romish Church and I

⁶⁶ Tendencije su, dabome, uopćene, a nazivi tek orijentacijski, bez današnjih popularnih konotacija. Za dobar informativni prikaz vidi Mataušić 1985. Ali ni to nije sve. Ne mogu se donositi olaki negativni sudovi o tadašnjoj konzervativnoj struji u Katoličkoj crkvi na hrvatskom tlu ako se s uma smetne činjenica da Crkva, predasve u osamnaestom stoljeću, nije među Hrvatima bila samo čuvarica i prenositeljica vjere – prema tome, puki religijski čimbenik, što joj je svojstveno – nego i mnogokutni te svesrdni nositelj obrazovanja i kulture općenito, uloga koju na taj način i u tom opsegu u drugim europskim zemljama nije imala, što se – međ mnogim, a ovdje se upravo to čini važnim – ima zahvaliti osobitosti prosvjetiteljstva u Hrvatskoj, koje nije puki kantovski *Aufklärung*, nego *prosvjeđivanje* u stožernom i izgradbenom smislu svekolikoga kulturnoga djelovanja (Kovačić 2012b: 142–143). Nemamo dovoljno dokumentiranih podataka da bismo mogli tvrditi je li to Millard uopće znao, i u kojoj mjeri, premda su sve nasludbene pretpostavke na strani njegova nepoznavanja spomenutih prilika.

⁶⁷ Misli se na Hrvate.

suppose opposition must be expected, but one of the chief amongst the nation is the Bishop of Djenkovar [*sic!*] who it is hoped will not be very unfavourable".⁶⁸ Pomoći se Millard, dakle, nada upravo od Strossmayera i liberalnije struje u Crkvi u Hrvatskoj. U drugom je izvještaju, pak, ton nešto tamniji, iako još uvijek poticajan: "It is true the power of the Romish Church is great in Croatia, and our means of circulation limited. We could not proceed but with great caution".⁶⁹ No idućih se godina u London redaju oprezniji izvještaji. Tako 1869. Millard piše o ograničenu uspjehu širenja Karadžićeve i Daničićeve Biblije u Hrvatskoj: "The circulation of the Croat Bible proceeds more slowly, partly for [...] the Croats themselves, who are being thought that the Bible is a dangerous book for anyone who desires to be saved" (Kuzmič 1983: 183, bilješka 108). To mora biti odjek postupne prevlasti konzervativne struje, čiji će utjecaj ojačati Mihalovićevim imenovanjem za zagrebačkoga nadbiskupa (1870), Prvim vatikanskim koncilom (1869–1870) i osudom liberalizma (*Syllabus errorum* Pija IX. [1864]). Upravo će zaokret Crkve u Hrvatskoj u smjeru konzervativnoga katolicizma i biti povodom sve crnjih izvještaja iz Hrvatske, objavljivanih u godišnjim izvještajima BFBS-a (*Annual Reports of the British and Foreign Bible Society*), kojih ćemo se poslije dotaknuti.

Drugi i najveći problem neuspjeha latiničnoga izdanja Karadžićeva i Daničićeva biblijskoga prijevoda među katolicima u Hrvatskoj bio je crkvenopravne naravi. O njem govorimo pozivajući se na knjigu Josipa Pazmana *Crkvene naredbe o zabrani i censuri knjiga*, tiskanu 1904. – istina, dobrih tridesetak godina nakon objavljivanja Biblije BFBS-a, ali kanonski tek malo promijenjenu, zapravo samo nadopunjenu novijim crkvenim dokumentima, a za naše područje silno važnu. Zaslužuje, stoga, da se na nju opširnije osvrnemo.

Odjeljak o nekatoličkim prijevodima Biblije Pazman započinje navodeći treće poglavlje apostolske konstitucije *Officiorum ac munerum & Sollicita ac provida* Lava XIII. (1900), u kojem se, s obzirom na izdanja Svetoga pisma, veli:

7. Cum experimento manifestum sit, si sacra biblia vulgari lingua passim sine discrimine permittantur, plus inde, ob hominum temeritatem, detrimenti, quam utilitatis oriri; versiones omnes in lingua vernacula, etiam a viris catholicis confectae, omnino prohibentur, nisi fuerint ab apostolica Sede approbatae, aut editae sub vigilantia episcoporum cum adnotationibus desumptis ex sanctis Ecclesiae Patribus, atque ex doctis catholicisque scriptoribus. 8. Interdicuntur versiones omnes sacrorum biblicorum, quavis vulgari lingua ab acatholicis quibuscumque confectae, atque illae praesertim, quae per societates biblicas, a romanis Pontificibus non semel damnatas,

⁶⁸ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 79.

⁶⁹ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 88.

divulgantur, cum in iis saluberrimae Ecclesiae leges de divinis libris edendis funditus posthabeantur. Hae nihilominus versiones iis, qui studiis theologicis vel biblicis dant operam, permittuntur, iis servatis, quae supra (n. 5)⁷⁰ statuta sunt (Pazman 1904: 40–41).

Tumačeći odredbe te apostolske konstitucije, Pazman donosi i izvatke iz crkvenih dokumenata koji su izdali rimski prvosvećenici do Lava XIII, završavajući odredbom Kongregacije za indeks zabranjenih knjiga iz 1836, koja je bila na snazi do 1900. godine (dakle u vrijeme objavljivanja ključnih izdanja BFBS-a za Hrvate), a prema kojoj se "prijevodi sv. Pisma na narodnom jeziku ne dozvoljavaju, osim ako ih je sveta Stolica odobrila, ili ako su izdani s opaskama, uzetim iz crkvenih Otaca, ili od učenih katoličkih muževa" (Pazman 1904: 116). Crkva čitanje Svetoga pisma, nastavlja Pazman, nije nikada posvema branila, ali je to činila iz svijesti da je ona čuvarica i autentična tumačiteljica Božje riječi, te da bi neograničavano čitanje, osim što u sebi krije opasnosti od krivoga shvaćanja i tumačenja, vodilo neizbrojivim oblicima krivoga nauka, a konačno i razdorima.

Prijevod Biblije na narodni jezik Crkva dopušta pojedincima čitati pod jednim od ovih dvaju uvjeta: ako ga je odobrila Sveta stolica ili ako je objavljen pod nadzorom biskupa, a popraćen je bilješkama uzetima iz svetih otaca i katoličkih pisaca. Ako prijevod nije razjašnjen bilješkama, samo ga Sveta stolica ipak može proglasiti autentičnim ili ga odobriti za čitanje, iako – ističe Pazman – to još nikada nije učinila; jednako tako, objavljuje li se Sveto pismo pod ingerencijom pojedinoga biskupa, ono ne može biti bezuvjetno dopušteno svima za čitanje (za razliku od odobrenja koje daje Sveta stolica), ali *bezuovjetno* mora imati bilješke (Pazman 1904: 118). Te odredbe, zanimljivo, ne dokidaju običaje, pa na snazi ostaje mogućnost da vjernici čitaju odabrane svetopisamske odlomke na narodnom jeziku iz lekcionarâ, sve ako i nisu popraćeni bilješkama (Pazman 1904: 119), što je za hrvatski prostor, vidjeli smo, osobito važno.

Zabrana služenja prijevodima Biblije koji potječu od nekatolika očita je: opravdano se, naime, pretpostavlja da "protivnici katoličke Crkve ne će htjeti prevesti sv. Pismo u onoj čistoći, u kakvoj ga je Crkva od apostolâ primila i dosad neokrnjeno čuvala", a i stoga što ti prijevodi niti imaju niti mogu imati odobrenje Apostolske stolice, i što se njima potpuno zabacuju izričito proglašeni i spasenju svih namijenjeni crkveni zakoni o izdavanju svetih knjiga (Pazman 1904: 120). Obrazlažući tu zabranu čitanja nekatoličkih, ponajpače

⁷⁰ A ondje stoji: "Dummodo tamen non impugnentur in prolegomenis aut adnotationibus catholicae fidei dogmata" (Pazman 1904: 40).

protestantskih izdanja Biblije,⁷¹ Pazman se poziva na njihovo krivo i neistinito tumačenje Svetoga pisma, lišeno predaje, te na njihovo učenje da je svatko vlastan sâm shvatiti biblijsku objavu, što rađa potrebom posjedovanja i širenja svete knjige; razlozi, najzad, leže u izdanjima Biblije bez objasnidbenih bilježaka, bez deuterokanonskih knjiga,⁷² u izdanjima na kojima su, u hitnji i nepomno, radili prevoditelji "bez dovoljne sprema, bez dubokog i svestranog poznavanja onoga jezika, iz kojega su prevodili, i što je glavno, bez bogoslovske i eksegetske erudicije, kao n. pr. baš Daničić i Vuk Stefanović Karadžić", čime je otvoren put pogreškama, netočnostima i krivu smislu (Pazman 1904: 124–125). Pritom poimence navodi razna biblijska društva, zadržavajući se posebno na djelatnosti BFBS-a. Izrijekom spominje i crkvene dokumente u kojima su ta društva osuđena kao zla i pogubna: dva brevea Pija VII. od 29. 6. 1816. (upućena nadbiskupima Gniezna i Magiljoua [Magiljě]);⁷³ enciklika Lava XII. *Ubi primum* (1824);⁷⁴ enciklika Pija VIII. *Traditi humilitati* (1829);⁷⁵ enciklika Grgura XVI. *Inter praecipuas machinationes* (1844);⁷⁶ enciklike Pija IX. *Qui pluribus* (1846)⁷⁷ i *Noscitis et Nobiscum* (1849)⁷⁸ te bula *Quanta cura*, kojom je proglašen čuveni *Syllabus errorum* (1864⁷⁹)⁸⁰ (Pazman 1904: 122).

Pazman, oslanjajući se na apostolsku konstituciju *Officiorum ac munerum & Sollicita ac provida*, precizno razlaže protegnuće zabrane: ona se odnosi na izdavanje (koje obvezuje nakladnika, pisca i tiskara), čitanje (što uključuje posjedovanje i posuđivanje) i prodavanje. Savjetuje zatim kako bi se vjernik imao odnositi prema zabranjenim knjigama: iako crkveni zakon više ne nalaže predavanje zabranjene knjige biskupu (ili drugomu, od njega ovlaštenomu službeniku) i njezino spaljivanje, Pazman pojednicu ipak preporučuje – ako je zabranjena knjiga njegovo vlasništvo – da ju spali ili na koji drugi prikladni način uništi, ili pak – ako ju je pozajmio – da ju vrati vlasniku (Pazman 1904: 19–25). Svaki onaj, najzad,

⁷¹ Iznimku čine jedino teolozi i bibličari koji se smiju služiti tim izdanjima (uz uvjet naveden u prethodnoj bilješci – to jest, da se u predgovoru ili u bilješkama ne napadaju katoličke dogme) u znanstvene svrhe kako bi lakše razumjeli smisao teksta (tako, veli Pazman, hrvatski teolozi "smiju sravniti latinski tekst sv. Pisma s hrvatskim [*sic!*] prijevodom Daničićevim i Vukovim"), ali ni njima nije dopušteno "držati kod sebe ili čitati iz te knjige za duhovnu svoju korist" (Pazman 1904: 126).

⁷² Odsutnost deuterokanonskih knjiga tumači upravo na izdanju u Karadžićevu i Daničićevu prijevodu, kojoj nedostaju Tob, Jdt, Mudr, Sir, Bar, te dijelovi Dan i Est.

⁷³ Vidi priloge 2 i 3.

⁷⁴ Vidi prilog 4.

⁷⁵ Vidi prilog 5.

⁷⁶ Vidi prilog 6.

⁷⁷ Vidi prilog 7.

⁷⁸ Vidi prilog 8.

⁷⁹ Dakle iste godine kad izlazi latinična inačica Karadžićeva i Daničićeva prijevoda.

⁸⁰ Vidi prilog 9.

koji se ogлуši o crkvene propise te bez izričita dopuštenja Apostolske stolice drži kod sebe i čita zabranjene knjige, upada u izopćenje pridržano papi (Pazman 1904: 271); onaj, pak, koji tiska ili daje tiskati knjige Svetoga pisma, te bilješke ili tumačenja koja tim knjigama pripadaju, upada u izopćenje nikomu pridržano, što znači da od njega može odriješiti svaki svećenik koji je ovlašten ispovijedati (Pazman 1904: 279).

Godine 1924. izašla je knjiga Josipa Gunčevića *Indeks zabranjenih knjiga* koja ustvari sažima Pazmanove *Crkvene naredbe*, ne donoseći ništa posebno nova, ali u zanimljivom kontekstu upućuje na Karadžićev prijevod: "Napokon vjernici ni naši, a niti oni drugih narodnosti, nijesu u nuždi, da posizu za neodobrenim prijevodima Sv. Pisma, kad imadu dobrih izdanih i već odobrenih prijevoda s mnogim ilustracijama, bilješkama i tumačenjima. Mi imademo prijevode Škarića, Štadlera i jedan dio od Čebušnika,⁸¹ pak ne moramo nužno posizati za prijevodom Vukovim, koji je osim manjka na bilješkama još i netačan" (Gunčević 1924: 53). U međuvremenu je (1917) objavljen i Zakonik kanonskoga prava koji u nekoliko kanona⁸² kodificira dotadašnji nauk.

Opsežnije ovo pozivanje na crkvene dokumente potrebno je da bi se razumio kontekst u koji Karadžićevo i Daničićevo Sveto pismo treba smjestiti. Posredstvom Millarda i bečke podružnice BFBS ulazi na prostor većinski katolički (82,59 %),⁸³ donoseći knjigu koja je gotovo jednomu milijunu ljudi zabranjena pod prijetnjom izopćenjem (a to je izravna ugroza spasenja), od kojega može odriješiti jedino rimski prvosvećenik. Istom sada postaje u svim dosezima dokučivo Millardovo (1869) zdvajanje nad činjenicom da Hrvati bivaju odgajani u uvjerenju kako je čitanje Biblije pogibeljno i igranje vatrom spasenja.

Pa ipak se toj Millardovoj – u cjelini opravdanoj, pa i očekivanoj – reakciji zbog dvaju razloga možemo čuditi. Kao prvo, nauk Katoličke crkve u Hrvatskoj – bez obzira na njezine osobite povijesne prilike, koje su vodile tješnijoj vezi religioznoga i nacionalnoga – nije bio drugačiji u odnosu na druge zemlje: dapače je zbog izrazitije podređenosti partikularnoga

⁸¹ Zanimljivo, izostavljen je Katančićev prijevod – Gunčić je to možda učinio zbog njegova zastarjela slovopisa i jezika. No ipak, za stjecanje potpunoga suda treba voditi računa o Bratulićevoj argumentaciji (vidi bilješku 22).

⁸² Vidi prilog 10.

⁸³ Djelovanje BFBS-a u Hercegovini pedesetih i početkom šezdesetih godina devetnaestoga stoljeća spominje – iako ga imenom ne navodi – i fra Petar Bakula u svom djelu *I martiri nella missione francescana in Erzegovina*, propagandno napisanom za generalni kapitul franjevačkoga reda, održan 1862. u Rimu, kako bi braću provincijale upoznao s nedaćama koje iskusi u Hercegovini, te im oni duhno – a već prema svojim mogućnostima i materijalno – pomognu: "I girovagli forastieri portatori della civilizzazione alla moderna, *gli spargitori delle bibbie anglicane*, i derisori delle leggi divine ed ecclesiastiche, comparsi da noi in questi ultimi anni, ci hanno arrecato di molti nuovi tormenti" ["Strane lualice, nositelji moderne civilizacije, *širitelji anglikanskih biblija*, ismijavači božanskih i crkvenih zakona koji su se kod nas pojavili tih posljednjih godina, donijeli su nam mnogo novih muka"] (Bakula 2014 [1862]: 114 [263]). Kurziv smo dodali mi.

sveopćemu (praktički sve do Drugoga vatikanskoga koncila) crkveni nauk, razrađen u crkvenopravnoj primjeni, bio razmjerno čvrst i unificiran ma gdje na svijetu. To navodi na zaključak da je Millard stvari trebao još u polazištu jasnije postaviti i imati pred očima točniju sliku o odnosu Katoličke crkve prema Crkvama reformirane baštine.⁸⁴ Prvo opravdanje toj njegovoj prividnoj površnosti mogla bi biti vrijednosna perspektiva iz koje nastupa: kao vjerniku (baptistu) osobno, i kao zaposleniku društva usmjerenoga objavljivanju i širenju Biblije, utiranje novih putova njemu je bila i vjernička dužnost i radna obveza, čemu je prilazio evanđeoskim oduševljenjem i profesionalnom temeljitošću, pa je u tom smislu svako odstupanje od očekivana rezultata vodilo, osim pozivu na još predanije služenje, katkada i osjećaju uzaludnosti, koji se daje implicitno iščitati u evanđeoskoj prispodobi o sijaču čije sjeme pada uz put, u trnje, u kamenito tlo (Mk 4,4–9 par.). Drugi je mogući razlog opravdanja te Millardove reakcije nagađanje – ne bez temelja – da je više ili manje nesvjesno (unatoč činjenici da je bio relativno dobro upoznat s prilikama na području koje je njegova podružnica pokrivala) prilike u Europi općenito, najvećma pak u Ugarskoj i Srbiji, preslikavao na hrvatske zemlje. Ondje je zbog mnogih razloga: brojnijega stanovništva, slobodnijih nazora koji su išli pod ruku sa samostalnijim političkim upravljanjem, slabije obrazovanosti, raskoraka stvarne vjerske prakse pravoslavnih kršćana od službenoga nauka i discipline Srpske pravoslavne crkve, a osobito zbog činjenice da je Karadžićeva i Daničićeva Biblija ustvari prva prava narodna knjiga, te su oni slavljani kao narodni prosvjetitelji i narodni junaci – prodaja bila uočljivo bolja nego u Hrvatskoj. Čini se, dakle, da je etnička, vjerska, jezična, politička složenost i osjetljivost na južnoslavenskim prostorima u Millardovim očima isuviše pojednostavljena, što zacijelo vrijedi barem za stvaran utjecaj Katoličke crkve u Hrvatskoj.

Drugi se prigovor Millardovoj reakciji temelji na činjenici da nije dovoljno uzeo u obzir bogatu hrvatsku tradiciju biblijskih tekstova na narodnom jeziku, vidljivu ponaosob u lekcionarima. To je druga važna hrvatska posebnost, jer je po njoj Crkva još dublje usjekla u narodno tkivo. Lekcionarska je tradicija, svakako sa Zadarskim lekcionarom i Bernardinom Splitsaninom, ali već i od 14. stoljeća,⁸⁵ sintetski uspjela povezati staroslavensku i latinsku baštinu – zahtjev staroslavenskoga bogoslužja (tada na vrhuncu) da Božju riječ valja narodu upraviti na njegovu jeziku prelio se u latinsko bogoslužje u času kad se počinju razvijati

⁸⁴ Već i zato što je svoje djetinjstvo i mladost proveo u Nizozemskoj, gdje je imao prilike izblizega upoznati djelovanje Katoličke crkve, svakako bolje negoli u rodnoj Britaniji. Vidi: Millard 1889: 68–69.

⁸⁵ Fragment Korčulanskoga lekcionara i drugi arhivski navodi.

narodni jezici i kad latinski postaje isključivim liturgijskim jezikom.⁸⁶ Njoj zahvaljujući (i tisku koji je lekcionare učinio dostupnijima)⁸⁷ narod je u bogoslužju sudjelovao djelatnije no u drugim zemljama (kako smo vidjeli,⁸⁸ lekcionari nisu bili na popisu zabranjenih knjiga), zbog nje⁸⁹ je onemogućeno izrazitije širenje reformacije, koja se kao na novinu pozivala na isključivost Biblije, k tomu prevedene na narodni jezik i dostupne svima, njome je praktično rješavan problem evangelizacije tijekom turske vladavine, kada su veze s Rimom bile znatno otežane (Fućak 1975: 350–351).⁹⁰

Lekcionarska je baština, nakraju, najuže povezana s ekumenskim gibanjima na hrvatskom prostoru. Staroslavenski jezik i bogoslužje trebali su Slavenima omogućiti "crkvenu i političku samostalnost, pravo na vlastitu književnost i uljudbu" (Fućak 1975: 349), čime bi postali poveznicom Istoka i Zapada, gotovo sedam stotina godina prije Luthera. No stjecajem raznih okolnosti Slaveni su tu svoju šansu promašili – štoviše, i sami su se podijelili između Istoka i Zapada, s iznimkom Hrvata, koji su ostali u Katoličkoj crkvi, zadržavši pritom slavenski jezik u bogoslužju, i nastavivši kroz svu povijest autentično pripadati dvama kulturnim krugovima (Katičić 2010: 3).

U drugoj polovici devetnaestoga stoljeća dolazi do intenzivnijega zamaha ekumenskih nastojanja. Premda ona, zbog onodobnih dogmatskih polazišta Katoličke crkve, s vremenom sve krućih stavova Pija IX, ali i načina na koji su pravoslavne Crkve bile oblikovane te smjera kojim su išle, nisu pružala velike nade, na našem su se tlu za crkveno jedinstvo, temelj južnoslavenskoga jedinstva, sveudilj zauzimali Strossmayer i Rački. U tom su čimbenik sjedinjenja imali biti upravo crkvenoslavenski jezik i bogoslužje. Kako je Strossmayer pripadao liberalnijoj struji u Crkvi, k tomu bivajući administrativno podređen zagrebačkomu nadbiskupu kao svojemu metropolitu (a Zagreb je bio središte konzervativnijega dijela Crkve), njegove su ideje unutar Crkve imale tek ograničen uspjeh. Novo izdanje crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga (s Parčićem) tada je bilo još relativno daleko, a i ono je

⁸⁶ Da bi se, osnažen, staroslavenskomu bogoslužju ponovno vratio u nesretnom času oskudice glagoljičnih bogoslužnih knjiga i istodobnih težnji za istočnoslavenizarenjem crkvenoslavenskoga jezika.

⁸⁷ A usprkos stoljetnim nastojanjima da se ta povlastica oduzme.

⁸⁸ Vidi Pazman 1904: 119.

⁸⁹ Među ostalim, naravno.

⁹⁰ Mjesto ovdje zaslužuje i zaključni Fućakov sud: "Povijest i problematika naših lekcionara dosta vjerno, dakle, odražuje povijest i problematiku našega naroda i naših prilika. Neizravno iz njih čitamo pokušaje buđenja narodne svijesti, stvaranja pismenosti, obnavljanja jezika, utjecaje stranaca i nastojanja da im se otmemo, nepovezanost pojedinih hrvatskih pokrajina, nemogućnost da se usklade ukusi tako različiti itd." (Fućak 1975: 359).

bilo zasjenjeno lošim prihvaćanjem enciklike *Grande munus* Lava XIII. (1880)⁹¹ te Strossmayerovom korizmenom okružnicom o Ćirilu i Metodu, koju je uputio svojemu svećenstvu 1881. godine. Konačni ishod, navodi Fućak, bio je da se "opće oduševljenje za glagoljicu okrenulo [...] tada u pravu hajku na slavensko bogoslužje" (Fućak 1975: 137). Veliki planovi za crkveno i sveslavensko jedinstvo, kojemu su političke prilike postale naklonjene posebno poslije ruske pobjede na Balkanu (1877–1878), odsječeni su tako od svojih životnih sokova, postavši praktički rubnom pojavom.

Ipak je, i u tom kratkom "ekumenskom" razdoblju, hrvatska Crkva svojom posebnosti, koja se uvelike može zahvaliti lekcionarima, "dala svoj specifični doprinos univerzalnoj Crkvi na Zapadu: svijest da se bogatstvo i život sveopće Crkve sastoji od bujanja života svojstven specifičnim prilikama partikularnih Crkava; i činjenicu da je pobjeda, makar i nakon mnogih stoljeća, osigurana životu i životnim potrebama koje su najživotnije u bazi, a ne zakonima koji dolaze iz centra odvojena od života" (Fućak 1975: 351).

Koliko je suditi na temelju vrelâ, Millard nije bio pozornije upućen u tu problematiku. U godišnjem izvještaju BFBS-a za 1914. godinu nalazi se, doduše, podatak da se na srpskom jeziku – jer hrvatski se jezik tada navodi kao "Servian: roman char. (Croatian)" – prvi prijevod Biblije pojavio 1495. (što se odnosi na objavljivanje Lekcionara Bernardina Splićanina),⁹² ali nije izričito navedeno da nije riječ o cjelovitom izdanju Biblije, a kamoli da je u pitanju lekcionar (AR 1914: 464). No ta je godina u vremenu o kojem govorimo još daleka budućnost. O ekumenskoj je problematici Millard nešto valjda morao znati, jer je svoje spoznaje o hrvatskim prilikama crpio dobrim dijelom od Šuleka, čovjeka široka duha koji je – ne kao utopist, nego kao vizionar – na ovim prostorima, nakon poletnoga ilirizma, bio prije iznimka no pravilo. Ne smije se, povrh toga, zaboraviti ni na ugled i utjecaj biskupa Strossmayera, u tadanjem katoličkom svijetu sasvim osebujne osobnosti.⁹³ Na temelju

⁹¹ Zbog tajne austro-srpske konvencije sklopljene protiv Rusije (1881) Lav XIII. morao se prikloniti politici koja je išla protiv sveslavenskoga jedinstva.

⁹² Ista je godina zabilježena uz jezik "Servian: Cyrillic char.", što bi značilo da je Bernardinov lekcionar, poput Karadžićeva i Daničićeva prijevoda Biblije, objavljen dvopismovno!

⁹³ Dovoljno je svrnuti pozornost na, ne osobito blisku, ali ipak primjetnu povezanost Strossmayera s Karadžićem. Šuleku i Strossmayeru mogli bi se pribrojiti još neki, primjerice Rački. Ako se uzme Ivekovićev prikaz Karadžićeve i Daničićeve Biblije, i pritom se zanemari njegova kasnija polemika s Voršakom i Veberom u *Katoličkom listu* oko lekcionara, a pod određenim uvjetima i njegovo oduševljenje Karadžićevim jezikom, koje će uroditi jezičnom koncepcijom, a i pisanim djelima u Karadžićevoj i karadžićevskoj jezičnoj tradiciji, stoji Kuzmičeva tvrdnja da je i Iveković "po ovome bio dosta smjeli preteča suvremenog ekumenizma i ekumenske suradnje" (Kuzmič 1983: 184). No to je odista uvjetno i sa zadržkom. Jer spomenuta polemika tonom i argumentima podosta zatamnjuje (da ne kažemo potire) vlastitosti ekumenskoga duha.

kontakata s njima dvojicom⁹⁴ Millard je mogao steći dojam da je ozračje u Hrvatskoj onakvo kako su ga priželjkivali i oko njega nastojali (što će se ozbiljiti u osnivanju JAZU-a) Šulek i Strossmayer – dakle, naklonjenije BFBS-u i njegovim izdanjima nego li je doista u praksi tako i bilo.

Teško je točno ocijeniti koliko je raširenost i omiljenost lekcionarâ među hrvatskim pukom, te njihova upotreba u misi, praktično utjecala na slabo zanimanje za Karadžićev i Daničićev prijevod. Ako se i ne može govoriti o izravnoj povezanosti tih dviju zbilja, a ono se mora govoriti barem o neizravnom utjecaju. Jer imati Božju riječ – ma i u ulomcima – prevedenu na "svoj"⁹⁵ jezik, značilo je osjećati je svojom⁹⁶ i tješnje s njom biti zbližen; kada se tomu pridruže slabe obrazovne i ekonomske prilike, a onda i gore razloženi crkveni propisi o zabrani čitanja Biblije, ali ne i biblijskih tekstova u lekcionarima, razumno bi bilo pretpostaviti da su se i oni (a tu se ne misli na intelektualnu elitu, nego na običan puk), koji su bili kadri čitati, i kojima je financijsko stanje to dopuštalo, radije opredijelili za lekcionare – riječ koju im je Bog uputio na njihovu materinskom jeziku⁹⁷ – nego za protestantsko Sveto pismo u njima ipak umjetnoj jezičnoj tvorevini.⁹⁸

Ako, dakle, na temelju navedenih osobitosti i nametnutih im ograničenja katolike⁹⁹ u Hrvatskoj samo uz krajnji oprez svrstamo među stvarne naslovnike latiničnoga izdanja

⁹⁴ Premda se Millard 1863. uzdao u Strossmayerovu podršku, desetak ga je godina nakon toga ovako okarakterizirao: "the celebrated Vatican man, whose reputation has proved to be better than his character" (Kuzmič 1983: 183, bilješka 109).

⁹⁵ Uza sva ograničenja pridjeva *svoj* (Kovačić 2012a: 64), odnosno uz razlikovanje dvaju staroslavenskih idioma: *lingua litteralis* i *lingua vulgaris* (Fućak 1975: 65).

⁹⁶ Katolici na hrvatskom tlu nisu u susretu s biblijskim tekstom osjećali arkanski strah pred svetom nerazumljivošću, što ih je u neku ruku činilo sličnijima protestantima nego katolicima u drugim dijelovima Europe.

⁹⁷ Tu se pozivamo na izvrstan primjer inkulturacije objave: "F Knigi piše da je Bog čoveka od zemle napravil. I Je, ali od one zemle na kojoj se čovek rodi" (Golub 1979: 65).

⁹⁸ Jezična šarolikost nije zaobišla ni lekcionare, što se izvrsno vidi u polemici oko Ivekovičeva lekcionara.

⁹⁹ I ovdje se treba oduprijeti napasti ideologiziranja naziva. Ne može se, niti se ikada moglo, precizno utvrditi do koje mjere nominalna religijska pripadnost (ali i formalna, sakramentalna pripadnost) korespondira stvarnomu vjerničkomu duhu. Drugim riječima, koliko je vjernika, od njih gotovo 950 000 koji su se bili izjasnili katolicima, doista katolički živjelo slijedeći crkveni nauk i zakone? Koliko je među njima (čak i među svećenicima!) bilo znatizeljnih i buntovničkih duhova koji su svakako htjeli pročitati i imati knjigu koju Crkva toliko sprečava čitati i imati, i to upravo zato što je zabranjena, a toga nisu smjeli javno priznati, pa su Biblije BFBS-a kupovali i čitali tajno? Dovoljno je spomenuti Tkalčićev primjerak, primjerak poslan Volčiću, primjerke koje posjeduju samostanske knjižnice. Pretpostavivši to – a ne griješi se ako se to učini – može se pretpostaviti i zla kob tih primjeraka, koji najvjerojatnije nisu sačuvani, već su završili tko zna gdje. Koliko je među njima bilo zbilja egzistencijalno gladnih Božje riječi, jer su osjećali nedostatnost onoga što im je Crkva pružala za njihov duhovni život? Koliko je bilo onih koji su, poneseni čitanjem Biblije, zaključili o nedostatnosti onoga što im Katolička crkva pruža za duhovni život, pa su pristupili crkvama reformirane baštine? O takvim pojedincima s vremena na vrijeme u AR-u izvještavali su kolporteri. Koliko je među njima bilo onih koji su Bibliji željeli pristupiti kao književnomu, obrazovnomu, kulturnomu tekstu? Koliko ih je bilo dostatnoga obrazovanja – a popisi stanovništva navode da taj broj nije bio velik – da su svetopisamski tekst mogli čitati razumijevajući?

Karadžićeva i Daničićeva prijevoda, još se uvijek postavlja pitanje što je s gotovo 190 000 građana koji nisu pripadali Katoličkoj crkvi, nego Srpskoj pravoslavnoj crkvi i Evangeličkoj crkvi? Jesu li i oni bili potencijalni naslovnici Biblije BFBS-a? To se, valja kazati, izravno ne spominje. Mora se, međutim, ozbiljno razmotriti pravni položaj reformiranih Crkava u Hrvatskoj. U njoj je, naime, sve do Edikta o vjerskoj toleranciji (*Religionstoleranzpatent*), koji je 20. listopada 1781. proglasio Josip II, na snazi bio čl. 22 kralja Rudolfa II. Habsburškoga (aneks zaključcima Ugarskoga sabora u Požunu iz 1604),¹⁰⁰ kojim je hrvatskim zemljama priznata autonomija u crkvenim pitanjima, što je praktično značilo priznavanje Katoličke crkve kao jedine vjerske zajednice i sprečavanje prodora protestantizma u Hrvatsku. Ta je odluka imala iznad svega političku pozadinu, jer se njome Hrvatski sabor suprotstavio mađarizaciji, koja je doseljavanjem protestantskoga stanovništva prijetila Hrvatskoj (Kolarić 2005: 442; Branković 2011: 40). Patentom Josipa II. omogućeno je reformiranim kršćanima da se naseljavaju te podižu crkve i škole na području izuzetom od banske vlasti i u Vojnoj krajini. No trebalo je čekati 1848. godinu, kada je proglašena jednakost svih građana, a onda i Carski patent Franje Josipa (1. rujna 1859) kojim je protestantima dopušteno slobodno ispovijedati svoju vjeru, naseljavati se, osnivati župne općine koje su mogle stjecati imetak, i održavati javne skupštine (Bučar 1901: 225). Hrvatski je sabor 1866. godine izglasao potpunu slobodu za pripadnike austrijske i helvetske vjeroispovjesti te pravno konstituiranje evangeličkih općina, a ban Šokčević 1867. godine, u skladu s kraljevim nalogom (i patentom iz 1859) odredio pravno konstituiranje evangeličkih općina (Bučar 1901: 226).

Prilikom popisa stanovništva 1869. godine u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji evangelicima (augsturške i helvetske vjeroispovjesti¹⁰¹) izjasnilo se 11 449 građana (1 % stanovništva). Riječ je, s jedne strane, o statistički malom postotku, no ako se uzme u obzir da su od praktičnoga provođenja careva patenta prošle samo tri godine, taj je broj prilično velik.

Koliko je bilo onih koji su željeli čitati Bibliju, a bili su nepismeni? Popis stanovništva za 1869. godinu (Gross – Szabo 1992: 44) govori o 970 809 građana (85 %) koji ne znaju ni čitati ni pisati. Koliko je među tim nepismenima bilo onih koji su ipak mogli kupiti Bibliju BFBS-a kako bi mu ju netko od pismenih ukućana čitao? Koliko je bilo onih koji su možda Biblije kupili i čitali, ali su ih, pošto su oćutjeli prijekor savjesti, predavali crkvenim vlastima? Koliko je bilo onih koji su prokazivali svoju katoličku braću da posjeduju i čitaju protestantsku Bibliju? Koliko je bilo fanatičnih katolika koji su, zaslijepljeni uvjerenjem da rade za svetu stvar, povelili više ili manje organizirane akcije protiv kolportera i njihovih Biblija? Stvarnost je neosporno složenija nego što to statistika može iskazati.

¹⁰⁰ Vidi prilog 11.

¹⁰¹ Gross i Szabo ih, u skladu sa statistikom popisa, prikazuju zasebno; mi pak, nemajući metodološkoga razloga za razdvajanje, podatak iskazujemo zbrojno.

U samom Zagrebu, prema popisu, doduše iz 1880. godine, živjela su 233 protestanta¹⁰² (Gross – Szabo 1992: 62). Iz godišnjakâ evangeličke crkvene općine u Zagrebu, u kojima su se navodila imena doprinositelja za crkvene potrebe (to jest onih koji su plaćali crkveni porez), doznajemo da je velik dio vjernika činilo germansko stanovništvo (JEKA 1881: 35–36). Pa ipak: skupština grada Zagreba odredila je još 1865. da se u zagrebačkoj evangeličkoj crkvenoj općini mora upotrebljavati samo hrvatski jezik¹⁰³ (Kolarić 2005: 446). I ta je odluka pridonijela da Sveto pismo u Karadžićevu i Daničićevu prijevodu, u latiničnom izdanju, nađe svoje malo, ali rastuće, i – što je nadasve bitno – postojano tržište u Hrvatskoj.

Ozbiljne teološke kritike uputio je Karadžićevu i Daničićevu prijevodu Svetoga pisma Franjo Iveković u već spomenutom prikazu objavljenom u *Katoličkom listu*. To je izdanje, prema Ivekoviću, unatoč hvaljenu prijevodu, takvo da ga odobriti i preporučiti "puku u ovakovu liku nemože ni crkva grčko-iztočna, a manje još katolička" (Iveković 1868: 392). Propusti koje on nabroja višestruki su:

- 1) tekst Svetoga pisma nije pregledao odbor imenovan od katoličkih biskupa hrvatskoga jezika
- 2) nedostaju starozavjetne deuterokanonske knjige
- 3) tekst nije preveden po Vulgati i njoj prilagođen
- 4) nedostaju bilješke i tumačenja koja bi katoličkoga čitatelja odvratila od mogućih zabluda i pomogla mu da tekst bolje razumije
- 5) riječ je o izdanju protestantskoga biblijskoga društva, a čitanje i posjedovanje takvih izdanja, podsjetimo, katolicima je zabranjeno pod prijetnjom izopćenja.¹⁰⁴

Ivekovićev prijedlog prerade Biblije BFSB-a za Katoličku crkvu u svem vjerno slijedi tadašnje kanonske norme. Njegovim bi se ozbiljenjem pomoglo da se zaobiđu sve prepreke te

¹⁰² Obje vjeroispovijesti.

¹⁰³ Prvi dušobrižnik zagrebačke evangeličke zajednice bio je ljubljanski pastor Theodor Elze, koji je ovamo, do 1865. godine, kada je premješten u Merano, dolazio nekoliko puta godišnje (Kidrič 1925–1932: 156–159). O njem Millard navodi da je žalio što u Zagrebu nije mogao propovijedati ljudima na njihovu jeziku (Kuzmič 1983: 276, prilog XIX). Jest njemački jezik bio službeni zbog Bachova apsolutizma, ali je očita i provenijencija protestantskih vjernika. U Zagrebu od 1888. djeluje i protestantska škola – doduše, njemačka (njemački je bio nastavni jezik), ali se obavezno učio i hrvatski jezik (Bučar 1901: 229; Jambreč 2003: 37).

¹⁰⁴ Millard je taj Ivekovićev prikaz preveo na engleski i 1869. godine poslao ga u London. I dok je Iveković držao da bi Daničić, kao prevoditelj, bio spreman na suradnju, Millard, koji je s Daničićem u međuvremenu kontaktirao, prenosi da on u prevođenju deuterokanonskih knjiga ne želi sudjelovati te da Iveković očito nije svjestan činjenice kako autorska prava na tu Bibliju pripadaju isključivo BFBS-u. CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RS – MC – AB, sv. 122 (BSA/D1/7/122), str. 26–27.

da Hrvati dobiju suvremeno izdanje Svetoga pisma koje ne bi morali čitati u tajnosti, zbog straha od crkvenih kazni (što Iveković očito pretpostavlja), i koje bi u punom smislu te riječi moglo obogatiti narodnu književnost.

Iveković se svojom ocjenom namah doimlje proturječnim. No ako problem cjelovito sagledamo, vidjet ćemo da u njem nema proturječja. Jezikoslovac Iveković, sljedbenik karadžićevskoga jezika, oduševljeno pristaje uz to izdanje, jer su Hrvati, nakon toliko vremena, napokon dobili razumljiv prijevod Biblije. Karadžićevim će tragom i sâm nastaviti, kako je to provjerivo u njegovu lekcionaru *Čitanja i evanđelja za sve nedjelje i praznike gospodnje i za neke dane svetačke* (1875) te veledjelu *Životi svetaca i svetica Božjih* (1873–1888). No istodobno bibličar Iveković, profesor katoličkoga bogoslovlja i – najpače – svećenik Katoličke crkve, isti taj prijevod ne može prihvatiti, i to zato što se on u konačnici suprotstavlja tadanjemu poimanju božanske objave. Zato Iveković i govori samo o (dobro uočimo i razlikujmo nazivlje: ipak imamo posla s teologom!) obogaćivanju "narodne knjige" odnosno o "služenju na korist"; tu su krajnji dometi njegove pohvale i preporuke. Ići dalje od toga za Ivekovića bi značilo izdati vlastiti identitet; stoga pri kritičkoj prosudbi u tim njegovim riječima ne treba vidjeti uskogrudnost i zadržatost, nego – kontekstualno – samo granice spoznajnih (u najširem smislu te riječi) i djelatnih mogućnosti čovjeka uronjena u svoje vrijeme i u službu koju je obavljao.

Za kraj nešto i o samim prevoditeljima. BFBS je 1900. godine objavio naputak *Rules for the Guidance of Translators, Revisers and Editors, Working in the Connection with the Society*, koji je, u nadopunjenom obliku, ponovno tiskan 1911. i 1932. godine.¹⁰⁵ U izdanju iz 1911. godine BFBS na samom početku postavlja temeljni zahtjev: "Every translation or revision of a version of the Holy Scriptures should be undertaken in the Name of our Lord Jesus Christ, be touched with reverend and loving hands, and be carried on with the utmost fidelity and accuracy, in prayerful dependence on the Holy Spirit." Zbog toga se od prevoditeljâ, prije nego što se uopće pred njih stavi zahtjev za profesionalnom kompetencijom, očekuje duhovna prikladnost (*spiritual fitness*) (RFG 1911: 5).

Iako se ti zahtjevi u prvom izdanju ne spominju, teško je vjerovati da tijekom devetnaestoga stoljeća oni nisu vrijedili. Sve ako do 1911. godine i nisu izričito objavljeni, oni se – jer Biblija je riječ Božja, pa ma kako BFBS orijentiran bio, prešutno pretpostavljaju. Ne

¹⁰⁵ Naputak je nastao kao prošireno i osuvremenjeno izdanje djela *Suggestions for Translators, Editors, & Revisers of the Bible*, kojemu je autor tadanji glavni nadzornik BFBS-a za izdavaštvo, Robert Baker Girdlestone (Girdlestone 1877).

može se, međutim, sigurno tvrditi da je Millard te zahtjeve stavljao u prvi plan, čak ni da ih je uopće postavljao. Nije mu nepoznato bilo da Karadžić (a s njim i Daničić) pravoslavlju pripada tek nominalno, a da je svojim praktičnim nazorima bliži liberalizmu i ateizmu no kršćanstvu; osim toga, Karadžića je i inače bilo glas da je čovjek neuglađen. Za Katoličku je crkvu to bilo ozbiljnom preprekom, jer se držalo nezamislivim da se prijevoda svetoga teksta lati netko tko je prethodno objavio zbirku erotskih narodnih pjesama (*Crven ban*). Millard je, pak, vjerojatno pretpostavio da je, u danim okolnostima, za viševrsno razjedinjene Južne Slavene kudikamo bolje da imaju bilo kakav prijevod Biblije nego da ga uopće nemaju. Osim toga, u slučaju Karadžićeva prijevoda stvari su išle ponešto neuobičajenim tokom za inače ustaljenu poslovnu praksu BFBS-a: umjesto da sami angažiraju prevoditelja, oni su već gotov prijevod otkupili. U tom su času ljudske i kršćanske (moralne) osobine prevoditelja nužno pale u drugi plan. To donekle objašnjava i zašto se imena prevoditelja, Karadžića i Daničića, nalaze u impresumu izdanja, što je također bilo u suprotnosti s običajima BFBS-a.¹⁰⁶

1.4. Tehnički razlozi neuspjeha

Pridonoseći razlog neuspjehu širenja Karadžićeva i Daničićeva prijevoda Biblije na latiničnom pismu bez sumnje su bili i kolporter i koji su djelovali na hrvatskom tlu, a nisu dobro znali hrvatski jezik.

BFBS je, naime, svoja izdanja prodavao trojako: na temelju prethodnih narudžbenica pojedinaca (i ustanova), prodajom drugim biblijskim društvima, koja su onda bila zadužena za distribuciju na svojem području, i kolportažom. Pritom je kolportaža bila najizravniji i najuspješniji, da upravo kažemo: misijski način prodaje, jer je osiguravao da Biblija stigne u mjesta i u kuće koja nikada nisu čula za BFBS i do kojih, bez kolporterske djelatnosti, ukoričena Božja riječ nikada ne bi doprla. No da bi kolporter valjano obavljao svoj posao, bilo je prijeko potrebno da što bolje ovlada jezikom onoga naroda na čijem području djeluje.¹⁰⁷ Lako je to bilo ondje gdje je vladala relativno čvrsta jednojezičnost, ali na južnoslavenskom dijelu Monarhije, u kojem je etnički sastav stanovništva bio izrazito bogat i složen, takvo što bilo je praktički nemoguće; pozivanje, pak, na – zajednički – njemački jezik bilo je u praksi

¹⁰⁶ "The Translator's name is not to be inserted on the title-page in new versions for mission-fields; but it may, at the discretion of the Committee, in exceptional cases be placed elsewhere" (RFG 1911: 17).

¹⁰⁷ Taj je zahtjev nije novina BFBS-a: u hrvatskim zemljama postavili su ga tako još isusovci, na tragu programa katoličke obnove. Vidi, primjerice, Korade 1992: 024.

neostvarivo, i to već zato što ga svi, osobito svijet koji nije završio školu, nisu razumjeli. Dodatni je problem bio i većinska katolička vjerska pripadnost, što je od kolportera zahtijevalo da, ionako sumnjičavim, uglavnom slabo obrazovanim, a Katoličkoj crkvi veoma privrženim ljudima, i uz pretpostavku slaba uspjeha, mora ne samo preporučivati Biblije u izdanju protestantskoga društva nego i naširoko braniti vlastita stajališta i djelovanje, pogotovu što se, u gotovo svakom mjestu u koje je bio ušao, namjerio na nedobronamjerna svećenika, koji je držao svetom dužnošću prokazati krivovjerca, pa je kolporter često bivao privođen vlastima.

Sve je to od kolporterâ zahtijevalo umješnost u jeziku. Oni su, kako je to razvidno iz popisâ objavljivanih u godišnjim izvještajima BFBS-a, uglavnom bili stranci, koji su – pretpostavljamo – jezikom ovladali samo do određene mjere. Tek u godišnjem izvještaju iz 1907. godine ističe se da se dvojica kolportera, premda su podrijetlom stranci, besprijeckorno služe hrvatskim jezikom: "Both Herrmann and Rettinger were born in Slavonia, and, although German by blood, both speak Croatian perfectly" (AR 1907: 62). Također i u izvještaju iz 1912. godine: "Colporteur Hoffmann, who has only recently joined the Society's service, [...] is an excellent Croatian, scholar, and is thus able to speak to the people in their own language" (AR 1912: 79). Slabo poznavanje jezika, koje je u devetnaestom stoljeću bilo, čini se, pravilom, povlačilo je za sobom i slab učinak kolportaže, to jest i ograničen uspjeh latiničnoga izdanja Karadžićeva i Daničićeva prijevoda.¹⁰⁸

1.5. Prema novomu, hrvatskomu izdanju

Zbog svega navedenoga i opisanoga postalo je jasno da Karadžićev i Daničićev prijevod Biblije za hrvatske prilike ne zadovoljava ni jezično ni vjerski. Na tu će se podlogu nakalemiti citirani Millardovi izvještaji o slabom uspjehu, protivljenju naroda, pa i samom pitanju opstanka djelovanja BFBS-a među Hrvatima. U Millardu sve više sazrijeva spoznaja: želi li BFBS i dalje biti prisutan na hrvatskom tlu, valja mu prilagoditi postojeći prijevod željama tržišta kako on ne bi bio nesklapan stvarnomu stanju, nego izdanje koje se kompetentno nosi s

¹⁰⁸ Ako pretpostavimo – što uopće nije bez temelja, nadasve u gradovima – djelovanje među inteligencijom (ne, dakako, kao da bi građanska inteligencija bila ciljanim naslovnikom kolporterske djelatnosti, već je ona bila koncentrirana u gradovima, pa je kolportaža u gradovima značila i susret s obrazovanim dijelom građanstva), koja je bila donekle upućena u jezičnu problematiku, tada možemo samo slutiti pitanja koja su kolporteru bila upravljana (zašto to izdanje ne slijedi jezičnu praksu u Hrvatskoj), a na koja on – stranac – nije mogao (niti je za to bio kompetentan) dati zadovoljavajući odgovor.

prigovorima i koje će među zahtjevnim hrvatskim pučanstvom postići cilj, zacrtan temeljnom idejom BFBS-a: širenje Biblije i njezinu čitanost (čemu valja dodati i financijsku dobit BFBS-a. Ali Millard toga sâm nije mogao učiniti. Trebao mu je najprije netko tko će mu moći što bolje posredovati istančanost hrvatskih prilika, a onda i pronaći nekoga (ili sâm pristati) da Karadžićev i Daničićev prijevod preradi u Hrvatima prihvatljiv oblik. Takav je posrednik trebao moći ispuniti sljedeće zahtjeve:

- 1) dubok, analitičan i nepristran uvid u povijesnu, etničku, jezičnu i konfesionalnu složenost hrvatskoga prostora
- 2) dobro poznavanje aktualnih tokova i razvojnih težnji hrvatskoga jezika kako bi se mogao izabrati najrazložniji "srednji put", kadar koliko-toliko zadovoljiti pristaše svih jezičnih koncepcija, a nad svim puk koji će izdanje, tako pripremljeno, kupovati i čitati
- 3) poznavanje duhovnih prilika i dobar odnos s hijerarhijom Katoličke crkve koja je u Hrvatskoj uživala velik ugled (tu je Millard možda neizravno smjerao na ostvarivanje Karadžićeva obećanja da će mu jedan katolički biskup¹⁰⁹ dati odobrenje za njegov rad¹¹⁰)
- 4) dobra jezikoslovna naobrazba
- 5) dobra teološka i biblijska naobrazba
- 6) duhovna prikladnost
- 7) "ekumenska" otvorenost i spremnost na suradnju s BFBS-om, a to praktički znači ili pripadnost laičkomu staležu ili, još bolje, nekoj drugoj kršćanskoj crkvi, što bi jamčilo neopterećenost savjesti zbog crkvene cenzure.

Millard se, barem gledom na orijentacijsko informiranje, za pomoć obratio Bogoslavu Šuleku, za kojega će se pokazati da je tim zahtjevima i više nego udovoljavao.

¹⁰⁹ Po svoj prilici Strossmayer.

¹¹⁰ Vidi Kuzmič 1983: 270, prilog XIII.

1.5.1. Šulekove jezikoslovne i teološke kompetencije za suradnju s BFBS-om

Preduvjeti koje je za prevodilački angažman pri BFBS-u trebalo ispuniti bili su, osim prikladne vjerničke upućenosti životom na Boga, znanstvene i jezikoslovne kompetencije. I dok je o Šulekovoju jezikoslovnoj djelatnosti u nas mnogo pisano – iako, sudeći po njegovim prinosima hrvatskoj filologiji, još uvijek nepotpuno, nedovoljno točno, pa i ideološki pogrešno – teološka je uvijek ostajala po strani. U dobrom dijelu dvadesetoga stoljeća o njoj niti je bilo uputno pisati, niti je ona u tadanjem diskurzu bila osobito zanimljiva. Katolička teologija u Hrvata, s druge strane, još uvijek nije rehabilitirala Šulekovo teološko djelovanje;¹¹¹ njezina posljednja riječ o njem ostaje tako u polemičkim tonovima Antuna Bauera,¹¹² pa je možda istom sada dobar trenutak da se na nju osobitije osvrnemo. Filoloških ćemo se Šulekovih prinosa pritom samo ugrubo dotaknuti.

U času kada započinje njegovo poznanstvo s Millardom Šulek je već bio priznati jezikoslovni i uopće kulturni i javni autoritet u Hrvatskoj, u čijem se pisanju odražavao "duh hrvatskoga jezika, hrvatski način mišljenja, izražavan čistim hrvatskim riječima. I po formi i po sadržaju popeo se Šulek na visinu čiste i pravilne stilistike hrvatskoga jezika" (Torbar 1896: 182). No taj ugled nije stekao preko noći. Zaobilazeći iscrpno navođenje njegova golema, upravo nemjerljiva i neoduziva prinosa mnogim znanstvenim disciplinama i svekolikoj hrvatskoj kulturi, o čem postoji opširna literatura (izdvajamo Torbar 1896; Maixner – Esih 1952; Jonke 1965a; Jonke 1965b; Gostl 1995; Vince 2002; Markus 2008), ovdje ćemo spomenuti da se istaknuo četirima jezikoslovnim raspravama kojima je udario temelje zagrebačkoj filološkoj školi: "Zašto pišemo *à*?" (Šulek 1846); "Zašto izostavljamo *e* pred *r*-om u riečih *krv* itd.?" (Šulek 1854a); "O dvoglasu *ie*" (Šulek 1854b); "Obrana ahavaca" (Šulek 1864). Svakako je vrijedno primijetiti da je radom o ahavcima Šulek zaključio znanstveno-publicističko bavljenje jezičnim temama, s tim da on pada u godinu kada je treći put naredbom Dvorske kancelarije ilirska norma proglašena obaveznom u školama. Nije pritom riječ ni o kakvu povlačenju s filološke scene. Naprotiv, osvjedočen u

¹¹¹ A ni evangelička ili koja druga reformirana teologija u Hrvata do danas nije proučila Šulekov teološki opus.

¹¹² Ne smijemo smetnuti s uma da je Šulekov prvi (i još nepremašeno najbolji) životopisac, Josip Torbar, bio katolički svećenik, ali on – bit će zbog obnašanja službe predsjednika HAZU-a (Strossmayer je u vrijeme objavljivanja Šulekova nekrologa još uvijek bio živ, a u Akademiji je bilo i drugih svećenika) te zbog pripadnosti Crkvi po svećeničkom redu (pa bi se njegov eventualni pokušaj ma i deskriptivne rehabilitacije Šuleka kao teologa mogao protumačiti kao udar na Bauera i na hijerarhiju) – ocjenu Šulekovih teoloških radova jednostavno ispustio, istaknuvši samo, kao da se čudi (kurzivna je istaka naša): "Osim dosad navedenih radnja, što ih je kao urednik ili suradnik napisao u dosad navedenim časopisima, napisa još mnogo članaka u 'Nevenu', *dapače više ih i u 'Katoličkom listu'*" (Torbar 1896: 82).

ispravnost vlastitih jezičnih stajališta, pa i predviđajući pobjedu zagrebačke filološke škole (no vjerojatno ne i njezin ustuk pred vukovskom jezičnom koncepcijom u posljednjem desetljeću devetnaestoga stoljeća), Šulek se dao na leksikografiju¹¹³ i terminologiju – ona područja znanosti o jeziku u kojima, kao vrhu jezikoslovnih kompetencija, nitko od onodobnih filoloških autoriteta – bili to Veber, Kurelac, Kuzmanić, Iveković – nije mogao dati tako temeljit i vrstan prinos. Ako tu možda pomislimo na Daničića, pod čijim je uredničkim vodstvom 1880. godine počelo izlaženje Akademijina *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, onda valja dometnuti da je njegov rad ostvaren ne bez ideoloških, prokaradžićevskih jezično-političkih pretenzija. Njima je nasuprot Šulek stajao kao posljednji ilirski izdanak koji je u poilirskom vremenu dosljedno i kompetentno provodio ono što je ilirskim pokretom desetljećima prije zacrtano. Zbog toga je njegov leksikografski i terminološki rad jedini kojemu je temelj znanost, ne ideologija, i to znanost koja je, po uključenosti u jezikoslovne tokove u Habsburškoj Monarhiji (Vince 2002: 583), po metodi, pristupu i obradi, hrvatskomu nazivoslovlju i rječopisju mogla dati toliko odsudan pečat.

Kao terminolog istaknuo se u botanici (djela *Biljarstvo*, *Jugoslavenski imenik bilja*), fizici (trosveščano djelo *Prirodni zakonik za svakoga iliti popularna fizika*), kemiji (djelo *Lučba za svakoga*), vojnom nazivlju (djelo *Naredbenik za kraljevsko hrvatsko-ugarsko domobranstvo*), a kao leksikograf dvama kapitalnim rječnicima: dvosveščanim *Němačko-hrvatskim rěčnikom* (*Deutsch-kroatisches Wörterbuch*), i, također dvosveščanim, *Hrvatsko-njemačko-talijanskim rječnikom znanstvenoga nazivlja*.

Opisati Šulekovu teološku djelatnost znači početi ispočetka, jer korijeni njegova teološkoga zvanja u obitelji su iz koje je potekao, koja ga je formalno krštenjem pritjelovila kršćanstvu, ali mu i usadila temeljne kršćanske vrednote koje će prožimati cio njegov kasniji život.

Bogoslav Šulek rođen je 20. travnja 1816. godine u Subotištu (Slovačka) kao sin evangeličkoga župnika (augustanske vjeroispovjesti) Jana Šuleka, koji je bio "učen i revan učitelj i obrazovatelj slovačkoga naroda" (Torbar 1896: 102). Vrli učenik Jana Šuleka bijaše i

¹¹³ U tom Torbar o Šuleku ispravno sudi: "Naukom formalne slovnice nije se bavio. Nu zato se odvažio na jednu granu filologije u kojoj si je, premda je za obradjivanje mučnija i tegotnija od obradjivanja gramatikalne struke, za hrvatsku knjigu neprocjenjivih zasluga stekao – a to je leksikografija" (Torbar 1896: 161). Također, prema Torbaru, početak Šulekova bavljenja tvorbom novih riječi, barem u javnim napisima, seže u 1853. godinu, kada je u *Nevenu* objavio dva članka – o Ericsonovu toplobrodu (br. 9) i o agavi ("sabur američanski", br. 34), koja je u kolovozu neočekivano procvala pred nadbiskupskim dvorom u Zagrebu: "U oba ova članka, "toplobrod" i "sabur američanski", pokazala se prvi krat vještina, kojom Šulek umijaše znanstveno nazivlje sastavljati" (Torbar 1896: 147).

pjesnik, preporoditelj, te jedan od začetnika sveslavizma Ján Kollár (JKS 1893: 5).¹¹⁴ Kršten je 22. travnja 1816. u evangeličkoj crkvi u Subotištu, o čem posjedujemo pisano svjedočanstvo¹¹⁵ kao i izvadak iz matice krštenih, izdan 17. studenoga 1838. u Subotištu.¹¹⁶

S navršenih dvanaest godina polazi na više nauke u Požun, gdje na evangeličkom liceju završava pravo, filozofiju i teologiju. U Šulekovoju ostavštini, koja se dijelom čuva u arhivu Zavoda za književnost HAZU-a, nalaze se dvije svjedožbe: prva je izdana 29. lipnja 1836. godine,¹¹⁷ a druga 29. lipnja 1837. godine.¹¹⁸ U njima se, redom, navode kolegiji koje je Šulek pohađao, zajedno s ocjenom na pojedinim ispitima. Iz popisa kolegijâ vidi se raznolikost kojoj je Šulek od početaka naukovanja bio izložen: općeobrazovni predmeti (čista matematika, enciklopedija znanosti, pedagogija, primijenjena fizika i matematika, opća povijest, povijest Mađarske, opća statistika Europe, posebna statistika Austrijske Monarhije, ponajprije Mađarske), pravni predmeti (naravno pravo, opće javno pravo i pravo narodâ, mađarsko javno pravo, rudno pravo, prirodna povijest), filološke predmete (tumačenje rimskih klasika, umijeće pisanja na latinskom, grčki jezik s čitanjem izabranih autora, hebrejski jezik), filozofske predmete (logika, filozofija običajâ, empirijska psihologija, estetika, metafizika) i teološke predmete (povijesnoreligijski nauk, praktičnoreligijski nauk, crkvena povijest, crkveno pravo, dogmatska teologija, moralna teologija, praktična teologija, homiletske vježbe, uvod u Novi zavjet s tumačenjem evanđeoskih perikopa, hermeneutika i tumačenje perikopa iz poslanicâ, uvod u Stari zavjet i njegovo tumačenje). Iz popisa se izbornih predmeta vidi da se Šulek odlučivao za filološku skupinu predmeta (tako je 1836. godine slušao početni stupanj mađarskoga jezika, a 1837. godine slavensku književnost [*in studio litterarum slavicarum*]).¹¹⁹ Na ispitima je ostvarivao uglavnom natprosječne rezultate, dok je vladanjem bio prosječan.¹²⁰

¹¹⁴ O Kollárovoj sveslavenskoj ideji i o njezinu prihvatu u Hrvatskoj vidi Stančić 1997: 65–76.

¹¹⁵ Vidi prilog 12.

¹¹⁶ Vidi prilog 13.

¹¹⁷ Vidi prilog 14.

¹¹⁸ Vidi prilog 15.

¹¹⁹ HAZU – ZPHKKG – OPHK – AOPHK – OBŠ: svežanj I: "Testimonium Lycei Evangelicorum Augustanae Confessionis Posoniensis" (29. lipnja 1836), br. 2.; HAZU – ZPHKKG – OPHK – AOPHK – OBŠ: svežanj I: "Testimonium Lycei Evangelicorum Augustanae Confessionis Posoniensis" (29. lipnja 1837), br. 3.

¹²⁰ U tadanjem, među ostalim i slovačkom školskom sustavu upotrebljavala se ljestvica od sedam ocjena (ovdje nabrojanih od najviše prema najnižoj): *eminens*, *classis primae cum eminentia*, *classis primae e primis*, *primae classis*, *classis primae e mediis*, *classis primae ex ultimis*, *secundae classis* (Wagner 1970: 56; Bodor 1899: 97). Kada se pogledaju Šulekove ocjene, vidi se da najviša ocjena (*eminens*) preteže i u prvoj i u drugoj godini; nešto su mu slabije išli samo mađarski jezik, umijeće pisanja na latinskom jeziku te interpretacija rimskih klasika (iz tih je predmeta ocijenjen *classis primae e primis*). U prvoj godini školovanja za vladanje je dobio *classis primae e primis*, a u drugoj *classis prima*.

Pretkraj teološkoga studija (kao absolvent) osam je mjeseci u rodnom Subotištu obnašao levitsku službu namjesto bolesna oca. Za taj mu je rad senior Ivan Roy 28. kolovoza 1838. godine izdao i pisano svjedočanstvo,¹²¹ u kojem se – uz drugo – navodi da je svojim riječima i vladanjem pokazao vlastitu čestitost, te su ga svi doživljavali kao dobroga i miloga službenika.¹²² Pastorom, međutim, nije mogao postati zbog naglušnosti (Torbar 1896: 105).

U Zagrebu je postao članom novoosnovane evangeličke crkvene općine, kojoj je, sukladno zakonima, plaćao godišnji doprinos.¹²³

Kada mu je umrla prva žena, iako nije bio mlad, ponovno se oženio: uzeo je, također udovicu, Mariju Čulumović, s kojom je dobio dvoje djece. Životopisac Torbar navodi da je taj drugi brak Šulek sklopio u Katoličkoj crkvi, u kojoj mu je kršteno i oboje djece (Torbar 1896: 184). Umro je 30. studenoga 1895. u Zagrebu.

Teologijom se bavio tek nuzgred, ali je redovito riječ o promišljenim i aktualnim radovima. Među njima treba izdvojiti raspravu *Područje materijalizma* (Šulek 1888) te susljednu polemiku s Antunom Bauerom (*Antikritika razprave o području materijalizma*) (Šulek 1889), zapažen članak "Crkva i naše doba" (Šulek 1848) te posmrtno objavljen tekst "Ein Gutachten zur Protestantfrage" (Šulek 1898). Tomu se ima pribrojiti njegov rad na rječnicima: *Deutsch-kroatisches Wörterbuch* (Šulek 1860) i *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja* (Šulek 1990 [1874–1875]), u kojima je obradio i teološko nazivlje.

Šulekova je teološka djelatnost praktički posve neobrađena te je prerano donositi bilo kakav sud o njoj. Kada se njegov prinos jednom bude vrednovao, svakako treba uzeti u obzir širi društveno-kulturno-duhovni kontekst onoga doba, u svjetlu specifičnosti hrvatskih prilika na koje smo višeput upozorili. Ne smije se, u okviru Šulekove obuhvatne teološke djelatnosti, zanemariti ni njegovo zauzimanje oko izgradnje južnoslavenskoga jedinstva,¹²⁴ u Strossmayerovoj Akademiji, projekta političko-teološki zamišljenoga (ćirilometodska vizija

¹²¹ HAZU – ZPHKKG – OPHK – AOPHK – OBŠ: svežanj I. (28. kolovoza 1838), br. 4. Vidi prilog 16.

¹²² "Non tantum dexteritate Suam, praefertim dicendis saepe pro concione publica Sacris Sermonibus, sed etiam morum honestatem ita probaverat, ut omnibus, quibus innotuit bonis, fuerit, sitque carissimus." *Isto*.

¹²³ Vidi JEKA 1881: 35.

¹²⁴ Koje Jonke (Jonke 1965c: 56), doduše, ograničuje na prvu fazu njegova javnoga djelovanja.

slavenstva), koji u glavnim crtama – iako ne i u praktičnim načelima – odgovara teologiji Jurja Križanića.¹²⁵

Šulekova osobna uvjerenja teško je u ovom času dublje vrednovati. U zasada poznatoj njegovoj korespondenciji ne nalazimo izravnih svjedočanstva o vlastitoj vjeri. S druge strane, potrebno je umaknuti napasti, karakterističnoj za preporodno i popreporodno doba, da se ideje, koje pojedinac izražava u prvom licu, i u kojima se on poistovjećuje s narodom i njegovim gibanjima, pripisu njemu osobno.

Šulekovi osobni nazori ipak nam nisu posve nepozati. Dolaze oni, primjerice, do izražaja u jednom napisu iz polemike koju je Šulek 1886. godine vodio s katoličkim svećenikom Matijom Stepincem u *Katoličkom listu* o praksi zvonjenja na oblake.¹²⁶ U jednom se trenutku te polemike Stepinac, naime, o Šuleku ovako izrazio: "On je protestant, i to, ako se ne varam, jedan od onakovih protestanata, koji bi katoličku crkvu, kad bi sila u njih bila ravna volji, najradije izbrisali s lica zemlje" (Stepinac 1886: 324). Na te je riječi Šulek držao potrebnim reagirati, jer su izlazile iz okvira akademske polemike, pa je uredništvu poslao dopis sljedećega sadržaja:

Evo moje kratke obrane od 'pripomenka' u kojem Stepinac onako nekršćanski na mene navaljuje. [...] Za ostale pako potvore i klevete (Na pr., da bih 'najradije' katoličku crkvu sbrisao sa lica zemlje. Kako može znati, što bih najvolio čovjek, koji sa mnom za života svoga nije riječi govorio. B. Š.) upućujem pisca pripomenka na rieči Pavla Apoštola: 'Ako jezike čovječje i andjelske govorim, a ljubavi nemam, onda sam kao zvono koje zvonu ili praporac koji zveči. I ako imam proročtvo i znam sve tajne i sva znanja. I ako imam svu vjeru da i gore premještam, a ljubavi nemam, ništa sam. (1. Kor. 13, 1. 2.) Jer svrha je zapovijedi ljubav od čista srca i dobre savjesti i vjere nelicumjerne, u kojih neki pogriješivši svrnuše u praznoslovje, i htjeli bi da budu učitelji zakona, a nerazumiju, ni šta govore, ni šta utvrđuju.' (1. Tim. 1, 5–7) (Šulek 1886: 334).¹²⁷

Iz tih nekoliko Šulekovih redaka možemo mnogo iščitati. Ponajprije, Šulek Stepinčev uopće zajedljiv ton polemike, usmjeren protiv sebe, drži nekršćanskim. To znači da se, pretpostavljeno, poziva na kršćanska načela. Ili: ne priliči kršćaninu katoliku, pače, svećeniku

¹²⁵ O tom, primjerice, u: Golub 1983: 77.

¹²⁶ Riječ je o praksi da se tučonosne oblake kuša rastjerati zvonjavom napose u tu svrhu blagoslovljenoga zvona, smještena u gdjekojem crkvenom zvoniku.

¹²⁷ Uredništvo *Katoličkoga lista* ipak je, u nastavku rubrike "Priposlano", obranilo Stepinca riječima: "Ta M. St. nije ni na njega [Šuleka] 'onako nekršćanski navalio' ex professo, kako se veli, već prigodice, pišući obširnu razpravu na prošnju vriedna prijatelja svećenika o običaju, koji je katol. crkva posvetila, a on [Šulek] ga smiehu izvrgava u svojoj tiskom izdanoj razpravi, koja se nalazi u knjizi 'U proslavu petdesetgodišnjice prieporoda hrvatske knjige' pod naslovom: 'Naš napredak u prirodnih znanostih za minulih 50 godinah. Čitao u sjednici matematičko-prirodoslovnoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 19. studenoga 1885.'" (Šulek 1886: 334).

Katoličke crkve, u jednoj raspravi nekršćanski postupati. Nekršćanskima Šulek ocjenjuje sljedeće Stepinčeve objede: što Šuleku prigovara pozivanje na zdrav razum i prosvjećenost, da korist zvonjenja na oblake zabacuje kao stav vlastit neobrazovanu čovjeku; što time obezvrjeđuje Katoličku crkvu, njezine običaje i vjeru, ismjeujući se, štoviše, osjećaju njezinih vjernika; što time napada i egzistenciju samoga Boga, koji je iznad prirodnih zakona i njihove logike (Stepinac 1886: 324–327). Šulek nekršćanskim proglašuje, kako proizlazi, Stepinčeve nasrtaje i na ono što govori, i na sebe sama. Polemici bi, po njegovu, dolikovali samo argumenti *ad rem*, nikako i argumenti *ad hominem*. A Šulekov stav *de re* jasan je: vjera ne može proturječiti razumu. Napredak znanosti ne krnji vjeru, nego ju samo čisti od praznovjernoga.

Nadalje, Stepinčev sud o Šulekovu otvorenom neprijateljstvu prema Katoličkoj crkvi on proglašuje potvorom i klevetom. Iz toga, doduše, ne proizlazi izravno Šulekova privrženost Crkvi, ali svakako izriče pozitivan stav uvažavanja. A stvari treba gledati i šire. Ako je, napokon, u njoj sklopio brak, ako su u njoj krštena njegova djeca, onda je razložno pretpostaviti da toga ne bi učinio čovjek koji – tim više što Katolička crkva nije njegova Crkva u strogom smislu riječi – prema toj Crkvi ne osjeća barem poštovanje.

Treće, Šulek drži da o njem i o njegovim stavovima može suditi samo onaj tko ga poznaje. On tu, dakle, zagovara da je za izricanje suda o nekom najprije prijeko potrebno poznavati ga. A to je opet temeljni kršćanski stav – da jedini smije suditi Bog, koji jedini poznaje tajne ljudskoga srca.

I za kraj, Šulek se na koncu svojega polemičnoga napisa poziva na dva novozavjetna teksta. Prvi, iz Prve poslanice Korinćanima, govori o prvenstvu ljubavi u odnosu na retoriku, znanje i moć (pa bi se moglo reći da pobija Stepinca njegovim vlastitim argumentima), a drugi, iz Prve poslanice Timoteju, razlaže o izvorištu ljubavi (čisto srce, dobra savjest, nelicemjerna vjera), koja je svrha zapovijedi (zabrane – 1 Tim 1,3) naučavanja onih nauka koji više pogoduju jalovim rasprama negoli Božjoj rasporedbi po vjeri (1 Tim 1,4). Neki su pak (Šulek tu smjera na Stepinca) zastranili pa bi, sami ne razumjevši onoga što govore i tvrde, zastranili u prazoslovlje, postavljajući se učiteljima zakona, a to nisu. Šulek, prema tome, autoritetu u naučavanju pretpostavlja prethodno razumijevanje i osvjedočenost u istinu. Iz današnjega kuta gledano, Šulek je bio smjeli preteča suvremene teologije, kojoj je, usprkos

kritičkoj metodi, zadnji cilj ljubav, ne isprazno umovanje i nadmetanje riječima.¹²⁸ S pravom stoga možemo zaključiti da Šulek, imajući pred očima sve rečeno, nije subverzivni teolog, nego teolog koji u prvi plan stavlja ljubav, na nju se poziva, i – koliko je suditi – po njoj nastoji živjeti.

1.5.2. Prvi Millardov susret sa Šulekom i njemu neposredni poticaji

Koncem lipnja 1863. godine Millard je u pismu BFBS-u progovorio o svojoj namjeri da objavi prijevod Biblije za Hrvate. Ta je namjera, treba reći, bila vezana uz njegovo zauzimanje za objavljivanje cjelovite Biblije na srpskom, ali s važnom napomenom: "The question¹²⁹ is the more urgent, because the same Version when printed in the Latin character, and with perhaps a few alterations in orthography will do for the Croats, for whom we have at present no portion of the Scriptures at all."¹³⁰

Samo dva mjeseca poslije toga Millard BFBS-u piše još jedan izvještaj, ovaj put iz Zagreba. Tu ga je privukla želja da razradi plan o objavljivanju Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta latinicom, ali iznad svega informacija da je u Hrvatskoj došlo do određenih protestantskih gibanja. Najprije je u blizini Stare Pazove nekolicina vjernika došla do Karadžićeva Novoga zavjeta. Čitajući ga, u njima se evanđeoska poruka kosnula s katoličkim bogoslužjem i napose s praksom blagoslova kuća. Makar dvaput bili dovedeni pred vlasti, nisu opovrgnuli svoje uvjerenje, nego su samo još više čeznuli za prijevodom Biblije na materinski jezik.¹³¹

Millard, osim toga, spominje neodređeni događaj u Samoboru, i to ovim riječima:

I saw Mr. Dutoit, and from him obtained the intelligence that at Szamobor in Croatia some 60 or 70 heads of families had in consequence of the scandalous proceedings of their priest, determined to leave the Romish Church and their desire was conveyed to Vienna to obtain the Bible and a

¹²⁸ Ističemo i to da tu Šulek citira Novi zavjet prema svom izdanju, uz neke izmjene: napušta grafem *dj*; oblik *neimam* steže u *nemam*; izostavlja zarez iza *zvoni*; rečenicu u kojoj se spominju proroštvo i vjera razbija u dvije rečenice (1 Kor); riječ *namira* zamjenjuje riječju *svrha*; riječ *zapoviesti* postaje *zapovjedi*; riječ *nelicemjerne* preoblikuje u *nelicumjerne*; drugi dio rečenice, "u kojih pogriješivši" rastavlja od prethodnoga dijela ne više točkom sa zarezom, nego zarezom; sintagma *prazni govori* zamijenjena je riječju *praznoslovje*; riječ *zakonici* postaje *učitelji zakona*; iza *nerazumiju* izostavljen je zarez; oblik 3. l. mn. *utvrđuju* postaje 3. l. jd.: *utvrđuje*. Naravno da se nameće pitanje odakle te razlike; mi im nismo uspjeli dokučiti porijeklo. Nijedno od kasnijih izdanja, naime, ne donosi tekst u ovom obliku.

¹²⁹ Misli se na objavljivanje Biblije.

¹³⁰ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 78.

¹³¹ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 79, 85.

preacher of the pure Gospel. Professor Lep at Vienna who takes a great interest in this movement hailed my arrival with great joy; and with him Pastor Wilkens, and Pastor Tischeri at Vienna conferred on this important matter.¹³²

Što se točno u Samoboru dogodilo, još uvijek nije dovoljno jasno. Zasada dostupna i pregledana arhivska građa ne daje naznaka o takvu događaju u 1863. godini. Stoga nam se okrenuti rekonstrukciji i opreznomu postavljanju hipoteze.

No najprije treba pogledati referencije o tom događaju u literaturi. "Protestantskoga gibanja" u Samoboru u svojim se skriptima *Pregled povijesti baptizma na hrvatskom prostoru* usput dotaknuo Ruben Knežević. Pozivajući se na članak "Baptisti i njihove bludnje", objavljen 1928. godine u *Katoličkom listu*, u kojem autor Stjepan Bakšić poimence spominje Samobor kao jedno od mjesta sjeverne Hrvatske s pristunošću baptista: "Njihova se djelatnost zapaža [...] oko Samobora" (Bakšić 1928: 134), Knežević, domećući tomu Millardovu pripadnost Baptističkoj crkvi, dopušta (iako neznatnu) mogućnost da se radilo o baptističkoj misijskoj djelatnosti (Knežević 2001: 36), pa je Millard u njoj – osim profesionalne dužnosti: širenja izdanja Biblije – vidio i mogućnost intenzivnijega misijskoga angažmana. Ali Knežević toj hipotezi suprotstavlja i ozbiljan protuargument: iz povijesti baptizma na hrvatskom tlu nije poznato da bi Samobor bio nekim važnijim misijskim žarištem, pa bi moglo biti da je svako neoprotestantsko gibanje okršteno baptističkim imenom (Knežević 2001: 36). Mi taj protuargument razvijamo dalje: teško je vjerovati da bi baptisti u Samoboru djelovali (predmnijevano) *in continuo* šest i pol desetljeća (do Bakšićeva napisa), a da o tom – jer dvadeseto je stoljeće, općenito, stoljeće bogate dokumentacijske građe – nije ostalo (pisana ili barem u sjećanju dovoljno živa) spomena među samim baptistima.¹³³ Naposljetku, takav pokret (ma kako bio nazvan), sigurno ne bi, dvadesetak godina prije Bakšića, previdio Milan Lang, ponajbolji povijestopisac Samobora. U vrlo opširnom i iscrpnom radu *Samobor – narodni život i običaji*, objavljivanom tijekom četiriju godina u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena*, govoreći o vjerskom sastavu Samoboraca, veli: "Samoborci su vjere *kršćansko-katoličanske*. Od stranih ljudi, što su se ovdje trajno ili tek privremeno naselili, ima po koji vjere pravoslavne, grčkokatoličke, protestantske (*lutoranske*) i židovske vjere" (Lang 1912: 288). I dalje: "Nove kakove vjere nema u našem kraju", uz bilješku: "Za Ungnada počeo se u našem kraju širiti protestantizam" (Lang 1912: 292).

¹³² CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 85.

¹³³ U župnoj spomenici ne nalazimo svjedočanstva o baptistima u Samoboru, ali se govori o adventistima, i to u četiri navrata: 1928. (GKS – ZZ – SSŽ [S 908 SPO]: str. 195), 1932. (GKS – ZZ – SSŽ [S 908 SPO]: str. 219–220), 1934. (GKS – ZZ – SSŽ [S 908 SPO]: str. 233) i 1937. (GKS – ZZ – SSŽ [S 908 SPO]: str. 241).

O spomenutom bi događaju, koji smještamo najkasnije na početak kolovoza 1863. godine, mjerodavno svjedočanstvo trebala dati i spomenica samoborske župe. Nego, između 1852. i 1872. spomenica nije vođena, što potvrđuje novi kroničar, kapelan Fridrik Crkvenac na početku nove spomenice.¹³⁴ U to je vrijeme (1848–1885) samoborskom župom upravljao Antun Glasić (1813–1896). U knjizi *Povijest župe sv. Anastazije u Samoboru* Vjekoslav Noršić za Glasića ističe da je bio fin i naobražen, dobar, društven, gostoljubiv i miroljubiv, te da je sa župljanima živio u slozi i ljubavi, bivajući od svih poštovan i ljubljen (Noršić 2005: 133–134). U župnoj je spomenici, pak, zapisano, da je začasnim kanonikom postao 1860. posredovanjem hrvatskoga kancelara u Beču Ivana Mažuranića.¹³⁵

Tek bismo iz tiskovina mogli donekle rekonstruirati događaj. Problem je u tom što se prvi novinski izvještaji o javnom djelovanju Antuna Glasića javljaju, koliko smo dospjeli pregledati, tek 1868. godine, dok napisâ samoborskoga građanstva protiv svojega župnika (što je sklapno Millardovim riječima "in consequence of the scandalous proceedings of their priest"¹³⁶) nema, čini se, prije 1871. godine. S prvospomenutom godinom nailazimo na vijest da je zagrebački županijski sudbeni stol osudio, a viši sud osudu potvrdio, župnika Glasića na osam dana zatvora zbog toga što je prilikom izbora za narodne zastupnike na biračkom mjestu izrekao teške riječi protiv unionističke stranke (NN 83/1868: 2; ZKL 15/1868: 118–119; ZKL 20/1868: 159).

Ponovno, 1871. godine, susrećemo napis o opozicijskopolićkom djelovanju Glasićevu: da, zajedno sa sedmoricom drugih svećenika samoborskoga kotara, skrnavi Božji hram političkim agitacijama, pa kojekakvim subverzivnim činima i izravno narod potiče na bunu protiv vlasti (NN 114/1871: 2–3). Na to je Glasić reagirao dopisom u listu *Branik* u kojem je opozvao sve protiv njega napisano (Glasić – Crkvenac 1871: 3). Sljedeće je godine u Samobor čak bio pozvan i vojnički odred ne bi li nasilu smirio svjetinu, razjarenu na Glasića (NN 106/1872: 2). A 1877. godine nalazimo u *Primorcu* tekst ogorčenih samoborskih građana protiv svojega župnika, koji je u doba agitacije za postignuće vlasti ugušio mir, slogu,

¹³⁴ "Arkiv župni, kako me je prečast. principal, mjestni župnik, uputio, a i sám sam se osvjedočio, sastoji samo iz nekoliko svezakâ 'status animarum', [...] A za čim me je želja najviše vukla, najme za knjigom spomenicom, ona se nije nikad za pameti prečast. principala nalazila, a ni dan danas se nenalazi u župnom arhivu" (GKS – ZZ – SSŽ [S 908 SPO]: str. 3–4). Očito je župnik Glasić kapelana krivo obavijestio, jer prvi svezak spomenice samoborske župe za devetnaesto stoljeće završava godinom 1852, kada je Glasić već bio župnikom četiri godine. Na naslovnoj stranici drugoga sveska stoji: "Započeo Fridrik Crkvenac, kapelan samoborski, 1873." Iscrpnije o sadržaju župnoga arhiva za kapelanovanja Fridrika Crkvenca vidi GKS – ZZ – SSŽ (S 908 SPO): str. 39–40.

¹³⁵ GKS – ZZ – SSŽ (S 908 SPO): str. 100.

¹³⁶ Prema spomenutim informacijama Millard nije mogao biti kritičan jer je samo prenio dalje ono što je preneseno njemu.

snošljivost i izobraženost te zaslijepio samoborsku mladež da "pod izlikom tobožnjih narodnih ciljeva polučuje vlastite ciljeve" (Primorac 10/1877: 2).

Iz citiranih se tekstova može izvući zaključak: Antun Glasić bio je pristaša Narodne stranke ("Radi svoga domoljublja bijaše poznat diljem cijele domovine. Kako je vazda stajao na strani protumagjaronskoj, to je radi svog uvjerenja za vrijeme Rauchovo bio i zatvoren" [Noršić 2005: 134]) te sa svojega ugleda i utjecaja aktivno lobirao da na čelo Samobora dođu narodnjaci, zbog čega se zamjerio dijelu građanstva, očito unionistički nastrojenomu. No trzavice su počele i prije 1868. godine. Pruža nam tako samoborski župnik Juraj Kocijanić 1943. godine svjedočanstvo da je polovicom devetnaestoga stoljeća Samobor bio rasadištem liberalizma,¹³⁷ ponajvećma raširenoga "među gospodom – inteligencijom i ostacima aristokracije, a poslije i među građanskom poluinteligencijom i obrtničtvom" (Kocijanić 2004 [1943]: 70); pristaše liberalizma smučivale su narod o crkvenim svečanostima, o dočeku biskupa itd., i izazivale sukobe župljana sa župnikom (Kocijanić 2004 [1943]: 70). U Samoboru, koji se na izborima općinskoga zastupstva za Hrvatski sabor 1861. godine opredijelio za narodnjačke kandidate (Šoić 2007: 79), uslijedila je oštra borba s onima koji su priželjkivali zajednicu s Mađarima. Jedna od probojnih akcija liberalista lako je mogao biti i zahtjev, poslan u Beč, da se u Samobor pošalju Biblije te da se imenuje protestantski pastor, koji će zapravo – malo je mjesta pretpostavci da je taj zahtjev imao ikakvu dublju vjersku konotaciju – biti samo sredstvo inatljiva suprotstavljanja župniku Glasiću.¹³⁸

¹³⁷ Liberalizam je bio logična posljedica ukidanja feudalnih ustanova, modernizacije uprave i sudstva, razvoja poduzetništva i stjecanja kapitala itd., na što su se nakalemile unionističke ideje.

¹³⁸ To je samo hipoteza, s kojom u vezi je potrebno donijeti sljedeću kritičku opasku. Millard o protestantskim gibanjima u hrvatskim zemljama piše u dvama pismima: prvo je odaslano iz Berlina 24. lipnja 1863, a drugo iz Zagreba 7. kolovoza 1863. godine. Izvadak iz prvoga pisma glasi: "The subject has of late been pressed on my attention from several quarters and in the first instance by a remarkable communication made by Rev. Mr. Schneeberger at Panzova Military Frontiers, Slavonia. He says that an interesting movement has taken place in a neighbouring Romish community in Croatia where some persons had obtained possession of a *Servian* New Testament. Having after diligent examination convinced themselves that the Romish mass found no support in the Word of God, they discontinued visiting the Romish service, and refused to have their houses sprinkled with 'holy' water by the priests. They have twice been brought before the Authorities, but have adhered steadfast to their Resolution, and their greatest desire is now to be enabled to read the Bible in their mother tongue. They were Croat students at Vienna to whom our attention was directed by Mr. Dutoit who wrote to London on their behalf, in hopes of obtaining the Scriptures for them in their own language, and when the Servian Testament was handed to them, as the best substitute for the present, their joy was extreme." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 78–79. U drugom, pak, pismu stoji: "This matter was first brought under my notice by some Croats residing in the Austrian Military frontiers who as you find stated in lettres written from Berlin rejoiced to meet with the Servian Testament, but wanted the book in the Latin character which is peculiar to their church and language. A little after Mr. Knolleka introduced Dr. Dutoit of Vienna to my notice a young man who wrote to London on behalf of some Croat students, who had been seen at Shilpea [?] Exhibition. These students had left Vienna at the time I last visited the place, but I saw Mr. Dutoit, and from him obtained the intelligence that at Szamobor in Croatia some 60 or 70 heads of familirs had in consequence of the scandalous proceedings of their priest, determined to leave the Romish Church and their desire was conveyed to Vienna to obtain the Bible and a preacher of the pure Gospel. Professor Lep at Vienna who takes great interest in

Obaviješten o tim događajima, a već nakan otputovati u Beograd radi pregovora o otkupljivanju Daničićeva prijevoda psalama, te o njegovoj suradnji na prijevodu Staroga zavjeta, Millard je posjetio i Hrvatsku. Još većoj odlučnosti nakani njegova puta u Hrvatsku, u čije složene jezične prilike ("very difficult and intricate question of the language in use"¹³⁹) nije mogao proniknuti sâm, pridonijela je spoznaja da "librarian od the Academy of Sciences

this movement hailed my arrival with great joy; and with him Pastor Wilkens, and Pastor Tischeri at Vienna we conferred on this important matter. Meanwhile other intelligence reached me from Pastor Elze at Laibach connected with the spread of Protestant principles at Agram, about Sissek, and in other parts of Croatia, in Carniolia and Styria." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 85.

Millard, očito je, govori o istim događajima. No problem je u tom što nam sâm tekst ostavlja nekoliko mogućnosti tumačenja. Poveznica obaju pisama svakako su hrvatski studenti u Beču. Nejasan je, međutim, odnos tih hrvatskih studenata sa žiteljima Vojne krajine. Naime, iz prvoga pisma proizlazi da su ti studenti, Dutoitovim posredovanjem, donijeli ćirilčno izdanje Karadžićeva prijevoda (još smo u 1863. godini i prije!) u mjesto u okolici Stare Pazove, što je urodilo proučavanjem Biblije, uvjerenjem da se ona nepomirljivo kosi s katoličkom liturgijskom praksom i obranom stavova pred vlastima (tu je ključno: "They were Croat students", pa time zapravo drugi dio prvoga pisma kronološki prethodi prvomu). Iz drugoga pisma, međutim, nije očito da su želju za Biblijom izrazili upravo hrvatski studenti; Biblija se spominje samo u kontekstu stanovnika nekoga mjesta u Vojnoj krajini, a studenti se vezuju samo uz neodređeno Dutoitovo zauzimanje. Dapače, prema drugom pismu, upravo su žitelji toga mjesta inicijatori nastojanja da se dođe do Biblije (točnije, stječe se dojam da je njihova radost nad primljenom Biblijom plod čežnje za njom: "rejoiced to meet with the Servian Testament" – za razliku od prvoga pisma, u kojem je radovanje nad Biblijom pripisano studentima: "their joy was extreme"), dok je u prvom pismu sud informativno trijezan ("some persons have obtained possession of a *Servian* New Testament").

Daljnji problem otvara se pokušajem ubikacije mjesta o kojem je Schneeberger pisao Millardu. Sudeći prema prvom pismu, riječ je o mjestu u ondašnjoj Hrvatskoj, koje je samo susjedna ("neighbouring") katolička zajednica Staroj Pazovi, koja se nalazila u sastavu Vojne krajine (što je moguće jer je Srijem pripojen hrvatskoj 1861. godine). Jesu li hrvatski studenti u Beču imali prebivalište u mjestu koje se nalazilo u Vojnoj krajini, ili u mjestu s katoličkom župom, koje je Pazovi bilo samo susjedno (*neighbouring* može značiti), a pripadalo je Hrvatskoj, ne može se sigurno tvrditi. Neoborivo je pritom da jezik tih studenata nije bio srpski, čime bi se događaji donekle ipak mogli izmjestiti izvan Vojvodine.

Treća se nejasnoća odnosi na zbivanja u Samoboru. Ako je vjerovati prvomu pismu, pa postaviti hipotezu kako je ipak riječ o mjestu u Hrvatskoj (a to bi potkrepljivala činjenica da je Stara Pazova protestantsko središte koje su još 1770. osnovali slovački evangelici [Knežević 2001: 31] pa je u toj ulozi vjerojatno Beču bila stožerni izvor informacija o protestantizmu u ovim krajevima), tada bi se ono *neighbouring* moglo shvatiti u širem smislu (u kojem se upotrebljava da označi "adjacent countries" [OED: VII/84, s. v. *neighbour*]), pa primijeniti i na Samobor – pogotovu ako pretpostavimo da Millardu, tada, raspored manjih mjesta na području njegove podružnice i njihove međusobne udaljenosti nisu puno govorili. No ta hipoteza ima i svoju manjkavost – teško je uzeti zaozbiljnim da se u 400 km udaljenoj Staroj Pazovi tako brzo dočulo o zbivanjima u Samoboru, ali nije nemoguće, jer su protestanti sigurno pratili što se događa u drugim dijelovima zemlje; osim toga, poznato je da je mađaronsko društvo Kasino, koje se 1870. godine odcijepilo od (narodnjačke) Hrvatske čitaonice, dobivalo, na nagovor Levina Raucha, novčanu pomoć od slavonske aristokracije (Šoić 2006: 82–83). Hipoteza je manjkava i utoliko što sâm događaj u Samoboru, opisan u drugom pismu, tekstnogički iskače kao zasebna cjelina. Ako ona, međutim, stoji, tada bi se moglo ovako reći: bečki studenti donijeli su Karadžićev Novi zavjet u Samobor, kojim je već zavladao duh liberalizma, čime je samo ojačano raspoloženje građanske inteligencije protiv narodnjačkoga župnika Glasića.

Autori, koji su se ovim pismima služili kao izvorom, nisu im pristupili povijesnokritički, pa odreda zaključuju (Jambrek i Knežević na temelju Kuzmičevih zaključaka) kako je riječ o više različitih događaja, što se ne može sa sigurnošću osporiti, ali jednako tako ni olako potvrditi.

Mi pak držimo sljedeće: uzme li se u obzir da pisma, koja smo citirali, postoje samo u prijepisu – pa su netočnosti uvijek moguće – te da drugim povijesnim izvorima, koji bi zbivanja iz njih dublje osvijetlili, trenutno ne raspoložemo, nameće se znanstveno ispravnim, dok se ne dođe do potpunijih podataka, ostaviti sve hipoteze otvorenima.

¹³⁹ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 86.

at Agram, Mr. Suleky, was introduced to my notice as a Protestant",¹⁴⁰ koji, ističe Kuzmič na drugom mjestu, "iz religioznih razloga simpatizira rad biblijskih društava, ali i [...] zna cijeliti ulogu prijevoda Biblije na narodnom jeziku" (Kuzmič 1983: 186). U prilično konzervativnoj katoličkoj Hrvatskoj činjenica da je jedan protestant, k tomu nehrvat, a visokoobrazovan, teolog, znanstveno priznat i u narodu ugledan, zaposlen u tako visokoj znanstveno-kulturnoj ustanovi, za Millarda je svakako bila vrijedna pune pozornosti. Iz više razloga: intelektualac Slovak, koji se, na akademskoj razini, bavi najtežim i istodobno najosjetljivijim hrvatskim temama – hrvatskom politikom i hrvatskim jezikom, u vremenu u kojem je taj jezik u najživljem previranju, zasigurno bi mu mogao s prijeko potrebnoga odmaka kritički protumačiti posebnosti hrvatskoga u odnosu prema srpskomu; njegova pripadnost protestantizmu, osim osobnih simpatija koje je Millard zbog toga zacijelo gajio, osiguravala mu je slobodu od katoličke posvemašnje usmjerenosti crkvenomu učiteljstvu; njegovo teološko znanje¹⁴¹ moglo je pripomoći da religijsku problematiku u Hrvatskoj potanko uoči i objektivno odredi.

Millard je Zagreb najvjerojatnije posjetio posljednjih dana srpnja ili eventualno neposredno početkom kolovoza 1863.¹⁴² Šulek mu je tom prigodom (o pojedinostima i posredniku njihova upoznavanja ne znamo ništa, no to je vjerojatno mogao biti ljubljanski pastor Elze, koji je s njim doputovao) izložio političke, jezične i vjerske prilike u Hrvatskoj. S tim upoznat, Millard BFBS-u šalje iscrpni izvještaj.¹⁴³ Iz njega razabiremo sažeto Šulekove poglede na politička, vjerska i jezična pitanja, ali i, naravno, Millardovo nužno ograničeno shvaćanje stvari, koje je u izvještaju dovelo do krive interpretacije.

Prva je Millardova zabluda, terminološke naravi, vezana uz jezik kojim se u Hrvatskoj govori. Prema Šuleku to su *Slovenian* i *real Croat*. Kuzmič je, prevodeći nazive, uz 'slovenski' (drugi je preveo kao 'pravi hrvatski') dodao opasku: "očito misli na kajkavski dijalekt" (Kuzmič 1983: 176). Ali, nastavljajući dalje, Millard piše:

It is the tendency of the National party by every effort to promote the study of the Croat whilst the Slovenian is much despised by the Croats of pure blood. On the other hand it is acknowledged that learning and even reading is very limited amongst the Croat speaking population, which belong to the

¹⁴⁰ *Isto*.

¹⁴¹ Nismo ipak sigurni da je Millard, barem unaprijed, znao za Šulekovu teološku naobrazbu.

¹⁴² 20. srpnja još je u Pragu (Kuzmič 1983: 124), a prije Zagreba posjetio je Beograd, u kojem nije našao Daničića, kako se bio nadao, pa mu 27. kolovoza 1863. godine piše precizirajući vrijeme posjeta Zagrebu ("bei meinem letzten Besuch in Ihrer Stadt im vorigen July". HAZU – AHAZU – SZ – ODD: XV-7B – Millard, E., 1.

¹⁴³ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 85–89. Taj je izvještaj u cijelosti objavio Kuzmič (Kuzmič 1983: 275–277, prilog XIX).

Romish Church and that the Protestant movement above referred to is almost entirely amongst the Slovenian speaking inhabitants who also are considerably superior to the Croats in knowledge.¹⁴⁴

Ako je Kuzmičeva opaska na mjestu, tada bi, na temelju citirane Millardove rečenice i uz prepostavku da se *real Croat* ima prevesti kao 'štokavski'), to značilo: da kajkavci nisu "čistokrvni" Hrvati; da Hrvati podcjenjuju kajkavsko narječje; da je protestantizam gotovo isključivo vezan uz kajkavske govornike; da su kajkavci nadmoćno obrazovaniji od štokavaca. A te teze ne stoje. Kako se iz izvještaja zaključuje, Millard je doista pomiješao pojmove "kajkavski" i "slovenski",¹⁴⁵ ali ni Kuzmič nije dosljedno proveo razlikovanje. Jer: kajkavci su Hrvati baš kao i štokavci; protestantizam je doista bio ukorjenjeniji među Slovencima (opravdano zanemariivši zriinsko-frankopanski krug, koji je tada bio već duboko u prošlosti, kao i protestantska gibanja u Međimurju, koja nisu imala veći odjek na cijelu zemlju) – a ako je riječ o kajkavcima, tada kao protuargument valja istaknuti općinu Stara Pazova i uopće protestantsko buđenje u Zagrebu i u mjestima po banskoj Hrvatskoj u koje su bili uključeni najprije stranci, a onda ipak više intelektualci štokavci no kajkavci; kajkavci nisu bili obrazovaniji od štokavaca. K tomu, u vrijeme Millardova posjeta, obrazovano je stanovništvo Zagreba prihvatilo štokavski književni jezik kao općenacionalni (u ovom se času nećemo obazirati na utjecaj njemačkoga jezika). No sigurno je da su narodnjaci poticali obrazovanje i školstvo (upravljanje kojim je 1874. oduzeto Katoličkoj crkvi), jer je ono temelj razvoja svakoga naroda i stvaranja narodne inteligencije, te da su se obrazovani ljudi služili štokavskim književnim jezikom.

Što je Šulek zapravo rekao Millardu? Govoreći o jeziku, on je sigurno mislio na kajkavsko i štokavsko narječje. Kajkavskim je narječjem u sjevernoj Hrvatskoj govorio sav neobrazovani svijet (seljaštvo) i sitno građanstvo. Čak su se i ilirci, i dugo nakon preporoda, u privatnoj korespondenciji služili kajkavskim književnim jezikom. Šulek je kao nastavljajući ilirske ideje branio štokavski književni jezik, koji je usvojio odmah, bez potrebe za konverzijom kajkavštine (Markus 2008: 173). Budući da je štokavski književni jezik bio važan element povezivanja sa Slavonijom, izloženoj mađarizaciji, bilo ga je doista potrebno afirmirati, iako je usvajanje štokavskoga književnoga jezika u kajkavaca išlo teško i sporo. Dalje, pod sintagmom "Croats of the pure blood" Šulek je vjerojatno mislio na inteligenciju koja je promicala hrvatske nacionalne interese i koja se – uprav poradi toga – uvelike trudila

¹⁴⁴ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 88–89.

¹⁴⁵ Tu je očigledan dalekosežni utjecaj u to doba već pokojnoga Kopitara, koji je kajkavske Hrvate ubrajao među Slovence. Kopitarove je ideje nastavio promicati njegov nasljednik Franc Miklošič.

oko što uspješnije implementacije štokavskoga književnoga jezika u kajkavsku sredinu,¹⁴⁶ mada je njome mogao razumijevati i rođene štokavce. Oko protestantskoga pokreta koji Millard povezuje sa *Slovenian* imamo određene zadržke, jer se (u manjoj mjeri) on doista dade protegnuti na kajkavce, ali je ipak pretežito vlastit Slovincima. Gledom na stupanj veće obrazovanosti u odnosu prema Hrvatima, Šulek je najvjerojatnije mislio na Slovence.

Pretpostavimo li da je Millardovu susretu sa Šulekom nazočio i ljubljanski pastor Elze (to proizlazi iz rečenice "It is then united opinion of Mr. Suleky and Mr. Elze"¹⁴⁷), tada bi se moglo zaključiti da se potreba za dvama različitim izdanjima Biblije, "the Croat and the Slovenian",¹⁴⁸ temeljila na predlošku Küzmičeva prekmurskoga Novoga zavjeta,¹⁴⁹ čiji jezik nije bio prihvatljiv ni Slovincima ni Hrvatima. To potvrđuju i Millardove riječi: "As to the Wendish Testament just referred to, I may as well at once say that it will not do either for Croatia or Carniolia or Carinthia".¹⁵⁰ Tu je, prema tome, iznova riječ o slovenskom.

Sljedeće se Millardovo tumačenje Šulekovih riječi odnosi na status i narav hrvatskoga jezika. Od Šuleka doznaje da Hrvati nisu "katolički Srbi", do toga trenutka u BFBS-u tako i poimani, već poseban narod, a da je njihov jezik "to a certain extent quite a new language, an artificial construction of recent date".¹⁵¹ Opet smo na pitanju Šulekovih *ipsissima verba* i Millardove interpretacije. Šulek mu je doista vjerojatno rekao da je hrvatski jezik u intenzivnom razvoju, pa da se i može držati novim, ako se tomu jeziku suprotstavi pretpreporodna književnojezična razjedinjenost, zatim ako je riječ o potrebi stvaranja nazivlja, o netom uvedenoj ilirskoj normi, o ne još dovršenom procesu prihvaćanja štokavskoga književnoga jezika na hrvatskom sjeverozapadu i sl. (i tu je dobro pogodena Millardova sintagma "to a certain extent"). No nema sumnje da Šulek hrvatski jezik nije nazvao "novom" i "umjetnom tvorevinom", pogotovo ne novotarijom, koja je nastala samo kao puka reakcija na politička zbivanja, pa je hrvatski narod time sa sebe želio otresti svaku natruhu jednosti sa srpskim, kao što se općenito držalo. Navedenomu je Millardovu stavu očito pogodovala

¹⁴⁶ Glagol *despised* čini nam se ipak prejakim te je on najvjerojatnije odraz Millardova shvaćanja.

¹⁴⁷ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 87.

¹⁴⁸ *Isto*.

¹⁴⁹ Misli se na *Novi zakon ali Testamentom Goszpoda nasega Jezusa Kristusa* koji je na prekmurski (slovensko-vendski) preveo Štefan Küzmič; prvo izdanje objavljeno je 1771, drugo 1817, a treće 1848. (ovaj put pod BFBS-om). Taj se prijevod, zbog maloga broja govornika i ponešto zastarjeloga jezika, slabo prodavao, pa je Millard želio doznati razloge tomu te izvidjeti mogućnost bi li Hrvatska bila prihvatljivo tržište za njega. Od Šuleka (i Elzea) dobio je usuglašen i opširan odgovor.

¹⁵⁰ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 86.

¹⁵¹ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 87.

Šulekova ocjena Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta: "As to the former¹⁵² it is almost entirely the same as the Servian only, instead of the Cyrillian it is printed in the Latin character. Mr. Suleky does not admire every expression in our Servian New Testamen but upon the whole he thinks the style good and popular, and a transcription into the Latin character with perhaps a few grammatical alterations would suffice".¹⁵³ Toj ćemo se ocjeni još vratiti. A anticipirano spomenimo i to da će Šulekove riječi u Millardovoj interpretaciji, kako je hrvatski jezik u bitī srpski, osim razlike u pismenima, postati i programatski opis hrvatskoga jezika u gotovo svim kasnijim godišnjim izvještajima BFBS-a, i u pripadajućoj korespondenciji, tako da je Kuzmičev zaključak, prema kojemu je BFBS od toga Millardova susreta sa Šulekom prihvatio novo nazivlje: *Croatia, Croats, Croatian language, Croatian Version* (Kuzmič 1983: 177), pomalo ishitren, a – kao što ćemo pokazati – osim u nekoliko izoliranih slučajeva, netočan.

Šulekova tvrdnja (iz Millardovih usta) da "Croats have no literature"¹⁵⁴ uistinu bi se mogla opravdati činjenicom da je mislio na književnost štokavske stilizacije prema ilirskoj, jedinstvenoj normi, što je ojačano potvrdom: "every valley and every townlet had its own dialect".¹⁵⁵ Ali je teza da Hrvati "even now only just emerging from barbarism"¹⁵⁶ prejaka a da bi se ikako mogla ublažiti, čak i ako "barbarstvom" nazovemo cjelovito stanje političko-jezičnoga nejedinstva Hrvatâ dotada.

Millard dio izvještaja, koji se odnosi na Hrvate, završava napomenom kako BFBS ne bi preko tih podataka smio olako prijeći, nego svoje djelovanje usmjeriti prema Hrvatskoj. To je bio jedan od ključnih argumenata u prilog objavljivanju latiničnoga izdanja Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta.

1.6. Produbljanje krize: objavljivanje Ivekovićeve evanđelistara i susljedna polemika

Problematičnost Karadžićeva i Daničićeva prijevoda Svetoga pisma latiničnim slovopisom, namijenjena Hrvatima, ticala se, kako smo vidjeli, dvojega: odudaranja njegovih jezičnih rješenja od, s jedne strane, ilirske norme koju je zakonski propisao kancelar Ivan Mažuranić, a

¹⁵² Misli se na hrvatski jezik.

¹⁵³ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 87.

¹⁵⁴ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 87.

¹⁵⁵ *Isto*.

¹⁵⁶ *Isto*.

normativno Antun Mažuranić i Adolfo Veber, te s druge strane od tada još neriješenih jezičnih pitanja, a onda i njegove nespojivosti sa zahtjevima koje je pred prijevod Biblije na narodni jezik postavljala Katolička crkva. Činilo se, dakle, da je trud BFBS-a propao i da će sudbina toga izdanja biti navlas jednaka sudbini Škarićeve Biblije – zaboravljeno djelo na knjižnim policama. Time bi se, međutim, dogodilo i nešto mnogo gore: protratila bi se iznimna prilika da se pomire jezik i teologija – da jezična upiranja (koja danas nazivamo jezičnim planiranjem) budu podržana upravo tom najčitanijom knjigom na svijetu, koja bi u najtamnije zakutke Monarhije prenijela jezična rješenja i pomogla da se ona učvrste u narodu. Još, minula bi šansa da se konačno prevlada paradoksalni jaz bogate tradicije lekcionara na živom narodnom jeziku, s jedne strane, i nesretne sudbine dotadašnjih svih prijevoda Biblije na našem tlu, s druge. A kao treće, promašio bi se pogodan trenutak da se hrvatski jezik, od moravske misije i njoj zahvaljujući, teološki postavljen (teološko nazivlje prethodilo je njegovoj upotrebnoj dimenziji, što je među jezicima jedinstven slučaj), kompetentno, pa i autoritativno, uključi u moderne tokove biblijskoga prevodilaštva, u kojima je on – zbog sve veće važnosti narodnoga jezika i zbog otkrića kritike teksta – imao mnogošta reći.¹⁵⁷ Poseban je, dabome, bio hrvatski jezik i u slavenskim okvirima – jer je još jedino u njem, u glagoljanju, bio živim odvjetak iskona, ćirilometodske tradicije – pa je u tom smislu bio jedini slavenski jezik s kontinuitetom biblijsko-teološkoga pojmovlja i kao takav u svjetskim okvirima biblijskoga prevodilaštva sigurno jedan od najzanimljivijih.

Jedini konstruktivni model pomirbe ponudio je Iveković. Hvaleći jezik prijevoda kao uzoran, budući da je i sâm bio priklonjen Karadžićevoj jezičnoj tradiciji, predložio je da katolički biskupi imenuju odbor, čija bi zadaća bila pregledati prijevod, dati prevesti deuterokanonske knjige Staroga zavjeta, prilagoditi tekst prema Vulgati, razjasniti ga kratkim tumačenjima i objaviti ga u okrilju Katoličke crkve.

S obzirom na to da taj Ivekovićev prijedlog nije ozbiljen,¹⁵⁸ a da se u hrvatsko-slavonskoj crkvenoj pokrajini već neko vrijeme osjećala potreba za lekcionarom na suvremenom jeziku, Nadbiskupski je duhovni stol na svojoj sjednici, održanoj 30. travnja

¹⁵⁷ Kao što je to pokazao Franc Miklošič u svojoj studiji *Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen* (Miklošič 1876).

¹⁵⁸ Kuzmič misli da je taj Ivekovićev prijedlog bio "nerealan i neostvariv za ono vrijeme", te da stoga na njega nije bilo "prikladnog crkvenog odgovora" (Kuzmič 2005: 222). Mi, pak, držimo da Ivekovićeva zamisao nije bila nerealna i neostvariva s obzirom na elemente o kojima bi se načelno dalo razgovarati (konfesionalne razlike, jezična otvorena pitanja i sl.). Dapače, ozračje u Hrvatskoj u to je doba još bilo mnogostruko otvoreno; njoj se, međutim, ispriječila pravno-tehnička poteškoća – autorsko pravo Karadžićeva i Daničićeva prijevoda posjedovao je BFBS, pa je preinačavanje teksta, koji bi potom bio objavljen u okrilju Katoličke crkve, bilo praktično nemoguće: suradnja s protestantskim biblijskim društvima katolicima je bila zabranjena.

1869, povjerio Ivekoviću zadaću sastavljanja novoga lekcionara za katolički kler (*in usum cleri curati*). On je, prošav cenzuru u Zagrebačkoj nadbiskupiji, te Đakovačkoj biskupiji i Senjsko-modruškoj biskupiji, odobren i pod naslovom *Čitanja i Evangjelja za sve nedjelje i praznike Gospodnje i za neke dane svetačke* objavljen 1875. godine.

Prvi je prikaz toga lekcionara izišao u *Katoličkom listu* već u prosincu iste godine. Anonimni pisac ogradio se, uzevši u obzir pohvalno formulirano odobrenje u svim trima biskupijama, od suda o valjanosti prijevoda; ocjenjujući, pak, njegov (štokavski) jezik, veli da – ma koliko se jezik ima razvijati i brusiti – "u tom evangelistaru neće ništa trebati mienjati dosta mnogo godina" (ČIE 1875: 408). Prikaz smjera tomu da će koherentan i dosljedan jezik Ivekovićeva lekcionara pridonijeti učvršćenju štokavskoga književnoga jezika u crkvama Zagrebačke nadbiskupije, u kojoj su se upotrebljavali i kajkavski lekcionari, jezika često veoma iskvarena i umjetno oslonjena na latinski, i štokavski lekcionari neujednačena štokavskoga jezika. Pritom autor dopušta neko "međuvrijeme" u kojem svećenik ima slobodu da pojedine riječi – misli li da ga puk, kojemu je štokavština strana, neće razumjeti – zamijeni drugim, prihvatljivijim riječima.

No tada se začela – i do polovice 1876. godine trajala – opora polemika prevoditelja i priređivača Ivekovića s dvojicom kritikâ: Adolfom Veberom i Nikolom Voršakom. Iako mnogoliko veoma zanimljiva i konstruktivna, a također i s dosta argumenata *ad hominem*, ta je polemika višekrat opširnije obrađena (Fućak 1975: 277–289; Vince 2002: 612–618; Pranjković 2006: 146–155), pa će iz nje biti izvučene samo uopćene zamjerke Ivekovićevu prijevodu. Ali prije toga valja naglasiti da je polemika pripomogla pomnijivijemu i kritičkomu iščitavanju Karadžićeva i Daničićeva prijevoda, čime su na vidjelo izišle njegove jezično-prevoditeljske slabe strane, koje su dotada prošle neopaženo.

Neuzornost prijevoda, dakle, više neće počivati samo na razlikovanju od ilirske norme (i dosljedno zastupljenije hrvatske književnojezične tradicije), te na njegovoj katoličkoj neprihvatljivosti, već će se oba ta aspekta združiti u temeljitu biblijskoprevoditeljsku kritiku, koja raščlambi istodobno podvrgava i jezik i teološka načela.

Najvažniji Veberov prigovor odveć je doslovno i nekritičko prijanjanje uz Karadžićev i Daničićev prijevod, što vodi nerazumljivosti lekcionara u puku, kojemu bi morao, nasuprot tomu, olakšati razumijevanje,¹⁵⁹ što dokazuje sljedećim argumentima:

¹⁵⁹ Tu Veber dobro primjećuje da bi knjiga trebala služiti narodu, a ne narod knjizi (Veber 1876a: 20).

- 1) kratak i uzvišen slog nasuprot živomu hrvatskomu govoru u svim trima narječjima
- 2) doslovno preuzimanje netočno prevedenih mjesta u Karadžića¹⁶⁰
- 3) upotreba "često neobičnih riječi, mjesto kojih bi bio mogao stvoriti shodnijih, ili uzeti običnijih" (Veber 1876a: 21)
- 4) prevelika zastupljenost imperfekta i aorista, što je Karadžić preuzeo – misli Veber – iz crkvenoslavenskoga prijevoda kojim se služio.¹⁶¹

Primjećuje se premještanje naglaska na ono što je dotadašnjoj kritici nedostajalo: na stručnu biblijsko-prevoditeljsku analizu i na stilističku problematiku, o kojoj se dotada nije vodilo računa. A o njoj, osim o vjernosti, ovisi uspjelost svakoga, dakako i nadasve i biblijskoga prijevoda, po onoj Reithmayrovoj, koju citira Voršak: "Genauigkeit in Form und in Sache" (Voršak 1876b: 166).

Iveković se, razumljivo, branio odobrenjem danim u trima ordinarijatima, po prethodnom odobrenju cenzorâ "koji su vješti koliko jeziku hrvatskomu toliko i pravilam hermeneutike" (Iveković 1876a: 27), a najviše temeljitom usporedbom s Vulgatom. Istaknuo je i to da nije primio nikakva prethodnoga naputka o jeziku kojim lekcionar treba sastaviti. Svi prijevodi do Karadžićeva i Daničićeva bili su mu od vrlo male koristi, dočim o tom prijevodu sudi kako "ne će odsele u nas nikomu biti prosto, da prevodi što god iz sv. pisma, a da se ne obzire na Daničićev i Vukov prievod, doklegod mi katolici ne budemo imali prijevoda čistim književnim jezikom i po pravilih crkve katoličke pisana" (Iveković 1876a: 27), što je ustvari ponavljanje ocjene toga prijevoda iz prikaza objavljenoga 1868. godine. Redom dalje odbija Veberove prigovore:

- 1) imperfekti i aoristi obilno su zastupljeni u dosadašnjim lekcionarima na svim trima književnim stilizacijama; nisu oni, dakle, samo vlastitost Vuka Karadžića, koji se, prevodeći Sveto pismo, a to je istaknuo i u predgovoru izdanju iz 1847, nije toliko povodio za staroslavenskim prijevodom koliko za pravim i čistim narodnim jezikom

¹⁶⁰ Iako Veber navodi i mjesta na kojima je Iveković popravio netočan Karadžićev prijevod.

¹⁶¹ Nećemo se ovdje zadržavati na sporednim prigovorima, poput onih o nepravilnoj tvorbi aorista nesvršenih glagola, nerazlikovanju logičkoga perfekta i aorista, izjednačavanju tvorbe egzaktnoga futura nesvršenih i svršenih glagola, te nastavka *-am* za D mn. imenica srednjega roda.

- 2) kratak i uzvišen slog dolikuje Bibliji, jer ona mora zračiti mirnoćom, ozbiljnošću, svečanošću, dostojanstvenošću, uzvišenošću – a za to su najprimjereniji kratki oblici s patinom starine.

Kada je riječ o Veberovim prigovorima vezanima uz preuzimanje mjesta koja je Karadžić netočno preveo, te uz upotrebu neobičnih riječi, Iveković se razračunava s Veberom redak po redak. Konačno izriče i odgovor na optužbu da nekritički slijedi Karadžića: "Ja se ne stidim, što se još i sada iz njegovih djela učim hrvatskomu jeziku" (Iveković 1876a: 32).

Po ugasnuću polemike Vebera s Ivekovićem javio se primjedbama na lekcionar kanonik Svetoga Jeronima u Rimu Nikola Voršak. Njegova se kritika osniva na sljedećem cilju: "sravnjivati, gdje mi se svidja nužno, knjigu Ivekov. sa Vulgatom, a što je jezika i uobće zakona slovničnih iztaknuti, čega Veber nije" (Voršak 1876a: 80). I doista, ona je najvećim dijelom prevoditeljska, egzegetska i hermeneutska, a hrvatskojezična tek mimogred. Zbog toga za ovaj, povijesni dio rada nije odsudna te ju nećemo potanje analizirati.

Ivekovićevim lekcionarom, i polemikom koja se oko njega razmahala, zadan je još jedan, neočekivan udarac BFBS-u i latiničnomu izdanju Karadžićeva i Daničićeva prijevoda Biblije. Uzmicanje hrvatskoga puka pred tim prijevodom nije više povezano samo s njegovom pripadnošću Katoličkoj crkvi i obdržavanju njezinih propisa koji takvo izdanje brane uzimati u ruke i čitati: i taj je argument važniji no jezični, suprotno tonu Kuzmičeve knjige; ono više nije stvar ove ili one gramatike, ovoga ili onoga pravopisa, stvarnosti hrvatske književnojezične i dijalektne rascjepkanosti. Nezaustavljivu širenju Karadžićeva i Daničićeva prijevoda među hrvatskim narodom ispriječila se i treća, prevažna dimenzija: slabost toga prijevoda i prema načelima katoličke egzegeze i hermeneutike, i prema načelima, tada još tek mutno spoznatljive jezične stilistike. BFBS je morao konačno uvidjeti da u hrvatskom narodu ima i jezikoslovnih i teološko-biblijskih stručnjaka čija riječ seže onkraj pravopisno-morfoloških kolebanja te tumačenja i pridržavanja kanonskih propisa, onih koji prijevod mogu ocijeniti sa stajališta struke, tada u svijetu već stasale. A oni su rekli negativnu riječ – ne prijevodu kao cjelini, nego mnogim pojedinačnim mjestima koja mrče svjetlinu cjeline.

Svi su oni, međutim, ipak složni u jednom: Karadžićev je jezik prijevoda još uvijek uzoran jezik, a Karadžić i Hrvatima jezični autoritet i učitelj.

1.7. Zaključak

Mučan je usud pratio Karadžićev i Daničićev prijevod Svetoga pisma u Hrvatskoj. Posebno za Hrvate na latinici tiskano izdanje postalo je povodom ugroze djelovanja BFBS-a na tim prostorima.

Razlozi su toj odbojnosti višestruki, slojeviti i međusobno isprepleteni. Kuzmič misli da je najveći problem bio u tom što BFBS "pri izdanjima Vuk-Daničićeva Svetoga pisma latinicom nije uzimalo u obzir razvoj i specifičnosti hrvatskoga jezika. Stoga se o tim izdanjima, posebice o njihovu jeziku u Hrvatskoj pojavljuju ozbiljne kritike, zbog čega je i njihovo širenje bilo otežano" (Kuzmič 1983: 185). Njegov je sud, bez sumnje, točan, ali to je tek jedan odsječak stvarnosti. Jer on pritom poima jezične prilike u Hrvatskoj dvopolno i disjunktivno: zagrebačka filološka škola naspram vukovcima. Ali takva idealna odnosa opreke bez međudnosa nikada nije bilo. Iveković, dosljedan nastavljatelj i provoditelj karadžićevskih jezičnih načela, svetopisamskomu prijevodu Karadžića i Daničića ne nalazi ozbiljnih jezičnih zamjerki; štoviše, taj prijevod hvali s njegove jezične izvrsnosti. Istodobno on svojim lekcionarom u bitī kodificira i nešto od stare hrvatske jezične tradicije, naprimjer upotrebu imperfeka i aorista, što se, kao jedna od obilježja tzv. "biblijskoga stila" održala do u naše dane. Na drugom kraju stoji Šulek, pobornik zagrebačke filološke škole. A što on kaže o Karadžićevu prijevodu? U cjelini gledajući, stil drži dobrim i popularnim, tako da bi dovoljna bila transliteracija, uz (možda) poneku gramatičku izmjenu. I to samo godinu dana poslije proglašenja ilirske norme službenom! Nakraju, i sâm Veber, najdosljedniji zagovornik zagrebačke filološke škole, ima pozitivno mišljenje o Karadžićevu jeziku, što se dovoljno vidi u korpusu tekstova koji je odabrao za *Slovnícu* i *Skladnju*, a i u njegovu izričitu priznanju: "Ja sam uvijek jako štovao Vuka, i sada ga sve to više štujem, čim se više bavim i čim dublje prođirem u njegova neumrla djela" (Veber 1876b: 49). Dabome, kada dođe do konkretnoga ostvarenja projekta hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta, razlike će se produbiti, prvotne zamisli pokazati nedostatnima, rodit će se potreba za opsežnijim zahvatima. Za sve je to, međutim, trebalo odmaknuti se od općenitih sudova, to jest, prionuti uz tekst. Ali sada (1864, odnosno 1868), o objavljivanju Karadžićeva prijevoda latinicom, to sve još uvijek nije presudno pitanje.

Biblijskoprevoditeljska pitanja, koja će istom postaviti Veber i Voršak po objavljivanju Ivekovićeva lekcionara, uputivši posredno ozbiljnu terminološku i smisaonu kritiku Karadžićevu i Daničićevu prijevodu, nisu nevažna, ali su također drugotna.

Ipak najveće razlike, i najsnažniji razlog zbog kojega je Karadžićev i Daničićev prijevod u Hrvatskoj doživio debakl, treba tražiti na vjersko-teološkom polju. Riječ je, naime, o izdanju protestantskoga biblijskoga društva, služenje kojim je katolicima bilo zabranjeno pod prijetnjom izopćenja unaprijed izrečenoga. Sve je drugo zasjenjeno tom ozbiljnom i tada neuklonjivom zaprekom. Korpus, nadalje, nije sadržavao deuterokanonske knjige, a tekst nije bio preveden prema Vulgati ni s njom usklađen, niti je bio upotpunjen komentarima i tumačenjima, prijeko potrebnima da Apostolska stolica (ili mjesni biskup) uputi tekst na cenzuru i naposljetku, uz potvrdno mišljenje cenzorâ, privoli dati svoj *imprimatur*. Zbog jake ugleda i uopće važne uloge Katoličke crkve u hrvatskim zemljama BFBS je naišao na ozbiljan problem proboja među potencijalno čitateljstvo.

Tek sada nam je obzor toliko proširen i posjedujemo dostatno argumenata da dademo odgovor na pitanje na koje "ljude" Millard smjera kada govori o suprotstavljanju Karadžićevu i Daničićevu prijevodu Biblije u Hrvatskoj. Spomenuli smo da je naraštaj rođen oko 1850. godine učio u školama hrvatski jezik prema ilirskoj normi. No za njega Millardova primjedba ne vrijedi, barem ne isključivo, jer je u vrijeme objavljivanja Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta (1864) te Karadžićeva i Daničićeva prijevoda Biblije (1868), kao i u godinama koje su prethodile Šulekovu izdanju i bile obilježene polemikama i negativnim izvještajima iz Hrvatske, koje je Millard slao u London, prosječna dob toga naraštaja relativno mlada, a kritička svijest nedovoljno istančana, te on nije mogao biti reprezentativnim izraziteljem javnoga mnijenja. Osim toga, treba imati na umu da je, usprkos naporima hrvatske vlade oko obrazovanja, ozbiljenima u reformi pučkoga školstva (1875), visok postotak stanovništva još uvijek bio nepismen (prema popisu iz 1869. godine nepismeni¹⁶² su u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji tvorili udio od 85 % [Gross – Szabo 1992: 44]), tako da se u ocjeni neprihvatanja Karadžićeva i Daničićeva prijevoda Biblije u Hrvatskoj moramo praktički osloniti samo na 15 % pismenoga pučanstva (u popisu iz 1880. godine postotak je bitno viši, za oko 8 %, ¹⁶³ ali različito iskazan, pa ovdje s rezultatima prvoga popisa neusporediv), uz prijeko potrebnu ogradu da je i među pismenima bio tek manji broj onih koji su jezik toga prijevoda mogli vrednovati do osjećaja odbojnosti prema njemu. Nešto je drugo bilo posrijedi. Istina, ljudi nisu taj prijevod prihvatili, ali ne zbog toga (kao što bi se iz Millardovih izvještaja to moglo protumačiti) što bi oni bili kompetentni za donošenje takva suda, nego zato što u pozadini leže

¹⁶² Za potrebe ovoga rada ne uzimamo u razmatranje statistički zanemariv broj onih koji su znali samo čitati, ne i pisati.

¹⁶³ Prema pretpostavkama Mirjane Gross i Agneze Szabo na temelju statističkih usporedbi (Gross – Szabo 1992: 35).

vjerski razlozi neprihvaćanja. Taj se prijevod nije kupovao ni čitao zato što se protiv njega izjasnila Katolička crkva. BFBS-u, k tomu, još jedna okolnost nije išla na ruku: u to su doba u Hrvatskoj, a zahvaljući ulozi Crkve u prosvjećivanju naroda u prethodnim stoljećima, najveći filološki autoriteti još uvijek¹⁶⁴ bili svećenici¹⁶⁵ (Veber, Iveković). I ma koliko su se u pitanjima jezičnih načela Veber i Iveković nalazili na nepomirljivo suprotnim stranama, i ma koliko su Bibliju na narodnom jeziku držali stupom prosvjećivanja društva, oni su, jer su se na njih kao na vjernike i kao na klerike primjenjivale crkvenopravne norme, pod poslušnost bili obvezni odbaciti taj prijevod s njegove štetnosti za vjeru.¹⁶⁶ Njihov je glas bio odlučujući da Karadžićev i Daničićev prijevod (kao, uostalom, i BFBS sa svojim nastojanjima) izide gubitnikom; njihova je pripadnost crkvenoj hijerarhiji prikrila, presrela i obeskrjepila sve jezične argumente, a njihov je autoritet samo ojačao negativno raspoloženje Crkve prema izdanjima BFBS-a, kao i svekoliku onu nesvijetlu djelatnost njezinih službenika s obzirom na postupanje prema kolporterima i Biblijama koje su prodavali. A njihova polemika, bez obzira na to koliko ju mi danas držali poučnom i korisnom, a pojedine argumente visoko znanstvenima, te bez obzira na činjenicu da se ona vodila oko lekcionarâ – dakle bitno liturgijske (crkvene) knjige, a ne oko prijevoda Svetoga pisma u izdanju protestantskoga biblijskoga društva, u bitī je bila tek besciljno (ili u najbolju ruku slabociljno) snatrenje: i jedan i drugi (i Voršak kao treći) bili su podložnici kanonskim propisima Crkve, i kao takvi dužni svoj klerički identitet (*ad observantiam*) pretpostaviti autoritetu argumenta (*ad rem*); njihovo je nadmetanje bilo u sebe zatvorena zbilja, u kojoj su jedini odušak – kad već izlaza nije postojalo – bile zajedljive i duhovite primjedbe poput one rado citirane: "Toljaga na toljagu g. Doktore", pri čem odmah u nastavku Veber toljagu Ivekovićevu proglašava šupljom (Veber 1878: 358).

U današnjem se diskurzu o sudbini Karadžićeva i Daničićeva prijevoda Biblije u Hrvatskoj ta činjenica nehajno previđa. Nije ju uočio ni Kuzmič (navešći kao najveći razlog neprihvaćanja prijevoda jezične argumente) ni drugi nakon njega. Jezično je znanje i njegovo posredovanje, zahvaljujući spoju filoloških kompetencija i pripadnosti instituciji u osobama Vebera i Ivekovića, ipak u konačnici – čak i ako pojam hrvatskoga prosvjetiteljstva zahvatimo jako široko – bio podređen njihovom svećeničkomu poslanju. Pritom priroci vezani uz struje u

¹⁶⁴ Za razliku od konca devetnaestoga stoljeća, kada prvaci jezikoslovlja postaju školovani filolozi, i to laici.

¹⁶⁵ Koji su u jezikoslovlju uglavnom bili samouki i kojima je ono zapravo bilo tek nuzgrednom strukom.

¹⁶⁶ Tu bi se, sasvim s ruba, moglo upitati o dometu slobode njihova znanstvenoga istraživanja i, posljedično, o njihovoj nužnoj raspetosti između uvjerenja i identiteta. S tim Šulek, naprimjer, nije imao problema.

Crkvi: "konzervativan" (Iveković) i "liberalan" (Veber), te uz jezično određenje: "vukovac" (Iveković) i "ahavac" (Veber) postaju i ostaju samo pukim usputnostima.

Što se pak tiče Šulekovih sugestija u vezi s Karadžićevim prijevodom Novoga zavjeta, čak i da su one bile prihvaćene,¹⁶⁷ te da je tekst bio gramatički "popravljen", ne bi se, vjerujemo, bitno promijenilo na stvari. A to se može dokazati sljedećim. U doba poslije Drugoga vatikanskoga koncila i pada Rankovićeva represivnoga režima, kada je Pavao VI. 1966. godine ukinuo indeks zabranjenih knjiga, Katolička crkva postala otvorenijom za prijevode Biblije na narodni jezik, a Crkve reformacijske baštine doživjele svoj procvat, nova izdanja Karadžićeva i Daničićeva prijevoda opet će se intenzivnije proširiti.¹⁶⁸ Nije to vrijeme bilo nehajno za hrvatski jezik; naprotiv, da se norma dobro znala, barem na razini upotrebe, dostatno je pogledati birani prijevod Zagrebačke Biblije. Ne kani se ovdje u potankosti analizirati jedan prijevod u odnosu prema drugomu, navlastito u odnosu prema uspjehu koji je požela Zagrebačka Biblija, jer bi to bilo i kontekstualno i metodološki neprihvatljivo. Pa ipak za naš argument treba reći: uzmemo li (a to uz određene ograde smijemo učiniti) jezik Zagrebačke Biblije kao normiran, onda se može zaključiti da se Karadžićev jezik i sto godina poslije, kada je norma zagrebačke filološke škole napuštena, još uvijek razlikovao od upotrebne norme hrvatskoga jezika (koji je, kao i tada, bio obilježen određenom dvopolnošću – ovaj put na temeljima Novosadskoga dogovora), ali je, usprkos svemu, još uvijek bio "prihvatljiv".

No taj je neuspjeh Karadžićeve i Daničićeve Biblije stvari podosta izbistrio. Jer se, zahvaljujući očitovanjima Crkve, jezikoslovnim i teološkim polemikama, političkim zbivanjima i reakcijama u narodu napokon došlo do zaključka kako bi zapravo izdanje Biblije, da bude hrvatskomu katoličkomu življu prihvatljivo, trebalo izgledati:

- 1) moralo bi se ravnati prema ilirskoj jezičnoj normi
- 2) tekst bi morao biti kolacioniran s Vulgatom

¹⁶⁷ To se nije dogodilo zbog više razloga. Karadžić je branio cjelovitost svojega prijevoda i bio je skloniji da se u njemu ne mijenja ništa – čak ni vlastita imena; budući da je u jeku pripreme latiničnoga izdanja umro, njegova je jezična poimanja nastavio braniti Daničić, koji se također protivio izmjenama u tekstu, pozivajući se na staroslavenski predložak, zajednički pravoslavcima i katolicima, njegovu upotrebu u obama bogoslužjima, štetu koju bi srpska književnost time pretrpjela, te vjerske razlike koje bi se uvođenjem jezičnih razloga dodatno zaoštrile (HAZU – AHAZU – SZ – ODD: XV-7B – Millard, E., 20); Strossmayer, čija se savjetodavna riječ čekala, bio je na putu i nije se oglasio, a Millard se požurio objaviti tekst takvim kakav je, vjerujući da se izmjenama ionako ne bi puno dobilo.

¹⁶⁸ Do te mjere da čak i danas Biblijsko društvo u Velikoj Britaniji Karadžićev i Daničićev prijevod tiska i prodaje kao hrvatsko izdanje .

Vidi <http://www.biblesociety.org.uk/products/bibles/filters/Croatian%20%28hrvatski%29/> (Pristupljeno 20. travnja 2015.)

- 3) trebalo bi sadržavati deuterokanonske knjige Staroga zavjeta
- 4) tekst bi morao biti popraćen bilješkama i komentarima crkvenih otaca i katoličkih pisaca
- 5) tekst bi morali pregledati katolički cenzori i o njem se povoljno izjasniti
- 6) tekst bi trebao odobriti mjesni biskup (pri čem se Strossmayer nametao kao praktički jedini mogući izbor) ili Apostolska stolica
- 7) priređivač¹⁶⁹ je morao biti čovjek uzorna moralna života
- 8) izdavač ne smije biti protestantsko biblijsko društvo, nego Katolička crkva ili netko koga ona ovlasti, odnosno prosudi dostojnim – kako bi dala svoj *imprimatur*.

O svim tim uvjetima načelno se moglo razgovarati osim o jednom: novo izdanje za Hrvate još uvijek je htio pripremiti BFBS. Ako ništa drugo, a ono zato što je bio nositeljem autorskih prava Karadžićeva i Daničićeva prijevoda.¹⁷⁰ A to je dovelo u pitanje i druge nabrojene uvjete.

¹⁶⁹ Ovo je neutralna riječ koja zasad ne određuje terminološki njegov rad – je li to prijevod, redakcija, revizija i sl.

¹⁷⁰ Na što Millard upozorava šaljući BFBS-u prijevod Ivekovićeve prikaza Karadžićeva i Daničićeva prijevoda, objavljen u *Katoličkom listu*, i prenoseći Daničićeve riječi (koji ga je na prikaz vjerojatno i upozorio): "Mr. Daničić has sent me word that he would be no party in translating them [misli se na deuterokanonske knjige Staroga zavjeta, M. K.] and the whole article proceeds on the erroneous supposition that anybody is at liberty to print the book the writer [misli se na Ivekovića, M. K.] probably being not aware of the fact that the copyright belongs exclusively to the Bible Society". CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RS – MC – AB, sv. 122 (BSA/D1/7/122), str. 26–27.

2. NEPOSREDNA POVIJEST ŠULEKOVA IZDANJA NOVOGA ZAVJETA

Za Hrvate u latinicu transliteriran Karadžićev i Daničićev prijevod Svetoga pisma polučio je, kako smo vidjeli, uspjeh bitno slabiji od očekivanoga. Izvještaji o lošoj prodaji, otežavajući uvjeti u kojima su kolporteri djelovali, ali nadasve odbojnost koju su Hrvati prema njima namijenjenom izdanju stali sve više iskazivati, nagnali su Edwarda Millarda, voditelja bečke podružnice BFBS-a, da porazmisli o traženju novih putova i – u ime opstanka djelovanja Društva među Hrvatima – učini kako bilo prijevod prihvatljivijim.

Krenu li se utvrđivati razlozi tog odbojnosti i preispitivati njihova argumentiranost, tada se mora ustvrditi istodobna njihova objektivnost, ali i ideološki kut gledanja. Prigovori gledom na jezik i na biblijsko-teološku točnost prijevoda, koja je do izražaja došla u Ivekovićevu kritičkom prikazu Karadžićeva i Daničićeva prijevoda, te u polemici vezanoj uz Ivekovićev lekcionar, dobrim su dijelom opravdani. Prvo, uputili su ih stručnjaci, znalci u pitanjima hrvatskoga jezika (Veber, Iveković), biblijskih jezika te biblijskoga prevodilaštva (Iveković). Drugo, upućeni su prevoditeljima koji sveti tekst nisu prevodili iz grčkoga i hebrejskoga, zbog čega je točnost prijevoda tek više ili manje uspjelo posredovana. Sâm BFBS imao je, naime, jasno definirano načelo: "The Committee of the Society desire that, whenever practicable, versions should be made and revised from the original Hebrew, Aramaic, and Greek" (RFG 1900: 1). Izdanje naputka iz 1911. dopušta mogućnost odstupanja od njega: "Translators who are unacquainted with the originals are desired to follow the text and margin of the English Authorised or Revised Versions, or, in the case of translators unacquainted with English, some other version sanctioned by The Committee" (RFG 1911: 8). U slučaju Karadžićeva prijevoda od toga se pravila odstupilo zato što je BFBS otkupio već gotov prijevod, dok je Daničiću bilo dopušteno prevoditi iz Tremelliusova, latinskoga izdanja tek nakon mnogo rasprave. Odlučujuću je riječ pritom imala činjenica da je Daničić, o kojem je Millard BFBS-u povoljno posvjedočio kao o "first rate literary character",¹⁷¹ izjavio da, s obzirom na poznavatelja hebrejskoga koji bi mogao pregledati njegov prijevod, "einen Mann, der die Kenntniss hebräischen und der serbischen Sprache besässe, nicht kenne."¹⁷² Nad načelom prevođenja s izvornih jezika u ovom je slučaju konačno prevagnula stvarna potreba –

¹⁷¹ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 87.

¹⁷² HAZU – AHAZU – SZ – ODD: XV-7B – Millard, E., 2.

naime, da će ono, primijeni li se doslovno, "leave a whole nation without the Old Testament for a least another generation."¹⁷³

Ostao je, međutim, stav odbojnosti izazvan činjenicom da je tu Bibliju objavilo protestantsko biblijsko društvo. Millard je znao da se tomu ne može izbjeći. Pa ipak, nadao se da će, ako se ukloni važna prepreka jezika te se Karadžićev i Daničićev prijevod uskladi s hrvatskom jezičnom normom, novo izdanje bolje biti primljeno i – malo-pomalo – pridonijeti ozračju koje je već dugo vladalo u Europi, u kojem će čitanje Biblije pripomoći prosvjećivanju, širenju obzorja i napuštanju (ili barem popuštanju) krutih i uskogrudnih (katoličkih) shvaćanja i odnosa prema protestantima.¹⁷⁴ U toj bi perspektivi postalo manje važno to što svetopisamski tekst nije popraćen bilješkama i komentarima crkvenih otaca i naučitelja (a ta je prepreka također bila neuklonjiva jer tvori preambulu BFBS-a), što ne sadrži starozavjetne deuterokanonske knjige i što nema *imprimatur*.

Millard je svakako htio novo izdanje za Hrvate, no u provođenju svojega nauma ovisio je o odluci BFBS-a. Stoga će, do sredine 1876. godine, njegov naum ostati samo na razini intenzivnih, ali neslužbenih nastojanja.

2.1. U potrazi za priređivačem hrvatskoga izdanja

Dok se, za srpsko izdanje Novoga zavjeta, Karadžić kao prevoditelj nametnuo sâm, prodavši svoj prijevod BFBS-u, a – gledom na Stari zavjet – Daničić je, Karadžićevom zaslugom i preporukom, proizišao kao najkompetentniji filolog i najdosljedniji nastavljatelj Karadžićeve jezične tradicije, s hrvatskim su izdanjem stvari išle nešto teže. U izvještaju koji je Millard poslao u London nakon prvoga susreta sa Šulekom (1863), ističe se da je hrvatski relativno nov jezik, da na njem uopće ne postoji književnost, te da su Hrvati uopće tek nedavno izišli iz barbarstva. Kako je upravo Šulek prvi i potpunije upoznao Millarda s prilikama u Hrvatskoj, smijemo pretpostaviti da je on bio osoba od povjerenja, kojega je Millard usmeno ovlastio da

¹⁷³ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 77.

¹⁷⁴ Valja ipak upozoriti na, u to doba iznenadujuću, činjenicu da Millard denominacijske razlike između katolikâ i protestanata nije polarizirao toliko koliko bismo u prvi čas pomislili. Novije analize, utemeljene na kritičkom iščitavanju arhivske građe BFBS-a, govore u prilog tvrdnji da Millard, nastojeći oko promicanja biblijskih izdanja Društva, nije težio za "prelaskom" katolikâ na protestantizam, već mu je u prvom planu bilo obraćenje svakoga pojedinoga vjernika, koje će ga potaknuti da bude gorljiviji član kršćanske zajednice kojoj je pritjelovljen: "Perhaps suprisingly, however, Millard encouraged the view that spiritual life was to be nurtured in the Catholic Church. [...] As far as possible, however, Millard gave accounts not of those who left Catholic Church but rather of those Catholics who were deeply affected by reading the scriptures" (Randall 2012: 16–17).

– kao jezikoslovni autoritet, tajnik najviše hrvatske znanstvene i kulturne ustanove, te kao protestant – izvidi tko bi bio kadar i voljan prihvatiti se rada oko hrvatskoga izdanja Svetoga pisma.

Još 1863. godine, kada je s Millardom razgovrao o mogućnosti latinične transliteracije Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta, uz poneku jezičnu izmjenju, Šulek je predložio dvojicu mogućih suradnika: Ljudevita Španića,¹⁷⁵ nekadašnjega katoličkoga teologa, a u tom trenutku protestanta profesora u Beogradu, te Đuru Daničića.¹⁷⁶ Nije nam poznat daljnji tijek tih pregovora, te je li Millard stupio u kontakt sa Španićem, ali je posao konačno povjeren Daničiću.

Postavši svjestan da je BFBS pred svojevrsnom alternativom – ili objaviti hrvatsko izdanje ili prekinuti djelovanje u Hrvatskoj – Millard se za pomoć ponovno obratio Šuleku. Od mogućega su se priređivača zahtijevale: duhovna prikladnost – da bude kršćanin koji prakticira vlastitu vjeru, jer mu je latiti se toga posla s molitvom i pouzdanjem u Božju pomoć; znanstvene (teološke) kvalifikacije i jezične kompetencije (RFG 1911: 5). Mali je broj onih koji su tada formalno ispunjavali sva tri preduvjeta.

Bilo je najrazumljivije da iznova bude angažiran Daničić, prvotni prevoditelj. To je, u prijedlogu prerade Karadžićeva i Daničićeva prijevoda za katolike, još 1868. godine iznio u svojem prikazu Iveković: "Vriedni Daničić, koliko ga poznamo, rad bi pri tom poslu pružio pomoćnicu ruku" (Iveković 1868: 392). No već tada, upozoravajući Millarda na spomenuti prikaz, Daničić je odlučno otklonio ne ponudu – jer nje još nije bilo – nego i samu pomisao sudjelovanja u prevođenju deuterokanonskih knjiga ("Mr. Daničić sent me word that he would be no party in translating them" [Kuzmič 1983: 185, bilješka 117]), a kamoli u preinačivanju jezika čiji je vodeći predstavnik bio, jezika koji je branio i promicao u JAZU-u, jezika koji je u zamišljenomu izdanju trebalo prilagoditi ilirskoj normi. K tomu, Daničić nije udovoljavao ni drugim zahtjevima: nije poznavao izvorne biblijske jezike, nije bio teolog, a i njegovi osobni nazori bili su veoma liberalni no kršćanski. No BFBS bi, zahvaljujući Millardu, i s obzirom na njegov dosadašnji angažman, vjerojatno rado učinio iznimku, samo da je Daničić privolio.

¹⁷⁵ Ljudevit Španić bio je katolički svećenik, podrijetlom iz Dalmacije, i pisar duhovnoga stola. Godine 1846, prigodom dolaska sestara milosrdnica u Zagreb, napisao je, i objavio u tiskari Ljudevita Gaja, programatsku knjižicu pod naslovom *Mnjenje o koristi novouvedenog u domovinu našu zavedenja reda Sestarah milosrdja. Reč u duhu vremena*. Nedugo nakon toga napustio je svećeničku službu i otišao u Beograd. Ondje je predavao latinski i francuski jezik u beogradskoj polugimnaziji, u liceju i u artiljerijskoj školi. Za osnovne informacije vidi Ibrovac 1929: IV/715.

¹⁷⁶ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 87.

Objavljivanje Ivekovićeve lekcionara (1875) izazvalo je žestoku i zajedljivu polemiku u kojoj su, osim Ivekovića, sudjelovali Veber i Voršak, sva trojica katolički svećenici i (predmnijevano) osobe duhovno prikladne. Veber je bio istaknuti filolog, autor *Slovnice* i *Skladnje*, dobar poznavatelj hrvatskoga jezika, najustrajniji zagovornik zagrebačke filološke škole te kao takav jedan od najkompetentnijih tumača i primjenitelja ilirske norme, od 1862. propisane u školama. Manjkala mu je, međutim, formalna najviša teološka naobrazba (biskup Haulik poslao ga je na doktorat iz teologije koji, po svemu sudeći, nikada nije stekao [Švoger 2009: 108]). Stoga on, vrstan doduše u jeziku hrvatskom, nije bio kvalificiran kao biblijski prevoditelj i egzeget, što mu je u polemici spočitnuo Iveković. I Iveković i Voršak, pak, položili su *rigorosum* iz Biblije i kao takvi bili su kvalificirani za poučavanje biblijskih predmeta na teološkom fakultetu. No predavao je samo Iveković, i jedini je on dostatno dobro znao biblijske semitske jezike.

Do uključivo 1876. godine Šulek se osobno poznao samo s Veberom i s Ivekovićem. No prijedlogom za priređivanje hrvatskoga izdanja Biblije Šulek se najprije obratio upravo Voršaku. Kako je i zašto to učinio, još uvijek ne možemo u potpunosti dokumentirano objasniti. Ipak, dosada nepoznata građa omogućuje nam da dosadašnje hipoteze, koje je izvorno iznio Kuzmič, iščitamo u novom svjetlu i tako pripomognemo vjernijoj povijesnoj rekonstrukciji.

Pred kraj polemike nastale po objavljivanju Voršakova lekcionara (1878), u kojoj su sudjelovali Iveković, Veber i Voršak, a koja je, iako znanstvenim argumentima slabija, tonom, osobnim uvredama i međusobnim podmetanjima nadvisivala polemiku iz 1875. godine, o Šulekovim je nastojanjima da za pripremu hrvatskoga izdanja Biblije privoli najprije Voršaka, a onda i njega, Ivekovića, progovorio Franjo Iveković.

Voršak i opet kaže, da je svoj rad začeo i dočeo povodom mojeg evangelistara. Ja znam za drugi početak bavljenju njegovu biblijom. Britansko i inostrano biblijsko društvo htjede Novi Zavjet za hrvatski narod izdati većma udešen po Vulgati i po Zagrebačkoj slovnici nego-li je prievod Vukov. Ne znam, kako se je ono društvo namjerilo na Voršaka; nu znam, da je taj Rimski kanonik, premda je mogao znati, kako se je sv. Rimski stolica već više puta izjavila o društvu onom, bio odmah pripravan za dobre novce poslužiti društvu. Rimski kanonik lati se zbilja prevodjenja i pošlje prievod društvu cenzorom, nu ovi – ponajbolji poznavaći našega jezika – zabace mu rad kao ruglo na bibliju i na jezik hrvatski. Po tom bih ja pozvan, ne bih-li hotio preuzeti posao? Ja odgovorih, da kao katolik a još više kao katolički svećenik ne mogu za nikakovu plaću da stupim u službu društvu protestantskomu, antikatoličkomu, od svih papa, počamši od Pija VII. do Pija IX. osudjenu. Od onoga vremena počima Voršakovo bavljenje biblijom; da nije bilo onoga poziva, ne bi bilo ni njegove kritike o mojem evangelistaru ni njegova evangelistara. Imajuć već prevedenih čitanja i

evangelja, nije hotio da ih baci u koš, nego prepravivši ih morda što god, usreći njimi biskupiju Djakovačku, – prievodom kao ruglo na bibliju i na jezik hrvatski već zabačenim (Iveković 1878a: 368).

Osvrćući se na taj Ivekovićev tekst Kuzmič je istaknuo da je riječ o zanimljivoj, ali nedokumentiranoj tvrdnji, odnosno o Ivekovićevoj optužbi (Kuzmič 1983: 187–188), i to iz dvaju razloga: jer se u arhivu BFBS-a ne nalazi ni najmanja indikacija da je Voršak doista bio angažiran ili da je to trebao biti, te zato što je Društvo "u to vrijeme bilo veoma zatvoreno za suradnju s katolicima, a posebno s katoličkim bibličarima-prevodiocima"¹⁷⁷ (Kuzmič 1983: 188).

Potvrdu da ipak nije riječ o pukoj i neutemeljenoj optužbi Kuzmič je pronašao u Šulekovoju ostavštini, pohranjenoj u Arhivu HAZU-a – pismo datirano 4. siječnjem 1876. koje je Voršak uputio Šuleku:

Istina je što Vam je kanonik Rački dojavio. Ja sam voljan a i spreman Vukov, recimo Daničićev, novi zavjet pohrvatit. Razumijmo se točno. 1° što je smisla, izpravit što je u Vuka nejasna, netočna a i nevierna po kalupu latinske Vulgate i grčkoga izvornika. Uza svu hvalu, koje je s mnoge ruke prevod Daničićev dostojan, ima u njem manâ od sve tri spomenute vrsti. U toj struci posô površan nebi nam, ni knjizi našoj bio mnogo nasporan. 2° što je jezika na sploh, i naposebice pravopisa i gramatike, popravljajuć ja rád Vukov nisam rád otudjit se zakonom, koji danas rabe svim dobrim književnikom hrvatskim. Po tom nisam rád popravljat, a da skrivim (gdje nije skrajne nužde) korenici našega jezika: natpis mj. nadpis – ili danas obćenitomu (uz malašnu iznimku) pravopisu: čugjaše se mj. čudjaše ili čudijaše se; doću mj. doći ću – ili padežom danas barem s velike pole prihvaćene gramatike: na nebesima mj. -ih, svijem srdcem mj. svim, onijeh – ih. Razloživši Vam tako u obće pravila, kojih bih se ja držao popravljajuć Daničićev prevod i što je smisla i što je jezične forme: lahko ponimiste [?], koliko bi taj prevod po meni bio preobražen, prvo; a drugo, i koliko bi zadaća mene po tom poslu zapala. Prvo i prvo dakle nastaje upros: je li onaj Inglez ili njegov poručnik voljan tako preradjen prevod tiskati? Ako dá, to ću se ja toga zadatka čim prije prihvatiti; a Vi stari u tom vještak, Vi prisudite prikladnu nagradu mojemu trudu: ja osud Vaš brezobzirce podpisujem. Eto ga o što Vas prosim da me obaviestite. Šaljem Vam nekoliko komada, za da vidite, koliko bi moj prevod (ili pravo izpravak: jer naši prevodi mnogo su stariji i od mene i od Vuka ili Daničića) bio različan od Vukova.¹⁷⁸

Na temelju toga pisma, Ivekovićevih navoda iz polemike te pretrage arhivskih fondova, koja nije urodila daljnjim potkrepama, Kuzmič je iznio sljedeću pretpostavku: Šulek je, u Millardovo ime, no neslužbeno, tražio prikladnu osobu, vrsnu u biblijskim znanostima i

¹⁷⁷ Kuzmič tu tvrdnju iznosi kao općeprihvaćenu, ali je ne potkrepljuje, iako je ona sadržajno takva da je to trebao učiniti. Jer moglo bi biti i to da je BFBS bio zatvoren za suradnju s katoličkim biblijskim prevoditeljima upravo s njihovih dogmatskih i kanonskih prepreka da se u prevođenju Biblije združe s krivovjercima.

¹⁷⁸ HAZU – AHAZU – SZ – OBŠ: XV-19/f21: "Razna pisma Šuleku", str. 1–3. Cjelovit prijepis toga pisma donosimo u prilogu 17.

u jezikoslovlju, koja bi pripremila hrvatsko izdanje Biblije. Najvjerojatnije je Rački, koji je pripadao Senjsko-modruškoj biskupiji, bio blizak Strossmayerov suradnik te radio u Akademiji (bivajući po tom trojem blizak i Šuleku i Voršaku), Šuleku predložio Voršaka kao mogućega suradnika. Voršak je ponudu prihvatio i poslao Šuleku ogledne primjere ispravka Karadžićeva prijevoda, s kojima Šulek nije bio zadovoljan, pa je daljnja suradnja prekinuta. Pritom se ne može dokazati da je Voršak doista bio službeno angažiran. Ivekovićevu, pak, tvrdnju da su cenzori BFBS-a odbacili prijevod "kao ruglo na bibliju i na jezik hrvatski", Kuzmič ocjenjuje kao vjerojatno podmetanje.¹⁷⁹ Dokaza da je za pripremu hrvatskoga izdanja nakon Voršaka bio angažiran Iveković također nema, iako mu je Šulek možda – neslužbeno – usmeno uputio takvu ponudu (Kuzmič 1983: 188–189).

Odmah da anticipiramo: Kuzmičeva je hipoteza točna, ali i nepotpuna. Polemika vezana uz Voršakov lecionar imala je nešto drugačiji epilog. Ona, naime, nije – kako su to mislili Kuzmič (1983: 188–189; 2005: 225–226), Fućak (1975: 297), Vince (2002: 618) i Pranjković (2006: 154), završila Ivekovićevim trodijelnim tekstom naslova "Utuk", na čijem se kraju u bilješci nalazi napomena uredništva: "Tim izjavljujemo dugu razpru o evagjelistarih [*sic!*] podpuno dovršenom i izcrpenom, te nećemo više od nikoga ništa o toj stvari primati. Ako-li bi preč. g. dr. N. Voršak mislio, da mu je još štogod reći na obranu svoju i svojeg evagjelistara, moći će to zgodno učiniti u Glasniku one biskupije, u kojoj je evagjelistar njegov propisan" (KL 44/1878: 383). Već se u 51. broju *Katoličkoga lista* uredništvo ponovno očitovalo, obznanjujući da se, iako je polemika oko lecionara okončana, javio Voršak sa zahtjevom da mu se omogući obrana od Ivekovićeve klevete da je surađivao s BFBS-om, pozivajući se pritom na zakon o tisku. Uredništvo je, doduše, stalo na Ivekovićevu stranu, uvjereni da je "posve istinito, što je preč. g. dra. Voršaka moglo najviše boliti: o njegovu odnošaju prema englezkomu biblijskomu društvu" (KL 51/1878: 440), ali je, vjerojatno iz opreza (da se ne ogriješi o zakon), odlučilo objaviti one dijelove Voršakova teksta koji se tiču nepravdi nanesenih Voršaku osobno, ispuštajući pritom dijelove teksta koji bi se ikako mogli shvatiti kao nastavak polemike. U 52. broju na taj je tekst reagirao Iveković kratkim priopćenjem (Iveković 1878b), držeći potrebnim komentirati Voršakovu ispovijest i još ga jednom dovesti u vezu s BFBS-om.

¹⁷⁹ Koje u toj polemici, uzme li se u obzir obilje drugih teških riječi i insinucija, ne bi bilo ništa neobično.

U tim se dvama tekstovima, dosada neopaženim,¹⁸⁰ iznose podaci koji dopunjuju sliku o predloženom, ali neostvarenom Voršakovu angažmanu za BFBS. Voršak nam otkriva važne pojedinosti o tom kako je do njega došlo.

U listopadu 1875. Voršak je u neformalnom razgovoru s Račkim o Karadžićevu prijevodu Svetoga pisma priopćio da je voljan samoinicijativno kolacionirati prijevod s Vulgatom i ispraviti ga. Čini se izglednim da je pritom imao na umu prijedlog koji je u prikazu latiničnoga izdanja Karadžićeva i Daničićeva prijevoda razradio Iveković. Iako tada, prema Voršakovim riječima, nije ni na koji način bilo riječi o ulozi BFBS-a u tom projektu, opravdano pretpostavljamo (zajedno s Kuzmičem) da je Rački o toj Voršakovoj namisli pripovijedao Šuleku, koji je Voršaku 27. listopada 1875. uputio pismo koje Voršak dijelom citira:

Preč. g. G. kanonik Rački kazao mi je, da ste voljni pohrvatiti Vukov prijevod nov. zavjeta. Meni je poznato, da bi englezko bibliofilsko društvo dragovoljno preštampalo tako popravljen novi zavjet sa psaltirom. Izvolite se dakle čim prije prihvatiti ovoga, po mojem mnienju za hrvatski narod vrlo važnoga i korisnoga posla, jer dosada neimamo prava hrvatskoga prijevoda. Radi se samo o tom, da se Vukov prijevod samo toliko promieni, koliko potrebuje smisao i hrvatska knjiga. Izvolite zasada jedno 2 poglavlja onako prirediti, pa meni poslati, a naznačiti, koliko ištete honorara za svoj trud (KL 51/1878: 440).

Budući da Voršak, prema vlastitu priznanju, Šuleku na njegovo pismo nije odgovorio, to mu je Šulek 12. prosinca iste godine iznova uputio pismo u kojem stoji: "Negdje na izmaku listopada *ja* sam Vas u ime bibliofilskoga ponudio, da pohrvatite Vukov Novi zavjet, pa sam i razložio svoje mnienje, kako bi se to imalo izvesti. Nedobiv sve do sada odgovora, neznam šta je, il Vam pismo ono nije prispjelo, ili neimate volje k tomu poslu; s toga Vas uljudno molim, da me u malo riečih obaviestiti izvolite, što je i kako je" (KL 51/1878: 441).

Voršak priznaje da ni na to pismo, prekršivši pravila uljudnosti, nije otpisao Šuleku. No istom kada je od Ivekovića 26. prosinca primio na poklon primjerak lektionara, procijenivši prijevod slabim, preveo je, prema rimskom misalu četiri novozavjetne perikope (iz Heb, Dj, Lk i Mt), prijevodu na rubnicama dodao bilješke i kolacionirao ga s Ivekovićevim i Karadžićevim prijevodom. Tada se, 9. siječnja 1876,¹⁸¹ prvi put pisano obratio Šuleku. Osvrćući se u pismu ne samo na Karadžićev prijevod Biblije nego i na Ivekovićev prijevod lektionara, prema tomu prijevodu dogotovljen, Voršak je, svjedoči, obrazložio Šuleku kako on shvaća rad na novom izdanju: ozbiljno i temeljito, te da ga nije moguće dovršiti u kratkom

¹⁸⁰ Iako ih je objavio Krtalić (1982: III/547–550), uočili smo ih, naprotiv, prelistavajući *Katolički list*.

¹⁸¹ U svom tekstu Voršak navodi datum 9. siječnja; pismo je, međutim, datirano 4. siječnjem.

roku. Uz pismo poslao mu je i one četiri prevedene perikope, kao ogled, moleći ga da mu ih vrati, jer mu trebaju za sastavljanje kritike Ivekovićeve lekcionara.

Šulek se Voršaku ponovno pismom javio 20. siječnja 1876. godine. Pregledavši ogledni prijevod četiriju perikopa odgovorio je Voršaku ovo:

Kad me pitaš, pravo ću ti kazat! Gledeć na prevodjenje nov. zavjeta posve se s Vami sudaram; kako ste Vi stvar shvatili, naime, da bude prievod jasan, vjeran i prosto uzvisit, kao što je i original. [...] Odavde ćete razabrati, da bi se i Vi morali kod toga posla okaniti svojih možebiti omiljelih filologičkih ideah, a pred očima držati samo interes vjere, naime, da se privabi što više štioch sv. pismu, koje se osobito kod nas za čudo slabo poznaje, dočim n. p. u Njemačkoj i Českoj svaka kuća ima svoju bibliju. Akoprem nisam do sada sreće imao potanko Vas poznavati, opet supponujem kod Vas toliko svećeničke zataje samoga sebe, da ćete se, negledajuć na one formalnosti, posla primiti, ter učiniti sebi glas, a rodu dati korist. Ja nevidim prečega sredstva, koje bi doskočilo bujnomu širenju prostoga materializma, nego što je pomnjivo čitanje sv. pisma, naročito nov. Zavjeta. Ta je bolest razširenija nego što i sluti svećenstvo. Dakle ovdje valja u istinu 'ad majorem gloriam Dei.' To i jest uzrok, zašto se ja za tu stvar zauzimljem, pa bar nećete da Vas ja u tom nadmašujem. Dakle zamahni i odgovori čas prije, da mogu izviestiti moga komitenta, koj se nemože načuditi, kako se kod nas nemože naći čovjek za tako koristno djelo. [...] Evo malenkostih (o jeziku), koje primietih, ne da Vam se namećem za censora, nego da vidite, da sam pomnjivo Vaš pokus izpitao. Tu l' a voulu! Ja mislim, da ste Vi sav posao odviše na široko zasnovali. Svakako Vas liepo molim, da me čas prije obaviestite, što ste nakanili (KL 51/1878: 441).

Iveković se u svojem priopćenju zadržao uglavnom na komentiranju Voršakova teksta, ali je pritom prenio i nekoliko dragocjenih informacija.

Premda se je Sveto Pismo izdano Britanskim i inostranim biblijskim društvom u našem narodu mnogo razpačalo, društvo ne bijaše još ni tiem zadovoljno, jer mu je bilo doglašeno, da bi se još i više razširilo, naročito u katoličkom dielu naroda našega, da nisu u njemu 1. vlastita imena pisana po staroslovienskom ili, volite reći, po grčkom izgovoru, n. pr. Isus sin Navia (Josue filius Nun), Vitlejem (Bethlehem), Voz (Booz), Ovid (Obed), Juj (Jehu), Kifa (Cephas) i t. d.; i 2. oblici govora hercegovačkoga (n. pr. učenicima svojijem i t. d.), kojih jošte nisu svikli ljudi naši imenito Čakavci i Kajkavci. S toga se društvo uteče g. dr. Šuleku, ne bi-li on sâm pre naredio Sveto Pismo za katolički diel našega naroda, ili našao koga, tko bi se hotio mašiti toga posla. Gosp. dr. Šulek s veoma pohvalne obzirnosti na katolike, medju kojimi živi, mišljaše, da će biti prikladnije, ako taj posao za Hrvate katolike obavi svećenik katolički nego-li on protestant; pa kako se kao tajnik Akademije gotovo svaki dan nadje s predsjednikom njezinim, izreče misao svoju njemu. G. predsjednik sastavši se po tom s Rimskim kanonikom Voršakom, pripovjedi ovomu, što Britansko biblijsko društvo ište preko g. dr. Šuleka. Rimski kanonik odmah izjavi, da je pripravan učiniti, što društvo hoće. Gosp. predsjednik Akademijski javi g. dr. Šuleku pripravnost Rimskoga kanonika, a g. Šulek pisa tada (27. listopada 1878.) Rimskomu kanoniku Voršaku: [...]. Na ovo pismo Rimski kanonik Voršak ne odgovori da kako ništa, jer nije ni trebalo, nego se odmah svojski lati posla t. j. pre naredjivanja ili prevodjenja, pa kad je već dobrano toga svršio, pošlje g

dr. Šuleku nekoliko perikopa na ogled. Britansko društvo, disponujuć milionima, ne ište ni od koga ništa badava, pače plaća radnike svoje sjajno. Pomislimo, da je Voršak najnesamoživiji stvor ovoga svijeta, opet ne će nitko moći vjerovati da je on, Rimski kanonik, već unapred izjavio, da će za ono prebogato protestantsko društvo raditi badava; za to mu i pisa g. dr. Šulek: 'Naznačite, koliko ištete honorara za svoj trud.' Kad je ogled Voršakov bio odbačen, onda se da kako honorar nije ugovorio. – Poslie toga bijah ja pozvan, ne bih li se prihvatio onoga posla; zašto niesam mogao to učiniti, rekoh u Utuku. Ovo je gola istina; ona se prosjanje i kroz sâmu tmušu exposéa Voršakova. Što je u njemu osim ovoga, prosta je šljeparija (schwindel) (Iveković 1878b: 449–450).

I prije kritičkoga vrednovanja jednoga i drugoga teksta upada u oči da Voršak piše autobiografski, dočim Iveković iznosi stvari novinarsko-kolumnistički, kao neposredni svjedok događajâ, držeći potom potrebnim ono izviješćeno komentirati. Kako je dopisivanje bilo ograničeno na Šuleka i Voršaka (uz usmeno posredovanje Račkoga), postavlja se pitanje kako je Iveković znao za tijek zbivanja te za neke pojedinosti koje Voršak nije bio naveo (usporedi emfatičnu Ivekovićevu rečenicu iz "Utuka": "Ja *znam*¹⁸² za drugi početak njegovu bavljenju biblijom" [Iveković 1878a: 368]). Netko mu je, zaključuje se, o tom morao pripovijedati. To su (isključujemo pritom Voršaka zbog njegove vlastite izjave: "Ja osim dra. Šuleka nikomu o prevadjanju sv. pisma pisao nisam" [KL 51/1878: 441], nadalje zato što bi stvar bila apsurdna, a i stoga što bi se Iveković u polemici sigurno pozvao na Voršakove riječi kako bi ga učinkovitije porazio) mogli biti ili Šulek ili Rački. Iako se ne može isključiti da je Rački o tom razgovarao s Ivekovićem, čini nam se daleko vjerojatnijim da je to bio upravo Šulek. Rački je, naime, ako je i bio povezao Šuleka s Voršakom, pa i ako je, iz razgovorâ sa Šulekom, bio znao za daljnji razvoj događaja, teže mogao biti upućen u pojedinosti, poput one da se BFBS utekao Šuleku kako bi on, ili netko drugi, ispravio Karadžićev i Daničićev prijevod, te Šulekove zadržke da on pristupi pripremi izdanja Biblije za katolike, jer tomu kao protestant nije dorastao. Naprotiv, ako je Šulek razgovarao s Ivekovićem o pokušaju da ostvari suradnju s Voršakom, tada mu je mogao spomenuti i ponudu BFBS-a da on sâm (Šulek) pripremi hrvatsko izdanje Biblije te, s njom u vezi, vlastito nećkanje. Osim toga, tada bi Ivekovićeva tvrdnja da se BFBS, nakon Voršaka, s ponudom angažmana obratio njemu, izišla iz okvira polemičkoga nadglasavanja i iznošenja sitnih neistina radi podizanja ugleda i dokazivanja premoći, i dobila na vjerodostojnosti, napose ako uzmemo u obzir da je Šulek doista bio nezadovoljan Voršakovim oglednim prijevodom te se bibličaru i jezikoslovcu Ivekoviću obratio za savjet.¹⁸³ Konačno, da su Šulek i Iveković bili nekako u kontaktu u vezi

¹⁸² Kurziv je naš.

¹⁸³ Preuzetno bi bilo kategorički tvrditi da je Šulek doista ponudio Ivekoviću angažman, makar i u neslužbenim okvirima, u kojima je Šulek pripremno tragao za priređivačem. Moguće je da ga je samo upitao za mišljenje, što

s Karadžićevim i Daničićevim prijevodom Svetoga pisma, zasvjedočeno nam je još 1876. godine u polemici oko Ivekovićeve lekcionara. Prigovarajući Ivekoviću ropsko povodjenje za Karadžićevim jezikom, Voršak se poziva i na neimenovani autoritet, pri čem je neupitno riječ o Šuleku:

Da što dosada napisah nije samo moja, nego mnogoga i mnogoga, dokazà mi nedavna najstariji, najradeniji i prezaslužni naš književnik ovako mi pišuć: 'Englezkoga bibliofilskoga društva agentu stigoše tužbe iz naše zemlje, da je Vukov prievod pisan jezikom i gramatikom različitom od one, što rabi u hrvatskih školah, gdje su ljudi štiti naučili, zato (da) ga je mučno razumiti, te ljudi (da) zaziru od čitanja. Ovoj mahni (sic) treba doskočit itd.' (Voršak 1876a: 81).

U odgovoru na kritiku Iveković se također poziva na istoga književnika:

Kad već V. napominje, što mu je najstariji, najradeniji i prezaslužni naš književnik pisao za mnijenje nekoga agenta o prievodu Vukovu, spomenut ću i ja, da je isti onaj književnik mene bio pozvao, ne bi li ja hotio Vukov prievod prenarediti po Vulgati za katolički diel našega naroda, i da se isti književnik vrlo čudi, kako se je Vukov prievod prije hvalio do neba, a sad se kudi do zla Boga! (Iveković 1876b: 111).

Ta dva navoda mogli bismo relativno sigurno ubicirati: (Šulekove) riječi, koje citira Voršak, gotovo su sigurno dijelom jednoga od pisama koja je Šulek uputio Voršaku, i to najvjerojatnije prvoga, u kojem ga upoznaje s problematikom neprikladnosti Karadžićeva i Daničićeva prijevoda za Hrvate. Ivekovićev, pak, navod vrlo nalikuje na ono što će poslije ponoviti u "Utuku" i u nenaslovljenom priopćenju kojim završava polemika oko Voršakova lekcionara. S obzirom na to da Iveković čak triput ponavlja jednu te istu stvar (uz izričajne varijacije), postoji velika vjerojatnost da su njegovi navodi istiniti, to jest da mu se Šulek doista obratio molbom da pripremi hrvatsko izdanje Biblije, nakon neuspjela Voršakova pokušaja, i da je navedeni Šulekov tekst sastavnim dijelom molbe upućene Ivekoviću.

Usporede li se "Utuk", "Uztuk na utuk"¹⁸⁴ i posljednje Ivekovićevo priopćenje, otkrivaju se određene proturječnosti, od kojih neke možemo razrješiti zahvaljujući Šulekovu pismu Voršaku (za čiji sadržaj, a vjerojatno ni za samo postojanje, Iveković nije znao) i dosada stečenim spoznajama, a druge ostaju nedorečenima i otvorenima.

- 1) Iveković tvrdi da je začetnik ideje o posebnom, hrvatskom izdanju Karadžićeva i Daničićeva prijevoda Svetoga pisma BFBS, uz Šulekovo posredovanje,

je u polemici Iveković prikazao kao gotovu ponudu. S druge strane, Šulek je u vrijeme te polemike bio akademik i tajnik Akademije, osoba ugledna, pa je upitno koliko bi se Iveković usudio izvrtati njegove riječi i uvlačiti ga u polemiku lažno se na nj zaklinjući.

¹⁸⁴ Voršak je tako nazvao svoj nastavak polemike i uredništvo je taj naslov priopćilo, iako je tekst objavilo, bez naslova, u rubrici "Viestnik".

dočim Voršak ističe da se ta ideja rodila u njega. Voršakove su riječi, ako se uzmu izvankontekstualno, svakako preuzetne. No ne bi se, na temelju Voršakovih riječi, mogla posve sigurno isključiti mogućnost da je Voršak, ne znajući za prethodna nastojanja BFBS-a, u razgovoru s Račkim došao na ideju da sâm preuredi taj prijevod, o čem se očitovao Račkomu, a ovaj Šuleku. Drugim riječima, nije nemoguće da je Šulek, Millardovom uputom, neslužbeno (jer se u Londonu tada još nije razmišljalo o posebnom izdanju Biblije za Hrvate) tragao za mogućim suradnikom na projektu hrvatskoga izdanja, a da je Voršak neovisno o njem razmišljao o popravljajući Karadžićeva i Daničićeva prijevoda. Koliku je ulogu pritom imao Rački, teško je točno odrediti, iako se čini vjerojatnim da je sa Šulekom o tom već prije razgovarao. Na posredovanje Račkoga, uostalom, hipotezom je uputio i Kuzmič: "Netko mu¹⁸⁵ je predložio da se za taj posao angažira Voršak, najvjerojatnije Rački, koji je bio blizak obojici" (Kuzmič 1983: 189; vidi i Kuzmič 2005: 226) – Voršaku po biskupijskoj pripadnosti i prijateljevanju sa Strossmayerom, a Šuleku po zajedničkom radu u JAZU-u (Kuzmič 1983: 189, bilješka 139). Ivekovićeve je teza, dakle, svakako točna, ali – ako Voršak ne preuveličava vlastite zasluge, nego iznosi istinu – i nepotpuna.

- 2) Iveković je optužio Voršaka da je znao kako će izdavač toga prerađenoga, hrvatskoga izdanja biti BFBS, dok je Voršak te njegove optužbe odbacio kao neistinite. Voršak, sva je prilika, doista nije poznavao nikoga iz BFBS-a; u pismu Šuleku, naime, referirajući se na Millarda, piše "onaj Inglez", a iz sintagme "njegov poručnik" razvidno je da ne zna kako je upravo Šulek Millardova osoba od povjerenja za Hrvatsku. Međutim, samim njihovim spominjanjem izranja opravdana pretpostavka da je Voršak raspolagao barem s temeljnim informacijama (tako je bez daljnjega morao znati da je Karadžićev i Daničićev prijevod objavio BFBS), pa njegovo ograđivanje od moguće povezanosti s BFBS-om djeluje kao ispričavanje za neznanje. *Katolički list* bio je, naime, časopis Zagrebačke nadbiskupije, prilično konzervativno usmjeren i tuđ štrosmajerovskim širokim pogledima i općenito ozračju koje je vladalo u Đakovačkoj biskupiji. Voršakova izjava: "Laž je dakle i kleveta, da se je englezko društvo na mene namjerilo, ili da sam ja bio u kakvu god doticaju s

¹⁸⁵ Misli se na Šuleka.

njime" (KL 51/1878: 440), kako god da je mi shvatili – čak i kao krivokletstvo – razumljiva je, jer ona ničim posebno ne strši nad inače neobično oštrim tonom cijele polemike; k tomu, pretpostavimo li da je Voršak, hineći neznanje, namjerno zatajio istinu, možemo biti prilično sigurni da je to učinio zato da kao katolik i svećenik Katoličke crkve spere sa sebe ljagu suradnje s protestantskim biblijskim društvom (koja, na kraju krajeva, nije ni ostvarena) i tako umakne mogućoj kanonskoj sankciji, predviđenoj za to djelo. I konačno, ima još jedan, sasvim praktičan razlog: sudbina je njegova lekcionara, na koji su se nemilosno obrušila dvojica najvećih biblijskih i jezikoslovnih, uz to crkvenih, autoriteta, Vebera i Ivekovića, ovisila o ishodu polemike, pa se iz nje trebalo izvući neporaženim.

- 3) Iveković nije osporio da su na ogled poslane četiri prevedene perikope, ali je pritom istaknuo da se Voršak javio Šuleku tek "kad je već dobrano toga svršio" (Iveković 1878b: 449) – to jest, nakon što je preveo veći dio teksta. Voršak, tomu nasuprot, ističe da je Šuleku poslao samo ono što je napravio. Vidjevši da je Ivekovićev lekcionar slab, on je preveo četiri perikope, koje je potom dao Šuleku na procjenu. Da drugoga prevedenoga teksta tada Voršak nije imao, u prilog tomu svjedoči dvoje: relativno kratak rok od prvoga Šulekova javljanja do Voršakova odgovora (sasvim malo više od dva mjeseca), u kojem je Voršak, uz druge obveze, teško mogao dogotoviti (pogotovu ako uzmemo zaozbiljno da je Voršak iznova prevodio, "i taj svoj prevod in margine popratio Notami sravniv svoje sa Ivekovićem i Vukovim" [KL 51/1878: 441]) veći dio lekcionara, nekmoli Novoga zavjeta ili Biblije, a zatim i Voršakova molba upućena Šuleku da mu ogledni prijevod vrati. Taj mu je tekst, naime, trebao za kritiku Ivekovićeva lekcionara, koja će u *Katoličkom listu* uslijediti dva mjeseca poslije. Voršak je, čini se, govorio istinu, jer je već Kuzmič spomenuo da u Arhivu JAZU-a nije mogao pronaći primjerak spomenutih ispravaka (Kuzmič 1983: 188, bilješka 137), što bi pak upućivalo na to da mu ih je Šulek vratio.¹⁸⁶ Zbog toga su Voršakove riječi:

Ovo datumi potvrđeno pripovijedanje neprevarljivim je dokazom: 1. da ja prije primljenoga Ivek. evangelistara ni pera zamočio nisam za izpravak Vukova prijevoda; 2.

¹⁸⁶ Ali tada je molba za povratom morala biti napisana na samom oglednom prijepodu, priloženom uz pismo, jer se u pismu, koje nam je sačuvano, ona ničim ne spominje.

Da do toga nisam imao priprave ni jedne glavizne iz nijednoga sv. pisca; jerbo da jesam, bio bih bio po Šulekovu savjetu priredio 'jedno 2 poglavja', i to počam po naravnom redu, po sv. Mateju, a nebih bio odabrao iz evangjelistara četiri perikope, i to po 4 raznih sv. piscih (KL 51/1878: 441),

najvjerojatnije istinite.

- 4) Iveković predbacuje Voršaku da je na suradnju s BFBS-om pristao odmah, bez prethodna razmišljanja, isključivo poradi "dobrih novaca" koje mu je Šulek u ime Društva, raspoložućega golemim bogatstvom, širokogrudno obećao. Voršak se, pak, brani da u njegovu odgovoru Šuleku "neima ni sjene o honoraru, za koj me bijaše upitao g. akademik u svom prvom pismu; a da sam se bio dao u službu onomu društvu bio bih jamačno udario plaću svojemu trudu" (KL 51/1878: 441). Pogledamo li Voršakovo pismo Šuleku, vidjet ćemo da honorar spominje, prepuštajući posvema Šuleku sud o njegovoj visini; neistinita je, prema tome, Voršakova tvrdnja da u pismu nema ni najmanje naznake o primjerenoj nagradi. No moglo bi se u hipotezi ići dalje i reći da Voršaku presudno nije bio financijski aspekt suradnje, već želja da svojim prijevodom zasjeni Ivekovićev lekcionar. S druge strane, Iveković također podmeće Voršaku, a to vidimo u ironičnom kontrapozicioniranju zamamnoga honorara nedvosmislenomu stavu Rimske stolice o BFBS-u (udara, dakle, Voršaku na savjest argumentom pravovjerja), kao i u zlobnom interpretiranju Šulekove rečenice: "Naznačite, koliko ištete honorara za svoj trud" – kao da su sredstva Društva neograničena te je Voršaku slobodno da sâm odredi primjerenu nagradu.
- 5) Osvrćući se na Voršakov ogledni prijevod, Iveković govori o "cenzorima", u množini, a Voršak samo o Šuleku, kojega čak i ne naziva cenzorom, jer uz riječ *cenzor*, citirajući iz Ivekovićeve "Utuka" stavlja upitnik. Čini se da Iveković množinom namjerno preuveličava stvar (možda je riječ i o figuri tzv. majestetskoga plurala), kako bi dojmljivije pokudio Voršakov prijevod, to više, što iz Šulekova posljednjega pisma Voršaku izlazi da Šulek nije bio nikakav "službeni" cenzor BFBS-a, već su njegove primjedbe bile isključivo savjetodavne (no ipak i normativne) naravi ("Evo malenkostih [o jeziku], koje primietih, ne da Vam se namećem za censora, nego da vidite, da sam pomnjivo

Vaš pokus izpitao" [KL 51/1878: 441]).¹⁸⁷ Neprijeporno je, međutim, da se Millard pouzdavao u prosudbu jezikoslovca i teologa Šuleka.

- 6) Prema Ivekoviću Voršakov je ogled odbačen kako zbog netočnoga prijevoda Biblije tako i zbog lošega hrvatskoga jezika, dok se Voršak hvata Šulekove riječi "malenkosti" i ističe da su njegove primjedbe bile samo manjega opsega. S obzirom na ocjenu, s distancije, Voršakova prijevoda valja reći da je Iveković nepravedno pretjerivao, dočim ju je Voršak nehajno umanjio. Jer, usporede li se, ma i površno, Ivekovićev i Voršakov lekcionar – a, preko njih, Karadžićev prijevod i Voršakova zamisao prerade toga prijevoda – vidjet će se da Voršakov jezik nije ni Karadžićev jezik, ni jezik zagrebačke filološke škole. U tom svjetlu treba promatrati i Šulekovu opasku, upućenu Voršaku, o odveć širokom poimanju prepravljjanja Karadžićeva prijevoda.
- 7) Iveković je iznio tvrdnju da mu se Šulek obratio zbog nezadovoljstva Voršakovim radom. Voršak, istina, ne spominje daljnju sudbinu neostvarene suradnje sa Šulekom, ali ističe kao laž "da je dakle on – taj svećenik¹⁸⁸ – pozvan da preuzme taj posao, ne što su nekakvi društveni censori zabacili onaj kus moga rada (četiri perikope), nego što je dr. Šulek po mojem absolutnom mučanju razložno sudio, da ja, bilo s kakva god razloga, nisam voljan k tomu poslu" (KL 51/1878: 442). Ako se Šulek, ne primivši odgovora od Voršaka nakon što mu je poslao ocjenu njegova prijevoda (a lako bi moglo biti – rasudimo li po tonu kojim je u dvjema polemikama napadao Ivekovićev lekcionar, a branio svoj – da je Voršak Šulekove primjedbe shvatio osobno te se ozlojeđen povukao), doista s istom ponudom obratio Ivekoviću, onda je to moglo biti s dvojega: s nezadovoljstva Voršakovim radom, ali prije svega (što se doima izglednijim) s Voršakove šutnje. Šulek je, naime, očekivao da Voršak popusti i ublaži svoj prvotni naum o pristupu preradi Karadžićeva prijevoda. Ili je bar Voršaku ostavio tu mogućnost otvorenom, ne pledirajući da mora pristati uz njegovo mišljenje. To potvrđuju Šulekove riječi: "Svakako Vas liepo molim, da me čas prije obavijestite, što ste nakanili" (KL 51/1878: 441), koje Voršak još jednom ponavlja kako bi diskreditirao Ivekovića.

¹⁸⁷ Nakraju, bit će, i Šulek je kao prevoditelj imao svojega "cenzora", Franca Miklošiča.

¹⁸⁸ Misli se na Ivekovića.

Izuzevši Voršakovo pismo Šuleku, sva mjesta na kojima se govori o povijesti i naravi prerade Karadžićeva prijevoda Biblije za Hrvate kontekstualno pripadaju polemici oko lekcionara te ih tako treba i iščitavati. Neistine, smicalice i međusobne podvale, kojih i u ovom segmentu ima, u službi su diskvalifikacije protivnika i vlastite apologije, pa o njima treba suditi nešto rastezljivije negoli da su im izvor privatna pisma, službeni dokumenti i sl. Načelno se može reći da su Ivekovićeve teze zaoštrenije, jezik jetkiji, a stil nasrtljiviji od Voršakova; no to je razumljivo, ako znamo da se druga polemika razvila oko Voršakova lekcionara, te da je u njoj Iveković nastupio kao *advocatus diaboli*.

Moglo bi se postaviti pitanje zašto kakvim priopćenjem u *Katoličkom listu* nije reagirao Šulek, budući da su se obojica polemičara nečasno služila njegovim riječima, izvrćući ih prema potrebi, u svoju korist. Za polemiku je, nema nikakve sumnje, znao. Na taj se korak vjerojatno nije odlučio zato što je naslućivao da je posve besmisleno i nekorisno istjerivati pravdu u ovoj, rijetko prisposodljivoj polemici u hrvatskoj književnosti, koja je s obzirom na narav i tijek postala sve drugo od traganja za istinom.

No elementi koje nalazimo u njoj postaju važnim dokaznim sredstvom u istraživanju naše teme, jer nam omogućuju da potpunije sagledamo proces koji je vodio Šulekovu službenomu angažmanu u BFBS-u. Ponudu da ispravi Karadžićev prijevod Svetoga pisma i priredi hrvatsko izdanje Šulek je najprije uputio Voršaku. Zašto baš njemu? Slažemo se s Kuzmičevim zaključkom da je Voršak, kao svećenik đakovačke biskupije, bio poželjnijim suradnikom BFBS-a, jer je pripadao liberalnijoj i ekumenski otvorenijoj struji u Crkvi u Hrvata koja je, predvođena Strossmayerom i Račkim, uime južnoslavenske i kršćanskoslavenske vizije prigrlila idejnu pozadinu Karadžićevih i Daničićevih jezičnih poimanja (Kuzmič 2005: 226). Šulek je vjerojatno pretpostavljao da iz konzervativnije Zagrebačke nadbiskupije neće baš lako privoljeti kojega god suradnika. Osim toga, Šulek je u Strossmayeru i Račkom imao nepokolebljive uzdanike i podupiratelje, s kojima je surađivao i prijateljevao, pa je bilo logično da se za pomoć obrati najprije njima. Prvotni je razlog, prema tome, bio praktično pouzdanje da će koji svećenik Đakovačke biskupije, s pastirovim blagoslovom, izraziti odvažnu spremnost na suradnju, otprilike onako kako je, u prvom pismu, napisao Voršaku: "Izvolite se dakle čim prije prihvatiti ovoga, po mojem mnienju za hrvatski narod vrlo važnoga i koristnoga posla" (KL 51/1878: 440).

Pretpostavljao je, nadalje, kako se Strossmayer pobrinuo da u svojoj biskupiji ima školovana čovjeka, dorasloga tomu zadatku, a u skladu sa zahtjevima teoloških i jezičnih kompetencija koje je postavio BFBS.

Na nesreću, dobio je čovjeka koji je, iako idejno blizak Strossmayerovim pogledima (i pogledima Račkoga), njegovao čudnu jezičnu mješavinu, blisku idejama riječke filološke škole, i koji stoga nije mogao udovoljiti drugomu dijelu molbe: "Radi se samo o tom, da se Vukov prievod samo toliko promieni, koliko potrebuje smisao i hrvatska knjiga" (KL 51/1878: 440). Od njega, a na izričitu molbu da se (zaradi interesa vjere¹⁸⁹) okani "svojih možebiti omiljenih filologičkih ideah" i posao zasnuje na uže, očito nije htio odustati, pa je Šulek iz toga razumio da mu je okrenuti se drugim mogućnostima i tražiti dalje.

Zašto se i kako se potom namjerio na Ivekovića, možemo rekonstruirati s priličnom vjerojatnošću. Iveković je svakako bio drugi izbor, a razlog je praktične naravi: bio je svećenik konzervativnije, Zagrebačke nadbiskupije, čvrsto uz Pija IX. i njegov antimodernistički program. Razmišljati o Ivekoviću kao suradniku značilo je isključiti ga *a priori*: riječ je bila o profesoru Katoličkoga bogoslovnoga fakulteta koji doista nije mogao pristati na suradnju s protestantskim biblijskim društvom, a da pritom ne upadne u kanonske sankcije. No, kao bibličar, Iveković je vjerojatno Šuleku bio puno bliži. Biblijom se bavio *ex professo*, dobro je poznao i predavao biblijske orijentalne jezike, bio izvrsno upućen u egzegezu i hermeneutiku,¹⁹⁰ objavio je lekcionar koji je, usprkos kritici Veberovoj (kritika jezika) i Voršakovoj (kritika točnosti prijevoda), pa i stvarnim materijalnim propustima, doživio čak tri izdanja u više od četrdeset godina. A onda, tu je bio Iveković filolog, gorljiv pristaša Karadžićeve jezične koncepcije, neobična iznimka u ozračju zagrebačkoj filološkoj školi odanije Zagrebačke nadbiskupije, kojoj je pripadao Adolfo Veber, najveće i najdugovječnije ime vezano uz ilirsku normu. Za Karadžićev se jezik Iveković, prema Musiću, oduševio prevodeći sa studentima Sveto pismo iz hebrejskoga na hrvatski. Kako je rodom bio kajkavac, a po naravi perfekcionista, težio je uzornomu književnomu jeziku, a njega je pronašao radije u postojanom Karadžićevu jezičnom sustavu, naspram ne još dorečenomu i otvorenomu konceptu zagrebačke filološke škole (Musić 1924: 66–67). Polemika oko Ivekovićeva lekcionara pokazala je, veli Musić, da je Iveković "bolji poznavalac hrvatskoga jezika i njegove gramatike pa i bolji razumijevalac Sv. pisma od njih obojice, a naročito od dra Voršaka" (Musić 1924: 68).

¹⁸⁹ Tu se vidi kako je Šulek imao osjećaj za ljude. Te njegove učtive riječi sročene su na poticaj, ne na pokudu, a stavljanje interesa vjere u prvi plan ne govori samo o Šulekovo profesionalnosti s obzirom na idejni cilj BFBS-a nego i o njegovu apeliranju na nutarnje središte motivacije. On se poziva čak i na Voršakovu svećeničku savjest, ali i dužnost i požrtvornost da se, zaradi slave Božje, odluči na pristanak, iako mu se ničim autoritativno ne nameće ("pa bar nećete da Vas ja u tom nadmašujem").

¹⁹⁰ Vidi, naprimjer, naslove egzegetskih i hermeneutičkih djela na koja se poziva u objema polemikama.

Šuleku je trebao suradnik upravo takva profila koji će u Karadžićev prijevod zahvatiti što je moguće manje, upravo onoliko koliko "potrebuje smisao i hrvatska knjiga". Pošto se Voršak povukao, Šulek se obratio Ivekoviću, i to ipak najvjerojatnije ne zato da ocijeni Voršakov rad, nego da nastavi gdje je Voršak stao, odnosno da, u zadanim okvirima, krene ispočetka. Iveković je Šulekov sud o Voršakovu oglednom prijevodu¹⁹¹ razmotrio i u polemici objedno iskoristio, ali suradnju nije prihvatio. Je li tomu doista razlog nasljedovanje ckrvenoga nauka o zabrani suradnje katolika s protestantskim biblijskim društvom? Izvana – nema sumnje. No ostaje otvoreno pitanje je li Iveković tu suradnju možda priželjkivao kako bi pokazao svoje umijeće prevođenja Biblije? Ako nam je suditi prema Musiću, koji ga je poznavao, tada tu hipotezu možemo odbaciti kao nevjerojatnu. Musić, naime, piše da je bio naravi nadasve iskrene, da je svoje svećeničko zvanje shvaćao vrlo ozbiljno, te da nije hlepio za častima i usponom u crkvenoj hijerarhiji (Musić 1924: 64, 66). Stoga je on svojim niječnim odgovorom Šuleku uistinu nastupio sukladno svojim osobnim uvjerenjima i svojem svećeničkomu identitetu. Također se ne može ustvrditi je li ga savjetovao da se za pomoć obrati komu drugomu.

Obuhvatniju i bistriju bismo sliku o odabirnom procesu mogućih priređivača hrvatskoga izdanja Biblije jamačno dobili pronalaženjem dosada nepoznate arhivske građe. Nije nam uspjelo otkriti postoji li Ivekovićeva ostavština s pripadajućom korespondencijom, i gdje se – ako je odgovor na to pitanje potvrđan – čuva.¹⁹² U slučaju Voršakove ostavštine rezultat je nešto drugačiji. Voršak je umro u Zavodu svetoga Jeronima u Rimu. Isključi li se mogućnost da je, zajedno s povjerenom mu ostavštinom njemačkoga teologa i povjesničara Augustina Theinera,¹⁹³ koju je pohranio u Vatikanski arhiv (Burić 1971: 147), i svoju ostavštinu sklonio onamo, kao sasvim malo vjerojatnu, gotovo je sigurno da je ona do danas sačuvana u arhivu svetojeroninskoga zavoda. Ni veliki naponi, poduzeti da do nje dođemo,

¹⁹¹ Nije vjerojatno da je imao uvid u njega jer ga je Šulek vrlo vjerojatno vratio Voršaku, jer je njegov rad zapravo bio poslovno povjerljiv, a i zato što bi ga, gotovo je sigurno, Iveković ovako-onako u polemici iskoristio protiv Voršaka.

¹⁹² Pregledali smo Arhiv Zagrebačke nadbiskupije, Arhiv Katoličkoga bogoslovnoga fakulteta u Zagrebu, Arhiv Zagrebačkoga sveučilišta, Arhiv HAZU-a, Arhiv Zavoda za književnost HAZU-a i Hrvatski državni arhiv.

¹⁹³ Augustin Theiner (1804–1874) bio je od 1855. do smrti prefekt Vatikanskoga arhiva. Zahvaljujući Strossmayerovu zauzimanju, akte Tridentskoga koncila (*Acta genuina sacrosancti oecumenici concilii Tridentini*) tiskao je (1874) u Zagrebu (što se Voršaku u članku objavljenom u *Katoličkoj Dalmaciji* spočitava), a objavio je i dva važna korpusa izvora za hrvatsku povijest: dvosveščana *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita* (1859–1862) i, također dvosveščana, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia maximam partem nondum edita* (1863).

zbog posvemašnjega mučanja uprave toga zavoda nisu dali nikakva rezultata.¹⁹⁴ A ako je riječ o Šulekovej ostavštini, ona je rasuta kojegdje. U Arhivu HAZU-a, osim već citiranoga Voršakova pisma Šuleku, ne nalazimo drugih dokumenata koji bi Šuleka doveli u vezu s BFBS-om. U arhivu Zavoda za književnost HAZU-a čuvaju se, pak, dva Ivekovićeva pisma Šuleku, ali njihovim predmetom nije moguća suradnja na prijevodu Biblije, već objašnjavanje oko Šulekove knjige *Prirodni zakonik za svakoga*, u vezi s kojom je u svetojeronimskom društvu nastalo određeno nerazumijevanje. Ta nam dva pisma, ipak, nisu posve nevažna, jer posvjedočuju dvoje: da je Šulek Ivekovića posjećivao,¹⁹⁵ i da je Ivekoviću bilo stalo do dobra glasa te se odista – mimo polemika – nastojao kloniti svega što bi se moglo protumačiti kao snovanje zavjere, spletkarenje i strančarenje.¹⁹⁶ Oštar, zajedljiv, kadgod i sarkastičan ton u onim dvjema polemikama mogao bi se, bit će, objasniti prije njegovom ćudi, koja je, kako navodi Musić, bila više žestoka i nagla no blaga, voljom koja je bila odlučna i postojana, neustrašivošću, i prigodno očitujućom tvrdoglavošću, zbog koje ga "nije bilo lako odvratiti od onoga, što je jednom smislio, a mislio je bistro i logički" (Musić 1924: 64, 73). Svi oni njegovi ispadi u polemikama, očiti znak vrele krvi, više su bili znak iskrena i beskompromisna nastojanja za istinom negoli želje da pošto-poto iziđe pobjednikom i tako opravda svoje stavove samo zato što su njegovi.

Još uvijek ne posjedujemo dovoljno prikupljene građe o Voršaku da bismo o njem mogli pravo suditi. Djelovao je kao kanonik svetojeroninskoga kaptola u Rimu, a osobita zadaća, koju mu je naložio njegov biskup Strossmayer, bila je posredništvo u prikupljanju umjetnina (Pasini Tržec – Dublić 2011). Na Prvom vatikanskom koncilu pratio je biskupa Strossmayera i bio zadužen da koncilskim ocima u dvorani odredi mjesto i do njega ih doprati (*locorum assignator*). Nakon što je 1878. godine objavio lekcionar, u listu *La Dalmazia Cattolica / Katolička Dalmacija* izišao je anonimni tekst,¹⁹⁷ koji na Voršaka baca prilično negativno svjetlo. U njem se, primjerice, ističe, kako mu je njegova služba na Prvom

¹⁹⁴ Ni nakon petnaestak odaslanih upita, uz koje su uvijek stajale preporuke teologâ, bibličarâ, povjesničarâ, arhivistâ – redom svećenikâ, nisam primio ni jednoga jedinoga – onoga formalnoga, crkvenodiplomatski uljudnoga, ali niječnoga – odgovora.

¹⁹⁵ "Kad sam Vam poslao nacrt, Vi ste drugi dan došli meni po Iugmannov rječnik, i onda ste mi se zahvalili na poslanom nacrtu". HAZU – ZPHKKG – OPHK – AOPHK – OBS: svežanj IV: pismo Franje Ivekovića (20. svibnja 1876), br. 9. Šulekovo poznanstvo s Ivekovićem moglo bi sezati u 1869. godinu, što vidimo u pismu koje je Iveković, tada tajnik svetojeroninskoga društva, uputio Šuleku, moleći ga da se prihvati uredništva udžbenika iz popularne povijesti (Torbar 1896: 175).

¹⁹⁶ "Meni je kod toga za dvoje žao: [...] a drugo, ja sam došao u veoma ružno svjetlo, naprama kollegi svojemu, kao da sam i Vami proti njemu konspirirao". HAZU – ZPHKKG – OPHK – AOPHK – OBS: svežanj IV: pismo Franje Ivekovića (20. svibnja 1876), br. 9.

¹⁹⁷ Koji je, koliko se daje razaznati, vjerojatno napisalo više nezadovoljnih svećenika Zadarske nadbiskupije.

vatikanskom koncilu omogućila da se o njem svašta govorka, napose zbog njegova drugovanja s desničarskim političarom Marcom Minghettijem, engleskim katoličkim povjesničarom i političarom Johnom Dalbergom Actonom, a možda i s Ignazom von Döllingerom, utemeljiteljem Starokatoličke crkve;¹⁹⁸ kako je u Zagrebu objavio dokumente iz Vatikanske knjižnice o Tridentskom koncilu,¹⁹⁹ što je bilo u suprotnosti s prisegom na čuvanje tajnosti; kako je, po talijanskom zauzimanju Rima, postao knjižničarom nečasno skupljene knjižnice, a ujedno ostao kanonikom Svetoga Jeronima i sl. (DC 37/1878: 2). O stvarnoj Voršakovoj ulozi u tim događajima trenutačno nije moguće više reći.

Da je građa, za kojom smo tragali, otkrivena i dostupna, izišle bi na svjetlo mnoge važne pojedinosti: je li Šulek zamisao o izdanju Biblije za Hrvate u pisanom obliku iznio Strossmayeru ili Račkomu; do koje je mjere Voršak bio svjestan da mu je surađivati s BFBS-om; kada je započeo prevoditi ogled koji je poslao Šuleku; koliki je honorar Šulek predložio; kako je Šulek doista ocijenio Voršakov ogled (u "Uztuku na utuk" vidimo tek njegov, vrlo šturi rezime); kakav je Šulekov sud o Karadžićevu i Daničićevu prijevodu ("Uztuk na utuk" daje tek informaciju gdje se u prvom i u trećem Šulekovu pismu Voršaku on nalazi, ali ga ispušta, a onih nekoliko Šulekovih riječi o njem posjedujemo tek iz druge, Millardove ruke); je li Šulek, kao što Iveković tvrdi, doista bio prvotni odabir BFBS-a da priredi Bibliju za Hrvate; što je Iveković odgovorio Šuleku na ponudu za suradnjom.

Kako vidimo, slika je potpunija nego li je to bila prije, ali su mnoga pitanja još uvijek neodgovorena i otvorena daljnjim istraživanjima.

2.2. Šulek kao konačni odabir BFBS-a

Ono što sa sigurnošću znamo jest da je posao oko pripreme hrvatskoga izdanja Biblije, nakon što su propali pregovori s Voršakom i Ivekovićem, preuzeo Šulek.

Kako je do toga došlo? Ako je vjerovati Ivekoviću, Šulek je bio prvi izbor BFBS-a. Kada se kaže BFBS, misli se, dabome, na Edwarda Millarda. Građa iz arhiva BFBS-a, naime, potvrđuje Kuzmičevu hipotezu (ili ju barem ne osporava) da su svi prethodni dogovori bili

¹⁹⁸ Minghettija, Actona i Döllingera povezivao je zajednički interes: da se domognu čuvenoga dnevnika papinske kancelarije (*Liber diurnus*) iz ranoga srednjega vijeka koji je, držalo se, sadržavao odredbu jednoga pape o izopćenju drugoga (prijasnjega) pape zbog hereze, što je pak imalo silnu važnost u raspravi o pitanju papinske nezabludivosti. Vidi Chadwick 1998: 167–169.

¹⁹⁹ Vidi bilješku 193.

isključivo usmene naravi, i u tom smislu neslužbeni; uništeni dokumenti iz bečke podružnice vjerojatno bi ju potkrijepili. A Ivekovićeva tvrdnja nije neutemeljena. Šulek je zaista bio skroman i samozatajan čovjek i znanstvenik, i ne bi bilo ništa neobična da je kao protestant držao kako će koji katolički bibličar i jezikoslovac biti kompetentniji za preradu Karadžićeva i Daničićeva prijevoda, namijenjena Hrvatima, od njega. Takva ipak nije našao. Voršak je od suradnje, koju je početka prihvatio, izgledno zbog neslaganja sa Šulekovom recenzijom njegova oglednoga prijevoda, odustao; Iveković je, pak, tu suradnju u polazištu otklonio. Šulek je opet bio na početku. S druge strane, osjećao je odgovornost prema Millardu, koji se, prema Šulekovim riječima iz posljednjega pisma Voršaku, nije mogao "načuditi, kako se kod nas nemože naći čovjek za tako koristno djelo" (KL 51/1878: 441). Kao angažirani javni djelatnik istom je prosudio da je trenutak za objavljivanje Biblije veoma povoljan, gotovo kairotičan. Da bi se neki jezik učvrstio, afirmirao i standardizirao bilo je, naime, nepisanim nekim pravilom potrebno troje: gramatika, rječnik i prijevod Biblije. Godine 1876. zagrebačka je filološka škola već izvojevala pobjedu nad riječkom i zadarskom školom, ali je počela sve više osjećati pritisak karadžićevske jezične struje, kojoj su u prilog išle političke odluke. Iveković je, tako, bio izraziti vukovac. Iste je godine objavljeno treće izdanje Veberove *Slovnice hrvatske*, koja je konačno prekinula s nekim jezičnim nedosljednostima i neusuglašenostima (odbačeno je pisanje slogotvornoga /r̥/ dvoslovom *èr*), i koja je široko prihvaćena kao školska gramatika. Što se rječnika tiče, 1860. godine objavljen je Šulekov *Deutsch-kroatisches Wörterbuch*, a 1874–1875. i *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja*, kojima su dani temelji hrvatskoj terminologiji. Još je, dakle, nedostajao prijevod Biblije, koji bi, za razliku od Katančićeva i Škarićeva izdanja, bio jezično suvremen, u odnosu na Karadžićevo izdanje – hrvatski (u skladu s riječima upućenima Voršaku: "jer dosada neimasmô prava hrvatskoga prijevoda" [KL 51/188: 440]), a k tomu (naspram Škariću) i relativno jeftin i dostupan. Visok postotak nepismenoga stanovništva dobio bi, zajedno s Veberovom gramatikom i Šulekovim rječnicima, najizvršnijiu početnicu po kojoj bi se priučio ilirskoj normi i naučio jeziku hrvatskomu. Prilika, koju je pružao BFBS, nije se smjela olako potratiti.

Tu valja spomenuti i vjerske prilike. U pismu Voršaku Šulek je istaknuo da Hrvati vrlo slabo poznaju Sveto pismo, dočim u pojedinim europskim zemljama svaka kuća ima svoju Bibliju. Biblija na hrvatskom jeziku bila je potrebna i stoga da se dade primjeren odgovor na širenje materijalizma koji je uzeo maha ne samo među vjernicima već i među klerom. Šulek, prosvjećeni hrvatski protestant, koji se nikako ne bi mogao svrstati među one hrvatske

protestante kojima je na srcu, kao što je to Elze prenio Millardu, tek nijekanje katolicizma,²⁰⁰ držao je da je čitanje Svetoga pisma, osobito Novoga zavjeta, najuspješniji lijek protiv te pošasti.²⁰¹ I, pritom: pišući Voršaku o "interesu vjere", Šulek neprijeporno misli na katolicizam, eventualno proširen ekumenskom vizijom, što i opet govori o njem kao o čovjeku širokih pogleda.

Stoga je, iznova upitan od Millarda, je li našao prikladna čovjeka da pripremi hrvatsko izdanje Biblije, a svjestan da i na njem, kao javnom djelatniku, leži odgovornost za budućnost naroda, njegova jezika i vjere, Šulek, ma kako sâm bio nedostatno pripremljen, možda i iziritiran krutošću Katoličke crkve (Iveković) i nadmenošću pojedinih svećenika (Voršak), kojima je na srcu veoma bilo dokazivanje vlastitih sposobnosti i podcjenjivanje suprotnomišljenika negoli slava Božja, na korist narodu, jeziku i vjeri, pristao latiti se toga posla.²⁰²

Kuzmičeva je pretpostavka da je "oštra polemika između Voršaka i Ivekovića kao i činjenica da su se i jedan i drugi pozivali na crkvene i druge autoritete, bila isto tako razlogom zašto su zastupnici Biblijskog društva smatrali razboritijim da kroatizaciju Vuk-Daničićeva prijevoda ne povjere ni Voršaku ni Ivekoviću nego Šuleku" (Kuzmič 2005: 227; vidi i Kuzmič 1983: 189). Nama se, na temelju izloženoga, čini vjerojatnijim da se Šulek sâm odlučio za taj posao, razočaran Voršakovim jezikom, ali još više krutošću kojom od prvotne zamisli nije htio odustati, a u konačnici i njegovom šutnjom, te uskraćen za Ivekovićev pristanak. Pritom ne mijenja bitno na stvari je li se ponudio sâm ili je tek pristao na Millardov prijedlog. Također, ne poričemo da je Šulek o negativnu ishodu dogovora s Voršakom i Ivekovićem izvijestio Millarda, možda i potanko, ali svakako "zastupnici Biblijskog društva" (Millard) nisu ni trebali držati razboritijim da se priprema hrvatskoga izdanja povjeri Šuleku, jer ni od jednoga ni od drugoga u konačnici nisu dobili pristanak. Voršakove jezične zamisli Millard, uostalom, nije mogao ni shvatiti do u pojedinosti, nego je, na temelju Šulekova izvještaja, dobio tek neistesanu sliku da se jezik Voršakov ne slaže s jezičnim načelima koja su u Hrvatskoj trenutačno na snazi. Nema sumnje da je Millard bio zadovoljniji sa Šulekovim izborom, već s njegove protestantske pripadnosti, a onda i s njegove pozicije jezičnoga i društvenoga autoriteta, za kojom su i Voršak i Iveković daleko zaostajali. Nažalost, nigdje

²⁰⁰ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 86.

²⁰¹ Desetak godina poslije on će se, međutim, s katoličkim teologom Antunom Bauerom upustiti u polemiku o materijalizmu.

²⁰² U pismu Jakovu Volčiću to izričito naglašuje: "Ja sam bio pozvan, da nadjem nekoga, koji bi prilagodio Hrvatom Vukov prijevod Novoga zavjeta; [...] Buduć da se nitko nije htio toga posla primiti, morao sam ga se napokon sam latiti" (Kalac 1916: 157).

nam, jer spisi su bečke podružnice uništeni, nisu sačuvane pojedinosti Millardova dogovora sa Šulekom – ni korespondencija, ni protougovor o autorskom djelu. S obzirom na samostalnost pojedinih podružnica vrlo su slabi izgledi da se u budućnosti u arhivu BFBS-a pronade potpisan ugovor o suradnji, dok bi nam drugi primjerak ugovora, onaj Šulekov, moglo iznjedruti tek neočekivano i sretno otkriće nekoga, do sada nepoznatoga dijela Šulekove ostavštine.

Datirajući vrijeme službene ponude BFBS-a Šuleku da radi za njih, i sklapanja ugovora, moramo uzeti u obzir nekoliko stvari:

- 1) Šulekovo posljednje pismo Voršaku, u kojem se on još uvijek nada Voršakovu pristanku, upućeno je 20. siječnja 1876.
- 2) U godišnjem izvještaju BFBS-a, objavljenom 1876. godine (u kojem su doneseni svi važni podaci i događaji vezani uz BFBS, smješteni između 1. travnja 1875. i 31. ožujka 1876²⁰³), još se ne spominju ni Šulek ni hrvatsko izdanje
- 3) 16. svibnja 1876. Millard u London šalje ogled Šulekova prepravka Karadžićeva prijevoda; odbor BFBS-a ni tada (Millardovo je pismo i Šulekov ogled razmatrao na sjednici 31. svibnja) još nije pristao na hrvatsko izdanje, već je glavni nadzornik za izdavaštvo pisao Millardu kako bi se promjena pravopisa dogodila dok to ne bude potrebnije
- 4) Odbor BFBS-a prihvatio je 30. kolovoza 1876. Millardov plan i ovlastio Šuleka da pristupi pripremi hrvatskoga izdanja Biblije.

Iz svega rasuđujući, Šulek je negdje sredinom ili najkasnije koncem veljače shvatio da je Voršak od daljnje suradnje odustao. Stoga se upitom obratio Ivekoviću, po prilici na izmaku veljače ili početkom ožujka. Dobivši od Ivekovića niječan odgovor, i uzimajući u obzir još neko vrijeme, tijekom kojega se o toj stvari i njezinim ishodima dopisivao s Millardom, možemo kao *terminus a quo* Šulekova prihvaćanja angažmana oko pripreme hrvatskoga izdanja uzeti kraj veljače, s *terminus ad quem* sredine travnja 1876. (pritom nam se kasniji termin, zbog Millardove ekspeditivnosti u korespondenciji, te zbog savjesnosti i brzine, kojom se općenito radilo, čini vjerojatnijim), što znači da je Šulek imao na

²⁰³ Kuzmičeva je terminologija, prema tome, nepravilna: nije riječ o izvještaju "za 1876." (Kuzmič 1983: 189), nego bi to, zapravo, bio godišnji izvještaj za 1875. godinu, s uključno prva tri mjeseca 1876. godine.

raspolaganju mjesec dana, odnosno dva mjeseca da pripremi ogledni tekst, koji je potom poslao Millardu, a ovaj, 16. svibnja, u London.

Ne možemo, međutim, ne primijetiti procijep od približno pet mjeseci između Šulekova pristanka i odobrenja, koje mu je pretposljednega dana kolovoza odbor BFBS-a dao. Kako to da je Šulek počeo raditi s tekstem prije nego što mu je ta zadaća i službeno povjerena? Da bismo na to pitanje odgovorili, valja nam izbližega razmotriti ono što se u tom razdoblju događalo.

U godišnjem izvještaju BFBS-a, objavljenom 1876, iz bečke je podružnice pristigla sljedeća obavijest:

Mr. Millard appends [...] a few observations which are of philological interest. The Croat language, which has hitherto been a transcript of the Servian in the Latin character, is now by Government order assuming a new system of orthography. Whether considerations of a political or religious nature, or both, may have induced this step, the result to your Society will be the same, necessitating the remodelling of the Croat Scriptures in conformity with the new system" (AR 1876: 37).

Pozornost ovdje, dakle, plijeni podatak da je hrvatska vlada propisala novi pravopis, čime je hrvatskomu jeziku, u odnosu na srpski, konačno priznata samostalnost.²⁰⁴ Upoznati sa svim prijelomnim trenucima u povijesti hrvatskoga jezika, odmah moramo upitati se na koju je to odluku hrvatske vlade Millard mislio. Lako bismo mogli zabrzati i zaključiti kako je riječ o napucima pravopisnoga pododbora. No taj se na raspravu o pravopisnim pitanjima sastao tek u veljači 1877. godine (a izvještaj BFBS-a objavljen 1876. pokriva razdoblje od 1. travnja 1875. do 31. ožujka 1876), a osim toga njegove su odluke bile samo savjetodavne, ne normativne naravi te se nikako ne može tvrditi da ih je hrvatska vlada i službeno propisala. Očito nam treba razmotriti sve mogućnosti.

A tih bi mogućnosti moglo biti tri:

- 1) Treće izdanje Veberove *Slovnice*. Godine se podudaraju; riječ je o 1876. godini. Kako je, nakon uvođenja ilirske norme u škole 1862. godine, *Slovnica* postala jedan od školskih priručnika (zajedno s Mažuranićevim djelom jednaka naslova), njezino se objavljivanje u određenom smislu može držati posrednom vladinom odlukom. A da je ona donijela nešto novo, poznato je: u odnosu na

²⁰⁴ Tako stoji i na strojopisnoj kopiji, očigledno iz dvadesetoga stoljeća, uz verzije Biblije označene kao "Serb" (a pod naslovom "Languages"): "In 1876 Croat (till then merely Serb in Roman character) assumed a new orthography by Government order." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RS – CF – HB – WSEE (BSA/D8/8/5), s. p.

prvo i drugo izdanje napušteno je pisanje dvoslova *èr* za slogotvorni /r̥/ (što je vidljivo već naslovom: nije *Slovnica hèrvatska*, nego *Slovnica hrvatska*), ustaljen je način pisanja za dugi i kratki odraz jata (*ie*, *je*), ostao je morfonološki pravopis, ostalo je i dočetno *h* u G mn i GL dv. u imeničnoj sklonidbi, neizjednačeni padežni oblici u DLI mn., dvojina u sklonidbi, naglasni znakovi za duge slogove prema hrvatskoj tradiciji bilježenja (akut za dugosilazni i cirkumfleks za dugouzlazni), dakle sva ona glavna obilježja ilirske jezične i pravopisne norme po kojima je Veberova *Slovnica* posljednja ilirska gramatika, iako se tragovi te norme nalaze u gramatikama sve do 1892. godine.

- 2) Anticipiranje naputaka pravopisnoga pododbora. Krećući se u jezikoslovnim i političkim krugovima, Šulek je još 1876. mogao načuti o namjeri iz Kraljevske zemaljske vlade da sazove odbor koji bi imao riješiti slovopisne i pravopisne poteškoće (uspostavljanje slogotvornoga /r̥/ na početku riječi ili između dvaju suglasnika, pisanje odraza jata [*ie/je*], usustavljanje pisanja *tj/ć*, *dj/dj*, *lj*, *nj*, određivanje granice korijenskoga pisanja riječi, dočetno *h* u G mn. i GL dv. u imeničnoj sklonidbi, pisanje negacije [sastavljeno s pridjevima, rastavljeno od glagola], pisanje stranih riječi [vlastita imena i suvremene riječi izvornim slovopisom, tehničke riječi – napose iz latinskoga i grčkoga – u skladu s hrvatskim izgovorom, naprimjer *filosofija*). To nije posve neutemeljena hipoteza jer, primjera radi, dvoslov *dj* dotada nije zabilježen, a Šulek ga u prvom izdanju Novoga zavjeta ipak primjenjuje.²⁰⁵ Saznavši možda za već neke prijedloge, o njima je obavijestio Millarda.
- 3) Višedjelni članak "Pogled na hrvatsku književnost godine 1876", objavljen u *Obzoru* (i pretisnut godinu poslije u *Narodnom listu*), u kojem se hrvatski jezik jasno odvajava od srpskoga jezika na temelju razlikovanja književnoga jezika i narodnoga jezika, pri čem je književni jezik, vlastit hrvatskoj pisanoj tradiciji i u njoj mnogovjeko zasvjedočen, "viša potencija govora narodnoga" (Vince 1972–1973: 144). Moguće je da je taj članak izazvao veći odjek u javnosti (o

²⁰⁵ Pogledamo li Šulekova pisma, naprimjer ona upućena požeškome tada učitelju, pedagogu i književniku Ivanu Filipoviću, vidjet ćemo da on doista (ne baš uvijek, ali ipak prilično dosljedno) još tamo od 1862. godine upotrebljava slovo *j* u dvoslovima *dj*, *lj*, *nj* – naravno, izuzmemo li mogućnost da je riječ o osobitosti njegovog rukopisa, koju ne valja posve isključiti, iako je zaključak do kojega smo došli potvrđen na dostatnom broju primjera. Vidi: NSK – ZRSK – OBŠ: pisma Bogoslava Šuleku Ivanu Filipoviću (R 3399b), 12. svibnja 1862. Možda je takvo pisanje, koje je pravopisni podbor savjetovao, upravo i poteklo od Šuleka.

čem, istina, ne posjedujemo dokaze) te da se Šulek, pišući Millardu, poziva na njega.

Dakako, Millardov bismo podatak o novom pravopisu (i dok se ne dokaže suprotno, još uvijek je najvjerojatnije) mogli protumačiti kao interakciju svih triju hipoteza koje su se slile u 1876. godinu, nagnavši Šuleka da ih protumači onako kako ih je protumačio. Ali je, unatoč svemu, Millard podatke ipak pomalo falsificirao. Dva su tomu moguća objašnjenja: ili je krivo razumio Šuleka (eventualno i nekoga drugoga koji mu je tu informaciju posredovao) ili je jednostavno stvarnomu stanju dao malo službeniji izgled kako bi požurio odluku BFBS-a da se odobri hrvatsko izdanje Biblije. Nama se doimlje izglednim da je riječ i o jednom i o drugom. Ako mu je vijest o objavljivanju trećega izdanja *Slovnice* prenio Šulek, popratno je objašnjenje moglo glasiti da su njome konačno prevladane određene pravopisne poteškoće ilirske norme (riječ je, istina, o jednom spornom mjestu, koje je, međutim, za relativno mladu ilirsku normu bila velika pobjeda, pogotovu ako se podsjetimo kolika je sporenja ono izazivalo), a kako se u polemiku oko pisanja dvoslova za slogotvorni /r/ svojedobno bio uključio i sâm Šulek (Šulek 1854b), to je on treće izdanje *Slovnice* mogao doživjeti i kao konačnu potvrdu svojega davno uobličena stava,²⁰⁶ što bi po sebi bilo dovoljno da stvar prikaže značajnijom negoli je ona to odista bila; Millard je, pak, tu vijest onda u godišnjaku BFBS-a krivo interpretirao. S druge strane, Millard je potrebu za hrvatskim izdanjem osjećao toliko hitnom (imajmo na pameti riječi koje je još 1874. uputio Daničiću: "Kurz, man dringt auf eine Umarbeitung oder doch wenigstens auf eine Umschreibung nach gegenwärtig in den croat. Volksschulen angenommenen Orthographie"²⁰⁷) da je taj događaj, a znajući za oklijevanje i nevoljkost Londona, da iziđe Hrvatima u susret, iskoristio za svoju stvar kako bi odbor BFBS-a stavio pred gotov čin.

Svakako je zanimljiva Millardova tvrdnja da se tek tom "vladinom odlukom" hrvatski jezik osamostalio od srpskoga. To je neutemeljen zaključak. Jer uzeli mi treće izdanje Veberove *Slovnice* ma kako važnim događajem u povijesti hrvatskoga jezika (a isto se može reći i za napatke pravopisnoga odbora, te za članak iz *Obzora*), nije istina da se dotada hrvatski jezik razlikovao od srpskoga samo u pismu. U Hrvatskoj se jezična norma razvijala već stoljećima na osnovi svojega književnoga jezika, a u to je vrijeme bila kodificirana i razlikovala se umnogome od Karadžićeva jezika. Uostalom, Kardžićev će pravopis u Srbiji

²⁰⁶ Da bi naša hipoteza mogla biti opravdanom, svjedoči i Vince: "Od tada [se] počelo izostavljati *e* ispred *r*, a *ě* se počeo pisati kao *ie*, *je*, kada se upravo jekavsko narječje uvelo kao književno. Te je promjene, veli Rački, uveo Bogoslav Šulek, te ga zato neki zovu i Šulekovim pravopisom" (Vince 2002: 589).

²⁰⁷ HAZU – AHAZU – SZ – ODD: XV-7B – Millard, E., 86.

biti prihvaćen 1868. godine, a standardizacija će srpskoga jezika krenuti u drugom smjeru te će tek u dvadesetom stoljeću ojačati konvergentne silnice u pokušaju stvaranja jedne jezične norme.

Millard, nadalje, drži da su tu "vladinu odluku" potaknuli politički, odnosno religijski čimbenici, možda čak oba. U odnosu na eventualne konfesionalne pobude možda smjera na to da je autor *Slovnice* katolički svećenik. U svakom slučaju, Millard poima (i prikazuje) stvari u smislu da je Katolička crkva važan čimbenik u oblikovanju političkoga i jezičnoga identiteta Hrvatske. Za njega je to, koliko se vidi, negativna okolnost.

Kao posljednje, Millard navodi na zaključak da BFBS, kako god poimao ovu problematiku složenom, osjetljivom, pa i negativno uvjetovanom, tu činjenicu hrvatske jezične samostalnosti više ne smije zanemarivati, pa ni olako shvaćati; prema tome, prijeko je potrebno poraditi na hrvatskom izdanju Biblije, u kojem bi bile uzete u obzir vlastitosti hrvatskoga jezika prema tom novom sustavu.

Kuzmič nagađa da "Komitet Društva njegove²⁰⁸ razloge vjerojatno nije ocijenio neophodnima, niti je tu promjenu pravopisa smatrao trajnom a da bi to opravdalo troškove pohrvaćenja i tiskanja pohrvaćene Biblije" (Kuzmič 1983: 190). Taj je zaključak valjan, ali ponešto anticipiran: izvještaj u godišnjaku BFBS-a doista je samo izvještaj, slika stanja na terenu, koje BFBS nije ni u kojem pogledu ni na što obvezivao. Za svako daljnje traženje valjalo je napose obratiti se pisanom molbom odboru BFBS-a, koji je o njezinu rješavanju raspravljao i odlučivao na sjednicama.

Sljedeći podatak vezan uz Šuleka nalazimo na sjednici odbora BFBS-a, održanoj 31. svibnja 1876. Njemu je Millard uputio pismo i priložio mu ogledni primjerak sa Šulekovim zahvatima u Karadžićev prijevod da se vidi narav toga hrvatskoga novoga pravopisa, s prijedlogom da se po tom modelu preurede Novi zavjet, psalmi, te uopće cijela Biblija: "Read a letter from Mr. E. Millard, dated Vienna, May 16, 1876, enclosing a copy of Dr. Schulek's modification of the Croat spelling²⁰⁹ [*sic!*] and proposing that the New Test., Psalms and Bible be modified according to the above specimen."²¹⁰

Početkom svibnja, dakle, Šulek je Millardu poslao prerađen tekst – predmnijevano, dio teksta, što povlači za sobom da je barem krajem travnja već na njem radio. Primivši ogled, a

²⁰⁸ Misli se na Millarda.

²⁰⁹ Misli se, očito, na pravopis.

²¹⁰ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – ETLSCM – ESCM, sv. 12 (BSA/C17/1/12), br. 32, str. 19.

teško je reći koliko je on u BFBS-u ozbiljno i kritički preispitan – već zbog činjenice da BFBS u Londonu nije imao nikoga dorusla tomu zadatku (a uzevši u obzir da je na istoj sjednici odluka već donesena, zaključujemo da se molbom za recenzijom u tom trenutku – ne i poslije – nije obratio nijednomu od jezikoslovnih tadanjih autoriteta), BFBS je Millardov prijedlog odbacio, naloživši glavnomu nadzorniku za izdavaštvo da odgovori Millardu kako bi se njegov naum mogao ostvariti u neko sretnije vrijeme u budućnosti, kada, valjda, novi pravopis bude čvršće ukorijenjen u narodu i kada se zaključi da je reortografizacija Karadžićeva prijevoda posvema neizbježna, što se još nije osjećalo: "Resolved that the Superintendent correspond with Mr. Millard, with a view of postponing the change of the orthography, until it was more clearly needed."²¹¹ Ovdje bi se, nekritički, moglo pomisliti da se Millard zdušno zauzima za hrvatsku stvar, no on je uistinu ostao u granicama nepristrane profesionalnosti: založiti se za hrvatski prijevod – da, ako je potrebno; u međuvremenu (ili radije istodobno, jer sve govori u prilog tomu da su se dvije djelatnosti odvijale usporedno) opravdanost te potrebe temeljito preispitati.

Glavni nadzornik za izdavaštvo, Robert Baker Girdlestone, zatražio je, pak, od Millarda detaljnije informacije o izmjenama pravopisa i njegovoj prihvaćenosti u Hrvatskoj, na što mu je Millard u pismu od 7. lipnja 1876. odgovorio: "I am trying to get the information desired by you relative to the Croat."²¹² Desetak dana poslije (18. lipnja), saznajući tražene podatke, Millard mu se iznova javlja, što je zabilježeno u zapisniku sjednice izdavačkoga pododbora, održane 28. lipnja: "Dr. Sulek told him that the orthography proposed by him (Dr. S.) is generally adopted by the Croats and that it is being more and more introduced into school books."²¹³

To je Millardovo javljanje višestruko zanimljivo. Iz njega, naime, zasvjedočeno vidimo da mu je informacije o izmjenama u pravopisu posredovao sâm Šulek. Uočavamo, međutim, i jednu osobitu stvar. Kako iz Millardovih riječi razabiremo, prijedlog novoga pravopisa u Hrvatskoj dao je upravo Šulek. No to se nikako ne slaže sa slikom o ključnim momentima u razvoju hrvatskoga jezika. Šulek, naime, nije nikada službeno bio članom nijednoga tijela koje je odlučivalo o pravopisu i jeziku. Ni njegovo članstvo u JAZU-u nije mu toga omogućivalo. Čude, stoga, njegove riječi iz kojih bi izlazilo da je on idejni tvorac novoga pravopisa koji je 1876. proglasila hrvatska vlada. Stoji li, kao što smo pokazali,

²¹¹ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – ETLSCM – ESCM, sv. 12 (BSA/C17/1/12), br. 33, str. 19.

²¹² CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), br. 12, str. 143.

²¹³ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – ETLSCM – ESCM, sv. 12 (BSA/C17/1/12), br. 22, str. 27.

hipoteza da je "odluka hrvatske vlade" o uvođenju novoga pravopisa zapravo tek treće izdanje Veberove *Slovnice*, tada bi stvari mogle biti nešto jasnije: njim je napušteno pisanje dvoslova za slogotvorni /r/, za što se Šulek zalagao još pedesetih godina devetnaestoga stoljeća. Držeći taj pravopisni problem važnim, Šulek je Veberovu izmjenu vjerojatno ocijenio vrlo uspješnom, a zasluge za nju pripisivao i sebi, u čem nema nikakve nadmenosti: upravo je njegov rad "Zašto izostavljamo *e* pred *r*-om u riečih *krv* i td.?" za taj konsenzus bio odsudan. Veber je, koliko se danas može reći, jedini koji je nastavio držati se staroga ilirskoga rješenja (*èr*), što je, budući da je bio jednim od ključnih aktera zagrebačke filološke škole, i autorom hrvatske gramatike po ilirskoj normi, a ne tek kakav marginalni pisac, tim više dolazilo do izražaja. Veberova je odluka da se povine za Šulekovim argumentima bila zapravo Šulekova pobjeda. U tom je smislu, šire uzevši, Millarda mogao izvijestiti o novom pravopisu, koji je zapravo on predložio: ali nadasve u kontekstu koji smo objasnili. Radi se o reformi istodobno i maloj i velikoj, za koju je onda opravdano Šulek napisao Millardu da je među Hrvatima općenito prihvaćena i da se sve više uvodi u školske knjige. Ostat će nam nepoznatim, naravno, što je točno Šulek Millardu napisao i kako je ovaj to shvatio, premda, bit će, ni otkriće toga, vjerojatno uništenoga pisma ne bi bitno ugrozilo našu hipotezu.

Millard je, kako iz arhivske građe razabire, ponovno morao BFBS-u podastrijeti izvještaj o novom pravopisu u Hrvatskoj. Taj će put on biti nešto drugačiji. U pismu od 21. lipnja, koje smo obrađivali u prvom poglavlju, Millard je izvijestio: "I admit the Croat spelling is not definitely settled yet: nor will it be for years to come."²¹⁴ Time je on zapravo donekle doveo u pitanje opravdanost hrvatskoga izdanja, što je bilo u skladu sa stavom BFBS-a: "It is most important not needlessly to multiply versions in adjacent dialects; and careful enquiry should be made as to existing translations before a new one is undertaken. [...] Before any important Revision is taken up, the need for it should be clearly established" (RFG 1911: 6). Što je navelo Millarda da promijeni svoj sud? To je moglo biti Šulekovo mišljenje o još uvijek opstojećim nedosljednostima hrvatskoga pravopisa, kojima će se, pola godine poslije, baviti pravopisni pododbor. Upitan, naime, da temeljito izloži status hrvatskoga jezika, Šulek je morao spomenuti nedorečenosti ilirske norme; jer pravopis čak ni u Veberovoj *Slovnici* (1876) nije bio za sve slučajeve jasan ni dosljedno proveden.

Pa ipak Millard zaključuje: "Must we on that account strike work? Ought we not cautiously to make a trial? [...] I am for a tentative edition in the style now proposed." Odnosno, kako ističe u uvodu pisma: "About the Croat I am dissapointed. The matter is

²¹⁴ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), br. 12, str. 147.

'urgent', so much so that a continuation of our work in Croatia depends upon it. It is a question neither hastily nor prematurely propounded."²¹⁵

To je Millardovo pismo, piše Kuzmič, izdavački pododbor "razmatrao 28. lipnja zajedno s pismom od 8. lipnja, u kojem je Millard prenio Komitetu Šulekovo objašnjenje o uvođenju novoga pravopisa u Hrvatskoj" (Kuzmič 1983: 190). Pododbor je konačno donio odluku: "Resolved that Mr. Millard be authorised to introduce changes into Croatian orthography²¹⁶ and that the Superintendent arrange details with him."²¹⁷

Preostalo je stoga dogovoriti pojedinosti oko samoga izdanja, što će Millard doista učiniti u suglasju s Girdlestoneom. Konačnu je odluku, požurenu još jednom Millardovom molbom, donio odbor BFBS-a na sjednici održanoj 30. kolovoza 1876, koja je najjasnije sročena u godišnjaku BFBS-a, objavljenom 1877: "After much deliberation, the Committee have resolved to adapt thr Society's Croat version to the mode of spelling now commonly employed. Dr. Sulek, Secretary of the South Slavic Academy at Agram, has been engaged in removing the Servian idioms and provincialisms which created a prejudice against the version in the minds of the Croats" (AR 1877: 50).

Ne može se dvojiti da su Millardove zasluge za hrvatsko izdanje Biblije nemjerljive. No u njegovim se izvještajima tijekom 1876. godine opaža dvostruki stav: u jednom, on se svesrdno zauzima za "hrvatsku stvar"; u drugom, vidljiva je velika opreznost kojom pristupa novim pomacima u razvoju hrvatskoga jezika, čak i određeno krzmanje i kolebanje. Tvrditi da se može izlučiti trenutak u kojem u Millarda nastupa zaokret, nije pravo. Radije, usporede li se njegovi izvještaji BFBS-u, vidi se da se oba stava odvijaju nekako usporedno. Drugim riječima, on istodobno s nastojanjem da do hrvatskoga izdanja dođe, opravdanost te mogućnosti temeljito i kritički preispituje, gotovo do zadnjega. Krivo bi imao onaj tko bi tvrdio da je iz Millardovih izvještaja, a onda i iz njegovih stavova, vidljiv animozitet, ili barem zadržanost prema Hrvatima, kao, uostalom, i onaj tko bi iz njih iščitavao Millardovu kakvu osobitu naklonost prema Hrvatima. Istina je da je Millard nastupao krajnje nepristrano. U skladu s naknadno uobličenim napatkom prevoditeljima Svetoga pisma (RFG 1911: 6), vodio se načelom da se novo izdanje objavi samo ako za to postoji stvarna potreba. To je shvaćao vrlo ozbiljno. Želio je uvjeriti se da je odbojnost hrvatskoga jezičnoga i vjerničkoga osjećaja prema Karadžićevu i Daničićevu prijevodu doista velika, a razlike nepremostive; a

²¹⁵ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), br. 12, str. 147.

²¹⁶ Materijalna pogreška: trebalo je stajati "of the Croatian orthography into Servian/Karadžić's translation".

²¹⁷ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – ETLSCM – ESCM, sv. 12 (BSA/C17/1/12), br. 23, str. 27.

onda, da zbivanja na jezičnom polju, izražena kao odluka hrvatske vlade o novom pravopisu, nisu nikakva prolazna novotarija, nego da imaju izgleda zaživjeti i ustabiliti se na duže vrijeme.

2.3. Materijalni opseg Šulekova rada

Premda treće poglavlje ovoga rada donosi razredbu i iscrpnu raščlambu Šulekovih zahvata u Karadžićev i Daničićev prijevod na slovopisno-pravopisnoj, morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj razini, potrebno je već sada odrediti što je Šulek točno mijenjao. BFBS je, naime, postavivši si za cilj da prijevod mora biti vjeran izvorniku što je više moguće, razradio vrlo jasna i precizna načela koja određuju kako prijevod ima izgledati: "The Committee wish their versions to be faithful translations, in a style easily understood by the people; [...]. Every version should be as literal as the idiom of the language will permit" (RFG 1911: 8).

Hrvatsko se izdanje može svrstati među ona malobrojnija izdanja BFBS-a koja nisu pripremana izravno iz izvornika; kao *textus receptus* uzet je Karadžićev i Daničićev prijevod. To sa sobom nosi veliku opasnost: priređivač je lako mogao previdjeti netočnosti i nedosljednosti u prijevodu, koje je potom, ne prevodeći iz izvornika, a možda i nemajući ga pred sobom za usporedbu, jednostavno preslikao u svoj tekst. Karadžićev i Daničićev prijevod, rađen na temelju crkvenoslavenskoga, njemačkoga i latinskoga prijevoda, sadrži dosta upravo takvih pogrešaka.

Veoma nejasna predodžba o tom što bi hrvatsko izdanje trebalo razumijevati i u čem bi se točno razlikovalo od srpskoga, nesumnjivo dodatno zakomplicirana relativno mladom ilirskom normom, kodificiranom tek petnaestak godina prije, uz nekoliko akutnih jezičnih problema koji su, naporima unatoč, ostali neriješeni sve do kodifikacije karadžićevske jezične norme (1892), bila je slutnjom da će hrvatsko izdanje također odraziti tu nekoherentnost jezične norme. Jedino je činjenica da je priređivač bio Šulek – neobično darovit jezikoslovac, po formalnom obrazovanju teolog, a k tomu čovjek začuđujuće maran, pomnjin, temeljit i dosljedan, s izrazito izgrađenim osjećajem za sustavnost – mogla je biti kakvim-takvim jamstvom da će neujednačenosti biti svedene na najmanju moguću mjeru.

Ni Šulek nije dokraja znao što mu je činiti. Predodžbe o vrsti i opsegu zahvata, kojemu je trebao pristupiti, s vremenom su se, naime, mijenjale, pa i u hodu razrađivale. Ovdje ćemo

ukratko pokazati njihov razvojni put, iz više perspektiva (kronološki poredanih): rane Šulekove, Daničićeve, Ivekovićeve, Voršakove, zrele Šulekove predodžbe, te naposljetku iz perspektive BFBS-a, kako bismo mogli vidjeti što je predloženo, a što je od predloženoga najzad i ostvareno.

- 1) Kada se 1863. godine javila mogućnost izdanja Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta latinicom za "katoličke Srbe", postavilo se pitanje je li dovoljna transliteracija, ili treba provesti i određene jezične zahvate (pravopisnu prilagodbu hrvatskoj normi). Šulek je tada Millardu iznio vlastiti sud o Karadžićevu prijevodu: "Mr. Suleky does not admire every expression in our Servian New Testament, but upon the whole he thinks the style good and popular, and a transcription into the Latin character with perhaps a few grammatical alterations would suffice."²¹⁸ Kako vidimo, Šulek je tada (1863) predlagao manje gramatičke izmjene – prilagodbu kodificiranoj ilirskoj normi.
- 2) Pošto ga je Millard upitao o potrebnosti tih izmjena, Daničić je odgovorio da nikakvi jezični zahvati nisu potrebni, osim moguće izmjene vlastitih imena u skladu s katoličkom tradicijom: "gar keine sprachliche Änderung nothwendig ist mit Ausnahme der eigenen Namen welche zum Theil bei den römisch-kath. Serben anders lauten als bei den griechisch-katholischen."²¹⁹ Nakon savjetovanja s Vukom, nekoliko mjeseci prije njegove smrti, koji je izrazio želju da tekst ostane nepromijenjen, Daničić je odgovor Millardu sročio akademski, kritički argumentirano, dokazujući – na temelju staroslavenskih biblijskih prijevoda koji su u bogoslužnoj upotrebi u objema crkvama – da tekst uopće nije potrebno jezično mijenjati.²²⁰
- 3) Iveković je, predlažući da se Karadžićev i Daničićev prijevod Biblije prilagodi za upotrebu u Katoličkoj crkvi, jezik prijevoda bespridržajno pohvalio, uputivši jedino kritiku s konfesionalno-teološkoga gledišta. Da je bilo po Ivekovićevu, dakle, u prijevod jezično ne bi trebalo zahvaćati, osim ako se on protivi Vulgati, no to već zadire u osobitosti biblijskoga prevođenja.
- 4) U pismu Šuleku, vezanom uz možebitnu suradnju na hrvatskom izdanju Biblije, Voršak je predložio, mimo biblijskoprevoditeljskih netočnosti, da se

²¹⁸ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 87.

²¹⁹ HAZU – AHAZU – SZ – ODD: XV-7B – Millard, E., 2.

²²⁰ HAZU – AHAZU – SZ – ODD: XV-7B – Millard, E., 20.

Karadžićev prijevod promijeni u skladu s ilirskom normom: zamjena fonološkoga pravopisa etimološkim; zamjena izjednačenih množinskih padežnih oblika neizjednačenima; rastavljeno pisanje futura prvoga; označivanje fonema /ǰ/ dvoslovom *dj* umjesto *gj*.

- 5) Iz osvrta na Voršakov ogledni prijevod nije bez ostatka jasno na što je točno i iscrpno Šulek mislio kad je Voršaka ponukao da se okani "svojih možebiti omiljenih filologičkih ideah" i da posao zasnuje na uže; no stoji ono što mu je u prvom pismu napisao: "Radi se samo o tom, da se Vukov prievod samo toliko promieni, koliko potrebuje smisao i hrvatska knjiga" (KL 51/1878: 440). Šulek je i nakon petnaest godina ostao vjeran svojemu stavu: Karadžićev tekst promijeniti samo s obzirom na ilirsku normu. Ipak, ta će načelna ideja, nakon temeljita iščitavanja predložka (Karadžićeva i Daničićeva prijevoda), poprimiti jasnije konture. Prvo, ilirska norma treba se razumijevati onako kako je razrađena u trećem izdanju Veberove *Slovnice* i u skladu s (anticipiranim) napucima pravopisnoga pododbora (o čem se Šulek dopisivao s Millardom, i na temelju čega je možda – ako je i stvar krivo shvaćena ili interpretirana, to je zapravo bila sretna okolnost – konačno odobrena priprema hrvatskoga izdanja). Drugo, Šulek je došao do spoznaje, koju je izložio Millardu, a ovaj BFBS-u, da zamjena karadžićevsko-daničićevske norme ilirskom po sebi neće biti dovoljna, pa tako ni jamstvo uspjeha, ako se ne pristupi i barem minimalnomu zahvatu u leksik: "necessity for changing the Servian provincialisms, & words that are not understood or are misunderstood, & giving Dr. Sulek's opinion that unless this be done, the revision of the orthography will be a failure."²²¹
- 6) Perspektiva BFBS-a prilično je konfuzna. Razlog tomu nije, međutim, ni neočekivan ni čudan. Ako, naime, ni Hrvatima nije bilo posve jasno što bi s Karadžićevim prijevodom trebalo napraviti da bude čitak i prihvatljiv, još je teže bilo odlučiti o tom daleko od samoga mjesta zbivanja. U BFBS-u, kao što smo istaknuli, nije bilo ljudi (ni čovjeka!) koji bi do te mjere vladali pojedinim jezicima da bi bili kadri nastupiti kao interpretatori prilika, kritičari i recenzenti. U prosudbama BFBS je bio ograničen na vanjsku suradnju s filološkim autoritetima koji su se prihvaćali recenzentske zadaće, ne uvijek nepristrano, već pod utjecajem prožimanja filologije sa shvaćanjem povijesnih,

²²¹ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – ETLSCM – ESCM, sv. 12 (BSA/C17/1/12), br. 25, str. 37–38.

društvenih, etničkih, konfesionalnih i drugih prilika; dovoljno je uzeti za primjer Daničića kao interpreta hrvatskih jezičnih i vjerskih prilika. Stoga je razumljiva polaganost kojom su se odluke donosile, temeljito pretresanje pitanjâ, pa onda i krzmanje i zadržanost, što se nekritičkomu promatraču prije moglo učiniti kao ideološki obojeni sudovi i predrasude, nego kao dosljedna i vjerna politika poslovanja.

Uvidjevši da je Karadžićev i Daničićev prijevod Svetoga pisma, objavljen latinicom, u Hrvatskoj naišao na neplodno tlo, Millard je Daničiću napisao: "Kurz, man dringt auf eine Umarbeitung oder doch wenigstens auf eine Umschreibung nach gegenwärtig in den croat. Volksschulen angenommenen Orthographie."²²² Zalagao se, kako vidimo, za (temeljitu) preradu teksta ili barem za njegovo oblikovanje prema ilirskoj normi.

Jednako je Millard ponovio i u godišnjem izvještaju bečke podružnice, objavljenom 1876, obavijestivši BFBS o uvođenju novoga pravopisa u Hrvatskoj, i predloživši hrvatsko izdanje u kojem bi se taj novi pravopis uvažio: "necessitating the remodelling of the Croat Scriptures in conformity with the new²²³ system" (AR 1876: 37). Slično će ponoviti i u drugim dvama izvještajima BFBS-u: "proposing that the New Test., Psalms and the Bible be modified according to the above specimen";²²⁴ "I am for a tentative edition in the style now proposed."²²⁵

Kada je BFBS dao prvo odobrenje za hrvatsko izdanje, popratio ga je sljedećim riječima: "Resolved that Mr. Millard be authorised to introduce changes into Croat orthography",²²⁶ koje su pri konačnoj dopusnici već razrađeni: "Resolved that Dr. Sulek's plan be accepted on condition that he only change obsolete words, & terms meaning the same thing, and that any further changes be referred to this Committee."²²⁷ Uočava se velik pomak. Na sjednici u lipnju govori se samo o usklađivanju Karadžićeva prijevoda s novim pravopisom (ilirskom normom), dok se odobrenje u kolovozu protegnulo i na zastarjele riječi i nazive kojima se označuje jedan te isti pojam. No koliko god nam se odluka izdavačkoga pododbora iz kolovoza činila obuhvatnijom, ona je u isti mah i nepreciznija. Jer, koje su to zastarjele riječi? U odnosu na koji korpus su zastarjele – da li samo s obzirom na upotrebu (pa

²²² HAZU – AHAZU – SZ – ODD: XV-7B – Millard, E., 86.

²²³ *i. e.* "new [orthographic] system"

²²⁴ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – ETLSCM – ESCM, sv. 12 (BSA/C17/1/12), br. 32, str. 19.

²²⁵ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), br. 2, str. 148.

²²⁶ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – ETLSCM – ESCM, sv. 12 (BSA/C17/1/12), br. 24, str. 27.

²²⁷ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – ETLSCM – ESCM, sv. 12 (BSA/C17/1/12), br. 26, str. 38.

govorimo o arhaizmima), da li s obzirom na opreku narodni jezik – književni jezik, ili se to, prošireno, može reći i za riječi koje pripadaju mjesnim govorima (dakle, Karadžićevi lokalizmi)? Konačno, možda se time upućuje na postojanje ilirske leksičke norme, pa bi bile zamijenjene one riječi koje je ta norma proglasila nenormativnima? Pitanje leksičke norme uopće je slojevito i teško određivo, pa je tako i granica Šulekovih zahvata vrlo meka. No kada se govori o različitim nazivima za isti pojam, već smo na jasnijem području: riječ je o nastojanju da se dođe do leksika koji bi odgovarao književnomu jeziku i iz kojega bi ispali svi oni barbarizmi koje ne rese biranost i uzornost. Pritom se opet može dogoditi da razložnost i objektivnost mjesto ustupe arbitrarnosti i "osjećaju za jezik". I to zbog više razloga: jer se riječima stalno pridijevaju nova značenja; jer se tek s vremenom pojedina riječ diferencira kao normativno prihvatljiva, ili pak kao neuzorna; jer se hrvatsko nazivlje u to doba još uvijek intenzivno stvaralo, pa nije bilo lako – gdjekad čak ni Šuleku – odrediti što jest uzorno, a što uzorno nije (kriteriji su bili razrađeni, ali njihova primjena još nije bila u potpunosti provedena); jer se međujezični kontakti puno brže i puno više ogledaju u leksiku negoli na drugim jezičnim razinama (primjerice u morfologiji i sintaksi).²²⁸

Zamisao BFBS-a u vezi s materijalnim opsegom hrvatskoga izdanja Biblije konkretnije je izrečena u godišnjaku BFBS-a, objavljenom 1877: "After much deliberation, the Committee have resolved to adapt thr Society's Croat version to the mode of spelling now commonly employed. Dr. Sulek, Secretary of the South Slavic Academy at Agram, has been engaged in removing the Servian idioms and provincialisms which created a prejudice against the version in the minds of the Croats" (AR 1877: 50). Ostaje usklađivanje s ilirskom normom, a na leksičkoj razini Šulek je ovlašten zamijeniti srpske riječi hrvatskima, te lokalizme i barbarizme književnim riječima (pri čem se vjerojatno misli i na one riječi koje bi mogle produbiti konfesionalni jaz, te na one koje bi – krivo shvaćene – pomutile svetopisamski smisao). Više se izričito ne govori o prilagodbi vlastitih i zemljopisnih imena latinskoj transkripciji grčkoga – ali se ona, izvan svake sumnje, razumijeva.

U istom godišnjaku, u dijelu naslovljenom "Progress in the Work of Translation and Revision", nalazimo nešto šturiju obavijest: "An edition of the Old and New Testament is being prepared by Dr. Sulek, under the direction of Mr. Millard, with the orthography revised and obsolete words changed" (AR 1877: 293). Ona se, manje-više istim riječima, ponavlja i u godišnjaku iz 1878: "At the request of Mr. Millard, the Committee authorised Dr. Sulek to revise the orthography of the Bible, and to change the obsolete words" (AR 1878: 223).

²²⁸ O tom više u odjeljku 3.6.

Iz priloženih navoda valja sada izvući ono bitno. Vidjelo se da jezik latinicom objavljenoga Karadžićeva i Daničićeva prijevoda Biblije nije blizak Hrvatima. Razlika je počivala na razini pravopisa, gramatike i leksika. Dok je gramatička norma bila kodificirana ²²⁹ (ilirska norma), pravopis je, unatoč načelnoj kodificiranosti, različitim rješenjima (-a[h], [è/à]r) i dalje odražavao različite poglede na pojedina pitanja. Leksička je norma, zbog razloga koje smo naveli, bila najproblematičnija. Pa ipak, osjećalo se da pojedine riječi ne pripadaju hrvatskoj jezičnoj tradiciji, već s gola razloga nerazumljivosti (ili teške razumljivosti). Karadžićev prijevod, koji je u pravilu resio narodni jezik, trebalo je preraditi tako da postane prihvatljiv s obzirom na ozakonjenu hrvatsku jezičnu normu (gramatika, najvećma i pravopis), ali i s obzirom na istančaniji ukus književnoga jezika (leksik).

Šulek je, kao priređivač hrvatskoga izdanja, bio ovlašten da Karadžićev prijevod prepravi u skladu s ilirskom normom (gramatika i pravopis), te da, kada je riječ o leksiku, zamijeni srpske provincijalizme i uopće zastarjele riječi prikladnijim i uhu hrvatskoga čitatelja razumljivijim riječima. Dopuštenje se, jasno se ističe, odnosi samo na zastarjelice i jednakovrijednice ²³⁰, a ovomu potonjemu smijemo pridružiti vlastita imena i njihove izvedenice.

Potrebno je razmotriti i pitanje je li Šulek, prepravljajući Karadžićev prijevod, zagledavao u hebrejski i grčki izvornik. Te je jezike učio i poznao. ²³¹ No pogledamo li ovlaštenje koje mu je dao BFBS, vidjet ćemo da se nigdje ne spominje kolacioniranje prijevoda s izvornikom, a tako ni teološko-jezična redaktura (ispravljanje biblijskih i teoloških, netočno ili loše prevedenih termina). Uz dánō mu dopuštenje stoji, štoviše, nedvosmislena napomena: "any further changes be referred to this Committee". Stoga bismo riječi odbora BFBS-a o predrasudama, koje se u Hrvata stvaraju zbog pojedinih Karadžićevih naziva i imena, morali shvatiti samo jezično, a nipošto teološki. Biblijsko i teološko zadiranje

²²⁹ Rekav "gramatička norma", smjeramo na morfologiju jer se kodifikacija tiče ponajprije nje. Osnovno je njezino obilježje relativno mali i zatvoren sustav s jasnijom i čvršćom strukturom, u kojoj su razlike konačne i izbrojive (primjera radi, neizjednačeni oblici u DLI mn., dvije vrste pridjevne sklonidbe, sklonidba brojeva *dva*, *tri* i *četiri*), što se ipak ne može reći za sintaksu. I njoj su ilirske gramatike, doduše, posvetile određen prostor, naznačivši – iscrpnije ili manje iscrpno – pravila jezične skladnje. No već činjenica da se sintaksa bavi nadriječnim jedinicama, naznačuje kako se radi o temeljno otvorenom sustavu u kojem je broj kombinacija slaganja riječi beskonačan (Chomsky 1957). Zbog toga je kodificiranje sintakse mnogo teže, a zahvaćanje u nju (nije li unaprijed strogo omeđeno na sasvim određene slučajeve), radi isticanja (i dokazivanja) posebnosti jezika u odnosu na srodni jezik predložka, vrlo osjetljiva, ne uvijek provjeriva i nadasve nezahvalna zadaća, čiji rezultat – pogotovu ne prati li ga krajnja dosljednost – može uroditi samo još neujednačenijim tekstom.

²³⁰ Ako je riječ o dvama jezicima; inače: istoznačnice. Zasada još ne ulazimo u to pitanje.

²³¹ Ne stoji, prema tome, Daničićeva tvrdnja da se ne može naći čovjek koji bi poznao hebrejski i srpski. Ako ga je nakon studija većim djelom i zaboravio, Šulek je još uvijek bio kvalificiran za prijevod barem koliko i Daničić.

u prijevod Šuleku nije bilo dopušteno; a to pak pretpostavlja ili teološku izvrsnost Karadžićeva i Daničićeva prijevoda, koja je mnogostuko opovrgnuta,²³² ili pak odluku da je – u trenutačnim okolnostima, riječ o najboljem mogućem prijevodu, u koji za sada nije oportuno dirati.

Imajući na umu opreznost BFBS-a gledom na nova izdanja, te činjenicu da se opravdanost i ispravnost Šulekovih zahvata, dogovorom o angažmanu odvagano uobličjenih, svakako htjela pažljivo ispitati, smijemo utemeljeno pretpostaviti da je Biblijsko društvo i ovdje slijedilo uobičajenu svoju praksu prema kojoj se – kada je riječ o izdanjima na manjim jezicima, za koje nije bilo kompetentnih ljudi unutar Društva – utjecalo za pomoć kojemu neovisnomu stručnjaku koji bi recenzirao tekst. U arhivskoj građi BFBS-a na dvama mjestima pronašli smo naznaku da je recenziju Šulekova rada obavio slavist Franc Miklošič. Prvi se podatak o tom nalazi u Millardovu pismu BFBS-u od 25. kolovoza 1876: "If we admit of alterations only where the idiom of the language requires, and if such alterations are accepted only when approved of by Professor Miclosich, or a similar authority, I do not see any great danger."²³³ Tu je, kako vidimo, suradnja oko recenzije samo predložena, ne još i ostvarena, a Miklošičev se odabir spontano nametao, jer je on, kao vrstan slavistički autoritet, već prije pomogao da se za objavljivanje dotjera Karadžićev i Daničićev prijevod, a to će isto učiniti i poslije, sa slovenskim, rutenskim, ruskim, pa i romskim prijevodom Biblije.²³⁴ Na drugom mjestu, u godišnjaku BFBS-a iz 1877. godine, ističe se da je Miklošič recenzirao i pozitivno ocijenio Šulekovo djelo – doduše, riječima koje bi mogle navesti nas da pomislimo kako je Miklošič, uz Šuleka, bio supriredivač hrvatskoga izdanja Biblije: "Professor Micklovich [*sic!*] has helped to prepare the revised text, which is now ready, and will soon be circulated" (AR 1877: 50). No takva je, ponešto nespretna formulacija, istodobno jedino svjedočanstvo da je Miklošič na hrvatskom izdanju doista bio angažiran pa, nemajući dodatnoga uporišta ni u kojem drugom, bilo službenom bilo neslužbenom dokumentu u arhivu BFBS-a, i uzevši u obzir dosadašnje spoznaje o Šulekovu izdanju Biblije i o Miklošiču općenito, možemo s najvećom mogućom vjerojatnošću pretpostaviti da je Miklošič, ako je pri pripremi hrvatskoga izdanja Biblije doista surađivao, stvarno bio tek recenzent.

Ta su nas dva podatka sklonila k traganju za potkrepom tvrdnje o Miklošičevoj recenzentskoj suradnji. U bogatoj ostavštini Franca Miklošiča, pohranjenoj u austrijskoj

²³² Iako su se kritike toga prijevoda pojavile relativno rano, u BFBS-u su još dugo držali da je riječ o uspješnom ostvaraju.

²³³ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), br. 25, str. 179.

²³⁴ O tom svjedoči Miklošičeva korespondencija s Millardom, pohranjena u ÖNB.

nacionalnoj knjižnici (*Österreichische Nationalbibliothek*) u Beču, nalazi se i korespondencija, koja broji oko tri tisuće pisama (Kryvenko – Kloss 1963: 163–194; Sturm-Schnabl 1991: XXI). I doista, u svežnjicu pod naslovom "Edward Millard 1865–77"²³⁵ nalazimo i trideset Millardovih pisama, upućenih Miklošiču između 1865. i 1886. godine.²³⁶ Pregledom tih pisama, od kojih je njih devet datirano između 1876. i 1878. godine (dakle, u vrijeme pripreme hrvatskoga izdanja Biblije i neposredno nakon njegova objavljivanja), ustanovljeno je da se ni u jednom od njih ne spominje suradnja vezana uz recenziju bilo Šulekova rada, bilo uopće hrvatskoga izdanja Svetoga pisma.²³⁷ O njoj se, stoga, u najboljem slučaju može govoriti samo kao o nedokazanoj pretpostavci, mada – budući da podatak o Miklošičevoj recenziji nalazimo neposredno uz podatak o objavljenom hrvatskom izdanju, odmah 1877. godine, a ne poslije, taj joj argument svakako ide u prilog – vrlo velike vjerodostojnosti.

Miklošičevu moguću recenziju mogli bismo, ipak, i na temelju dostupnih podataka pokušati rekonstruirati. Millard u pismu od 17. srpnja 1878. u vezi s rusinskim prijevodom Ivanova i Lukina evanđelja moli Miklošiča sljedeće:

Ich wage es Ew. hochwohlgeboren ein Exemplar zu überreichen mit der höfl[ichsten] Bitte die Uebersetzung prüfen zu wollen, und dann Ihr geschätztes Gutachten uns zu geben. Wir verlangen bekanntlich absolut treue, möglichst wortgetreue, jedoch volksthümlich gehaltene Uebersetzungen, thunlichst objectiv. Wir wünschen wiederzugeben, nicht was der Uebersetzer subjectiv sich gedacht, sondern was derjenigen Schriftsteller gesagt, – freilich nicht allemal eine ganz leichte Aufgabe.²³⁸

Miklošič je, dakle, trebao pregledati prijevod, te podastrijeti svoj kritički sud o tom je li on potpuno točan, pače, doslovan, a opet narodu prihvatljiv i objektivan. Nije bitno ono što je prevoditelj subjektivno shvatio, već ono što su ta dvojica novozavjetnih pisaca doista rekla – a to nije laka zadaća. Osim toga, prevoditelj je svoj posao radio sa sviješću da će njegov uradak vrednovati neprijeporni jezikoslovni autoritet: "Das Bewußtsein, daß die Arbeit von

²³⁵ ÖNB – ÖSHAD – HUN – NFM: K – EM. Svežnjic je podijeljen na dva dijela. Prvi (pod nadsignaturom 136/99 [1–16]) obuhvaća šesnaest, a drugi (nadsigniran 136/99 [17–30]) četrnaest Millardovih pisama. Po našoj su molbi za pregledom građe objedinjeni. Što se naslova svežnjica tiče, on je pogrešno naslovljen (datiran), treba biti: "Edward Millard 1865–87". Millard je, naime, umirovljen 1887, a kako vidimo, s Miklošičem se 1886. godine još aktivno dopisivao.

²³⁶ Posljednje pismo, datirano 23. studenim 1888, napisao je Henry Edward Millard, sin Edwarda Millarda i njegov nasljednik u bečkoj podružnici BFBS-a (Edward Millard umirovljen je 1887). Riječ je o dvjema različitim osobama pa je to pismo (pod signaturom 136/99 – 30) pogrešno arhivirano.

²³⁷ Nepremostiv problem za nas je bio Millardov iznimno nečitljiv rukopis. Za njegovo je odgonetavanje bila potrebna ekspertiza stručnjaka u njemačkoj paleografiji. To je učinila dr. sc. Sanja Lazanin, viša znanstvena suradnica iz Instituta za migracije i narodnosti u Zagrebu.

²³⁸ ÖNB – ÖSHAD – HUN – NFM: K – EM (Autogr. 136/99-17), 17. srpnja 1878, s. p.

einer Autorität streng geprüft wird, hält die Translatoren in erwünschter und nothwendiger Spannung des Geistes."²³⁹

Ako je Millard uputio Miklošiču molbu da kritički prosudi Šulekov tekst, onda je tu molbu vjerojatno popratio sličnim riječima, s tim da je naglasak ovaj put bio ne toliko na točnosti prijevoda (jer Miklošič je već bio pomogao pri izdanju predloška Šulekova izdanja – Karadžićeva i Daničićeva prijevoda [Kuzmič 1983: 140–145, 150–153, 160–163]), iako se, bez sumnje, to zahtijevalo za svaku leksičku izmjenu – koliko na prihvatljivosti u narodu. No pitanje je koliko je Miklošič, živeći podalje od Zagreba i baveći se pretežito povijesnom filologijom, za tu zadaću bio stvarno kompetentan, i to kako s obzirom na materijalno poznavanje²⁴⁰ tadašnje ilirske norme, tako i s obzirom na upućenost u njezin trenutačni razvoj,²⁴¹ pravni položaj i stupanj prihvaćenosti u narodu – riječju, koliko je vrsno vladao hrvatskom normom u sinkroniji i dijakroniji. Ne smije se previdjeti ni Miklošičev ideološki nazor koji se naslanjao na Kopitarov, i koji je bio blizak Karadžićevim etničko-konfesionalno-jezičnim poimanjima.

Premda su Šulekovom preradom Karadžićeva i Daničićeva prijevoda Biblije obuhvaćeni samo Novi zavjet i psalmi, u arhivskoj građi BFBS-a nalazimo dvije naznake da je prvotni plan uključivao izdavanje čitave Biblije. To je, ponajprije, godišnjak BFBS-a iz 1877: "An edition of the Old and New Testament is being prepared by Dr. Sulek, under the direction of Mr. Millard" (AR 1877: 292). A zatim, prerada cijele Biblije spominje se na sjednici izdavačkoga pododbora, održanoj 31. siječnja 1877: "Professor Danicic indignantly refuses to allow his name to appear on the title page of the Old Testament in the new edition about to be printed with the altered orthography."²⁴² Može biti da je riječ o pukom lapsusu, barem ako je riječ o zapisniku sjednice izdavačkoga pododbora, jer Stari zavjet niti je objavljen niti je zamišljeno da bude objavljen samostalno, kao prvo hrvatsko izdanje Biblije; to nije bila praksa BFBS-a, čak ni iznimna. Prvo se, naime, uvijek prevodio ili Novi zavjet, ili dijelovi Novoga zavjeta, obično evanđelja. Zabuna, ako se o njoj može govoriti, potjecala bi odatle što je zapisničar sjednice izdavačkoga pododbora mehanički vezao izdanje Staroga zavjeta uz ime njegova prevoditelja. Ipak možemo posumnjati u tu pretpostavku: jer da se na

²³⁹ ÖNB – ÖSHAD – HUN – NFM: K – EM (Autogr. 136/99-12), 22. prosinca 1876, s. p.

²⁴⁰ Koje bi, budući da je riječ o recenziji tuđega rada, trebalo biti na naduporabnoj razini.

²⁴¹ Tako bi, naprimjer, za razvoj ilirske norme bilo prijeko potrebno poznavati tadanje polemike u kojima se ilirska norma, i u pojedinim pitanjima, a i u cjelini uzevši, dograđivala i jasnije artikulirala. Miklošič je, recimo, za ocjenu Šulekova rada trebao poznavati polemiku koja se razvila nakon objavljivanja Ivekovičeva lekcionara; veliko je pitanje je li za nju uopće znao.

²⁴² CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – ETLSCM – ESCM, sv. 12 (BSA/C17/1/12), br. 28, str. 88.

sjednici govorilo samo o Novom zavjetu, Daničićevo se ime na njegovu impresumu uopće ne bi ni trebalo pojaviti, nego samo Karadžićevo.

Pretpostavci da se doista pomišljalo na hrvatsko izdanje cjelovite Biblije, u prilog idu i dvije činjenice. Prva: dokumenti u kojima se spominje Biblija, odnosno Stari zavjet, visoke su važnosti i krajnje službeni: prvi je zapisnik sjednice izdavačkoga pododbora, najvažnijega tijela BFBS-a, mjerodavnoga za biblijska izdanja, a drugi je službeni godišnji izvještaj BFBS-a, u kojem se ne spominju djelatnosti Društva u fazi dogovora, već isključivo ili dovršena ostvarenja ili ostvarenja u poodmaklom stadiju. Ne radi se, dakle, o Millardovoj korespondenciji, koja pripada preliminarnoj fazi pojedinih izdanja. I druga: oba podatka vezana su uz 1877. godinu (dopustimo da je izvještaj za AR napisan eventualno krajem 1876. godine), a to je godina izlaska hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta iz tiska, kada su pitanja, poput onoga koji i koliki dio Biblije objaviti, morala već davno biti utanačena.

To nas, pak, sklanja k sljedećoj hipotezi: Šuleku je vjerojatno isprva povjerena zadaća prerade cjelovitoga Karadžićeva i Daničićeva prijevoda. Ta je zamisao bila aktualna do nekoga trenutka kada je odlučeno da se, po svojoj prilici za početak – pogotovu što Millard više puta govori o "pokusnom izdanju" (*tentative edition*) – objave samo Novi zavjet i psalmi, kako se datum izlaska iz tiska ne bi odviše otegnuo, s mogućnošću da se poslije objavi i hrvatsko izdanje cijele Biblije, do čega ipak nikada nije došlo. Kao druga mogućnost nameće se da je Šulek, zbog nedostatka vremena, ili pak zbog kratkoće rokova, od Staroga zavjeta odustao. Nedoumice bi raspršio rukopis sa Šulekovim zahvatima, iz kojega bismo točno vidjeli što se planiralo objaviti, te pisanu povijest onoga što je doista objavljeno.

Iznimno bi otkriće, prema tome, bilo kada bi se iz arhiva BFBS-a iznjedrio Šulekov autograf hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta. Pravila BFBS-a su, doduše, nalagala da se prvi prijevod Svetoga pisma (ili kojega njegova dijela) na novi jezik ili dijalekt treba katalogizirati i trajno čuvati u londonskoj *Bible House*. U slučaju drugoga prijevoda ili revizije čuvanje originalnoga rukopisa također je bilo poželjno, a praktički – ako izdavački pododbor u pojedinačnom slučaju nije izričito odlučio drugačije – i normativno (RFG 1911: 19). Nesređenost arhiva BFBS-a zasada nam priječi njegovo pronalaženje, koje, međutim, nije nemoguće, već, dapače, uzme li se u obzir visok stupanj profesionalnosti i organiziranosti BFBS-a, izgledno.

2.4. Vremenski opseg Šulekova rada

Pri određivanju vremenskoga raspona u kojem je Šulek preradio Karadžićev prijevod Novoga zavjeta, suočavamo se s dvjema poteškoćama. Prva se poteškoća sastoji u tom što ne možemo precizno odrediti kada je Šulek započeo s priređivanjem teksta hrvatskoga izdanja. Druga je poteškoća što ne znamo točan datum izlaska hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta iz tiska.

Pa ipak, usprkos nerazrješivosti rečenih poteškoća, raspolažemo s nekoliko čvrstih orijentira u vremenu, koji nam mogu pomoći da razdoblje Šulekova rada nešto uže odredimo.

To su, u prvom redu, podaci na koje smo se kritički već osvrnuli. Millard je 16. svibnja 1876. godine poslao u London ogledni primjerak Šulekove prerade Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta. Iz toga sigurnim izlazi da je i prije službenoga prihvaćanja angažmana za BFBS (30. kolovoza 1876) Šulek već imao štogod dogotovljena teksta; koliko, ostat će nam, ne pronade li se u arhivu BFBS-a primjerak Šulekova ogleđa, nepoznato.

Nadalje, uzimamo vjerojatnim da je Šulek pripremi teksta hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta (barem njegovu ogledu) pristupio između konca veljače i sredine travnja 1876, a znamo da je o njegovu angažmanu konačno odlučeno na sjednici pododbora BFBS-a za izdavaštvo 30. kolovoza 1876. godine.

U pismu odboru BFBS-a, datiranom 8. prosinca 1876, Millard ističe:

Considering that the alterations proposed in the Croat test exclude any change of style or sense; that they are limited to grammatical forms & to a few to Croat ears unintelligible words, I think in this case it would not be very dangerous to allow the printing to run parallel with the revising²⁴³, & by doing so we shall get the edition out a couple of months earlier than if we wait until Dr. Sulek has completed the whole.²⁴⁴

Iz njegova pisma doznajemo da se BFBS redovito strogo držao prakse pripuštanja tiskanju tek kad je rukopis bio u cijelosti dovršen. U ovom je slučaju, a na Millardovu inicijativu,²⁴⁵ učinjen ustupak, i to samo zato što se radilo tek o promjeni gramatičkih oblika (uz pokoju leksičku izmjenu), pri čem – a to se napose naglašuje – nije zadrijeto ni u stil ni u smisao svetoga teksta. Također zaključujemo da u prosincu 1876. Šulek još nije posao priveo kraju.

²⁴³ Nemamo detaljnijih podataka da zaključimo odnosi li se naziv *revising* na Šulekovu preradu ili na Miklošičevu recenziju (ako ju pretpostavimo).

²⁴⁴ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 12 (BSA/E3/1/4/12), str. 265.

²⁴⁵ Iako on konačnu odluku o tom pitanju prepušta BFBS-u: "I however consider it my duty first to consult the Comm.^{ee} on the subject, & to proceed only after they shall have sanctioned my proposal." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 12 (BSA/E3/1/4/12), str. 296.

Odlaganje s tiskanjem do ocjelovljenja rukopisa samo bi još više otegnulo čekanje na riječ Božju, primjerenim jezikom izrečenu, koja se u narodu što žurnije zahtijevala, te dodatno ugrozilo djelovanje BFBS-a među Hrvatima. Stoga se držalo primjerenim hrvatsko izdanje Novoga zavjeta postupno tiskati kako bi se, po završetku tiskanja posljednjega dijela, tekst mogao uvezati i odmah distribuirati. Da BFBS nije prihvatio Millardov plan (nemamo izričite potvrde da ga je prihvatio, ali to ocjenjujemo neizbježnim), tiskanje bi se po svoj prilici otegnulo.

U godišnjaku BFBS-a iz 1877. godine, u dijelu pod naslovom "Editions of the Scriptures and the integral portions thereof [...] (Made up to March 31, 1877)", donosi se podatak da su otisnuti dijelovi Novoga zavjeta²⁴⁶ na hrvatskom jeziku u 12 000 primjeraka (AR 1877: 309). Kuzmič iz toga izvlači sljedeći zaključak: "Nije isključeno da je tiskanje 12.000 dijelova NZ-a BFBS-a u 1877. isto rezultat takvog postupnog tiskanja Šulekove redakcije" (Kuzmič 1983: 191, bilješka 162). Njegova je pretpostavka vjerojatno točna, premda bi trebalo ozbiljno razmotriti i dva protuargumenta. Iz statistike u godišnjaku BFBS-a, naime, nije razvidno da je doista riječ o Šulekovu izdanju, budući da se u tom odjeljku, u kojem se donose podaci za Bibliju na hrvatskom jeziku, spominje i 10 025 primjeraka cjelovite Biblije, 10 000 primjeraka Novoga zavjeta te 10 000 primjeraka dijelova Staroga zavjeta. Kako pod nazivom *cjelovita Biblija* razumijevamo jedino latinično izdanje Karadžićeva i Daničićeva prijevoda, te kako je sigurno da je Šulek preradio samo Novi zavjet, to ostavlja mogućnost da se 10 000 primjeraka dijelova Staroga zavjeta i 10 000 primjeraka Novoga zavjeta odnosi na separatno latinično izdanje Karadžićeva i Daničićeva prijevoda. Osim toga, u dopunama DM-a, u opisu ne uvijek točnoga i nesumnjivo necjelovitoga, ali zasigurno referentnoga, kao prvo izdanje dijelova Novoga zavjeta u Šulekovo verziji (zavedene pod brojem 8115) navedeno je *Sveto Evandjelije po Marku* , objavljeno u Beču 1891. godine (F 13: s. p.).²⁴⁷

²⁴⁶ Engleski je naziv *portion*, a njime se označuju ili pojedina evanđelja (naprimjer Evanđelje po Mateju), ili sva četiri evanđelja s Djelima apostolskim, tiskana i uvezana zasebno. Hrvatska bi približna jednakovrijednica (*Portions of New Testament*) bila 'dijelovi Novoga zavjeta'. BFBS je običavao tiskati pojedina evanđelja kao prvi prijevod Svetoga pisma na neki jezik (osobito na jezik za koji nije bilo kvalificiranih prevoditelja, na jezik na koji je prevođenje Biblije bilo povezano s velikim epistemološko-jezičnim poteškoćama, na jezik kojim se služio relativno mali broj govornika, ili kao pokusno izdanje), kao dopunu izdanju Novoga zavjeta, prikladno za vojnike na bojišnici, zatvorenike i sl., ili kao odgovor na potrebu da i najsiromašniji slojevi ljudi ne budu uskraćeni za Sveto pismo (ti dijelovi, evanđelja, često su se besplatno dijelili). Nije, dakle, riječ ni o kakvom Novom zavjetu "u nastavcima", nego o naposnom izdanju.

²⁴⁷ Uz to izdanje stoji: "A specimen of the spearate portions in roman character issued by the BFBS. Printed from the plates of an edition of No. 8115. On the inside of the front cover is printed an advertisement of the BFBS. Pp. 49-79" (F 13: s. p.).

U upravo spomenutom godišnjaku BFBS-a iz 1877. godine donose se dva, ponešto oprečna podatka. Izvještaj o izdavačkoj djelatnosti za 1876. i 1877. godinu (ponavljamo, 1877. godina zastupljena je zaključno s 31. ožujkom), "Progress in the work of translation and revision 1876–7" donosi: "An edition of the Old and New Testament is being prepared by Dr. Sulek, under the direction of Mr. Millard, with the orthography revised and obsolete words changed" (AR 1877: 293). Ta bi nam rečenica mogla biti potvrdom da početkom travnja 1877. Novi zavjet još uvijek nije objavljen, nego da Šulek još na njem radi (*is being prepared*). No u godišnjak uključen Millardov izvještaj iz bečke podružnice BFBS-a stvari izriče nešto drugačije: "Professor Micklovich [*sic!*] has helped to prepare the revised text, which is now ready, and will soon be circulated" (AR 1877: 50). Iz toga bismo mogli izvući zaključak da je i zadnji dio Šulekova rukopisa otišao u tisak. To bi, istinabog, potvrdilo kako je BFBS odobrio Millardu da tiskanje teče usporedo sa Šulekovim dovršavanjem pojedinih dijelova teksta. Međutim, s obzirom na to da su izvještaji iz podružnica za godišnjak morali biti napisani najkasnije do konca ožujka, to bi gore navedene Millardove riječi mogle značiti da se Novi zavjet, već tiskan (shvatimo li da *ready* znači ili 'tiskan' ili da je posljednji dio u tisku), pojavio na tržištu (*circulated*) brzo nakon Millardova pisanja izvještaja – u travnju, svibnju ili lipnju 1877 godine.²⁴⁸

Nego, tu pretpostavku ozbiljno nagrizava sljedeća činjenica: u hrvatskom su izdanju Novoga zavjeta primijenjeni napuci pravopisnoga pododbora. On je, u skladu s odlukom Zemaljskoga školskoga odbora, koji se sastao 2. veljače 1877, a na poziv Kraljevske zemaljske vlade, vijećao u veljači u više navrata, te na sjednici, održanoj 8. ožujka 1877,²⁴⁹ podnio odboru "obširniji izvještaj, u kom se predlažu neka pravopisna pravila" (Mrazović 1877: 179). Cjelokupni je tekst Šulekova izdanja Novoga zavjeta izmijenjen u skladu s većinom naputaka pododbora. To bi, pak, razumijevalo da – barem početkom ožujka 1877. godine – izdanje još nije bilo tiskano. Niti je to moglo biti ubrzo poslije: jer trebalo je vremena da se tekst prema napucima preuredi. Time bi pak bila obeskrijepljena pretpostavka da je Novi zavjet tiskan u dijelovima (što bi također značilo da je BFBS odbio prihvatiti Millardov plan). No moguće je i da je hrvatsko izdanje Novoga zavjeta doista tiskano u dijelovima, ali je onda neizbježno da su ti otisnuti dijelovi, nakon sjednice pravopisnoga pododbora u veljači, povučeni i uništeni. Ta je mogućnost veoma slaba, jer bismo u arhivskoj

²⁴⁸ Prilog *soon* pokrio bi pritom razdoblje od pisanja Millardova izvještaja do objavljivanja godišnjaka.

²⁴⁹ U nastavku toga izvještaja, objavljenom u sljedećem broju *Vienca*, Mrazović kao datum sjednice navodi 6. ožujka 1879. (Mrazović 1877: 210). Godina je očito pogrešna, dok ispravnost, gledom na nadnevak, zasada nije moguće utvrditi.

građi BFBS-a o tom morali pronaći bar neko pisano svjedočanstvo. Pretpostavka bi bila valjana ako bi se pronašao koji primjerak tiskanih i napose uvezanih (ili prije neuvezanih!) dijelova Novoga zavjeta iz 1877. (tiskanje Šulekova izdanja Novoga zavjeta u dijelovima Kuzmič, usprkos nepostojanju dokaza u DM-u, dopušta kao mogućnost) u kojima bi, barem Matejevo evanđelje, pravopisno moralo odudarati od napatka pododbora. Ili se, kao treća mogućnost, nameće umjerenija pretpostavka: ako se Novi zavjet i tiskao u dijelovima, prvi otisci mogli su nastati nakon završne sjednice pravopisnoga pododbora 8. ožujka, odnosno nakon prepravljivanja teksta u skladu s napucima – dakle, najranije u travnju 1877, što povlači za sobom zaključak da se cjelovito otisnuto i uvezano hrvatsko izdanje Novoga zavjeta moglo pojaviti (naći u optjecaju) tek polovicom 1877. godine. Spomenuti je, dakako, i četvrtu mogućnost – da je Šulek nekako (ne ulazimo u pitanje kako) anticipirao napatke pravopisnoga pododbora; u tom se slučaju vrijeme objavljivanja Novoga zavjeta može promatrati nešto elastičnije.

Da spomenute pretpostavke nisu nerealne, svjedoči nam troje. Prvo je godišnjak BFBS-a iz 1878. godine, u kojem nalazimo dva podatka važna za našu temu. Jedan je od njih izvještaj iz bečke podružnice BFBS-a, u kojem stoji: "Mr. Millard observes that the revision of the Croat Testament has been completed and has rendered it much more acceptable to the people" (AR 1878: 40). A onda, tu je dio pod naslovom "Progress in the work of translation and revision". U njem čitamo: "Croat. – At the request of Mr. Millard, the Committee authorised Dr. Sulek to revise the orthography of the Bible, and to change the obsolete words. The New Testament has been completed and issued, and Mr. Millard reports that it is more acceptable because more intelligible than formerly" (AR 1878: 223). Prema godišnjaku je, dakle, neprijeporno da je hrvatsko izdanje Novoga zavjeta do kraja ožujka 1878. dovršeno (*completed* – s obzirom na Šulekov rad) i objavljeno (*issued*), te da Millard, dapače, već izvješćuje BFBS o njegovu uspjehu u Hrvatskoj. Opet, posvijestimo li si da su u taj godišnjak uključeni svi relevantni događaji između 1. travnja 1877. i 31. ožujka 1878, biva potvrđenom naša pretpostavka da Novi zavjet nije mogao biti tiskan prije travnja 1877. godine.

Drugo svjedočanstvo donosi historiograf BFBS-a William Canton. On u četvrtom svesku svojega djela *A History of the British and Foreign Bible Society*, opisujući nedostatnosti Šulekova izdanja, smješta njegovo objavljivanje u 1878. godinu: "As the Croat New Testament of 1878 did not completely satisfy the sentiments of the people, a new edition of the Bible, [...] was prepared by Professor Resetar" (Canton 1910: IV/343). Kuzmič, citirajući taj Cantonov odlomak, uz godinu 1878. stavlja uskličnik u uglate zagrade,

upozoravajući time na njezinu netočnost (Kuzmič 1983: 193, bilješka 183). No dosada nije ozbiljno uzeta u obzir mogućnost da Canton nije pogriješio.²⁵⁰

Priča time još nije zaokružena. Jer u arhivu BFBS-a, na dokumentu na kojem se ukratko opisuje povijest izdanja Biblije na pojedinim jezicima, nalazimo treće svjedočanstvo. Uz odlomak "Serb" ondje, naime, piše: "In 1876 Croat (till then merely Serb in Roman character) assumed a new orthography by Government order, and in 1877 an edition in this orthography was prepared by Dr. Sulek. The New Testament was issued in 1878 and proved acceptable."²⁵¹ Šulekov je Novi zavjet, prema toj informaciji, objavljen tek 1878. godine. Uz pretpostavku da je vrijeme nastanka toga dokumenta devetnaesto stoljeće, podaci se poklapaju. Šulek je, nakon zasjedanja pravopisnoga pododbora, odlučio prihvatiti njegove naputke i još jednom ispraviti cijeli tekst. Za to je bilo potrebno neko vrijeme, pa se izdanje doista moglo pojaviti istom početkom 1878. godine. Ako se prihvati pretpostavka da je Novi zavjet tiskan u dijelovima, kako je već Šulek ovršavao posao, opet nema proturječja: prvi je dio mogao biti otisnut 1877. godine (što svjedoči i godina u impresumu), a jedan dio i 1878. godine. Međutim, time se dovodi u pitanje podatak iz impresuma psalama (tekst je objedinjen u jednoj knjizi, ali psalmi posjeduju vlastiti impresum), iz kojega proizlazi da su i psalmi otisnuti 1877. godine. Moguće je nagađati da bi to bio samo tehnički ustupak zbog kontinuiteta kako u jednoj knjizi ne bi bile navedene dvije različite godine. S druge strane, ako je dokument iz arhiva BFBS-a nastao u dvadesetom stoljeću, onda je najvjerojatnije riječ o pogrešnoj interpretaciji podataka iz godišnjaka koji u impresumu nosi 1878. godinu. S tim u vezi rađa se i jedna opaska: budući da je Kuzmič krivo povezo godine izdanja godišnjaka BFBS-a sa stvarnim razdobljem koje se u njemu opisuje, na temelju podataka iz godišnjaka, objavljenoga 1878. godine (koji on shvaća kao godišnjak *za* 1878. godinu), trebao je uočiti i naznačiti diskrepanciju gledom na godinu objavljivanja prvoga izdanja.

Prihvatimo li da je hrvatsko izdanje Novoga zavjeta doista objavljeno 1878. godine (a tada, zbog toga što je kao godina objavljivanja u impresumu navedena 1877, u obzir dolazi isključivo početak godine), ostaje nam razriješiti još jednu poteškoću: Millard, naime, u godišnjaku izvješćuje o njegovu pozitivnom prihvatu u Hrvatskoj. Sve i da je Millard izvještaj

²⁵⁰ Istodobno Canton u trećem svesku istoga djela kao godinu objavljivanja hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta navodi 1877: "A new orthography was brought in by the Government in 1876, and a revised New Testament, in which obsolete words were changed, was published a year later" (Canton 1910: III/203, bilješka 1). Canton je, doista, navodeći 1878. godinu kao godinu objavljivanja Novoga zavjeta, pogriješio, vjerojatno krivo iščitavajući AR.

²⁵¹ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RS – CF – HB – WSEE (BSA/D8/8/5), strojopisna kopija naslovljena "Languages", uz verzije Biblije označene kao "Serb", s. p.

za godišnjak napisao u ožujku 1878, on je podatak o uspjehu Šulekova izdanja mogao donijeti samo ako je raspolagao s konkretnim povratnim informacijama, koje je u ruke morao dobiti barem u veljači. No mjesec i pol dana čini se prekratkim rokom za distribuciju Novoga zavjeta i minimalno orijentacijsko čitanje iz kojega bi nastala valjana prosudba. Važnima pritom uzimamo Millardove riječi "and has rendered it much more acceptable to the people"²⁵², koje upućuju na to da pritom nije toliko mislio (ako je uopće i mislio) na kritičke osvrte hrvatske inteligencije – jezikoslovaca, književnika, teologa – koliko na krajnje korisnike, kojima je izdanje bilo i namijenjeno. A to opet pretpostavlja dostatan statistički uzorak, na temelju kojega je Millard mogao uobličiti svoj sud, i do kojega je mogao doći jedino redovitim dopisivanjem s kolporterima, koji su knjige prodavali i često bili prvi izvor podataka o stanju na terenu, te razgranatom mrežom suradnika koji su ga obavijestili da se Novi zavjet dobro prodaje i da su ljudi novim hrvatskim izdanjem zadovoljni. Sve, prema tome, navodi na to da kao godinu objavljivanja Šulekova izdanja Novoga zavjeta ipak moramo uzeti 1877.

Poteškoću bi mogao razrješiti rad Skendera Fabkovića "Narav i sila zaimena svoj, – a, – e", objavljen u sedamnaestom broju lista *Napredak*, 10. lipnja 1877. godine, u kojem on donosi citat iz Novoga zavjeta. Budući da se radi samo o jednoj rečenici, u kojoj su razlike isključivo pravopisne naravi (bez morfoloških, sintaktičkih ili leksičkih izmjena), ne možemo sigurnim uzeti da je Fabković citirao Šulekovo izdanje, već je moguće i to da je uzeo citat iz Karadžićeva izdanja, koje je onda uredništvo prilagodilo etimološkomu pravopisu.

Problematiku je, najzad, potrebno sagledati i iz perspektive Šulekovih stvarnih mogućnosti pripreme teksta. Pregledom Šulekove bibliografije, koju su kronološki donijeli Maixner i Esih, vidimo da je Šulek 1876. godine objavio pet radova (od toga jednu knjigu: *Prirodni zakonik ili popularna fizika. III. knjiga. Svjetlarstvo* i četiri članka: "Nikola Kopernik", "Pogled iz biljarstva u pravijek Slavena", "Pogled iz biljarstva u pravijek Slavena, a napose Hrvata", "Ugarska – neprijateljica krune ugarske!"), 1877. godine također pet radova (članci: "Prikaz knjige Dr. M. V. Lorinzera. Najvažnije jestive, sumnjive i otrovne gljive u prijevou J. Jande", "Pomor zagrebačke djece i ustuk mu", "Zašto Slaveni poštuju lipu? (notica u Listku)", "Tekunica", "Rusi tirani"), a 1878. godine samo jedan rad (studija "Zašto Slaveni poštuju lipu?") (Maixner – Esih 1952: 41). Iz Šulekove korespondencije znamo da se za rad o lipi u Slavena dugo i pomnjivo pripremao, dopisujući se s nekoliko vodećih autoriteta u raznim područjima. Samo jedan rad objavljen u 1878. godini mogao bi biti nagovještajem da

²⁵² Naša kurzivna istaka.

se 1877. bavio trima velikim autorskim pothvatima: radom o poštivanju lipa u Slavenu, imenikom bilja (koji će objaviti 1879. godine pod naslovom *Jugoslavenski imenik bilja*, za koji se također temeljito pripremao), te pripremom hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta.

Uz Millardov izvještaj o dobru prihodu Šulekova izdanja, ključni referentni tekst, – koji ovjerovljuje hipotezu o prvoj polovici 1877. godine kao vremenu objavljivanja Novoga zavjeta, utječemo se još jednomu, također prvorazrednomu izvoru. Riječ je trima pismima koja je Šulek uputio istarskomu preporodnomu svećeniku Jakovu Volčiću moleći ga za pomoć oko prikupljanja narodnoga nazivlja bilja (za već spomenuti *Jugoslavenski imenik bilja*) te oko narodnoga blaga vezanoga uz lipu (za, također već spomenutu, raspravu "Zašto Slaveni poštuju lipu?"). I onda, u pismu datiranom 25. srpnjem 1877, Šulek zahvaljuje Volčiću za poslano bilje i zauzvrat mu šalje mali darak uz popratne riječi: "Ja sam bio pozvan, da nadjem nekoga, koji bi prilagodio Hrvatom Vukov prievod Novoga zavjeta; neditirajući u sam tekst, imale su se samo riječi strogo srbske zamieniti hrvatskimi. Budući da se nitko nije htio toga posla primiti, morao sam ga se napokon sam latiti, pa sam se oslobodio priložiti Vam jedan otisak. Mislim, da je to do sada najrazumljiviji prievod hrvatski" (Kalac 1916: 157).

Tako sigurnim znamo: 25. srpnja Novi je zavjet u Šulekovim rukama. Ako razložno pretpostavimo da Volčić nije prva osoba kojoj je Šulek pohitao poslati svoje novoobjavljeno djelo, te odbijemo li vrijeme potrebno za distribuciju otisnute knjige kao i vrijeme tijekom kojega je Šulek morao obavljati druge poslove (za koje je primao plaću),²⁵³ zaključujemo da vrijeme objavljivanja Novoga zavjeta pada u prvu polovicu 1877. godine, ali pod konac te polovice, što se slaže s iznesenim hipotezama:

- 1) pri zaključivanju izvještaja o izdavačkoj djelatnosti za godišnjak BFBS-a objavljen 1877, s 31. ožujkom Novi zavjet još nije tiskan
- 2) Millardov izvještaj iz bečke podružnice, objavljen u istom godišnjaku, napominje da je tekst (no tu se očito misli na rukopis, ne na tiskano djelo) dovršen te da će ubrzo biti u optjecaju

²⁵³ To je upravo simptomatična boljka na koju se Šulek neprestance tuži. Tako – i navodimo samo jedan primjer – u pismu Ivanu Filipoviću Šulek navodi: "Od davna sam Vam dužan odgovor; nu nemojte toga pripisivati nemarnosti, nego prevelikom množtvu posla. Osim mojega trostrukoga zvanja, naprtila mi je politika toliko breme, da više putah neznam, gdje mi glava stoji. A nemislite, da mi se ovakvi poslovi plaćaju, da sam od redakcije Pozora i prebijene pare samo dobio, ne, nego sve to moram raditi samo za dušu." NSK – ZRSK – OBS: pisma Bogoslava Šuleka Ivanu Filipoviću (R 3399b), 7. srpnja 1861, str. 1.

- 3) Millardov izvještaj objavljen u godišnjaku BFBS-a 1878, potvrđuje nam da je Novi zavjet tiskan i da je prihvaćen u narodu (što je moglo biti počevši s travnjem 1877)
- 4) Fabković se za svoj rad, objavljen 10. lipnja 1877, doista mogao poslužiti Šulekovim izdanjem.

Na temelju navedenoga može se uzeti prilično sigurnim da je Šulekovo izdanje Novoga zavjeta objavljeno krajem travnja ili u svibnju 1877. godine.

Dakako da time nismo odgovorili na pitanje kako to da je tekst udešen prema napucima pravopisnoga pododbora. No ako znamo da se, od osam naputaka koliko ih je pravopisni pododbor donio, Šulek većine (napuštanje pisanja slogotvornoga /t̥/ dvoslovom *er*, pisanje odraza jata dvoslovima *ie/je*, dosljedno pisanje slova *ć* osim u slučajevima kada se u kratkom slogu iza slova *t* u staroslavenskom bilježio poluglas [naprimjer *tjerati*, *tjedan*], etimološki pravopis, dočetno *h* u G mn. i GL dv., usustavljeno pisanje stranih riječi) bio držao i prije, a da jedno (rastavljeno pisanje negacije od glagola) nije prihvatio, ostaje zapravo samo jedan problem: pisanje slova *j* u dvoslovima *dj*, *lj*, *nj*. Ako je hipoteza koju smo iznijeli²⁵⁴ prihvatljiva, naime da se iz Šulekova rukopisa vidi kako u spomenutim dvoslovima još od šezdesetih godina devetnaestoga stoljeća nije pisao točku – to jest, da se jasno razaznaje slovo *j*, tada bi se moglo pretpostaviti da je tu slovopisnu novinu Šulek u tekst Novoga zavjeta unio neoviso od naputaka pravopisnoga pododbora. Tomu u prilog ne idu, međutim, druge okolnosti,²⁵⁵ ponajprije činjenica da je pisanje slova *j* napušteno već u drugom izdanju Novoga zavjeta (1881), dočim ga je Šulek, kao svojstvo rukopisa, zadržao do smrti.²⁵⁶ Zato će ipak biti da je Šulek, kao dosljedni filolog, pisanje slova *j* preuzeo od pravopisnoga pododbora. Budući da je riječ o relativno malom zahvatu, ispravke u korekturi mogao je brzo obaviti, već u ožujku 1877, što nije bitno utjecalo na odlaganje s tiskanjem.

²⁵⁴ Vidi bilješku 205.

²⁵⁵ U Akademijinim izdanjima tako slovo *j* nikada nije bilo prihvaćeno, što se može vidjeti u dvjema Šulekovim oglednim raspravama, objavljenim u serijskoj publikaciji JAZU-a RAD: "Pogled iz biljarstva u praviek Slavenah, a napose Hrvatah" (Šulek 1877) i "Zašto Slaveni poštuju lipu?" (Šulek 1878).

²⁵⁶ Primjerice, takvo je pisanje jasno uočljivo u pismu koje je Šulek 1895, nekoliko mjeseci prije smrti, uputio Rešetaru, savjetujući ga u njegovu radu na novom hrvatskom izdanju Svetoga pisma ("pregledano izdanje", 1895). Vidi prilog 18.

2.5. Šulekova pomagala u pripremi hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta

Textus receptus hrvatskoga izdanja bio je Karadžićev prijevod Novoga zavjeta i Daničićev prijevod psalama. Pokazali smo da Šulek nije bio ovlašten dublje zahvaćati u tekst ni mijenjati ga prema izvorniku. Svejedno ostaje pitanje je li Šulek tekst prepravljao po nahođenju, oslonjen isključivo na vlastito jezično i teološko znanje, ili se u radu služio i određenim pomagalima.

Budući da je tekst trebalo prepraviti u skladu s ilirskom jezičnom normom, Šulek je bio upućen na normativne jezične priručnike: ponajprije na Veberovu *Slovnicu* (treće izdanje), a zatim, za sintaksu, i na Veberovu *Skladnju jezika ilirskoga*. Treći dio *Slovnice*, doduše, sadrži i osnovna pravila sintakse, no vidjet ćemo da je na više mjesta očito kako je Šulek primjenjivao pravila kojih u *Slovnici* nema i za koja je nužno bio upućen na *Skladnju*. Nadalje, otkrit ćemo da su u hrvatskom izdanju Novoga zavjeta primijenjeni i napuci koje je donio pravopisni pododbor Kraljevske zemaljske vlade.

Kada je riječ o zahvaćanju u leksik, onda tu problematiku združujemo s pitanjem je li se Šulek pri izradi svojega izdanja služio i izdanjima Biblije na drugim jezicima osim Karadžićeva i Daničićeva predloška. Anticipiramo već sada da postoje naznake kako je Šulek barem mjestimično zagledao u grčki izvornik i u Vulgatu, usporedbu s kojom je kao nužnu istaknuo još Iveković. S obzirom na hebrejski tekst psalama to je već teže dokazati, ali sumnja nije neosnovana, jer hrvatsko izdanje otkriva da su popravljani dijelovi u skladu s hebrejskim značenjem pojedinih riječi ili, pak, s njihovim morfološkim karakteristikama.

Među biblijskim tekstovima na hrvatskom jeziku Šulek se, načelno, mogao služiti trima izdanjima: glagoljičnim izdanjem iz Uracha (1562), te Katančićevim i Škarićevim prijevodom. Hrvatska posjeduje bogatu lekcionarsku tradiciju, pa je za pojedina mjesta Šulek mogao konzultirati i pojedine lekcionare. Ipak, budući da oni donose tek izbor biblijskih tekstova te da su, u njegovo doba, oni uglavnom bili teže dostupni (Maretić je *Lekcionar Bernardina Splicićanina* objavio tek 1885, kao mogućnost od starijih lekcionara ostavljamo samo *Pisctole i evangelya priko suega godiscta* Ivana Bandulavića (1612 [1613?], ¹⁹1857), vrlo rašireno i u čak dvadesetak izdanja objavljeno djelo.²⁵⁷

²⁵⁷ Usporedba s tim hrvatskim potpunim i djelomičnim svetopisamskim izdanjima ovdje izostaje, već stoga što bi – potpunija analiza, naime, ište opsežnost i dubinu pristupa – zamjetno premašila materijalne okvire ovoga rada.

2.6. Materijalni opis prvoga izdanja

Prvo je hrvatsko izdanje Novoga zavjeta objavljeno pod naslovom *Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta*. Knjiga je to maloga formata (32°: 8,5 × 12,5 cm), uvezana u crno umjetno platno s reljefnim ukrasima stiliziranih biljnih elemenata (*fleuron*) na prednjim i stražnjim koricama te na hrptu. Na hrptu je zlatotiskom otisnuto: "NOVI ZAVJET I PSALMI". Prednje i stražnje korice nemaju drugih otisaka.

Na naslovnoj stranici stoji: "NOVI ZAVJET GOSPODA NAŠEGA ISUKRSTA. || U BEČU. || IZDANJE A. REICHARDA I DRUGA. || 1877."²⁵⁸

Nultni je arak neobrojčan, a pri obrojčavanju stranica nije uzet u obzir nulti arak, pa Matejevo evanđelje započinje na prvoj stranici (također neobrojčanoj, obrojčavanje započinje tek s drugom stranicom), iako je zapravo riječ o petoj stranici.

Za razliku od srpskoga izdanja, u kojem se na naslovnici nalaze imena prevoditelja, taj je podatak ovdje ispušten. To je u skladu s izdavačkom politikom BFBS-a, prema kojoj "the Translator's name is not to be inserted on the title-page in new versions for mission fields" (RFG 1911: 17), i to zato što riječi Božjoj ne dolikuje dopisivati imena ljudi. U tom se ipak pokazuju neke nedosljednosti. Millard je, naime, upitan što misli o mogućnosti da se u impresumu Biblija pojave imena prevoditelja, u pismu BFBS-u iznio stav (nipošto obvezujući, ali svejedno vrlo važan) da ih u klasičnim protestantskim izdanjima ne treba navoditi, dočim su ona potrebna u svim izdanjima koja se temelje na Vulgati, i to zato kako bi katolici (a njima su potonja i namijenjena), i inače podozrivi prema protestantskim biblijskim društvima kao prema nekršćanskima, time dobili jamstvo vjernosti prijevoda. Štoviše, "to drop the translator's name in a Vulgate Edition would be to stop its circulation."²⁵⁹ Ovdje nalazimo i osobitu te zanimljivu Millardovu opasku: "The addition of Wuk's and Danicic's names in the Servian Bible has greatly helped the circulation, because these were men of great literary repute."²⁶⁰ Prema tome, Šulekovo se ime u impresumu trebalo pojaviti zbog dvaju razloga: činjenice da je hrvatsko izdanje bilo namijenjeno katolicima, te zato što je Šulek u Hrvatskoj također bio neprikosnoven književni autoritet, otprilike kao i Karadžić i Daničić u

²⁵⁸ Vidi prilog 19.

²⁵⁹ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 12 (BSA/E3/1/4/12), str. 211–212. Nasuprot tomu, protestanti prevoditeljevo ime drže nevažnim, a jamstvo pravovjerja prijevoda pritom njihova je općenito nadmoćnija kultura, upotreba Biblije u Crkvi i u školi te osobna bliskost (*personal acquaintance*) vjernika sa Svetim pismom. CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 12 (BSA/E3/1/4/12), str. 212.

²⁶⁰ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 12 (BSA/E3/1/4/12), str. 212. Njihova su imena u srpskom (ćiriličnom i latiničnom) izdanju vjerojatno dodana i zbog toga što je prijevod naknadno otkupljen.

Srbiji. S druge strane, argument za Šulekovu anonimnost može biti samo jedan: dosljednost načelima BFBS-a, kojoj pridolaze Šulekova protestantska provenijencija, kao i činjenica da je prijevod u osnovi Karadžićev i Daničićev, promijenjen tek s obzirom na jezične uzuse (gledano iz perspektive BFBS-a). Bit će da je to glavni (i jedini) razlog (jer ni Rešetar u svojem izdanju nije potpisan), a ne – kako je to Kuzmič mislio, navodeći Millardovo pismo BFBS-u – zato što Daničić "indignantly refuses to allow his name to appear on the title page of the Old [*sic!*] Testament in the new edition about to be printed with the altered orthography."²⁶¹

Na stranici iza naslovnice (neobrojčanoj) dolazi kazalo s naslovima novozavjetnih knjiga; uza svaku knjigu stoji podatak o broju poglavlja i o stranici na kojoj dotična knjiga započinje.²⁶²

Novi zavjet ukupno zauzima 377 stranica. Sadrži sve knjige, uključujući i deuterokanonske; njihov redosljed, u odnosu na današnji, odstupa utoliko što se Jakovljeva poslanica nalazi iza Treće Ivanove poslanice, a prije Judine poslanice.

Poslije Novoga zavjeta dolaze Psalmi. Oni posjeduju svoj impresum, u kojem stoji: "PSALMI DAVIDOVI. | U BEČU. | IZDANJE A. REICHARDA I DRUGA. | 1877."²⁶³

Iako su psalmi uvezani zajedno s Novim zavjetom u jednu knjigu, obrojčani su zasebno. Prva stranica (kojom započinje tekst psalama) neobrojčana je, a za razliku od Novoga zavjeta, naslovna stranica Psalama uzeta je kao prva stranica, tako da je prva obrojčana stranica (na kojoj se nastavlja drugi psalam) označena kao četvrta stranica. Psalmi se protežu na 101 stranicu.

U donjem desnom dijelu stranice u supskriptu otisnuti su brojevi araka, pa tako vidimo da je za tisak upotrijebljeno točno trideset araka. Od petoga arka (str. 65) i dalje, na stranici označenoj brojem arka, u donjem lijevom dijelu stranice, supskriptom je otisnuto "Cr.", oznaka hrvatskoga izdanja.

Tipografsko je pismo hrvatskoga izdanja dijamant (*diamond*), veličine 4,2 tipografske točke.²⁶⁴

²⁶¹ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – ETLSCM – ESCM, sv. 12 (BSA/C17/1/12), br. 28, str. 88.

²⁶² Vidi prilog 19.

²⁶³ Vidi prilog 19.

²⁶⁴ 1 pt (tipografska točka) = 0,376065 mm (po Didotu, DIN 16507), odnosno 0,352 mm (po engleskom sustavu mjerenja). Vidi GE: 280, s. v. *sistem, Didotov* (br. 5212); *sistem, engleski* (br. 5214).

Tekst je otisnut u dva stupca, bez naslova i podnaslova (osim početnih naslova biblijskih knjiga), u skladu s izdavačkom politikom BFBS-a (RFG 1911: 15), a svako poglavlje označeno je "GLAVA 1" itd. Prva riječ (gdjegdje dvije ili tri riječi) u novom poglavlju tiskana je verzalom, s podebljanim inicijalom prve riječi u dvostrukoj veličini od običnoga verzalnoga slova.

Prema pravilu BFBS-a svaki je biblijski redak tiskan zasebno, a različite su narativne cjeline u jednom te istom poglavlju materijalno odvojene isticanjem prve riječi nove cjeline verzalom (on je ipak manji od verzala prve riječi u novom poglavlju), koji je uz to i podebljan, a inicijal prve riječi, kao i inicijal riječi kojom započinje novo poglavlje, podebljan je i dvostruko veći od običnoga verzalnoga slova.

Pojedine su riječi, ili dijelovi riječi, otisnuti kurzivom. Objašnjenje za to nalazimo u napatku za prevoditelje, revizore i izdavače Biblije BFBS-a, gdje stoji da onoga što je u kurzivu u izvorniku nema, ali se poradi smisla pretpostavlja: "In the English Bible, words implied but not expressed in the original text are printed in italics, *when it is desirable to call attention to the addition of the words*" (RFG 1911: 10).

Naputak, koji se javlja čak i u prvoj verziji RFG-a, da se ime jezika i naslov Biblije ima, radi lakšega snalaženja, otisnuti na *verso* stranici naslovnoga lista (RFG 1900: 8), u hrvatskom izdanju nije proveden.

Na zadnjoj stranici psalama nalazi se podatak i o tiskari: "U Budimpešti u štampariji Viktora Hornjanskoga."²⁶⁵ *Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta* prošao je, stoga, dug put: nastao je u Zagrebu, odobren je u Londonu, recenziran je (ako je recenziran) u Beču, gdje je i objavljen, a tiskan je u Budimpešti. Širina je to koja dolikuje i Šuleku, i kompleksnoj Austro-Ugarskoj Monarhiji, i BFBS-u.

Prvo je izdanje (što je, doduše, razvidno tek posredno, iz arhivske građe), tiskano u 10 000 primjeraka (AR 1877: 50).

²⁶⁵ Vidi prilog 19.

2.7. Uspjesi i poteškoće u distribuciji

Svoja je izdanja BFBS distribuirao trojako: prodajom na temelju pisanih narudžbi, prodajom preko kolportera i prodajom drugim biblijskim društvima. To je vrijedilo za Karadžićev i Daničićev prijevod Biblije, kao i za Šulekovo, hrvatsko izdanje.

Prodaja po zaprimljenim narudžbama u distribuiranju hrvatskoga izdanja Svetoga pisma nikada nije imala veliku ulogu. Umjesto toga, glavni način distribucije na prostoru Banske Hrvatske, u Istri, Dalmaciji i u Vojnoj krajini bila je kolportaža. Upitamo li se o razlozima te činjenice, moramo najprije vidjeti kako je kolportaža bila organizirana te na koje su poteškoće kolporteri u svojem radu nailazili. Tada ćemo istom jasnije razumjeti zašto je izravna prodaja putem narudžbenica u hrvatskim prilikama bila tek rubnom pojavom, ograničenom²⁶⁶ na rijetke pojedince, pripadnike intelektualne elite.

Statistike koje je donosio godišnjak BFBS-a pokazuju da su kolporteri djelovali okupljeni u skladu s tadanjim državnim tvorevinama. Jedna je skupina kolportera bila zadužena za Hrvatsku i Slavoniju, jedna za Dalmaciju, jedna (uglavnom posebno, no pokatkada i u sklopu Dalmacije) za Istru i Kvarner. Ta je podjela veoma općenita i ona se mijenjala kako su se već pomicala granice i preraspoređivala ingerencija političkoga upravljanja.²⁶⁷ No valja reći da je u hrvatskim krajevima uvijek djelovao tek mali broj kolportera. Za Hrvatsku je bio redovito zadužen jedan ili dva kolportera, jednako tako za Slavoniju, Dalmaciju i Istru, s tim da su kolporteri koji su djelovali u Slavoniji bili zaduženi i za dio Ugarske, a kolporteri u Istri i za područje Trsta, Koruške i Primorske. Golema je zadaća bila pred njima – valjalo je putovati pješice, ili na konjskoj zapregi, nositi sa sobom zalihe Biblija na više jezika (jer djelovali su na višetničkom i višejezičnom prostoru), samoorganizirati smještaj²⁶⁸ i prehranu, nositi se s odlukama pojedinih gradskih vlasti koje su im uskraćivale pravo prodaje, unatoč valjanim dopusnicama,²⁶⁹ i rješavati poteškoće, kojih nije bilo malo, na licu mjesta. K svemu tomu, trebalo je obavljati zadaću za koju su bili plaćeni – prodavati Biblije, zadaću čiji je uspjeh bio izravno uvjetovan spomenutim čimbenicima.

²⁶⁶ Koliko se može razložno o tom pretpostaviti; materijalni podaci, kao potkrepa toj hipotezi, manjkaju.

²⁶⁷ Isumiše bi ovdje bilo potanje opisivati ta razgraničenja i donositi tipologiju, jer to za ovaj rad nije odsudno.

²⁶⁸ Neki su kolporteri, naime, putovali s obitelji.

²⁶⁹ Sloboda djelovanja kolportera bila je veća u liberalnijoj Ugarskoj, dok su se u Hrvatskoj primjenjivali prilično kruti austrijski propisi (Canton 1910: III/200, bilješka 1).

Kolporter se, sukladno načelima i pravilima BFBS-a, načelno nisu smjeli, prodavajući Biblije, izravno baviti evangeliziranjem. Pa ipak, u njihovim izvještajima nerijetko možemo čitati o evangelizacijskim metodama kojima su se služili, bivajući kadšto uprav na njih primorani.

Pokušati razumjeti distribuciju hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta znači ozbiljno razmotriti dani okvir. Pritom smo, kao na prvi izvor, upućeni na izvještaje u godišnjaku BFBS-a, u kojima se, iscrpnije ili manje iscrpno, donosi i sažetak rada kolporterâ na određenom području. Susrećemo se, međutim, s trima poteškoćama. Prva je neravnomjerni opseg izvještaja. Do Prvoga svjetskoga rata izvještaji iz podružnicâ BFBS-a bili su redovito iscrpni i sustavni, a u njima je rad kolportera bio dobro prikazan, gotovo redovito ilustriran pojedinačnim zgodama u kojima su se ogledali uspjesi i teškoće kolportaže. Početkom Prvoga svjetskoga rata kolportaža je dobrim dijelom otežana ili posve onemogućena, pa su razumljivi samo sumarni izvještaji o broju prodanih primjeraka Svetoga pisma. U godišnjaku iz 1918. godine nalazimo podatak da su izvještaji, zbog rata i povišene cijene papira, opsegom zamjetnije smanjeni, a sredstva su radije prenamijenjena za distribuciju Biblija:

Since the war began, everything connected with publishing has gone up enormously in price, and a cost of paper alone has increased sixfold. It has therefore been decided to curtail the size of the present Report. [...] We are confident that our friends will appreciate the motive of an economy which will enable us to give away many thousands of additional Testaments and Gospels among the sick and wounded soldiers of all the nations now at war (AR 1918: *p.t.*).

No i po završetku rata izvještaji ostaju skraćeni i uopćeniji nego prije, a od 1941. godine nadalje kolportaža je iskazana samo u brojkama, bez popratnih izvještaja. To nam nalaže da se za hrvatsko izdanje ozbiljnije oslonimo samo na izvještaje do 1914. godine.

Druga poteškoća potječe iz prve. Prvo izdanje hrvatskoga Novoga zavjeta pada u 1877. godinu, dočim su izvještaji kolporterâ, koje donosimo, uglavnom kasnijega datuma, pa se može djelomično govoriti o anakronizmu. Činjenica da ipak donosimo izvještaje s kraja devetnaestoga i početka dvadesetoga stoljeća kojima kušamo rasvijetliti distribuciju hrvatskoga izdanja, ima dva uporišta: Šulekovo se izdanje nastavilo tiskati do duboko u dvadeseto stoljeće, pa su izvještaji dobrim dijelom vremenski podudarni, a osim toga su problemi, koji se u izvještajima kolporterâ opisuju, iz godine u godinu većinom nepromijenjeni, pa ih, metodom analogije, smijemo preslikati i na ranije razdoblje.

Treća se poteškoća sastoji u tom što se u izvještajima o kolportaži mogu pronaći samo neki podaci, ne i svi. Naprimjer, možemo razabrati na mjestima da je prodan određeni broj

primjeraka hrvatskoga izdanja Biblije. Ne znamo, međutim, je li riječ o latiničnom izdanju Karadžićeva prijevoda, o Šulekovo verziji ili (od 1895. nadalje) o Rešetarovo verziji. Također, može nas zavarati izvještaj o uspješnoj prodaji u Slavoniji, ali to često znači da je kolporter, primjerice, bio u selu naseljenom Slovacima, koji su kupili Biblije na slovačkom jeziku. Kao što ćemo vidjeti, govor o uspješnoj prodaji tek se u malom broju slučajeva odnosi na hrvatsku katoličku populaciju.

Ostajemo s pitanjem kako je to moguće, usprkos tolikomu broju izdanja. Na njega je moguć samo djelomičan odgovor. Hrvatsko se izdanje, nesumnjivo, prodavalo, i u Hrvatskoj i u drugim dijelovima Europe i svijeta. Da tomu nije bilo tako, tiskanje bi, imajući na umu da je BFBS, usprkos donacijama, bio oslonjen na sredstva od prodaje, pa je izdavačka politika morala biti pažljivo odmjerena, u nekom trenutku sigurno bi bilo obustavljeno. Međutim, iscrpnijih podataka o prodaji i potražnji te o njihovu međusobnom odnosu, navlastito, pak, uzmemo li u obzir da se nakon hrvatske jezične reforme 1892. godine Šulekovo izdanje prodavalo kao "nužno zlo",²⁷⁰ nemamo. Neki se razlozi, kao što ćemo vidjeti, daju naslutiti, ali, cijelom uzevši, pitanje ostaje neodgovorivo.

Kolporteri svoje djelovanje u hrvatskim krajevima opisuju dvojako. S jedne strane, neprestano ističu poteškoće zbog kojih je prodaja redovito ocjenjivanja slabom; s druge, pak, strane, ne propuštaju spominjati svijetle trenutke koji, iako više pojedinačni, poprimaju gdješto obrise velike uspješnosti. Da bismo te izvještaje, naoko proturječne, valjano prosudili, a onda i pomirili (jer stvarne suprotstavljenosti tvrdnji u njima izrečenih nema), potrebno je imati pred očima osobitu perspektivu vlastitu kršćanskomu apostolatu, zasvjedočenu već u Pavlovim poslanicama (anteditirano i u evanđeljima, u Isusovu slikovitom govoru, a onda – tipski – i u starozavjetnoj naraciji), kojom se evangelizacija opisuje polazeći od protivština. Riječ je o retoričkoj figuri koja nije jednostrano pristrana ni ideologemski naivna, no upravo njom omogućuje se da ono pozitivno ostvareno snažnije dođe do izražaja u općem kontekstu koji je prema navještaju spasenja nedobrohotno raspoložen.

Posvijestivši si to, možemo pristupiti detaljnijoj raščlambi kolporterskih izvještaja. Hrvatski se krajevi beziznimno opisuju kao "most difficult field" (AR 1897: 58), "hard and stony ground" (AR 1904: 59), "most difficult section of the Hungarian field" (AR 1905: 59), "the stonies field in thie entire Agency" (AR 1906: 52), "the stoniest division of the

²⁷⁰ Ali opet: postojalo je u tom trenutku i Karadžićevo i Rešetarovo izdanje. Kako to da se Šulekovo izdanje, a norma hrvatskih vukovaca odnijela je pobjedu, pa su spomenuta dva izdanja svakako bila bliža novoj hrvatskoj normi od Šulekova, i dalje prodavalo?

Hungarian field" (AR 1907: 62), "most fanatical portions of the Empire" (AR 1912: 56) i sl., a posao je kolportera "extremely difficult one" (AR 1894: 48), odnosno "by no means an uneasy one" (AR 1896: 51). Ta se oporost hrvatskih zemalja i posljedična nepristupačnost za rad kolporterâ može objasniti četirima uzrocima, međusobno isprepletenima.

- 1) Prvi su, temeljni, uzrok *iznimno teške materijalne prilike*, koje se u izvještajima često spominju: "prevailing poverty has, no doubt, told on our sales" (AR 1896: 43); "in this portions of the Kingdom the inhabitants are [...] sunk in poverty" (AR 1912: 71). Velik dio stanovništva izvan gradova bio je toliko siromašan da nije mogao, sve i da je htio, kupiti čak ni Novi zavjet, kojemu je cijena, zahvaljujući donacijama BFBS-u, bila relativno pristupačna: "much poverty is to be met with in some districts, [...] Portions form the larger part of our sales" (AR 1897: 58); "most of the country folk are so poor that to sell an entire Bible becomes a rather rare event" (AR 1898: 57). Pokadšto je želja za primjerkom Biblije znala nadjačati oskudicu, pa su kolporteru u zamjenu za njega, umjesto novca, nuđena jaja, što je u godišnjaku iz 1912. godine opisano s finom dozom humora: "Colporteur Herrmann writes that [...] when he does happen on people who have an open ear for God's Word, there are often not 3 *kreuzer* (= 3/5d.) in the house to buy a Gospel. In cases of this kind eggs seem to be the chief medium of exchange, and we can quite sympathize with Herrmann when he writes that carrying around eggs is sometimes inconvenient" (AR 1912: 71).
- 2) Drugi je uzrok *visoka stopa nepismenosti i s njom povezan nizak stupanj prosvijećenosti naroda*. Ona je dobrim dijelom ovisila o siromaštvu, koje je bilo izravnom preprekom uključivanju u sustav obrazovanja, jer su djeca, namjesto u školu, često, kao pomoć roditeljima, upućivana na rad u polje. Nepismenost kolporteri spominju u izravnoj vezi s prodajom Biblija (u paradoksalnim situacijama poput ove: "Some who bought New Testaments could not sign the order form" [AR 1904: 52–53]), ali još više i samostalno, kao negativno egzotičnu pojavu kojoj se, u prosvijećenoj monarhiji, čak uz nijansu zgražanja, nisu mogli dovoljno načuditi: "In Istria villages are to be found in which few are able to read, in several instances the few become very few, and our hope rests on the growing generation, who will be more fortunate in this respect" (AR 1890: 51); "It has quite recently been stated that in Dalmatia, out of

476,000, 452,000 could neither read nor write" (AR 1890: 51); "to this must be added the fact that nowhere in the Austrian dominions, perhaps nowhere in Europe, is the number of illiterates so great as in the regions under review. In Dalmatia 798 men in every 1,000, and 915 women, are unable either to read or write, while in the inland province of Croatia-Slavonia the proportion of men and women in this wretched condition is 660 in 1,000" (AR 1902: 62); "In certain areas of Bosnia, for example, Herrmann reports that barely one-tenth of the people can read and write, while on the Dalmatian Coast and in the islands of the Adriatic the state of affairs is in places worse still" (AR 1906: 52); "There is probably no part of the Hungarian dominions where the percentage of illiteracy is so high as in Croatia and Slavonia" (AR 1906: 59).

Kako je temeljni preduvjet prodaje Biblija bila pismenost kupaca, to je u polazištu kolportaža nailazila na ozbiljnu zapreku. U nekim je slučajevima ona bila prevladavana tako da je nepismeni pojedinac kupio Bibliju koju bi mu onda kod kuće čitao tkogod od pismenih (najčešće djeca koja su polazila školu). No, općenito govoreći, susrećući se neprestano s tim problemom, koji se mogao rješavati tek polagano i dugoročno, kolporteru su bivali prisiljeni među nepismenima i jedva pismenima djelovati ponajprije evangelizacijski (u suprotnosti, dakle, s temeljnim načelima BFBS-a, no to je bio jedini izlaz koji je mogao polučiti pozitivnim ishodom), a uspjehu od kolportaže u užem smislu nadati se više među temeljno obrazovanim (ali, statistički gledano, malobrojnijim) slojem građana.

- 3) Kao treći uzrok valja navesti *loše duhovno i moralno stanje hrvatskoga naroda*. Nije teško zamisliti da su među siromašnim i neobrazovanim stanovništvom cvali neuljudenost, neznanje i praznovjernost, idealna podloga za odsutnost kritičkoga duha te arbitrarno priklanjanje mišljenju i odlukama odozgor, kako u političkom, tako i u vjerskom smislu. No da se to ne bi shvatilo kao nekakav pokušaj marksističke, ili – u ovom slučaju – protukatoličke interpretacije zbilje, koja bi se, s obzirom na to da je riječ o protestantskom biblijskom društvu, u ozračju devetnaestoga stoljeća koje još nije bilo sklono ekumenskomu dijalogu u današnjem smislu, lako mogla uklopiti u našu hipotezu, potrebno je dometnuti da su prilike u svijetu na svim poljima (i u društvu i u Crkvi) još uvelike pogodovala centralističkomu sustavu

upravljanja, pa se u tom kontekstu i ovo opisano ni po čem ne može izdvojiti kao hrvatska posebnost. Ipak, dok su se drugdje u Europi već pomalo prolamale ideje koje su išle za ravnopravnijim odnosom zdrave kritičnosti, osobne slobode i pripadnosti Crkvi, katolički je kler u Hrvatskoj – možda i zahvaljujući slabo obrazovanosti i pismenosti puka, osobito u izvangradskim područjima – još uvijek uživao iznimno povjerenje, a vjernici su mu se obraćali za pomoć u najrazličitijim životnim pitanjima. Zbog toga ocjene kolporterâ, shvate li se kontekstualno (jer i oni su bili ljudi svojega vremena), nisu neobjektivne, kao što bi se u prvi trenutak moglo pričiniti: "The inhabitants are described as stubborn and suspicious" (AR 1880: 54); "It must be remembered that ignorance and superstition prevail to a large extent in Dalmatia, many of the inhabitants not being able to read" (AR 1888: 68); "Much ignorance and superstition prevails among the people" (AR 1894: 48); "the inhabitants are probably among the most ignorant in Europe" (AR 1904: 52). Dvoličnost, pak, koja se u izvještajima BFBS-a prigodice pripisuje Hrvatima (naprimjer, "bigotry and prejudice continue serious obstacles to our work" [AR 1897: 58]), potječe odatle što su kolporter i početnu prijaznost i gostoljubivost svojih domaćina ("The Croats are a fine race of folk, picturesque and extremely polite to travellers" [AR 1907: 62]) veoma brzo iskusili kao krajnju odbojnost, koju bi im ti isti ljudi stali iskazivati pošto bi čuli da svećenici onima koji poslanike BFBS-a primaju, pa čak i s njima razgovaraju, prijete izopćenjem iz Crkve ("but to the colporteur who is suspected of desire to tamper with their religion, they show themselves ruthless and bigoted beyond conception" [AR 1907: 62]). Imaju li se, k tomu, pred očima i raniji izvještaji kolporterâ, u kojima se ističe sklonost Hrvatâ prema kockanju²⁷¹ te visok postotak nezakonito rođene djece,²⁷² neće nas odvećma začuditi ocjena da su Hrvati odista "addicted to intemperate habits" (AR 1912: 71). Ili pak nailazimo na hrvatski paradoks, koji je kolporter Sixta ovako opisao: "Like St. Paul's Athenians, they are greatly given to religion; but they are unlettered to a man, and nowhere has Sixta marked such violent and profane language as among these people, who 'curse with the rosary in their hands'" (AR 1906: 52).

²⁷¹ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RS – MC – AB, sv. 132 (BSA/D1/7/132), str. 27.

²⁷² CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RS – SC – SBRET, sv. 1 (BSA/D2/8/1), str. 62.

- 4) Četvrti, vjerojatno naj snažniji uzrok slabu uspjehu kolporterâ u Hrvatskoj valja tražiti u *snažnom protivljenju katoličkoga svećenstva djelovanju BFBS-a* koje je, štoviše, kadšto prerastalo u pravo *organizirano suprotstavljanje*. Upućenost katoličkih vjernika na svoje svećenike, ionako velika, bila je dodatno ojačana slabom obrazovanošću zbog koje je svećenik često bio neprikosnoveni autoritet u svim životnim pitanjima.²⁷³ Njihova je, pak, sveta dužnost bila naviještati vjeru i štiti ju od svega što bi joj moglo prijetiti. A prema ondanim crkvenopravnim normama djelovanje protestantskoga biblijskoga društva, izravno od učiteljstva Crkve osuđenoga, sa zadaćom širenja Biblija na narodnom jeziku, koje nisu prevedene prema Vulgati, ne sadrže deuterokanonske knjige, te ne posjeduju *imprimatur* Crkve, bilo je izravna ugroza spasenja. Stoga ne čudi da su se hrvatski svećenici, napose u Banskoj Hrvatskoj, koja je sa svoje izrazite priklonjenosti Piju IX. i, posljedično, s konzervativnijim usmjerenjem, u ozračju borbe za očuvanje nacionalnoga identiteta prilično bojovno obrušavali na djelatnike BFBS-a. Jednaki se izvještaji, s neznatnim varijacijama, ponavljaju iz godine u godinu: "the influence of the priest is supreme" (AR 1880: 54); "strog opposition on the part of the priests are great hindrances" (AR 1890: 49); "Croatia-Slavonia forms a citadel of Rome, a land of monasteries and monastic schools directed by monks and nuns, where the writing this report Croatia is without a Colporteur, owing to the bitterly hostile attacks of the Roman Church, backed by the civil authorities" (AR 1902: 63); "Hermann writes, there is hardly a single hamlet where he doest not meet with persecution; not only the common people, but the village elders, officials of the courts of justice, and other leaders of the people, are fanatical Roman Catholics" (AR 1905: 59).

Vjerski fanatizam posljedica je, prema kolporterima, neznanja i posvemašnjega priklanjanja svećenicima ("ignorance is the parent of the prevailing fanaticism" [AR 1906: 59]; "Here lies the secret of the priests' power. With such a population they are able to set up an unbroken front against Bible" [AR 1902: 63]), pri čem nemalu ulogu motiva igra upravo strah: "the

²⁷³ To se višenavratno dovodi u izravnu vezu: "The country is strewn with convents and monasteries, yet only thirty-seven per cent. of the population can read" (BSMR 7/1907: 199); "Education, as it spreads among them – and they have an admirable university in Agram, and excellent national schools – may do much to quench their fanaticism, but at the present time it glows fiercly" (AR 1907: 62) i sl.

reading of the Scriptures declared to be 'a sin unto death!' [...] In another town it was pronounced that a curse rested on every house in which the Scriptures were harboured" (AR 1898: 58); "Another priest threatened every one with exclusion from the church who dared to keep the books they had purchased. 'Persons,' said the priest, speaking from his pulpit, 'who bought books of this character' – meaning the Scriptures – 'would not be buried in the churchyard'" (AR 1905: 59–60); "To those who bought and read the Bible Society's books this good brother refused to grant absolution in the confessional. He assured his hearers that those who read this books would be taken alive to the devil in hell" (AR 1911: 60).

Nošeni osjećajem dužnosti revnovanja za vjeru, čemu je i strah od prokletstva pridometao svoj dio, vjernici su se zgodimice odazivali pozivu svećenikâ na vojevanje za vlastitu vjeru koje je išlo sve do nasilna suprotstavljanja "vjerodušmaninu": "Herrmann tells the well-nigh incredible story that the priest in M. summoned the people to beat the colporteur on his – the priest's – responsibility" (AR 1906: 59).

Akcije, predasve one homiletske,²⁷⁴ protiv čitanja Biblija koje je izdalo protestantsko društvo bile su, očito, veoma djelotvorne jer su se kolporteri, nudeći Biblije, često susretali s već oblikovanim stavom onih koje su držali potencijalnim kupcima: "In *Croatia* the bidding of the priests is followed, and scarcely any can be induced to look at the Bible" (AR 1883: 48); "The reply that the books are forbidden and false, is not an uncommon one, and much tact is required in dealing with it" (AR 1897: 58); "As far as Juzina could learn, their sternest prohibitions were those directed against reading the Bible" (AR 1911: 60).

Ali i primjerci, koji su, zabranama usprkos, ipak prodani, nisu uvijek bili sretne sudbine. Često su, dapače, bili uništavani – paljeni ili kidani, a sve u skladu s uvjerenjem svećenstva – pa, nakraju, i s tekstovima koji su tumačili kanonske propise, da je tako pravo činiti jer je ono što je Crkva proglasila štetnim za vjeru i zato zabranjenim, određivši u slučaju kršenja kaznu

²⁷⁴ No bilo je i drugih. U godišnjaku iz 1894. tako čitamo o pismovnim i brzojavnim upozorenjima koje su svećenici slali kolegama svećenicima u mjesta prema kojima su se kolporteri bili zaputili: "Special warnings by post and telegram had been sent by Roman Catholic clergy against those 'false books'" (AR 1894: 51).

izopćenja, najbolje uopće ukloniti kako vjernici ne bi bili izloženi čak ni grešnoj prigodi. Koliko je, u pojedinim slučajevima, revnosti za vjeru bilo primiješano i mržnje (a onda zacijelo i straha) na ono što je druge konfesije, teško je reći, ali, uzevši u obzir cjelokupno neekumensko ozračje u kojem se provodio odgoj, nije isključeno. O uništavanju Biblija u godišnjaku BFBS-a nalazimo česte i opširne izvještaje: "The copies sold to them in former years have been committed to the flames" (AR 1891: 61); "Having sold a good many copies in M. on their last visit, some years ago, a trial was made there, but with little result. Many of the Scriptures previously bought had been destroyed, and people were afraid to purchase" (AR 1894: 51); "In one place, all copies that had been ordered were collected and torn up in the church" (AR 1898: 58); "There also the priests are busy burning the Book which they fear" (AR 1904: 53); "When a priest tells his people to burn the Scriptures they have bought, they obey him; for he is in their eyes the learned and godly man who manages all their religious affairs for them" (AR 1906: 52); "Equally trying is Rettinger's field of labour. The books sold by his predecessor some years ago have all been burnt. The people proudly told Rettinger that they took part in this foolish and bigoted proceeding" (AR 1906: 59); "The Roman priests are active and ubiquitous. Over and over again we hear of them collecting the books which Herrmann has sold, and we know that the fire is a fate in store of them" (AR 1913: 79). U negativnu svjetlu kolporterski izvještaji prikazuju osobito franjevce:

In Dalmatia it is the Franciscan monks who play the principal part in controlling the masses. They are men of the people, who move freely among the people, take part in their lives, but extend a strange tolerance in cases one might think intolerance more in keeping with their duty. [...] One franciscan *frater*, as Juzina calls him, went from house to house collecting and tearing up the books which the colporteur had just sold. While engaged in this business he met Juzina, and cried, 'Your books are spurious, and are not fit for Christians.' At another place Juzina was successful at first, but on re-visiting it a few weeks later he found that Franciscan had collected and destroyed the books which he had sold, denounced the Bible Society from the pulpit as a sinful association and the colporteur as a man who shunned the honest work (AR 1911: 60).

Tim se razlozima imaju pribrojiti i druge, manje otegotne okolnosti: zakonska ograničenja knjižne trgovine u Ugarskoj (AR 1905: 1069), zatim Prvi svjetski rat, tijekom kojega je onemogućena kolportaža, i sl. Velika je prepreka uspješnoj kolportaži bila, kao što je već spomenuto, slabo poznavanje hrvatskoga jezika među kolporterima. Tek je – izričito je navedeno – 1913. godine BFBS u kolporteru Hoffmannu dobio vrsnoga govornika hrvatskoga jezika (AR 1913: 79). A, ne zaboravimo, onih su godina, kada je Šulekov Novi zavjet objavljen, hrvatske zemlje uopće oskudijevale kolporterima tako te je Edward Millard jedan od odlučnih poticaja Šulekovu izdanju vidio već u tom da je jedan Hrvat uopće postao kolporterom, navevši o njem: "The importance of doing something in this direction²⁷⁵ was suggested by the country having lately been reopened as by a miracle, and by our having a labourer eminently qualified for the work, a genuine Croat, formerly a Roman Catholic, who once built an altar in his own mud hut" (AR 1877: 50).

Unatoč toj, prilično negativnoj bilanci, u godišnjem izvještaju BFBS-a redovito su prisutni i opisi pojedinačnih uspjeha kolporterâ. Njima, međutim, treba pristupiti oprezno. Hrvatske su zemlje, naime, osobito Banska Hrvatska, bile višetničke, višekonfesionalne i višejezične. Statistike o broju prodanih primjeraka, koje je godišnjak BFBS-a donosio, nisu sveobuhvatne, već samo odsječne, pa tako, naprimjer, broj prodanih primjeraka Biblije (ili njezinih dijelova) u Slavoniji ne smijemo izjednačiti s brojem prodanih primjeraka Biblije *na hrvatskom jeziku* u Slavoniji. Negativne općenite trendove treba shvatiti ozbiljno pa, govori li se o uspjesima u kolportaži, to zapravo znači dvoje: uspješna se prodaja najčešće odnosila na primjerke na drugim jezicima (osim hrvatskoga) i za pripadnike drugih konfesija (osim katoličke), dok su slučajevi uspješne prodaje primjeraka na hrvatskom jeziku²⁷⁶ tek sporadični.

Kolporteri su veći uspjeh imali među pripadnicima nacionalnih manjina, koji su većinom bili evangelici. Ne smijemo smetnuti s uma tu važnu činjenicu: najveći dio protestanata u Hrvatskoj u devetnaestom stoljeću nisu tvorili Hrvati, što se, recimo, može lako vidjeti po većinski njemačkim prezimenima vjernika navedenima u popisu plaćenoga crkvenoga poreza, koji je redovito objavljivan u godišnjaku zagrebačke evangeličke općine (JEKA 1881: 35–36). Tek su iz te jezgre, i poslije, protestantima postajali i Hrvati, među

²⁷⁵ Misli se na distribuciju hrvatskoga (Šulekova) izdanja Novoga zavjeta.

²⁷⁶ Ovdje se ne smije staviti ograničenje "za Hrvate katoličke vjeroispovjesti" jer su primjerke na hrvatskom jeziku kupovali, primjerice, i evangelici.

kojima se dio, krštenjem, doduše, pritjelovljen Katoličkoj crkvi, zbog raznoraznih razloga okrenuo protestantizmu.

O evangelicima u Hrvatskoj, osobito u Zagrebu i u Osijeku, kao potencijalnom tržištu izdanja BFBS-a, čitamo na više mjesta: "The spiritual state of the country is sad, but light is dawning. The small Protestant congregation at Agram now enjoys the pastoral care of one of the Bible Society's warmest friends. At another place, too, there is a knot of earnest inquirers, where a colporteur formerly laboured for some time continuously" (AR 1882: 66); "Mr. Millard [...] 'gives a glance at Croatia.' The eye is caught, however, by the size of the fabric for their worship, erected in Agram, the capital, by the small community of German Protestants, and the ear is occupied by hearing that they do not get on with the Croats, who are Roman Catholics and Slavs" (AR 1886: 60); "In Agram, the capital, a handsome Protestant Church was erected many years ago in connection with a pastorate and a school-house. The active protestant pastor, who is labouring with much zeal among the dispersed members of his flock, has always shown our labourers much kindness [...] Christian life is awakening in some parts of Slavonia, and growing in several of the German colonies" (AR 1894: 48). Kolporter Locher iz Slavonije, pak, nekoliko puta piše o dobroj prihvaćenosti među slovačkim, mađarskim i bugarskim evangelicima (AR 1892: 51; AR 1893: 48). Čitamo i izvještaje o malim protestantskim zajednicama koje po kućama proučavaju Sveto pismo, a za koje opravdano pretpostavljamo da su također bili stranci: "a meeting of simple Bible readers [...] has been forbidden by the authorities" (AR 1883: 48); "In Istria we have a few friends who take the warm interest in our work, and who are shining lights to their surroundings" (AR 1889: 51); "Occasionally our colporteurs have met with a very encouraging reception, and sometimes friends of the Bible have greatly helped in gaining the goodwill of others" (AR 1890: 49); "Among the two million inhabitants of these borderlands there are numerous little gatherings of inquiring brethren, dilligent students of the Bible. Our colporteurs happen on these scattered disciples in unexpected places, and are cheer to know that their labour has not been in vain" (Morrison 1905: 106). Jednako tako, u godišnjaku iz 1891. godine nalazi se zanimljiv izještaj o uspješnoj kolportaži među siromašnim drvosječama u slavonskim šumama (AR 1891: 61); pritom možemo tek pretpostavljati da se radilo o strancima, najamnim radnicima, kojima su se kolporter mogli lako obraćati na njemačkom (eventualno i na mađarskom) jeziku.

Osnivanjem Hrvatske starokatoličke crkve BFBS je dobio novo ciljano tržište i u Hrvatskoj. Tako 1925. godine nalazimo podatak da starokatolici raspačavaju izdanja BFBS-a

po Hrvatskoj (AR 1925: 55). Iako nemamo izravnih podataka za druge protestantske denominacije, primjerice za baptiste, možemo i njih opravdano smjestiti među potencijalne kupce BFBS-ovih izdanja. No potrebno je voditi računa da 1895. izlazi i Sveto pismo u Rešetarovu izdanju, pa je teško kategorički tvrditi koje se izdanje (osobito u slučaju starokatolika) točno i više kupovalo i čitalo.

Već krajem devetnaestoga stoljeća, ali napose u dvadesetom stoljeću, dolazi do zaokreta: prvotni kupci izdanja BFBS-a u Hrvatskoj nisu više toliko stranci protestanti, nego su to pravoslavni Srbi. Upravo njima kolporteru duguju mnoge svijetle trenutke u svojem radu po hrvatskim zemljama. Pravoslavno je svećenstvo bilo naklonjeno BFBS-u i njihovim izdanjima (najvažnije od svega, nisu ga vezali kanonski propisi protiv suradnje s protestantskim biblijskim društvima i uopće čitanja Biblije), pa je i svojim vjernicima preporučivalo da kupe Biblije i čitaju ih (AR 1892: 51; AR 1894: 49). Ono je, osim toga, kolportere lijepo primalo (za razliku od katoličkoga klera), naručivalo primjerke Biblija za svoje bogoslovije, pa čak ih i poklanjalo školarcima (AR 1900: 64; AR 1901: 639), tako da je izvještaj s terena u zaključku posve opravdan: "Among the Greek Orthodox population the work is comparatively easy,²⁷⁷ and God's Word is willingly purchased. Roman Catholics are often afraid to buy the Scriptures, having been warned against 'heretical' or 'false' books" (AR 1901: 63).²⁷⁸ Može se pretpostaviti da su Srbi većinom kupovali Karadžićev prijevod, bilo u ćirilichnom, bilo u latiničnom izdanju, uz neznatnu vjerojatnost da je prodan i pokoji primjerak Šulekova izdanja.

Kao što smo istaknuli, o zamjetnijim uspjesima prodaje među Hrvatima kolporteru izvješćuju tek izrijetka, uvijek u tančine opisujući te pojedinačne događaje, kao što je ovaj: "In one village, where Bible seemed then quite an unknown book, the work of our colporteurs was greatly blessed. The children were quite charmed by the rare visit of a Bible vendor, and they were our best interpreters. It was a day of rejoicing for our good men. They soon got short of supplies, and gladly promised to return once more. This was done with utmost speed. But such events are very rare" (AR 1890: 51).²⁷⁹ Osobito bi bivali iznenađeni kad bi koji

²⁷⁷ Na to se nastavlja izvještaj iz 1902. godine u kojem se ističe da su Srbi "people with open minds, and easily accesible" (AR 1902: 65).

²⁷⁸ Uz zanimljivu opasku koja svjedoči o misionarskom žaru kolporterâ, unatoč objektivnim očekivanjima: "Among the Turkish population little can be done" (AR 1901: 63).

²⁷⁹ Također i sljedeća dva izvještaja: "For some months Juzina laboured in Istria and the islands of the Adriatic. At Lussinpiccolo he sold over 130 copies" (AR 1912: 60); "Hirschmann broke new ground among the numerous islands of the Northern Adriatic, where he sold over 2,000 copies chiefly Italian, Sloven, and Croat" (AR 1905: 52).

katolički svećenik kupio Bibliju, o čem govore s velikim čuđenjem: "One of them²⁸⁰ was greatly encouraged that several priests bought New Testaments – a very rare event" (AR 1900: 62). Opširnije se opisuju dva takva događaja:

In some out-of-the-way place in Istria, the colporteurs found some well-disposed Roman Catholic priests. Two made this noble utterance as from one mouth: 'We love protestants that love Jesus, and we only hate those persons that hate Jesus, no matter to what denomination they belong,' and they bade us to come to them at once when we again come to those parts. [...] Another priest, seventy years of age, bought a Bible, and loudly praised the benevolent work of the Bible Society, and one exclaimed, 'and what if it were Protestant!' (AR 1880: 62)

O franjevcima, koji su bili prikazani kao nadzornici masa, kolporteru se izražavaju i pohvalno:

Juzina is in the happy position to tell one of those rare stories of a tolerant monk which sometimes brighten our pages. In B. some villagers who had ordered Scriptures from him went to an old Franciscan monk to hear his opinion of the books. 'Read diligently in them,' said the monk; 'live as this books tell you to live, and you will become better men.' The monk afterwards went to Juzina and bought a Croatian Bible. Another priest bought a Croatian Bible on a steamer in Trapano, and in Igrane priest shielded a colporteur from the attacks of a mob, and expressed his pleasure at being able to buy a Bible (AR 1912: 60).

No sasvim izniman događaj zbio se u Bosni kada je bolesnoga kolportera pohodio katolički redovnik (gotovo sigurno franjevac), uputivši mu riječi utjehe i nade i pozvavši ga da po pridignuću od bolesti posjeti samostan i donese im Bibliju. Kolporter je to učinio, a tom je prigodom samostan kupio čak sto Biblija. Mjesečnik BFBS-a to je popratio ovim riječima: "The next fact to state is the extraordinary sale of 100 New Testaments in a *monastery*. It is not very often that a single copy finds its way into such a place" (BSMR 5/1882: 74). Ovdje, kao i u slučaju protestanata i starokatolika, ne možemo točno utvrditi je li poslije 1895. godine više prodavano Šulekovo ili Rešetarovo izdanje, iako brojna i do duboko u dvadesetom stoljeću objavljujvana Šulekova izdanja²⁸¹ nesumnjivo svjedoče o njegovoj prodavanosti.

Nakon opisa poteškoća i uspjehâ u kolportaži, koji su pripomogli da se stekne izravnija slika s terena o kontekstu u kojem je Šulekovo izdanje Novoga zavjeta distribuirano, potrebno je osvrnuti se i na statističke podatke iz godišnjaka BFBS-a. Ti su podaci, istaknuto je već, vrlo neujednačeni jer se usporedno vode čak tri statistike. Prva predočuje broj primjeraka prodanih u nekoj zemlji, druga donosi podatke o kolportaži (broj prodanih

²⁸⁰ Misli se na kolportere.

²⁸¹ Postojanije i artikuliranije težnje Hrvata za Biblijom javljaju se, prema AR-u, tek u drugoj polovici dvadesetoga stoljeća (AR 1955: 21).

primjeraka na nekom području za koje je bio zadužen pojedini kolporter), dok treća bilježi broj prodanih primjeraka na određenom jeziku. Nevolja koja nam posve onemogućuje pouzdanu rekonstrukciju leži u tom što Hrvatska ni u jednom trenutku nije bila samostalna država pa, prema tome, i zasebni predmet ma koje statistike. Hrvatske su zemlje, naprotiv, bile uključene u različite državne tvorevine u kojima se podaci utapaju u širu cjelinu. No i tada bi zaključci bili valjani sve dok si ne posvjestimo dvostruku zbilju: hrvatske su zemlje nastavali pripadnici drugih naroda, a oni su, čak ako su se u javnoj komunikaciji i služili hrvatskim jezikom, Sveto pismo gotovo beziznimno kupovali na svojem materinskom jeziku (osim ako bi, naprimjer, željeli pomoću Biblije priučiti se bolje jeziku zemlje u kojoj žive). To sa sobom nosi i novi problem: pripadnici nacionalnih manjina, ako su bili protestanti, bili su nakloni BFBS-u i otvoreniji kupnji od katolika, čak i ako su stranci katolici bili, s obzirom na izdanja protestantskoga biblijskoga društva, liberalniji od katolikâ Hrvatâ. S druge strane, Hrvata je bilo i u tuđini, pa su oni, koji su bili raspoloženi za kupnju Biblije, također nabavljali primjerke na svojem materinskom (hrvatskom) jeziku.

Kako bismo bolje uočili nemogućnost stvaranja neke "nadstatistike" usklađivanjem statističkih podataka, valja nam se ukratko osvrnuti na svaku od statistika. Broj primjeraka Biblije prodanih u nekoj zemlji nepouzdan je jer, pogotovo u slučaju hrvatskih zemalja, koje su bile nacionalno, jezično i konfesijski nejedinstvene, uključuje primjerke na različitim jezicima pri čem broj prodanih primjeraka na nekom jeziku, iako je riječ o malobrojnoj manjini, napose protestantske vjeroispovjesti, može zamjetno utjecati na opći broj prodanih primjeraka. To je vrlo često tako jer, primjerice, petsto primjeraka Biblije na njemačkom jeziku, prodanih u Hrvatskoj, može biti čak jednako cjelogodišnjemu nastojanju kolporterâ da pridobiju petsto kupaca Hrvata, u čijoj se zadržanosti prema izdanjima BFBS-a odražava priklanjanje sudu njihovih svećenika. Drugi je problem u tom što se podaci o distribuciji hrvatskih zemalja, sukladno pripadnosti različitim državnim tvorevinama, ne donose samostalno, nego sumarno s drugim područjima s kojima su tvorili istu političku cjelinu. Tako su Hrvatska i Slavonija prikazivane zasebno, pri čem se broj prodanih primjeraka, posebno za Hrvatsku, a posebno za Slavoniju, iskazuje samo od 1898. do 1901, dok su drugih godina podaci doneseni skupno. Između 1880. i 1884, pak, uopće se ne donosi broj primjeraka Biblije prodanih u Hrvatskoj i Slavoniji, a od 1919. dalje podaci o Hrvatskoj i Slavoniji se, zbog stvaranja najprije Države Srba, Hrvata i Slovenaca, a potom i Kraljevine Srba, Hrvata i

Slovenaca (koju AR naziva "Jugoslavia" ili "Kingdom of Jugoslavia"²⁸²), više ne donose. Još je veći problem s onim dijelom Hrvatske koji je poslije Hrvatsko-ugarske nagodbe pripao Austriji. Ponekad se on donosi kao objedinjen (naprimjer 1890, kada su podaci iskazani zbrojno za Istru i Dalmaciju), ali se i tada to područje statistički vodi zajedno s tršćanskim primorjem, a vrlo često i zajedno s Goricom, Koruškom, pa čak i Kranjskom. Nadalje, od 1906. pa do 1908. tomu je broju pridodan i broj prodanih primjeraka u Hercegovini i u Bosni. Pritom se kadgod donosi razrađen podatak o broju prodanih primjeraka Biblije, posebno u Istri, i posebno u Dalmaciji (tako 1901), ali se podaci češće navode zbrojno. Također, od 1919. ti su podaci uklopljeni u izvještaj o broju prodanih primjeraka u Jugoslaviji. Iz te je statistike, nakraju, nemoguće razaznati koliko od broja prodanih primjeraka u nekoj zemlji otpada na cjelovitu Bibliju, a koliko na Novi zavjet i na njegove dijelove.

Druga statistika, koja prati kolportažu, uglavnom dijeli ograničenja prve statistike. Iz nje, doduše (iako tek od 1884), razaznajemo broj distribuiranih cjelovitih Biblija, Novih zavjeta, Starih zavjeta te dijelova obojega potonjega. Međutim, ta nam statistika ne pruža ni distribuciju prema jezicima, ni – jer kolporterima je bilo povjereno šire područje djelovanja – točnu distribuciju prema načelu teritorijalnosti. Nerijetko se događalo da je kolporter koji je djelovao u Slavoniji obilazio i južnu Ugarsku, a slično je bilo i s kolporterima zaduženima za Istru i Dalmaciju: područje prvoga uključivalo je Korušku i tršćansko primorje, a područje drugoga Bosnu i Hercegovinu.

Predmet treće statistike, najzad, broj je prodanih primjeraka na određenom jeziku. Ta bi statistika bila najsretnija kada bismo iz nje mogli saznati točno područje koje broj prodanih primjeraka na nekom jeziku pokriva. To, ipak, nije slučaj. Dok je bečku podružnicu BFBS-a vodio Edward Millard, u godišnjim je izvještajima donosio samo ukupan broj prodanih primjeraka po jezicima za područje svoje podružnice, bez specifikacije po područjima i po dijelovima Biblije (cjelovite Biblije, odnosno Novi zavjet ili dijelovi). Od 1888. godine, kada ta statistika postaje obaveznom te se navodi u dodatku godišnjaka BFBS-a za sve podružnice,²⁸³ nastavlja se isti trend (unatoč činjenici što možemo pratiti broj prodanih primjeraka na hrvatskom jeziku u Njemačkoj, Švicarskoj i sl.), istom, međutim, dok druge podružnice (naprimjer južnoruska i egipatska) uz broj prodanih primjeraka na nekom jeziku specificiraju broj prodanih cjelovitih Biblija, Novih zavjeta te njihovih dijelova, zahvaljujući

²⁸² Uz naznaku čak i ovakva interpretacijskoga podatka: "Some people prefer to distinguish the new Kingdom of Jugo-Slavia by the title of the Great Serbia. It is really the Kingdom of the Southern Slavs" (AR 1921: 60).

²⁸³ A što se poklapa sa smjenom u bečkoj podružnici BFBS-a: Edwarda Millarda nasljeđuje njegov sin Henry Edward Millard.

čemu možemo pratiti raširenost hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta po svijetu, iako samo do 1895, otkada više ne možemo sigurno reći odnosi li se broj prodanih hrvatskih Novih zavjeta, na određenom području, na Šulekovo ili na Rešetarovo izdanje. Potpuna sigurnost ne vrijedi ni za razdoblje prije 1895, jer je – ne smijemo zaboraviti – do tada nekoliko puta objavljeno i latinično izdanje Karadžićeva prijevoda. Ipak, budući da je upravo Šulekovo izdanje ocijenjeno "hrvatskim", a sukladno važnomu razlikovanju: "Our former edition²⁸⁴ was a mere transcript of the Servian Testament from Cyril into Latin characters. The new edition is a reprint of our Croat Testament and Psalms (32mo), which was revised many years ago by Dr. Julek [*sic!*], and which is in the Croat idiom" (AR 1889: 44), moguće je razmjerno autoritativnije tvrditi da je statistika pod nazivom "Croat" razumijevala upravo Novi zavjet u Šulekovu izdanju. Nakon pristupanja hrvatskih zemalja Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca statistički se može pratiti broj prodanih primjeraka na hrvatskom jeziku do uključivo 1935. godine (iako se hrvatski jezik od 1932. godine naziva "Serbo-Croatian [Latin type]", a 1934. pojavio se i novi, Bakotićev prijevod); od 1936. hrvatski jezik biva jednostavno izjednačen sa srpskim i utopljen u naziv "Servian (Croatian)", bez pismovne razdiobe, čime prestaje mogućnost praćenja distribucije Svetoga pisma na hrvatskom jeziku.

Zaključujemo, na temelju navedenoga, da nema statistike koja bi posvema udovoljavala sljedećim zahtjevima: da uključuje područje hrvatskih zemalja (bilo zajedno, bilo zasebno), a da istodobno isključuje druga područja pod istom političkom ingerencijom, neovisno o državnim tvorevinama; da sadržava broj prodanih primjeraka na hrvatskom jeziku u hrvatskim zemljama (iskazano bilo zajedno, bilo zasebno); da, donoseći podatak o broju primjeraka na hrvatskom jeziku, razlikuje prodane primjerke cjelovitih Biblija od primjeraka Novoga zavjeta ili dijelova Novoga zavjeta; da, gledom na izdanje na jednom jeziku (mada se njegovo poimanje, dijakronijski gledano, u različitim razdobljima može varirati), razlikuje različite prijevode²⁸⁵; da kontinuirano pokriva razdoblje od 1877. pa do godine 1975. (prema sadašnjim spoznajama, tom godinom, kada su tiskani dijelovi Novoga zavjeta – barem Evanđelje po Luki i Evanđelje po Ivanu – zaokružuje se izlaženje Šulekova izdanja Novoga zavjeta).

Unatoč tomu, čini se korisnim izbližega promotriti statističke podatke o broju prodanih primjeraka Biblija na hrvatskom jeziku. Neposrednih je povoljnosti više. Kao prvo, jer je

²⁸⁴ Misli se na latinično izdanje Karadžićeva prijevoda.

²⁸⁵ Riječ *prijevod* je, kao što će se pokazati, terminološki obilježena, no ovdje služi jedino isticanju misli; jednako je problematična i riječ *redakcija*. Možda bi najispravnije bilo reći "izdanja različitih priređivača".

Šulekovo izdanje paradigmatično izdanje na hrvatskom jeziku (već spomenuti citat iz godišnjaka BFBS-a iz 1889, čemu valja pridometnuti Millardovo poznanstvo sa Šulekom pa, prema tome, i njegovo koliko-toliko istančanje razlikovanje posebnosti hrvatskoga jezika u odnosu prema njegovim nasljednicima, sinu mu Henryju Edwardu te Michaelu A. Morrisonu), moguće je u broju prodanih primjeraka tražiti veći postotak Šulekova izdanja u odnosu prema Karadžićevu, izdanomu latinicom. Također, uzevši u obzir siromaštvo stanovnika hrvatskih zemalja, o kojem se učestalo piše, moglo bi se pouzdanije zaključiti (što, uostalom, potvrđuju i izvještaji kolporterâ) da od broja prodanih primjeraka nezanemariv dio otpada na Novi zavjet i na dijelove Novoga zavjeta koji su hrvatskim neimarima bili jeftiniji i pristupačniji od cjelovite, latinicom izdane Biblije u Karadžićevu i Daničićevu prijevodu. Time je opet broj prodanih primjeraka bliži Šulekovu izdanju no drugim izdanjima. Situacija se mijenja 1895, kada izlazi Rešetarovo izdanje, ali za Šulekovim izdanjem ne prestaje potražnja, pa je ono i dalje iznimno zastupljeno. Napokon, sva ona izdanja u devetnaestom stoljeću i početkom dvadesetoga stoljeća kojima znamo nakladu pomažu nam da omjerimo broj tiskanih primjeraka s brojem prodanih primjeraka.

Tablica 1. Pregled distribuiranih primjeraka izdanja Biblije na hrvatskom jeziku u austro-ugarskoj podružnici BFBS-a, 1878–1889.

Godina	Broj distribuiranih primjeraka
1878.	3903 ²⁸⁶
1879.	7947 ²⁸⁷
1880.	2981 ²⁸⁸
1881.	1795 ²⁸⁹
1882.	2263 ²⁹⁰
1883.	1733 ²⁹¹
1884.	1995 ²⁹²
1885.	4716 ²⁹³
1886.	2957 ²⁹⁴
1887.	3944 ²⁹⁵
1888.	— ²⁹⁶

²⁸⁶ AR 1878: 39.

²⁸⁷ AR 1879: 43.

²⁸⁸ AR 1880: 49.

²⁸⁹ AR 1881: 39.

²⁹⁰ AR 1882: 62.

²⁹¹ AR 1883: 45.

²⁹² AR 1884: 52.

²⁹³ AR 1885: 50.

²⁹⁴ AR 1886: 58.

²⁹⁵ AR 1887: 60.

²⁹⁶ U primjerku AR-a 1888 u CUL, u dodatku koji navodi broj prodanih primjeraka po jezicima, nedostaju stranice koje se odnose na Austro-Ugarsku.

Godina	Broj distribuiranih primjeraka
1889.	4296 ²⁹⁷
Ukupno distribuiranih primjeraka na hrvatskom jeziku, 1878–1889.	38 530

Tablica 2. Pregled distribuiranih primjeraka izdanja Biblije na hrvatskom jeziku po podružnicama BFBS-a i zemljama, 1890–1903.

Godina	Austro-Ugarska	sjeverna Rusija	južna Rusija	europski dio Rusije	Egipat	Turska
1890.	5495 ²⁹⁸	2 (1 B, 1 NZ) ²⁹⁹	1 ³⁰⁰	–	–	–
1891.	5710 ³⁰¹	6 (NZ) ³⁰²	–	–	–	–
1892.	6514 ³⁰³	6 (NZ) ³⁰⁴	1 ³⁰⁵	–	–	–
1893.	4958 ³⁰⁶	10 (NZ) ³⁰⁷	2 ³⁰⁸	–	–	–
1894.	1459 ³⁰⁹	3 (NZ) ³¹⁰	1 ³¹¹	–	1 (NZ) ³¹²	–
1895.	3797 ³¹³	1 (NZ) ³¹⁴	1 ³¹⁵	–	11 (NZ) ³¹⁶	–
1896.	4742 ³¹⁷	–	–	3 (NZ) ³¹⁸	30 (NZ) ³¹⁹	–
1897.	3707 ³²⁰	–	–	2 (NZ) ³²¹	28 (NZ) ³²²	–

²⁹⁷ AR 1889: 436, dodatak A.

²⁹⁸ AR 1890: 434, dodatak A.

²⁹⁹ AR 1890: 435, dodatak A.

³⁰⁰ AR 1890: 436, dodatak A.

³⁰¹ AR 1891: 463, dodatak A.

³⁰² AR 1891: 464, dodatak A.

³⁰³ AR 1892: 407, dodatak A.

³⁰⁴ AR 1892: 408, dodatak A.

³⁰⁵ AR 1892: 409, dodatak A.

³⁰⁶ AR 1893: 401, dodatak A.

³⁰⁷ AR 1893: 402, dodatak A.

³⁰⁸ AR 1893: 403, dodatak A.

³⁰⁹ AR 1894: 409, dodatak A.

³¹⁰ *Isto.*

³¹¹ AR 1894: 410, dodatak A.

³¹² AR 1894: 412, dodatak A.

³¹³ AR 1895: 443, dodatak A.

³¹⁴ *Isto.*

³¹⁵ AR 1895: 444, dodatak A.

³¹⁶ AR 1895: 446, dodatak A.

³¹⁷ AR 1896: 118, dodatak A.

³¹⁸ AR 1896: 118, dodatak A.

³¹⁹ AR 1896: 122, dodatak A.

³²⁰ AR 1897: 121, dodatak A.

³²¹ *Isto.*

³²² AR 1897: 122, dodatak A.

Godina	Austro-Ugarska	sjeverna Rusija	južna Rusija	europski dio Rusije	Egipat	Turska
1898.	6215 ³²³	–	–	4 (NZ) ³²⁴	45 (NZ) ³²⁵	7 (NZ), 1 (DNZ) ³²⁶
1899.	8581 ³²⁷	–	–	–	80 (NZ), 11 (DNZ) ³²⁸	–
1900.	8976 ³²⁹	–	–	–	74 ³³⁰	–
1901.	5033 ³³¹	–	–	–	68 ³³²	–
1902.	4536 ³³³	–	–	–	91 ³³⁴	–
1903.	3899 ³³⁵	–	–	–	52 ³³⁶	–
Ukupno distribuiranih primjeraka na hrvatskom jeziku, 1890–1903.	73 622	28 (1 B, 27 NZ)	6	9 (NZ)	491 195 (NZ), 11 (DNZ)	7 (NZ), 1 (DNZ)
Ukupno	74 164 (od toga sigurno 238 NZ, 12 DNZ)					

Tablica 3. Pregled distribuiranih primjeraka izdanja Biblije na hrvatskom jeziku po podružnicama BFBS-a i zemljama, 1903–1920.

Godina	Njemačka	Švicarska	Austrija	Ugarska, ³³⁷ Rumunjska i Srbija	Egipat	Ugarska i Srbija	Rumunjska	srednjoeuro pska podružnica	američki protestantski vjeronauk (<i>American Sunday Schools</i>)
1904.	2019 ³³⁸	600 ³³⁹	1583 ³⁴⁰	2484 ³⁴¹	276 ³⁴²	–	–	–	–
1905.	1149 ³⁴³	–	1711 ³⁴⁴	2313 ³⁴⁵	357 ³⁴⁶	–	–	–	–

³²³ AR 1898: 34, dodatak A.

³²⁴ AR 1898: 36, dodatak A.

³²⁵ AR 1898: 39, dodatak A.

³²⁶ AR 1898: 38, dodatak A.

³²⁷ AR 1899: 14, dodatak A.

³²⁸ AR 1899: 20, dodatak A.

³²⁹ AR 1900: 15, dodatak A.

³³⁰ AR 1900: 17, dodatak A.

³³¹ AR 1901: 15, dodatak A.

³³² AR 1901: 19, dodatak A.

³³³ AR 1902: 16, dodatak A.

³³⁴ AR 1902: 19, dodatak A.

³³⁵ AR 1903: 16, dodatak A.

³³⁶ AR 1903: 19, dodatak A.

³³⁷ Od 1919. kao Mađarska.

³³⁸ AR 1904: 15, dodatak A.

³³⁹ *Isto.*

³⁴⁰ *Isto.*

³⁴¹ *Isto.*

³⁴² AR 1904: 14, dodatak A.

Godina	Njemačka	Švicarska	Austrija	Ugarska, Rumunjska i Srbija	Egipat	Ugarska i Srbija	Rumunjska	srednjoeuro pska podružnica	američki protestantski vjeronauk (<i>American Sunday Schools</i>)
1906.	657 ³⁴⁷	–	1571 ³⁴⁸	2702 ³⁴⁹	213 ³⁵⁰	–	–	–	–
1907.	1005 ³⁵¹	–	4068 ³⁵²	1394 ³⁵³	7 ³⁵⁴	–	–	–	–
1908.	1586 ³⁵⁵	1 ³⁵⁶	1401 ³⁵⁷	2282 ³⁵⁸	204 ³⁵⁹	–	–	–	–
1909.	1745 ³⁶⁰	110 ³⁶¹	900 ³⁶²	3453 ³⁶³	333 ³⁶⁴	–	–	–	–
1910.	2326 ³⁶⁵	1251 ³⁶⁶	1123 ³⁶⁷	3250 ³⁶⁸	405 ³⁶⁹	–	–	–	–
1911.	2443 ³⁷⁰	2032 ³⁷¹	1812 ³⁷²	3964 ³⁷³	243 ³⁷⁴	–	–	–	–
1912.	4038 ³⁷⁵	1513 ³⁷⁶	1320 ³⁷⁷	5761 ³⁷⁸	205 ³⁷⁹	–	–	–	–

³⁴³ AR 1905: 15, dodatak A.

³⁴⁴ *Isto.*

³⁴⁵ *Isto.*

³⁴⁶ AR 1905: 14, dodatak A.

³⁴⁷ AR 1906: 10, dodatak A.

³⁴⁸ *Isto.*

³⁴⁹ *Isto.*

³⁵⁰ AR 1906: 15, dodatak A.

³⁵¹ AR 1907: 10, dodatak A.

³⁵² *Isto.*

³⁵³ *Isto.*

³⁵⁴ AR 1907: 15, dodatak A.

³⁵⁵ AR 1908: 10, dodatak A.

³⁵⁶ *Isto.*

³⁵⁷ *Isto.*

³⁵⁸ *Isto.*

³⁵⁹ AR 1908: 15, dodatak A.

³⁶⁰ AR 1909: 10, dodatak A.

³⁶¹ *Isto.*

³⁶² *Isto.*

³⁶³ *Isto.*

³⁶⁴ AR 1909: 15, dodatak A.

³⁶⁵ AR 1910: 10, dodatak A.

³⁶⁶ *Isto.*

³⁶⁷ *Isto.*

³⁶⁸ *Isto.*

³⁶⁹ AR 1910: 14, dodatak A.

³⁷⁰ AR 1911: 10, dodatak A.

³⁷¹ *Isto.*

³⁷² *Isto.*

³⁷³ *Isto.*

³⁷⁴ AR 1911: 14, dodatak A.

³⁷⁵ AR 1912: 10, dodatak A.

³⁷⁶ *Isto.*

³⁷⁷ *Isto.*

³⁷⁸ *Isto.*

Godina	Njemačka	Švicarska	Austrija	Ugarska Rumunjska i Srbija	Egipat	Ugarska i Srbija	Rumunjska	srednjoeuro pska podružnica	američki protestantski vjeronauk (<i>American Sunday Schools</i>)
1913.	18 310 ³⁸⁰	2126 ³⁸¹	997 ³⁸²	11 537 ³⁸³	434 ³⁸⁴	–	–	–	–
1914.	7039 ³⁸⁵	2446 ³⁸⁶	1252 ³⁸⁷	11 796 ³⁸⁸	298 ³⁸⁹	–	–	–	–
1915.	741 ³⁹⁰	1420 ³⁹¹	–	–	645 ³⁹²	8344 ³⁹³	–	–	–
1916.	5634 ³⁹⁴	–	3106 ³⁹⁵	–	4 ³⁹⁶	4197 ³⁹⁷	–	–	5186 ³⁹⁸
1917.	533 ³⁹⁹	–	4310 ⁴⁰⁰	–	–	3762 ⁴⁰¹	1 ⁴⁰²	–	75 ⁴⁰³
1918.	–	–	–	–	–	–	–	6795 ⁴⁰⁴	–
1919.	274 ⁴⁰⁵	–	1551 ⁴⁰⁶	2022 ⁴⁰⁷	–	–	–	–	–
1920.	48 ⁴⁰⁸	–	–	–	–	–	–	–	–

³⁷⁹ AR 1912: 14, dodatak A.

³⁸⁰ AR 1913: 10, dodatak A.

³⁸¹ *Isto.*

³⁸² AR 1913: 10, dodatak A.

³⁸³ *Isto.*

³⁸⁴ AR 1913: 14, dodatak A.

³⁸⁵ AR 1914: 10, dodatak A.

³⁸⁶ *Isto.*

³⁸⁷ *Isto.*

³⁸⁸ *Isto.*

³⁸⁹ AR 1914: 14, dodatak A. Uz broj prodanih primjeraka stoji: "Croatian and Servian".

³⁹⁰ AR 1915: 10, dodatak A.

³⁹¹ *Isto.*

³⁹² AR 1915: 14, dodatak A. Uz broj prodanih primjeraka stoji: "Croatian and Servian".

³⁹³ AR 1915: 10, dodatak A.

³⁹⁴ AR 1916: 10, dodatak A.

³⁹⁵ *Isto.*

³⁹⁶ AR 1916: 14, dodatak A. Uz broj prodanih primjeraka stoji: "Croatian and Servian".

³⁹⁷ AR 1916: 10, dodatak A.

³⁹⁸ *Isto.*

³⁹⁹ AR 1917: 9, dodatak A.

⁴⁰⁰ *Isto.*

⁴⁰¹ AR 1917: 9, dodatak A.

⁴⁰² *Isto.*

⁴⁰³ *Isto.*

⁴⁰⁴ AR 1919: 8, dodatak A.

⁴⁰⁵ *Isto.*

⁴⁰⁶ *Isto.*

⁴⁰⁷ *Isto.*

⁴⁰⁸ AR 1920: 8, dodatak A.

Godina	Njemačka	Švicarska	Austrija	Ugarska Rumunjska i Srbija	Egipat	Ugarska i Srbija	Rumunjska	srednjoeuropska podružnica	američki protestantski vjeronauk (American Sunday Schools)
Ukupno distribuiranih primjeraka na hrvatskom jeziku, 1903–1920.	49 547	11 499	26 705	52 958	3624	16 303	1	6795	5261
Ukupno	172 693								

Tablica 4. Pregled distribuiranih primjeraka izdanja Biblije na hrvatskom jeziku po podružnicama BFBS-a i zemljama, 1921–1935.

Godina	Njemačka	Jugoslavija, Rumunjska, Turska, Grčka, Bugarska	Austrija	Čehoslovačka	Mađarska	Poljska	Jugoslavija
1921.	68 ⁴⁰⁹	29 ⁴¹⁰	–	–	–	–	–
1922.	–	622 ⁴¹¹	–	–	–	–	–
1923.	19 ⁴¹²	914 ⁴¹³	71 ⁴¹⁴	4 ⁴¹⁵	25 ⁴¹⁶	–	–
1924.	125 ⁴¹⁷	1784 ⁴¹⁸	10 ⁴¹⁹	3 ⁴²⁰	2 ⁴²¹	4 ⁴²²	–
1925.	29 ⁴²³	5134 ⁴²⁴	17 ⁴²⁵	16 ⁴²⁶	17 ⁴²⁷	–	–
1926.	148 ⁴²⁸	3220 ⁴²⁹	28 ⁴³⁰	14 ⁴³¹	15 ⁴³²	–	–

⁴⁰⁹ AR 1921: 8, dodatak A.

⁴¹⁰ AR 1921: 9, dodatak A.

⁴¹¹ AR 1922: 8, dodatak A.

⁴¹² AR 1923: 7, dodatak A.

⁴¹³ AR 1923: 8, dodatak A.

⁴¹⁴ AR 1923: 7, dodatak A.

⁴¹⁵ *Isto.*

⁴¹⁶ *Isto.*

⁴¹⁷ AR 1924: 7, dodatak A.

⁴¹⁸ AR 1924: 8, dodatak A.

⁴¹⁹ AR 1924: 7, dodatak A.

⁴²⁰ *Isto.*

⁴²¹ *Isto.*

⁴²² *Isto.*

⁴²³ AR 1925: 7, dodatak A.

⁴²⁴ AR 1925: 8, dodatak A.

⁴²⁵ AR 1925: 7, dodatak A.

⁴²⁶ *Isto.*

⁴²⁷ *Isto.*

Godina	Njemačka	Jugoslavija, Rumunjska, Turska, Grčka, Bugarska	Austrija	Čehoslovačka	Mađarska	Poljska	Jugoslavija
1927.	279 ⁴³³	3179 ⁴³⁴	13 ⁴³⁵	29 ⁴³⁶	69 ⁴³⁷	–	–
1928.	671 ⁴³⁸	4821 ⁴³⁹	7 ⁴⁴⁰	39 ⁴⁴¹	229 ⁴⁴²	–	–
1929.	–	–	–	–	–	–	3572 ⁴⁴³
1930.	–	–	–	–	–	–	11 382 ⁴⁴⁴
1931.	–	–	–	–	–	–	–
1932.	–	–	–	–	–	–	13 125 ⁴⁴⁵
1933.	–	–	–	–	–	–	9724 ⁴⁴⁶
1934.	–	–	–	–	–	–	4875 ⁴⁴⁷
1935.	–	–	–	–	–	–	4830 ⁴⁴⁸
Ukupno distribuiranih primjeraka na hrvatskom jeziku, 1921–1935.	1339	19 703	146	105	357	4	47 508
Ukupno	69 162						

⁴²⁸ AR 1926: 7, dodatak A.

⁴²⁹ AR 1926: 8, dodatak A.

⁴³⁰ AR 1926: 7, dodatak A.

⁴³¹ *Isto.*

⁴³² *Isto.*

⁴³³ AR 1927: 7, dodatak A.

⁴³⁴ AR 1927: 8, dodatak A.

⁴³⁵ AR 1927: 7, dodatak A.

⁴³⁶ *Isto.*

⁴³⁷ *Isto.*

⁴³⁸ AR 1928: 8, dodatak A.

⁴³⁹ AR 1928: 9, dodatak A.

⁴⁴⁰ AR 1928: 8, dodatak A.

⁴⁴¹ *Isto.*

⁴⁴² *Isto.*

⁴⁴³ AR 1929: 56.

⁴⁴⁴ AR 1930: 74.

⁴⁴⁵ AR 1932: 79. Uz broj prodanih primjeraka stoji: "Serbo-Croatian (Latin type)".

⁴⁴⁶ AR 1933: 84. Uz broj prodanih primjeraka stoji: "Serbian (Croatian) (Latin type)".

⁴⁴⁷ AR 1934: 86. Uz broj prodanih primjeraka stoji: "Serbo-Croatian".

⁴⁴⁸ AR 1935: 88. Uz broj prodanih primjeraka stoji: "Serbo-Croatian (Latin letters)".

Tablica 5. Pregled distribuiranih primjeraka izdanja Novoga zavjeta na hrvatskom jeziku, 1952–1958.

Godina	Broj distribuiranih primjeraka Novoga zavjeta na hrvatskom jeziku
1952.	570 ⁴⁴⁹
1953.	320 ⁴⁵⁰
1954.	1570 ⁴⁵¹
1955.	1090 ⁴⁵²
1956.	960 ⁴⁵³
1957.	1020 ⁴⁵⁴
1958.	860 ⁴⁵⁵
Ukupno distribuiranih primjeraka na hrvatskom jeziku, 1952–1958.	6390

Zbroje li se podaci pet tablica, dolazimo do 360 939 distribuiranih primjeraka Biblije ili njezinih dijelova na hrvatskom jeziku između 1878. i 1935, te između 1952. i 1958. godine. Ako pretpostavimo da jedan dio od toga broja otpada na latinično izdanje Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta, dio na latinično izdanje Karadžićeva i Daničićeva prijevoda Biblije, a dio na Rešetarovo izdanje Novoga zavjeta, čak i u ravnomjerno distributivnoj procjeni moramo govoriti o 90 234 distribuirana primjerka Šulekova izdanja. No na temelju broja izdanja i pretpostavljene naklade, na temelju činjenice da se Novi zavjet više prodavao (i zato što je bio jeftiniji), kao i na temelju činjenice da je Šulekovo izdanje ostvareno kao zamjena za latinično izdanje Karadžićeva prijevoda, taj broj nesumnjivo mora biti daleko veći (zbroj naklade popisanih izdanja Novoga zavjeta, sa psalmima ili bez njih, te dijelova Novoga zavjeta iznosi oko 265 000 primjeraka, što čini 73 % od broja distribuiranih primjeraka).

Hrvatsko se izdanje Novoga zavjeta, vidimo, tražilo i prodavalo na razmjerno širokom prostoru. U oči pritom osobito upada kontinuitet (1894–1920) potražnje u egipatskoj podružnici BFBS-a, koja je obuhvaćala Egipat, Sudan, Svetu Zemlju, Siriju, Palestinu, Cipar, Arabiju i Abesiniju, s istočnom srednjoafričkom potpodružnicom u Mombasi (AR 1911: 151–164). Najvažnija su pritom bila tri lučka grada – Aleksandrija, Port Said i Kairo (na Nilu), stjecišta narodâ i jezikâ, ali i Sueski kanal. Kolporteri su, naime, često ulazili na brodove

⁴⁴⁹ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RS – CF – E – Y – GC (BSA/D8/1/28/1), "PRIVATE AND CONFIDENTIAL – NOT FOR PUBLICATION OR FOR DEPUTATION WORK: JOURNEY INTO YUGOSLAVIA" (N. J. Cockburn, listopad 1958), str. 8.

⁴⁵⁰ *Isto.*

⁴⁵¹ *Isto.*

⁴⁵² *Isto.*

⁴⁵³ *Isto.*

⁴⁵⁴ *Isto.*

⁴⁵⁵ *Isto.*

usidrene u Suez u i putnicima nudili Biblije (AR 1911: 152).⁴⁵⁶ Prodaja primjeraka na hrvatskom jeziku bila je, u odnosu na druge podružnice, relativno velika zahvaljujući dugoj i bogatoj hrvatskoj pomorskoj tradiciji. Hrvatski pomorci bili su, socioreligijski gledano, liberalnijih nazora što je, ako se u obzir uzme nostalgija za domovinom, snažan poticaj za kupnju Biblije na materinskom jeziku. Te zaključke podupire i svjedočanstvo kolporterâ u AR:

[Thereupon one of them] spoke as follows, 'These books are prohibited by our law, our Government, and our clergy; if they see them in our hands they will persecute us, but nevertheless these books are very good. I like them much. I read them a long time ago, and if I had money with me now, I would buy this one.' Upon hearing his testimony three Croatian sailors purchased each a New Testament [...] I went into the sailors' cabin, and offered Bibles in Croatian. They asked, 'why do you bring these books to us?' 'Our Society wants you to read these books that you may know God.' They then spoke among themselves, saying that the English Protestant people were good, and desired other people to know what they knew themselves, but that the priests tried to keep them in ignorance. Meanwhile the man who had bought the Testament came into the cabin, and praised the book before his companions. Before leaving I sold one Bible and three Testaments, and was asked to come again (AR 1911: 152).

Sve do kraja devetnaestoga stoljeća (1892–1898) hrvatsko se izdanje, premda u vrlo malom broju, prodavalo u europskom dijelu Rusije. Treba, nadalje, spomenuti postojanu i relativno veliku potražnju za hrvatskim primjercima u Njemačkoj, nešto neredovitiju potražnju, i u manjem opsegu, u Švicarskoj, te sporadičnu i opsegom malu potražnju u Turskoj, Rumunjskoj, Čehoslovačkoj i Poljskoj, kao i za potrebe američkoga protestantskoga vjeronauka (*American Sunday Schools*).⁴⁵⁷

Što se tiče Austrije i Ugarske (Mađarske), podatke je teško točno pokazati zbog uključenosti hrvatskih zemalja u Austro-Ugarsku Monarhiju. Statistika je pouzdana tek od 1923. godine, pri čem je broj prodanih primjeraka na hrvatskom jeziku mali, ali ipak veći u Austriji nego u Mađarskoj.

Zbog svrstavanja novonastale Jugoslavije u jugoistočnu Europu, zajedno s Rumunjskom, Turskom, Grčkom i Bugarskom, točne je podatke nemoguće dati, no nema sumnje da je najveći broj prodanih primjeraka otpadao na Jugoslaviju.

⁴⁵⁶ To ističe i Canton: "Now and again a selection of books in Arabic, Croat, French, Greek, Italian, English, Serb, and German was put on board a Bible boat, and one of these old Navy men spread sail, right through Timsah and the Bitter Lakes, to Port Tewfik (Suez), calling at every station, house, lighter, dredger, and labourer's homestead, were it but 'a flat-roofed hut and a barking dog under a palm-tree" (Canton 1910: IV/418).

⁴⁵⁷ O čem Canton piše: "Transylvania and even Croatia had its Sunday Schools and Christian associations" (Canton 1910: IV/343).

Tomu, naravno, treba pribrojiti i prodaju vojnicima, koji su bili pokretni, a statistika za njih nije posebno rađena, iako o tom postoje neki načelni podaci (AR 1889: 50; AR 1914: 54), a tu valja osobito izdvojiti bojišnice tijekom Prvoga svjetskoga rata. Konačno, važno prodajno središte bila je i Rijeka, jer su iz nje pripadnici mnogih naroda gotovo svakodnevno parobrodima polazili u emigraciju u prekoceanske zemlje (AR 1905: 52–53, 60). Tako AR iz 1907. godine navodi:

Mention must also be made of Herrmann's valuable work in Fiume, among the emigrants, who are mainly Croats, Servians, Slovenes, Magyars, and Italians. Every fortnight a steamer leaves for America with about 2,000 emigrants on board, and the stream of men crowding for shipment is growing at such a rate that the steamship companies are thinking of running a weekly service. In Fiume, therefore, we have a most important centre of work (AR 1907: 62).

2.8. Prikazi Šulekova izdanja u tisku i njegova upotreba u kasnijoj literaturi

Brojnim izdanjima i velikim nakladama unatoč, Šulekovo je izdanje Novoga zavjeta u Hrvatskoj – obavijesno gledano – prošlo krajnje nezapaženo. O tom koliko je Šulek kao priređivač hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta poznat, možemo suditi jedino na temelju vrlo oskudne građe.

Jedino zasada poznato izravno Šulekovo referiranje na to njegovo djelo ne nalazimo u njegovoj ostavštini, pohranjenoj u Arhivu HAZU-a, arhivu Zavoda za književnost HAZU-a i u NSK-u, nego u već spomenutom pismu istarskomu preporoditelju i svećeniku Jakovu Volčiću. Osim toga posjedujemo i dva pisma Milana Rešetara – jedno upravljeno Šuleku u kojem ga moli za savjet vezan uz pripremu njegova vlastita izdanja Biblije,⁴⁵⁸ i drugo, upućeno svećeniku Dubrovačke biskupije Antunu Liepopiliju, s nadnevkom 18. rujna 1920, u kojem stoji: "Ne znam je li Vam poznato da je prije mene pok. Šulek priredio Novi zavjet i psaltir za katolike, samo što je on pošao mnogo dalje od mene, jer je mijenjao ortografiju i ispravljao jezik, prvi put je njegovo izdanje izašlo 1877.me, a onda nekoliko puta; lako ga je poznati (a njemu naime ne piše da je 'pregledano') jer je ortografija u njemu etimološka" (Čučić 2005: 405–406). Na temelju riječi "ne znam je li Vam poznato" mogao bi se izvesti zaključak o relativnoj neupućenosti u taj Šulekov pothvat, iako tu treba ozbiljno uzeti u obzir

⁴⁵⁸ Vidi već spomenuti prilog 18.

da je od prvoga izdanja Šulekova Novoga zavjeta do datiranja Rešetarova pisma prošlo više od četrdeset godina.

Šulekov ponajbolji životopisac, njegov suradnik u Akademiji Josip Torbar, Šulekov rad na Novom zavjetu uopće ne spominje. To je vrlo neobično jer je riječ o suakademicima, suradnicima, i Torbar je za Šulekovo izdanje Novoga zavjeta neprijeporno morao znati. Šutnja je moguća iz više razloga. U doba Šulekove smrti Akademija je bila pod izrazitim utjecajem Daničića i Vukovaca. Veliki rječnik, započeo 1880, u građu nije uključio djela hrvatske književnojezične tradicije devetnaestoga stoljeća. Spominjanje Šulekova izdanja Novoga zavjeta bilo bi nasrtanje na Karadžićev jezik i jezičnu koncepciju, što bi bila i neizravna kritika Akademiji. Nadalje, Akademija je još uvijek funkcionirala kao "Strossmayerova akademija", a bilo bi neprilično da se time u pamet doziva mladenački sukob Šuleka i Strossmayera (Martinčić 1989: 22). Konačno, Torbar je bio svećenik, pa bi upućivanje na Šulekov rad s BFBS-om bilo neprilično i za njega osobno, koji se u životopisu ionako za njega povoljno i "katolički" izrazio, istaknuvši da je drugi brak sklopio u Katoličkoj crkvi, zatim za nadbiskupa Bauera, koji se sa Šulekom nepunih deset godina prije (1889) kao mladi teolog upustio u ozbiljnu polemiku oko materijalizma, u kojoj je Šulek zastupao evolucionističko, za Katoličku crkvu krivovjerno stajalište (u tom svjetlu Torbar je Šulekovu vezu s Katoličkom crkvom po svraćanju pozornosti na činjenicu da je brak sklopio u Katoličkoj crkvi, a djecu odgajao u katoličkoj vjeri već dovoljno "spasio"), a i za Strossmayera, jer bi se time mogla dovesti u pitanje i biskupova pravovjernost, kao i njegova južnoslavenska ekumenska vizija (koju je Šulekovo izdanje zapravo nagrizalo).

Prema Kuzmiču Šulekov se Novi zavjet ne spominje ni u Šulekovoju bibliografiji, koju su u knjizi *Bogoslav Šulek. Izabrani članci* načinili Rudolf Maixner i Ivan Esih (Kuzmič 1983: 186, bilješka 124). Kuzmičeva je tvrdnja, međutim, samo djelomično točna jer u predgovoru Maixner kaže: "Spomenimo konačno njegove⁴⁵⁹ prijevode s mađarskoga [...], te preradbu Vukova prijevoda 'Novoga zavjeta' (Beč 1877). Dodamo li još, da je od Šuleka ostalo i nešto neobjavljenih radova, osobito beletrističkih, što originalnih što prevedenih, bit će obrisi njegovih mnogostranih radova potpuno naznačeni" (Maixner – Esih 1953: 28).⁴⁶⁰ Šulekovo izdanje Novoga zavjeta ipak nije bilo posve nepoznato. To nam još – a ta potvrda seže u devetnaesto stoljeće – svjedoči i primjerak prvoga izdanja koji je pripadao Ivanu

⁴⁵⁹ Misli se na Šuleka.

⁴⁶⁰ Maixner i Esih su, prema tome, iz Šulekove bibliografije izostavili beletristiku i prijevode, uključivši u nju samo originalne – znanstvene i popularne – radove.

Krstitelju Tkalčiću,⁴⁶¹ a danas se nalazi u o akademika Josipa Bratulića. U njem je Tkalčić na naslovnici svojeručno napisao: "priređio Bogoslav Šulek".⁴⁶²

Što se pak tiče odjeka toga izdanja u tisku, kao da tapkamo u mraku. Koliko smo uspjeli utvrditi, nijedan onodobni časopis ili novine ne donose ma i najkraći prikaz toga izdanja. Za neke je naslove to razumljivo (naprimjer za *Katolički list*⁴⁶³), ali nas isto čudi za druge, liberalnije i kulturi usmjerene tiskovine (posebno za *Vienac*, *Obzor*, pa i za *Narodne novine*). Možemo pretpostaviti da bi takvu vijest prenio *Agramer Tagblatt*, ali on u to doba još nije počeo izlaziti. *Katolički list* ipak, neizravno, izvještava o širenju Šulekova izdanja Novoga zavjeta. U članku "Vrieme je da se osviestimo", objavljenom u nastavcima u *Katoličkom listu*, u kojem se raspravlja o štetnom utjecaju protestantizma u Hrvatskoj, autor Stjepan Hartmann (nepotpisan)⁴⁶⁴ piše:

U Trnje, selo dobar ½ sata od Zagreba udaljeno, dolazio od nekoga vremena med bezazleni seljački puk protestantski kolporter s protestantskimi knjigami: biblijom, molitvenici, brošurami, nudeći na prodaju i nagovarajući ljude da kupuju i da čitaju takove knjige, koje će jih spasiti [...] Takav prodavalad knjiga dolazio je takodjer, kako je pisac saznao i na selo Hrvati ¾ sata udaljeni filial sv. Marka, a sigurno i druga mjesta i sela po domovini našoj istim načinom obilaze ti protestantski proroci i 'Büchermisionari.' [...] Čujemo, da se i u Laščini protestant nekaki nastanio i tamo med seljaci propagandu čini (Hartmann 1882a: 35–36).

U hrvatskom tisku doista rijetko (i vrijedno) svjedočanstvo!

No da je Šulekovo izdanje Novoga zavjeta i konkretno moglo biti u upotrebi, dade se naslutiti iz barem dvaju onodobnih tekstova. Prvi, filološki članak Skendera Fabkovića "Narav i sila zaimena svoj, – a, – e" objavljen je 10. lipnja 1877. godine u listu *Napredak*. Tumačeći značenje te posvojne zamjenice, Fabković se utječe iščitavanju njezine upotrebe u najstarijim slavenskim tekstovima, napokon se pozvavši i na Novi zavjet, "što ga hrvatski napisao naš Vuk" (Fabković 1877: 265). Kad se, međutim, pogleda citat iz Mt 6,6 "A ti kad se moliš, udji u kliet svoju, i zatvorivši vrata svoja, pomoli se otcu svojemu", uz prethodeći mu komentar: "Rekoh, Vuk ovo zaima rabi sasvim dobro; al evo i prevoda njegova nešto"

⁴⁶¹ Na naslovnoj se stranici nalazi pečat: "Iz knjižnice Iv. Tkalčića".

⁴⁶² Presliku toga izdanja vidi u prilogu 20.

⁴⁶³ U članku "Arapaska biblija", objavljenom 1879. godine, veli se: "Hrvati imaju do duše prievode Katančićev i Škarićev, ali ovi prievodi spadaju već posve u historiju hrvatske bogoslovske književnost a ne u sadašnjost. Zato se može reći, da Hrvati sada nemaju biblije u svojem jeziku." Ne samo, dakle, da se zabacuje Karadžićevo latinično nego i Šulekovo izdanje! Iz teksta je, međutim, vidljiv i razlog tomu nazoru: "U Europi ima narod katolički brojeći preko dva miliona duša, koji nema biblije u svojem jeziku a po načelih crkve katoličke izdane, nego kojemu se u šake turaju biblije od propagande protestantske!" (KL 4/1879: 29).

⁴⁶⁴ No njegovo ime doznajemo iz kratke polemike koju je o tom članku poveo s Franjom Ivekovićem. Vidi Hartmann 1882b: 85.

(Fabković 1877: 265), i uzme se u obzir pitanje datacije prvoga izdanja, koje smo ranije razložili, moguće je da krajem svibnja ili početkom lipnja (kada je pisao tekst) Fabković i nije imao u rukama prvo izdanje Šulekova Novoga zavjeta, već bi mogla biti riječ i o Karadžićevu izdanju,⁴⁶⁵ kao što, uostalom, i sâm Fabković sugerira, iz kojega je dotični citat uredništvo *Napretka* prilagodilo normi zagrebačke filološke škole.

Drugo svjedočanstvo pruža list *Neven*, i ono glasi: "Sveto pismo zabadava. Prošastog miseca skoro da je zasulo Suboticu svetim pismom Englesko biblijsko društvo. Pa ako pomislimo da su to knjige lipo vezane krasnim jezikom pisane nije čudo ako ji narod rado prima kad nema svoga štiva. Dotični slojevi tribalo bi, da se bolje staraju za bunj. bogoljubno štivo" (Neven 4/1895: 70). Ipak, s obzirom na to da je riječ o 1895. godini, ne možemo biti posve sigurni da se ovdje ne radi o Rešetarovu izdanju, koje je upravo te godine prvi put objavljeno, iako ostaje mogućnost da je u pitanju i Šulekovo izdanje.

I, kao posljednje, donosimo rijetko i vrijedno svjedočanstvo iz dvadesetoga stoljeća, k tomu jedino pouzdano svjedočanstvo da je doista riječ o Šulekovu izdanju. U članku "Kontinuitet evropske metaforike u hrvatskoj književnosti" Ivan Slamnig, tematizirajući metafore o hrani i teatru, tri puta citira Prvu poslanicu Korinćanima. Uz prvi citat, 1 Kor 3,1–2 ("I ja, braćo, ne mogoh s vami govoriti kao duhovnimi, nego kao tjelesnimi, kao s malom djecom u Kristu. Mlijekom vas napojih, a ne jelom, jer još ne mogaste, i ni sad još ne možete"), izričito navodi "britansko izdanje" (Slamnig 1986: 25), dočim u drugim dvama citatima (1 Kor 4,9; 1 Kor 3,19) toga navoda nema. Kada je riječ o 1 Kor 4,9, Slamnig donosi citat: "Mi smo budale Krista radi, a vi ste mudri u Kristu; mi smo slabi, a vi ste jaki; vi ste slavni, a mi sramotni",⁴⁶⁶ koji je, međutim, u Šulekovu izdanju (u svim dostupnim izdanjima od 1877. do 1960) nepotpun, i glasi: "Mi smo budale Krista radi, a vi ste mudri u Kristu; a mi sramotni." Red riječi i njihov izbor ipak upućuju na neku od derivacija Karadžićeva prijevoda (a kako je taj Slamnigov rad izvorno objavljen 1966. godine, Zagrebačka Biblija ne dolazi u obzir⁴⁶⁷). Rešetar tako ima (a s njim, osim razlike Krsta/Krista i Krstu/Kristu, jednako i Karadžić): "Mi smo budale Krsta radi, a vi ste mudri u Krstu; mi slabi, a vi jaki; vi slavni, a mi sramotni." Može biti da je u nekom od posljednjih izdanja Šulekova Novoga zavjeta (1962, 1965) nepotpuni citat ispravljen, pa da se Slamnig poslužio tim izdanjem, ili da se

⁴⁶⁵ Koji, pak, ima ovako: "A ti kad se moliš, ugji u kljet svoju, i zatvorivši vrata svoja, pomoli se ocu svojemu."

⁴⁶⁶ Ali se Slamnig poziva na krivi redak; riječ je o 1 Kor 4,10 (Slamnig 1986: 27).

⁴⁶⁷ A ona, uostalom, i prevodi posve drugačije: "mi ljudi poradi Krista, a vi mudri u Kristu; mi slabi, vi jaki; vi čašćeni, mi prezreni."

poslužio nekim drugim prijevodom. Treći citat – "Jer je premudrost ovoga svijeta ludost pred Bogom" – tekstno načelno odgovara Šulekovu izdanju.

Slamnig ipak tekst (ni 1 Kor 3,1–2, koji ovdje razglobljujemo, a ni u dvama drugim slučajevima) nije citirao doslovce: ostavio je padežne nastavke svojstvene zagrebačkoj filološkoj školi (*vami, duhovnimi, tjelesnimi*), a upravo po tom prepoznajemo Šulekovo izdanje, ali je negaciju rastavio od glagola (*ne mogoh, ne mogaste, ne možete*), razriješivši usto dugi refleksi jata, pisan dvoslovom *ie*, u troslov *ije* (*mlijekom*).

2.9. Pokušaj rekonstrukcije broja izdanja

Rekonstrukcija broja izdanja, uza sav trud, ostaje nepotpunom. Razloga je nekoliko. Prvo, nema jedinstvenoga izvora u kojem bi bila popisana sva izdanja. Drugo, različiti izvori iz kojih bismo mogli zaključiti o broju izdanja, nisu jednako sustavno vođeni, a ni jednako cjelovito sačuvani. S tim u vezi problem koji je uočio Kuzmič i dalje je nenadvladan:

Britansko i inozemno biblijsko društvo bilo je tako organizirano da je nadležna agentura bila centar proizvodnje i distribucije za određeno područje. Dakle, i srpska i hrvatska izdanja tiskao je Millard u okviru bečke agenture [...]. Komitet BFBS-a ovlastio je Millarda da svu dokumentaciju o izdanjima odnosno tiskanju zadrži kod sebe u bečkoj agenturi. Ondje je ona u vrijeme prvoga⁴⁶⁸ svjetskog rata propala, stoga nemamo kompletne evidencije o broju izdanja, o formatu i visini naklade itd. [...] Dokumentacija londonskog arhiva BFBS-a pruža potpuni uvid u prva izdanja, jer su za njih redovito trebala odobrenja Komiteta Društva, naročito Editorijalnog potkomiteta (EdSC) koji je u tim pitanjima imao glavnu riječ. [...] Proučavajući sačuvanu građu stekli smo dojam da u administrativnim postupcima koji su prethodili izdanjima Društvo nije bilo u svim vremenskim periodima jednako dosljedno. Čini se da je agent imao određenih prava da u reprintu tiska neke knjige a da ne traži posebno odobrenje iz Londona. Stoga je i nemoguća kompletna i detaljna evidencija svih izdanja Vuk-Daničićeva Svetoga pisma (Kuzmič 1983: 211–212).

Pri sastavljanju ovoga popisa oslanjamo se na više izvora koji pretpostavljaju različite metodologije. Prvu skupinu čine povijesni izvori. To su, redom: *Historical Catalogue of the Printed Editions of Holy Scripture in the Library of The British and Foreign Bible Society* (DM), u kojem se nalazi popis izdanja Šulekova Novoga zavjeta do uključivo 1903. godine. Taj je katalog, izvorno objavljen 1903–1911, postupno dopunjavan; dopune su, pohranjene u

⁴⁶⁸ Kuzmičev *lapsus calami*, riječ je o Drugom svjetskom ratu. U uvodu u svoju studiju, međutim, navodi točan podatak: "Na žalost, korespondencija Edwarda Millarda s prevodiocima kao i dokumentacija o tiskanju i izdanjima ostala je u Beču, u tamošnjoj agenturi BFBS-a i propala je za vrijeme drugog svjetskog rata" (Kuzmič 1983: 28).

arhivu BFBS-a, objedinjene u višesveščanim fasciklima, a za nadopunu hrvatskih izdanja služimo se fasciklom označenim kao Folder No. 13 (F 13). Njima se imaju pribrojiti zapisnici sa sjednica različitih tijela BFBS-a, na kojima se odlučivalo o tiskanju novih izdanja; nesreća je, međutim, što oni nisu cjelovito sačuvani. Podatke iz DM-a naveo je u svojoj studiji o južnoslavenskim prijevodima Biblije Vatroslav Jagić (Jagić 1913: 530–531).⁴⁶⁹ Njegovim su se, pak, radom poslužili i podatke opet prenijeli Kuzmič (Kuzmič 1983: 192), Vince (Vince 2001: 622) i Vrtič (Vrtič 2006: 317). Svi se oni, međutim, oslanjaju na 1901. godinu kao na godinu posljednjega izdanja Šulekova Novoga zavjeta. Kuzmič, koji je za potrebe svoje studije istražio arhiv BFBS-a, tada još pohranjen u Londonu, nije pregledao i opisao dopune DM-a. Jedini je pomak u tom smjeru učinio Bratulić, koji je uočio da su izdanja Šulekova Novoga zavjeta objavljivana i u dvadesetom stoljeću (Bratulić: *m. n. p.*). Njegov zaključak ipak nije plod sustavnoga istraživanja; on je na primjerke tiskane 1952. i 1962. naišao posve slučajno.⁴⁷⁰

Iako smo i prije čitanja Bratulićeva rada uočili da se izdanja nastavljaju u dvadeseto stoljeće,⁴⁷¹ on nam je pomogao da istražimo njihov kontinuitet. Zbog toga smo se poslužili drugom skupinom izvora koju čine primjerci toga izdanja katalogizirani u raznim knjižnicama. Pritom su obuhvaćene: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Sveučilišna knjižnica u Cambridgeu (*Cambridge University Library*), Narodna biblioteka Srbije (*Народна библиотека Србије*) i Mađarska nacionalna biblioteka (*Országos Széchényi Könyvtár*). Popis je dopunjen podacima elektroničkoga knjižničnoga kataloga WorldCat te mrežnih stranica <https://books.google.com>. Pri istraživanju arhiva BFBS-a u kembričkoj sveučilišnoj knjižnici pronašli smo izdanje Novoga zavjeta iz 1967. godine; to je posljednje izdanje koje smo držali u rukama i presnimili. No pravo je otkriće uslijedilo istom u NSK-u u Zagrebu kada smo pronašli četiri evanđelja, pretiske Šulekova izdanja, objavljena 1972. godine.

Ovdje donesen popis nije, prema tome, konačan. Dapače, moguće je da s vremenom, a pogotovu nakon što se srede arhivi pojedinih knjižnica,⁴⁷² iziđu na vidjelo i druga, ovdje neopisana izdanja.

⁴⁶⁹ Zanimljivo, Jagić nije znao za izdanja iz 1910. i 1913. godine.

⁴⁷⁰ Na sajmu rabljene robe na Hreliću u Zagrebu.

⁴⁷¹ Neovisno o Bratuliću, u inozemnim antikvarijatima nabavili smo izdanja iz 1910. i 1960. godine.

⁴⁷² S obzirom na katalog iz NSK-a, vidi str. 54 uvoda ovoga rada.

Sve primjerke koje smo imali u rukama potpuno smo opisali. Ondje gdje takav opis izostaje, znači da smo do podataka o izdanjima došli elektroničkim putem. Konačno, izdanja koja se spominju u DM-u i u F 13, a čiji primjerci (kako se sada čini) nisu sačuvani, samo su pobilježeni, bez potanjega označivanja. Uza svaki smo primjerak donijeli i njegovu knjižničnu signaturu.

Izdanja su redovito objavljivana u formatu 32°. Tek je nekoliko izdanja objavljeno u većem, oktavnom formatu (8°): 1889,⁴⁷³ 1896⁴⁷⁴ te izdanje psalama iz 1902.

1877.

[naslovnica]

"NOVI ZAVJET GOSPODA NAŠEGA ISUKRSTA. | U BEČU. | IZDANJE A. REICHARDA I DRUGA. | 1877."

(377 str.)

[naslovnica psalama, str. 379]

"PSALMI DAVIDOVI. | U BEČU. | IZDANJE A. REICHARDA I DRUGA. | 1877."

[str. 101]

"U Budimpešti u štampariji Viktora Hornjanskoga."

(101 str.)

(Knjižnica franjevačkoga samostana u Virovitici: nesignirano; osobna biblioteka akademika Josipa Bratulića: nesignirano.)

1877.

Psalmi Davidovi. Beč, 1877.

(101 str., 12 cm)

(*Universiteitsbibliotheek Leiden*: PPN182164608.⁴⁷⁵)

⁴⁷³ "A new edition of our Croat Testaments and Psalms (8vo) is carried through the press Our former edition was a mere transcript of the Servian Testament from Cyril into Latin characters. The new edition is a reprint of our Croat Testament and Psalms (32mo), which was revised many years ago by Dr. Julek [*sic!*] and which is in the Croat idiom" (AR 1889: 44).

⁴⁷⁴ "Presented a letter from Mr. H. E. Millard, dated Vienna July 7, seeking permission to publish the following editions, viz. [...] He encloses estimates for preparing maps for the following editions, viz. [...] Crat 8vo&32mo Testaments 2 maps, each". CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – FDSCM, sv. 6 (BSA/C20/6), br. 6, str. 213, 222.

⁴⁷⁵ https://www.worldcat.org/title/psalmi-davidovi/oclc/63381050&referer=brief_results (Pristupljeno 27. travnja 2015.)

1881.

[naslovnica]

"SVETO PISMO. || NOVI ZAVJET GOSPODA NAŠEGA ISUKRSTA. || U BUDAPEŠTI. || VIKTOR HORNJANSKI. || 1881."

[str. 2]

"U Budimpešti u štampariji Viktora Hornjanskoga."

(377 str.)

(NSK: 156.577)⁴⁷⁶

1881.

Psalmi Davidovi.

(F 13: s. p.)

1885.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta.

(Kuzmič 1983: 193)

1886.

Sveto pismo. Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta.

(479 str.)

(F 13: s. p.; *Google Books*⁴⁷⁷)

1888.

[naslovnica]

"SVETO PISMO. || NOVI ZAVJET GOSPODA NAŠEGA ISUKRSTA. || U BEČU. || IZDANJE BRITANSKOGA I INOSTRANOGA BIBL. DRUŽTVA. || 1888."

[str. 2]

"Croat New Test. || U Beču u štampariji Adolfa Holzhausena."

(378 str.)

[naslovnica psalama, str. 379]

"PSALMI DAVIDOVI. || U BUDAPEŠTI. || VIKTOR HORNJANSKI. || 1881."

[str. 102]

"Croat N. Test. & Ps. || U Beču u štampariji Adolfa Holzhausena"

(101 str.)

(NSK: 165.946)⁴⁷⁸

⁴⁷⁶ Prilog 21.

⁴⁷⁷

https://books.google.hr/books?id=82MVIQEACAAJ&dq=novi+zavjet+gospoda+na%C5%A1ega+isukrsta&hl=hr&sa=X&ei=rv9VfiLBdX1au2_gLgB&redir_esc=y (Pristupljeno 27. travnja 2015.)

⁴⁷⁸ Prilog 22.

1889.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta.
(DM II/3: 1356; F 13: s. p.)

1890.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta.
(DM II/3: 1356; F 13: s. p.)

1891.

*Sveto evandjelje po Marku.*⁴⁷⁹

U Beču. Izdanje Britanskoga i Inostranoga Bibl. Društva, 1891.
U štampariji Adolfa Holzhausena.
(str. [49]–79)
(CUL: BSS.252.1.E91;⁴⁸⁰ F 13: s. p.)

1893.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta.
U Beču. Izdanje Britanskoga i Inostranoga Bibl. Društva, 1893.
(378 str.)
Psalmi Davidovi.
(101 str.)
(F 13: s. p.)

1893.

*Psalmi Davidovi.*⁴⁸¹

U Beču. Izdanje Britanskoga i Inostranoga Bibl. Društva, 1893.
(NSK: 158.571; F 13: s. p.)

⁴⁷⁹ Za to izdanje u dopunama DM-a (F 13) navodi se: "A specimen of the separate portions in roman character issued by the BFBS. Printed from the plates of an edition of No. 8115. On the inside of the front cover is printed an advertisement of the BFBS. Pp. 49–79. Reprinted e.g., in 1897. BH Library has a copy" (F 13: s. p.). Ta napomena odgovara i našem uvidu da je riječ o običnom pretisku s ploča koje izvorno pripadaju izdanju Novoga zavjeta (separat), jer je prva stranica Markova evandjelja obrojčana kao 49. (a to je njezino izvorno mjesto u Novom zavjetu).

⁴⁸⁰ https://www.worldcat.org/title/sveto-evandjelje-po-marku/oclc/48701563&referer=brief_results (Pristupljeno 27. travnja 2015.)

⁴⁸¹ U F 13 navedeno: "Bound with a copy of the NT (1893)" (F 13: s. p.). NSK, pak, posjeduje primjerak psalama objavljenih zasebno. Tijekom izrade ovoga rada on je bio na katalogiziranju i zato nedostupan za precizan bibliografski opis.

1896.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta.
(F 13: s. p.)

1897.

Sveto evandjelje po Marku.
U Beču. Izdanje Britanskoga i Inostranoga Bibl. Društva, 1897.
U štampariji Adolfa Holzhausena.
(str. [49]–79)
(CUL: BSS.252.1.E97.2⁴⁸²)

1899.

[naslovnica]
"SVETO PISMO. || NOVI ZAVJET GOSPODA NAŠEGA ISUKRSTA. || U BEČU. ||
IZDANJE BRITANSKOGA I INOSTRANOGA BIBL. DRUŽTVA. || 1899."
[str. 2]
"Croat New Test. || U Beču u štampariji Adolfa Holzhausena."
(378 str.)
[naslovnica psalama, str. 379]
"PSALMI DAVIDOVI. || U BEČU. IZDANJE BRITANSKOGA I INOSTRANOGA BIBL.
DRUŽTVA. || 1899."
[str. 102]
"Croat Psalms. || U Beču u štampariji Adolfa Holzhausena."
(101 str.)
(Na prednjim koricama nalazi se karta Svete Zemlje, a na stražnjim koricama karta Male
Azije)
(NSK: 315.409)⁴⁸³

1901.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta.
U Beču. Izdanje Britanskoga i Inostranoga Bibl. Društva, 1901.
(378 str.)
(F 13: s. p.)

1902.

Psalmi Davidovi.
U Budimpešti, 1902.
(106 str.), 8°
(National Library of Scotland – Leabharlann Nàiseanta na h-Alba: NE.781.c.25[2]⁴⁸⁴)

⁴⁸² https://www.worldcat.org/search?qt=worldcat_org_all&q=sveto+evandjelje+po+marku (Pristupljeno 27. travnja 2015.)

⁴⁸³ Prilog 23.

1903.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta.

(DM II/3: 1356; F 13: s. p.)

1903.

[naslovnica]

"SVETO EVANDJELJE PO MATEJU. | U BEČU. | IZDANJE BRITANSKOGA I INOSTRANOGA BIBLIJSKOGA DRUŽTVA. | 1903."

[str. 2]

"Kroat. U Beču u štampariji Adolfa Holzhausena."

(49 str.)

(NSK: 16.614)⁴⁸⁵

1910.

[naslovnica]

"SVETO PISMO. | NOVI ZAVJET GOSPODA NAŠEGA ISUKRSTA. | U BUDIMPEŠTI. | IZDANJE BRITANSKOGA I INOSTRANOGA BIBLIJSKOGA DRUŽTVA. | 1910."

[str. 2]

"Kroat. Tiskara dioničkog društva Pallas."

(378 str.)

(NSK: 165.914; autorova osobna biblioteka: nesignirano)⁴⁸⁶

1910.

Sveto evandjelje po Luci.

U Budimpešti. Izdanje Britanskoga i inostranoga Biblijskoga društva, 1910.

(str. [79]–132)

(Biblioteca dell'Università Cattolica del Sacro Cuore: [OCOLC]ocn878238982⁴⁸⁷)

1910.

Sveto evandjelje po Ivanu.

U Budimpešti. Izdanje Britanskoga i inostranoga Biblijskoga društva, 1910.

(str. 133–171)

(WorldCat⁴⁸⁸)

⁴⁸⁴ https://www.worldcat.org/title/psalmi-davidovi/oclc/315984000&referer=brief_results (Pristupljeno 27. travnja 2015.)

⁴⁸⁵ Prilog 24.

⁴⁸⁶ Prilog 25.

⁴⁸⁷ https://www.worldcat.org/title/sveto-evandjelje-po-luci/oclc/878238982&referer=brief_results (Pristupljeno 27. travnja 2015.)

⁴⁸⁸ Bez ijednoga knjižničnoga primjerka. https://www.worldcat.org/title/sveto-evandjelje-po-ivanu/oclc/40670230&referer=brief_results (Pristupljeno 27. travnja 2015.)

1913.

[naslovnica]

"SVETO PISMO. | NOVI ZAVJET GOSPODA NAŠEGA ISUKRSTA. | U BUDIMPEŠTI. | IZDANJE BRITANSKOGA I INOSTRANOGA BIBLIJSKOGA DRUŠTVA. | 1913."

[str. 2]

"Kroat. | Tiskara dioničkog društva Pallas u Budimpešti."

(378 str.)

[naslovnica psalama, str. 379]

"PSALMI DAVIDOVI. | U BUDIMPEŠTI. | IZDANJE BRITANSKOGA I INOSTRANOGA BIBL. DRUŽTVA. | 1913."

[str. 102]

"Croat. Psalms. | Tiskara dioničkog društva Pallas u Budimpešti"

(101 str.)

(NSK: 330.685)⁴⁸⁹

1922.

[naslovnica]

"SVETO PISMO. | NOVI ZAVJET GOSPODA NAŠEGA ISUKRSTA. | U BUDIMPEŠTI. | IZDANJE BRITANSKOGA I INOSTRANOGA BIBLIJSKOGA DRUŠTVA. | 1922."

[str. 2]

"Kroat. | Tiskara dioničkog društva Pallas u Budimpešti."

(378 str.)

(NSK: 165.913)⁴⁹⁰

1922.

Sveto pismo. Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta. Psalmi Davidovi.

U Budimpešti. Izdanje Britanskoga i Inostranoga Biblijskoga Društva, 1922.

(378 str., 101 str.)

(Salem Academy and College Library: BS2118 1922.⁴⁹¹)

⁴⁸⁹ Prilog 26.

⁴⁹⁰ Prilog 27.

⁴⁹¹ https://www.worldcat.org/title/sveto-pismo-novi-zavjet-gospoda-nasega-isukrsta-psalmi-davidovi/oclc/35799625&referer=brief_results (Pristupljeno 27. travnja 2015.) Primjerci u drugim dvjema knjižnicama koje se navode na mrežnim stranicama WorldCata (*Walter Library – Concordia Theological Seminary, Willamette University*) nisu iz 1922, već iz 1930. <https://ctsfw.worldcat.org/title/sveto-pismo-novi-zavjet-gospoda-nasega-isukrsta-psalmi-davidovi/oclc/17745809> (Pristupljeno 27. travnja 2015.); http://alliance-primo.hosted.exlibrisgroup.com/primo_library/libweb/action/search.do?fn=search&ct=search&vid=WU&v1%28freeText0%29=17745809 (Pristupljeno 27. travnja 2015.)

1922.

Psalmi Davidovi.

Izd. Britansk. i Inostr. Bibl. Društva, Budimpešta, 1922.

Tiskara Pallas.

(101 str.)

(Országos Széchényi Könyvtár: 322467⁴⁹²)

1930.

[naslovnica]

"SVETO PISMO | NOVI ZAVJET GOSPODA NAŠEGA ISUKRSTA | U BEOGRADU |
Izdanje Britanskog i Inostranog Biblijskog Društva | 1930"

[str. 2]

"Kroat. | Štamparija 'GLOBUS', Beograd"

(378 str.)

[naslovnica psalama, str. 379]

"PSALMI DAVIDOVI. | U BEOGRADU | Izdanje Britanskog i inostranog biblijskog
društva. | 1930."

[str. 2]

"Štamparija 'GLOBUS' – Beograd"

[str. 102]

"Croat. Psalms. | Štamparija 'Globus', Beograd."

(NSK: 165.910)⁴⁹³

1937.

Sveto Pismo. Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta. Psalmi Davidovi.

Beograd. Izdanje Britanskoga i Inostranoga Biblijskoga Društva, 1937.

(378 str., 101 str.)

(Izdanje sadrži karte)

(University of Pittsburgh Library: BS 2118.1937⁴⁹⁴)

⁴⁹²

http://nektar2.oszk.hu/LVbin/LibriVision/lv_view_records.html?SESSION_ID=1430132928_387346491&lv_action=LV_View_Records&NR_RECORDS_TO_SHOW=1&GOTO_RECORD=4&RESULT_SET_NAME=set_1430133729_0&DISPLAY_RECORD_XSLT=html&ELEMENT_SET_NAME=F (Pristupljeno 27. travnja 2015.)

⁴⁹³ Prilog 28.

⁴⁹⁴

https://www.worldcat.org/title/sveto-pismo-novi-zavjet-gospoda-nasega-isukrsta-psalmi-davidovi/oclc/49939978&referer=brief_results (Pristupljeno 7. svibnja 2015.)

1952.

[naslovnica]

"SVETO PISMO | NOVI ZAVJET GOSPODA NAŠEGA ISUSKRSTA | U BEOGRADU |
Izdanje Britanskog i Inostranog Biblijskog Društva | 1952"

(378 str.), 12 cm

[naslovnica psalama, str. 379]

"PSALMI DAVIDOVI"

[str. 2]

"Printed in Great Britain by Lowe and Brydone"

(Народна библиотека Србије: MAG I 79355; ⁴⁹⁵ osobna biblioteka akademika Josipa Bratulića: nesignirano.⁴⁹⁶)

1960.

[naslovnica]

"SVETO PISMO | NOVI ZAVJET GOSPODA NAŠEGA ISUKRSTA | U BEOGRADU |
Izdanje Britanskog i Inostranog Biblijskog Društva | 1960"

[str. 2]

"CROATIAN NEW TESTAMENT | Printed in Great Britain"

(378 str.)

[naslovnica psalama, str. 379]

"PSALMI DAVIDOVI. | U BEOGRADU | IZDANJE BRITANSKOGA I INOSTRANOGA
BIBL. DRUŠTVA. | 1960"

[str. 101]

"Printed in Great Britain by Lowe and Brydone (Printers) Limited, London, N.W. 10"

(101 str.)

(NSK: 633.723; autorova osobna biblioteka: nesignirano.)⁴⁹⁷

1962.

[naslovnica]

"SVETO PISMO | NOVI ZAVJET GOSPODA NAŠEGA ISUKRSTA | U BEOGRADU |
Izdanje Britanskog i Inostranog Biblijskog Društva | 1962"

(378 str.), 13 cm

(Osobna biblioteka akademika Josipa Bratulića: nesignirano.)⁴⁹⁸

⁴⁹⁵ <http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?ukaz=DISP&id=1138465967679564&rec=1&sid=1> (Pristupljeno 6. svibnja 2015.)

⁴⁹⁶ Prilog 29.

⁴⁹⁷ Prilog 30.

⁴⁹⁸ Prilog 31.

1967.

[naslovnica]

"SVETO PISMO | NOVI ZAVJET GOSPODA NAŠEGA ISUKRSTA | U BEOGRADU |
Izdanje Britanskog i Inostranog Biblijskog Društva | 1967"

[str. 2]

"CROATIAN NEW TESTAMENT AND PSALMS | 343 | Printed in Great Britain"

(378 str.)

[naslovnica psalama, str. 379]

"PSALMI DAVIDOVI. | Cr | N"

[str. 101]

"Printed in Great Britain by Lowe and Brydone (Printers) Limited, London, N.W. 10"

(101 str.)

(CUL: BSS.252.1.F67.3)⁴⁹⁹

1969.

Sveto pismo. Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta. Psalmi Davidovi.

U Beogradu. Izdanje Britanskog i Inostranog Biblijskog društva, 1969.

(378 str., 101 str.)

(United Library – Northwest University: BS 2190 1969⁵⁰⁰)

1972.

[naslovnica]

"EVANDJELJE PO MATEJU | U ZAGREBU | Izdanje Biblijskoga Društva | 1972"

[str. 2]

"GOSPEL OF MATTHEW | IN CROATIAN | CEPF 1972 – 3 m | 540"

(49 str.)

(NSK: 437.985; 437.771)⁵⁰¹

1972.

[naslovnica]

"EVANDJELJE PO MARKU | U ZAGREBU | Izdanje Biblijskoga Društva | 1972"

[str. 2]

"GOSPEL OF MARK | IN CROATIAN | CEPF 1972 – 5 m | 540"

(33 str.)

(NSK: 437.986)⁵⁰²

⁴⁹⁹ Prilog 32.

⁵⁰⁰

https://www.worldcat.org/title/sveto-pismo-novi-zavjet-gospoda-nasega-isukrsta/oclc/40670899&referer=brief_results (Pristupljeno 6. svibnja 2015.)

⁵⁰¹ Prilog 33.

⁵⁰² Prilog 34.

1972.

[naslovnica]

"EVANDJELJE PO LUKI | U ZAGREBU | Izdanje Biblijskoga Društva | 1972"

[str. 2]

"GOSPEL OF LUKE | IN CROATIAN | CEPF 1972 – 3 m | 540"

(54 str.)

(NSK: 437.984)⁵⁰³

1972.

[naslovnica]

"EVANDJELJE PO IVANU. | U ZAGREBU | Izdanje Biblijskoga Društva"

[str. 2]

"GOSPEL OF JOHN | IN CROATIAN | CEPF 1972 – 5 m | 540"

(43 str.)

(NSK: 437.983)⁵⁰⁴

1975.

Evandjelje po Luki.

U Zagrebu. Izdanje Biblijskoga Društva, 1975.

(54 str.)

(CUL: BSS.252.1.F75.4)⁵⁰⁵

1975.

Sveto evandjelje po Ivanu.

U Zagrebu. Izdanje Biblijskoga Društva, 1975.

(43 str.)

(CUL: BSS.252.1.F75.2)⁵⁰⁶⁵⁰⁷

Uz navedena i opisana izdanja, iz arhivske građe BFBS-a razvidno je postojanje i drugih, ovdje neopisanih izdanja. Naime, u zapisnicima sjednica raznih tijela vidimo da je BFBS davao dopuštenje za tiskanje novih izdanja, koja se, s obzirom na datum sjednica, ne poklapaju s postojećim izdanjima. Ona, kako bilo, u ovom trenutku nisu zasvjedočena ma i jednim primjerkom u nekoj od knjižnica, arhiva ili osobnih biblioteka. Valja, naravno, voditi

⁵⁰³ Prilog 35.

⁵⁰⁴ Prilog 36.

⁵⁰⁵ <http://search.lib.cam.ac.uk/?itemid=|cambrdgedb|3744892> (Pristupljeno 6. svibnja 2015.)

⁵⁰⁶ <http://search.lib.cam.ac.uk/?itemid=|cambrdgedb|3115549> (Pristupljeno 6. svibnja 2015.)

⁵⁰⁷ Napomena u digitalnom katalogu: "T. p. verso incorrectly reads: Gospel of Luke in Croatian." *Isto.*

računa i o tom da se naziv "Croatian New Testament" može odnositi i na Karadžićevo i na Rešetarovo izdanje, pa bi moglo biti da je ovo što slijedi tek neovjerena hipoteza, jer bi se zaludu tražila izdanja kojih nema. To, međutim, stoji samo za izdanja do početka šezdesetih godina dvadesetoga stoljeća. Nekako poslije te vremenske granice svakomu je pojedinomu izdanju (pri čem se odstupanja u priređivaču, uvezu, opsegu ili formatu drže novim izdanjem⁵⁰⁸) pridružen poseban kôd, pomoću kojega postaje lako moguće identificirati ga. Pregledavajući zapisnike sjednica BFBS-a, i našavši u njima brojne kodove, suočili smo se s poteškoćom kako prepoznati Šulekovo izdanje. Tek na izdanju iz 1967. godine, na drugoj stranici nultoga arka naveden je kôd 343. Na temelju toga podatka mogu se pratiti izdanja tvrdo ukoričenoga, maloga (32°) formata Šulekova Novoga zavjeta (sa psalmima ili bez njih), sasvim sigurno barem tijekom šezdesetih godina dvadesetoga stoljeća.

Tablica 6. Pregled izdanjâ Šulekova Novoga zavjeta prema arhivskoj građi BFBS-a, 1955–1969.

Godina	Izdanje
1955.	dijelovi Novoga zavjeta (evanđelja pojedinačno) ⁵⁰⁹
1964.	dijelovi Novoga zavjeta (evanđelja pojedinačno) ⁵¹⁰
1965.	Novi zavjet i psalmi ⁵¹¹
1965.	Ivanovo evanđelje ⁵¹²
1966.	dijelovi Novoga zavjeta (evanđelja pojedinačno) ⁵¹³
1966.	Novi zavjet i psalmi ⁵¹⁴
1967.	Novi zavjet i psalmi ⁵¹⁵

⁵⁰⁸ Zbog toga različitim izdanjima valja držati Novi zavjet i psalme u standardnom, 32° formatu, od izdanja u 8° formatu (koje, iako zasvjedočeno [AR 1889: 44; Bratulić: *m. n. p.*] dosada nije fizički utvrđeno), a tako i izdanja dijelova Novoga zavjeta (četiri evanđelja zajedno uvezana ili pak pojedinačno objavljena evanđelja) od standardnoga Novoga zavjeta. Čini se da se ta podjela ne primjenjuje samo u slučaju kad je Novi zavjet objavljen bez psalama (a, koliko se može reći, vrlo je često izdanje Novoga zavjeta objavljivano i sa psalmima i – u istom izdanju – bez njih, odnosno psalmi objavljeni naposno).

⁵⁰⁹ "The Overseas Administration Sub-Committee 'A' at its meeting on the 12th May approved the printing in London of the following editions: [...] 20,000 Croatian Gospels (5,000 of each Gospel)." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RS – FPD – PS (BSA/D11/3) ("From R.R. to N.C.B."), 20. svibnja 1955, s. p.

⁵¹⁰ "Bindings required to meet orders as at 30th. September, 1964. [...] 20 000 Croatian Gospels Paper. (5000 each)." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – PDSCM – PSSCM, sv. 1 (BSA/C10/3/1), 21. listopada 1964, s. p.

⁵¹¹ "Bindings required to meet orders as at 31st. May, 1965. [...] 10 000 Croatian Test & Psalms 32mo Cloth." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – PDSCM – PSSCM, sv. 1 (BSA/C10/3/1), 26. travnja 1965, s. p.

⁵¹² "Proposed printings. [...] 10 000 Lowe & Brydone [...] Croatian St. John 32mo & Cover." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – PDSCM – PSSCM, sv. 1 (BSA/C10/3/1), 20. rujna 1965, s. p.

⁵¹³ "Proposed printings. [...] 5000 each [...] Croatian Gospels 32mo & Covers." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – PDSCM – PSSCM, sv. 1 (BSA/C10/3/1), 23. svibnja 1965, s. p.

⁵¹⁴ Na ovo izdanje referiraju se dvije različite sjednice dvaju različitih tijela. Moglo bi biti da je riječ o jednom izdanju koje se uvezivalo u dva navrata, ali i – a to osnažuje činjenica da se u drugom zapisniku spominje suradnja s American Bible Society, koje je pak objavljivalo i neovisno o BFBS-u – da prvo izdanje nije dostajalo pa se drugim, iste godine, doteklo u pomoć: "Bindings required to meet orders as at 31st. July, 1966. [...] 1600 Croatian Test & Psalms 32mo." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – PDSCM – PSSCM, sv. 1 (BSA/C10/3/1), 18. srpnja 1966, s. p.; "Bindings required to meet orders as at 31st. October, 1966. [...] 4005 Croatian Test & Psalms 32mo." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – PDSCM – PSSCM, sv. 1 (BSA/C10/3/1), 13. listopada 1966, s. p.

Godina	Izdanje
1969.	Novi zavjet i psalmi ⁵¹⁶

Postoji naznaka da je Šulekovo izdanje 1924. objavljeno i na Braillevu pismu.⁵¹⁷

Broj izdanja, dakle, čak i ako se ne uzme u obzir arhivska građa koja govori o izdanjima, nezasvjedočenima primjercima, uvelike nadilazi broj naznačen u DM-u (a prenijeli su ga Jagić, Kuzmič, Vrtič), dopune DM-a (F 13), pa čak i Bratulić (uzevši u obzir da on do zaključka o izdanjima Šulekova Novoga zavjeta u dvadesetom stoljeću nije došao istraživanjem, nego slučajnim nalijetanjem na primjerke). Iz toga izlazi da možemo uspostaviti sljedeći kronološki poredak izdanjâ:

Novi zavjet (sa psalmima ili bez njih): 1877, 1881, 1885, 1886, 1888,⁵¹⁸ 1889, 1890, 1893, 1896, 1899, 1901, 1903, 1910, 1913, 1922, 1924, 1930, 1937, 1952, 1960, 1962, 1965, 1966, 1967, 1969. Ukupno dvadesetpet izdanja.

Psalmi: 1877, 1881, 1886, 1888, 1889, 1890, 1891, 1893, 1896, 1897, 1899, 1902, 1922. Ukupno trinaest izdanja.

Dijelovi Novoga zavjeta: 1891. (Markovo evanđelje), 1897. (Markovo evanđelje), 1903. (Matejevo evanđelje), 1910. (Lukino evanđelje), 1910. (Ivanovo evanđelje), 1955. (Matejevo evanđelje), 1955. (Markovo evanđelje), 1955. (Lukino evanđelje), 1955. (Ivanovo evanđelje),

⁵¹⁵ "Proposed printings. [...] 5000 [...] Croatian Test. & Ps. 32mo." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – PDSCM – PSSCM, sv. 2 (BSA/C10/3/2), 23. listopada 1967, s. p. Na to se izdanje, po svojoj prilici, odnosi i dio zapisnika sjednice istoga tijela, održane 18. prosinca 1967, na kojoj je donesena odluka o uvezu: "Bindings required to meet orders as at 31st. December, 1967. [...] 2500 Croatian Test & Psalms 32mo." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – PDSCM – PSSCM, sv. 2 (BSA/C10/3/2), 18. prosinca 1967, s. p. Vrlo je vjerojatno da se 2938 primjeraka, o čijem je uvezivanju odlučeno na sjednici spomenutoga tijela, održanoj 22. travnja 1968, tiče izdanja iz 1967, a ne novoga izdanja, tim više što je u prosincu 1967. odlučeno o uvezivanju samo polovice tiskanih primjeraka. Brojke se, s druge strane, ne podudaraju u potpunosti (ako je riječ o jednom izdanju, tada bi naklada iznosila 5438 primjeraka, a ne 5000 primjeraka, kako je određeno za tisak). Moguće je da je dan na uvezivanje dio neuvezanih primjeraka kojega od ranijih izdanja, ili da u broj primjeraka za tiskanje nije ubrojena određena količina primjeraka namijenjenih BFBS-u (za distribuciju, arhiv, primjerke za knjižnice i sl.). Iako bi diskrepancija u brojkama, strogo uzevši, podgrijavała hipotezu o novom izdanju, ostajemo pri tvrdnji, nedokazanoj, da je riječ samo o jednom izdanju.

⁵¹⁶ "Scripture production by the British & Foreign Bible Society, London – 1969 [...] Croatian T. & Ps. [...] 7120 [misli se na broj primjeraka, M. K.]" CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – PDSCM – PSSCM, sv. 2 (BSA/C10/3/2), 26. listopada 1970, s. p.

⁵¹⁷ Prema tiskanom izresku, zalijepljenom na poseban papir, BFBS "resolved to recommend that permission to be given to the Braille Missionary Union to produce in Braille the B.F.B.S. version of the N.T. in Serbian, roman character (Croatian). Povrh izreska rukom je dopisano: "E. S. C. Lewis [?]. 6. 2. 1922. p. 30." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CLF – S, sv. 1 (BSA/E3/3/517/1), s. p.

⁵¹⁸ Specifikacija narudžbe za tiskanje ovoga izdanja donosi se u prilogu 37.

1964. (Matejevo evanđelje), 1964. (Markovo evanđelje), 1964. (Lukino evanđelje), 1964. (Ivanovo evanđelje), 1965. (Ivanovo evanđelje), 1966. (Matejevo evanđelje), 1966. (Markovo evanđelje), 1966. (Lukino evanđelje), 1966. (Ivanovo evanđelje), 1972. (Matejevo evanđelje), 1972. (Markovo evanđelje), 1972. (Lukino evanđelje), 1972. (Ivanovo evanđelje), 1975. (Lukino evanđelje), 1975. (Ivanovo evanđelje). Ukupno dvadesetčetiri izdanja.

Logično je upitati se kolika je bila naklada izdanja, pojedinačno i zbrojno. Na to pitanje nije moguće dati precizan odgovor već stoga što su ovdje iskazani podaci isprobirani iz raznih izvora, a u njima se uvijek ne navodi naklada pojedinoga izdanja. Za neka od njih, ipak, posjedujemo podatke.

Tablica 7. Naklada Šulekova izdanja Novoga zavjeta, 1877–1969.

Godina	Naklada Novoga zavjeta (sa psalmima ili bez njih)
1877.	10 000 ⁵¹⁹
1881.	10 000 ⁵²⁰
1885.	5000 ⁵²¹
1886.	5000 ⁵²²
1889.	5000 ⁵²³
1890.	5000 ⁵²⁴
1893.	5000 ⁵²⁵
1896.	5000 ⁵²⁶
1899.	10 000 ⁵²⁷
1901.	–
1903.	–
1910.	–
1913.	–
1922.	–
1924.	–
1930.	–
1937.	–
1952.	–
1960.	–
1962.	–
1965.	10 000 ⁵²⁸

⁵¹⁹ AR 1877: 50.

⁵²⁰ AR 1882: 391.

⁵²¹ Kuzmič 1983: 213.

⁵²² *Isto.*

⁵²³ *Isto.*

⁵²⁴ *Isto.*

⁵²⁵ *Isto.*

⁵²⁶ Kuzmič 1983: 213.

⁵²⁷ *Isto.*

⁵²⁸ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – PDSCM – PSSCM, sv. 1 (BSA/C10/3/1), 26. travnja 1965, s. p.

Godina	Naklada Novoga zavjeta (sa psalmima ili bez njih)
1966.	–
1967.	5000 ⁵²⁹
1969.	–
Ukupno tiskanih primjeraka prema dostupnim podacima, 1877–1969.	75 000

Tablica 8. Naklada izdanâ dijelova Novoga zavjeta, 1891–1975.

Godina	Evangelje	Naklada
1891.	Marko	–
1897.	Marko	–
1903.	Matej	–
1910.	Luka	–
1910.	Ivan	–
1955.	Matej	5000 ⁵³⁰
1955.	Marko	5000 ⁵³¹
1955.	Luka	5000 ⁵³²
1955.	Ivan	5000 ⁵³³
1964.	Matej	5000 ⁵³⁴
1964.	Marko	5000 ⁵³⁵
1964.	Luka	5000 ⁵³⁶
1964.	Ivan	5000 ⁵³⁷
1965.	Ivan	10 000 ⁵³⁸
1966.	Matej	5000 ⁵³⁹
1966.	Marko	5000 ⁵⁴⁰
1966.	Luka	5000 ⁵⁴¹
1966.	Ivan	5000 ⁵⁴²
1972.	Matej	–
1972.	Marko	–
1972.	Luka	–

⁵²⁹ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – PDSCM – PSSCM, sv. 2 (BSA/C10/3/2), 23. listopada 1967, s. p.

⁵³⁰ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RS – FPD – PS (BSA/D11/3) ("From R.R. to N.C.B."), 20. svibnja 1955, s. p.

⁵³¹ *Isto.*

⁵³² *Isto.*

⁵³³ *Isto.*

⁵³⁴ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – PDSCM – PSSCM, sv. 1 (BSA/C10/3/1), 21. listopada 1964, s. p.

⁵³⁵ *Isto.*

⁵³⁶ *Isto.*

⁵³⁷ *Isto.*

⁵³⁸ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – PDSCM – PSSCM, sv. 1 (BSA/C10/3/1), 20. rujna 1965, s. p.

⁵³⁹ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – PDSCM – PSSCM, sv. 1 (BSA/C10/3/1), 23. svibnja 1965, s. p.

⁵⁴⁰ *Isto.*

⁵⁴¹ *Isto.*

⁵⁴² *Isto.*

Godina	Evangelje	Naklada
1972.	Ivan	–
1975.	Luka	–
1975.	Ivan	–
Ukupno tiskanih primjeraka prema dostupnim podacima, 1891–1975.		70 000

Ako, gledom na izdanja kojima ne znamo nakladu, pretpostavimo da je riječ bila o prosječno 5000 primjeraka, dolazimo do sljedećih brojki: Novi je zavjet (bilo sa psalmima, bilo bez njih) u 98 godina izlaženja otisnut u približno 140 000 primjeraka, a dijelovi Novoga zavjeta u oko 125 000 primjeraka. Riječ je o doista golemoj nakladi, pa se time Šulekovo izdanje zasigurno svrstava na drugo mjesto (nakon Zagrebačke Biblije) najobjavljivanih Biblija na hrvatskom jeziku, a tako i među najobjavljivanije knjige na hrvatskom jeziku u povijesti (uz bok Bandulavićevim *Piscitolama i evangelyma*, Kašićevu *Razgovoru ugodnomu* i Tadijanovićem *Srebrnim sviralama*).

2.10. Ambivalentna sudbina Šulekova Novoga zavjeta

Pošto je objavljeno, Šulekovo je izdanje Novoga zavjeta, barem koliko je suditi prema izvještaju u godišnjaku iz 1878, dobro prihvaćeno. Tako čitamo: "In noticing some of the languages, Mr. Millard observes that the revision of the Croat New Testament has been completed and has rendered it much more acceptable to the people" (AR 1878: 40). Veoma slične riječi nalaze se i u dijelu godišnjaka u kojem se donose vijesti iz prevoditeljsko-nakladničke djelatnosti BFBS-a: "The New Testament has been completed and issued, and Mr. Millard reports that it is more acceptable because more intelligible than formerly" (AR 1878: 223). Nakon te godine nastupa razdoblje u kojem se novi odjeci ne spominju, ali o pozitivnom prihvatu ipak svjedoče nova izdanja.

Godina 1892. značajna je po objavljivanju Brozova pravopisa, utemeljenoga na fonološkim načelima, pa se ona uzima kao godina kada je hrvatski jezik "usklađen prema osobinama Karadžić-Daničićeva smjera" (Vince 2002: 650). Bilo je logično da se i Sveto pismo, koje je, u Šulekovu izdanju, bilo "najizdavanije djelo po uzusu zagrebačke filološke škole" (Vrtič 2006: 318), prilagodi novoj jezičnoj normi. O potrebama toga usklađivanja iz arhivske se građe BFBS-a može razabrati u kontekstu pripreme Rešetarova izdanja, koje se, pak, omjerava u odnosu prema Šulekovu izdanju:

An edition of the Bible was issued in 1878 under the editorship of Dr. Sulek, who revised the orthography and altered obsolete words. The change in the orthography has not been generally accepted, and a new edition of the Bible is being edited by Prof. Dr. Resetar, who is improving and completing the work begun by Dr. Sulek in bringing words and terms more into harmony with the wishes of the people. He is not, however, following Dr. Sulek's orthography (AR 1894: 416).

Ili: "The New Testament⁵⁴³ was issued in 1878 and proved acceptable, but not to all; so in 1894 a new edition, by Professor Dr. Resetar, was begun on Dr. Sulek's lines, except as to orthography, a task which he completed in 1896, with the aid of Professor Dr. Jagic of Vienna."⁵⁴⁴

Iz tih se navoda ne stječe dojam – što nije ni čudno, uzme li se u obzir cjelokupna jezična politika BFBS-a, odnosno nedovoljno istančano poznavanje prilika – da se pojavilo novo izdanje zbog uspostavljanja drugačije jezične norme, nego se čini da su presudili jezični osjećaj, pa čak i arbitrarno izražene jezične želje naroda. Nešto je to drugačije, bliže istini, izraženo u godišnjaku BFBS-a iz 1895. godine: "Dr. Resetar is continuing his work of bringing the phraseology and orthography of the Bible into modern form, and his revision will soon be ready for the press" (AR 1895: 450).

Osim jezične reforme Rešetarovu je izdanju, čini se, snažno išlo u prilog označivanje Šulekovih onímā i liturgijskih naziva "protestantskima". Tako ih je, naime, kvalificirao pododbor za izdavaštvo na sjednici od 2. studenoga 1898: "While Dr. Sulek's version sells fairly well, there are in it Latinised forms, especially of proper names, which are looked upon as Protestant."⁵⁴⁵ No ta je ocjena upitna. Ponajprije, što znači da se neko izdanje Biblije drži protestantskim? Nije riječ o tom da korpus ne sadrži deuterokanonske knjige što je tipična oznaka protestantskih izdanja. Istina, Matejeva verzija Očenaša (Mt 6,9–13) sadrži doksologijski dodatak "Jer je tvoje kraljevstvo, i sila, i slava u viek", koji su u svetopisamskim verzijama i bogoslužju kao kanonski zadržale sve reformirane crkve.⁵⁴⁶ Taj dodatak, međutim, donose i Karadžić i Rešetar, pa bi u tom slučaju i njihovo izdanje barem jednako toliko trebalo nazvati protestantskim, dočim je Rešetarovo izdanje trebalo biti namijenjeno katolicima *strictu senso*, i ispraviti Šulekove "protestantske" otklone. Što se, pak, tiče samoga nazivlja, sporno je bilo dvoje: Šulekov oblik *Gospod*, za koji Henry Edward

⁵⁴³ Misli se na Šulekovo izdanje.

⁵⁴⁴ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RS – CF – HB – WSEE (BSA/D8/8/5), strojopisna kopija naslovljena "Languages", uz verzije Biblije označene kao "Serb", s. p.

⁵⁴⁵ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – ETLSCM – ESCM, sv. 26 (BSA/C17/1/26), br. 17, str. 52–53.

⁵⁴⁶ On se, koliko je poznato, prvi put javlja u sirskej verziji Matejeva evanđelja, zasvjedočen je u apostolskom pismu *Didahé* te je u stalnoj upotrebi od četvrtoga stoljeća (Chase 2004 [1891]: 174–176).

Millard veli da je vlastit pravoslavnima, te naziv *pasha*, koji je u Šuleka ostao nepreveden, dočim ga je Rešetar zamijenio hrvatskim riječima *vazam* i *uskrsnuće*. U sljedećem ćemo poglavlju pokazati da se, barem koliko je do dijakronijske upotrebe, ne može tvrditi da riječ *Gospod* nije vlastita i hrvatskoj biblijskoj literaturi, te da je *pasha*, doduše, jedan od rijetkih primjera zadržavanja izvornoga naziva (ipak, ako ćemo pravo, to je prije Šuleka učinio i katolički bibličar *par excellence*, Iveković), ali da potvde za nju također postoje. To će značiti da su svi oni temeljni terminološki razlozi,⁵⁴⁷ koji su Šulekov Novi zavjet doveli u pitanje, bili i u polazištu dobrim dijelom neutemeljeni (naposljetku, ni Rešetarovi zahvati nisu mogli zbrisati činjenicu da izdanje ostaje protestantsko, te da je, kao takvo, katolicima neprihvatljivo), i daljnjom poviješću obeskrjepljeni.

Nakon objavljivanja Rešetarova izdanja problem njegove uspješnosti postaje nešto teže pratiti, jer se – ne zaboravimo – Šulekovo izdanje tiska usporedo s Rešetarovim.⁵⁴⁸

Naznaka da je jezik Šulekova izdanja Novoga zavjeta u raskoraku s aktualnom kodifikacijskom jezičnom normom, opažena je prvi put nešto prije Prvoga svjetskoga rata.

Voditelj srednjoeuropske podružnice BFBS-a, Michael A. Morrison, uputio je 30. 11. 1910. Robertu Kilgouru u središnjicu BFBS-a u Londonu pismo u kojem načinja problem zastarjeloga jezika Šulekova izdanja Novoga zavjeta, konkretnije jezika dijelova Novoga zavjeta (četiriju evanđelja):

I am inclined to think that we ought to adopt the new academical orthography in the Croatian Gospels which we are about to print. The orthography in the old Gospels is no longer used in the schools, newspapers, or by modern writers, and is of very antiquated character. It is used only by a few old fashioned writers. It has given place to the new which is phonetic in its general characteristic. [...] I have had several letters on the subject from authorities on the Croatian language and all agree that we ought to adopt the new orthography in the new edition of the Gospels.⁵⁴⁹

⁵⁴⁷ Koji su u AR-u ovako sažeti: "A new edition of the Bible is being edited by Prof. Dr. Resetar, who is improving and completing the work begun by Dr. Sulek in bringing words and terms more into harmony with the wishes of the people" (AR 1894: 416). Kurzivna je istaka naša.

⁵⁴⁸ Oslanjajući se na podatak da je tek u Hoffmanu BFBS dobio kolportera koji je kompetentno vladao hrvatskim jezikom (AR 1913: 79), spontano se nameće pitanje: kako su kolporteri, nevješti hrvatskomu, između 1895. i 1913. godine objašnjavali ljudima, koji su ionako mučili muku sa slabim obrazovanjem, razliku između Šulekova i Rešetarova izdanja? Kako su im tumačili jezične potankosti? Koje su izdanje preporučivali i zašto? Na ta će pitanja teško moći biti dān iole zadovoljavajući odgovor. No ona nas zato stavljaju pred zaključak: tko je odlučio kupiti Novi zavjet, u izboru je bio vođen arbitrarnim kriterijima. Sretna je okolnost (za Rešetarovo izdanje) bila veći format (8°) od Šulekova (32°, tek u tri izdanja i 8°), pa su stariji ljudi, i ljudi sa slabijim vidom (ne govorimo o intelektualnoj i književnoj eliti) vjerojatno automatski davali prednost Rešetaru.

⁵⁴⁹ Riječ je o tiskanom izresku (nalijepljenom na poseban papir), u nastavku kojega stoji: "Resolved to recommend that the new orthography be adopted in the new edition of the Croatian Gospels and that the sum of

Morrison je, očito, obaviješten o "novom" (iako je on u tom času godinama već punoljetan!) pravopisu, u skladu s kojim bi trebalo preinačiti ovo izdanje. Uočimo pritom neke ključne riječi: Morrison govori o "akademsom pravopisu" koji je na snazi u školama, novinama i među piscima; tek se pokoji još drži staroga (etimološkoga) pravopisa.⁵⁵⁰ I, zatim, Morrison svoju odluku nije donio tek na temelju kakve god pisane dojave kojega god čitatelja, nego pomno se raspitavši među hrvatskim filolozima (to su mogli, možda, biti Rešetar, Maretić, pa i starina Iveković). Najposlije, Morrison se očito poziva na izdanje objavljeno iste (1910) godine.

Njegovo je pismo razmatrano na sjednici nekoga od tijela BFBS-a jer u arhivu BFBS-a nalazimo tiskani izrezak, datiran 4. prosincem 1910, u kojem je praktički prepisano Morrisonovo pismo:

[Mr. Morrison] Thinks the new academical orthography in the old Gospels is no longer used in the schools, newspapers, or by modern writers, and is of a very antiquated character. It is only used by a few old fashioned writers. Several authorities have written him on the subject of urging the adoption of the new orthography. [...] Resolved to recommend that the new orthography be adopted in the new edition of the Croatian Gospels.⁵⁵¹

Uočimo tek jedno odstupanje: prema izresku filološki su autoriteti pledirali na Morrisona da se pravopis evanđelja promijeni, dok je, prema njegovu pismu, on sâm s njima razmijenio pisma o tom pitanju.

Odluka je Društva šturo formulirana. No Morrisonu je u nepotpisanom⁵⁵² pismu, datiranom 21. prosincem 1910, pruženo nešto argumentiranije obrazloženje:

There seems to be no doubt as to what should be our course of action in connection with the new edition of Croatian Gospels. We are not going to be an antiquated or old-fashioned Society, although we will keep well to the all paths in all that is true and right. But in a case like this, where evidently the old orthography has now been quite given up, it would be wrong for us not to advance with the times. I am therefore instructed to authorise you to adopt the new orthography in the new edition.⁵⁵³

£10 be sanctioned as suggested." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CLF – C (BSA/E3/3/104), "Croatian", s. p.

⁵⁵⁰ Što je još jedna u nizu potvrda da se i nakon 1892. nastavilo (doduše, u manjoj mjeri) s objavljivanjem tekstova pisanih etimološkim pravopisom – naprimjer časopisi *Šumarski list* te *Dom i svijet*, a onda i trosveščani *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik* Vladimira Mažuranića (1908–1922).

⁵⁵¹ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CLF – C (BSA/E3/3/104), "5. Croatian", s. p.

⁵⁵² No, po svemu sudeći, uputio mu ga je Robert Kilgour.

⁵⁵³ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CLF – C (BSA/E3/3/104), "5. Croatian", s. p.

Budući da do novoga izdanja dijelova Novoga zavjeta (evanđeljâ) idućih godina nije došlo (što pak znači da je odluka Društva ostala samo načelnom⁵⁵⁴), problem će ponovno postati aktualan 1919. godine. Te godine, naime, A. Wesley Mell, tajnik pacifičke podružnice Američkoga biblijskoga društva sa sjedištem u San Franciscu, u pismu, upućenom središnjici toga društva u New York, kojim dopunjuje neku raniju narudžbu narudžbom dvadeset i pet primjeraka Biblija na hrvatskom jeziku, spominje i zastarjeli jezik evanđeljâ (pismo nosi nadnevak 14. kolovoza 1919):

Some of the Gospels which we have in stock are of the old translation. I enclose a marked copy. Some of them are of the later translation, a copy of which I also enclose. The Croatian people here⁵⁵⁵ very much desire to obtain the Bible in the later translation. It seems that the Bible which is listed #1 is of the old translation. However we thought that in future orders the Society might be able to procure the later translation, if the whole Bible is so translated.⁵⁵⁶

Glavni tajnik Američkoga biblijskoga društva I. W. Haven kopiju toga Mellova pisma poslao je 15. studenoga 1919. Robertu Kilgouru u BFBS (London), uz sljedeću napomenu: "I had sometime ago a letter from our Secretary on the Pacific Coast, a copy of which I am enclosing. What can You advise me to say to him about these Croatian Scriptures and this later translation?"⁵⁵⁷

Mellovo nam pismo, međutim, otkriva bitnu informaciju: očito je da postoje najmanje dva izdanja dijelova Novoga zavjeta. Jedno (ono čiji se jezik označuje zastarjelim) bez sumnje je Šulekovo,⁵⁵⁸ drugo bi pak moglo biti ili Rešetarovo, ili čak Karadžićevo tiskano latinicom.⁵⁵⁹ Da to nije tek neprovjerena hipoteza, svjedoče dva primjerka različitih izdanja koja je Mell poslao u New York.⁵⁶⁰

⁵⁵⁴ Tako je usvojeno i zapisano i u AR-u: "As the orthography of the old edition of the Gospels is no longer used in the schools, newspapers or by modern writers, it has been agreed to adopt the new academical spelling in the forthcoming edition of the Croatian Gospels" (AR 1911: 449). Sljedeće se izdanje dijelova Novoga zavjeta pojavilo 1955. godine, ali opet nepromijenjeno, kao i sljedeća izdanja, sve do (zasada) posljednjega poznatoga, 1975. godine.

⁵⁵⁵ Misli se vjerojatno na San Francisco i uopće na cijelu Kaliforniju.

⁵⁵⁶ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CLF – C (BSA/E3/3/104), s. p.

⁵⁵⁷ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CLF – C (BSA/E3/3/104), s. p.

⁵⁵⁸ Moglo bi biti i obrnuto: ako su se hrvatski emigranti u SAD-u prije Prvoga svjetskoga rata služili etimološkim pravopisom, tada je Šulekovo izdanje "novo"; no ta je pretpostavka manje vjerojatna.

⁵⁵⁹ Međutim se ni u DM-u ni u njegovim dopunama (F 13) ne navodi da su, bilo od Rešetarova, bilo od Karadžićeva latiničnoga izdanja Novoga zavjeta, tiskani posebno dijelovi (evanđelja).

⁵⁶⁰ Kako je BFBS do toga pisma došao tek posredno, primjerci o kojima je riječ nisu priloženi.

Kilgourov odgovor tek je načelne naravi (obećaje pomoć oko opskrbe Američkoga biblijskoga društva "novijim izdanjima" [*later versions*]), ali pritom ne daje naslutiti da mu je poznata prepiska, a tako i odluka BFBS-a iz 1910. godine.⁵⁶¹

Posljednje moguće spominjanje zastarjela jezika Šulekova izdanja pismo je Karla Uhla, datirano 29. svibnjem 1958. iz bečkoga ureda BFBS-a (*Britische und ausländische Bibelgesellschaft*), upućeno u središnjicu BFBS-a u London, Johnu T. Watsonu. U tom se pismu veli:

When I was at the Annual Meeting of the Mission for the Distribution of the Holy Scripture in the East-Countries I met Dr. Alexander Popović. He told me that our Croatian New Testament has a very bad Croatian language and he said we should better not distribute this New Testament because it is not good for the Croatian speaking people. The New Testament which is found in our Bible has a very good Croatian and his proposal is that we should take the text out of the Croatian Bible when we are printing a new New Testament. I said to Dr. Popović that you will be interested to hear this problem and you will see after this matter. Please write a word to me what you and what our Bible Society is thinking in this case.⁵⁶²

Watson je to Uhlovo pismo proslijedio W. J. Bradnocku, tajniku prevoditeljskoga odjela, koji je, pak, Uhlu u pismu, napisanom 25. lipnja 1958, zahvalio na upozorenju i ujedno mu uputio molbu za dodatnim objašnjenjem:

You refer to 'our Croatian New Testament'. I wonder which one this is. Is it the one published in 1934, and translated from the Greek by Dimitrije Stefanovic, of the University of Belgrade? As far as I can see there has been only one edition of this. In 1927, however, I see that the British and Foreign Bible Society did published at Belgrade an edition of the New Testament, of which we have an inadequate account. Again in 1930 the new Testament in roman character, translated by Lujo Bakotic, was also published by the B.F.B.S., this being taken from the whole Bible which was published by us in Belgrade in 1933.⁵⁶³

Uhlovo pismo i Bradnockov odgovor veoma su simptomatični. Možemo, ponajprije, upitati se na koje je to izdanje Uhl, pozivajući se na Popovića, mislio. Uz jak argument da jezik Rešetarova izdanja vjerno slijedi Karadžićevu jezičnu normu, sigurni smo da Popović nije mislio na njega. Razlike u odnosu na Karadžićev prijevod (pojedini liturgijski i teološki nazivi te imena) premale su, a da bi se moglo govoriti o "vrlo lošem hrvatskom jeziku". Takav je jezik, s Popovićeve gledišta, moglo imati samo Šulekovo izdanje – pravopis koji nije bio u upotrebi i gramatiku, prilično udaljenu od Karadžićeve. Osim toga, Popović dalje ističe, za

⁵⁶¹ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CLF – C (BSA/E3/3/104), s. p.

⁵⁶² CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CLF – S, sv. 3 (BSA/E3/3/517/3), s. p.

⁵⁶³ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CLF – S, sv. 3 (BSA/E3/3/517/3), s. p.

razliku od toga Novoga zavjeta, hrvatski jezik Novoga zavjeta koji se nalazi u hrvatskoj Bibliji, uzoran je te bi upravo to izdanje trebalo uzimati kao standardno pri objavljivanju hrvatskoga Novoga zavjeta. A hrvatska Biblija koju Popović spominje – mogla bi biti bilo Karadžićevo, bilo Rešetarovo izdanje: s jezičnoga gledišta, razlika je zanemariva.

Još je zanimljivije, međutim, ono što odgovara Bradnock. On, naime, uopće nema predodžbu na koje bi se izdanje Popovićevo primjedba mogla odnositi. Bradnock, izgleda, nije znao ni za Karadžićev prijevod objavljen latinicom, ni za Rešetarovo, a kamoli za Šulekovo izdanje. Spominje, doduše, Bakotićevo izdanje (1930, 1933), ali je nevjerojatno da je Popović mislio na njega, jer je jezik toga izdanja bliži današnjemu srpskomu jeziku (istočna, ekavska varijanta) od Karadžićeva. Spominje i Bogdanovićev prijevod, ali ni on nema veze s hrvatskim jezikom. I konačno, spominje neodređeno izdanje Novoga zavjeta, objavljeno u Beogradu 1927, gledom na koje ne raspolaže s potpunim informacijama ("of what we have an inadequate account"). To bi moglo biti Šulekovo izdanje koje se od 1920. tiskalo u Beogradu; no izdanje iz 1927. ne spominje se ni u jednom izvoru kojim smo se služili kako bismo upotpunili broj izdanja. I bez obzira na to konkretno izdanje, zaključujemo dvoje: BFBS nije sustavno pratio tiskanje izdanja na pojedinim jezicima; k tomu, koncem pedesetih godina dvadesetoga stoljeća u BFBS-u nisu izravno svjesni da Šulekovo izdanje uopće postoji, što barem znači da se nisu sustavno služili vlastitom arhivskom građom.⁵⁶⁴

Navedeni nas dokumenti sile da formuliramo sljedeće pitanje: kako to da se Šulekovo izdanje, usprkos konačnomu učvršćenju jezične norme, koja nije bila izgrađena na načelima zagrebačke filološke škole, nastavilo tiskati do duboko u dvadeseto stoljeće? Čini se – drugih dokaza, a ni druge uvjerljive hipoteze nema – da je to plod pukoga slučaja. BFBS svakako nije bio sklon tiskati izdanja koja su bilo neusklađena s visokim teološkim i jezičnim zahtjevima, bilo neisplativa.⁵⁶⁵ Ovako gledano, riječ je o izdavačkom promašaju, o nedovoljnoj procjeni tržišta. Ipak: Šulekovo se izdanje neosporno prodavalo, to nam svjedoči i broj izdanja i njihova naklada. Njegovu dugu vijeku pogodovala su neobične okolnosti. Prva je razlikovanje u formatu od Rešetarova izdanja. Kako smo napomenuli, Rešetarovo je

⁵⁶⁴ To, pak, vodi drugomu pitanju, a to je zaborav imena priređivača toga izdanja. Usporedimo li dokumente iz arhiva BFBS-a, vidjet ćemo da je čak i Šulekovo ime različito (netočno) navođeno još za njegova života: naprimjer "Schull" (CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 21 [BSA/E3/1/4/21], br. 5, str. 163) i "Julek" (AR 1889: 44).

⁵⁶⁵ Za usporedbu navodimo kako je BFBS postupio u slučaju izdanja na portugalskom jeziku. Na sjednici izdavačkoga pododbora BFBS-a, održanoj 14. srpnja 1955, odlučeno je da se zaustavi tiskanje 165 000 primjeraka portugalske Biblije u formatu 16° i 10 000 primjeraka portugalske Biblije u formatu 8° nakon što je uvažen dopis Brazliskoga biblijskoga društva koje je upozorilo da su izdanja tiskana zastarjelim pravopisom. U skladu s tim odlučeno je da "all future editions to be printed in the new orthography." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RS – FPD – PS (BSA/D11/3), s. p.

izdanje (ovdje se misli na Novi zavjet) tiskano u formatu 8°, a Šulekovo (osim, čini se, u tri izdanja) u formatu 32°, dakle dva puta manjem. S obzirom na to da im je naslov jednak (*Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta*), a dopuna "pregledano izdanje" u Rešetara očito se nije shvaćala bitnom (niti je za njezino istančano razlikovanje u BFBS-u bilo kompetentnih ljudi), to se Šulekovo izdanje držalo samo džepnim izdanjem, dok je Rešetarovo izdanje uzimano kao standardno. Odatle prvo nerazlikovanje.

U povijesnom kontekstu Šulekovu su izdanju išle na ruku i druge okolnosti: preuranjena smrt Henryja Edwarda Millarda (1902), pod čijom je nadležnošću objavljeno Rešetarovo izdanje, i koji Šuleka (umro 1895, kada su dovršavane pripreme za objavljivanje Rešetarova izdanja) nije poznao, zatvaranje podružnice u Beču i njezino pripojenje srednjoeuropskoj podružnici u Berlinu (1902), pod upravu voditelja koji s političkim i jezičnim prilikama u hrvatskim zemljama nije bio dovoljno upoznat, Prvi svjetski rat i raspad Austro-Ugarske Monarhije. Konačno, kada je 1920. otvorena podružnica BFBS-a u Beogradu, postala je zaduženom za objavljivanje izdanja na prostoru Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Izoliranost ovih krajeva poslije Prvog svjetskoga rata, a osobito poslije Drugoga svjetskoga rata, što je uključivalo nemogućnost temeljitoga praćenja rada beogradske podružnice iz Londona, donijela je sa sobom određenu autonomiju u odlučivanju, pri čem je najvažnije bilo da se udovolji potrebama ljudi za Svetim pismom. Kako je već prije jezična politika BFBS-a izjednačila hrvatski jezik sa srpskim (uvažavajući jedino razliku u pismu), to je Šulekovo izdanje bilo izjednačeno s Rešetarovim, a nitko se nije pobrinuo da usporedi ta dva izdanja i uoči ono što ih razdvaja. Od 1922. godine, dakle, Šulekov se Novi zavjet tiskao u Beogradu, najvjerojatnije iz tiskarskih ploča naslijeđenih iz Beča/Budimpešte. Nakon Drugoga svjetskoga rata, kad se počeo osjećati nedostatak Svetoga pisma, i kad su ljudi za njim stali iskazivati želju,⁵⁶⁶ javljaju se izdanja ponovno u većem broju.

⁵⁶⁶ "Since the War and during the Communist control of the country there has been a growing demand among Roman Catholic for these Scriptures." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RS – CF – E – Y – GC (BSA/D8/1/28/1), "PRIVATE AND CONFIDENTIAL – NOT FOR PUBLICATION OR FOR DEPUTATION WORK: JOURNEY INTO YUGOSLAVIA", autor N. J. Cockburn, listopad 1958, str. 8. U godišnjaku BFBS-a iz 1955. također se donosi da "in Slovenia, Croatia, Dalmatia – Mr. Jeremitch found that many Roman Catholics, too, would welcome more Scriptures" (AR 1955: 21).

2.11. Nepoznati udes primjeraka

Tolika množina izdanja Šulekova Novoga zavjeta (prema zasad poznatim podacima, dvadesetpet izdanja Novoga zavjeta sa psalmima i bez njih, trinaest izdanja psalama zasebno te dvadesetčetiri izdanja dijelova Novoga zavjeta) opravdano povlači zaključak Ivane Vrtič (koja nije znala za izdanja u dvadesetom stoljeću, osim 1901. godine) da je riječ o najizdavanijem i najčitanijem djelu "po uzusu zagrebačke filološke škole (Vrtič 2006: 318) te istodobno nameće tri pitanja:

- 1) Kako to da jedno, toliko puta objavljivano izdanje Biblije, nije ostavilo dubljega traga u povijesnoj filologiji i u hrvatskoj književnosti? Jer – uzmimo samo Slamniga za primjer – kako to da je tomu vrsnomu povijesnoknjiževnomu autoritetu promakla diskrepancija godina izdanja i u njem upotrijebljene jezične norme? Kad je nastao rad "Kontinuitet evropske metaforike u hrvatskoj književnosti",⁵⁶⁷ Šulekov je Novi zavjet (a vjerojatnije je da je citirao – i posjedovao – izdanje iz dvadesetoga stoljeća, ne iz devetnaestoga, jer inače bi se zacijelo utekao Šarićevu ili kojemu drugomu, novijemu prijevodu) bio izdanje koje se još tiskalo i moglo redovitim putem nabaviti.
- 2) Kako to da nitko prije Bratulića (a i on je do toga zaključka došao samo na temelju primjeraka iz vlastite biblioteke) nije uočio da je Šulekovo izdanje Novoga zavjeta objavljivano i u dvadesetom stoljeću?
- 3) Gdje su toliki primjerci, napose oni iz dvadesetoga stoljeća, danas? Uzevši u obzir broj izdanja i nakladu, oni bi u knjižnicama, pa i u antikvarijatima, trebali biti daleko dostupniji; ispada, međutim, da se radi o pravoj rijetkosti.

Ovdje ćemo iznijeti nekoliko hipoteza kojima bi se moglo objasniti odsuće Šulekova izdanja Novoga zavjeta iz materijalno-dokumentarnih, knjižničarsko-arhivskih, ali i povijesnofiloloških, povijesnoknjiževnih, povijesnobiljskih te drugih tokova. Važnim pritom držimo napomenuti kako je u tom pristupu potrebno lučiti dva vremenska odsječka kojima grubim razmeđem uzimamo kraj Prvoga svjetskoga rata.⁵⁶⁸ To jest, sudbina

⁵⁶⁷ Rad je izvorno objavljen 1966. godine u časopisu *Umjetnost riječi*, god. X, br. 1–2, str. 53–64.

⁵⁶⁸ Dakako da je moguće uzeti i druga razmeđa. Jer ako se gleda na promjenu stava Katoličke crkve prema izdanjima Biblijskoga društva, onda valja uzeti kao vremensku odrednicu Drugi vatikanski koncil, no ta je godina prebliska posljednjim izdanjima Šulekova Novoga zavjeta, a da bi se mogao uočiti kakav kvalitativan pomak. Jednako tako, vremenskom granicom mogao bi biti i Drugi svjetski rat, to više što se – prema zasad

primjeraka tiskanih prije 1918. godine objašnjava se hipotezama, različitim od onih koje vrijede za izdanja tiskana nakon 1918. godine. Ta je godina kao granica uzeta zato što je njome nepovratno okončano razdoblje habsburške vladavine na hrvatskom prostoru. Nakon Prvoga svjetskoga rata stvorene su suvremene države, zaustavljeno je slobodnije kretanje radne snage i kapitala unutar pojedinih zemalja Monarhije, a kontakti s iseljenim pripadnicima hrvatskoga naroda uvelike su otežani. Nadalje, osnivanjem Države Srba, Hrvata i Slovenaca, a ubrzo potom i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, njemački prestaje biti službenim jezikom u Hrvatskoj. I, konačno, u skladu s teritorijalnim preustrojem Europe, Hrvatska prestaje biti pod izravnom nadležnošću srednjoeuropske podružnice BFBS-a u Berlinu. Umjesto toga osniva se podružnica u Beogradu. Povijest je pokazala da je beogradski *děpō*, kojemu je na čelo 1920. godine došao mladi Velimir Jeremić,⁵⁶⁹ bio – što objektivno (silom političkih okolnosti, mogućnosti komunikacije sa svim dijelovima zemlje, spremnosti na suradnju koju je iskazivalo pravoslavno svećenstvo), što preferencijalno – više usmjeren pravoslavnoj Crkvi, na tlu Srbije, negoli Katoličkoj crkvi, u Sloveniji i u Hrvatskoj. Gotovo sva izdanja Šulekova Novoga zavjeta otada objavljivana su u Beogradu, ali to je bilo gotovo mehanički, bez svih onih pripremnih radnji ispitivanja (hrvatskoga) tržišta, koja su bila tako karakteristična dok je voditeljem bečke podružnice BBFS-a bio Edward Millard (i, u manjoj mjeri, njegov sin Henry Edward).

S obzirom na istinitost hipoteza možemo uspostaviti određenu hijerarhiju: dok su pojedine hipoteze neupitno ovjerene (tako, naprimjer, ona o paljenju i uništavanju primjeraka koje su provodili katolički svećenici), druge su vjerojatne, ali ne i dokazane (prodavanje primjeraka radi kupovanja živežnih namirnica), a treće, opet, pripadaju tek kategoriji nagađanja (ona, recimo, o bacanju primjeraka nakon objavljivanja Zagrebačke Biblije).

- 1) Svakako najvažniji razlog nestanka velikoga broja primjeraka, osobito starijih izdanja, valja objasniti reakcionarnim djelovanjem katoličkoga svećenstva koje je, poštujući kanonske propise Crkve, to izdanje BFBS-a držalo heretičkim i opasnim za vjeru – ukratko, neprihvatljivim, te palilo i uništavalo primjerke po mnogim mjestima. U tom su mu pomagali revni vjernici. Dio izdanja propao je i tako da su oni koji su Šulekov Novi zavjet možda i kupili, iz straha od izopćenja, sami uništili vlastite primjerke.

poznatim izdanjima – opaža prekid u izlaženju između 1937. i 1952. godine. No takva podjela – osim diskontinuiteta objavljivanja – ne otkriva drugih osobitosti.

⁵⁶⁹ I na tom mjestu ostao do 1970. – dakle, punih pedeset godina.

- 2) Primjerci Šulekova Novoga zavjeta prodavani su hrvatskomu življu izvan hrvatskih zemalja – u Bosni i Hercegovini, Vojvodini, Austriji, Mađarskoj, Njemačkoj, Italiji, Švicarskoj, Češkoj, Grčkoj, Turskoj itd. Ne smijemo zaboraviti ni na veliku hrvatsku zajednicu u Gradišću. Uzevši u obzir velik broj prodanih primjeraka izvan Hrvatske (u skladu sa statistikama iz AR-a), mnoge bismo od njih (možda čak polovicu) trebali tražiti u spomenutim zemljama, ako su se sačuvali.⁵⁷⁰ Tomu treba pribrojiti i primjerke koji se danas nalaze po raznim europskim i svjetskim knjižnicama, arhivima, muzejima, privatnim zbirka i osobnim bibliotekama, primjerke koji su poklanjani u formalnim i neformalnim diplomatskim susretima, kulturnim razmjenama, pri raznim vjerskim susretima (predasve onim protestantskim) i sl.
- 3) Kako je kretanje radne snage u Austro-Ugarskoj Monarhiji bilo prilično živo te su mnogi obrtnici i trgovci polazili na naukovanje, ugovoreni rad ili sajmove diljem Carstva, Biblija bi se također, kao vjerska knjiga, našla među njihovim stvarima. Ondje ju je zadesila sudbina drugih njihovih osobnih stvari te se ili s vremenom zagubila, ili propala zbog dotrajalosti, ili bi – osobito u slučaju miješanih brakova – poslije smrti vlasnika bila odložena na tavan ili bačena, jer djeca, rođena u drugoj sredini, često više nisu znala hrvatski.
- 4) Iz izvješaja AR-a o distribuciji vidimo da su se Biblije osobito uspješno prodavale onima koji su emigrirali u prekooceanske zemlje. Stoga bi u ovom (i u prethodnom) slučaju primjerke trebalo tražiti među potomcima iseljenika po Sjevernoj Americi, Australiji, Europi, obilaziti staretinarnice i antikvarijate kako bi se našli – naravno – oni koji su preživjeli.
- 5) Uspješna prodaja među hrvatskim pomorcima u egipatskoj podružnici mogla bi nas uputiti na novi trag. Dio je primjeraka nestao u morima, prilikom potonuća, u olujama, propao od vjetra, kiše i soli, a dio (manji) još se možda čuva kao obiteljsko blago po kućama naših pomoraca duž obale i po otocima.
- 6) Tkalčićev osobni primjerak, u posjedu akademika Bratulića, naznačuje da su pripadnici hrvatske intelektualne elite (kojima moramo pribrojiti plemstvo i svećenstvo – Volčić je izvrstan primjer!), usprkos zabranama Katoličke crkve,

⁵⁷⁰ Svoja sam dva primjerka Šulekova izdanja nabavio upravo tako, u inozemnim antikvarijatima: izdanje iz 1910. u bečkom, a izdanje iz 1960. u madridskom antikvarijatu. Kako li su tamo dospjeli, i gdje su sve prije toga bili, ostat će nepoznato.

posjedovali Šulekovo izdanje Novoga zavjeta.⁵⁷¹ To barem vrijedi za krug ljudi s kojima se Šulek družio i kojima je i sâm poklanjao pojedine primjerke ili ih na svoje izdanje upućivao. Prilika je bila da oni, založeni oko hrvatske ideje, čitaju Sveto pismo na biranom jeziku zagrebačke filološke škole, i to iz pera ponajboljega njezina predstavnika. Zacijelo bi se našao dio primjeraka kad bi se sustavno istražile ostavštine hrvatske kulturne i političke elite druge polovice devetnaestoga stoljeća (Ivana i Antuna Mažuranića, Ivana Trnskoga, Ognjeslava Utješinovića, Augusta Šenoe i drugih), pa čak i katoličkih svećenika: Vebera, Ivekovića, po biskupskim bibliotekama⁵⁷² i sl.

- 7) Hrvatske su zemlje, osobito Zagreb, posljednjega dvadesetljeća devetnaestoga stoljeća bile veliko i živo vojno čvorište. AR više puta spominje uspješnu distribuciju Biblija među vojnicima. Pratiti sudbinu pojedinih primjeraka značilo bi, stoga, pratiti kretanje vojnih postrojbi. Ne smijemo zaboraviti da se barem dio vojnika, po završetku aktivne vojne službe, više nije vraćao u Hrvatsku, nego se skrasio u drugim dijelovima Monarhije. Osim toga, jedan dio (možda, doduše, tek mali broj) kupaca hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta bili su i strani vojnici (osobito Austrijanci, Nijemci, Mađari), na službi u hrvatskim zemljama, napose oni protestantske vjeroispovjesti (koji su kupili hrvatsko izdanja Novoga zavjeta možda kako bi se bolje priučili hrvatskomu jeziku), a oni su pri povratku kući sa sobom odnosili i svoje Biblije. Dio je vojnika poginuo na ratištima devetnaestoga stoljeća, pa su ondje svoju putanju završili i primjerci Šulekova izdanja. Naposljetku, nezanemarivi su čimbenici i gubljenje, krađa, zametnuće tijekom vojnih kretanja i prilikom seljenja postrojbi i sl.
- 8) Činjenica da nijedna od zagrebačkih knjižnica ne posjeduje prvo izdanje, nego eventualno tek drugo (tako NSK, knjižnica Filozofsko-teološkoga instituta Družbe Isusove) mogla bi značiti da je dio primjeraka prvoga izdanja stradao u potresu 1880. godine. I odista, u AR-u iz 1881. godine spominje se donacija BFBS-a stradalima u potresu: "Of the two colporteurs employed in this district,

⁵⁷¹ Šulek je bio svjestan situacije u koju stavlja katoličkoga svećenika šaljući mu zabranjenu (a ipak žudenu) knjigu; odatle i njegova veoma uvidavna formulacija "Oslobodio sam se priložiti Vam jedan otisak".

⁵⁷² Zanimljivo je da u Strossmayerovoj biblioteci dosada nije pronađen primjerak Šulekova Novoga zavjeta. Za doznavanje toga podatka pomogli su mi arhivar Nadbiskupijskoga arhiva u Đakovu dr. sc. Vlatko Dolančić i zamjenica voditeljice Središnje nadbiskupijske i fakultetske knjižnice u Đakovu, viša knjižničarka Tihonija Zovko.

one was at Agram throughout the time of the recent earthquakes, and by direction of the Committee presented a copy of Scriptures to those that had suffered the destruction of home and property" (AR 1881: 43). Možda su se doista dijelile još raspoložive zalihe prvoga izdanja, ali je, s obzirom na njegovu nakladu i trogodišnji protek od izlaska iz tiska to malo vjerojatno; prije će biti da je riječ o novom izdanju, objavljenom upravo 1881. godine.

- 9) Mnogi su primjerci završili na bojišnicama Prvoga svjetskoga rata, i ondje propali s pogibijom njihovih vlasnika, zagubili se ili uništili. Biblije su dijeljene po bolnicima i njegovalištima (AR 1916: 47), a dio ih je ondje ostao i bio odbačen.
- 10) Epidemije zaraznih bolesti (naprimjer gripa 1918. godine, velike boginje) razumijevale su karantenu, pa i spaljivanje osobnih stvari poslije smrti zaraženoga. Može biti da su primjerci, koji su izbjegli oganj, naložen zbog opasnosti protestantskih knjiga za katoličku vjeru, podlegli raskušnoj vatri.
- 11) Teško materijalno stanje mnogih, napose tijekom Prvoga i Drugoga svjetskoga rata, a i između dvaju ratova, primorala su pojedince da (često u besćenje) prodaju sve nepotrebno (obiteljsko blago, knjige, Biblije), kako bi svojoj obitelji osigurali egzistencijalni minimum. Pojedini primjerci Šulekova izdanja Novoga zavjeta možda su mijenjani za kruh.
- 12) Mnogi su primjerci prvih izdanjâ vjerojatno propali nakon jezične reforme 1892. godine.
- 13) Možda je nakon objavljivanja Zagrebačke Biblije 1968. godine dio primjeraka svih starijih izdanja (od)bačen kao nepotreban jer se napokon pojavilo katoličko izdanje Biblije na hrvatskom jeziku.

2.12. Zaključak

Zbog općenito lošega prihvata latiničnoga izdanja Karadžićeva i Daničićeva prijevoda Biblije Millard je, nakon što je to odbio učiniti Voršak, a možda i Iveković, Šuleku povjerio pripremu hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta. On je to učinio u relativno kratkom vremenu, te je Novi zavjet objavljen 1877. godine.

Moguće je da je prvotno zamišljeno hrvatsko izdanje čitavoga Svetoga pisma, ali je svjetlo dana ipak ugledao samo Novi zavjet sa psalmima. Prilično je čvrsta naznaka, premda nepotvrđena, da je recenzija Šulekova izdanja povjerena Francu Miklošiču.

S distribucijom hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta bilo je, kako se iz građe razabire, velikih problema. Uz siromaštvo i slabu obrazovanost (pismenost) puka, jedna od najvažnijih prepreka bila je žestoko protivljenje katoličkoga klera izdanju protestantskoga biblijskoga društva, koji je zaplijenio, spalio ili na drugi način uništio mnoge primjerke prijašnjih izdanja, koja su danas postala prava rijetkost. Uspjeh ipak nije izostao, kadšto i na neočekivanim mjestima, pa se tako kao kuriozum navodi prodaja Biblija među nekoliko katoličkih svećenika, a tako i dugogodišnja dobra prodaja u egipatskoj podružnici, što upućuje na to da su ga kupovali hrvatski pomorci.

Dosada nije poznat nijedan novinski ili znanstveni prikaz Šulekova izdanja, sve do Jagićeve studije "Die serbokroatischen Übersetzungen der Bibel im Ganzen oder einzelner Teile derselben", objavljene 1913. godine, ali se ono upotrebljavalo, čak i u dvadesetom stoljeću, što smo prikazali na Slamnigovu primjeru. Bilo bi vrlo zanimljivo napose izvidjeti koji su se hrvatski književnici i svećenici posljednjega dvadesetljeća devetnaestoga stoljeća pa do Prvoga svjetskoga rata u svojim djelima bavili religioznom tematikom, jesu li se služili svetopisamskim citatima i koje su izdanje citirali. Za tu bi zadaću svakako bilo potrebno poslužiti se izvornim izdanjima (naprimjer, ako je o Šenoi riječ, potražiti njegova djela, često objavljivana u listu *Vienac*), koja nisu bila redigirana prema suvremenim pravopisima; jednako bi tako valjalo istražiti tiskane propovjednike.

Iznenaduje broj izdanja: u dopunjenom pokušaju rekonstrukcije utvrđeno je čak dvadesetpet izdanja Novoga zavjeta, sa psalmima ili bez njih, trinaest izdanja psalama, objavljenih zasebno, te dvadesetčetiri izdanja dijelova Novoga zavjeta, pri čem posljednje izdanje seže u 1969. godinu (Novi zavjet), odnosno 1975. godinu (evanđelja). S oko 140 000 primjeraka Novoga zavjeta, sa psalmima ili bez njih, i 125 000 primjeraka dijelova Novoga zavjeta Šulekovo izdanje uspinje se u sâm vrh naklade i čitanosti neke hrvatske knjige ikada.

Sudbina, ipak, nije toj knjizi bila osobito naklona. Osim što je uništavana i plijenjena, njezinu je zaboravu pridonio niz okolnosti, među kojima valja posebno izdvojiti jezičnu reformu 1892. godine, koja je i bila jedan od razloga novoga izdanja, objavljena pod Milanom Rešetarom, 1895. godine.

Nakraju donesimo nekoliko brojki. Šulekov je Novi zavjet, doduše nesmotrenim propustom izdavača, uvjetovanim nizom okolnosti, sretno izlazio kroz devedesetosam godina, gotovo cijelo stoljeće. To je, bez sumnje, najdugovječnije izdanje po jezičnoj normi zagrebačke filološke škole, kada je ona već davno napuštena. Pa ipak, s obzirom na to da je za njom očito postojala potražnja, a to znači da su ljudi i pretkraj treće četvrtine dvadesetoga stoljeća umjeli čitati tekst po normi zagrebačke filološke škole, to njezin vijek moramo uporabno produžiti i ispraviti dosadašnje hipoteze prema kojima ta norma zamire koncem devetnaestoga stoljeća, a najkasnije brzo poslije završetka Prvoga svjetskoga rata. Norma je zagrebačke filološke škole preživjela, dakle, i normaciju koju su udarili hrvatski vukovci; preživjela je ona pravopisno uputstvo (1929) i Novosadski dogovor (1954), pa čak i Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskoga jezika, objavljenu 1967. godine, neprimjetno nastavivši prožimati hrvatsku jezičnu zbilju. S pravom su primijetili jezikoslovci da nasilnoga i nagloga prekida u razvoju hrvatskoga književnoga jezika nikada nije bilo (Tafra 1995b: 172): eno, nastavio je opstojati čak i u vrijeme koje je jezično pitanje postavilo krajnje akutnim.

Šulekova smrt 1895. poklapa se s Rešetarovim izdanjem Svetoga pisma; no djelo je nadživjelo svojega autora. Protegnulo se ono i preko stogodišnjice prvoga latiničnoga izdanja Karadžićeva i Daničićeva prijevoda 1868. godine; nadišlo je ono, vremenski gledano, čak i Zagrebačku Bibliju. Da nije bilo toga novoga duha, koji je zahvatio Kaštelana, Dudu, Tabaka i suradnike, Šulekova bi Biblija možda još uvijek bila živa; ovako, izdanje se ugasilo zbog mimo svih očekivanja uspješnoga proboja te hrvatske Biblije Stvarnosti i, poslije, Kršćanske sadašnjosti. Ispunilo je ono time svoju svrhu, možda i posve neprimjetno zaduživši priređivače Zagrebačke Biblije koji su, u nastojanju oko izraza istodobno svježega i ukorijenjenoga u tradiciji, posezali za starim prijevodima i starim priručnicima hrvatskoga jezika, od kojih dio pada dobro i u Šulekovo doba.

II. PHILOLOGICA

3. PRAVOPISNA I JEZIČNA ANALIZA ŠULEKOVA IZDANJA NOVOGA ZAVJETA

Iako se navodi da *Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta* slijedi normu zagrebačke filološke škole, riječ je o hipotezi koju – makar joj u prilog stoje Šulekovo ime i godina objavljivanja – valja ovjeriti. Ili – želimo li preciznije zahvatiti: ona je, cjelovito uzevši, točna, ali ne bez pojedinosnih ograničenja koja treba napose razvidjeti. Da bi se znalo u kojoj je mjeri Šulek tu normu slijedio, mora se ona najprije odrediti formalno i sadržajno, to jest utvrditi gdje je ona opisana i što je njome opisano.

Norma zagrebačke filološke škole, koja je trima naredbama Dvorske kancelarije zakonski kodificirana, počiva na trima jezičnim priručnicima: *Slovnici Hèrvatskoj za gimnazije i realne škole* Antuna Mažuranića (1859, ²1861, ³1866, ⁴1869), *Skladnji ilirskoga jezika za niže gimnazije* Adlofa Vebera (1859, ²1862) te, također Veberovoj, *Slovnici hrvatskoj za srednja učilišta* (1871, ²1873, ³1876). Njima treba dodati naputke pravopisnoga pododбора⁵⁷³ pri Odjelu za bogoštovlje i nastavu Kraljevske zemaljske vlade (1877), koji – kao što im sama riječ veli – nikada nisu postali zakonski obvezujući, iako su petnaest godina bili više ili manje primjenjivani u praksi. Čak se i u trenutku njezina ustuka opaža jezično kolebanje ili – da se pozitivno izrazimo – razvojna otvorenost (primjerice, nije postavljena granica korijenskoga pisanja). To je najopćenitiji okvir nužan za razumijevanje okolnosti u kojima je Šulek pristupio pripremi hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta.

No jedno možemo tvrditi prilično sigurno: Novi je zavjet u Šulekovu izdanju jedan od prvih tekstova (ne raspolažemo točnim datumom njegova izlaska iz tiska, pa je teško reći je li baš prvi) objavljenih prema normi trećega izdanja Veberove *Slovnice* i u skladu (pretežito, vidjet ćemo) s napucima pravopisnoga pododбора.

Tekst Šulekova izdanja Novoga zavjeta u ovom ćemo poglavlju raščlaniti prema jezičnim razinama, kako je u filologiji to već uobičajeno. U tom smislu metodološki ne donosimo neku veliku novost. No taj je zadatak prijeko potreban za ispravno opisivanje i vrednovanje jezika Šulekova Novoga zavjeta, a onda i za njegovo dovođenje u suodnos s jezikom predloška koji su iznjedrili Karadžić i Daničić.

⁵⁷³ U literaturi često (no netočno) nazivan *pravopisna komisija*.

3.1. Metodološka napomena

Popisujući i opisujući jezične razlike Šulekova od Karadžićeva izdanja *Novoga zavjeta* upali smo u klasičan metodološki problem ponavljanja. To je odatle što se pojedina razlika odražava istodobno na više jezičnih razina. Njoj, koliko se čini, nije moguće umaći drugačije nego da se za različite razine raščlambe uzimaju (koliko je to moguće) različiti primjeri s istim obilježjima; tako smo nastojali postupiti i ovdje.

Pri donošenju primjerâ držali smo se sljedećega redoslijeda: lijeva strana parnjaka pripada Šulekovu izdanju (prvo izdanje *Novoga zavjeta Gospoda našega Isukrsta* iz 1877), a desna Karadžićevu izdanju (prvo latinično izdanje *Svetoga pisma Staroga i Novoga zavjeta* iz 1868). Kadšto će, ipak, i od toga biti iznimke. Ako se u obama izdanjima javlja jednaka riječ ili sintagma, koju je međutim potrebno napose opisati, parnjak će ustupiti mjesto jedinstvenomu liku (naprimjer *milokrvan* [dobrostiv]⁵⁷⁴), a tako i onda kada želimo objasniti pojedino pitanje jezika Šulekova izdanja pa, nemajući namjeru uspoređivati, donosimo samo njegovo rješenje. Slično, uz parnjak će možda trebati dodati tumačenje, pogotovo ako se radi o riječima koje se danas upotrebljavaju u drugačijem značenju ili su slabije razumljive (naprimjer *krosred* // *kroz sred* [posred]).

Iako za pojedina razlikovanja postoji obilje primjera, ograničili smo se – osim, jasno, u slučaju kada se razlika javlja jednom ili dvaput – na (do) tri primjera, a s (do) dva primjera pokazali smo Šulekova odstupanja od usustavljenih pravila izmjene.

Usporedbe se donose na temelju naputaka pravopisnoga pododbora i trećega izdanja Veberove *Slovnice*. Da slijedimo upravo nju, a ne Mažuranićevu slovnicu, razlog je tadanja njezina aktualnost: 1876. godine objavljeno je njezino treće izdanje pa je riječ o sigurno aktualnijem jezičnom priručniku; osim toga, to je posljednja objavljena gramatika po normi zagrebačke filološke škole.

Sve samostalne promjenjive riječi navedene su u svojem kanonskom liku, sklonidbene u nominativu jednine, a glagoli u infinitivu. Primjeri su (osim s obzirom na bjeline i spacioniranje teksta, o čem je bilo riječi u uvodu) doneseni vjerno, sa svim eventualnim pogreškama.

⁵⁷⁴ U takvim slučajevima, ako izričito nije drugačije navedeno, kao prijevod donosi se u uglatim zagradama riječ koju u svojem Novom zavjetu upotrebljavaju Duda i Fućak.

Citirani tekst iz Šulekova i Karadžićeva izdanja kurziviran je, a dijelovi koji su u izvorniku u kurzivu (dijelovi teksta koji su pretpostavljeni, ali ih u grčkom i hebrejskom izvorniku, odakle je prevedeno, nema [RFG 1911: 10]), ovdje su – kako bi se razlikovali – stavljani u obično pismo.

Zbog različita obrojčavanja psalama u hebrejskom, grčkom i latinskom izdanju Biblije, kao i u Karadžićevu i Šulekovu izdanju, te današnjim hrvatskim izdanjima, broj psalma i broj retka psalma uvijek se odnose na Šulekovo izdanje. Pritom nije provedeno usklađivanje prema sustavu navođenja koje provodi Zagrebačka Biblija i to zbog dvaju razloga: prvo, primjera iz psalama je mnogo i to bi veoma opteretilo tekst; drugo, jezični problemi, zbog kojih se primjeri navode, tiču se upravo Šulekova izdanja. Samo ako se pozivamo na suvremena prijevodna rješenja kao pomoć pri rasvjetljivanju ove ili one nejasnoće – te postoji li razlika u obrojčavanju – navodimo današnju numeraciju.

3.2. Slovopis

Sve grafeme, kojima se Šulek u svojem izdanju Novoga zavjeta služi, grafijski sustav hrvatskoga jezika poznaje i danas, do dvije iznimke: prvo, riječ je o grafemu *dj* /*ǰ*/, kojim se zamjenjuje Karadžićev dvoslov *gj*, a predložio ga je pravopisni pododbor. U zaključku naputka toga pododbora stoji: "gdje se *d* i *j* posve stapa u novi glas *ǰ*,⁵⁷⁵ da se piše *dj* (na *j* imala bi izostati točka) dakle *vodjen*" (Mrazović 1877: 218).⁵⁷⁶ Te se odluke Šulek dosljedno drži (*dodju* [Mt 2,1]; *hodjahu* [Dj 9,31]; *nadjoh* [Fil 2,25]) osim u Ps 106,43, gdje donosi *srdjahu*,⁵⁷⁷ a što se tiče razlikovanja između *dj* i *gj* (potonji dvoslov Veber propisuje samo za strane riječi, u kojima se izvorno nalazi *g* – naprimjer *Magjar* [Magyar], [Veber 1876c: 21]), ono biva dokinuto (naprimjer *evandjelje* [1 Kor 1,17]; *andjeo* [Dj 8,39]).⁵⁷⁸ Istodobno Šulek u tekstu ne provodi dokraja ovu odluku pododbora koja dalje veli: "Dosljedno, prama tomu, imati će se svagda pisati *lj* i *nj* bez piknje" (Mrazović 1877: 218), a odnosi se na slučajeve s epentetskim /l/: ("Ustni, kad jim se doda nastavak, počimajući sa **j**, primaju još **l** pred **j**; n. p.

⁵⁷⁵ Izuzeti su dakle slučajevi na morfološkim granicama, naprimjer *nadjeni* (Mt 1,21) (< *nadjenuti*).

⁵⁷⁶ Veber toga novoga dvoslova, priređujući treće izdanje *Slovnice*, nije, naravno, mogao poznavati, pa je tako, primjerice, ostavio *medj*, odnosno *medju* (Veber 1876c: 9).

⁵⁷⁷ Očito tiskarska pogreška.

⁵⁷⁸ To u svojoj jezičnoj analizi Šulekova Novoga zavjeta ističe i Ivana Vrtič (Vrtič 2006: 316), ali – budući da je analizirala drugo izdanje (1881), u kojem je pisanje toga slova napušteno te je vraćen grafem *j* – tu slovopisnu osobitost nije mogla uočiti.

zdrav, zdrav-l-je; razum-je-ti, razumjen = razum-l-jen" (Veber 1876c: 16):⁵⁷⁹ tako nalazimo *zdravlje* (Dj 3,16) (namjesto *zdravlje*), *koplje* (Ps 47,9) (namjesto *koplje*), *uškopljenik* (Dj 8,27) (namjesto *uškopljenik*). Jednako je i s grafemom *j* u dvoslovu *nj*, koji Šulek piše kao *nj*: *gradjenje* (Iv 7,2), *potvrđivanju* (Fil 1,7), *gnjevu* (Ps 56,7).⁵⁸⁰

Druga je iznimka bilježenje odraza *jata*. Upravo je način pisanja odraza toga glasa jedno od osobitih obilježja zagrebačke filološke škole. O njem u *Slovnici* raspravlja Veber, a na svojim zasjedanjima i pravopisni pododbor. Veberova se načela pisanja odraza *jata* temelje na njegovu tumačenju izgovora: "Glasnik *ě* izgovara se u dugih slovkah kano *ie* (dva glasa), a u kratkih kano *je*, ali tako da se *j* obaška čuje; n. *děte* = *diete*; *děteta* · *d'jeteta*", uz opasku: "1. U kratkih teško naglašenih slovkah poslie *r*-a preglasuje se *ě* u *e*; n. p. *vrěme*, *vrěmena*. 2. Mjesto *ě* pišu neki pisci *ie*, *je*, kako kad je koja slovka duga, ili kratka" (Veber 1876c: 6). Slično će ustvrditi i pododbor: "Za sada [se] može izreći samo jedno glavno pravilo: Gdje je slovka duga, piši *ie*, a gdje je kratka *je*" (Mrazović 1877: 218). No želeći to pravilo utanje pojasniti, pododbor ga dopunja prijedlozima, koji su po raspravi prihvaćeni:

- 1) ako iza *r* slijedi kratak samoglasnik, odraz se piše samo kao *e*, a nikako *je* (*vreća*, *redji* [*sic!*], *mreža*)
- 2) *e* se ima pisati u prijedlogu⁵⁸¹ *pre*, čak i ako je odraz dug (*prevod*, *prelaz*)
- 3) iako se, pod Vukovim/vukovskim utjecajem, riječi s dometkom *-ik* češće pišu s kratkim odrazom, potrebno je, a najčišća štokavština to nalaže, pisati dugi refleksi (*liečnik*, *riečnik*) (Mrazović 1877: 218).

Šulek se potpuno drži navedenih naputaka – riječ je o pravilima koja je on sâm propisao (Šulek 1854a): kratki odraz *jata* zapisuje dvoslovom *je* (*razumješe* [Dj 9,30]; *svjetlost* [Otk 21,11]; *savjetnici* [Ps 119,24]), a njegov dugi odraz dvoslovom *ie* (*zvezda* [Mt 2,7]; *diel* [Iv 19,23]; *tielo* [Ef 1,23]).⁵⁸² U pisanju imenice kojom se označuje izvor svjetlosti Šulek pokazuje dvostruka rješenja: redovito piše *svjetlo* (2 Kor 4,4; Ef 5,8), ali nalazimo i

⁵⁷⁹ Držimo da je zanimljivo prikazati sud uredništva *Vienca* o tom pitanju, a nastavlja se na Mrazovićev tekst: "Ovo nam se razlikovanje čini posvema suvišno tim više, što se je u mnogih krajevih ta razlika već posve izgubila, te se svagdje čuje sliven glas *h*. A bit će i ta piknjasta razlika toli tegotna i pri pisanju i pri štampanju, da se ne će moći održati. Ako akademiji znanosti za njezin rječnik treba te razlike, a ona ju neka ustanovi radi znanosti; nu svagdanjoj literaturi niti u školi toga ne treba. To je naše mnjenje. Op. Ur." Eto dokaza da jezik nije bila samo kabinetska stvar, već da su o njoj sudili – i to ne laički! – i ljudi iz prakse.

⁵⁸⁰ Iako ih je Šulek, kako se čini, u rukopisu razlikovao. Vidi bilješku 205.

⁵⁸¹ prefiksu

⁵⁸² Iznimke su tu, zbog dvosložnoga izgovora, *dvie* (Otk 11,4) i *smie* (Rim 14,2) (< *smjeti*), za razliku od *smije* (Ps 2,4) (< *smijati*).

*svietlo*⁵⁸³ (Mt 17,2; Iv 5,6), a tako i u pisanju posljетка svjetla – obasjanosti: *svjetlost* (Mt 24,29; 2 Kor 4,6), ali i *svietlošću* (Lk 11,36). Uočavamo i dvostruko pisanje vremenskoga priloga: uobičajeno *poslije* (Mt 21,29; Heb 12,11), ali i jedan primjer *poslie* (Ps 73,24). S obzirom na granične slučajeve Šulek slijedi – barem u mjeri u kojoj smo uspjeli pronaći primjere – naputke pravopisnoga pododbora: *vreća* (Otk 6,12), *prestupnik* (Rim 2,27).

U suglasničkim skupovima s /r/ pokrivenim s dva prava susglasnika ili suglasnikom iz prefiksa ne provodi se alternacija *je/e*, nego je odraz jekavski: *grješnik* (Rim 3,7; 1 Pt 4,18), *pogrješka* (Rim 11,11–12), *krjepost* (Fil 4,8; Ps 19,14).

Daničićev i Karadžićev grafem *r'* za slogotvorni /r̥/ Šulek (osim u Ps 9,3 gdje ostavlja *zatr'o*) dokida: *potro* // *potr'o* (Ps 51,8); *satro* // *satr'o* (Ps 74,13); *umro* // *umr'o* (2 Kor 7,3).

3.3. Pravopis

Pravopis je u cijelosti morfonološki. Ali, do koje mjere? Problematike granice korijenskoga pisanja bili su svjesni i članovi pravopisnoga pododbora i o njoj nemalo raspravljali. Umjesto da nabrojanjem primjera dokazujemo očito, to jest "morfonološkost" pravopisa Šulekova izdanja Novoga zavjeta, ispitat ćemo granične slučajeve koje spominje pododbor ("sljublivanje dvojih suglasa jednakih ili srodnih" [Mrazović 1877: 218], usporediti ih s Veberovom *Slovnícom*, te vidjeti kojim se rješenjima (ako se može govoriti o razilaženjima) Šulek priklonio.

3.3.1. Granica korijenskoga pisanja

Pododbor se slaže da "imade celih redova rieči, koje se pišu po izgovoru, a ne po korienu" (Mrazović 1877: 218). To su ponajprije riječi koje su se u narodu toliko uvriježile "da ih natrag na etymon svoditi ne možemo n. pr. *zdjela*, *zdrav*, *maslo*, *negda*, *svagda*, *vršnjak*, *što*, *štiti*, *štovati* (a ne *sdjela*, *mastlo*, *nekda*, *svaka*, *vrstnjak*, *čto*, *čtiti*, *čtovati*)" (Mrazović 1877: 218). Šulek prihvaća te i slične slučajeve i ne ide za posvemašnjim morfonologiziranjem – naprimjer *zdrav* (Dj 23,30), *maslo* (Ps 55,21), *negda* (Ef 2,3), *svagda* (Mt 26,11), *što* (Mk 1,2), *poštovati* (Iv 12,26), *srce* (Flm 12).

⁵⁸³ Da ne bude zabune: riječ je o imenici.

Što se tiče strogoga korijenskoga pisanja, pododbor je preporučio troje: zadržavanje korijena riječi pri fleksiji, neizjednačivanje suglasnika po mjestu tvorbe i očuvanje korijena u izvedenicama. Ti su prijedlozi poslije duge rasprave, u kojoj su mu se oštro suprotstavljali Armin Pavić, a zagovarali ga Franjo Marković i Adolf Veber, i prihvaćeni. Šulek se naputka vjerno drži: u sklonidbi korijen mu je uvijek vidljiv – naprimjer *otca* (Mt 4,22), *vrabca* (Mt 10,29), *svetče* (Ps 71,22), na tvorbenom šavu prefiks se bilježi bez jednačenja – *uzsjede* (Mk 11,7), *odtuda* (Jak 4,1), *razsrdio* (Otk 12,12), *izzidan* (Ps 122,3) zadržavajući ipak fonološko pisanje onih riječi "kod kojih se je sviest izgubila, kako su se s priedlogom sastavile n. pr. *ustati*, *uskok*, *usukati*, *ustaviti*, *otvoriti* (a ne *uzstati*, *uzskok*, *uzsukati*, *uzstaviti*, *odtvoriti* itd." (Mrazović 1877: 218) – naprimjer *ustati* (Iv 11,23), *ustaviše* (Dj 14,18), *otvoriše* (2 Kor 2,11), a u izvedenicama čuva korijen – *posinačtvo* (Rim 9,4), *premnoštvo* (2 Kor 4,7), *robstvo* (Otk 13,10). Veber pak zagovara etimološko pisanje "po pravilih slovničkih" s obzirom "i [na] prvobitne, a osobito [na] izvedene i promijenjene rieči" (Veber 1876c: 21).⁵⁸⁴ Šulekov je tekst dosljedan: *ovca* (Dj 8,32), *svatba* (Otk 19,7), *družtvu* (Ps 1,1), *sbor* (Mt 26,59), *sbornica* (Dj 17,1), osim jedne iznimke: *po zbornicah* (Lk 20,46). Zanimljivo je da Šulek riječ kojom se imenuje središnji organ čovjekov piše fonološki: *srce* (Lk 1,66).

3.3.2. Veliko i malo slovo

Pisanje je velikoga slova, kako se čini, veći problem Karadžiću (i Daničiću) negoli Šuleku, koji pogrešnu upotrebu na više mjesta ispravlja. Pravopisni se pododbor pisanjem velikoga slova na sjednicama nije bavio, tako da se, što se pravila tiče, okrećemo Veberovoj *Slovnici*. A u njoj, predmnijevano, o tom nalazimo samo dva kratka pravila:

- 1) veliko se slovo ima pisati na početku rečenice, stiha, iza točke, dvotočke (slijedi li za njom navod), upitnika i uskličnika (zaključuje li se njima govor)
- 2) velikim se slovom pišu vlastita imena ljudi, gradova, rijeka, planina, zemalja i sl. (Veber 1876c: 21).

Tu je tek jedno odstupanje: naziv sredozemnoga ciklonskoga vjetra *εὐρακλύων* (*euroaquilo*) koji su, prema smjeru njegova puhanja, Duda i Fućak preveli kao

⁵⁸⁴ Uz neke iznimke koje se lako mogu naučiti iz običaja: "*zdjela* mjesto *s-djela*; *mozak*, *mozga* mjesto *mozka*; *što* mjesto *čto*, *štovati* mjesto *čtovati*, *vježbati* mjesto *vjedjhati* itd." (Veber 1876c: 21).

"sjeveroistočnjak", Karadžić piše velikim slovom (*Evroklidon*), dok ga Šulek, svjestan da nije riječ o imenu, ispravlja u malo slovo (*evroklidon*) (Dj 27,14).

Nepotrebno je bilo Karadžićevo pisanje nazivâ službi velikim slovom, pa ih Šulek ispravlja: *levit // Levit* (Lk 10,32; Dj 4,36), iako u Heb 7,11 i on ostavlja veliko slovo: *Levitsko svećenstvo*.

Naziv vjerujućih u Krista Karadžić piše velikim slovom: *Hrišćanin* (Dj 11,26; 26,28). Ne bi mogla stajati tvrdnja da se radi o riječi iz poštovanja, jer bi tada i neke druge imenice (naprimjer "Otac" ili "Sin", kao vlastita imena za Boga) bile pisane velikim slovom, a tomu nije tako. Šulek na oba gore navedena mjesta stavlja malo slovo (donoseći jednakovrijednicu *kršćanin*), ali u 1 Pt 4,16, usprkos leksičkoj promjeni, ostavlja veliko slovo: *Kršćanin*.

Što se tiče imena božanskih osoba, Otac i Sin redovito su, u obojice, pisani malim slovom (naprimjer Mt 6,8; Iv 8,36 – uz iznimku 1 Iv 5,7: *Otac, Rieč i sveti Duh // Otac, Riječ i sveti Duh*, pri čem je ime *Rieč*, kao jednakovrijednica za Sina [Logos], *hapax legomenon*). Što se tiče imena treće božanske osobe, pisanje je uglavnom ujednačeno: *Duh // Duh sveti* (Mt 13,11; Lk 3,22; Otk 2,7). Pojavljuju se, međutim, i odstupanja: primjerice, u Dj 9,17 Šulek zamjenjuje Karadžićevo malo slovo velikim (*Duha svetoga // duha svetoga*), dok u Lk 1,35 u obojice nalazimo malo slovo. Zanimljivo je mjesto 1 Iv 5,6, na kojem obojica miješaju veliko i malo slovo: *Ovo je Isukrst što dodje vodom i krvlju i Duhom, [...] i duh je koji svjedoči, da je duh istina // Ovo je Isus Hristos što dogje vodom i krvlju i Duhom, [...] i duh je koji svjedoči, jer je duh istina.*⁵⁸⁵ Smije se pretpostaviti da je svijest, kako je riječ o osobnom imenu, jasno razvijena, ali ne i posvema dosljedno provedena.

Različitost poimanja naziva i imena odražava se i u različitom pisanju zemljopisnih naziva: *crveno more* (opisna konotacija) u Šuleka postaje *Crveno more* (Dj 7,36) (uz iznimku Ps 106,7.9, gdje obojica pišu *crvenoga mora*); *deset gradova* Šulek piše *Deset gradova* (Mt 4,25); riječ je o području (još ga imenujemo prevedenicom Dekapol) koje, doduše, nije funkcioniralo kao zasebna teritorijalna jedinica, ali je, sterući se sjeveroistočnom Palestinom, ipak bilo zemljopisno i politički koherentna cjelina, pa je opravdano pisati ju velikim slovom⁵⁸⁶ (čak ju Karadžić u Mk 5,20 piše *Deset gradova*). Nadalje, pridjev od *Egipat* (u Karadžića: *Misir*) nema razloga pisati velikim slovom: *egipatskoj, egipatskoga* (Dj 13,17;

⁵⁸⁵ U grčkom i latinskom tekstu, a tako i u njegovim prijevodima, prvi dio retka spominje samo vodu i krv: *Οὗτός ἐστιν ὁ ἐλθὼν δι' ὕδατος καὶ αἱμάτων Ἰησοῦς Χριστός / Hic est qui venit per aquam et sanguinem Iesus Christus.*

⁵⁸⁶ I valja paziti da se ne miješa s općenitim značenjem '(nekih) deset gradova' (kontekst u Lk 19,17).

Heb 11,26). Grad Miru u negdašnjoj pokrajini Liciji mogao bi tko zamijeniti za kraljevstvo Mira u zapadnoj Anatoliji, tako da pridjev "licijska", dio vlastitoga imena, treba pisati velikim slovom, što obojica slijede: *Mira Likijska* (Dj 27,5).

No i tu ima iznimaka: čuveno zlato iz Ofira, luke danas nepoznatoga lokaliteta, u sintagmi se ne ponaša kao ime, te je veliko slovo suvišno, a upravo je tako bilježe i Karadžić i Šulek: *Ofirsko zlato* (Ps 45,9). Jednako je i sa sintagmom *sinovi Sionski* (Ps 149,2), u obadvojice pisane (o pridjevu) velikim slovom.

areopag // *Areopag* (Dj 17,19.22), doslovno "Aresova stijena", doduše, jest atenski predio, ali je, deonimizirano, postalo svako mjesto javne rasprave.

Njiva koju su svećenički glavari kupili za srebrnjake što im ih je Juda u kajanju bio vratio u Mt 27,8 naziva se, s obzirom na porijeklo novca (okrvavljen novac, krvarina), *Krvava njiva* (u prijevodu Duda i Fućka), a u Karadžića i u Šuleka *krvna njiva*. U Dj 1,19 pojavljuje se pak izvorno njezino ime *hakeldama* // *Akeldama*, uz komentar obojice: *koje znači njiva krvna* (Duda i Fućak: "Akeldama, to jest Predio smrti"⁵⁸⁷). Uočimo različitost pisanja: veliko slovo (Duda i Fućak [Mt], Duda i Fućak, Karadžić [Dj]) i malo slovo (Karadžić, Šulek [Mt], Šulek [Dj]). Problem je to onimizacije – dakle, leksički. Riječ je o nazivu koji, međutim, postaje imenom, pojačnim aramejskom riječju, pa Šulekov ispravak možemo ocijeniti neopravdanim.

Šulek nije prepoznao ime za planet Veneru, koje je, da bude očitije, stajalo nesintagmatski (bez "zvijezda"), te nije ispravio Karadžićevo malo slovo; u obojice ostaje *danica* (2 Pt 1,19; Otk 2,28).⁵⁸⁸ Slično tomu ponaša se i naziv egipatskoga vladara koji je u obojice pisan velikim slovom (poistovjećivanje službe s njezinim obnašateljem): *Faraon* (Dj 7,10; Heb 11,24; Ps 135,5).

Posebna je osvrta vrijedno i Šulekovo zamjenjivanje velikoga slova malim slovom kada je riječ o imenovanju pripadnikâ Izabranoga naroda. Razlika je ponajprije leksička, s pravopisnim odjecima, pa će o tom biti riječi poslije.

Veber svojim dvama pravilima o pisanju velikoga slova dodaje i dvije opaske:

⁵⁸⁷ Aramejski אַקֶּלְדָּמָא doslovno znači 'polje/njiva krvi' pa je sintagma *Predio smrti*, koju rabe Duda i Fućak, samo eksplikativna, no ne možemo ju držati jednakovrijednicom.

⁵⁸⁸ Pritom je, usporedbe radi, korisno navesti sličan primjer. U Otk 8,11 vidjelac Ivan svjedoči padu velike zvijezde, od koje ogorčāše sve vode na zemlji. Ime je te zvijezde onimizirani naziv gorke biljke pelin. I Karadžić i Šulek tu ispravno razlikuju naziv od imena: *I ime zvijezdi bješe Pelen; i trećina vodah posta pelen, i mnogi ljudi pomrieše od vodah, jer bijahu gorke* // *I ime zvijezdi bješe Pelen; i trećina voda posta pelen, i mnogi ljudi pomrieše od voda, jer bijahu grke*.

1. Ako se rečena imena vlastita izriču pridačnikom i samostavnikom obćenitim, onda neki pisci pišu ili obje rieči velikim ili malim slovom. (!) ili samo pridačnik velikim slovom; n. p. *Crno More* ili *crno more*, ili *Crno more*. 2. Ako se od vlastitoga imena načini pridačnik, onda se ovaj piše ili malim ili velikim slovom; osim ako se pridačnik načini od vlastitoga imena ljudih, onda se ovaj mora pisati velikim slovom; n. p. *plitvička jezera*, ili *Plitvička jezera*; *zagrebački vinogradi*, ili *Zagrebački vinogradi*; – nu samo *Antunov klobuk* (Veber 1876c: 21–22).

Šulek, smije se reći, razvija čvršći jezični osjećaj: nasuprot Karadžićevu *Mihailo Arangjel* on piše *Mihail arkandjel* (Jd 9), svjestan da je drugi član imena samo služba. Sličan je problem i s mesijanskim naslovom *kralj židovski*, koji Karadžić piše velikim (*car Judejski*), a Šulek malim slovom (*kralj židovski*) (Iv 19,19).

Riječ *pismo*, u značenju židovskoga starozavjetnoga kanona, Šulek – ne držeći potrebnim ispraviti Karadžića – piše malim slovom: *zato li se vi varate, što neznate pisma ni sile Božje // za to li se vi varate što ne znate pisma ni sile Božje* (Mk 12,24); *danas se izvrši ovo pismo u ušijuh vaših // danas se izvrši ovo pismo u ušima vašima* (Lk 4,21); *Jer šta govori pismo? // Jer šta govori pismo?* (Rim 4,3).

Spomenimo i sintagmu *božanska snaga* (2 Pt 1,3), čije, u Karadžića početno veliko slovo Šulek zamjenjuje malim: *božanstvene sile // Božanstvene sile*.

Mala se Šulekova nedosljednost (koja, priznati je, ostaje u granicama valjanoga i dopuštenoga, prema Veberu, ali se tiče predasve jezičnoga osjećaja) očituje u prihvaćanju velikoga slova koje je Karadžić dao sintagmi *Azijska mjesta* (Dj 27,2).

Vratimo se još na Veberova pravila o pisanju velikoga slova. Čita li se ovlaš, lako se previdi da velika slova valja pisati iza upitnika i uskličnika samo ako se njima (razgocima) dovršava govor (Veber 1876c: 21). No što ako pitanjem ili usklikom govor (smislena misaono-jezična cjelina) nije gotov, nego se on nastavlja dalje? Tada bismo valjanim iščitavanjem pravila s pravom upotrijebili malo slovo. To su u svetopisamskim izdanjima učinili i Karadžić i Šulek.

Malo slovo iza uskličnika, i u Šuleka i u Karadžića, dolazi iza oslovâ u vokativu (*Dječice moja! da se neljubimo riečju ni jezikom, nego djelom i istinom* [1 Iv 3,18]), usklikâ *Da! dobrota i milosrdje tvoje pratit će me u sve dane života mojega* [Ps 23,6]), vokativnih umetaka (*A tko si ti, o čovječe! da protivno odgovaraš Bogu?* [Rim 9,20]), umetnutih rečenica (*Eli! Eli! lama sabahtani? to jest: Bože moj! Bože moj! za što si me ostavio?* [Mt 27,46]).

S obzirom, pak, na upitnik, na njega se malo slovo – praksa je to i Šulekova i Karadžićeva – također nastavlja ako je riječ o umetnutoj rečenici (*kako ćete mi kuću sazidati? govori Gospod; ili koje je mjesto za moje počivanje?* [Dj 7,49]), i ako je posrijedi više uzastopnih upitnih rečenica (*dokle ću biti s vami? dokle ću vas trpljeti?* [Mt 17,17]).

No potrebno je dodati da se Šulek (slijedeći Karadžića) ne pridržava Veberova pravila o pisanju velikoga slova "za dvijema piknjama, ako sliede tuđe rieči" (Veber 1876c: 21): *A neki od njih rekoše: pomoću Beelzebuba kneza djavolskoga izgoni djavole* (Lk 11,15); *A Pavao pogledavši na skupštinu reče: ljudi braćo!* (Dj 23,1).

3.3.3. Sastavljeno i rastavljeno pisanje

Najistaknutiji primjer toga problema u Šulekovu Novom zavjetu pisanje je negacija zajedno s glagolom. Riječ je o jednom od razlikovanih obilježja norme zagrebačke filološke škole. Veber u *Slovnici* o njem govori tek usput: "Niječna čestica ne, ako [...] se proteže osobito na glagolj, onda se s njim stopi u jednu rieč" (Veber 1876c: 204). No samo godinu dana poslije njezina objavljivanja pododbor će odlučiti "da se u glagolju negacija piše razstavljeno od glagolja, dakle: *ne mogu, ne vidim*" (uz iznimke *niesam, nemam, neću* – gdje je došlo do potpuna stapanja, zatim *obnevidjeti, iznemoći* i dr. – kad ispred negacije dolazi prijedlog, te *nestati* i dr. – ako negacija posvema mijenja značenje riječi),⁵⁸⁹ dok, s obzirom na pridjeve, ima vrijediti sastavljeno pisanje, "jer pridavnik negacijom i sasvim drugo znamenovanje dobiva" (Mrazović 1877: 221).

Negacija je u Šulekovu izdanju Novoga zavjeta tek gdje gdje odvojena od glagola (*ne rodi* [Mt 1,25]; *ne pokaza* [Lk 1,80]; *ne nadima* [Ps 131,1]), pri čem je u primjerima *ne htje* (Mt 27,34), *ne trebaju* (Mk 2,17) i *ne razlikujuć* (1 Kor 11,29) rastavljenost negacije od glagola posljedica prijeloma teksta, to jest rastavljanja riječi na kraju retka, pa je izgledno da je riječ o običnoj tiskarskoj pogreški, o odsutnosti spojnice. Također je rastavljeno pisanje glagolski prilog sadašnji koji je samo naizgled niječan, ali koji, kad se smjesti u kontekst, otkriva pravo značenje: *da to s radošću čine, a ne uzdišuć* (Heb 13,17).

⁵⁸⁹ Razdvajanje negacije od glagola (usmeno) zagovarao je (prema Mrazovićevu izvještaju) i sâm Veber, uz argument da se u konjugaciji negacija ionako razdvaja od glagola (naprimjer *nevidim* → *niesam vidio*) (Mrazović 1877: 221).

Pridjeve Šulek također grafički vezuje uz negaciju: *nečistomu* (Lk 9,42), *nemala* (Dj 28,2), *nelažni* (Tit 1,2), uz rijetke iznimke: *ne mali* (Dj 19,24), *ne rukotvorenim* (Kol 2,11).

Pododbor, raspravljajući o negaciji, nije spomenuo pisanje negacije i priloga, koji su također srasli: *nedugo // ne dugo* (Dj 1,5), *nemalo // ne malo* (Dj 15,2; 20,12), *nesamo // ne samo* (Iv 5,18; Heb 12,26). Šulek na jednom mjestu spaja ono čemu valja biti razdvojenim: *nešto // ne što* (*Ali se sad radujem, nešto bijaste žalosni, nego što se ožalostiste na pokajanje* [2 Kor 7,9]).

Poseban je problem pisanje pridjeva, priloga i zamjenica u vezi s kojima se opaža neujednačenost. Mogli bismo u načelu reći da Šulek teži vezivanju: *dosad // do sad* (1 Kor 4,13), *sjutra dan // sjutradan* (Dj 27,18), *i kako // ikako* (Otk 7,1). No postoje i primjeri razdvojena pisanja (dakle, jednaki Karadžiću): *na žao* (2 Kor 7,2; Otk 11,5), *od kako* (Lk 7,35), *u malo* (Ps 119,87). Ima slučajeva i razdvajanja onih riječi koje Karadžić piše spojeno: *htjet bude // htjetbude* (Dj 18,21, uz iznimku u Otk 11,5.6: *htjetbude*), *kroz sred // krosred* (Ps 136,14). Ponajčešće se, ipak, opažaju kolebanja koja se odražavaju u različitom pisanju jednih te istih riječi: *iz daleka* (Mk 14,54), ali i *izdaleka* (Lk 17,12); *iz nenada* (Ps 64,4.7) i češći oblik *iznenada* (Lk 10,31); *na okolo* (Ps 97,3), te *naokolo* (Dj 23,4); češći oblik *napolje* (Iv 11,43), ali i *na polje* (Lk 14,35); *nasamo* (Mk 6,31) i *na samo* (Lk 9,10); *od ozgor* (Jak 1,17), ali i *odozgo* (Mt 2,9).

Nalazimo i slučaj različita pisanja riječi *podne*, koja je u Šuleka sastavljena (Dj 8,26; Ps 37,6, uz iznimku Ps 55,17), a u Karadžića nesastavljena (*po dne*); nesastavljeno pisanje odatle što se njome označuje polovica dana, a u to je doba imenica *dan*, uz oblike u GDLI jd.⁵⁹⁰ *dana, danu, danu, danom* imala i dopuštene oblike *dneva/dnevi/dne, dnevu/dne, dnevu/dnevi/dne, dnevom/danju*.⁵⁹¹

Za razliku od današnjega pravopisa, koji česticu *god*, vezujući ju za upitne riječi – zamjenice, pridjeve, priloge – upotrebljava da njime odrazi bilo neodređenost (tada je *god* sufiksoid [-*god*]: *tkogod*) bilo neograničenost (*god* je u tom slučaju samostalna riječ – pojačivač: *tko god*), Šulek poznaje (vjerojatno⁵⁹²) samo značenje neograničenosti, ali ga izvodi pomoću sufiksoida -*god* – dakle, *kudgod* u (današnjem) značenju *kud god* (Mk 6,56), *kadgod* u značenju *kad god* (1 Kor 11,25–26), te *kojigod* namjesto *koji god* (Lk 10,8) i

⁵⁹⁰ I u množini, ali to za nas ovdje nije važno.

⁵⁹¹ Veber deklinaciju te imenice obrađuje posebno, smatrajući ju nepravilnom (Veber 1876c: 34).

⁵⁹² Jer nema primjera koji bi posvjedočili suprotno. Moguća dvoznačnost nalazi se samo u Lk 22,32 gdje bi *kadgod* mogao označivati 'jednoč' (budućnosno značenje), u skladu sa značenjem grčke enklitičke čestice *ποτε*, odnosno latinskoga priloga *aliquando* na tom mjestu.

štogod/štagod za *što god / šta god* (Iv 2,5). Jednako piše i Karadžić, iako Šulek ne slijedi njega, nego Vebera.⁵⁹³ Takvo je pisanje tim neobičnije ako se zna da neke druge priloge, kao što su *sve jedno* (Fil 3,1), *na suprot* (Rim 10,21), *od sad* (Otk 14,13), *ni za što* (Iv 16,23), *ni po što* (Rim 3,9), *po tom* (Lk 8,12), *prem da* (Dj 17,27) obojica često pišu razdvojeno, iako se – i opet usuglašeno! – pojavljuju i redoviti oblici *nasuprot* (Ps 18,26), *odsada* (Mt 23,38), *nizašto* (Ps 35,19) i *premda* (1 Kor 9,19).

Neujednačenost vlada s obzirom na pisanje priloga *zato* i *zašto*. Karadžićevo razdvojeno pisanje Šulek najvećma zamjenjuje spojenim: *zašto // za što* (Lk 5,33) i *zato // za to* (Dj 8,11), iako ima mnogo iznimaka: *za što* (Mk 4,40), *za to* (Iv 1,50). Susreću se i slučajevi u kojima Šulek Karadžićevo razdvojeno pisanje spaja, ali neopravdano: *jer neznamo zašto ćemo se moliti kao što treba // jer ne znamo za što ćemo se moliti kao što treba* (Rim 8,26) (ovdje nije riječ o razlogu moljenja uopće ["zašto"], nego o konkretnoj prošnji ["za što"]); *A zato se i molimo Bogu, za vaše savršenstvo // A za to se i molimo Bogu, za vaše savršenstvo* (2 Kor 13,9) (također je u pitanju konkretni cilj molitve – "za vaše savršenstvo" – a ne općeniti razlog). S druge strane, Šulek propušta spojiti ono što bi trebalo biti spojeno: *Za što? Što vas ne ljubim?* (2 Kor 11,11) (grčka sintagma $\delta\iota\grave{\alpha}\ \tau\acute{\iota}$ upravo znači 'zašto?', dočim prijevod latinskoga priloga *quare* može biti nešto širi: 'kako, na koji način, zašto?').

3.3.4. Grafem *h* kao znak za dužinu u G mn. i GL dv.

Pravopisu pripada i razrješavanje genitiva jednine u odnosu na genitiv množine te genitiv i lokativ dvojine. Da se izbjegne moguća dvoznačnost, zagrebačka je filološka škola genitivu množine te genitivu i lokativu dvojine dodala još "mrtvo" slovo *h* kao znak za dužinu (nije se, dakle, izgovarao).⁵⁹⁴ Zahvaljujući slovu *h*, Šulek je (osim u Otk 3,4, gdje prepisuje Karadžićev oblik *iménâ*) izbjegao (za korektora) vazda mučno bilježenje naglasaka, kojemu pak pribjegava Karadžić: *apostolah // apostôlâ* (Dj 4,36), *nevoljah // nevôljâ* (2 Kor 8,2), *oblakah // oblâkâ* (Ps 36,5).⁵⁹⁵

⁵⁹³ "Tkogod, štogod i kojigod znače, da mogu iz više stvari, izabrati jednu, koja mi se hoće" (Veber 1876c: 156).

⁵⁹⁴ Vidi Tafra 1995a.

⁵⁹⁵ Vidi također odjeljak 3.4.1. U Karadžića se javljaju se čak i različiti gramatički oblici: *rukuh // rùkâ* (Mk 7,3) i *rukuh // rùkû* (Lk 22,53), ali i različiti naglasni likovi: *prorokah // prôrôkâ* (Mk 1,2) i *prorokah // prorôkâ* (Dj 13,9). Kao što je poznato, Karadžić jest dobro razlikovao sva četiri naglasaka, ali kratkosilazni – još u svom rječniku – nije dosljedno pisao. Vidi Popović 1983: 129.

3.3.5. Bilježenje naglasaka

Šulek se utječe označivanju riječi naglascima samo kada su posrijedi homografi – iako kontekst bez iznimke razrješuje dvojbu: *dâ // da* ('dade': Lk 3,11 [*koji ima dvie haljine, neka dâ jednu onomu koji neima*]);⁵⁹⁶ *gràd // grad* ('tuča': Otk 8,7 [*I prvi anđeo zatrubi, i posta gràd i oganj, smiešani s krvlju, i padoše na zemlju*]);⁵⁹⁷ *lûk // luk* (oružje: Ps 44,6 [*Jer se neuzdam u lûk svoj, niti će mi mač moj pomoći*]). Dugosilazni naglasak, ondje gdje ga upotrebljava, ne obilježuje okruglim naglasnim znakom ponad samoglasnika (kao Karadžić), već šiljatim naglasnim znakom (koji se danas upotrebljava za označivanje dužine).

3.3.6. Interpunkcijski znakovi

U upotrebi interpunkcijskih znakova Šulek pokazuje značajno razlikovanje u odnosu prema Karadžiću – njihovu obilniju i sustavniju upotrebu. Istina, Šulekovo je bilježenje interpunkcijskih znakova mjestimice i arbitrarno – očituje se to u nedosljednosti primjena pravila te u ne uvijek opravdanom ispravljanju Karadžićeva teksta. Da je pisanje rečeničnih znakova složeno pitanje, potvrđuje i Veber: "Neima točke u slovnici, u kojoj bi se različni pisci raznih narodah manje slagali, nego što uprav u razgodcih (interpunkcijah)" (Veber 1876c: 207).

Slijedeći Veberovu *Slovnicu* pogledat ćemo redom kako Šulek upotrebljava interpunkcijske znakove s obzirom na Karadžićev predložak.

a) točka

Točka se, osim za završetak izjavnih rečenica upotrebljava i za dovršavanje eliptičnih (nepotpunih) rečenica i samostalnih riječi, a piše se i iza rednih brojeva.

Mnoštvo je rečenica u Novom zavjetu, smislom jasno odijeljenih, koje Karadžić neprirodno veže u jednu sintaktičku cjelinu. Šulek njihovim razdvajanjem, to jest upotrebom točke bolje organizira nutarnje ustrojstvo teksta: *Simon kaza, kako Bog najprije pohodi i primi iz neznabožacah narod k imenu svojemu. I s ovim se sudaraju*

⁵⁹⁶ To je osobito vidljivo u Iv 13,29 : *da dâ što siromašnim*.

⁵⁹⁷ U Otk 11,19 Šulek riječ *grad* ostavlja bez naglasaka, iako se sintagma *grad veliki*, poslije spominjanja munja, gromova i potresa ne bi nikako mogla shvatiti kao *gràd* u smislu Jon 3,3.

rieči prorokah, kao što je napisano // Simon kaza kako Bog najprije pohodi i primi iz neznabožaca narod k imenu svojemu, I s ovijem se udaraju riječi prorôkâ, kao što je napisano (Dj 15,15); Jer sam čuo za vas, braćo moja, od Hlojinih domašnjih da su svadje medju vami. A to kažem, što jedan od vas govori: ja sam Pavlov // Jer sam čuo za vas, braćo moja, od Hlojinijeh domašnjijeh da su svagje megju vama, A to kažem da jedan od vas govori: ja sam Pavlov (1 Kor 1,11–12); Jer kad življaše pravednik medju njimi, gledajuć i slušajuć bezakona djela, mučашe od dana do dana pravednu dušu. Zna Gospod pobožne izbavljati od napasti // Jer kad življaše pravednik megju njima, gledajući i slušajući bezakona djela, mučашe od dana do dana pravednu dušu; Zna Gospod pobožne izbavljati od napasti (2 Pt 2,8).

Valja spomenuti i primjere u kojima Šulek Karadžićevu točku zamjenjuje drugim rečeničnim znakovima, najčešće zarezima, spajajući tako dvije rečenice u jednu. Među tim slučajevima ima uspješnih ostvarenja: *Jer otac nesudi nikomu, nego sav sud daje sinu, Da svi poštuju sina kao što otca poštuju // Jer otac ne sudi nikome, nego sav sud daje sinu. Da svi poštuju sina kao što oca poštuju (Iv 5,22–23); A Barnaba ga uze i dovede k apostolom, i kaza im, kako na putu vidje Gospoda // A Varnava ga uze i dovede k apostolima. i kaza im kako na putu vidje Gospoda (Dj 9,27); A vas Gospod da umnoži, i da imate izobilnu ljubav jedan k drugomu i k svim, kao i mi k vam, Da bi se utvrdila srca vaša bez krivice u svetinji pred Bogom i ocem našim // A vas Gospod da umnoži, i da imate izobilnu ljubav jedan k drugome i k svima, kao i mi k vama. Da bi se utvrdila srca vaša bez krivice u svetinji pred Bogom i ocem našijem (1 Sol 3,12–13).*

No jednako tako u Šulekovu izdanju nalazimo i nezgrapno te nasilu sastavljene rečenice, koje su u Karadžićevu tekstu sintaktički ispravnije postavljene: *i prošavši malo opet izmjeriše, i nadjoše petnaest hvatih, Onda boječ se da kako neudare na prudovita mjesta baciše sa stražnjega kraja ladje četiri sidra // i prošavši malo opet izmjeriše i nagjoše petnaest hvati. Onda bojeći se da kako ne udare na prudovita mjesta baciše sa stražnjega kraja lagje četiri lengerâ (Dj 27,28–29); A koji stoji tvrdo u srcu, i neima nevolje, a ima vlast nad svojom voljom, pa je razsudio u srcu svojem, zadržati djevojku, dobro čini, Tako i onaj, koji udaje svoju djevojku, dobro čini // A koji stoji tvrdo u srcu, i nema nevolje, a ima vlast nad svojom voljom, i ovo je rasudio u srcu svojemu da zadrži djevojku, dobro čini. Tako i onaj koji udaje svoju djevojku dobro čini (1 Kor 7,37–38); Glasom svojim vičem ka Gospodu, i čuje me sa svete*

gore svoje, Ja liežem, spavam i ustajem jer me Gospod čuva // Glasom svojim vičem ka Gospodu, i čuje me sa svete gore svoje. Ja liježem, spavam i ustajem, jer me Gospod čuva (Ps 3,4–5). Moguće je, međutim, da su zarezi koje je Šulek umetnuo jednostavno tiskarske pogreške.

b) zarez

Zarez se upotrebljava u jednostavnim i u složenim rečenicama, za razliku od Karadžićeva izdanja češće je upotrijebljen, jer je norma zagrebačke filološke škole slijedila gramatičku interpunkciju. U prvom ga slučaju Veber propisuje za proširene rečenice "medju uzporednimi čestmi, ako nisu spojene veznikom **i**" (Veber 1876c: 207). Drugim riječima, uz veznik *i* zarez ne dolazi, što Šulek redovito ispravlja: *Simona i Andriju brata njegovu // Simona, i Andriju brata njegovu* (Mk 1,16); *blago nerotkinjama i utrobama koje nerodiše // blago nerotkinjama, i utrobama koje ne rodiše* (Lk 23,29); *kad primi uhode i izvede ih drugim putem // kad primi uhode, i izvede ih drugijem putem* (Jak 2,25).

Zarez, dalje, dolazi uz apozicije "ako [se] sastoji od više nejednakih riečih" (Veber 1876c: 207): *I upita jedan od njih, zakonik, kušajuć ga // I upita jedan od njih zakonik kušajući ga* (Mt 22,35); *Bijaše pak blizu praznik židovski, gradjenje sjenicah // Bijaše pak blizu praznik Jevrejski gragjenje sjenica* (Iv 7,2).

Sljedeća je primjena zarez u rečenicama "koje su sastavljene uzporednimi veznici: ne samo – nego **i**; koje – koje; niti – niti" (Veber 1876c: 207): *Razumje pak mnogi narod iz Judeje da je ondje, i dodjoše, nesamo Isusa radi, nego i da vide Lazara // Razumje pak mnogi narod iz Judeje da je ondje i dogjoše ne samo Isusa radi nego i da vide Lazara* (Iv 12,9); *Ovo je Isukrst što dodje [...] ne samo vodom, nego vodom i krvlju // Ovo je Isus Hristos što dogje [...] ne samo vodom nego vodom i krvlju* (1 Iv 5,6).

Konačno, "medju razstavnimi čestmi izreke stoji samo onda črknja, kada se jedna drugoj protivi; idu li skupa, ili tumači li jedna drugu, nerazstavljaju se črknjom" (Veber 1876c: 208): *Stražite dakle; jer neznate kad će doći gospodar od kuće, ili u večer, ili u ponoći, ili u pietle, ili u jutru // Stražite dakle; jer ne znate kad će doći godpodar od kuće, ili u večer ili u ponoći ili u pijetle ili u jutru* (Mk 13,35); *Tko hoće njegovu volju tvoriti, razumjet će, je li ova nauka od Boga, ili ja sam od sebe govorim // Ko hoće njegovu volju tvoriti, razumjeće je li ova nauka od Boga ili ja sam od sebe*

govorim (Iv 7,17); *Ovo dakle blaženstvo ili je u obrezanju, ili u neobrezanju? // Ovo dakle blaženstvo ili je u obrezanju ili u neobrezanju?* (Rim 4,9).

Što se tiče složenih rečenica, Veber određuje upotrebu zareza u više slučajeva. U prvom, zarez se stavlja "među svimi uzporedjenimi i podredjenimi izrekami i njihovom glavnom, ako su one samostalne i nestegnute" (Veber 1876c: 208): *a to i zvezda, koju su vidjeli na iztoku, idjaše pred njimi // a to i zvijezda koju su vidjeli na istoku, igjaše pred njima* (Mt 2,9); *tko ima uši da čuje, neka čuje // ko ima uši da čuje neka čuje* (Mk 4,9; Lk 8,8); *ali koji uztraje do kraja, blago njemu // ali koji pretrpi do kraja blago njemu* (Mt 10,22); *nemože čovjek ništa primati, ako mu nebude dano s neba // ne može čovjek ništa primati ako mu ne bude dano s neba* (Iv 3,27).

U uzročnim i zaključnim rečenicama zarezima se, prema Veberu, zavisna rečenica odvaja od glavne samo "ako su kratke i u tiesnu savezu" (Veber 1876c: 208): *I neodgovori mu ni na jednu rieč, tako da se sudac divljaše vrlo // I ne odgovori mu ni na jednu riječ tako da se sudija divljaše vrlo* (Mt 27,14); *Jer fariseji i svi Židovi nejedu, dok ne umiju rukuh do lakatah // Jer fariseji i svi Jerveji ne jedu dok ne umiju rùkâ do lakata* (Mk 7,3); *srdjaše se, što je Isus izcieli u subotu // srgjaše se što je Isus iscijeli u subotu* (Lk 13,14).

Zarez služi i za "svako potanje označivanje glavne izreke, izrečeno celom izrekom [...]: amo idu i sve participijalne izreke" (Veber 1876c: 208): *Ljudi, koji sjede u tami, vidješe svjetlo veliko // Ljudi koji sjede u tami, vidješe vidjelo veliko* (Mt 4,16); *otac, koji me posla, sam svjedoči // otac koji me posla sam svjedoči* (Iv 5,37).

Objektne rečenice, "kojimi se objekt navodi sa da" (Veber 1876c: 208), također trebaju zarez: *I to vam kažem, da će mnogi od iztoka i zapada doći i sjest će // I to vam kažem da će mnogi od istoka i zapada doći i sješće* (Mt 8,11); *Jer učaše učenike svoje i govoraše im, da će se sin čovječji predati u ruke ljudske // Jer učaše učenike svoje, i govoraše im da će se sin čovječij predati u ruke ljudske* (Mk 9,31); *Kao što i David govori, da je blago čovjeku, kojemu Bog prima pravdu bez djelah zakona // Kao što i David govori da je blago čovjeku kome Bog prima pravdu bez djêlâ zakona* (Rim 4,6).

Veber zahtijeva upotrebu zareza i za odvajanje vokativa (osim u slučaju kada je riječ o uskliku) (Veber 1876c: 208): *idite od mene, prokleti, u oganj vječni // idite od mene prokleti u oganj vječni* (Mt 25,41); *Učitelju, ova je žena uhvaćena sad u preljubi*

// Učitelju ova je žena uhvaćena sad u preljubi (Iv 8,4). Gospode da mi pomožeš! // Gospode, da mi pomožeš! (Ps 70,1).

Za kraj, navedimo nekoliko mjesta na kojima zarez uvodi razliku u smisao teksta: *Ja sam, koji svjedočim sam za sebe // Ja sam koji svjedočim sam za sebe* (Iv 8,18) (zarez ovdje služi kao odah koji pojačava kristološki naslov *ἐγώ ειμι*); *Ako li sam što skrivio ili učinio, što zaslužuje smrt // Ako li sam skrivio, ili učinio što što zaslužuje smrt* (Dj 25,11); *Od mraka načini sebi krov, sjenicu oko sebe od vodah, mračnih oblakah zračnih // Od mraka načini sebi krov, sjenicu oko sebe, od mračnijeh voda, oblaka vazdušnijeh* (Ps 18,11).

c) uskličnik

Pojedine Karadžićeve izjavne rečenice Šulek promeće u usklične, želeći njima izraziti "čudo, želju, kletvu itd." (Veber 1876c: 210): *razpni ga, razpni! // raspni ga, raspni.* (Lk 23,21; Iv 19,6); *mir vam! // mir vam.* (Lk 24,36; Iv 20,19.26); *teško meni, ako evandjelja nepropoviedam! // teško meni ako jevangjelja ne propovijedam.* (1 Kor 9,16); kojiput su to i dijelovi rečenice (*I ti Betleheme, zemljo Judina! ni po čem nijesi najmanji u državi Judinoj // I ti Vitlejeme, zemljo Judina; ni po čem nijesi najmanji u državi Judinoj* [Mt 2,6]). Osim toga, uskličnik Šulek rabi i iza vokativa "na početku izreke, kada stoji ili sam ili s uzklikom, a čovjek hoće da ga silnije izreče, osobito s imperativom" (Veber 1876c: 210): *djevojko! ustani! // djevojko ustani.* (Lk 8,54); *Sine Davidov, pomiluj me! // Sine Davidov! pomiluj me.* (Lk 18,39).

S druge strane, neke rečenice, koje je Karadžić označio uskličnima, Šulek mijenja, dajući im tako mirniji ton: *ljudi Galilejci, šta stojite i gledate na nebo? // ljudi Galilejci! šta stojite i gledate na nebo?* (Dj 1,11); *Blago svakomu, koji se boji Gospoda, koji hodi njegovimi putovi. // Blago svakome, koji se boji Gospoda, koji hodi putovima njegovijem!* (Ps 128,1); *Neka mu bude mila besjeda moja; veselit ću se o Gospodu. // Neka mu bude mila besjeda moja! veseliću se o Gospodu.* (Ps 104,34).

d) upitnik

Ovamo pripada i upotreba upitnika. Pojedine rečenice, već sa svojega sadržaja naglašeno upitne, postaju bitno slabije označe li se kao izjavne (kao što je to učinio Karadžić), ako se pritom ne želi stvoriti osobiti stilski dojam, neprimjeren citiranim mjestima: *a što si pripravio čije će biti? // a što si pripravio čije će biti.* (Lk 12,20);

Kaži, koji će ga od njih dvojice većma ljubiti? // Kaži koji će ga od njih dvojice većma ljubiti. (Lk 7,42); Kako nemate vjere? // Kako nemate vjere. (Mk 4,40). Obrnut slučaj oslabljivanja upitne rečenice točkom nalazimo kod Šuleka u Ps 115,2: Zašto da govore narodi: gdje li je Bog njihov. // Za što da govore narodi: gdje li je Bog njihov?

U Mt 17,17 Šulek upotrebljava upitnik iako bi doista trebao stajati uskličnik (možda tiskarska pogreška?), pa čak i točka (kao što se nalazi u Karadžića): *Dovedite mi ga amo? // Dovedite mi ga amo. Istodobno na dva mjesta ispravlja (ili opet tiskarska pogreška?) nesuvislo upotrijebljene upitnike: vidim, da Bog negleda što je tko. // vidim da Bog ne gleda ko je ko? (Dj 10,34); i da im damo jesti. // i da im damo da jedu? (Mk 6,37).*

e) dvotočka

Dvotočku Šulek upotrebljava: prije tuđih riječi (*Tada mu kazaše: gdje je on? // Tada mu rekoše gdje je on? [Iv 9,12]*); za odvajanje protaze od apodoze (*Ako dakle u nepravednom bogatstvu vjerni nebiste: tko će vam u istinom vjerovati? I ako u tudjem nebijaste vjerni: tko će vam dati vaše? // Ako dakle u nepravednom bogatstvu vjerni ne biste, ko će vam u istinom vjerovati? I ako u tugjem ne biste vjerni, ko će vam dati vaše? [Lk 16,11–12]*); "po svršenoj izreci, kada se za njom navodi nješto, što ju razjašnjuje ili dalje razvija" (Veber 1876c: 210): *i ništa tajno negovorih: Što pitaš mene? // i ništa tajno ne govorih. Što pitaš mene? (Iv 18,20–21)*; u slučaju "kada se u sljedećih izrekah navodi, što sledi od prednjih, bez veznika" (Veber 1876c: 210): *A u vas je običaj da vam jednoga pustim na pashu: hoćete li dakle da vam pustim kralja Judejskoga? // A u vas je običaj da vam jednoga pustim na pashu, hoćete li dakle da vam pustim cara Judejskoga? (Iv 18,39) itd.*

Ima u Šuleka i neobičnih primjera uporabe dvotočke: *A kad im reče: ja sam: izmakoše se // A kad im reče: ja sam; izmakoše se (Iv 18,6); Gospode: zar ti nemariš što me sestra moja ostavi samu da služim? // Gospode! zar ti ne mariš što me sestra moja ostavi samu da služim? (Lk 10,40)*, a ima i nedosljednosti (naprimjer jednak sintaktički ustroj rečenica, u dva susljedna retka, interpunkcijski različito obilježenih: *I ako ljubite one koji vas ljube: kakva vam je hvala? (Lk 6,32); I ako činite dobro onim koji vam dobro čine, kakva vam je hvala? (Lk 6,33).*

Naći ćemo i mjesta na kojima Šulek pravilo o pisanju dvotočki prije tuđih riječi itodobno slijedi (u već spomenutom Iv 9,12) i krši, mijenjajući Karadžićevu dvotočku

u zarez: *A lude rekoše mudrim, dajte nam od ulja svojega // A lude rekoše mudrima: dajte nam od ulja svojega* (Mt 25,8); *Rekoše, hodite da ih iztribimo // Rekoše: hodite da ih istrijebimo* (Ps 81,4).⁵⁹⁸

f) točka sa zarezom

Točku sa zarezom Šulek, prema Veberovim pravilima, piše "medju svimi uzporedjenimi izrekami u uzročnoj svezi i sglobi, ako su samostalne, i ako same po sebi čine savršenu cjelost" (Veber 1876c: 208): *Mnogo muke ima bezbožnik; a koji se uzda u Gospoda, oko njega je milosrdje // Mnogo muke ima bezbožnik, a koji se uzda u Gospoda, oko njega je milost* (Ps 32,10); "medju razstavnimi, protivnimi i uzročnimi izrekami, ako same po sebi čine savršenu cjelost" (Veber 1876c: 209): *Ali ja bih htio, da vi svi govorite jezike, a još više da prorokujete; jer je veći onaj koji prorokuje nego li koji govori jezike // Ali ja bih htio da vi svi govorite jezike, a još više da prorokujete: jer je veći onaj koji prorokuje nego li koji govori jezike* (1 Kor 14,5).

Uz to, međutim, valja izdvojiti i mjesta koja je Šulek, upotrijebivši točku sa zarezom, stilski pokvario (*A pravda Božja vjerom Isukrsta u sve i na sve koji vjeruju; jer neima razlike; Jer svi sagriešiše // A pravda Božija vjerom Isusa Hrista u sve i na sve koji vjeruju; jer nema razlike. Jer svi sagriješiše* [Rim 3,22–23]), pokazao nedosljednost (u Iv 16,16.19 ostavlja netaknutom Karadžićevu interpunkciju: *Još malo, i nećete me vidjeti, i opet malo, pa ćete me vidjeti*, da bi ju u Iv 16,17 ovako prepravio: *još malo, i nećete me vidjeti; i opet malo, pa ćete me vidjeti*), a također i nedovoljan semantički i stilistički sluh: *novu vam zapovied dajem, da ljubite jedan drugoga; kao što ja vas ljubih, da se i vi ljubite medju sobom // novu vam zapovijest dajem da ljubite jedan drugoga, kao što ja vas ljubih, da se i vi ljubite medju sobom* (Iv 13,34). Ta se rečenica, naime, ovisno o interpunkciji dvostruko može protumačiti: surečenica *kao što ja vas ljubih*, uz prethodeći joj zarez, postaje objašnjenjem prvi put izrečene zapovijedi (kao što je u Karadžića), a, ako se zarez zamijeni točkom sa zarezom, tada prva zapovijed stoji samostalno, a model ljubljenja vezuje se uz njezino ponavljanje.

Čini se nepotrebnim mijenjanje točke sa zarezom u ovim primjerima: *opraščaju joj se griesi mnogi, jer je veliku ljubav imala, a komu se malo oprašta, ima malu ljubav // opraščaju joj se grijesi mnogi, jer je veliku ljubav imala; a kome se malo oprašta ima malu ljubav* (Lk 7,47); *ovo je tielo moje koje se daje za vas, ovo činite za*

⁵⁹⁸ U Dj 7,56 izostavlja čak i zarez: *I reče evo vidim nebesa otvorena // I reče: evo vidim nebesa otvorena.*

moj spomen // ovo je tijelo moje koje se daje za vas; ovo činite za moj spomen (Lk 22,19). No zato stilski, u skladu s Veberovom *Slovnícom*, dotjeruje Karadžićeve nezgrapnosti: *mi niti primismo pisma za te iz Judeje, niti dodje tko od braće da javi // mi niti primismo pisma za te iz Judeje; niti dogje ko od braće da javi* (Dj 28,21); *dodjoše k njemu u gostionicu mnogi, kojim kazivaše svjedočec kraljevstvo Božje // dogjoše k njemu u gostionicu mnogi; kojima kazivaše svjedočeci carstvo Božije* (Dj 28,23); *Kao što i ja u svačem svim ugadjam, netražec svoje koristi, nego mnogih, da se spase // Kao što i ja u svačemu svima ugagjam; ne tražeci svoje koristi nego mnogijeh, da se spasu* (1 Kor 10,33).

3.3.7. Navodnici

Upotreba navodnika ograničena je na psalme, to jest na Daničićev prijevod. Njima se Šulek služi za navođenje tuđih ili govornikovih vlastitih riječi: *Kazat ću naredbu Gospodnju; on reče meni: "ti si sin moj, ja te sad rodih. Išti u mene, i dat ću ti narode u naljedstvo, i krajeve zemaljske tebi u državu. Udarit ćeš ih gvozdenom palicom; razbit ćeš ih kao lončarski sud." // Kazaću naredbu Gospodnju; on reče meni: "ti si sin moj, ja te sad rodih. Išti u mene, i daću ti narode u našljedstvo, i krajeve zemaljske tebi u državu. Udarićeš ih gvozdenom palicom; razbićeš ih kao lončarski sud."* (Ps 2,7–9); *Bezbožnik u obiesti svojoj nemari za Gospoda: "on nevidi." // Bezbožnik u obijesti svojoj ne mari za Gospoda: "on ne vidi."* (Ps 10,4); *Neprijatelji moji govore zlobno za mene: "kada će umrijeti, i ime njegovo poginuti?" // Neprijatelji moji govore zlobno za mene: "kad će umrijeti, i ime njegovo poginuti?"* (Ps 41,5).

Ima i slučajeva u kojima navodi dolaze bez navodnika: *Ljude, koji govore: jezikom smo jaki, usta su naša u nas, tko je gospodar nad nami? // Ljude, koji govore: jezikom smo jaki, usta su naša u nas, ko je gospodar nad nama?* (Ps 12,4); *Da nereče neprijatelj moj: nadvladao sam ga // Da ne reče neprijatelj moj: nadvladao sam ga* (Ps 13,4).

U novozavjetnom korpusu ne nalazimo nijedan primjer upotrebe navodnika: *A on reče: blago i onim koji slušaju rieč Božju, i drže je // A on reče: blago i onima koji slušaju riječ Božiju, i drže je* (Lk 11,28); *Ako li vam pako tko reče: ovo je idolska žrtva, nejedite, radi onoga koji vam kaže, i radi savjesti // Ako li vam pak ko reče: ovo je idolska žrtva, ne jedite radi onoga koji vam kaže, i radi savjesti* (1 Kor 10,28).

3.4. Morfologija

Norma se zagrebačke filološke škole, osim u pravopisu, ponajbolje ogleda u morfologiji. Kao i u prethodnom, pravopisnom dijelu, morfološku razinu jezika Šulekova izdanja Novoga zavjeta usporedit ćemo s trećim izdanjem Veberove *Slovnice*, jezičnim priručnikom koji, i s obzirom na tadanju aktualnost (novost), i s obzirom na to da nakon njega više nije objavljena nijedna gramatika po normi zagrebačke škole, ima posljednju normativnu riječ. Kako se ova analiza morfološke razine ne bi pretvorila u opisivanje Veberove gramatike, težište će biti na trojem: na najvažnijim elementima koji pokazuju razlikovanje Šulekova jezika od Karadžićeva jezika, na slučajevima koji od *Slovnice* odstupaju, te na slučajevima u kojima se i sâm Veber koleba, pa donosi različita rješenja.

3.4.1. Padežni sustav sklonjivih vrsta riječi

Morfološka norma zagrebačke filološke škole najbolje je vidljiva u padežnim nastavcima. Veber u *Slovnici* za imenice razlikuje tri sklonidbe koje dosljedno valja potražiti u Šulekovu novozavjetnom tekstu. Za svaku se sklonidbu donosi jedna imenica s padežima koji se razlikuju od Karadžićeve gramatike; jedino se za sklonidbu *a* ne donosi primjer s imenicom srednjega roda jer – osim oblika izjednačenih s muškim rodом (GDLI mn.), koji su već prikazani, ne pokazuje sklonidbenih osobitosti.

sklonidba *a*, m. r.: *sin*

G mn. *-ah*:⁵⁹⁹ *sinovah* (Mt 17,25; Dj 5,21; Rim 9,27)

D mn. *-om*: *sinovom* (Mk 3,28; Dj 7,37; Ef 3,5)

L mn. *-ih*: *sinovih* (Ef 2,2; Ps 90,16)

I mn. *-i*: *sinovi* (Mt 20,20; Otk 2,14; Ps 12,1)

(nasuprot Karadžićevim oblicima: *sinova*, *sinovima*, *sinovima*, *sinovima*)

⁵⁹⁹ Grafijaska oznaka za dužinu: nastavak je *-a*. Vidi odjeljak 3.3.4.

sklonidba e, ž. r.: crkva

G mn. *-ah*:⁶⁰⁰ *crkavah* (2 Kor 11,8; Otk 1,4)

D mn. *-am*: *crkvam* (Gal 1,2; Otk 2,6)

L mn. *-ah*: *crkvah* (Dj 14,23; 1 Kor 7,17; Otk 22,16)

I mn. *-ami*: *crkvami* (2 Kor 8,24; 2 Sol 1,4)

(nasuprot Karadžićevim oblicima: *crkava, crkvama, crkvama, crkvama*)

sklonidba i, ž. r.: rieč

D mn. *-im*: *riečim* (Iv 5,47; 2 Tim 4,15; Ps 78,1)

L mn. *-ih*: *riečih* (Lk 19,22; Rim 3,4; Ps 51,4)

I mn. *-mi*: *riečmi* (Mt 12,37; Kol 2,4; 3 Iv 10); *riečima* (1 Kor 2,13)

(nasuprot Karadžićevim oblicima: *riječju/riječi, riječi, riječima, riječima, riječima*).

Dvostruki se oblici nalaze u I mn.⁶⁰¹ sklonidbe *i*, no oni su – pretpostavka je – posljedica Šulekova povoda za predložkom, a ne svjesna odstupanja (udaljavanja) od norme koju je Veber opisao i koja je, kad je riječ o neizjednačenim množinskim oblicima, bila vrlo čvrsta.

Jedna je od osobitosti zagrebačke filološke škole dočetno *h* u G mn. (*-ah, -ih*) i GL dv (*-uh*). O tom se genitivnom *h* vodila nemala rasprava u kojoj je svojim priložima aktivno sudjelovao i sâm Šulek (Šulek 1864). Kao što je pokazano, to je genitivno *h* samo znak dužine, kako bi se genitiv množine razlikovao od genitiva jednine u sklonidbi *a* i *i*, genitiv množine od nominativa jednine u sklonidbi *e*, te – iznimno – genitiv dvojine od akuzativa jednine u nekih imenica sklonidbe *e* (*ruka, noga*). Budući da nije dio nastavka, on se nije izgovarao (Tafra 1995a: 130; Veber 1876c: 33). Njegova je pojavnost svediva na znak za dužinu, koji se danas stavlja radi izbjegavanja dvoznačnosti homografskih oblika, pa je, *stricte dictum*, riječ o pravopisnom problemu.⁶⁰² Ipak, budući da se nefonemsko *h* javlja u Šulekovo vrijeme isključivo u genitivu množine,⁶⁰³ i uvijek u grafemskoj kombinaciji *-ah (-ih/-uh)*, možemo ga smatrati *i* gramatičkim problemom, pa je on obrađen i ovdje, no s dužnim upozorenjem gdje zapravo pripada.

⁶⁰⁰ Vidi prethodnu bilješku.

⁶⁰¹ Tu kao primjer dvostrukosti ističemo imenicu *slovo* za koju Šulek u I mn. (2 Kor 3,7) donosi oblik *slovima*, preuzet/prepisan od Karadžića (pa zato samo grafijski podsjeća na I dv.), nasuprot pravilnomu obliku *slovi* (naprimjer Lk 23,38; Rim 2,27).

⁶⁰² Vidi odjeljak 3.3.4.

⁶⁰³ A prije i za ostale duge slogove, naprimjer *glahs, sahm*.

O nastavku imenica u V jd. Veber kaže: "Samostavnici, koji se dočimaju na mehki suglasnik, primaju u vokativu **u**, a koji na tvrdi, **e**; n. p. *kralj, kralju, prst, prste*" (Veber 1876c: 31). Meki su suglasnici, prema Veberu, *c, č, ć, š, ž, j* i ponekad *r*. No upravo Veberu paradigmatička imenica – *kralj* – pokazuje u Šuleka odstupanje: vokativ *kralje* dolazi čak šest puta (naprimjer Mk 15,18; Otk 15,3; Ps 84,3), uz pravilni vokativ *kralju* koji se, ipak češći, javlja deset puta (naprimjer Mt 27,29; Iv 19,3; Dj 25,24.26). Budući da imenice na *-r* mogu u vokativu imati oba nastavka (*-u, -e*), oblici *licemjere* (Mt 7,5; Lk 6,42; Lk 13,15) i *pastire* (Ps 80,1) pravilni su. Nepravilni je, međutim, oblik *Timoteje* (1 Tim 1,18; 1 Tim 6,20).

Karadžićev vokativ *Marija* Šulek mijenja u (stilski obilježen): *Marijo* (Lk 1,30).

U I jd. sklonidbe *i* moguća su dva nastavka: *-ju* i *-i*. U pojedinim se riječi – ovdje odabраних jer se u Novom zavjetu češće spominju – opažaju oba oblika: *čaću* (Rim 12,10; Ps 8,5) i *časti* (Heb 2,7⁶⁰⁴); *radošću* (Mk 4,16; Kol 1,11; 1 Sol 1,6;) i *radosti* (Mt 13,20;⁶⁰⁵ Lk 8,13;⁶⁰⁶ 2 Tim 1,4); *krvlju* (Rim 5,9; Ef 1,7; 1 Iv 5,6) i *krvi* (Lk 22,20; 1 Pt 1,2), *smrcu* (Mk 7,10; Dj 9,1; Fil 1,20) i *smrti* (Mt 21,41; Iv 12,33), *ljubavlju* (Fil 1,8) i *ljubavi* (Rim 12,10; 1 Kor 4,21; 1 Tim 1,14).

Ponegdje Šulek I mn. obilježava znakom za dužinu, kako bi se ti oblici razlikovali od N mn. i V mn.: *blagoslovî milostnimi* (Ps 21,3), *imenî* (Ps 49,11), *pravednicî* (Ps 69,28).

Prije nego što se prijeđe na opisivanje posebnosti u sklonidbi pridjevâ i zamjenica, potrebno je donijeti njihove sklonidbene paradigme. Za uzorak je odabran pridjev *pravedan*. Rješenje, doduše, nije sretno, jer nedostaju mnogi oblici inače vlastiti zagrebačkoj filološkoj školi (nprimjer L mn. i uopće kosi padeži u imeničnoj deklinaciji neodređenoga oblika pridjeva u ž. r. i s. r.). S druge je strane to jedan od rijetkih pridjeva koji se kod Šuleka javlja i u neodređenom i u određenom obliku, pa ma kako krnja oba bila. Budući da je sklonidba određenoga pridjeva u množini jednaka sklonidbi neodređenoga pridjeva, to je ponavljanje sklonidbene paradigme u množini ispušteno. Padeži za koje ni u jednom rodu nije moguće naći potvrdu u tekstu također su ispušteni.

⁶⁰⁴ A to je neobično jer je Heb 2,7 zapravo pozivanje na Ps 8,5.

⁶⁰⁵ Mt 13,20 (*radosti*) paralelno je mjesto Mk 4,16 (*radošću*).

⁶⁰⁶ Također je paralelno mjesto Mk 4,16. U prethodna tri primjera na djelu bi mogao biti morfonostilem.

a) neodređeni oblik

N jd. *pravedan* (Lk 23,50), *pravedna* (Rim 7,12), *pravedno* (Fil 4,8)

G jd. *pravedna* (1 Iv 3,12), *pravedne* (–), *pravedna* (–)

I jd. *pravednim* (Mt 21,32), *pravednom* (–), *pravednim* (–)

(nasuprot Karadžićevim oblicima: *pravednijem* – I jd. m.r.)

N mn. *pravedni* (Lk 1,6), *pravedne* (Ps 19,8), *pravedna* (–)

G mn. *pravednih* (Mt 13,49), *pravednih* (–), *pravednih* (–)

D mn. *pravednim* (Ps 33,1), *pravednim* (–), *pravednim* (–)

A mn. *pravedne* (Ps 119,62), *pravedne* (–), *pravedna* (Tit 3,5)

V mn. *pravedni* (Ps 97,12), *pravedne* (–), *pravedna* (–)

I mn. *pravednimi* (–), *pravednimi* (Ps 23,3), *pravednimi* (–)

(nasuprot Karadžićevim oblicima: *pravedinijeh* – G mn. m. r.; *pravednima* – D mn. m. r.; *pravednim* – I mn. ž. r.)

b) određeni oblik

N jd. *pravedni* (Dj 24,10)

G jd. *pravednoga* (Mt 23,35)

L jd. *pravednom* (Ps 14,5)

Što se zamjenica tiče, odabrane su one koje se pojedinim padežima, vlastitima normi zagrebačkoj filološkoj školi, razlikuju od Karadžićevih oblika. To znači da su izostavljeni padeži čiji su nastavci jednaki nastavcima imenica (naprimjer LI mn.). Ovdje će pozornost biti usredotočena na GDL jd., jer je riječ o padežima oko kojih i danas s obzirom na njihovu tvorbu (a potom i upotrebu) postoje oprečni stavovi. Stoga će se usporediti obje norme – Šulekova i Karadžićeva, vidjeti što koji od njih upotrebljava, kako bi se barem izdaleka usporedila njihova upotreba s današnjom (u uglate zagrade uz pojedino biblijsko mjesto donose se Karadžićevi oblici).

on

L jd. *njem* (Iv 21,9 [*njemu*]; Ef 4,21 [*njemu*]; Kol 2,7 [*njemu*])

mi

D mn. *nam* (Mk 12,7 [*nama*]; Rim 5,5 [*nama*]; 1 Sol 3,6 [*nama*])

vi

D mn. *vam* (Mt 6,14 [*vama*]; 1 Sol 1,5 [*vama*]; 2 Iv 10 [*vama*])

oni

D mn. *njim* (Lk 6,31 [*njima*]; Rim 4,11 [*njima*]; Jak 3,9 [*njima*])⁶⁰⁷

moj

G jd. *mojega* (Mt 7,21 [*mojega*]; Rim 10,1 [*mojega*]; Otk 3,12 [*mojega*])
moga (Mk 6,23 [*moga*])

D jd. *mojemu* (Lk 1,47 [*mojemu*]; 1 Kor 14,18 [*mojemu*]; Ps 35,26 [*mojemu*])
momu (Gal 4,14 [*mome*])

L jd. *mojem* (Dj 20,29 [*mome*]; Rim 2,16 [*mojemu*]; 2 Pt 1,15 [*mojemu*])
mom (Mt 21,28 [*mome*]; Heb 8,9 [*mome*]; Ps 64,1 [*mom*])

tvoj

G jd. *tvojega* (Mt 24,3 [*tvojega*]; Otk 3,11 [*tvojega*]; Ps 89,15 [*tvojega*])
tvoga (Dj 5,9 [*tvoga*]; 1 Kor 8,11 [*tvoga*]; Heb 1,8 [*tvoga*])

D jd. *tvojemu* (Gal 3,16 [*tvojemu*]; Ps 9,2 [*tvojemu*]; Ps 89,14 [*tvojemu*])

L jd. *tvojem* (Mt 7,4 [*tvojemu*]; Dj 3,25 [*tvojemu*]; Otk 10,9 [*tvojemu*])
tvom (1 Kor 14,16 [*tvome*]; Ps 65,4 [*tvom*])

⁶⁰⁷ Kako pokazuje novozavjetni korpus, Šulek nije nijednom upotrijebio oblik *jim*, koji spominje Veber (1876: 41); akuzativa uopće nema, pa je teško reći kada bi bio upotrijebio *njih*, a kada *jih*, iako se može pretpostaviti da bi redovito (ako ne uvijek) upotrebljavao *njih*.

njegov

- G jd. *njegovoga* (Rim 1,5 [*njegovoga*])
njegova (Mk 7,33 [*njegova*]; Dj 19,12 [*njegova*]; Fil 3,10 [*njegova*])
- D jd. *njegovomu* (Iv 5,35 [*njegovu*]); *njegovu* (Lk 1,33 [*njegovom*]; 1 Kor 15,23 [*njegovu*]; 1 Sol 2,19 [*njegovu*])
- L jd. *njegovom* (Dj 10,41 [*njegovom*]; Ef 3,6 [*njegovom*]; 1 Iv 5,11 [*njegovom*])

njezin

- G jd. *njezina* (Dj 5,10 [*njezina*]; Gal 4,30 [*njezina*]; Jak 1,11 [*njezina*])
- D jd. *njezinomu* (Otk 14,11⁶⁰⁸); *njezinu* (Otk 17,5 [*njezinu*])

naš

- D jd. *našemu* (Dj 7,2 [*našemu*]; Rim 8,16 [*našemu*]; Fil 4,20 [*našemu*])
- L jd. *našem* (Iv 19,7 [*našemu*]; Dj 28,31 [*našemu*]; 2 Kor 1,7 [*našemu*])

vaš

- D jd. *vašemu* (Iv 20,17 [*vašemu*]; Ef 4,1 [*vašemu*])
- L jd. *vašem* (Iv 8,17 [*vašemu*]; Rim 6,12 [*vašemu*]; 1 Pt 5,12 [*vašemu*])

njihov

- G jd. *njihovoga* (Mt 8,34 [*njihovoga*]; Dj 16,19 [*njihovoga*]; Rim 11,30 [*njihovoga*])
njihova (Lk 1,51 [*njihova*]; Lk 8,12 [*njihovoga*]; Heb 2,10 [*njihova*]; Otk 11,6 [*njihova*])
- D jd. *njihovomu* (Mk 6,6 [*njihovome*]; Lk 1,16 [*njihovome*])
njihovu (1 Kor 3,19 [*njihovu*]; 2 Kor 8,3 [*njihovu*]; Fil 3,19 [*njihovu*])
- L jd. *njihovom* (Iv 15,25 [*njihovom*]; 1 Kor 1,2 [*njihovome*]; 2 Kor 3,15 [*njihovom*])

svoj

- G jd. *svojega* (Lk 6,40 [*svojega*]; Gal 4,4 [*svojega*]; Jd 6 [*svojega*])
svoga (Mt 18,33 [*svoga*]; Rim 8,32 [*svoga*]; Ps 17,14 [*svoga*])

⁶⁰⁸ Budući da se *njezin* u ovom primjeru odnosi na riječ *kip* (grč. εἰκών), koju je Karadžić preveo s *ikona*, to i pridjev mijenja rod: *ikoni njezinoj*.

D jd. *svojemu* (Iv 20,17 [*svojemu*]; 1 Kor 1,4 [*svojemu*]; Heb 10,30 [*svojemu*])
svomu (Mt 5,45 [*svome*]; 1 Kor 6,18 [*svome*])

L jd. *svojem* (Mk 14,28 [*svojemu*]; Dj 25,19 [*svojemu*]; Kol 1,24 [*svojemu*])
svom (Mt 24,48 [*svome*]; 2 Pt 1,20 [*svome*])
svome (Dj 28,30 [*svome*])

ovaj

G jd. *ovoga* (Mk 4,19 [*ovoga*]; Dj 22,28 [*ovoga*]; Ef 2,2 [*ovoga*])

D jd. *ovomu* (Mt 12,45 [*ovome*]; 1 Kor 14,21 [*ovome*]; Otk 22,18 [*ovome*])

L jd. *ovom* (Lk 23,4 [*ovom*]; 2 Kor 1,15 [*ovom*]; 1 Iv 4,6 [*ovom*])

taj

G jd. *toga* (Iv 11,53 [*toga*]; Dj 25,22 [*toga*]; Heb 8,1 [*toga*])

D jd. *tomu* (Lk 2,18 [*tome*]; Otk 1,6 [*tome*]; Ps 16,7 [*tomu*])

L jd. *tom* (Mt 24,36 [*tome*]; Rim 12,17 [*tom*]; Ps 64,9 [*tome*])

onaj

G jd. *onoga* (Mk 7,3 [*onoga*]; Dj 19,4 [*onoga*]; Kol 1,6 [*onoga*])

D jd. *onomu* (Lk 14,15 [*onome*]; 2 Kor 3,13 [*onome*]; Jak 2,13 [*onome*])

L jd. *onom* (Iv 11,30 [*onom*]; 1 Kor 7,24 [*onome*]; Fil 3,16 [*onome*])

koji

G jd. *kojega* (Iv 7,25 [*kojega*]; Flm 11 [*kojega*]; 3 Iv 1 [*kojega*])

D jd. *kojemu* (Lk 7,43 [*kome*]; Rim 4,6 [*kome*]; Gal 2,20 [*kojemu*]; Ps 146,5
[*kojemu*])

L jd. *kojem* (Mk 2,4 [*kome*]; Lk 19,44 [*kojemu*]; Dj 17,23 [*kome*]; 1 Kor 15,1
[*kome*]; Fil 2,15 [*kojemu*]; 1 Pt 3,20 [*kome*])

tko

G jd. *koga* (Mt 26,48 [*koga*]; 1 Kor 4,6 [*koga*]; Tit 3,2 [*koga*])

D jd. *komu* (Iv 12,38 [*kome*]; Dj 13,25 [*kome*]; 2 Tim 1,12 [*kome*])

L jd. *kom* (Lk 4,33 [*kome*]; 2 Kor 8,20 [*kome*]; Ps 33,14 [*kom*])

Iz navedenih je paradigmi moguće izvući više zaključaka. Osim u Lk 8,12, gdje Šulek mijenja Karadžićev oblik *njihovoga* u *njihova*, oblici zamjenica u G jd. u Šuleka su i u Karadžića jednaki. Tu je tvrdnju potrebno proširiti: nastavak pridjevima i zamjenicama (osim, dakle, posvojnima) muškoga i srednjega roda u G jd. uvijek je *-oga (-ega)*.⁶⁰⁹ To vrijedi i u slučaju nizanja pridjeva (namjerno navodimo više primjera): *jedinoga svojega miloga sina* (Mk 12,6); *u jednoga bogatoga čovjeka* (Lk 12,16); *litru pravoga narodova dragocjenoga mira* (Iv 12,3); *jedinoga istinoga Boga* (Iv 17,3); *ovoga pokvarenoga roda* (Dj 2,40); *za koga drugoga* (Dj 8,34); *onoga istoga zanata* (Dj 18,3); *do samoga ovoga dana* (Dj 23,1; 2 Kor 3,14); *ni jednoga čistoga* (Rim 3,12); *do samoga današnjega dana* (Rim 11,8); *jednoga novoga čovjeka* (Ef 2,15);⁶¹⁰ *Pozdravite svakoga svetoga* (Fil 4,21);⁶¹¹ *sina svojega jednorodnoga* (1 Iv 4,9); *Gospoda našega slavnoga* (Jak 2,1); *svega vasionoga svieta* (Otk 16,14); *ljutoga gnjeva svojega* (Otk 16,19); *svakoga mirisnoga drveta* (Otk 18,12); *svetoga svojega* (Ps 4,3); *od neprijatelja mogega silnoga* (Ps 18,17); *od svakoga zloga puta* (Ps 119,101) (svi su primjeri Šulekovi). Danas, naime, jezični savjetnici gotovo redovito navode da je odlika dobroga jezičnoga stila pisati prvi pridjev u nizu s naveskom *-a*, a ostale pridjeve bez njega.⁶¹² No toga pravila ni u Šuleka (ni u i Vebera, kao njegova gramatičkoga uzora, ali ni u jednoj drugoj hrvatskoj gramatici do Maretićeve, koje nisu poznavale pojam naveska [Tafra 2006]) nema. Ako se bolje pogleda, vidjet će se, da je ono što se danas propisuje kao poželjnina, dobar stil, upravo obilježje Karadžićeva jezika:⁶¹³ *jedinoga svojega milog sina* (Mk 12,6); *u jednoga bogatog čovjeka* (Lk 12,16); *onoga istog zanata* (Dj 18,3); *do samoga ovog dana* (Dj 23,1; 2 Kor 3,14); *ni jednoga ciglog* (Rim 3,12); *jednoga novog čovjeka* (Ef 2,15); *svakoga svetog* (Fil 4,21); *svakoga mirisnog drveta* (Otk 18,12). Pogrešno bi bilo reći da je takvo pisanje u Karadžića pravilo, jer u drugim primjerima, koji nisu citirani (naprimjer Iv 12,3; Rim 11,8; Jak 2,1), svi pridjevi niza završavaju na *-oga* (dakle, kao u Šuleka).⁶¹⁴

⁶⁰⁹ Dalje u tekstu neće se provoditi podvostručavanje nastavka; dovoljno je reći da se, kad se god susretne nastavak *-og(a)*, naravski predmnijeva i varijanta *-eg(a)*.

⁶¹⁰ Riječ je zapravo o akuzativu i o akuzativno-genitivnom sinkretizmu.

⁶¹¹ Vidi prethodnu bilješku.

⁶¹² Jednako vrijedi za D jd. (*-omu/-om*) i za L jd. (*-ome/-om*).

⁶¹³ Tako oni koji time žele najvećma braniti čistoću hrvatskoga jezika, zapravo, imajući uzor u Karadžiću, pile granu na kojoj sjede.

⁶¹⁴ Karadžićevo se kraćenje nastavaka vjerojatno ima zahvatiti njegovu upiranju o narodni jezik, a taj (u krajevima koje je Karadžić uzeo kao uzor svojoj jezičnoj koncepciji) nije poznao nastavak *-oga* pa ga Karadžić nije mogao ni čuti; stoga se opredijelio za nastavak *-og*. No odakle onda prvi u nizu pridjeva (ili kadgdje cio niz) s nastavkom *-oga*? Tu bi se mogao pretpostaviti utjecaj hrvatskih pisaca koji su – uostalom, kao

Genitivni nastavak *-oga* Šulek ipak nije uspio dosljedno upotrebljavati: ostaju Karadžićevi oblici *do samoga ovog dana* (Dj 26,22), *činite jedan drugoga većeg od sebe* (Fil 2,3), *sujetnoga svojeg življenja* (1 Pt 1,18). Ili, ako nije riječ o nizanju, Karadžićev genitivni nastavak *-og* Šulek preuzima u: Mt 4,18 (*mora Galilejskog*); Mt 9,34 (*kneza djavolskog*); Mt 26,74 (*tog čovjeka*); Iv 6,23 (onog *mjesta*); Dj 18,3 (*ćilimarskog zanata*); Rim 5,12 (*jednog čovjeka*); 1 Kor 7,3 (*drugog muža*); 2 Kor 12,3 (*takovog čovjeka*); Ps 76,5 (*junačkog srca*). Ti su primjeri, međutim, izolirani i – uz (izglednu) pretpostavku da su nastali zbog nepažnje i brzine rada – opravdani. Jer toj tezi u korist govori činjenica da se *u svim drugim* slučajevima pojavljuje nastavak *-oga*.

Paradigme pridjeva i zamjenica koje smo donijeli, nadalje, pokazuju da je veće razilaženje Šuleka i Karadžića u oblicima D jd. Dativni je nastavak u Šuleka (a to će reći u Vebera, u zagrebačke filološke škole, i u drugih hrvatskih gramatičara) uvijek *-omu (-emu)*.⁶¹⁵ Iznimke (a to znači preuzeti Karadžićevi oblici) rijetke su: *čovjeku onome* (Mt 12,45), *bogatome* (Mt 19,23.24),⁶¹⁶ *nikome* (Mk 2,26), *duhu nečistome* (Mk 9,25), *ovome* (Dj 7,40), *svakome* (1 Kor 7,17). Nastavkom *-omu* ujednačeni su Karadžićevi dativni nastavci – redoviti *-ome*, koji upotrebljava u svim kraćim oblicima posvojnih zamjenica i povratno-posvojne zamjenice, u dužem obliku 3. l. jd. spomenutih zamjenica te u drugim zamjenicama i pridjevima (*svakomu // svakome* [Ef 4,7]; *prevažnomu // prevažnome* [Fil 3,8]; *jedinomu premudromu // jedinome premudrome* [Jd 25]; *stranomu // stranome* [Ps 81,9]) i nešto rjeđi *-om* (*svakomu // svakom* [Mt 6,34]; *rodjenomu // rođenom* [Iv 9,32]; *otačkomu // otačkom* [Dj 22,3]; *malomu i velikomu // malom i velikom* [Dj 26,22]; *kakvomu // kakvom* [1 Kor 15,8]; *novomu // novom* [2 Kor 3,6]; *trubnomu // trubnom* [Heb 12,19]; *poznomu // poznom* [Ps 78,4]; *crvenomu // crvenom* [Ps 106,9]). Primjeri s nizanjem pridjeva u D jd. nešto su rjeđi. U Rim 16,27 Šulek zaredom upotrebljava dva dativa: *jednomu premudromu Bogu*, koji u Karadžića ima oblik *jednome premudrome Bogu* (i nalazi se kao Rim 14,26). Drugi su

i filolozi – bilježili samo nastavak *-oga*, što se Karadžiću moglo učiniti prikladnim za dizanje jezika na biraniju razinu (osobito u tekstu kao što je Sveto pismo), premda je znao da taj nastavak nema uporište u govoru. (On se ne čuje ni u današnjem razgovornom hrvatskom jeziku, jer je dug, a jezik teži ekonomičnosti, pa stoga kraćenju; k tomu, u govoru djeluje usiljeno.) Ostaju nam još neujednačeni primjeri, koji pokazuju Karadžićevu razapetost između uzorâ – dobrim dijelom iz hrvatskoga govornoga područja – i prakse (a u jednu ruku i fonetskih mogućnosti govornikâ), pa je formula *-oga, -og* mogla biti svojevrsan kompromis koji je jamčio vjernost narodnomu govoru, a istodobno ga zvukovno, oblikotvorno i stilski oplemenio, nastojeći ga razlikovati od čistoga narodnoga govora. Naravno, sve je to tek nedokazana pretpostavka.

⁶¹⁵ Vidi bilješku 615.

⁶¹⁶ Koji bi se možda mogao opravdati morfonostilistički, to jest potrebom za blagozvučnošću. Riječ je, naime, o poimeničenom pridjevu za kojim slijedi glagol *ući*, pa da ne dođe do šuma "bogatomu-ući", Šulek je ostavio Karadžićev navezak *-e*. No možda je ipak riječ o korektorskoj pogreški, to jest u propustu Šulekovu u pripremi teksta.

primjeri nizanja pridjeva Heb 9,14 (*Bogu živomu i istinomu // Bogu živome i istinome*), 1 Pt 2,9 (*k čudnomu svjetlu svomu // k čudnome vidjelu svome*⁶¹⁷) i Ps 147,20 (*ni jednome drugom narodu // ni jednomu drugomu narodu*).

Daleko najšarolikiji padež u Karadžića, L jd. – za koji on donosi čak tri varijante: *-omu, -ome i -om (-emu, -em)*⁶¹⁸ – Šulek ujednačava jedinstvenim lokativnim nastavkom *-om (-em)*. Pritom se može uspostaviti i sljedeća tipologija:

a) *-ome* → *-om*:

na mjestu svetom // na mjestu svetome (Mt 24,15); *u tjelesnom obliku // u tjelesnome obliku* (Lk 3,22); *po prvom življenju // po prvome življenju* (Ef 4,22)

a₁) *-emu* → *-em*:

u svojem naraštaju // u svojem naraštaju (Lk 16,8); *u zakonu Božjem po nutrjem čovjeku // u zakonu Božijemu po unutrašnjemu čovjeku* (Rim 7,22); *na svačem // na svačemu* (1 Sol 5,18)

b) *-om* → *-om*:

o svakom prazniku // o svakom prazniku (Lk 23,17); *po vasionom svietu // po vasionom svijetu* (Dj 11,28); *u jednom duhu // u jednom duhu* (Ef 2,18)

b₁) *-em* → *-em*:

u tuđem // u tugjem (Lk 16,12); *u čijem duhu // u čijem duhu* (Ps 32,2); *u domu mojem // u domu mojem* (Ps 101,7).

Primjera s nizanjem zamjenica i pridjeva u L jd. ima više no za D jd. Općenito se može reći da je Šulek u L jd. vjeran pravilu nizanja s nastavcima *-om, -om*: *u rodu ovom preljubotvornom i grješnom // u rodu ovom preljubotvornome i grešnome* (Mk 8,38); *na svakom mjestu, i njihovom i našem // na svakome mjestu, i njihovome i našem* (1 Kor 1,2); *po tom istom Duhu // po tome istom Duhu* (1 Kor 12,9). Na jednom mjestu (Dj 20,29), osim odbacivanja Karadžićeva lokativnoga *-e* Šulek zamjenjuje kraći oblik posvojne zamjenice dužim: *po odlasku mojem // po odlasku mome*.

⁶¹⁷ Iako su pridjevi rastavljeni imenicom *svjetlo* (obilježeni red riječi). Tako je i u Karadžića (*vidjelu*).

⁶¹⁸ Vidi bilješku 615.

Suprotnih je primjera malo. U Mt 5,39 Šulek preuzima Karadžićev lokativni nastavak *-ome* (po desnome tvom obrazu // po desnome tvom obrazu), a u Mt 18,19 nastavak *-omu* (u čemu mu drago // u čemu mu drago⁶¹⁹). No to su izolirani slučajevi.

Zahvatima u G jd. i D jd. odnosne zamjenice *koji* Šulek je pripomogao da se ona morfološki jasnije razlikuje od upitne zamjenice *tko*. Poteškoće, naime, na izraznoj razini stvaraju kraći oblici odnosne zamjenice (G jd. *koga*, D jd. *komu*), koji su po grafijskom obliku (ali ne i po naglascima! [Brabec, Hraste, Živković 1965: 99; Tafra 2011]) jednaki G jd. i D jd. upitne zamjenice *tko*. Pogleda li se Karadžićev tekst, može se lako pratiti nedostatno semantičko razlikovanje, koje se očituje u morfološkom preklapanju. Obje zamjenice (kraći oblik odnosne i upitna) u D jd. u Karadžića glase *kome*. Šulek na pojedinim mjestima ispravlja kraći oblik *kome* u duži *kojemu* (obratimo pozornost na pravilan dativni nastavak *-omu!*): tako naprimjer Lk 7,43 (*mislim onaj, kojemu najviše pokloni // mislim onaj kome najviše pokloni*), Iv 10,12 (*A najamnik, [...] kojemu nijesu ovce svoje // A najamnik, [...] kome nijesu ovce svoje*), Rim 4,6 (*blago čovjeku, kojemu Bog prima pravdu bez djelah zakona // blago čovjeku kome Bog prima pravdu bez djêlâ zakona*). Posebno treba promotriti L jd. u vezi s kojim se otkriva dvoje: u Karadžića on je jednak D jd. (*kome*) (Veber kraći oblik odnosne zamjenice, *komu*, dopušta samo u D jd., ali ne i u L jd.; L jd. *kom* ostaje pridržan upitnoj zamjenici), i on ga naizmjenice upotrebljava s (nešto rjeđim) oblikom *kojemu* (naprimjer Lk 19,44; Fil 2,15) – ali bez jasnih kriterija kada dolazi koji oblik. Stoga je L jd. zapravo lakmus koji otkriva Karadžićevo nedovoljnu upućenost u povijesnu gramatiku. Za razliku od njega, Šulekova se gramatička naobraženost dobro vidi upravo u zamjeni *kome* sa *kojem* u L jd.: *odar na kojem uzeti ležaše // odar na kome uzeti ležaše* (Mk 2,4); *oltar na kojem bješe napisano // oltar na kome bješe napisano* (Dj 17,23); *evangjelje [...] u kojem i stojite // evangjelje [...] u kome i stojite* (1 Kor 15,1). Zanimljivo, na temelju poredbene raščlambe nisu nađeni primjeri u kojima bi Šulek zahvaćao u G jd., zamjenjujući *koga* s *kojega*. S obzirom na rečeno i raščlanjeno zaključno se, dakle, može potvrditi da Šulek (i) u Novom zavjetu slijedi višestoljetnu hrvatskojezičnu normu pisanja padežnih nastavaka u GDL jd. u pridjevno-zamjeničnoj sklonidbi: *-oga, -omu, -om*.

O sklonidbi se 3. l. jd. i mn. posvojnih zamjenica može reći da se one, prema Veberu, (a tako je bilo i do Vebera⁶²⁰), trebaju (pravilno) sklanjati po imeničnoj sklonidbi (Veber

⁶¹⁹ Na tom bi se mjestu, zbog potrebe za blagoglasjem, možda moglo govoriti o fonostilemu.

⁶²⁰ Svi od Della Belle (1728) nadalje (Kašić je još bio neprecizan), a Babukić čak i strogo, propisuju imeničnu sklonidbu za posvojne zamjenice.

1876c: 42). U Šuleka takva sklonidba preteže (pa, primjerice, u Lk 8,12 mijenja Karadžićev oblik *njihovoga* u *njihova*, a u Lk 1,33 umjesto Karadžićeva oblika *njegovom* donosi *njegovu*). No mogu se naći i primjeri pridjevne sklonidbe: Rim 1,5 (*njegovoga* // *njegovoga*), Mt 8,34 (*njihovoga* // *njihovoga*), Mk 6,6 (*njihovomu* // *njihovome*). Treba paziti da se ta nepravilna sklonidba ne objasni isključivo prepisivanjem (kao u maločas spomenutom Mk 6,6 gdje Šulek mijenja samo navezak za D jd.: *njihovomu* // *njihovome* – mada je to vjerojatno primjer jednostavnoga nekritičkoga preuzimanja koje se nastoji prilagoditi gramatici zagrebačke filološke škole), jer ima i primjera gdje Šulek Karadžićeve oblike, a to su zapravo oblici imenične sklonidbe, mijenja prema pridjevnoj sklonidbi, naprimjer Iv 5,35: *njegovomu* // *njegovu*; Heb 3,5: *njegovom* // *njegovu*).

Odlika je zagrebačke filološke škole i propisivanje dvojnine.⁶²¹ Ona se, primjećuje Veber, u novijem hrvatskom jeziku sve više gubi te se čak i u govoru miješa s množinom, a imaju je u svim padežima samo pojedine riječi (Veber 1876c: 29). To su one koje po naravi označuju da je onoga što imenuju dvoje: oči, uši itd. Tako se u Šulekovu novozavjetnom tekstu susreću sljedeći dvojinjski oblici (za GL i DI): *očijuh* (Mt 9,29; Dj 1,9; Otk 4,8), *očima* (Mt 13,14; Dj 9,8; Rim 3,18); *ušijuh* (Lk 4,21; Dj 7,51; Ps 18,6), *ušima* (Mt 13,16; Dj 28,26; Ps 44,1); *rukuh* (Lk 1,71; Iv 10,39; 1 Tim 5,22), *rukama* (Mk 6,2; Dj 19,11; 1 Kor 4,12); *noguh* (Lk 7,45; Iv 13,8; Ps 132,7), *nogama* (Mt 22,44; 1 Kor 12,21; Otk 1,17); *ustijuh* (2 Kor 13,1), *ustima* (Iv 19,29; Rim 10,9; Ps 66,17); osim njih, oblici samo za DI: *usnama* (1 Kor 14,21); *krilima* (Ps 91,4); *vjedjama* (Ps 132,4).

Dvojinjski su oblici imenica otvorili mjesto i dvojinjskim oblicima pridjeva i zamjenica; ovdje navodimo neke primjere tih sintagmatskih sveza (u uglatim se zagradaama nalaze Karadžićevi oblici):

ruke:

neumivenima rukama (Mk 7,5 [*neumivenijem rukama*]); *rukama njegovima* (Mk 6,2 [*rukama njegovijem*]); *rukama apostolskima* (Dj 5,12 [*rukama apostolskima*]); *rukama svojima* (Dj 15,23 [*rukama svojima*]); *rukama čovječjima* (Dj 19,26 [*rukama čovječjim*]); *svojima rukama* (Dj 27,19 [*svojima rukama*]; 1 Kor 4,12 [*svojijem rukama*]; 1 Sol 4,11 [*svojijem rukama*]); *mudrima rukama* (Ps 78,72 [*mudrijem rukama*])

⁶²¹ Razloge za uvođenje te arhaične morfološke kategorije iznosi Tafra 1993: 87–88.

noge:

nogama njegovima (Dj 5,10 [*nogama njegovijem*]; Otk 1,17 [*nogama njegovima*]; Otk 19,10 [*nogama njegovima*])

usta:

ustima svojima (Mt 15,8 [*ustima svojijem*]; Rim 10,9 [*ustima svojima*]; Ps 66,17 [*ustima svojim*]); *ustima njegovim* (Iv 19,29 [*ustima njegovijem*]); *ustima Davidovima* (Dj 1,16 [*ustima Davidovijem*]); *jednima ustima* (Rim 15,6 [*jednijem ustima*]); *ustima mojima* (Ps 119,103 [*ustima mojima*])

oči:

otvorenima očima svojima (Dj 9,8 [*otvorenijem očima svojijem*]); *očima svojima* (Dj 28,27 [*očima svojijem*]; 1 Iv 1,1 [*očima svojima*]; Ps 91,8 [*očima svojima*]); *očima njihovima* (Rim 3,18 [*očima njihovima*]); *očima njegovima* (Ps 18,24 [*očima njegovima*]; Ps 36,1 [*očima njegovijem*]; Ps 72,14 [*očima njegovima*]); *očima mojima* (Ps 26,3 [*očima mojima*]; Ps 101,7 [*očima mojima*]); *očima našima* (Ps 79,10 [*očima našim*]); *očima tvojima* (Ps 90,4 [*očima tvojima*])

uši:

svojima ušima (Ps 44,1 [*svojim ušima*])

usne:

drugimi jezici i drugima usnama (1 Kor 14,21 [*drugijem jezicima i drugijem usnama*]); *usnama lažljivima* (Ps 12,2 [*usnama lažljivijem*])

krila:

krilima njegovima (Ps 91,4 [*krilima njegovijem*])

vjedje:

vjedjama svojima (Ps 132,4 [*vjegjama svojima*]).

Pogledaju li se Karadžićeve sintagme, vidjet će se da su nastavci atributâ neujednačeni, trovrstni: *-ijem*, *-ima* i *-im* – već u skladu s njegovom novoštokavskom normom, dok su u Šuleka oni dvojinjski.

Gledajući na kontekst u kojem se dvojina upotrebljava, čini se važnim upozoriti na razlikovanje gramatičke i semantičke dvojine. Redovito je tako da se gramatička i semantička dvojina (i uopće, gramatički i semantički broj) poklapaju. Postoje slučajevi, a njih dvojina – bivajući u sredini između jednoga i mnoštva – posebno ističe, u kojima dolazi do razilaženja semantičkoga broja od gramatičkoga broja. Ona je prijeko potrebna jer su dva objekta koja se broje, ali se ti objekti javljaju u skupini, dakle, u semantičkoj (kontekstualnoj) množini: naprimjer *da očima gledaju i nevide* (Mk 4,12); *ušima svojima slušasmo* (Ps 44,1); *Nedajte svetinje psom niti mećite bisera svojega pred svinje, da ga nepogaze nogama svojima, i vrativši se neraztrgnu vas* (Mt 7,6). Obrnuto je u slučajevima u kojima objekt, koji se broji, nije unaprijed dvojiniski određen, ali je njegova upotreba dvojiniska – to jest, omeđena riječju koja redovito dolazi u dvojini, naprimjer *Okovima stegoše noge njegove* (Ps 105,18).

Tu su, naposljetku, i neka *pluralia tantum*, ali i riječi morfološki preuzete od Karadžića i neispravljene prema gramatičkoj normi zagrebačke filološke škole, istopisna dvojiniskim oblicima DI: *vratima // vratima* (Mk 2,2; Lk 7,12; Dj 12,10), *zubima // zubima* (Dj 7,54), *prsima // prsima* (Otk 1,13), *ljudima // ljudima* (Mt 6,1), *vratima gradskim // vratima gradskijem* (Lk 7,12), *ročćićima // roščićima* (Lk 15,16), *činima // činima* (Dj 8,11), *djelima // djelima* (Tit 1,16).

3.4.2. Imenice

Pojedine se imenice na više mjesta razlikuju po rodu. Tako je *piće* za Šuleka redovito srednjega roda (Lk 1,15; Iv 6,55; 1 Kor 10,4). Od toga, međutim, odstupa u Ps 104,27 (*Sve tebe čeka, da im daješ piću na vrijeme*) i Ps 147,9 (*Daje stoci piću njezinu*); ondje *piće* (p)ostaje *pića*, dakle imenica ženskoga roda, kako ju i inače donosi Karadžić⁶²². Problem je, međutim, samo naoko morfološki: u Ps 104,27 i u Ps 147,9 Vulgata donosi riječ *esca* kojom se, među ostalim, označuje hrana (i piće) pripravljeno za životinje, dočim, primjerice, u Iv 6,55 i 1 Kor 10,4 susrećemo riječ *potus*, koja se ne upotrebljava o životinjama (problem je stoga leksički). Muški rod imenice *porez* (Mt 17,25; 22,17; Mk 12,14) u Rim 13,7 (*Podajte dakle svakomu šta ste dužni: komu dakle porezu, porezu*);⁶²³ 2 Kor 9,1.12–13 (*Jer za takovu porezu, koja se kupi svetim, netreba pisati vam; [...] Jer služba ove poreze neizpunjuje samo*

⁶²² U psalmima, dotično, Daničić.

⁶²³ Samo redak prije toga (Rim 13,6) *porez* je, normalno, muškoga roda.

nedostatak svetih [...] *Ogledom poreze ove hvaleć Boga*) ženskoga je roda: *poreza*. Imenica srednjega roda *vijeće* (*vieće*) (Dj 5,41; Dj 6,12.15; Ps 111,1) gdje je i ženskoga roda, kao u Karadžića (Mt 12,14 [*A farizeji izišavši načiniše vieću o njem*]; Dj 23,12 [*A kad bi dan, učiniše neki od Židovah vieću*]). Od Daničića Šulek je na nekoliko mjesta, u psalmima (Ps 36,6; 42,7; 71,20; 77,16; 78,15; 88,6; 104,6; 106,9; 148,7), prihvatio i lik *bezdana*, u ženskom rodu, iako ju redovito (Lk 8,31; Rim 10,7; Ps 135,6) donosi u muškom rodu: *bezdan*.⁶²⁴ Imenice *nada* (Dj 2,26; 16,19; 27,20) i *sjena* (Mt 4,16; Ps 23,4) za Šuleka su uvijek ženskoga roda, razlikujući se tako od Karadžića,⁶²⁵ u kojega su muškoga roda (*nad* i *sjen*).

Veber je uočio da postoje riječi koje pokazuju dvorodovnost; jedna je od njih i *večer*, koja se češće javlja u muškom rodu (Veber 1876c: 27). U Šulekovu tekstu vidimo da se držao Veberove napomene (iako će prije biti da ih je tek preuzeo iz predloška), tako da imamo: *po večeru* (Mt 28,1), *do večera* (Ps 104,23), *večerom* (Ps 30,5; Ps 55,17; Ps 65,8).

Nadalje, u tekstu ima imenica kojima se množina onoga na što referiraju različito izriče. Tako je s imenicom *zvijer*, za koju se, ako se hoće istaknuti više jedinki, upotrebljava množinski oblik muškoga roda (*zvjerovi* // *zvjerovi* [1 Kor 15,32]), ali i zbirne imenice *singularia tantum* ženskoga roda (*zvjerad* // *zvijeri* [Ps 74,9]) i srednjega roda (*zvierje* // *zvijerje* [Ps 50,10; Ps 104,20]), odnosno *zvjerinje* // *zvjerinje* [Mk 1,13; Dj 10,12; Jak 3,7]).⁶²⁶ U odnosu na Karadžićev množinski oblik *sjemena* Šulek upotrebljava uobičajeniju zbirnu imenicu srednjega roda jednine: *sjemenje* (Gal 3,16). Od Karadžića je preuzo i imenicu *bubine*, uvećanicu u množinskom obliku od *buba* (Dj 10,12; Jak 3,7; Ps 78,45). Riječ *momčad* (1 Tim 5,1), u današnjem značenju 'mladići', također mijenja broj: za Šuleka je ona *singularia tantum* (I jd. *momčadi*), naspram Karadžićevu množinskomu obliku (*momčadma*). Neobična je, u obojice, zbirna imenica od *truplo*: *truplje* (Ps 79,2).

Zamjena množine jedninom vidljiva je u Ps 18,14; na tom je mjestu broj imenice *munja* ovisan o semantici prethodne riječi – *sila*. Karadžić ju, naime, shvaća kao 'množinu, velik broj', pa imamo: [Bog] *Pusti* [...] *silu munja, i rasu ih*, dok je za Šuleka njezino značenje 'silina', zato odatle: [Bog] *Pusti* [...] *silu munje, i razsu ih*.⁶²⁷ No moguće je i da Šulek *munji*, kao prirodnoj pojavi, ne pridijeva množinu (iako protiv tomu govore, naprimjer, Otk 4,5; Ps 77,18; 97,4), pa ih doista shvaća kao množinu (prikrivena množina), jer hebrejski izvornik

⁶²⁴ Ta riječ, u mimogređu, može biti i pridjev.

⁶²⁵ U psalmima, dotično, od Daničića.

⁶²⁶ Rodno i brojno određenje odnosi se na Šulekove primjere.

⁶²⁷ Ako prirodne pojave, kao što su *kiša*, *snijeg* i sl. ne mogu – osim stilistički – imati množine, *munja* i *grom* od toga su pravila izuzeti.

izričito spominje množinu (בְּרִיקִים). Treća mogućnost, da je zamjena Karadžićeva (i hebrejske) množine jedninom jednostavno propust, također nije nevjerovatna.

Obrnuto, Karadžićeva množina *milosti* postaje u Šuleka – uz primjerenu leksičku zamjenu – jedninom: *milosrdje* (*čekajući milosrdje* // *čekajući milosti* [Jd 21]).

Riječ *jasle* Šulek poznaje kao *jasli* (*pluralia tantum* ž. r., i u tom se ne razlikuje od Karadžićeva predloška): *metnu ga u jasli* (Lk 2,7). Veber taj oblik dopušta (Veber 1876c: 38), ali spominje i dubletu *jasla*, kojoj vjerojatno daje prednost jer upravo nju uzima i za određivanje roda – za Vebera je ona *plurale tantum* s. r. (Veber 1876c: 39) – i kao polazište za sklonidbu (Veber 1876c: 38). Ta se riječ, kako navodi Veber, doista sklanja po sklonidbi *a*, no nastavak se *-a* u NAV mn. zamjenjuje nastavkom *-i*. Imenica *gusle*, koja također pripada imenicama *pluralia tantum*, sklanja se po sklonidbi *e* i tu se vidi zamjena Karadžićeva oblika I mn.: *guslami* // *guslama* (Ps 33,2).

Imenicu *uho* moguće je promotriti u leksičko-morfološkom kontekstu. U svojem osnovnom značenju ('organ sluha') ona, navodi Veber, nema množinu, nego dvojину (po deklinaciji *i* – NAV dv.: *uši*; GL dv.: *ušijuh*; DI dv.: *ušima*). Kada je, naprotiv, značenje preneseno, tada riječ ima pravilnu množinu: *uha* itd. (Veber 1876c: 33). Oblik *uha* se, osim toga, dopušta uz broj dvojine (dva, tri, četiri) koji se neposredno vezuje uz riječ, naprimjer *dva uha*. U Šuleka je nejednina simptomatična. Osim u Otk 3,13, gdje ima oblik *uha* (koji označuje organ sluha i kojemu ne prethodi broj dvojine), dakle, množinu, na svim drugim mjestima upotrebljava dvojinke oblike (s nominativom *uši*), čak i kad je preneseno značenje jasno opazivo (*iglene uši* [Mt 19,24 par.]). U Otk 2,11 (također i u Otk 2,17, s varijantama u Otk 2,7; Otk 2,29; Otk 3,6; Otk 3,22; Otk 13,9), parafrazi čuvenoga i često citiranoga biblizma, Šulek (bilo pod utjecajem grčke [οὖς] bilo pod utjecajem latinske jednine [*aurem*]) zamjenjuje Karadžićevu množinu ne dvojinom, nego jedninom: *Tko ima uho da čuje, neka čuje*.⁶²⁸

Nekoliko je imenica s množinskim osobitostima. Imenica *otac* ima kratke i duge množinske oblike: *otci* (Iv 4,20; Dj 7,11; 2 Pt 3,4) i puno čestotniji nepalatizirani oblik *otcevi* (Lk 6,23; Iv 6,31; Ef 6,4). Imenicu *grieh* Šulek upotrebljava u kraćem množinskom obliku: *griesi* (Rim 5,16; Ef 2,5), odstupajući od predloška (u Karadžića i Daničića množinski su

⁶²⁸ U Otk 3,13, dakle u istom kontekstu, nalazi se i množina, iako i grčki i latinski tekst ponovno donose jedninu: *Tko ima uha, neka čuje šta govori Duh crkvam*.

oblici redovito dugi: *griehovi*⁶²⁹) tek u Ps 25,7, gdje je iz G jd. (*griehovah*) vidljivo da je množinski oblik dug.

Današnja morfološka razlika u kosim padežima imenice *drvo* zapravo je leksičke naravi (G jd. *drveta* 'živoga stabla' i *drva* 'gradiva'), dok su u Šuleka, koji ih preuzima od Karadžića, to zapravo dublete (usporedi N mn. *drva* [Mk 8,24; 1 Kor 3,12] i N mn. *drveta* [Jd 12; Ps 96,12], te simptomatičan G jd. *drveta* [Dj 13,29; Otk 18,12] u značenju [neživa] gradiva).

Nakraju, u odjeljku 3.3.3. već je spomenuta imenica *dan*, koja u pojedinim padežima varira od jednoga do čak četiri oblika (Veber 1876c: 34). Na temelju novozavjetnoga teksta vidljivo je da Šulek – ne razilazeći se od Karadžića – upotrebljava ove oblike (više oblika u jednom padežu poredano je po čestotnosti, a navodi biblijskih mjesta donose se samo uz rjeđe, stegnute oblike):

N jd. *dan*

G jd. *dana, dnevi* (Dj 10,3), *dne* (1 Kor 16,8)⁶³⁰

D jd. *dana*

A jd. *dan*

L jd. *danu, dne* (Dj 20,16)

N mn. *dani, dni* (Mk 2,20)

G mn. *danah*

D mn. *danom*

A mn. *dane, dne* (Mk 2,20)

L mn. *dani*.

Osobit oblik A mn. ima imenica *uže*: *uža*, što, međutim, odgovara Veberovu pravilu: "Kod nekijh se samostavnikah srednjega spola pred padežnimi nastavci vraćaju izpala slova osnove **n, s, t** u genitivu i ostalih padežih [...] d) *uže* ima oboje: *užeta* i *uža*" (Veber 1876c: 30–31⁶³¹).

⁶²⁹ Premda i Karadžić upotrebljava kraći množinski oblik *grijesi* (1 Iv 2,12; Otk 18,5).

⁶³⁰ U Ps 55,17 lijepo se može vidjeti postanak današnje riječi *podne*: *Večerom, jutrom i u po dne tužim i uzdišem. Podne* (N jd.) zapravo je stegnuta sintagma *po dne* ('pola dana', G jd.).

⁶³¹ Jednako se tvori množina i od imenice *drvo*: *drvèta* i *drva*.

Za razliku od Karadžića, Šulek pokazuje istančaniji osjećaj za upotrebu brojevnih riječi s obzirom na njihov izbor i njihovu sklonidbu, što se jasno vidi po pravilnoj upotrebi brojevnih imenica *dvojica* i *trojica* za osobe muškoga spola. Riječ je o kontekstu to neobičnijem što Karadžić dalje u istoj rečenici istu brojevnu imenicu drugi put ne sklanja, već ostavlja glavne brojeve: *Ako li te neposlušna, uzmi sa sobom još jednoga ili dvojicu da sve rieči ostanu na ustih dvojice ili trojice svjedokah // Ako li te ne poslušna, uzmi sa sobom još jednoga ili dvojicu da sve riječi ostanu na ustima dva ili tri svjedoka* (Mt 18,16). No u parafrazi toga teksta u 2 Kor 13,1 i Šulek ostavlja glavne brojeve *dva* i *tri* nesklonjenima: *u ustijuh dva ili tri svjedoka ostat će svaka rieč*.

Također, Karadžićev zbirni broj *četvoro* (Mk 2,3) Šulek precizira: *četvorica* (*I dodjoše k njemu s uzetim koga nošahu četvorica*).

3.4.3. Pridjevi

Gledom na pridjeve može se ustvrditi da Šulek ne donosi velikih novina u odnosu na Karadžića. Osim nekih fonoloških, tvorbenih i leksičkih razlika, koje su bile ili će biti obrađene zasebno, i imajući na pameti da sklonidba slijedi ilirsku normu, opažamo tek nekoliko razlika koje se tiču određenosti pridjevâ. Šulek, naime, razlikuje kada valja upotrijebiti neodređeni pridjev. Tako Karadžićev određeni pridjev *veliki*, jer mu prethodi količinski prilog, mijenja u *velik* (*I pogledavši vidješe da kamen bješe odvaljen, a bješe vrlo velik // I pogledavši vidješe da kamen bješe odvaljen: jer bijaše vrlo veliki* [Mk 16,4]), a određeni pridjev *pravi*, zbog toga što je riječ o kvalitativnom genitivu, u *prav*: *Štit je meni u Boga, koji čuva one koji su prava srca // Štit je meni u Boga, koji čuva one koji su pravoga srca* (Ps 7,10); *veselite se svi koji ste prava srca // veselite se svi koji ste pravoga srca* (Ps 32,11); *i njega će naći svi prava srca // i njega će naći svi pravoga srca* (Ps 94,15).

Potrebno je spomenuti i slučaj pogrešne upotrebe neodređenoga pridjeva koju je Šulek preuzeo od Karadžića: u sintagmi *jednoga pobožna vojnika* (Dj 10,7) pridjev je, zbog kvantifikatora *jedan*, trebao biti određeni (doduše, Šulek je *jedan* mogao shvatiti kao kvantifikator, pa zato i kao legitimaciju za neodređenost).

3.4.4. Zamjenice

Šulek podjednako upotrebljava kraće, enklitičke, i duže, pune oblike ličnih zamjenica, i tu slijedi Karadžićev predložak. Samo na tri mjesta mijenja duži genitivni i dativni oblik u kraći: *platit će ti javno // platiće tebi javno* (Mt 6,4);⁶³² *u stupu od oblaka govoraše im // u stupu od oblaka govoraše njima* (Ps 99,7);⁶³³ *tko kaza vam // ko kaza vama* (Mt 3,7). Inače, Veber za D i kao duži i kao kraći oblik 1. i 2. l. mn. navodi samo *nam/vam*, pa su Šulekova rijetka odstupanja uočljiva: *nama* (Lk 2,48), *vama* (Mt 21,2; Mk 4,11; Lk 22,15,27; Dj 13,38; 1 Kor 1,10). No *nama* u Lk 2,48 je dvojina (*šta učini nama tako? Evo otac tvoj i ja sa strahom tražasmo te*), a tako i *vama* u Mt 21,2 (*Isus posla dva učenika Govoreć im: idite u selo što je prama vama*), dok su drugi oblici preuzimanje Karadžićeve novoštokavske množine.

Na četiri pak mjesta Šulek zamjenjuje kraći oblik lične zamjenice dužim: *pristupiše k njemu // pristupiše mu* (Mt 5,1); *govorahu na njega // govorahu nanj* (Lk 22,65); *bijahu ušli u njega // bijahu ušli unj* (Lk 8,30); *mentuše ruke na njega // metnuše ruke nanj* (Dj 21,27). U vezi sa zadnja tri primjera, u kojima za A jd. Šulek odlučuje upotrijebiti duži, naglašeni oblik, valja ukazati na razilaženje s Veberom, koji kao nenaglašeni oblik navodi *nj*, i to samo ako "dolazi [...] s predlozi *u nj*, *po nj*; ili običnije: *unj*, *ponj*" (Veber 1876c: 41). Da su spojeni oblici *unj* i *ponj* uobičajeniji, možda je za Šuleka pretjerano ustvrditi, jer se u Novom zavjetu *ponj* ne pojavljuje nijednom, a *unj* samo pet puta (Iv 12,6; Dj 11,6; Kol 1,19; Ps 34,8; Ps 118,24), dok istodobno dužim oblicima tekst obiluje.

U Lk 1,36 opažamo oblik D jd. za 3. l. žr. *njojzi*, jednak Karadžićevu, najvjerojatnije neuočen i neispravljen.

O enklitičkom obliku *je* za A 3. l. ž. r. Veber je napisao: "Njeki pisci upotrebljavaju kod ženskoga spola genitiv singulara mjesto akuzativa singulara: *poznajem je* mjesto *ju*" (Veber 1876c: 41), iz čega zaključujemo da zapravo nije riječ o dubleti, nego o pogrešnoj upotrebi, koja se ne temelji na jezičnoj normi. Šulek uzorno ispravlja Karadžićevo i Daničićevo *je* u *ju*: Mk 6,28; Iv 12,25; Rim 16,2. Opazive su i iznimke (naprimjer Mk 8,35), koje su to neobičnije ondje gdje stoje, jedna do druge, dvije zamjenice, od kojih je jedna ispravljena, a druga neispravljena: *groznica ju trese. I prihvati je za ruku, i pusti je groznica // groznica je trese. I prihvati je za ruku, i pusti je groznica* (Mt 8,14–15); *I pristupivši podiže je*

⁶³² Razlog bi mogao biti stilistički: radi lakšega izgovora i prirodnijega ritma rečenice. No i bez toga očita je razlika u naglasku: u Šuleka na *platiti*, u Karadžića na *tebi*.

⁶³³ I ovdje bi se moglo govoriti o stilemu: Šulek naglašava *govoriti*, a Karadžić *njima*.

uzevši je za ruku i pusti ju groznica odmah // I pristupivši podiže je uzevši je za ruku i pusti je groznica odmah (Mk 1,31); *da ju osveti očistivši je // da je osveti očistivši je* (Ef 5,26).

Enklitički oblik povratno-posvojne zamjenice (*kupite si // kupite sebi* [Mt 25,9]) gotovo je izniman, a prevladava oblik *sebi* (Lk 19,12; Rim 2,5; Heb 10,34).

Jedan primjer Šulekova zamjenjivanja množine jedninom zapravo je prevoditeljsko pitanje. To je psalamski stih: *neka buči i kipi voda njegova, nek se planine tresu od valah njegovih // neka buči i kipi voda njihova, nek se planine tresu od valah njihovijeh* (Ps 46,3). Odabir jednine ili množine vezan je uz prethodni redak, točnije, uz imenicu *more // mora*. Daničić ju (na tragu grčke množine: *θαλασσῶν*) navodi u množini, shvaćajući ju kao skup morâ (razne vrste), a Šulek ju (poput Vulgate, koja upotrebljava jedninu: *maris*) vjerojatno shvaća kao generički pojam, pa ju stavlja u jedninu (iako u Ps 69,34 poznaje i množinu). U hebrejskom izvorniku na tom mjestu stoji množina (*יָמִים*).

Nekoliko je razlika u upotrebi zamjenica. U primjeru *ova // ona* (Mk 6,24) riječ je o Herodijadi, a Šulek ličnu zamjenicu zamjenjuje pokaznom da bi dvjema zamjenicama pokazao dva antecedenta, pri čem se pokaznom zamjenicom nedvosmisleno upućuje na najbliže, zadnje, što nije moguće postići ličnom zamjenicom. Naime, na Herodijadinu kćer u istom retku upućuje zamjenica *ona*: *A ona izišavši reče materi svojoj: šta ću iskati? A ova reče: glavu Ivana krstitelja // A ona izašavši reče materi svojoj: šta ću iskati? A ona reče: glavu Jovana krstitelja*. Šulek je izborom zamjenica pokazao istančaniji osjećaj za opreku po udaljenosti, vremenskoj ili prostornoj, što je vidljivo i u zamjeni pokaznih zamjenica *ovo // ono* u sljedećem primjeru: *Da mu budeš svjedok pred svimi ljudi⁶³⁴ za ono što si vidio i čuo // Da mu budeš svjedok pred svijem ljudima za ovo što si vidio i čuo* (Dj 22,15). Par *ono // ovo* odnosi se, naime, na Savlovo iskustvo uskrsloga Gospodina koje je ipak vremenski nešto odmaknuto od njegova razgovora s Ananijom, pa je zahvat opravdan. U Šulekovu tekstu također se nalazi obilnija upotreba zamjenice *taj, -a, -o* negoli u Karadžića, kojom se odnosnost među rečeničnim agensima nijansiranije ističe u odnosu prema (razgovorno) češćoj dvostrukoj opreci *ovaj, -a, -o / onaj, -a, -o*: *što imam to ti dajem // što imam ovo ti dajem* (Dj 3,6); *dajte i meni tu vlast // dajte i meni ovu vlast* (Dj 8,19); *šta oko nevidje, i uho neču, i u srce čovjeku nedodje, to ugotovi Bog onim, koji ga ljube // što oko ne vidje, i uho neču, i u srce čovjeku ne dogje, ono ugotovi Bog onima, koji ga ljube* (1 Kor 2,9); *istinita je rieč, u tom hoću da utvrđuješ, da se oni, koji vjerovaše Bogu, trude i staraju za dobro djelo // istinita je*

⁶³⁴ U Šulekovu tekstu u I mn. alterniraju oblici *ljudmi* i *ljudi*.

riječ, i u ovome hoću da utvrguješ, da se oni koji vjerovaše Bogu trude i staraju za dobro djelo (Tit 3,8).

Za odnosnu zamjenicu *kakav* (a onda podrazumljeno i *ovakav, takav, onakav, nikakav*) Veber (nazivajući ih pokaznim pridjevima) donosi tri lika: *kakov, kakav* i *kaki*, pri čem se prva dva sklanjaju po imeničnoj, a zadnji po pridjevnoj sklonidbi (Veber 1876c: 44). Iz zahvatâ u Karadžićev tekst, a i po čestotnosti, vidi se da Šulek likovima *kakav, takav, nikakav* daje prednost u odnosu na *kaki, taki, nikaki*: *kakva // kaka* (Heb 7,11); *kakvi [...] takvi // kaki [...] taki* (2 Kor 10,11); *kakvim // kakijem* (Rim 3,27); *kakvom // kakom* (1 Kor 15,35); *takvi // taki* (1 Kor 15,48); *takvoga // takoga* (Ef 5,27); *nikakvim // nikakijem* (2 Sol 2,3); *nikakvom // nikakome* (Ps 119,133). Ostaju neispravljenima: *kake* (1 Kor 9,12); *kako* (Lk 23,8); *kakoj [...] kaku* (Otk 9,4); *ovaka* (2 Kor 7,1); *onaki* (Ps 135,18); *nekaki* (Dj 14,19); *nikaka* (2 Kor 7,5; Heb 9,17). Likovi *kakov, takov, onakov* rjeđi su, i također jednaki Karadžićevu tekstu: *makar kakova* (Mk 3,28); *kakovo [...] kaku* (2 Kor 7,11);⁶³⁵ *takovi* (2 Kor 10,11).

S obzirom na upitne zamjenice treba istaknuti da je jedna od temeljnih nejasnoća pravilna i odijeljena upotreba zamjenica *tko/što* s jedne strane, i zamjenice *koji/koja/koje* s druge strane, a onda i njihova sklonidba. Karadžićevo nerazlikovanje kategorije određenosti koja se u hrvatskom jeziku iskazuje i upotrebom zamjenica *koji* i *tko* Šulek uočava i ispravlja: *Tko ište u tebe, podaj mu // Koji ište u tebe, podaj mu* (Mt 5,42); *Tko nije sa mnom, protiv meni je // Koji nije sa mnom, protiv mene je* (Lk 11,23); *Tko jede moje tielo i pije moju krv, ima život vječni // Koji jede moje tijelo i pije moju krv ima život vječni* (Iv 6,54). Iznimke se nalaze u Iv 6,37 (*koji dolazi k meni, neću ga iztjerati napolje // koji dolazi k meni ne ću ga iztjerati na polje*) – iako u Iv 6,35 Šulek dva puta mijenja Karadžićevo *koji* u *tko* – te u 1 Iv 5,10 (*Koji vjeruje sina Božjega, ima svjedočanstvo u sebi // Koji vjeruje sina Božjega ima svjedočanstvo u sebi*). Jednako je i s miješanjem zamjenica *što* i *koji*: *a učenici branjahu onim koji ih donošahu // a učenici branjahu onima što ih donošahu* (Mk 10,13); *Tada govorahu Židovi onomu koji ozdravi // Tada govorahu Jevreji onome što ozdravi* (Iv 5,10); *I pokazivaše se mnogo danah onim koji izlažahu s njim // I pokaziva se mnogo dana onima što izlaziše s njim* (Dj 13,31). Ovdje valja ubrojiti i neodređene zamjenice, izvedenice od odnosnih, u primjerima: *tko god prizna mene pred ljudmi // kojigod prizna mene pred ljudima* (Lk 12,8); *Tkogod vjeruje [...] tkogod ljubi // Kojigod vjeruje [...] kojigod ljubi* (1 Iv 5,1), uz Šulekovu neispravljenju zamjenicu *kojigod* u Mt 10,32: *A kojigod prizna mene pred ljudima*.

⁶³⁵ Potrebno je uočiti i oblik *kaku*.

Relativno je česta Šulekova zamjena Karadžićeve odnosno zamjenice *što* odnosno zamjenicom *koji*, osobito u sintagmama *onaj koji* (Iv 19,35; Gal 4,29; Otk 6,5), *oni koji* (Mt 26,57; Dj 23,4; 1 Kor 9,24).

Složeno je dubliranje odnosno zamjenice *što* i *šta*. Veber o tom kaže: "U pjesmah ima *što?* u genitivu i *šta?* [...] Mjesto *što?* čuje se i *šta?*" (Veber 1876c: 45). Priznaje se, dakle, postojanje dubleta, premda im se – naslućujemo iz *Slovnice* – ne daje jednako mjesto; *šta* bi bilo podređeno pravilnomu liku *što*. I u Karadžića i u Šuleka te se dublete pojavljuju iznimno učestalo; nijedan pokušaj tipologiziranja, s razlučnim pitanjem zašto na određenom mjestu dolazi određeni oblik, nije urodio plodom. Može se ipak reći da obojica češće upotrebljavaju *šta*, da Šulek prihvaća Karadžićeve dublete i da u korpusu tek na dva mjesta (Heb 11,1; 1 Kor 2,9) mijenja *što* u *šta*. U sklonidbi se Šulek, osim za Karadžićem, povodi za Veberovim naputkom o pjesničkoj uporabi genitiva pa ostaje *oda šta* (Rim 14,1; 1 Tim 6,4).⁶³⁶

Neodređenu zamjenicu *ni jedan* u Jak 1,3 Šulek ispravlja u *nitko*.

3.4.5. Glagoli

Morfološkim osobitostima glagolâ u Šulekovu korpusu valja pristupiti počevši od pomoćnih glagola. Karadžićeve aoristne oblike zamjenjuje imperfektnima: *bijah* // *bih* (Dj 20,18); *bijaše* // *bi* (Lk 23,44); *bijaste* // *biste* (2 Kor 7,9);⁶³⁷ *bijahu* // *biše* (Dj 15,33; Heb 2,15; Otk 11,19). U imperfektu se ravnopravno služi objema dubletama: *bijah* i *bjeh* (Mk 3,1; Lk 1,7; Iv 9,14).

Niječni oblik prezenta u obojice glasi nestegnuto: *nijesam* (Mk 1,7; Iv 11,15; 1 Kor 9,1), *nijesi* (Mt 25,25; Lk 24,18; Heb 10,5), *nijesmo* (Iv 8,33; Rim 6,15; 1 Sol 5,5), *nijeste* (Mt 19,4; Iv 10,26; Ps 66,7), *nijesu* (Mk 6,3; Iv 17,14; Jak 2,6).

Promjene vremenâ nalaze se u 1 Kor 14,24, gdje je futur drugi zamijenjen futurom prvim u tvorbi pasiva (*bit će pokaran* // *bude pokaran*) te u Iv 7,4: tu umjesto prezenta dolazi futur drugi (*traži da bude poznat* // *traži da je poznat*). U Lk 1,2, na mjestu gdje bi trebao stajati imperfekt (*bijahu*), ostaje neispravljen Karadžićev aorist: *sluge rieči biše*.

⁶³⁶ Oblik *oda šta* pojavljuje se u Otk 2,10 kao genitiv zamjenice *ništa* i tik do dublete *što* (*Ne boj se ni oda šta što ćeš postradati*).

⁶³⁷ U Lk 16,12 nalazimo pravilnu izmjenu aorista u imperfekt: *nebijaste* // *ne biste*, iako samo redak prije toga Šulek ostavlja aorist netaknutim (izuzmemo li spajanje negacije s glagolom): *ne biste* // *ne biste*.

Nadasve su spomena vrijedni Šulekova leksička i morfološka inovativnost te osjećaj za stil u pristupu Karadžićevu imperfektu glagola *htjeti*. Kao infinitivnu dubletu toga glagola Veber navodi *hotjeti*, a kao sprezive dublete: *hotjah, hotijah, htijah* (imperfekt), *hotjeh, htjeh, htjedoh* (aorist), *hoteći, htijući* (glagolski prilog sadašnji) te *hotio, htio* (glagolski pridjev radni) (Veber 1876c: 76). U Karadžićevu imperfektu dolazi do dviju glasovnih promjena: najprije jotacija *tj > ć*, a onda i jednačenje po mjestu tvorbe (*h + ć > šć*). Šulek Karadžićeve imperfekte ovako rješava: *htijah // šćadijah* (2 Kor 1,15),⁶³⁸ *hćah // šćadijah* (Flm 13);⁶³⁹ *htijaše // šćaše* (Mt 14,5), *hoćaše // šćaše* (Mk 3,13; Lk 10,1; Iv 6,71); *hoćaše // šćadijaše* (Iv 7,1; Dj 14,13; Rim 5,14), *htijaše // šćadijaše* (Lk 18,4); *hoćasmo // šćasmo* (Dj 20,13); *hoćahu // šćadijahu* (Lk 11,52; Iv 7,44; 16,19), *hotijahu // šćadijahu* (Lk 1,59).⁶⁴⁰

Kada je riječ o razdiobi glagolâ po vidu, u Šulekovu se tekstu, u odnosu prema Karadžićevu, otkrivaju zamjenjivanja nesvršenih glagola svršenima, i obrnuto, što je u prvom redu sintaktičko i semnatičko pitanje, a tek potom morfološko. Svršenost radnje Šulek osjeća, i stoga izabire svršene glagole namjesto Karadžićevih nesvršenih, u – primjerice – ovim slučajevima: *baciti // bacati* (Mk 7,27) (*nije pravo uzeti hljeb od djece i baciti psom // nije pravo uzeti hljeb od djece i bacati psima*) – svršeni glagol *baciti* tu je u odnosu prema, također svršenomu, *uzeti*; *učini // čini* (Mk 3,8) (*mnoštvo veliko čuvši šta on učini dodje k njemu // mnoštvo veliko čuvši šta on čini dogje k njemu*) – promjena po vidu nastala je vjerojatno jer je Šulek tu mislio na ozdravljenje čovjeka s usahlom rukom, o čem se prethodno u toj perikopi govori (Mk 3,1–5), iako je i u grčkom i u latinskom tekstu imperfekt (*ἐποίησεν/faciebat*), koji bi se mogao protumačiti kao u smislu sveukupnoga dotadašnjega Isusova (mesijanskoga) djelovanja; *daj // daji* (Lk 11,3) (*Hljeb naš potrebni daj nam svaki dan // Hljeb naš potrebni daji nam svaki dan*), (iterativni imperativ prezenta *δίδου* dopunjen je sintagmom *τὸ καθ' ἡμέραν* [lat. *da /.../ hodie*], no Šulek se svršenim oblikom vjerojatno priklonio hrvatskoj prijevodnoj tradiciji Očenaša); *otidem // idem* (Iv 16,7) (*bolje je za vas da ja otidem // bolje je za vas da ja idem*); *razplače se // plaka* (Mt 26,75) (*I izišavši napolje razplače se gorko // I izišavši na polje plaka gorko*); *prodajte // prodajite* (Lk 12,33) (*Prodajte što imate // Prodajite što imate*); *odvedu // vedu* (Dj 23,10) (*pobojavši se vojvoda [...] zapovjedi da sidju vojnici [...] i da ga odvedu u okol // pobojavši se vojvoda [...] zapovjedi da sigju vojnici [...] i da ga vedu u ôkô*).

⁶³⁸ Iznimka je Lk 13,34 gdje obojica imaju *htjeh*.

⁶³⁹ Ovdje se vjerojatno radi o tiskarskoj pogreški.

⁶⁴⁰ U Ps 78,10 Karadžićevo *ne htješe* mijenja u *nehotjahu*.

Obrnuto, mjesta koja upućuju na nedovršenost radnje Šulek označuje nesvršenim glagolima (nasuprot svršenima Karadžićevima): *daje // da* (1 Kor 14,8) (*Jer ako truba daje nerazgovietan glas, tko će se pripraviti na boj? // Jer ako truba da nerazgovijetan glas, ko će se pripraviti na boj?*); *izkušaše // kušaše* (Ps 95,9) (*Gdje me izkušaše otci vaši // Gdje me kušaše oci vaši*) (nije riječ o iterativnosti, već o jednokratnoj kušnji, čemu u prilog svjedoči priložna oznaka *κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ πειρασμοῦ* [lat. *secundum diem temptationis*]); *progonjenim // prognanima* (Mt 5,10) (*Blago progonjenim pravde radi // Blago prognanima pravde radi*) (u grčkom, particip perfekta pasivnoga *δεδιωγμένοι* upućuje na stanje nastalo progonstvom,⁶⁴¹ pa bi bolje odgovarao Karadžićev svršeni oblik, dok latinski istodobno upotrebljava prezent: *qui persecutionem patiuntur*; za njim se Šulek vjerojatno poveo); *računiše // proračuniše* (Dj 19,19) (*i računiše i nadjoše da su vriedile pedeset tisućah dinarah // i proračuniše i nagjoše da su vrijedile pedeset hiljada groša*) (u prilog Šulekovu, svršenom obliku stoji indikativ aorista aktivnoga *συνεψήφισαν*, ali i latinski ablativ apsolutni: *computatis pretiis*); *čini // učini* (1 Pt 3,11) (*Neka se ukloni od zla i neka čini dobro // Neka se ukloni od zla i neka učini dobro*) (imperativ aorista *ποιησάτω* veže se uz zahtjev za trenutačnim napuštanjem činjenja zla, izrečen također imperativom aorista *ἐκκλ(ε)ινάτω*, pa bi se poticaj mogao implicitno tumačiti iterativno).⁶⁴²

Nesvršeni glagol *dozivati* Šulek navodi u dubletnom prezentu: *dozivilje* (Ps 42,7) (*Bezdana bezdanu dozivilje glasom slapovah tvojih*) i *doziva* (Ps 50,1.4) (*Bog nad bogovi, Gospod, govori, i doziva zemlju od iztoka sunčanoga do zapada [...] Doziva nebo ozgor i zemlju*); također i nesvršeni glagol *prizivati*: *prizivljem* (Ps 18,3) (*Prizivljem Gospoda*) i *prizivam* (Ps 57,2) (*Prizivam Boga višnjega*). Dublete u Šuleka također vidimo u prezentu svršenoga glagola *pretrpjeti*: *pretrplje* (Heb 12,2) (*Gledajući na načelnika vjere i svršitelja Isusa, koji mjesto odredjene sebi radosti pretrplje križ*) i *pretrpi* (Jak 1,12) (*Blago čovjeku koji pretrpi napast*).

Prezent svršenoga glagola *poslati* Šulek navodi samo u obliku *pošljem* (Lk 20,13; Dj 7,34; Fil 2,25), a tako je i sa svršenim glagolom *razboljeti*: *razbolje* (Dj 9,37). Nasuprot Karadžićevu glagolu *škrkutati* Šulek donosi *škripati* (oba nesvršena), za koji postoji samo prezentski oblik *škriplje* (Ps 37,12 [*Zlo misli bezbožnik pravedniku, i škriplje nanj zubi svojimi*]; Ps 112,10 [*Bezbožnik vidi i jedi se, škriplje svojimi zubi i sahne*]).

⁶⁴¹ Zerwick i Grosvenor to prevode ovako: "those who bear the wounds of persecution" (Zerwick – Grosvenor 1996: 10).

⁶⁴² Latinski je tekst, s konjunktivom prezenta, gledom na vid neodređeniji: *declinem autem a malo et faciat bonum*.

Glagol *propovijedati*, koji se mnogo puta javlja kao nesvršeni: *propoviedam* (Lk 4,19 [I da propoviedam prijatnu godinu Gospodnju]; 2 Kor 2,12 [A kad dodjoh u Troadu da propoviedam evandjelje Kristovo]), nekoliko puta Šulek donosi u svršenom obliku: *propovjedim* (Mk 1,38 [hajdemo u obližnja sela i gradove da i tamo propovjedim]; Rim 15,20 [I tako se potrudih da propovjedim evandjelje]; 2 Kor 10,16 [Da i u daljnih stranah od vas propovjedimo evandjelje]).

Postoji i naznaka razlikovanja glagola s obzirom na njihovu prijelaznost: tako Karadžićev glagol *omiljeti* ('postati mio') Šulek zamjenjuje glagolom *omiliti* ('učiniti što milim') pa u Iv 3,19 čitamo: *ljudem omili većma tama negoli svjetlo // ljudima omilje većma tama nego li vidjelo*. U 2 Pt 2,15 pak: *Ostavivši pravi put zadjoše, i idu putem Balaama Bosorova, kojemu omili plaća nepravedna // Ostavivši pravi put, zagjoše, i idu putem Valaama Vosorova, kome omilje plata nepravedna*. Iz obaju primjera vidimo da je objekt miline različit od subjekta, pa se traži prijelazni glagol; Šulek je to naslutio. Slično je i s dvama glagolima, *oživjeti* ('postati živ') i *oživiti* ('učiniti što živim'), koja Šulek značenjski i kontekstualno dobro razlikuje: *I nas, koji bijasmo mrtvi od griehah, oživi s Kristom // I nas koji bijasmo mrtvi od grijehova oživlje s Hristom* (Ef 2,5).

Karadžić upotrebljava nominalnu konstrukciju *biti trijeba* (što komu) u značenju 'potreba je'. Nju Šulek zamjenjuje glagolskom konstrukcijom: *netreba mi // nije mi trijebe* (2 Kor 9,1); *nebude trebalo // ne bude trijebe* (2 Kor 10,2); *ne treba // nije trijebe* (1 Sol 1,8); *netreba vam // nije vam trijebe* (1 Sol 5,1).

Nekoliko napomena o upotrebi vremena i oblika započinjemo imperfektom. S njim u vezi valja ustvrditi da Šulek ne donosi oblikâ koji bi se razlikovali od Karadžićevih, no od njega preuzima dva neuzorna imperfekta: *lećahu* (Ps 77,17), nastao sekundarnom jotacijom od glagola *letati* (u Karadžića *lećati*), te *razmišljavaše* (Dj 10,19), od glagola *razmišljati*, koji je već po sebi nesvršen, pa mu ne treba sufiks *-av-* za imperfektivizaciju.

O samoj čestotnosti imperfekta može se reći da ga Šulek upotrebljava mnogo više od Karadžića, koji se na istim mjestima radije utječe aoristu, izražavajući njime i radnje koje su u prošlosti trajale duže vrijeme – naprimjer *gonjaše // goni* (Gal 1,23 [Nego samo bijahu čule, da onaj, koji nas nekad gonjaše, sada propovieda vjeru // Nego samo bijahu čuli da onaj koji nas nekad goni sad propovijeda vjeru]); *govorahu // govoriše* (Jak 5,10 [Uzмите, braćo moja, za ugled stradanja prorokah, koji govorahu u ime Gospoda // Uzмите braćo moja, za ugled stradanja proroke koji govoriše u ime Gospodnje]); *hodjaste // hodiste* (Ef 2,2 [U kojih nekad hodjaste po vieku ovoga svieta // U kojima nekad hodiste po vijeku ovoga svijeta]); *kušaše //*

kuša (Lk 4,2 [I četrdeset danah kušaše ga djavol // I četrdeset dana kuša ga gjavo]);⁶⁴³ potvrđivaše // potvrgjiva (Mk 16,20 [i rieč potvrđivaše znamim koji su se po tom pokazivali // i riječ potvrgjiva znamima koji su se po tom pokazivali]).

Glagolske oblike koji imaju alternativne osnove zbog proširenja morfolom -d- (*imadem, znadem* itd.) Karadžić i Šulek različito upotrebljavaju – u Karadžića su više razgovorni, a u Šuleka književni, što se vidi u nekoliko potvrda imperfekta: *imaše // imadijaše* (Dj 4,37); *neimahu // ne imadijahu* (Lk 1,7); *imahu // imadijahu* (Lk 4,40); *neznaše // ne znadijaše* (Mk 9,6); *nesmjede // ne smjedijaše* (Iv 21,12); *neznaše // ne znadijaše* (2 Kor 5,21).

U tvorbi aorista Šulek pokazuje dobro poznavanje oblikotvornih zakonitosti. Tako nekim glagolima II. vrste mijenja 3. l. jd.: *namignu // namaže* (Dj 24,10), *nagnu se // naže se* (Dj 20,9), *sagnu se // saže se* (Iv 8,8). Ostaje ipak neispravljen Karadžićev oblik *nadjede* (Mk 3,16–17) (umjesto *nadjenu*). Jedan Daničićev prezent (*sjedi*) ostvaruje kao aorist (*sjede*) (Ps 113,5 [Tko je kao Gospod, Bog naš, koji sjede na visini? // Ko je kao Gospod, Bog naš, koji sjedi na visini;]). S obzirom na oblikovanje dvaju aorista V. vrste I. razreda (koji, kao *dati*, imaju dvostruke oblike), u Šuleka se vidi alterniranje: *nesta // nestade* (Ps 9,3), ali i *morade // mora* (Mt 13,2). U aoristu dvama glagolima I. vrste, VI. razreda, *otrti* i *satrti*, Šulek, baš kao i Karadžić, uzima alternante bez dočelnoga -e: *otr* (Lk 7,44; Iv 11,2; 12,3) i *satr* (Ps 69,20).

Karadžićev je perfekt u Šulekovu izdanju gdjegdje zamijenjen aoristom: *izgubiše // izgubili su* (Rim 3,23). U Ef 5,2, pak, perfektom zamjenjuje Karadžićev aorist (*predao // predade*), jer mu prethodi glagol također u perfektu (*kao što je i Krist ljubio nas i predao sebe za nas // kao što je i Hristos ljubio nas i predade sebe za nas*).

Futur prvi gradi se od infinitiva bez dočelnoga -i kojemu se dodaje odgovarajući nenaglašeni oblik pomoćnoga glagola *htjeti*, za razliku od Karadžićeva futura u kojem se nenaglašeni oblik pomoćnoga glagola *htjeti* spaja s infinitivom koji gubi tvorbeni morfolom -ti/-ći, uz odgovarajuću glasovnu promjenu – jednačenje glasova po mjestu tvorbe. Primjer odstupanja od klasične futurske u Šulekovu izdanju tvorbe sljedeća su mjesta: Mt 19,28 (*sjesti ćete*); Mt 22,28 (*biti će*); Mk 14,13 (*sresti će*); Lk 11,17 (*propasti će*); Lk 13,29 (*sjesti će*); Lk 21,24 (*pasti će*); Ps 1,6 (*propasti će*); Ps 22,26 (*jesti će i poklonit će se*);⁶⁴⁴ Ps 63,10 (*dopasti će*) gdje infinitivi s nastavkom -ti zadržavaju -i i u futuru.

⁶⁴³ Iako u istom retku Šulek ostavlja Karadžićev aorist (spajajući jedino negaciju s glagolom): *nejede*.

⁶⁴⁴ Ovaj je primjer možda fonostilem – izbjegavaju se eksploziv i afrikata (*t + ć*) u dva susljedna futura – a možda samo tiskarska pogreška.

Razlika između Karadžićeva i Šulekova jezika vidi se i u tvorbi glagolskoga priloga sadašnjega: u Šuleka on često dolazi bez dočetnoga *-i*: *govoreć, učeć, videć (I otvorivši usta svoja, učaše ih govoreć // [Mt 5,2]; No zaludu me poštuju učeć naukam, zapoviedim ljudskim // [Mk 7,7]; Postah podsmieh njim; videć me mašu glavom svojom // [Ps 109,25]);* iznimke su, primjerice, Lk 15,4 (*imajuć*); Ps 42, 4 (*praznujuć*) Ps 118,18 (*karajuć*); Jd 8 (*sanjajuć*). Osim onih – ne tako malobrojnih – iznimaka koje odražavaju Šulekovu nedosljednost u ispravljanju, razlog očuvanju dočetnoga *-i* u određenom je broju slučajeva posljedica činjenice da su pojedini participi prezenta zadržali pridjevnu (atributnu) ulogu (ili su participi, koji su već bili popriloženi, ponovno postali pridjevima) pa su, iako su participi na *-ć* postali dio jezičnoga uzusa od šesnaestoga stoljeća (i zbog toga ušli u ilirsku normu), sasvim sigurno dio hrvatske književnojezične tradicije (Tafra 1993: 123–124).

Stilski snažan Karadžićev imperativ: *da dogješ i da metneš na nju ruke da ozdravi i živi* Šulek omekšava: *dodji i metni na nju ruke da ozdravi i živi* (Mk 5,23). Imperativ od glagola *vidjeti* i Karadžić i Šulek imaju u jednaku obliku, razlika je samo slovopisna: *vidji // vidji* (Iv 7,52). No u istom evanđelju (Iv 20,27) Karadžić ima drugačije napisan oblik: *vigji*, koji Šulek ujednačuje s Iv 7,52: *vidji*. U Ps 119,133 Šulek, povodeći se za Karadžićem, bilježi imperativ *tvrdi*, koji odaje da je riječ o (rjeđem i stilski obilježenom) glagolu *tvrditi* ('utvrđivati'). Karadžićev imperativ *živi* u Ps 37,27 Šulek mijenja u futur prvi, pokazujući tako da nije riječ o tri usporedne radnje (*Uklanjab se od zla, i čini dobro i živi do vijeka*), nego o životu kao posljedici uklanjanja zlu i prijanjanju uz dobro (*Uklanjab se oda zla, i čini dobro, i živit ćeš do vieka*).

Glagolski prilog prošli, uporabno u Novom zavjetu čest, vrijedan je pozornosti na tri mjesta. U 1 Sol 3,5 Šulek se služi, zajedno s Karadžićem, glagolskim prilogom sadašnjim, uz pravopisnu razliku (*nemogući // ne mogući*), kako bi njime izrazio glagolski prilog prošli: *Zato nemogući više trpljeti, naumismo sami ostati u Ateni*. S druge strane, dva Karadžićeva glagolska priloga prošla zamjenjuje aoristom: *nevidje // ne vidjevši* (Iv 8,10) (*A kad se Isus izpravi, i ne vidje ni jednoga do samu ženu, reče joj // A kad se Isus ispravi, i ne vidjevši nikoga do samu ženu, reče joj*); *izvede // izvedavši* (Lk 4,5) (*I izvede ga djavol na goru visoku i pokaza mu sva kraljevstva ovoga svieta // I izvedavši ga gjavo na goru visoku pokaza mu sva carstva ovoga svijeta*) – usprkos tomu što u Dj 7,58 obojica rabe glagolski prilog prošli, u jednakoj rečeničnoj konstrukciji (dvije radnje s prvom vremenski prethodećom): *I izvedavši ga iz grada stadoše ga kamenovati // I izvedavši ga iz grada stadoše ga zasipati kamenjem*.

Tvoreći glagolski pridjev trpni Šulek se, s obzirom na glagole V. vrste I. razreda, priklanja Karadžićevim dvostrukim rješenjima: *zaklano* (Otk 5,6; Otk 5,12; Otk 13,8;) i *klato* (1 Kor 8,1); *pozvan* (Iv 2,2; 1 Kor 7,20–22; Heb 5,4) i *pozvat* (1 Kor 7,18);⁶⁴⁵ *predana* (Lk 4,6; Dj 2,23; 2 Pt 2,21) i *predata* (1 Kor 9,17). Ima i glagolskih pridjeva trpnih koji su u obojice tvoreni samo pomoću dometka *-t* (naprimjer *prolitu* [Ps 79,10]), a također i pridjeva trpnih od dubletnih glagola: *razapeta* (1 Kor 1,23) i *razpeta // raspeta* (1 Kor 2,2).

3.5. Sintaksa

U svakom jeziku, pa tako i u hrvatskom, može se izdvojiti mnoštvo osebnih sintaktičkih obilježja koja pripadaju samo Bibliji, što omogućuje da se govori o posebnom stilu. Jedan je od razloga tomu povijest biblijskoga prevodilaštva koja je u različitim razdobljima nastojala, s više ili manje uspjeha, oko što tješnjega posličenja prijevoda izvorniku, koji se promatrao kao sveti tekst, pa je u tom smislu i jezično bio božanski "zadan" i zato nedodirljiv. Biblijski su prijevodi tako izvorište sintaktičkih osobitosti koje su većma posljedica preslikavanja konstrukcija iz klasičnih jezika (u katoličkom svijetu napose latinskoga, zbog utjecaja koji je, kao gotovo apsolutni predložak, imala Vulgata), i koji su tek odatle zaživjeli u hrvatskom jeziku. U prilog toj hipotezi dovoljno je navesti priručnike iz sintakse (ili gramatike općenito) u kojima za pojedinu potvrdu određene konstrukcije nalazimo pretežno (pa čak i isključivo) biblijske tekstove. Stoga je sintaksa biblijskoga teksta nezaobilazna kako za povijest (hrvatskoga) jezika tako i za njegov današnji izgled, a da i ne spominjemo njezinu važnost – jer valja najprije shvatiti smisao (izrečen udaljenim i ne otprve shvatljivim jezičnim, kulturnim i teološkim kategorijama) da bi se moglo prevoditi – za egzegezu, što opet utječe na ciljni (hrvatski) jezik u njegovoj dijakronijskoj i sinkronijskoj perspektivi.

Ovdje ćemo izdvojiti neke sintaktičke osobitosti Šulekova izdanja Novoga zavjeta u odnosu prema njegovu predlošku (Karadžićevu prijevodu) po ustaljenoj shemi: sintaksa rečenica – sintaksa glagolskih oblika – sintaksa padeža, zagledajući češće u grčki, latinski i hebrejski tekst (jer je sintaktička razina prva jezična razina koja nam to omogućuje), a služeći se po potrebi i drugim biblijskim prijevodima.

⁶⁴⁵ U praktički dva susljedna retka nalaze se i dva različita oblika.

3.5.1. Preobliske gramatičkoga ustrojstva rečenice

Ovdje je riječ o preoblikama koje mijenjaju ili ustrojstvo rečenice, zadržavajući pritom značenje nepromijenjenim, ili značenje, ne dirajući u rečenično ustrojstvo. Za Šulekovo su izdanje Novoga zavjeta osobito znakovita tri tipa preobliska: nijekanje, pitanje i poticaj.

3.5.1.1. Nijekanje

Makar je dvostruka negacija – ili dodatno nijekanje glagola u rečenici u kojoj se nalazi niječna čestica *ne/ni* (samostalno ili kao prefiks kojoj drugoj riječi) – i za Šuleka i za Karadžića redoviti oblik nijekanja, mogu se u obojice (u Karadžića manje) pronaći i primjeri jednostrukih negacija. Problem je to veoma složen, ne samo u hrvatskom jeziku. U grčkom i latinskom jeziku, a tako i u slavenskim jezicima, javljaju se, naime, i jednostruke i dvostruke negacije, to jest, glagol može biti i nezanijekan i zanijekan (Ivšić 1970: 307). Nijanse su različite, i mnoge. Ipak se načelno može reći da su jednostruke negacije u latinskom jeziku, koji je prilično utjecao na negdanju hrvatsku sintaksu, gotovo pravilo, dok je grčki jezik u tom nešto slobodniji. Zato kada se naide na nezanijekan glagol u rečenici u kojoj stoji riječ sastavljena s *ni-*, može se znati da je nezanijekanost posljedica latinske sintakse. Istodobno se mora reći i to da se crkvenoslavenski prijevod, koji je u pozadini Karadžićeva, pa zato i Šulekova izdanja, "često razlikuje od grč. originala u kojem je samo jedna negacija" (Ivšić 1970: 306), uz nijansirane varijacije. Jednostruka se negacija, doduše, uhu i oku neobiklom doima nekako eliptično, no jednako bi se tako moglo prigovoriti i da je dvostruka negacija pleonastična. Riječ je ipak samo o tom da je dvostrukom negacijom nijekanje jače istaknuto (Ivšić 1970: 307–308).⁶⁴⁶

Budući da je jednostruka negacija u Novom zavjetu svakako rjeđa od dvostruke, zaslužuje da se napose razvidi, te da se pojedinačni slučajevi razmotre u svjetlu razrađene Ivšićeve tipologije.

U slavenskim je jezicima, uz riječ sastavljenu pomoću niječne čestice, i glagol ponajčešće dodatno zanijekan. No primjeri: *ako se tko kune crkvom, ništa je [...] I ako se tko kune oltarom ništa je to // ako se ko kune crkvom ništa je [...] I ako se ko kune oltarom ništa je*

⁶⁴⁶ U poučnom tumačenju na primjeru latinske i hrvatske rečenice *Nihil video* ('Ništa ne vidim') Ivšić zaključuje: "U *nihil video* nije ništa izostavljeno, a u *ništa ne vidim* nije ništa zališno" (Ivšić 1970: 308).

to (Mt 23,16.18); *I ako imam proročtvo [...] a ljubavi neimam, ništa sam // I ako imam proroštvo [...] a ljubavi nemem, ništa sam* (1 Kor 13,2); *Baš je ništa svaki čovjek živ // Baš je ništa svaki čovjek živ* (Ps 39,5.11) nisu u suprotnosti s navedenim pravilom. Jer u njima zamjenica *ništa* izriče "nešto pozitivno što je nevaljalo, rđavo, zlo ili vrlo neznatne vrijednosti" (Ivšić 1970: 308), nijekanje glagola promijenilo bi smisao, kao u Ivšićevu primjeru: "on je nečovjek [...] on nije nečovjek". U primjeru *ništa govoraše // ništa ne govoraše* (Mt 13,34) pokazuje se pak Šulekovo povodjenje za grčkom konstrukcijom (οὐδὲν ἐλάλει).

Ako se na zanijekan glagol u rečenici nadovezuju drugi glagoli, tada su oni povezani veznikom *ni*, ali sami ne primaju negacije (Ivšić 1970: 309): *da ne vide očima, ni srcem razumiju // da ne vide očima ni srcem razumiju* (Iv 12,40); *da se ne ostavi duša njegova u paklu, ni tielo njegovo vidje truhljenja // da se ne ostavi duša njegova u paklu, ni tijelo njegovo vidje truhljenja* (Dj 2,31); *Ako li imate gorku zavist i svadju u srcih svojih, nehvalite se, ni lažite na istinu // Ako li imate grku zavist i svagju u srcima svojijem, ne hvalite se, ni lažite na istinu* (Jak 3,14).

Unatoč pravilu da se nešto zanijekano na nezanijekan glagol nadovezuje veznikom *i ne*, nalazi se i primjer da se veznikom *niti* na nezanijekanu rečenicu nadovezuje nešto pozitivno (Ivšić 1970: 309): *I tako se potrudih da propovjedim evandjelje, gdje se niti pominjaše Isukrst // I tako se potrudih da propovjedim jevangjelje ne gdje se spominjaše Hristos* (Rim 15,20).

Uz opetovani veznik *ni* u rečenici zanijekani su samo oni glagoli koji dolaze ispred prvoga i iza zadnjega *ni*; ako mu je pak mjesto između *ni – ni* i iza drugoga *ni*, tada ne prima negaciju. Primjeri u kojima Šulek glagol u tim položajima ne niječe zapravo su primjeri, jer su doslovno preuzeti, Karadžićeva robovanja crkvenoslavenskomu predlošku (Maretić 1963: 560–561; Ivšić 1970: 310), koji na tim mjestima nema negacije: *Ni glasa njegova kad čuste, ni lica njegova vidjeste // Ni glasa njegova kad čuste ni lica njegova vidjeste* (Iv 5,37); *ni mene znate ni otca mojega // ni mene znate ni oca mojega* (Iv 8,19); *ni smrt, ni život, ni andjeli, ni poglavarstva, ni sile, ni sadašnje, ni buduće, Ni visina, ni dubina, ni druga kakva tvar može nas razdvojiti od ljubavi Božje // ni smrt, ni život, ni angjeli, ni poglavarstva, ni sile, ni sadašnje, ni buduće, Ni visina, ni dubina, ni druga kakva tvar može nas razdvojiti od ljubavi Božije* (Rim 8,38–39).

Primjer iz Mt 17,20: *i ništa vam biti nemoguće // i ništa ne će vam biti nemoguće* (Mt 17,20) pokazuje da je Šulek nehotice ispustio niječni futur pomoćnoga glagola *biti*.

3.5.1.2. Pitanje

Upitne rečenice Karadžić redovito započinje česticom *eda* (*li*). K tomu, *eda* – kao veznik – upotrebljava u namjernim rečenicama. Riječ je o čestici (*i* vezniku) koja se može pronaći sigurno od šesnaestoga stoljeća u ćirilčnim tekstovima, a prvi je put opisana u Karadžićevu rječniku (ARj: III/20–21, s. v. *eda*). Nije čudo da se potvrda za nju nalazi uglavnom u narodnim pjesmama te da u normi zagrebačke filološke škole, koja se oslanja na književnu tradiciju, nije (odveć) zastupljena. I doista: Veber ju ne spominje ni u *Slovnici*, ni u *Skladnji* (koja inače obiluje Karadžićevim primjerima), iako pomno obrađuje upitne rečenice (Veber 2005 [1859]: 132–133⁶⁴⁷). U Šuleka je moguće razaznati nekoliko tipova preoblike toga pitanja:

a) *eda li* + glagol → glagol + *li*:

mogu li // eda li mogu (Mt 9,15; Mk 2,19); *Hoće li on // Eda li će on* (Lk 17,9);⁶⁴⁸ *Jesi li ti veći // Eda li si ti veći* (Iv 4,12); *Nemamo li vlasti // Eda li nemamo vlasti* (1 Kor 9,4)

b) *eda* + glagol → glagol + *li*:

imate li što za jelo? // eda što imate za jelo? (Iv 21,5); *Može li tko vodu zabraniti, da se nekrste ovi // Eda može ko vodu zabraniti da se ne krste ovi* // (Dj 10,47); *Hoće li njihovo nevjerstvo vjeru Božju ukinuti? // Eda će njihovo nevjerstvo vjeru Božju ukinuti?* (Rim 3,3)

c) *eda li* → *zar*:

Zar se bere s trnja groždje // Eda li se bere s trnja grožgje (Mt 7,16); *Zar se Bog brine za volove? // Eda li se Bog brine za volove?* (1 Kor 9,9); *Zar neimate kućah // Eda li dakle nemate kuća* (1 Kor 11,22)

⁶⁴⁷ Pri citiranju ovoga djela broj stranice odnosi se na izvornik, ne na naknadno obrojčen faksimilni pretisak.

⁶⁴⁸ Kada je riječ o upitnim oblicima glagola *biti* i *htjeti*, valja obratiti pozornost na Šulekovu upotrebu punih, umjesto enklitičkih oblika.

d) *eda li* → *je li*:

je li Bog odbaci narod svoj? // eda li Bog odbaci narod svoj? (Rim 11,1); Je li se Isukrst razdieli? Je li se Pavao razape za vas? // Eda li se Hristos razdijeli? Eda li se Pavle razape za vas? (1 Kor 1,13).

Šulek uglavnom slijedi Karadžićev redosljed sintaktičkih jedinica, osim ponekih iznimaka, primjerice: *Sudi li zakon naš // Eda li naš zakon sudi (Iv 7,51).*

Potrebno je navesti i slučajeve u kojima Šulek Karadžićevu upitnu česticu *eda (li)*, skupa s redom riječi i konstrukcijom, zadržava: *eda li ste i vi još nerazumni? // eda li ste i vi još nerazumni? (Mt 15,16); Eda li vas što zakidoh // Eda li vas što zakidoh (2 Kor 12,17).*⁶⁴⁹

Kao veznik *eda* u Šuleka na tri mjesta dolazi u tri različita oblika:

a) *eda* + prezent → *nebi li* + kondicional (kondicionalna konstrukcija):

nebi li se kako zastidili // eda se kako zastide (Lk 20,13)

b) *eda* → *da*:

da bih kazivao // eda bih kazivao (Ps 71,18)

c) *eda* → *eda*:

eda bi im kako Bog dao // eda bi im kako Bog dao (2 Tim 2,25).

3.5.1.3. Poticaj

Karadžićevu poticajnu česticu *da* Šulek ostvaruje na tri načina:

a) *da* → *neka*:

koji čita neka razumie // koji čita da razumije (Mt 24,15); I zaprećivaše im, neka ne govore da znadu da je on Krist // I zaprećivaše im da ne govore da znadu da je on Hristos (Lk 4,41); Tako neka nas drže ljudi // Tako da nas drže ljudi (1 Kor 4,1)

⁶⁴⁹ Zadnji je primjer tim zanimljiviji što već u sljedećem retku Šulek provodi zamjenu na jednakoj konstrukciji: *je li vas Tit što zakide? // eda li vas Tit što zakide? (2 Kor 12,18).*

b) *da* → imperativ/optativ:

tvorimo svetinju u strahu Božjem // da tvorimo svetinju u strahu Božijemu (2 Kor 7,1–2); *Dao mu Gospod // Da da njemu Gospod* (2 Tim 1,18); *Imajmo mi ljubav k njemu // Da imamo mi ljubav k njemu* (1 Iv 4,19)

c) *da* → *da*:

da ne silazi [...] da se ne vrati // da ne silazi [...] da se ne vrati (Mt 24,17–18);⁶⁵⁰ *da bude proklet // da bude proklet* (1 Kor 16,22); *on da vas, pošto malo postradate, savrši, utvrdi, ukriepi, utemelji // on da vas, pošto malo postradate, savrši, da utvrdi, da ukrijepi, da utemelji* (1 Pt 5,10)⁶⁵¹

d) *da* → *da* (uz zamjenu prezenta futurom):

da budete mirni // da ste mirni (1 Sol 4,11).

3.5.2. Povezivanje surečenica

Šulek sporadično preoblikuje Karadžićeve sastavne rečenice u suprotne zamjenom veznika *i* veznikom *a*. Pritom ponajprije treba reći da grčki i latinski najčešće upotrebljavaju veznik *καί/et* koji funkcionira kao sastavni veznik s uključenim značenjem suprotstavljenosti. Ni u jednom slučaju nije upotrijebljen drugi suprotni veznik (primjerice, *ἀλλά/sed*). Tako je u primjerima: *Imajte sol u sebi, a mir imajte među sobom // Imajte so u sebi, i mir imajte među sobom* (Mk 9,50); *I nesudite, a neće vam suditi; i neosudjujte, a neće biti osudjeni // I ne sudite, i ne će vam sudite; i ne osugjujte, i ne ćete biti osugjeni* (Lk 6,37); *a bližnjega svojega kao samoga sebe // i bližnjega svojega kao samoga sebe* (Lk 10,27).

U drugim slučajevima Šulekove preobliske grčki se i latinski tekst, umjesto veznikom *καί/et*, služe drugim veznicima/česticama, ili im je, pak, sintaktička konstrukcija posve različita: *A tko od vas, kad hoće da zida kulu, nesjede najprije // I koji od vas kad hoće da zida*

⁶⁵⁰ No u prethodnom retku čak je i Karadžić nedosljedan te donosi česticu *neka*: *neka bježe u gore // neka bježe u gore* (Mt 24,16). Zanimljivo, dakle: u četiri susljedna retka ovakav je raspored čestica: *neka [...] neka [...] da [...] da // da [...] neka [...] da [...] da*.

⁶⁵¹ Ovo možda i nije tipičan primjer "nepromijenjenosti"; Karadžić, naime, poticajnu česticu ponavlja četiri puta, pri čem bi se ona, osim u prvoj upotrebi, mogla shvatiti i namjerno. Šulek uklanja ponavljanja, možda upravo zato da se izbjegne konotacija namjere. Izvorno značenje, pak, nije ni poticajno ni namjerno, nego nedvosmisleno futursko (*καταρτίσει, στηρίξει, θενώσει, θεμελιώσει* – a tako i u Vulgati: *perficiet, confirmavit, solidabit* [primijetimo da latinski tekst ima samo tri glagola]). Usporedi prijevod Dude i Fućka: "on će vas [...] usavršiti, učvrstiti, ojačati, utvrditi".

kulu ne sjede najprije (Τίς γάρ / *enim* [Lk 14,28]); *a vi ćete žalostni biti // i vi ćete žalosni biti* (ὁμείς λυπηθήσεσθε / *autem* [Iv 16,20]).

Primjeri u kojima grčki i latinski tekst upotrebljavaju druge veznike ili sintaktičke konstrukcije, podložni su pojedinačnu vrednovanju: primjerice, Lk 14,28 započinje upitnom zamjenicom *τίς/quis* za kojom slijedi čestica *γάρ* (u latinskom, pak, veznik *enim*) koja se može (kao što su to učinili Duda i Fućak) ili izostaviti ili prevesti doslovno: "Jer tko od vas", to jest: "Tko, naime, od vas", izbjegavajući time podvostručenje početnoga veznika *καί/et* iz Lk 14,27 (prema nekim novozavjetnim verzijama). Budući da Lk 14,28 nije puko pripovjedno nadovezivanje na prethodni redak, već radije njegovo podrobnije tumačenje, ni veznik *a* nije najbolje rješenje.

Zahvatima su podvrgnuti i neki drugi Karadžićevi veznici. U Mk 16,4 Šulek zamjenjuje veznikom *a* veznik *jer*: *I pogledavši vidješe da kamen bješe odvaljen, a bješe vrlo velik. // I pogledavši vidješe da kamen bješe odvaljen: jer bješe vrlo veliki*. Grčki tekst, istina, donosi česticu *γάρ*; doslovnost bi nalagala upravo Karadžićevo prijevodno rješenje ili čak: "Bijaše, naime, vrlo velik" (ovdje treba uočiti i ispravnu upotrebu neodređenoga pridjeva u Šuleka).⁶⁵² No veznikom *a* Šulek se nije posve iznevjerio smislu: veličina kamena ne mora se shvatiti isključivo kao razlog čuđenju, već to može biti i logična dopuna prvomu dijelu rečenice.

U više slučajeva Šulekova rješenja nisu, s obzirom na davanje prednosti, sumjerljiva Karadžićevima jer izvornik upotrebljava drugačije konstrukcije. Tako je, naprimjer, opreka *kad // da* u Mk 7,15 (*Ništa neima što bi čovjeka moglo opoganiti kad udje izvana u njega // Ništa nema što bi čovjeka moglo opoganiti da ugje spolja u njega*) u grčkom izrečena participom prezenta (εἰσπορευόμενον) u perifrastičnoj konstrukciji (οὐδέν ἐστιν [...] εἰσπορευόμενον), što se prevodi "there is nothing ... going into ... that can" (Zerwick – Grosvenor 1996: 128), u latinskom također participom prezenta (*introiens in eum*), a opreka *da // i* u Lk 15,18 (*Ustat ću da idem otcu svojemu // Ustaću i idem ocu svojemu*) u grčkom participom aktivnoga aorista (ἀναστὰς⁶⁵³) i medijalnim futurom glagola πορεύομαι u konstrukciji ἀναστὰς πορεύσομαι πρὸς τὸν πατέρα μου, dok latinski upotrebljava konjunktiv prezenta (*surgam*) i futur prvi (*ibo*), povezujući ih veznikom *et*. U Mk 7,15 Šulekovo je

⁶⁵² Vulgata to izriče u jednoj rečenici, gotovo bez odaha: "Et respicientes vident revolutum lapidem erat quippe magnus valde", pri čem neprekinutost razbija samo prilog *quippe*.

⁶⁵³ To je takozvani *participium graphicum*, i u grčkom je semitizam.

rješenje točnije, a ono još bolje (koje su upotrijebili Duda i Fućak: "Ništa što izvana ulazi u čovjeka ne može ga onečistiti") ostalo je neizrečeno; u Lk 15,18 možemo govoriti o dvjema usporednim radnjama ili o drugoj radnji (*idem*) kao posljjetku namjere prve radnje (*ustat ću // ustaću*) pa je uspjelost obaju rješenja približno jednaka.

Tu su, naposljetku, i izmjene koje su, značenjski gledano, relativno neznatne, pa ih možemo svrstati u red sintaksostilema: *Ako pak ja prstom Božjim izgonim djavole // A ako li ja prstom Božjim izgonim gjavole* (Lk 11,20); *pa idem da ih ogledam // i idem da ih ogledam* (Lk 14,19); *Ali ja vam istinu govorim // Nego vam ja istinu govorim* (Iv 16,7).

3.5.3. Redoslijed sintaktičkih jedinica

U hrvatskom jeziku, gledom na redoslijed sintaktičkih jedinica, načelno možemo lučiti dvije tendencije. S jedne strane, "duh svakoga jezika čini ponajviše shodno poredanje rečih i izrekah" (Veber 2005 [1859]: 148).⁶⁵⁴ S druge je strane taj redoslijed "uglavnom slobodan i služi izražavanju stilskih tančina" (Katičić 2002: 523). Kako bismo mogli govoriti o stilskoj vrijednosti teksta Šulekova izdanja Novoga zavjeta moramo najprije moći barem okvirno odrediti "neutralni poredak" sintaktičkih jedinica prema normi zagrebačke filološke škole. Za to će nam poslužiti Veberova *Skladnja*, uz napomenu da obilje primjera u njoj potječe iz Karadžićeva korpusa, što granicu između Šulekova i Karadžićeva izdanja čini manje oštrom, lakše prelazivom i stoga normativno teže odredivom.

O slaganju imenice i pridjeva u neutralnom poretku Veber kaže: "Od poblizih oznakah subjekta, epitet, atribut, ako je samostavnik, stoji pred njim, ako li je pridavnik i apozicija, za njim" (Veber 2005 [1859]: 149). Ako se naglasak, međutim, hoće staviti na imenicu, tada se epitet stavlja iza nje. Mnogo je primjera u kojima Šulek postpoziciju atributa vraća u neutralni poredak: *gujinje leglo // porod aspidin* (Mt 3,7); *sama lišća // lišća sama* (Mt 21,19); *punih košaricah // kotarica punijeh* (Mk 8,19); *svojimi jezici // jezicima svojima* (Rim 3,13); *dobro povrće // povrće dobro* (Heb 6,7); *tamni mrak // mrak tamni* (2 Pt 2,17); *zlatnimi pojasi // pojasi zlatnijem* (Otk 15,6). U primjeru *Marija Jakova maloga i mati Josije // Marija Jakova maloga i Josije mati* (Mk 15,40) riječ je o posvojnem genitivu, koji u latinskom, a vrlo često i u slavenskim jezicima, dolazi ispred imenice, mada to često ne vrijedi za posvojnu

⁶⁵⁴ Ostavlja se po strani daljnja Veberova opaska da to redanje riječi i izrazâ koji čine duh nekoga jezika, nad sve jezike, pa i slavenske, osobito vrijedi za hrvatski, koji je "někako svoj i izvoran" (Veber 2005 [1859]: 148).

zamjenicu koja – osim u ruskom, ali ni ondje ne beziznimno – dolazi iza imenice, pri čem je upravo položaj posvojne zamjenice utjecao na današnji postpozicijski položaj posvojnoga genitiva (Ivšić 1970: 304–305). I grčki i latinski tekst (Μαρία ἡ Ἰακώβου τοῦ μικροῦ καὶ Ἰωσήτος μήτηρ / *Maria Iacobi minoris et Joseph mater*) otkriva da posvojni genitiv ondje stoji kao pretpozicija, pa je taj red riječi u Karadžićevu tekstu preslikan. Ipak, Šulekov zahvat postpozicioniranja posvojnoga genitiva gubi se kao uzoran pogleda li se cijela sintagma, jer se doima kao da je Marija žena Jakova maloga (a mati Josipova), a takav smisao otvoren je posvojnim genitivom kojim se izriče i pripadnost po rodbinskom odnosu (koja se u starini shvaćala čak i kao pripadnost po vlasništvu, a to je tipičan i jedar pučki izraz [Katičić 2002: 449–450]). Ako je Šulek htio izbjeći pretpozicijski položaj posvojnoga genitiva, trebao je, radi veće jasnoće izraza, imenicu *mati* pretpozicionirati cijelomu posvojnemu genitivu ("Marija, mati Jakova maloga i Josije"), a ne – neprirodnim umetanjem – tek jednomu njegovu dijelu, pridonoseći mogućemu dvoznačnomu čitanju.

Da bi se ocijenilo Šulekovo vraćanje neutralnomu redu riječi u Lk 5,8: *Simon Petar // Petar Simon*, potrebno je zahvatiti šire, izvan same sintagme. Najprije je vidjeti da je u grčkom tekstu konstrukcija, s obzirom na poredak sintaktičkih jedinica, jednaka Šulekovu (Σίμων Πέτρος), a tako i u latinskom (*Simon Petrus*). Zatim valja znati da je apostolovo osobno ime *Šimun* (Ἰϋννης), dok je *Petar* (aram. ܨܦܬܘܪ), danas shvaćeno kao njegovo osobno ime⁶⁵⁵ (i kao takvo u upotrebi nadijevanja) zapravo služba: ܨܦܬܘܪ/πέτρος, 'stijena', kvaliteta je koja označuje postojanost čije nazidanje ni "vrata paklena" neće nadvladati (Mt 16,18). U tom je smislu *Petar* zapravo apozicija, otprilike kao i *Krist*, danas shvaćen gotovo kao prezime Isusa iz Nazareta, premda je doista riječ o službi Božjega pomazanika.⁶⁵⁶ I u Šimunovu i u Isusovu slučaju na djelu je onimizacija (služba koja se – proročki – utjelovljuje u jednoj osobi i tek po toj osobi dobiva puno svoje teološko značenje tako da osoba postaje "osoba-služba"⁶⁵⁷),⁶⁵⁸ s posljedičnim procesom relativne⁶⁵⁹ deonimizacije ("Ti si moja stijena"; "Ti si moj spasitelj"), s tom razlikom što riječ *Petar*, za razliku od riječi *Krist*, i dalje opstoji

⁶⁵⁵ Evanđelja, ipak, na više mjesta upozoravaju na razliku, naprimjer "Šimun, zvani Petar" (Σίμων ὁ λεγόμενος Πέτρος / *Simon qui dicitur Petrus*) (Mt 10,2) (prijevod Dude i Fučka).

⁶⁵⁶ Na to je upozorio Kuzmičić, ističući da bi, zaradi točnosti, valjalo pisati "Isus, koji je Krist", ili – parafrazirano – "Isus, Krist" (Kuzmičić 2002: 199).

⁶⁵⁷ Gotovo kao što Jorge Mario Bergoglio postaje "papa".

⁶⁵⁸ U grčkom jeziku od opće imenice razlikovano određenim članom, a u hrvatskom velikim slovom.

⁶⁵⁹ "Relativne" zbog toga što se – misli li se na postojanost i čvrstoću – nikada nikomu ne kaže: "Ti si moj petar!", već se upotrebljava samo "stijena" – dakle, prijevod prijevoda, dok će se, pridaju li se komu spasiteljske osobine, osim "Ti si moj spasitelj!" gdje kada moći čuti i "Ti si moj mesija!", ali "Ti si moj krist!" ipak nikada.

onimizirano. I sada: ta apozicija, *Petar*, prema Veberu može doći bilo iza imenice (uobičajeno, i kako je to izrazio Šulek), bilo ispred nje (rjeđe, i u skladu s Karadžićevim rješenjem). Gleda li se u nekoj analogiji, može se reći da i sintagma *Isus Krist* naravnošću izraza, a nadasve učestalošću, preteže nad sintagmom *Krist Isus*: u prijevodu je Duda i Fućka⁶⁶⁰ prva (u nominativu) zastupljena s četrnaest primjera, a druga (u nominativu) tek s tri primjera (Rim 8,34; Ef 2,20; 1 Tim 2,5),⁶⁶¹ tako da se Šulekov zahvat u redosljed može držati (pravilnim) vraćanjem logičkoj neusiljenosti teksta.

Uočljivo je i dosljedno Šulekovo ispravljanje prijedloznoga izraza, sastavljenoga od imenice i prijedloga⁶⁶² *radi* koji joj određuje padež: *radi Herodijade // Irodijade radi* (Mt 14,3; Mk 6,17); *radi kletve // kletve radi* (Mk 6,26); *radi sile naroda // sile radi naroda* (Dj 21,35); *mene i evanđelja radi // mene radi i javanđelja [sic!]* (Mk 8,35); *radi puta Gospodnjega // puta radi Gospodnjega* (Dj 19,23); *radi njihovoga suproćenja // njihovoga radi suproćenja* (Rim 11,30); *radi vašega pomilovanja // vašega radi pomilovanja* (Rim 11,31); *radi istine Božje // istine radi Božije* (Rim 15,8); *koji su nam radi vas dati // koji su nama dati vas radi* (2 Kor 1,11).

U Šulekovu vraćanju neutralnomu redosljedu sintaktičkih jedinica uočava se određena pravilnost, koja se može podijeliti na četiri osnovna tipa (uz puno drugih tipova zastupljenih s manjim brojem primjera, pa i izoliranih slučajeva):

a) subjekt ispred predikata:

i narod se opet steče // i steče se opet narod (Mk 10,1); *zato svijet mrzi na vas // za to mrzi na vas svijet* (Iv 15,19); *Ako tko pokvari // Ako pokvari ko* (1 Kor 3,17); *da se čovjek djelī pravda // da se djelima pravda čovjek* (Jak 2,24); *Ako se bezbožnik neće da obrati // Ako se ne će bezbožnik da obrati* (Ps 7,12); *te se noge moje nespotiču // te se ne spotiču noge moje* (Ps 18,36)

⁶⁶⁰ Taj je prijevod uzet za usporedbu zato što Šulek ima jedinstvenu riječ *Isukrst* iz koje nije moguće razaznati izvornu sintagmu.

⁶⁶¹ Sva tri primjera opravdana su i grčkom i latinskom sintaksom (Χριστός [Ἰησοῦς] / *Christus Iesus* [Rim 8,34]; Χριστοῦ Ἰησοῦ / *Christo Iesu* [Ef 2,20]; Χριστός Ἰησοῦς / *Christus Iesus* [1 Tim 2,5]).

⁶⁶² I koji upravo stoga, u takvu sintaktičkom odnosu, Katičić naziva "posljelogom" (Katičić 2002: 530).

b) objekt iza predikata:

zadržaše rječ // riječ zadržaše (Mk 9,10); A u svem podaj sam sebe za ugled // A u svemu sam sebe podaji za ugled (Tit 2,7); hljeb kriepi srce čovjeku // hljeb srce čovjeku krijepi (Ps 104,15); neostavljaj djela rukuh svojih // djêlâ ruku svojih ne ostavljaj (Ps 138,8)

c) priložna oznaka iza predikata:

vikaše još više // još više vikaše (Lk 18,39); otide odanle // odande otide (Iv 11,54); sad govoriš upravo⁶⁶³ // sad upravo govoriš (Iv 16,29); vrlo raste vjera vaša // raste vrlo vjera vaša (2 Sol 1,3)

d) enklitika iza prve naglašene riječi:

gubavi se čiste // gubavi čiste se (Lk 7,22)⁶⁶⁴; kojemu se radujete // kojemu radujete se (1 Pt 1,6).

3.5.4. Objektne rečenice

U izričnim objektim rečenicama, koje dopunjuju glagole na padežno pitanje (Brabec, Hraste, Živković 1956: 206), Karadžićevu konstrukciju *da (neka) + prezent* Šulek zamjenjuje infinitivom, prema sljedećim skupinama:

a) uz glagole htijenja:

dadoše mu piti [...] ne htje piti // dadoše mu da pije [...] ne htje da pije (Mt 27,34); u tebe ću učiniti // u tebe ću da učinim (Mt 28,18); hoćahu ući // šćadijahu da ugju (Lk 11,52); nehoćaše hoditi // ne šćadijaše da hodi (Iv 7,1); mi bismo htjeli vidjeti // mi bismo htjeli da vidimo (Iv 12,21); a i on će sam skoro onamo ići // a i on će sam skoro onamo da ide (Dj 24,25); namisli poslati ga // namisli da ga pošlje (Dj 26,32); jer sam namislio ondje zimovati // jer sam namislio da ondje zimujem (Tit 3,12); i zabranjuje onim koji bi htjeli primati // i zabranjuje onima koji bi htjeli da ih primaju (3 Iv 10)

⁶⁶³ 'jasno, otvoreno, ne u prispodobi'

⁶⁶⁴ Iako se u Šuleka u istom retku nalazi stilski obilježena Karadžićeva konstrukcija *siromašnim propovieda se evandjelje*.

b) uz dopusne glagole:

i djavole mnoge iztjera, i nedopusti im kazivati da ga poznavahu // i gjavole mnoge istjera, i ne dadijaše gjavolima da kazuju da ga poznavahu (Mk 1,34); daste mi jesti // daste mi da jedem (Mt 25,35); da joj dadu jesti // da joj dadu neka jede (Lk 8,55); dao vam složno misliti // da vam da da složno mislite (Rim 15,5); nedopusti govoriti // ne dopusti da govore (1 Kor 14,34)

c) uz glagole osjećanja (u najširem smislu):

bojahu se zapitati ga // bojahu se da ga zapitaju (Lk 9,45); namisli Pavao uzeti sa sobom // namisli Pavle da uzme sa sobom (Dj 16,3); namisli Pavao proći // namisli Pavle da progje (Dj 19,21); nemarahu poznati // ne marahu da poznadu (Rim 1,28).

Postoje u Šuleka, doduše, iznimke u kojima se zadržavaju izrični *da* + prezent: *ako hoćeš savršen da budeš // ako hoćeš savršen da budeš (Mt 19,21); Jer tko hoće dušu zvoju [sic!] da sačuva // Jer ko hoće dušu svoju da sačuva (Mk 8,35); revnost ognja koji će da pojede // revnost ognja koji će da pojede (Heb 10,27)*. No tu se primjenjuje Veberovo pravilo prema kojem glagoli "*morati, trebati, valjati, hotěti*, povèrh infinitiva mogu stajati i s indikativom sa *da*" (Veber 2005 [1859]: 119). Ono je provedeno dosljedno osim u Dj 17,29: *netrebamo misliti // ne treba da mislimo*.

Na nekoliko mjesta Šulek donosi infinitiv bez dočelnoga *-i*: *da ti idemo sgotovit // da ti idemo da ti zgotovimo (Mk 14,2); i hotijahu mu nadjenut ime // i šćadijahu da mu nadjenu ime (Lk 1,59); želeć te vidjet, opominjuć se suzah tvojih // želeći da te vidim, opominjući se suza tvojijeh (2 Tim 1,4)*. U ta tri primjera otkrivaju se po svoj prilici dvije različite upotrebe. U Lk 1,59 i u 2 Tim 1,4 dočelni je *-i* vjerojatno izostavljen poradi blagozvučja da se u izgovoru ne bi zajedno našla dva samoglasnika (valja uočiti da je, još, prvi oblik nakon infinitiva glagolski prilog sadašnji, koji Šulek, prema načelima zagrebačke filološke škole, također tvori bez dočelnoga *-i*, pa je možda htio postići i vizualni i auditivni sklad). No u Mk 14,2 nije riječ o infinitivu, nego o supinu, koji su pisci već u Veberovo doba pomiješali s infinitivom, a upotrebljavao se iza glagola kretanja (Veber 2005 [1859]: 119). Supin je, međutim, izostao u Lk 9,13: *da idemo mi kupiti // da idemo mi da kupimo (Lk 9,13)*.

3.5.5. Sročnost

S obizrom na slaganje subjekta i predikata na više mjesta Šulekovo se izdanje Novoga zavjeta razlikuje od Karadžićeva. Osobit je primjer imenica *narod* koja je, semantički gledano, množina shvaćena kao zbirnost, ali gramatička jednina. Veber propisuje da predikat, kada se slaže s takvim subjektima, mora biti u jednini (Veber 2005 [1859]: 12). Šulek to Veberovo pravilo primjenjuje samo u jednom slučaju, zamjenjujući Karadžićevu množinu jedninom: *I sav narod tražаше da ga se dotakne // I sav narod tražаше da ga se dotaknu* (Lk 6,19). Na drugom mjestu jedninu ima i Karadžić: *mного тисућаh naroda što navaljuje // mnogo тисућа naroda što navaljuje* (Ps 3,6). Konačno, na dva mjesta Šulek ostavlja Karadžićevu množinu: *odpusti narod, neka idu // otpusti narod, neka idu* (Lk 9,12); *sav narod dolažаше [...] da ga slušaju // sav narod dolažаше [...] da ga slušaju* (Lk 21,38).

Množinu Šulek nije zamijenio jedninom ni u Lk 2,13, gdje je subjekt *mnoštvo* (*mnoštvo vojske nebeske, koji hvaljahu Boga // mnoštvo vojnika nebeskijeh koji hvaljahu Boga*) – iako je Karadžićevu imenicu *vojnici* (množina) zamijenio imenicom *vojska* (jednina), te u Ef 3,15, a tu je subjekt *čeljad* (*čeljad [...] se zovu // čeljad [...] se zovu*).

U primjerima *štap tvoj i palica tvoja tješi me // štap tvoj i palica tvoja tješi me* (Ps 23,4) i *hrana njegova bijaše skakavci i med divlji // hrana njegova bijaše skakavci i med divlji* (Mt 3,4) primjenjuje se (barem kada je o Šulekovu tekstu riječ) Veberovo pravilo prema kojem predikat mora stajati u množini ako se s više riječi naznačuje jedan subjekt kao cjelina (Veber 2005 [1859]: 12).

3.5.6. Present

a) present → glagolski prilog sadašnji:

1) *Jer nesmiemo sebe miešati ili se porediti s drugimi koji hvale sami sebe; ali sami po sebi sebe mjereć i poredjujuć sami sebe sa sobom, nerazumievaju // Jer ne smijemo sebe miješati ili se porediti s drugima koji hvale sami sebe; ali kad sami po sebi sebe mjere i poredе sami sebe sa sobom, ne razumijevaju* (2 Kor 10,12). I latinski i grčki izvornik donose particip presenta (*μετροῦντες καὶ συγκρίνοντες / metientes et comparantes*), pa je Šulekovo sintaktičko rješenje doslovnije, a po količini riječi i nešto ekonomičnije, unatoč Karadžićevu uzročnomu vezniku *kad*, koji logički uključuje i

neku vremenitost: "Kad se metje, kad je s uzrokom pomješano vrēme" (Veber 2005 [1859]: 128) i kojim smisao također nije iznevjeren.

b) prezent → prezent nesvršenih glagola s prefiksom *uz-*:

Ti se glagoli javljaju i u Šuleka i u Karadžića, a pojedini su među njima (primjerice *uzrasti*) i nešto frekventniji. Navodimo ih redom: *uzsramote i uzprogone // uzsramote i usprogone* (Mt 5,11); *uzraste // uzraste* (Mt 13,32); *uzmole // uzmole* (Mt 18,19); *uzištete // uzištete* (Mt 21,22); *uzpropovieda // uspropovijeda* (Mt 26,13); *uzsjedao // usjedao* (Mk 11,2); *uzvjeruje // uzvjeruje* (Mk 11,23); *uzištete // uzištete* (Iv 16,23); *uzkazuje // uskazuje* (Dj 13,41); *uzpitaju // uspitaju* (1 Kor 9,3); *uzgovorite // uzgovorite* (1 Kor 14,23); *uzmučiš // uzmučiš* (Ps 28,1); *uzčuvaju // uščuvaju* (Ps 132,12).

Formalno gledano, u odnosu na obični nesvršeni prezent, riječ je samo o prefiksaciji (promjeni vida); no ako se zna da je upravo taj nesvršeni prezent s prefiksom *uz-* opisan u gramatičara u devetnaestom stoljeću, pri čem ga Babukić naziva "neizvjestno vrēme", a Mažuranić "buduće [vrijeme] za neizvjestnost (Tafra 1993: 128), te da ga i Katičić definira kao oblik za "izricanje relativne sadašnjosti koja se odnosi na neko vrijeme zamišljeno u budućnosti", čime "glagolski oblik kao cjelina dobiva svršen vid, a unutar njega se ipak zadržava i obilježje nesvršenosti" (Katičić 2002: 298), onda se njime može, iako oprezno (Tafra 1993: 128–129), naznačiti i promjena vremena. Takav prezent Šulek tvori četirima glagolima (*uzčuti, uzvidjeti, uzčuvati, uzvjerovati*) u ovim primjerima: *A kad uzčujete ratove i glasove o bojevih, neplašite se // A kad čujete ratove i glasove o ratovima, ne plašite se* (Mk 13,7); *A kad uzvidite mrzost opušćenja [...] tada, koji budu u Judeji, neka bježe u gore // A kad vidite mrzost opušćenja [...] tada, koji budu u Judeji neka bježe u gore* (Mk 13,14); *A kad uzčujete ratove i bune, neplašite se // A kad čujete ratove i bune, ne plašite se* (Lk 21,9); *Da se čuvate od priloga idolskih i od krvi i od udavljenoga i od bludnosti [...] od čega ako se uzčuvate, dobro ćete činiti // Da se čuvate od priloga idolskijeh i od krvi i od udavljenoga i od kurvarstva [...] od čega ako se čuvate, dobro ćete činiti* (Dj 15,29); *Zato se i primi njemu u pravdu. Ali nije pisano za njega jednoga samo da mu se primi, Nego i za nas, kojim će se primiti, ako uzvjerujemo onoga koji uzkrisi Isukrsta Gospoda našega iz mrtvih // Za to se i primi njemu u pravdu. Ali nije pisano za njega jednoga samo da mu se primi, Nego i za nas, kojima će se primiti ako*

vjerujemo onoga koji vaskrse Isusa Hrista Gospoda našega iz mrtvih (Rim 4,22–25). Primjeri su citirani nešto opširnije kako bi se iz konteksta moglo razabrati da svi svršeni prezenti odreda smjeraju nekomu neodređenom vremenu u budućnosti. U Mk 13,7 i Lk 21,9 to je implicitno izraženo niječnim imperativnom (*neplašite se*); u Mk 13,14 oprekom *kada – tada* i imperativom (*neka bježe*); u Dj 15,29 futurom prvim (*dobro ćete činiti*), koji sa svršenim prezentom s prefiksom *uz-* stupa u odnos koji oponaša odnos futura prvoga i futura drugoga (drugim riječima, kao da piše: "od čega ako se budete čuvali, dobro ćete činiti"); jednako je i u Rim 4,24, jedino je futur prvi inverzijom stavljen ispred prezenta (dakle, kao da piše: "Nego i za nas, kojim će se primiti, ako budemo uzvjerovali").

Nije naodmet pogledati i izvornik. U Rim 4,24 sintaksa je drugačija: indikativ prezenta *uzvjerujemo* izrečen je participom prezenta (*πιστεύουσιν/credentibus*). Pogodbi – koju i Šulek i Karadžić jasno naglašuju ("ako"), s tim da ju Šulek svršenim glagolom s prefikom *uz-* smješta prema neodređenoj budućnosti, pa od kršćanina traži vjeru koja će tek potom uroditi opravdanjem – u izvorniku nema ni traga: particip prezenta izražava i sada živu i djelotvornu vjeru koja će opravdati, "uračunati u pravednost" u najneposrednijoj budućnosti. No ta budućnost samo je u latinskom izrečena futurom (*reputabitur*), u grčkom, pak, konstrukcijom prezenta i infinitiva prezenta pasivnoga: *μέλλει λογίζεσθαι*, koja se (zbog glagola *μέλλω*, u značenju 'kanim, hoću da' [Senc 1988 /1910/: 595, s. v. *μέλλω*, značenje navedeno pod I) prevodi implicitno futurno ("is to be reckoned/counted" [Zerwick – Grosvenor 1996: 469]), što je u skladu s Pavlovom prezentnom soteriologijom. Odlučivši se za svršeni prezent s prefiksom *uz-* Šulek se jezično i teološki odmaknuo ne samo od izvornika već i od Karadžića, smjestivši vjeru negdje neodređeno u budućnost.

U Dj 15,29 izvornik još jednom upotrebljava particip prezenta (*διατηροῦντες/custodientes*). No kontekst je sada nešto drugačiji, jer je tu upotreba participa kondicionalna ("if you keep yourselves free" [Zerwick – Grosvenor 1996: 402]), pa je Šulekova relativna sadašnjost protegnuta prema neodređenoj budućnosti dobro pogođena.

U Mk 13,7 i Lk 21,9, napokon, upotrijebljen je konjunktiv aorista (*ἀκούσητε*), a tako i u Mk 13,14 (*ἴδητε*); latinski tekst, pak, donosi futur drugi (*audieritis, videritis*). Grčki aorist, ako nije u indikativu, ne označuje prošlo vrijeme, nego (uopćeno)

upućuje na neku hipotetsku budućnost koju je Šulek nesvršenim prezentom s prefiksom *uz-* također naznačio.

Šulek, kao i Karadžić, nesvršeni prezent s prefiksom *uz-* upotrebljava u Lk 13,21 (*Ono je kao kvasac, koji uzevši žena metnu u tri kopanje brašna, dok neuzkisle sve // Ono je kao kvasac koji uzevši žena metnu u tri kopanje brašna, dok ne uskise sve*), Rim 2,16 (*Na dan, kad Bog uzasudi tajne ljudske po evandjelju mojem preko Isukrsta // Na dan kad Bog uzasudi tajne ljudske po jevangjelju mojemu preko Isusa Hrista*) i 2 Kor 12,21 (*Da me opet kad dodjem neponizi Bog moj u vas, i da neuzplačem za mnogimi koji su prije sagriješili i nijesu se pokajali za nečistoću i bludnost i sramotu, što počinije // Da me opet kad dogjem ne ponizi Bog moj u vas, i ne usplačem za mnogima koji su prije sagriješili i nijesu se pokajali za nečistotu i kurvarstvo i sramotu, što počinije*). U Lk 13,21 upotrijebljen je pasivni aorist (ἐξυμώθη), odnosno konjunktiv imperfekta pasivnoga (*fermentaretur*), u Rim 2,16 prezent (κρίνει), odnosno futur prvi (*iudicabit*) i u 2 Kor 12,21 konjunktiv aorista (πενθήσω), odnosno konjunktiv prezenta (*lugeam*); riječ je, dakle, i u latinskom i u grčkom tekstu, o trima različitim glagolskim oblicima. Svršeni prezent s prefiksom *uz-* opravdan je kao jednakovrijednica na sva tri mjesta: u 2 Kor 12,21 (kao prvo, riječ je o konjunktivu aorista/prezenta a, kao drugo, neodređena budućnost naglašena je konstrukcijom *πάλιν ἐλθόντος / cum venero*), u Rim 2,16 (prezentom futurski određenom pomoću sintagme *ἐν ἡμέρᾳ ὅτε*, u latinskom futurom), te u Lk 13,21 (iako je riječ o aoristu, stegnuta konstrukcija *ἕως οὗ [ἔτου]*, u značenju "until such time as", traži upravo [konjunktiv] aorista, "indicating an indef. time in the fut." [Zerwick – Grosvenor 1996: 234]; latinski upućuje na budućnost veznikom *donec*).⁶⁶⁵

U Iv 15,18 na djelu je obrnut zahvat: Karadžićev *uzmrziti* Šulek mijenja u *zamrziti* (*Ako svijet na vas zamrzi, znajte da na mene omrznu prije vas // Ako svijet na vas uzmrzi, znajte da na mene omrznu prije vas*). Pogledaju li se grčki i latinski tekst (*Εἰ ὁ κόσμος ὑμᾶς μισεῖ, γινώσκετε ὅτι ἐμὲ πρῶτον ὑμῶν μεμίσηκεν / Si mundus vos odit, scitote quia me priorem vobis odio habuit*) i kontekst, shvaća se da je netrpeljivost "svijeta" (koji valja čitati u specifično Ivanovu značenju, kao zbilji koja se protivi Bogu) trajno stanje, koje ne počinje u nekom trenutku "poslije" Isusove smrti, nego je samo odvjetak i nastavak mržnje svijeta na Isusa (*ὁ κόσμος αὐτὸν οὐκ*

⁶⁶⁵ Taj se svršeni prezent pojavljuje i u prijevodu Dude i Fućka: "dok sve ne uskise".

ἔγνω. εἰς τὰ ἴδια ἦλθεν, καὶ οἱ ἴδιοι αὐτὸν οὐ παρέλαβον / *mundus eum non cognovit. In propria venit et sui eum non receperunt* [Iv 1,10–11]), pa se ne može govoriti ni o kakvu implicitno budućem vremenu, nego samo o ("apsolutno") trajnom stanju, koje je Šulek dobro uočio, ali ipak nespretno izrazio (prefiks *za-* također sugerira početak radnje negdje u budućnosti, ili barem u ponešto odmaknutoj sadašnjosti; bolje bi bilo da je glagol ostavljen u nesvršenom prezentu ["Ako svijet mrzi na vas"], kao što su to izrazili Duda i Fućak: "Ako vas svijet mrzi").

3.5.7. Aorist

a) aorist → imperfekt:

I) *A bijaše oko šestoga sata, i tama bijaše po svoj zemlji do sata devetoga // A bijaše oko šestoga sahata, i tama bi po svoj zemlji do sahata devetoga* (Lk 23,44). Ako se prijevod gleda kontekstualno, tada je imperfekt pravilno upotrijebljen jer se govori o radnji u prošlosti (mrčanju neba) koja je trajala neko vrijeme (od podneva pa do tri sata poslijepodne). No u grčkom se tekstu ne govori o "bivanju", nego o "nastajanju" (γίνομαι), izrečenom medijalnim aoristom (ἐγένετο); na djelu je nešto novo, što je ponad pukoga "mirnoga zbivanja", unatoč jasno određenomu vremenu trajanja, te nosi u sebi obilježje novine i dramatičnosti (kao što to izriče prijevod Duda i Fućka: "nasta tama po svoj zemlji", što odgovara Vulgatinu pasivnomu perfektu: *factae sunt*). Šulekova je ideja dobra, no nespretno ostvarena, jer je pogrešno poistovjetio dva glagola (εἶμι s γίνομαι; *esse* s *facere*) te, štoviše, dva različita vremena (ἦν s ἐγένετο; *erant* s *factae sunt*), ujednačivši ih, zajedno s Karadžićem, u obično *biti*, koji se u kratkom razmaku dva puta ponavlja i rečenicu čini nesklapnom, i to nadasve drugi glagol (bez obzira na to je li riječ o imperfektu ili o aoristu).

II) *I pošto bijahu ondje neko vrijeme // I pošto biše onamo neko vrijeme* (Dj 15,33). Grčka sintagma ποιήσαντες δὲ χρόνον znači 'provesti (neko) vrijeme' (Zerwick – Grosvenor 1996: 402). Budući da je u izvorniku upotrijebljen particip aorista, trebalo bi ga dosljedno prevesti glagolskim prilogom prošlim: "I provevši neko vrijeme". U Vulgati je to nešto jasnije, upotrijebljen je ablativ apsolutni: *facto [...] tempore*. Vremenski veznik *pošto*, koji (jasnije rečeno) odgovara vezniku *nakon što*, pretpostavlja zaokruženost, dovršenost radnje (koja je trajala neko vrijeme), jer njime

nastaje novo stanje – drugim riječima, njime se uvodi neka promjena, neka druga radnja (u ovom slučaju: *odpustiše ih braća s mirom k apostolom // otpustiše ih braća s mirom k apostolima*). U hrvatskom jeziku vrijeme uz veznik *pošto* nije točno određeno, ali se – kako bilo – nalaže prošlo vrijeme (Duda i Fućak upotrijebili su, usporedbe radi, historijski prezent: "neko se vrijeme zadrže"). Zbog toga se ponovno mora ustvrditi: u toj sintaktičkoj konstrukciji Šulek izborom imperfekta (namjesto Karadžićeva aorista) nije pogriješio, ali je (zajedno s Karadžićem), odlučivši se za glagol *biti* umjesto točnijega i snažnijega *provesti, proboraviti*, izabrao tek slabiju mogućnost.

III) *I da izbavi one kojigod od straha smrti u svem životu bijahu robovi // I da izbavi one kojigod od straha smrti u svemu životu biše robovi* (Heb 2,15). I ovdje se predmnijeva stanje koje je potrajalo – ropstvo grijehu i smrti koje je, u vremenu, dokinula tek Isusova otkupiteljska smrt – što su i grčki i latinski tekst izrazili jednostavnim imperfektom (*καὶ ἀπαλλάξῃ τούτους, ὅσοι φόβῳ θανάτου διὰ παντὸς τοῦ ζῆν ἔνοχοι ἦσαν δουλείας / et liberaret eos qui timore mortis per totam vitam obnoxii erant servituti*).

IV) *i bijahu sievanja munjah // i biše sijevanja munja* (Otk 11,19). Grčki ne upotrebljava glagol *biti* (*εἶμί*), nego *nastati* (*γίνομαι*), i to u medijalnom aoristu (*ἐγένοντο*): *καὶ ἐγένοντο ἀστραπαί*. Dobro su to izrazili Duda i Fućak: "te udare munje". Vulgata je to izrekla nijansu drugačije, upotrijebivši glagol *facere* u pasivnom perfektu: *et facta sunt fulgora*, a tu konstrukciju prijevod Duda i Fućka također pokriva. Šulek je, relativno i kontekstualno gledajući, upotrijebio bolje vrijeme (jer pojava je to koja je potrajala u vremenu, posljedica otvaranja hrama Božjega i očitovanja Kovčega saveza, pa aorist nije pogođen), no istodobno smo upućeni na slabost prevedene konstrukcije, koja se služi nepotrebnom nominalizacijom iskaza.

b) aorist → perfekt:

I) *osjeti u tielu da je ozdravila od bolesti // osjeti u tijelu da ozdravi od bolesti* (Mk 5,29). U ovoj objektnoj rečenici Karadžić je i u glavnoj i u zavisnoj rečenici upotrijebio aorist. Grčki tekst glagol glavne rečenice stavlja u aorist (*ἔγνω*), a zavisne u perfekt (*ἴαται*). No perfekt tu nije upotrijebljen zbog sintaktičkih zahtjeva (kao što će se vidjeti u Vebera), već zbog posebnoga njegova značenja. Posebnost je grčkoga perfekta da "while denoting an action already accomplished, it also signifies that its

results are still present at the time of speaking. It is therefore as much a present as a past tense" (Zerwick – Grosvenor 1996: xxiv). U Novom će se zavjetu perfekt, dakle, pojaviti ondje gdje je radnja gotova, gdje je nepovratno nastalo novo stanje. Mk 5,29 jedan je od mnogih primjera koji to potvrđuju. Žena koja se, iscjeljenja radi, približila Isusu dvanaest je godina bolovala od krvarenja, uz naglašenu Markovu eksplikaciju nemoći ljudske pomoći: *καὶ πολλὰ παθοῦσα ὑπὸ πολλῶν ἰατρῶν καὶ δαπανήσασα τὰ παρ' αὐτῆς πάντα καὶ μηδὲν ὠφεληθεῖσα ἀλλὰ μᾶλλον εἰς τὸ χεῖρον ἔλθοῦσα* (Mk 5,26). U susretu s Isusom, koji *i znakovima* svjedoči svoje spasiteljsko poslanje, to njezino krvarenje prestaje. I ne samo to: nastaje novo stanje čiji su učinci u sadašnjosti (u trenutku njezina opažanja) prisutni. Šulek je, pripremajući biblijski tekst, bio vezan i pravilima upotrebe vremenâ u zavisnim rečenicama. U *Skladnji* se o tom kaže: "Ako se je čin podredjene izreke svršio prije čina glavne, metje se predprošlo [vrijeme], ili mjesto njega perfekt" (Veber 2005 [1859]: 101). Ovdje je zakonitost uporabe grčkoga perfekta uvjetovala perfekt u hrvatskome. No Karadžićevo rješenje, ako bi se i shvatilo kao da je radnja zavisne rečenice istodobna radnji glavne rečenice, ionako ne bi izdržalo: u tom bi slučaju, po Veberu, valjalo staviti imperfekt (Veber 2005 [1859]: 101). Vulgatom, koja u zavisnoj rečenici upotrebljava pluskvamperfekt (*sanata esset*), naspram perfektu u glavnoj rečenici (*sensit*), Šulek se ili nije poslužio, ili je, sukladno Veberovu pravilu, perfekt osjetio naravnijim vremenom.

c) aorist → glagolski prilog prošli:

I) *Krist, ustavši iz mrtvih, već više neumire // Hristos usta iz mrtvijeh, već više ne umire* (Rim 6,9). I Šulekova i Karadžićeva rečenica doimlju se unekoliko nezgrapno, i to zbog priloga *već* u značenju 'više' (utjecaj *Vulgatina* priloga *iam*), iza kojega se pleonastički ponavlja (razumljiviji) prilog *više* (u grčkom dolazi samo jedan prilog: *οὐκέτι*, u sintagmi *οὐκέτι ἀποθνήσκει*). Vidimo, nadalje, da je Karadžićeva rečenica *već* i izgovorno, a onda i sintaktički rascjepkana; među dvama njezinim dijelovima spona je preslaba. Nju je Šulek, zamijenivši aorist glagolskim prilogom prošlim (a to mu je omogućio particip aorista pasivnoga u grčkom: *ἐγερθείς*),⁶⁶⁶ a njime se izriče vremenski odnos između dviju radnji, ojačao, davši joj veći smisleni sklad.

⁶⁶⁶ Vulgata se na tom mjestu služi participom prezenta (*surgens*), koji bi se – neovisno o grčkom – doslovno mogao prevesti ovako: "Krist koji uskrsava više ne umire." Osim prezentskoga značenja, uočiti valja ovdje i razliku između glagola *uskrisiti* (nekoga) i neprelaznoga *uskrsnuti*. Iako oba glagola mogu biti i svršeni i nesvršeni (*uskrisiti/uskrisivati*, *uskrsnuti/uskrsavati*), u Isusovu je slučaju – i misleći samo na njegovo povijesno uskrsnuće, to jest na uskrsnuće kao povijesni događaj – moguć samo svršeni glagol *uskrsnuti*, što nam priječi da

3.5.8. Imperfekt

a) imperfekt → aorist:

I) *ni jedan od učenika nesmjede ga pitati // ni jedan od učenika ne smjedijaše da ga pita* (Iv 21,12). Najvažnija sintaktička promjena, ona *da* + prezent → infinitiv, kao da je umanjila uočavanje zamjene imperfekta aoristom. Grčki glagol *τολμάω* ovdje je u imperfektu: *ἐτόλμα*, kojim se želi označiti radnja koja je trajala duže vremena (kao, uostalom i latinski imperfekt *audebat*). Nećkanje učenikâ da pitaju preobražena uskrsloga Isusa: "Tko si ti?" – pritom Ivan izriče određenu opreku: najprije u r. 4 veli da učenici "nisu znali da je to Isus", da bi u r. 12 "znali" da je to Gospodin – traje formalno sve do r. 15, do Petrove ispovijesti: "da, Gospode! ti znaš da te ljubim." Nemogućnost prepoznavanja Isusa posljedica je novosti i neprispodobivosti uskrsnuća; potrebno je otvaranje očiju (Lk 24,31), zahvat koji čini sâm Bog. Istodobno djela govore u prilog identitetskomu kontinuitetu da taj stranac, koji im priskrbuje bogat ulov te daje blagovati, jest isti onaj koji je s njima živio "počevši od krštenja Ivanova" (Dj 1,22). Otvoreno pitanje: "Tko si ti?" potrla bi u njima vjeru i nadu, a njime se možda izbjegava i dramatičan Isusov odgovor (na slično pitanje) u noći s četvrtka na petak: "Ja sam" (Iv 18,6). Odatle krzmanje (i *τολμάω* i *audeo*, prije i izrazitije negoli Šulekovo i Karadžićevo "ne smjeti", znači 'usuditi se') koje evanđelist zapravo materijalno ne razrješuje. Šulek je aoristom lišio tekst i njegov smisao drame uskrsnuća i napetosti hoda vjere prema "otvaranju očiju", u Karadžića puno bolje zadržanoga, svevši zbivanje cjelokupne perikope na zaokruženo prošlo vrijeme, koje je posve ostalo u prošlosti.

b) imperfekt → infinitiv:

I) *kao što im Duh davaše govoriti // kao što im Duh davaše te govorahu* (Dj 2,4). Ovu rečenicu, zaradi potpunijega razumijevanja valja donijeti u cijelosti: *I napuniše se svi Duha svetoga, i stadoše govoriti drugim jezicima, kao što im Duh davaše govoriti // I napuniše se svi Duha svetoga i stadoše govoriti drugim jezicima, kao što im Duh davaše te govorahu*. U prvom dijelu rečenice već je rečena radnja: učenici su počeli govoriti drugim jezicima. Drugi dio rečenice samo objašnjava način radnje: to je

ga prevedemo glagolskim prilogom sadašnjim (ili analognom konstrukcijom *koji uskrsava*), pa semantika uvjetuje morfologiju (odabir glagolskoga priloga prošloga: *uskrsnuvši*), što dodatno ovjerovljuje Šulekovo prijevodno rješenje.

govorenje bilo po nadahnuću Duha Svetoga. Karadžićev imperfekt *govorahu* nije toliko vezan uz način govorenja, to jest podrijetlo (od Duha Svetoga), koliko označuje puko ponavljanje prvoga dijela, same radnje, njezino pojačavanje. Ono, međutim, nema potkrepe ni u grčkom ni u latinskom tekstu: *καθὼς τὸ πνεῦμα ἐδίδου ἀποφθέγγεσθαι αὐτοῖς / prout Spiritus Sanctus dabat eloqui illis*. Infinitiv medijalnoga prezenta (*ἀποφθέγγεσθαι*), odnosno infinitiv prezenta (*eloqui*) suprotstavljeni su imperfektu (*ἐδίδου/dabat*) i vezani su uz način (*καθὼς /prout – 'kao što'*), a ne služi opetovanju radnje (*ἤρξαντο λαλεῖν / coeperunt loqui*), što opravdava Šulekovu upotrebu infinitiva.

3.5.9. Futur prvi

a) futur prvi → kondicional prvi:

1) *Doći će dani, u koje od svega što vidite neće ostati ni kamen na kamenu koji se ne bi razmetnuo // Doći će dani u koje od svega što vidite ne će ostati ni kamen na kamenu koji se ne će razmetnuti* (Lk 21,6). Isus u eshatološkoj besjedi govori o znacima koji će prethoditi dolasku sina čovječjega; upozorenje na razorenje samo je uvod u taj govor, predtekst nadovezan na divljenje učenika materijalnoj postojanosti jeruzalemskoga hrama. Sintagma "koji se ne bi razmetnuo" mogla se (ekonomičnije) izreći i glagolskim pridjevom trpnim: "nerazmetnut" (slično stoji u prijevodu Duda i Fućka: "Doći će dani u kojima se od ovoga što motrite neće ostaviti ni kamen na kamenu nerazvaljen"). Njegovo je smještanje u vrijeme, međutim (u grčkom je upotrijebljen pasivni futur: *καταλυθήσεται*, a u latinskom pasivni prezent: *destruatur*), u Karadžićevu tekstu izrečeno futurom prvim, u Šulekovu tekstu kondicionalom. Zavisna je rečenica, pak, sastavljena od dviju zavisnih surečenica ("neće ostati ni kamen na kamenu" + "koji se ne bi razmetnuo"). Ovdje bi mogla biti riječ o sintaksostilemu koji sasvim realnom, pa i apsolutnom pogodbom (i u njoj dvostrukom negacijom) nijansira ono što je stvarno i sigurno: svaki će kamen biti razmetnut.

3.5.10. Kondicional prvi

a) kondicional prvi → imperativ:

I) *otče ako hoćeš pronesi ovu čašu mimo mene! // oče! kad bi htio da proneseš ovu čašu mimo mene!* (Lk 22,42). Ovu, u hrvatskom izdanju pogodbenu rečenicu grčki je izekao veznikom *εἰ* i prezentom (*βούλει*) te imperativom aorista (*παρένεγκε*), a latinski veznikom *si* i prezentom (*vis*) te imperativom prezenta (*transfer*). Riječ je o pogodbi: ako Otac želi (ako se izvrši sadržaj zavisne rečenice), može spasiti Isusa od zlokobi (izvršit će se i sadržaj glavne rečenice). Potencijalna pogodba jasna je i u Karadžićevu i u Šulekovu tekstu, s tim da ju je Šulek izrekao neutralno, dok ju je Karadžić uobličio više optativno. Odatle i blaga značenjska nijansa: Karadžić optativom iz Isusovih usta priželjkuje da mu se ne dogodi zla, naglašujući Isusovo čovječstvo, dok Šulek, čvršće oslonjen na izvornik, volji nebeskoga Oca prepušta sve – i pogodbu i njezino ostvarenje.

3.5.11. Glagolski prilog prošli

a) glagolski prilog prošli → aorist:

I) *čuste riječ istine [...] i vjerovavši zapečatiste se svetim Duhom obećanja // čuvši riječ istine [...] i vjerovavši zapečatiste se svetijem Duhom obećanja* (Ef 1,13). Karadžićev prijevod slijedi grčki izvornik, a u njem se javljaju dva participa aorista (*ἀκούσαντες*, *πιστεύσαντες*) kojima odgovara glagolski prilog prošli.⁶⁶⁷ Semantički je naglasak u ovoj rečenici na opečaćenosti Duhom Svetim (izrečenoj pasivnim aoristom *ἐσφραγίσθητε*), a druga dva glagola prethode mu kao uvjet. Iz Šulekova teksta, pak, proizlazi da je vjera spona između prihvaćanja evanđelja ušima (*čuste*) i opečaćenosti Duhom Svetim, dviju jednako važnih radnji (što potvrđuje Vuglatina sintaksa: *cum audissetis [...] et credentes signati estis*). Osim toga, tu je i teološki argument – Pavao u Poslanici Rimljanima jasno navodi jasan hod vjere: "Ali kako da prizovu onoga u koga ne povjerovaše? A kako da povjeruju onoga koga nisu čuli? [...] Dakle: vjera po poruci, a poruka riječju Kristovom" (Rim 10,14.17).

⁶⁶⁷ Tako i Duda i Fućak: "U njemu ste i vi, pošto ste čuli Riječ istine prigrlivši vjeru, opečaćeni Duhom obećanim, Svetim."

II) *I izvede ga djavol na goru visoku i pokaza mu sva kraljevstva ovoga svieta // I izvedavši ga gjavo na goru visoku pokaza mu sva carstva ovoga svijeta* (Lk 4,5). Ova je složena rečenica sastavljena od dviju ishodišnih rečenica: *izvede da djavol na goru visoku* i *[djavol] pokaza mu sva kraljevstva ovoga svieta*. Karadžić ih je povezao (sklapanje koordinacijom) pomoću predikatnoga proširka, preoblikovavši aorist *izvede* u glagolski prilog prošli (*izvedavši*), što odgovara sintaksi grčkoga teksta:⁶⁶⁸ particip aorista aktivnoga (ἀναγαγὼν) i glagol u aoristu (ἔδειξεν). Šulek se, pak, poveo za Vulgatom (*Et duxit illum diabolus et ostendit*), zamjenivši jedino perfekt aoristom, ali se vjerojatno jednako tako vodio Veberovim pravilom da je predikatni proširak nedopustiv "ako su dva čina budi po naravi, budi po mněnju pisca jednako važna" (Veber 2005 [1859]: 140), ostavio oba glagola u indikativu, spojivši ishodišne rečenice u sastavnu rečenicu veznikom *i*. Vjerojatno zbog istoga Veberova pravila Šulek je predikatni proširak preoblikovao u sastavnu rečenicu i u Iv 8,10: *A kad se Isus izpravi, i ne vidje ni jednoga do samu ženu, reče joj: ženo! gdje su oni što te tužahu? // A kad se Isus ispravi, i ne vidjevši nikoga do samu ženu, reče joj: ženo! gdje su oni što te tužahu?*.

3.5.12. Glagolski pridjevi prošli i sadašnji u atributnoj ulozi

Pod utjecajem latinske sintakse u hrvatskom se jeziku, već tamo od Reljkovića, razvila upotreba glagolskih oblika "s potpunim pridjevnim kategorijama roda, broja i padeža koji su na sintaktičkoj razini sročni atributi preoblikovani od glagolskoga predikata jedne od ishodišnih rečenica", koje Ham naziva "glagolskim pridjevima prošlim i sadašnjim u atributnoj ulozi" (Ham 1998: 81). Ti su oblici opisani i u Veberovoj *Slovnici i Skladnji*, a on ih, sukladno latinskomu nazivlju, imenuje participima. Za razliku od glagolskih prislova (gerundiva), a to su glagolski prilog sadašnji i prošli, participi se upotrebljavaju ondje, i samo ondje, "gdě bi imalo stajati zaimе odnosno *koji, a, e* u nominativu" (Veber 2005 [1859]: 141).

Participima se u svojem izdanju Novoga zavjeta umjerenom služi i Šulek, stavljajući ih, međutim, ne samo na mjesto odnosne zamjenice u nominativu u materijalnom smislu (*od Židovah radećih mi o glavi // od Jevreja koji mi ragjahu o glavi* [Dj 20,19]) nego i ondje gdje se ta zamjenica semantički pretpostavlja, ali je drugačije izrečena: *dok nevide kraljevstvo*

⁶⁶⁸ Čak je i red riječi istovjetan; grčki tekst jedino ispušta subjekt (*gjavo*).

Božje dolazeće u sili // dok ne vide carstvo Božije da dogje u sili (Mk 9,1); i osta Isus sam i žena stojeća na srijedi // i osta Isus sam i žena stojeći na srijedi (Iv 8,9);⁶⁶⁹ slavnu crkvu, neimajuću mane ni mrštine // slavnu crkvu, koja nema mane ni mrštine (Ef 5,27); prošavše vrijeme života // prošavše vrijeme života (1 Pt 4,3); kao orao leteći // kao orao kad leti (Otk 4,7).

Ovdje treba spomenuti i glagolski pridjev *budući* u primjerima: *Kad dakle vi, zli budući, umiete dobre dare davati djeci svojoj: koliko će više otac nebeski dati Duha svetoga onima koji ištu u njega! // Kad dakle vi, zli budući, umijete dobre dare davati djeci svojoj, koliko će više otac nebeski dati Duha svetoga onima koji ištu u njega? (Lk 11,13); Bog koji je stvorio svijet i sve što je u njem, on, buduć gospodar neba i zemlje // Bog koji je stvorio svijet i sve što je u njemu, on budući gospodar neba i zemlje (Dj 17,24).* Šulekov oblik *buduć*, namjesto Karadžićeva *budući*, govori o dosljednosti normi zagrebačke filološke škole koja nastavak *-ć* propisuje za jedninu⁶⁷⁰ (a subjekt uz koji je vezan jest *Bog*, u jednini) (Veber 2005 [1859]: 139). No Dj 20,38 (*žalostni buduć najviše // žalostni najviše*) pokazuje odstupanje od Veberova pravila jer je, s obzirom na množinu (subjekt *žalostni* sabrani su efeški kršćani), oblik trebao glasiti *budući*.

3.5.13. Besprijedložni genitiv

Osim rjeđih i u pravilu izoliranih upotreba genitiva, moguće je izlučiti dva zamjetnija i osobitija tipa: partitivni i slavenski genitiv. Partitivnim genitivom naznačuje Šulek dio djeljivoga, odnosno neodređenost, jasnije negoli akuzativom, koji razumijeva cjelinu i određenost. U tom se dijelom podudara s Karadžićem, ali gdjegdje i razlikuje od njega: *Po tom usu vode u umivaonicu // Po tom usu vodu u umivaonicu (Iv 13,5); hljeba andjeoskoga jedjaše čovjek // hljeba angjelskoga jegjaše čovjek (Ps 78,25).* U 1 Tim 3,1 Šulek odstupa od Karadžićeva (i grčkoga: ἐπισκοπής) partitivnoga genitiva i zamjenjuje ga akuzativom (koji upotrebljava Vulgata: *si quis episcopatum desiderat*): *ako tko biskupstvo želi, dobru stvar želi*

⁶⁶⁹ Tu je Šulek bliži izvorniku, u kojem se particip prezenta odnosi samo na ženu (u grčkom: *καὶ ἡ γυνὴ ἐν μέσῳ οὖσα*; tako i u latinskom: *et [Jesus] remansit solus et mulier in medio stans*), za razliku od Karadžićeva teksta u kojem bi se, barem uključno, glagolski prilog mogao protegnuti i na Isusa. Još valja napomenuti da se, za razliku od latinskoga, u grčkom ne nalazi glagol *stajati*, nego *biti* (εἶναι), pa je on mogao, formalno gledano, ostati i nepreveden.

⁶⁷⁰ Nasuprot nastavku *-ći* propisanomu za množinu.

// ako ko vladičanstva želi dobru stvar želi.⁶⁷¹ Zamjena bi mogla biti opravdana: nadgledništvo⁶⁷² kao služba predmet je cjeline, ne dijela.⁶⁷³ U Mt 19,29, pak, stoji Šulekova određenost nasuprot Karadžićevoj neodređenosti: *I svaki, koji ostavi kuću // I svaki, koji ostavi kuće.*⁶⁷⁴

Slavenski genitiv, to jest po svojem značenju genitiv u niječnim rečenicama (uz prijelazne glagole), pojavljuje se gdjekad u Šulekovu izdanju namjesto Karadžićeva A jd.: *kojima netreba pokajanja // kojima ne treba pokajanje* (Lk 15,7); *ne kazah vam ovo // nekah vam toga* (Iv 16,4).⁶⁷⁵ Ovaj potonji citat – iz Ivanova evanđelja – primjer je gdje bi, zbog strukture hrvatskoga jezika, bilo bolje ostaviti akuzativ ("U hrvsrp. jeziku ostaju obično u akuzativu zamjenice: *ovo, ono, to što*" [Ivšić 1970: 368]), što Šulekov zahvat sklanja ka neuzornomu rješenju.

U Šuleka ima i drugih značenja genitiva: *opraštam se neprijateljah svojih // opráštam se neprijatelja svojijeh* (Ps 18,3) primjer je u kojem se vidi da prijelazni glagoli "koji znače *osloboditi*, povèrh akuzativa objekta zahtjevaju genitiv stvari, koje se tko oslobadja" (Veber 2005 [1859]: 35). Značenje, na prvu ruku možda teže dohvatljivo, jasnijim postaje istom kad se donese prijevodno rješenje Dude i Fućka: "i od dušmana bit ću izbavljen". Primjer genitiva cilja nalazi se u 1 Pt 3,11 (*neka traži mira i neka se drži njega // neka traži mira i neka se drži njega*), Ps 34,14 (*traži mira i idi za njim // traži mira i idi za njim*),⁶⁷⁶ Mt 12,43 (*A kad nečisti*

⁶⁷¹ No ovdje je zapravo umjesno upitati se nije li oblik *vladičanstva* možda – genitiv pripada izjednačenim padežima – A mn. Izglednije je ipak da je Karadžić upotrijebio G jd., to više što imenice s dometkom *-stvo* (a ovdje je riječ o apstraktnoj imenici) ne bi trebale imati množinu.

⁶⁷² Jednakovrijednica prema prijevodu Dude i Fućka.

⁶⁷³ Namjerno se reklo da bi zamjena "mogla biti" opravdana. Naime, Katičić zahvaća šire te veli da se partitivnim genitivom mogu označiti ne samo imenice izravnoga objekta koje označuju tvar, koje je onda moguće pomišljati samo dio, nego i imenice izravnoga objekta "koje ne označuju tvar, ali se tako pomišljaju" (Katičić 2002: 105), oprimirujući tu svoju tvrdnju navodima iz hrvatske književnosti; tada bi partitivni genitiv bio sintaksostilem.

⁶⁷⁴ Karadžićeva je upotreba partitivnoga genitiva dvojbena. Kao prvo, ne može se sa sigurnošću (zbog toga što su G jd. i A mn. izjednačeni padeži) reći je li oblik *kuće* G jd. ili A mn. Grčki tekst donosi A mn.: *οἰκίας*. Kontekst također, čini se, govori u prilog A mn.: *I svaki, koji ostavi kuće, ili braću, ili sestre, ili oca, ili mater, ili ženu, ili djecu, ili zemlju, imena mojega radi, primiće sto puta onoliko, i dobiće život vječni*. Moguću zabunu – kuća se, kao objekt, tek izdaleka (ako uopće) može pojmiti razdiobno – Šulek je razriješio A jd., koji se, ima li tko u posjedu više od jedne kuće, može shvatiti i množinski.

⁶⁷⁵ I Karadžić poznaje slavenski genitiv, što je vidljivo, primjerice, u Mt 5,36 (*nemožeš ni dlake jedne biele ili crne učiniti // ne možeš ni dlake jedne bijele ili crne učiniti*), Lk 7,45 (*a ona od kako udjoh nepresta cjelivati mi noguh // a ona od kako ugjoh ne presta cjelivati mi nogû*), Lk 12,17 (*neimam u što sabrati svoje ljetine // nemam u što sabrati svoje ljetine*), Lk 12,39 (*nebi dao potkopati kuće svoje // ne bi dao potkopati kuće svoje*); Šulek te genitive ostavlja nedirnutima. Dok u Mt 5,36, Lk 12,17 i Lk 12,39 slavenski genitiv dolazi uz niječni infinitiv, u Lk 7,45 nalazimo ga uz particip.

⁶⁷⁶ Moglo bi se raspravljati je li to paradigmatički primjer genitiva cilja. Jer jednako bi tako mogla biti riječ o partitivnom genitivu. Biblijski pojam mira (Ps 34,15: *מִשְׁלָמִים*; 1 Tim 3,11: *εἰρήνη*), naime – cjelina, punina blagoslova – vlastit je Bogu, a čovjek može u njem udioništvoovati (ukoliko je sličan Bogu, utoliko ga i

duh izidje iz čovjeka, ide kroz bezvodna mjesta tražeć pokoja // A kad nečisti duh izigje iz čovjeka, ide kroz bezvodna mjesta tražeći pokoja),⁶⁷⁷ Mk 15,43 (*koji i sam kraljevstva Božjega čekaše // koji i sam carstva Božijega čekaše*). Tu je i genitiv uz glagole koji označuju ispunjivanje čime: *A Bog nade da napuni vas svake radosti i mira u vjeri // A Bog nada da ispuni vas svake radosti i mira u vjeri* (Rim 15,13). Mt 28,4 primjer je upotrebe ablativnoga genitiva: *I od straha njegova uzdrhtaše se stražari // I od straha njegova uzdrktaše se stražari*, i tu se može vidjeti da uz riječi koje označuju strah stoji upravo genitiv.

Objektni genitiv, koji se prema imenici koju označuje odnosi kao subjekt prema predikatu, otkriva se, naprimjer, u Mt 13,22: *briga ovoga svieta // briga ovoga svijeta* (uz riječi koje upućuju na brigu, zabrinutost) – "briga vremenita"⁶⁷⁸; Lk 16,3–4: *upravljanje kuće // upravljanje kuće*, što zapravo znači "upravljanje kućom"; Rim 5,2: *i hvalimo se nadanjem slave Božje // i hvalimo se nadanjem slave Božije*. U Dj 26,6 Šulek je, opredijelivši se za imenicu *nada* namjesto glagolske imenice *nadanje*, ipak zamijenio objektni genitiv akuzativom: *I sad stojim pred sudom za nadu u obećanje // I sad stojim pred sudom za nadanje obećanja*.

3.5.14. Prijedložni genitiv

a) čelo:

Dvostruki prijedlog *čelo* [...] *čelo* upotrebljava se u značenju 'više [...] niže' ("*ne miješajući se po oblicima dolazi kao prijedlog s gen., ali samo s riječima glava i noge, i to kad čelade leži, te je 'čelo glave' kao više glave, a 'čelo nogu' kao niže nogu*" [ARj: I/929, s. v. *čelo*, značenje navedeno pod 2]): *I vidje dva anđjela u bijelih haljinah, gdje sjede jedan čelo glave a jedan čelo noguh, gdje bješe ležalo tijelo Isusovo // I vidje dva anđjela u bijelijem haljinama gdje sjede jedan čelo glave a jedan čelo nogu gdje bješe ležalo tijelo Isusovo* (Iv 20,12); u grčkom je upotrijebljen prijedlog *πρὸς* koji znači

posjedovati), pa bi upotreba partitivnoga genitiva bila na mjestu. Svi predmeti čovjekovih težnji – ako je riječ o božanskim prirocima – mogli bi se tako izricati partitivnim genitivom.

⁶⁷⁷ U skladu s hipotezom iz prethodne bilješke ovo bi se novozavjetno mjesto moglo promatrati kao zgodan primjer sintaksostilema: zli duh traži ma i djelić pokoja, počinka u Bogu, ali ni toga željkovanoga odaha (*ἀνάπασις/requies*) niotkuda – jer zlodusi ne mogu biti dionici ni česti Božje svetosti. U Šuleka je ovaj genitiv odraz Karadžićeva teksta, u kojem se pak ogledaju starocrkvenoslavenski predlošci; nije, dakle, rezultat (barem ne vjerojatno) svjesna izbora. Utoliko je teže govoriti o stilemu i stilu; pa ipak spomena vrijedno.

⁶⁷⁸ Jednakovrijednica prema prijevodu Dude i Fučka.

'blizu, pored, do' (πρὸς τῇ κεφαλῇ [...] πρὸς τοῖς ποσίν); u latinskom, pak, prijedlog *ad* (*unum ad caput et unum ad pedes*).

b) *od*:

Taj se prijedlog upotrebljava:

I) za označivanje dobi ("*Od* znači [...] vrēme stvarim ili godine osobam" [Veber 2005 /1859/: 49–51]): *bješe od dvanaest godina* // *bješe od dvanaest godina* (Mk 5,42)

II) za označivanje udaljavanja od čega ("*Od* znači, da se tko udaljuje od čega negledajući na nutarnjost ili povèršje od mēsta, bila stvar fizička ili duševna" [Veber 2005 /1859/: 49]): *izidji od mene, Gospode!* // *izigji od mene, Gospode!* (Lk 5,8); *jer se Židovi bijahu dogovorili, da bude odlučēn od sbornice, tko ga prizna za Krista* // *jer se Jevreji bijahu dogovorili da bude odlučēn od zbornice ko ga prizna za Hrista* (Iv 9,22)⁶⁷⁹

III) za označivanje stvari protiv koje se valja braniti ("*Od* znači [...] stvar, *proti* kojoj se tko brani, čuva" [Veber 2005 /1859/: 49–50]): *čuvajte se od lakomstva* // *čuvajte se od lakomstva* (Lk 12,15).

c) *osim*:⁶⁸⁰

Prijedlog *osim* znači 'izvan, odvojeno od' (ARj: IX/195, s. v. *osim*, značenje navedno pod a): *svaki grieh, koji čovjek čini, osim tiela je* // *svaki grijeh koji čovjek čini osim tijela je* (1 Kor 6,18); grčki tekst donosi prilog ἐκτός, koji s genitivom (ἐκτός τοῦ σώματος) preuzima službu prijedloga i znači 'izvan, osim', dok Vulgata upotrebljava prijedlog *extra*.

⁶⁷⁹ *Odlučēn* je ovdje upotrijebljen u značenju 'izlučen, odvojen, uklonjen' (u krajnjem smislu 'izbačen'). Uočimo fonostilemu u ponavljanju glasovnoga skupa *od*: *odlučen od*, čime se priziva odbacivanje, doslovno tjeranje ("odi, šic!").

⁶⁸⁰ *Osim* se, kao prilog, u Mk 2,26 javlja u sintaktički pogrešnoj rečenici (riječ *svećenici* trebala bi biti u dativu, ne u genitivu): *hljebove postavljene pojede, kojih nebijaše slobodno nikome jesti osim svećenika* // *hljebove postavljene pojede kojijeh ne bijaše slobodno nikome jesti osim sveštenikâ*. Šulek je tu rečenicu samo djelomično izmijenio: umjesto Karadžićeva oblika partitivnoga genitiva odnosno zamjenice *kojijeh* stavio je *kojih*, negaciju je spojio s glagolom i zarezom odvojio umenutu rečenicu. Ostavio je nedirnutim, međutim, Karadžićev dativ s nastavkom *-ome* (*nikome*), a G mn. od *sveštenik* (trebao je, dakle, stajati D mn.), samo je uklonio Karadžićevu zanaglasnu dužinu i proveo fonologizaciju *št > ć*, ne dodavši grafem *h*.

d) *radi*:

Ovim prijedlogom, kojim se označuje uzrok (ne svrha; Veber izjednačuje značenje prijedloga *sbog i radi* [Veber 2005 /1859/: 53]), Šulek općenito zamjenjuje Karadžićeve prijedloge: *o (smutiti radi mene // sablazniti o mene* [Mk 14,27]), *po (radi tvrdje vašega srca // po tvrgji vašega srca* [Mt 19,8]) i *za (radi nevjerstva njihova // za nevjerstvo njihovo* [Mt 13,58]); nepromijenjena konstrukcija *za nevjerstvo* ostaje ipak u Mt 17,20 [*za nevjerstvo vaše // za nevjerstvo vaše*]).

e) *s*:

Prijedlog *s* upotrebljava se za označivanje uzroka: *teško onomu s koga dolaze // teško onome s koga dolaze* (Lk 17,1); *da se proslavi sin Božji s nje // da se proslavi sin Božij s nje* (Iv 11,4); *s tvoje se sile veseli kralj // s tvoje se sile veseli car* (Ps 21,1).⁶⁸¹

f) *u*

Za označivanje pripadnosti Šulek konstrukcijom *u + G* zamjenjuje ili Karadžićevu konstrukciju *u + D* (*Što [...] vidjeste u mene, ono činite // Što [...] vidjeste u meni, ono činite* [Fil 4,9]) ili pak drugi prijedlog (*milosrdje u Gospoda // milost od Gospoda* [2 Tim 1,18]⁶⁸²).⁶⁸³ Susrećemo se i s jednom rjedom konstrukcijom posvojnoga genitiva – *bogatiti se u Boga: Tako biva onome koji sebi teče blago a ne bogati se u Boga // Tako biva onomu koji sebi teče blago, a ne bogati se u Boga* (Lk 12,21). Izbrza bi se moglo reći da se radi o posvojnem genitivu.

3.5.15. Genitiv u prijevodnim osobitostima

Parafrazirajući Ps 19,5 ("al' po zemlji razliježe se jeka, riječi sve do nakraj svijeta sežu") kako bi progovorio o obraćenju Izraela, koji je imao prilike čuti gdje se propovijeda blagovijest, Pavao u Rim 10,18 veli: "po svoj zemlji razliježe se jeka, riječi sve do nakraj svijeta" (oba su citata iz prijevoda Dude i Fućka). Karadžić i Šulek tim recima različito pristupaju. Karadžić prevodi: *Po svoj zemlji ide kazivanje njihovo i riječi njihove na kraj vasiljene* (Ps 19,4); *Još*

⁶⁸¹ Sintagma *s + G* danas je stilski obilježena.

⁶⁸² Ovo bi mogao biti vrlo zgodan primjer Šulekova sintaksostilema: milosrđe nije samo porijeklom u Bogu (Karadžićevo "od Boga"); ono je najintimnije njegovo, čest njegove biti – jer u Bogu, koji jest milosrđe samo, nalazimo milosrđe (nema milosrđa koje bi bilo izvan Boga).

⁶⁸³ Sintagma *u + G* danas je stilski obilježena.

otide po svoj zemlji glas njihov, i po krajevima vasionoga svijeta riječi njihove (Rim 10,18). Šulek, pak, donosi ovakvo rješenje: *Po svoj zemlji ide kazivanje njihovo i rieči njihove sve do na kraj svieta* (Ps 19,4); *Ta po svoj zemlji otide glas njihov, i do krajevah vasionoga svieta rieči njihove* (Rim 10,18). Kako se vidi, i Duda i Fućak, i Karadžić, i Šulek razlikuju originalni tekst Ps 19 i njegov navod u Rim. Parafraze u grčkom tekstu nema, jer u Poslanici Rimljanima Pavao navodi cjelovit i neizmijenjen psalamski redak: εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθαι ὁ φθόγγος αὐτῶν καὶ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τὰ ῥήματα αὐτῶν. Vulgata, pak, perfekt iz psalma (*exivit*) u Poslanici Rimljanima mijenja u prezent, ostavljajući u ostalom citat nepromijenjenim: *in omnem terram exiit sonus eorum et in fines orbis terrae verba eorum*. No to je problem za sebe u koji ovdje nije moguće dublje zaći. Ono što nas u kontekstu sintakse padežâ zanima Šulekova je zamjena Karadžićeva prijedloga i pripadajućega mu padeža u Poslanici Rimljanima: *do krajevah vasionoga svieta // po krajevima vasionoga svijeta*. Riječ je o tom, dakle, da je Šulek upotrijebio genitiv. Potrebno je okrenuti se grčkomu i latinskomu tekstu Poslanice Rimljanima. A u njima stoji: εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης / *et in fines orbis terrae*. Prijedlog εἰς pokriva sljedeća značenja: 'u, prema, na', često zamjenjujući prijedlog ἐν. Latinski prijedlog *in*, kada se slaže s akuzativom, označuje aktivno kretanje prema čemu. I grčki i latinski, dakle, upućuju na kretanje prema cilju, što je najbolje pogodeno prijevodom Duda i Fućka ("do nakraj svijeta"), načelno dobro izraženo Šulekovim prijevodom, a Karadžićevim slabije, jer dopušta da se riječ *kraj* u sintagmi *po krajevima* shvati u smislu "po različitim krajevima" (vasionoga svijeta), namjesto da jasno njome označi "fizičku granicu" svijeta.

3.5.16. Besprijedložni dativ

Za konstrukciju *δέομαι σου* Šulek je od Karadžića preuzeo prijevod povratnim glagolom *moliti se*, nadopunjenim adverbarnim dativom: *učitelju! molim ti se, pogledaj na sina mojega* (Lk 9,38). Ali *δέομαι σου* prije znači 'molim od tebe da' ili jednostavno 'molim te'.⁶⁸⁴ Shvativši glagol *δέομαι* kao povratni (a on to u grčkom jest), Šulek je zatamnio izvorni smisao molbe upućene Isusu te ju – vjerojatno jer je riječ o molbi upućenoj *Isusu*, dakle, Bogu – preveo bogoštovno.

⁶⁸⁴ Usporedi i Vulgatin prijevod *obsecro te* ('zaklinjem te').

Karadžićev prijedlog *k* u sintagmi *govoriti k nekomu* (u značenju osobe kojoj se nešto kreće [Veber 2005 /1859/: 54]) Šulek osjeća zalihosnim, pa ga iz rečenice uklanja: *reče gospodar od vinograda pristavu svojemu // reče gospodar od vinograda k pristavu svojemu* (Mt 20,8).

3.5.17. Prijedložni dativ

a) (*k*) → ∅:

Adverbalni dativ susreće se i u Dj 16,13: *i sjedivši govorasmo k ženama koje se bijahu sabrale // i sjedivši govorismo k ženama koje se bijahu sabrale*. Neobičan je upravo zbog prijedloga *k*: smisao bi, naime, nalagao konstrukciju bez prijedloga, jer ovako doima se da se prijedlogom nekako premošćuje prostorna udaljenost propovjednikâ od žena ili da ih – uz mogućnost da se skupilo i muškoga svijeta – pisac napose spominje kao primateljice poruke.

Zalihost prijedloga *k* osjeća se i u ova dva primjera: *pokajanje k Bogu // pokajanje k Bogu te podbunjivanje k ljubavi // podbunjivanje k ljubavi* (Heb 10,24). Sasvim je neprirodna njegova upotreba u Ps 52,9: *jer si dobar k svetcima svojim // jer si dobar k svecima svojim*.

b) *podnožje*:

Riječ *podnožje* javlja se u Šuleka i u Karadžića četrnaest puta: šest puta (Jak 2,3; Ps 89,14; Ps 97,2; Ps 99,5; Ps 110,1; Ps 132,7) nedvojbeno kao imenica, dva puta (Mt 5,35; Dj 7,49) najvjerojatnije kao imenica, a šest puta (Mt 22,44; Mk 12,36; Lk 20,43; Dj 2,35; Heb 1,13; Heb 10,13) kao prijedlog. Od toga broja deset mjesta zapravo čine citati ili parafraze Ps 110,1: *Reče Gospod Gospodu mojemu: sjedi meni s desne strane, dok položim neprijatelje tvoje za podnožje nogama tvojima* (citat je iz Šulekova izdanja), gdje se riječ ipak javlja kao imenica. Značenje je toga prijedloga (u grčkom tekstu *ὑποκάτω*⁶⁸⁵) 'ispod, pod'.

⁶⁸⁵ Ili cijela sintagma: *ὑποκάτω ὑποπόδιον* ('ispod podnožja'), što su Duda i Fućak, možda da izbjegnu ponavljanje skupa *-pod pod-*, preveli "za podnožje", oslabivši ipak snagu izvornika, koji o potiranju neprijatelja i njihovu smještanju govori još sugestivnije: oni su "ispod podnožja", doslovno "u prašini", na tlu, sravnjeni sa zemljom. U Jak 2,3, pak, oni se utječu fonetskomu ponavljanju koje je za dva glasa proširenije od prethodnoga primjera ("*podno podnožja* moga" [kurzivna je istaka naša]; Šulek: *niže podnožja mojega*), premda je semantički kontekst bitno drugačiji: tu se govori o časnosti mjesta u gozbenoj dvorani, pa naložiti sjesti komu "podno podnožja", ma

Iako je u pitanju najvjerojatnije konverzija imenice u prijedlog jer poprijedloženje zahvaća upravo imenice koje znače mjesto (*vrh, mjesto, kraj, čelo* i sl.), ne smije se odbaciti ni druga mogućnost: da je Šulek, povevši se za Karadžićem, zapravo generirao pogrešku izostavljanja prijedloga *za* – a toj hipotezi u prilog ide i znakovita prisutnost prijedloga *za* (sintagma: *za podnožje*) na doduše jedinom, ali ipak referentnom mjestu u Ps 110,1, pa je (izvorno) imenica *podnožje* shvaćena kao prijedlog, što se odrazilo i na sva druga mjesta.⁶⁸⁶

c) *proti*:

Upotreba ovoga prijedloga (sa značenjem: 1. "da se čin pomiče ili kretje proti nečemu, ali uvijek u neprijateljskom smislu"; 2. "da što biva, a nesudara se s drugim čim, već di mu se protiv" [Veber 2005 /1859/: 55]) zahtijeva za Šuleka imenicu u dativu (naspram Karadžiću koji ga – pišući ga *protiv* – vezuje uz genitiv): *proti vam // protiv vas* (Mk 9,40; Lk 9,50); *proti meni // protiv mene* (Lk 11,23); *proti zakonu // protiv zakona* (Dj 18,13); *proti svim Židovom // protiv sviju Jevreja* (Dj 24,5). Fonološke (i pravopisne) varijante toga prijedloga vrijedno je napose promotriti. U Dj 9,5 i Dj 26,15 Karadžić donosi *protivu*, u sintagmi: *protivu bodilu*. Lik sa samoglasnikom na kraju vjerojatno je odabrao da jedan uz drugoga ne dođu bilabijal i labiodental te da ne nastupi poteškoća u izgovoru. Šulek, upotrebljavajući lik *proti*, koji također završava samoglasnikom, toga izgovornoga problema ne osjeća te u njega stoji normalno *proti bodilu*. S druge strane, u Dj 21,28 nalaze se, gotovo jedan do drugoga, dvije varijante – redovita *proti* te Karadžićeva *protiv* (*proti narodu i zakonu i protiv ovomu mjestu // protiv naroda i zakona i protiv ovoga mjesta*), koji bi se možda mogao objasniti zakonitošću blagozvučja, pa je završni *-a* bio potreban kako bi se u izgovoru izbjegla dva samoglasnika jedan za drugim (*proti[v] ovomu*), čime bi se onda Šulekov zahvat mogao svrstati među fonostileme. Fonostilemom bi se, također, moglo objasniti Šulekovo umetanje skupa *-va* u prijedlog *proti*, u primjeru: *protiva zloći njihovoj // protiv zloće njihove* (Ps 141,5), iako nije jasno zašto radije nije uzeo lik *proti*, čime bi

kako podcjenjujuće bilo, nipošto ne znači zbrisati ga egzistencijalno u prah. Duda i Fućak tu su možda ovisniji o Vulgati, koja tu prevodi bez prijedloga: *donec ponam inimicos tuos scabillum pedum tuorum* (doslovno: 'dok ne postavim neprijatelje tvoje podnožjem tvojim nogama').

⁶⁸⁶ ARj navodi da je najstarija potvrda riječi *podnožje* u djelu hilendarskoga monaha i srpskoga pisca Domentijana (trinaesto stoljeće) *Život svetog Simeuna i svetog Save* (riječ je o dva djela koja je Daničić 1865. priredio za tisak u jednom svesku), gdje je označavala "onaj komadić zemlje, koji je bio pod nogama raspetoga Krista" (ARj: X/290, s. v. *podnožje*, značenje navedeno pod b). To se značenje uklapa u tvorbeni model konverzije, očito (ako nije riječ o tiskarskoj pogreški) prisutan u Šuleka i Karadžića.

se poveo načelom ekonomičnosti, jer je *proti* za njega uvriježen (za kombinaciju suglasnika *v + z* dobro je rješenje upravo upotreba *proti* u primjeru iz Dj 18,13: *proti zakonu // protiv zakona*). Nije moguće drugačije negoli propustom protumačiti zadržavanje Karadžićeva lika *protiv* u Lk 2,34: *protiv kojemu // protiv koga*.

3.5.18. Besprijedložni akuzativ

Najupadljivija konstrukcija svakako je *vjerovati + A: pa ćemo ga vjerovati // pa ćemo ga vjerovati* (Mt 27,42); *vjerujte evanđelje // vjerujte jevanđelje* (Mk 1,15); *i učenici njegovi vjerovali su ga // i učenici njegovi vjerovali su ga* (Iv 2,11). Valja, međutim, znati da glagol πιστεύειν u Novom zavjetu redovito zahtijeva objekt u dativu (πιστεύετε ἐν τῷ εὐαγγελίῳ [Mk 1,15]), a tek povremeno u akuzativu, uz upotrebu pripadajućega prijedloga (najčešće εἰς). Ta se konstrukcija (πιστεύειν εἰς) ne javlja u grčkom prije Novoga zavjeta,⁶⁸⁷ te se (gotovo) isključivo upotrebljava s objektom imenskom dopunom: Χριστὸν Ἰησοῦν (ili drugim kristološkim naslovima, odnosno zamjenicama, primjerice υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὸν, ἐμὲ i sl.), kao u gornjim primjerima: πιστεύομεν ἐπ’ αὐτόν (Mt 27,42); ἐπίστευσαν εἰς αὐτόν (Iv 2,11).⁶⁸⁸ U Šulekovu je tekstu moguće izlučiti tri tipa sintaktičkih konstrukcija s glagolom *vjerovati*. U prvom, spočetka spomenutom tipu objekt je vjere uvijek Isus Krist, i njegovo imenovanje dolazi redovito u besprijedložnom akuzativu: *koji vjeruju mene // koji vjeruju mene* (Mt 18,6); *vjeruješ li ti sina Božjega? // vjeruješ li ti sina Božijega?* (Iv 9,35); *ako uzvjerujemo onoga koji uzkrisi Isukrsta Gospoda našega iz mrtvih // ako vjerujemo onoga koji vaskrse Isusa Hrista Gospoda našega iz mrtvih* (Rim 4,24). Drugi je tip u svim primjerima obilježen zapravo istovjetnim objektom, odatle i jednakom konstrukcijom: *vjerovati + u + ime + (Božje)*. Tu glagol također traži objekt u akuzativu, no – jer je odnos nešto drugačiji⁶⁸⁹ – pridodaje se i prijedlog *u*: *koji vjeruju u ime njegovo // koji vjeruju u ime njegovo* (Iv 1,12); *jer nevjerovali su u ime jedinorodnoga sina Božjega // jer ne vjerovali su u ime jedinorodnoga sina Božijega* (Iv 3,18); *Ovo pisah vam koji vjerujete u ime sina Božjega // Ovo pisah vama koji*

⁶⁸⁷ A praktično ni nakon drugoga stoljeća.

⁶⁸⁸ U Vulgati glagol *credere*, ako dolazi uz akuzativ, traži prijedlog *in* (kao u Iv 2,11: *crediderunt in eum*, ili u Iv 9,35: *tu credis in Filium Dei*), dok se besprijedložno slaže samo s dativom (naprimjer Mk 1,5: *credite evangelio*, ili Mt 27,42: *credemus ei*).

⁶⁸⁹ Ne, naravno, u smislu kao da ime Božje nije očitovanje njegove bīti – što bi bilo protubiblijski; nego dodavanjem prijedloga ipak se želi nijansirati razlika, možda da se ukloni svaka pomisao na moguće idolopoklonstvo.

vjerujete u ime sina Božijega (1 Iv 5,13). U trećem je tipu, najzad, objekt s glagolom vezan u dativu, a odnosi se ili na Boga, pri čem se ne misli vjera u Božju egzistenciju (*credere Deum*), nego se predmnijeva odnos povjerenja (*credere Deo*), ili na nekoga čovjeka ili stvar (shvaćenu u širem smislu): *ženo! vjeruj mi, da ide vrijeme // ženo! vjeruj mi, da ide vrijeme* (Iv 4,21); *vjerujem Bogu, da će tako biti kao što mi bi rečeno // vjerujem Bogu da će tako biti kao što mi bi rečeno* (Dj 27,25); *Vjeruješ li, kralju Agripa, prorokom? // Vjeruješ li, care Agripa, prorocima?* (Dj 26,27). Jedino mjesto na kojem se Šulek razilazi s Karadžićem s obzirom na navedenu tipologiju jest Iv 12,36: *vjerujte svjetlu // vjerujte vidjelo*; Šulek nije promašio smisao, mada se čini kako nije shvatio poistovjećivanje Isusa i svjetla, objavljeno iz Isusovih usta, ali je svojim odabirom možda želio spasiti monoteizam, odnosno razlikovati Boga od svega drugoga, pa bila to i samo božanska svjetlost.

Na dva (paralelna) mjesta Šulek zamjenjuje Karadžićevu konstrukciju *prilijepiti se + (k) + komu* akuzativnom konstrukcijom *prionuti + za + koga*: *i prionut će za svoju ženu // i prilijepiće se k ženi svojoj* (Mt 19,5); *i prione za svoju ženu // i prilijepi se k ženi svojoj* (Mk 10,7).

Dva glagola kojima se izražava emfatičko komuniciranje, *zapjevati* i *vikati*, dolaze i u Šuleka i u Karadžića s objektom (Bogom) u akuzativu: *zapjevat ću te // zapjevaću te* (Heb 2,12); *vičem te, Gospode // vičem te, Gospode* (Ps 88,9).

Objekt glagola *smilovati se* Šulek (i Karadžić) vezuju uz akuzativ, pri čem se, kao što je to slučaj i s glagolom *mrziti*, traži dopuna prijedlogom *na*: *smiluj se na nas // smiluj se na nas* (Mk 9,22); *smiluj se na me // smiluj se na me* (Lk 16,24); *Smiluj se na sluge svoje // Smiluj se na sluge svoje* (Ps 90,13); *I svi će mrziti na vas // I svi će mrziti na vas* (Mt 10,22); *Jer svaki koji zlo čini mrzi na svjetlo // Jer svaki koji zlo čini mrzi na vidjelo* (Iv 3,20); *mrziš na bezakonje // mrziš na bezakonje* (Ps 45,7).

U obama izdanjima nalazi se i osobit primjer arhaične upotrebe akuzativa, koji se kao proširak nadovezuje na prijelazni glagol (*u*)*činiti*, uz koji bi se redovito očekivao instrumental: *i milost tvoja čini me velika // i milost tvoja čini me velika* (Ps 18,35); *I namnoži Bog narod svoj i učini ga jačega od neprijateljah njegovih // I namnoži Bog narod svoj i učini ga jačega od neprijatelja njegovih* (Ps 105,24); *Zapovied tvoja čini me mudrijega od neprijateljah mojih // Zapovijest tvoja čini me mudrijega od neprijatelja mojih* (Ps 119,98).

U Dj 22,30 mijenja Šulek Karadžićev instrumental u akuzativ: *i svedavši Pavla postavi ga pred njih // i svedavši Pavla postavi ga pred njima*. Budući da se prijedlog *pred*

slaže s imenicom i u akuzativu i u instrumentalu, potrebno je razvidjeti razlog zahvaćanja u tekst, to jest eventualnu opravdanost zahvata. Govoreći o slaganju prijedloga *pred* s instrumentalom, Veber zahtijeva glagol mirovanja, ili pak takav glagol kretanja "kojih činjenje neprelazi na stvar, pred kojom je što; n. p. Prep [*sic!*] *kućom se igraju djeca*" (Veber 2005 [1859]: 61), dočim redoviti glagoli kretanja traže akuzativ (uza što dolazi primjer "Pred *bana dodjoše seljaci*" [Veber 2005 /1859/: 61]). Navedeno mjesto iz Djela apostolskih odgovara upravo ovoj drugoj upotrebi pa se iz toga može zaključiti o Šulekovu poboljšanju i doprinosu sintaktičkoj točnosti teksta.

3.5.19. Prijedložni akuzativ

a) *kroz*:

Pavlova sintagma ἐν Χριστῷ (Ef 1,3),⁶⁹⁰ protumačena na primjeru 1 Tim 1,14 u odlomku o prijevodnim osobitostima akuzativa, i u Šuleka i u Karadžića prevedena je prijedložnim izrazom *kroz* + A: *kroz Krista // kroz Hrista*. Njegovo je značenje teološki i u smislu bitno oslabljeno, pogotovo kada se uzme da je riječ o kristološkom himnu, jednom od ključnih kristoloških tekstova Novoga zavjeta, koji svoje porijeklo vuče vjerojatno iz liturgijske upotrebe u prvim kršćanskim zajednicama.⁶⁹¹ U Gal 4,7, pak, gdje se sintagma ἐν Χριστῷ uopće ne spominje, nego dolazi διὰ θεοῦ⁶⁹² Karadžić ponovno prevodi "kroz Isusa Hrista", dočim Šulek to izriče lokativom s prijedlogom *po*: *po Isukrstu*.⁶⁹³

b) *mimo*:

U starini ovaj se prijedlog vezivao uglavnom s akuzativom, rjeđe s genitivom; "nalazi se i u drugim slav. jezicima, te se u jednim slaže s akuzativom, u drugima s genitivom" (ARj: VI/707, s. v. *mimo*). U Šulekovu izdanju Novoga zavjeta nalazi se ukupno četiri puta: sigurno se može reći da se dva puta javlja uz akuzativ (*mimo Efes*

⁶⁹⁰ U Vulgati *in Christo*.

⁶⁹¹ Prijevod Duda i Fućka to izriče bolje, postižući učinak umetanjem zarez: "Blagoslovljen Bog i Otac Gospodina našega Isusa Krista, on koji nas blagoslovi svakim blagoslovom duhovnim u nebesima, u Kristu" (nasuprot Šulekovu prijevodu: *Blagosloven Bog i Otac Gospoda našega Isukrsta, koji nas je blagoslovio svakim blagoslovom duhovnim na nebesih kroz Krista*).

⁶⁹² U Vulgati *per Deum*.

⁶⁹³ Vidi lokativ s prijedlogom *po*, odjeljak 3.5.21.

// *mimo Efes* [Dj 20,16]; *mimo jedno ostrvo* // *mimo jedno ostrvo* [Dj 27,16]). Druga dva primjera, zbog onodobne pretežnosti slaganja s akuzativom te izjednačenja genitiva i akuzativa lične zamjenice, također pružaju vrlo čvrstu pretpostavku da je riječ o akuzativu: *pronesi čašu ovu mimo mene* // *pronesi ovu čašu mimo mene* (Mk 14,36); *otče ako hoćeš pronesi ovu čašu mimo mene* // *oče! kad bi htio da proneseš ovu čašu mimo mene* (Lk 22,42).

c) *na*:

U upotrebi prijedloga *na* Šulek se ne razlikuje od Karadžića. No valja izdvojiti sljedeće slučajeve osobite njegove upotrebe. Sintagma *na susret*, u svojoj punoj dužini *izići na susret*, česta je u Novom zavjetu, a znači isto ono što se danas izriče prilogom (prijedložnim izrazom) *ususret* (*u susret*): *sav grad izidje na susret* // *sav grad izigje na susret Isusu* (Mt 8,34); *izidjoše na susret ženiku* // *izigjoše na susret ženiku* (Mt 25,1); *bit ćemo uzeti na oblake na susret Gospodu* // *bićemo uzeti u oblake na susret Gospodu* (1 Sol 4,17).

Sintagma *otići na krajeve*, u rečenici: *otide na krajeve Tirske i Sidonske* // *otide na krajeve Tirske i Sidonske* (Mk 7,24), doista je izolirana. Ako je objekt konkretno neko mjesto, gotovo uvijek stoji prijedlog *u* (*otide u Egipat* // *otide u Misir* [Mt 2,14]; *otide u krajeve Galilejske* // *otide u krajeve Galilejske* [Mt 2,22]), to više što paralelno čitanje Markova retka u Mt 15,21 otkriva da je riječ o prijedlogu *u* (*otide u krajeve Tirske i Sidonske* // *otide u krajeve Tirske i Sidonske*), pa se može držati vjerojatnim da je u pitanju ponavljanje Karadžićeve (tiskarske?) pogreške.

Prijedlog *na* upotrijebljen je i u sintagmi *gledati na nebo*: *I pogledavši na nebo uzdahnu* // *I pogledavši na nebo uzdahnu* (Mk 7,34); *ljudi Galilejci! šta stojite i gledate na nebo?* // *ljudi Galilejci, šta stojite i gledate na nebo?* (Dj 1,11); *A Stjepan budući pun Duha svetoga pogleda na nebo* // *A Stefan budući pun Duha svetoga pogleda na nebo* (Dj 7,55). To je u Šuleka i u Karadžića redovita konstrukcija – naime, kada je riječ o glagolu *gledati* (sintagma *u nebo* javlja se, inače, samo u Dj 22,23: *bacahu prah u nebo* // *bacahu prah u nebo*, te u Ps 73,9: *Usta svoja dižu u nebo* // *Usta svoja dižu u nebo*) – i ondje gdje je upotrijebljena u prijevodu Dude i Fućka (primjerice, *uzašavši na nebo* [1 Pt 3,22]), i ondje gdje isti taj prijevod daje prednost prijedlogu *u* (upravo u konkretnoj svezi: *Upravi pogled u nebo* [Mk 7,34]; *Galilejci,*

što stojite i gledate u nebo? [Dj 1,11]; *Ali on, pun Duha Svetoga uprije pogled u nebo* [Dj 7,55]).⁶⁹⁴

U Dj 8,26 prijedlog *na* označuje i vrijeme: *idi na podne na put // idi na podne na put*. Na drugim se sličnim mjestima koja označuju to isto vrijeme, međutim, nalazi prijedlog *u*: *U podne, kralju // U podne, care* (Dj 26,13); *bolesti, koja u podne mori // bolesti, koja u po dne mori* (Ps 91,6), pa se može pretpostaviti da je riječ o pogreški preuzetoj od Karadžića.

U skladu s Veberovom opaskom o upotrebi prijedloga *na* za stvar "prema kojoj se kretje čin glagolja, u neprijateljskom značenju" (Veber 2005 [1859]: 62), a ovdje imenice u Lk 9,5 nalazi se konstrukcija u kojoj *na* označuje, zapravo, 'protiv': *za svjedočanstvo na njih // za svjedočanstvo na njih*.

Tu je i sintagma *na žrtvu* (u značenju 'za žrtvu'): *No ako i žrtvovan budem na žrtvu // No ako i žrtvovan budem na žrtvu* (Fil 2,17); *jedoše prineseno na žrtvu mrtvim // jedoše prineseno na žrtvu mrtvima* (Ps 106,28); *kćeri svoje prinošahu na žrtvu djavolom // kćeri svoje prinosiše na žrtvu gjavolima* (Ps 106, 37), koja osobito značenje poprima u konstrukciji *prinijeti Bogu hvalu na žrtvu* (*Prinesi Bogu hvalu na žrtvu // Prinesi Bogu hvalu na žrtvu* [Ps 50,14]; *Onaj mene poštuje koji prinosi hvalu na žrtvu // Onaj mene poštuje koji prinosi hvalu na žrtvu* [Ps 50,23]): tu je "hvala na žrtvu" (hebr. הַתְּרוּמָה) zapravo "žrtva hvale" – to jest, ne radi se o prinosu najprije materijalne žrtve, uz koju se onda (aposteriorno) prinosi hvala, nego je riječ o žrtvi koja se sastoji u pohvali Bogu.

S prijedlogom *na* javlja se i konstrukcija: *I imajuć nadanje na Boga // I imajući nadanje na Boga* (Dj 24,15), premda riječ *nadanje* traži objektni genitiv (Ivšić 1970: 367); taj oblik "nadanje na Boga" zapravo je (od Karadžića preuzet) crkvenoslavizam, koji se i danas zadržao u ruskom (*упование на Бога*), pri čem se u Dj 26,6 nalazi čak i leksičko-sintaktička podudarnost (*уноваю на*). Naposljetku tu je i Ps 105,8 (*riječ koju je dao na tisuću koljenah // riječ koju je dao na tisuću koljena*), s upotrijebljenim prijedlogom *u* (danas arhaičnom) značenju osobe ili stvari "prama kojoj se upravlja koji čin, kano svomu cilju; n. p. [...] *pismo na otca*" (Veber 2005 [1859]: 62).

⁶⁹⁴ No i Duda i Fućak na pojedinim mjestima uz glagol *gledati* zadržavaju prijedlog *na*: "On uze pet kruhova i dvije ribe, pogleda na nebo" (Mt 14,19; Mk 6,41); "A on uze pet kruhova i dvije ribe, pogleda na nebo" (Lk 9,16).

d) *nad*:

Iako je Veber jasno naglasio da u isticanju "da je što plemenitije od čega, da ima veću vlast" (Veber 2005 [1859]: 59), prijedlog *nad* zahtijeva instrumental (i tu dosljedno stoji, primjerice: *i koji ustane da vlada nad neznabožci // i koji ustane da vlada nad neznabošcima* [Rim 15,12]; *jer je gospodar na gospodari i kralj nad kraljevi // jer je gospodar nad gospodarima i car nad carevima* [Otk 17,14]), Šulek u dvama slučajevima (zapravo na dvama paralelnim mjestima jednoga te istoga logija) vezuje, jednako kao i Karadžić, ovaj prijedlog s akuzativom: *Neima učenika nad učitelja svojega ni sluge nad gospodara svojega // Nema učenika nad učitelja svojega ni sluge nad gospodara svojega* (Mt 10,24); *Neima učenika nad učitelja svojega // Nema učenika nad učitelja svojega* (Lk 6,40).

e) *u*:

Akuzativ uz prijedlog *u* Veber propisuje, među ostalim, kada prijedlog upućuje na "kretanje u nutarnost čega" (Veber 2005 [1859]: 66). U to se uklapaju Šulekove i Karadžićeve sintagme *izići u vaskresenije // izići u uzkršnuće* (Iv 5,29); *od sad idem u neznabošce // od sad idem u neznabožce* (Dj 18,6); *jer ja ću daleko da te pošljem u neznabošce // jer ja ću daleko da te pošljem u neznabožce* (Dj 22,21), pri čem *u* u dvama zadnjim slučajevima (najdoslovnije značenje grčkoga prijedloga εἰς jest 'u') znači 'među'.⁶⁹⁵

3.5.20. Akuzativ u prijevodnim osobitostima

Govoreći o kraljevstvu Božjem kao o vrhunskom čovjekovu cilju, i o opredjeljenju za njega koje uključuje lom s temeljnim egzistencijalnim datostima – obiteljskim vezama i posjedovanjem – Isus ističe ne samo ostvarenje u vječnosti (život vječni) nego i njegovu spasenjsku dimenziju već sada, za zemaljskoga života, te pronalaženje istih tih datosti – no preobobraženih, bogolikih – čak i u ograničenim okolnostima ovoga svijeta, koje uključuju nerazumijevanje i odbacivanje. U Mk 10,30 te su protivštine evanđelju izrečene sintagmom *μετὰ διωγμῶν*. Šulekov prijevod *uz progonstvo*, pri čem je upotrijebljena imenica u akuzativu, razlikuje se od Karadžićeve glagolske imenice u lokativu (*u progonjenju*). Prijedlog *μετὰ*

⁶⁹⁵ A što odgovara latinskomu slaganju prijedloga *in* s akuzativom.

doslovno znači 's' (jednakovrijedno Vulgatinu *cum persecutionibus*). Tom se sintagmom želi naglasiti da će čovjek u ovom životu primiti, doduše, stotruko kuće, braću, sestre, majke, djecu, polja – ali i progonstvo. Šulekovo je rješenje bliže izvorniku, jer Karadžić svojom konstrukcijom kao da pretpostavlja stanje trajnoga progonstva – o čem grčki tekst, međutim, ne kazuje: on progonstvo drži sigurnim, ali ga ipak ne postavlja kao osnovni okvir zemaljske egzistencije života po evanđelju.

U svojoj apologiji pred Agripom Pavao započinje pozivajući se na svoje židovsko podrijetlo i farizejsku revnost, da bi potom retorički zaključio: *καὶ νῦν ἐπ' ἐλπίδι τῆς εἰς τοὺς πατέρας ἡμῶν ἐπαγγελίας γενομένης ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἔστηκα κρινόμενος* (Dj 26,6). Punu značenjsku bremenitost sintagme, *ἐπ' ἐλπίδι τῆς [...] ἐπαγγελίας* (u Vulgati izražene: *in spe [...] repromissionis*), nisu posve dobro pogodili ni Šulek ni Karadžić jer su prijedlog *ἐπὶ* preveli slabijim "za" (koji bi se mogao protumačiti čak i namjerom, kao da je Pavao došao pred Agripu ponajprije da posvjedoči vjeru u Isusa, što je izvan izričita smisla izvornika, barem grčkoga), a on uz dativ – i upravo na tom mjestu – jasno označuje "reason for an action or sentiment" (Zerwick – Grosvenor 1996: 443), što bi stoga zahtijevalo – riječ je ipak o sudskom procesu pa se traži egzaktnost – jači prijedlog "zbog". O ostalom (različitosti rješenjâ) dovoljno je kazati da je Šulekovo rješenje, *za nadu u obećanje*, izravnije i sintaktički određenije od Karadžićeva objektivnoga genitiva *za nadanje obećanja*.

Zanimljiva je također i rečenica 1 Tim 1,14: *Ali se još većma umnoži milost Gospoda našega Isukrsta s vjerom i ljubavi u Isukrsta // Ali se još većma umnoži blagodat Gospoda našega Isusa Hrista s vjerom i ljubavi u Isusu Hristu*. Odnosno, pitamo se: je li Isus Krist objekt vjere i ljubavi (Šulek) ili neposredni prostor (kontekst) njihova odvijanja (Karadžić)? Grčki tekst veli: *μετὰ πίστεως καὶ ἀγάπης τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ*, a Zerwick, raščlanjujući tekst filološki, objašnjava: "faith and love being effects of grace" (Zerwick – Grosvenor 1996: 628). Ako je tomu tako, a pritom se – premda Prva poslanica Timoteju nije protopavlovski spis – ne smije smetnuti s uma osobit pavlovski izričaj *ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ* (Duda i Fućak, primjerice, u prijevodu 1 Tim 1,14 naglašuju ga odvajanjem zarezom: "s vjerom i ljubavlju, u Kristu Isusu"⁶⁹⁶), u njegovoj teologiji jedan od središnjih (Herman 1986: 25–26), tada će ispravnije biti da su vjera i ljubav izrečene ovdje kao zbilje koje u čovjeku djeluju po milosti,

⁶⁹⁶ Ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ toliko je bremenit smislom da je prijevod Duda i Fućka izvrsno pogodan: "s vjerom i ljubavlju, u Kristu Isusu", jer umnogome bi se umanjila samostalnost i teološka važnost toga izričaja da je prijevod ostao lišen zareza, sa značenjem: "s vjerom i ljubavlju [koje su] u Kristu Isusu", otprilike kao što Šulek prevodi Rim 8,39: *ni kakva druga stvar može nas razdvojiti od ljubavi Božje, koja je u Isukrstu Gospodu našem* (Rim 8,39).

jer im je Krist izvorište (što, uostalom, izriče i Vulgata: *cum fide et dilectione quae est in Christo Iesu*). Čovjek se tu poima unekoliko pasivno, kao Božje oruđe, jer su mu vjera i ljubav (s) milošću dane te se preobilno umnažaju (u Kristu Isusu), a ne da je on taj od kojega se očekuje čin vjere i ljubavi u Krista. U cijelom odlomku, naime, Pavao govori o spasenjskoj ulozi Kristovoj koji je došao na svijet spasiti grešnike, predasve njega, te ga je držao vrijednim povjerenja, postavio ga u službu evanđelju i dao mu za nju snage. Šulek je previdio neposredni rečenični i širi kontekst, kao i bremenit pavlovski ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ te netočnom upotrebom akuzativa narušio smisao teksta, kod Karadžića ipak bolje pogođen.

Treba najzad spomenuti i Iv 6,9 (čudesno Isusovo umnažanje kruha i ribe), gdje su dva različita rješenja: *šta je to za toliki sviet // šta je to na toliki svijet* samo naoko suprotstavljena. Pet ječmenih hljebova i dvije ribe doista je mala količina kojom je trebalo nahraniti pet tisuća muškaraca te je Andrijino retoričko pitanje vrlo umjesno. I moguće je, doista, shvatiti ga i razdiobno (*na toliki svijet*), kao što je to preveo Karadžić, i namjerno (*za toliki sviet*), kao što stoji u Šuleka; grčki prijedlog εἰς ostavlja mogućnost obama čitanjima, dok latinski prilog *inter* (u sintagmi *inter tantos*) pretpostavlja razdiobnost, u skladu s Karadžićevim prijevodom.

3.5.21. Lokativ

a) o:

Osobitu Karadžićevu konstrukciju *radovati se (veseliti se) + o + komu* Šulek razrješuje trojako:

I) *o* → *u* (*radovati se o komu* → *radovati se u komu*):

Tabor i Hermon u tvom se imenu raduje // Tavor i Ermon o tvom se imenu raduje (Ps 89,12)⁶⁹⁷

II) *L* → *D* (*radovati se o komu* → *radovati se komu*):

Duša će se moja radovati Gospodu // Duša će se moja radovati o Gospodu (Ps 35,9)

III) preslikavanjem konstrukcije (*radovati se o komu* → *radovati se o komu*) (shvaćajući Boga vjerojatno kao predmet radosti u smislu Veberova načela o upotrebi

⁶⁹⁷ Ovdje je potrebno upozoriti na sročnost koja ni u Šuleka ni u Karadžića nije točna: uz nizanje (imena) *Tabor i Hermon* može doći samo množina.

akuzativa uz prijedlog *o* ako se njime izriče objekt kakva čina [Veber 2005 /1859/: 64]):

radujte se o gospodu // radujte se o Gospodu (Ps 32,11); *O njemu se veseli srce naše // O njemu se veseli srce naše* (Ps 33,21); *ondje smo se veselili o njem // ondje smo se veselili o njemu* (Ps 66,6); *veselit ću se o Gospodu // veseliću se o Gospodu* (Ps 104,34); *Nek se veseli Izrael o stvoritelju svom, sinovi Sionski nek se raduju o kralju svom // Nek se veseli Izrailj o stvoritelju svom, sinovi Sionski nek se raduju o caru svom* (Ps 149,2).

Traži li se točan smisao te sintagme, nalazi ga se jasno u hebrejskom: גיל/שמח, ('radovati se, klicati') + ו (prijedložna čestica sa značenjem 'u') + יהוה ('Jahve'). Možda je i grčki tekst, upotrebom prijedloga ἐπὶ (s D i A) (osim u Ps 33,21 i Ps 89,12, gdje dolazi prijedlog ἐν, koji je lakše i jednoznačnije prevesti s *u*), a zasigurno Vulgatino prijevodno rješenje (*in eo*), dala povod sintagmi s lokativom.

Konstrukcija ("komu ili čemu se tko raduje, izrečeno je kojim prijedlogom i imenicom ili zamjenicom") inače je staroslavenska i potvrdu joj nalazimo već u dvanaestom stoljeću, a poslije i u Kašića, Ančića i drugih (ARj: XII/934, s. v. *radovati* [se], značenje navedeno pod cc; ARj: XX/769, s. v. *veseliti*, značenje navedeno pod aa). "Veseliti se o Gospodinu" u svojim su lekcionarima upotrijebili Bernardin Splićanin i nakon njega Ranjina (ARj: XX/769, s. v. *veseliti*, značenje navedeno pod f).

b) *po*:

Na tri mjesta Šulek zamjenjuje Karadžićev prijedlog *kroz* prijedlogom *po* (iako Veber prijedlog *kroz* propisuje ako se njime naznačuje "sredstvo, po kojem se što postiže ili gubi" [Veber 2005 /1859/: 55]): *po milosti // kroz blagodat* (Rim 12,3); *nasljednik si Božji po Isukrstu // nasljednik si Božij kroz Isusa Hrista* (Gal 4,7); *hvaleć Boga i otca po njem // hvaleći Boga i oca krozanj* (Kol 3,17). No simptomatičan je primjer trinaest mjesta na kojima Šulek ostavlja prijedlog *kroz* nedirnutim, naprimjer *tako se i utjeha naša umnožava kroz Krista // tako se i utjeha naša umnožava kroz Hrista* (2 Kor 1,5); *Pavao apostol, ni od ljudih, ni kroz čovjeka, nego kroz Isukrsta // Pavle apostol, ni od ljudi, ni kroz čovjeka, nego kroz Isusa Hrista* (Gal 1,1); *Napunjeni plodovah pravde kroz Isukrsta // Napunjeni plodova pravde kroz Isusa Hrista* (Fil 1,11). Najprije valja

upitati se koje su to grčke konstrukcije u kojima, prevodeći ih, Šulek upotrebljava prijedlog *kroz*, odnosno *po*. Na sva tri mjesta u kojima je prijedlog *kroz* zamijenjen prijedlogom *po* riječ je o grčkom prijedlogu *διὰ*, odnosno o latinskom prijedlogu *per* (*διὰ τῆς χάριτος / per gratiam* [Rim 12,3]; *δι' [διὰ] αὐτοῦ / per ipsum* [Kol 3,17]; *διὰ θεοῦ / per Deum* [Gal 4,7]).⁶⁹⁸ Doslovno je značenje prijedlogâ *διὰ/per* 'kroz', preneseno, pak (o osobama), 'po'. I doista, u Vebera se osoba kao sredstvo (posredništvo) kojim se što postiže spominje tek usput ("Kroz svoga ravnatelja dobio sam službu" [Veber 2005 /1859/: 55]). Time bi se mogla opravdati Šulekova upotreba prijedloga *kroz* u 2 Kor 1,5; Gal 1,1; Fil 1,11. Ipak, na dva mjesta, na kojima Šulek zadržava Karadžićev prijedlog *kroz* u izvorniku se uopće ne spominje *διὰ* (u hipotetskoj konstrukciji *διὰ [Ἰησοῦ] Χριστοῦ / per [Iesum] Christum*): *na nebesih kroz Krista // na nebesima kroz Hrista* (Ef 1,3); *koji je sazdao sve kroz Isukrsta // koji je sazdao sve kroz Isusa Hrista* (Ef 3,9). U prvom slučaju (Ef 1,3) u grčkom nalazimo *ἐν Χριστῷ / in Christo*, a u drugom (Ef 3,9) *ἐν τῷ θεῷ / in Deo*. Tu je trebalo upotrijebiti pavlovski "u Kristu", to jest "u Bogu".⁶⁹⁹ No upravo u Lutherovu prijevodu, jednom od Karadžićevih predložaka, nalaze se sintagme *durch Christum* i *durch Iesum Christum*, što bi moglo upućivati na Šulekovo preuzimanje – a preko Karadžića – Lutherovih prijevodnih rješenja.

3.5.22. Lokativ u prijevodnim osobitostima

Na početku Prve poslanice Solunjanima Pavao zahvaljuje Bogu za solunsku braću u vjeri, preporučuje mu ih u svojim molitvama i spominje se njihova obraćenja. U toj narativnoj pohvali Bogu, koje su – po upućenom im pismu – dionici i sami Solunjani, Pavao piše o njihovim teološkim krepostima, stavljajući na zadnje mjesto ufanje, izrečeno sintagmom *ὑπομονή τῆς ἐλπίδος (μνημονεύοντες ὑμῶν [...] τῆς ὑπομονῆς τῆς ἐλπίδος τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἔμπροσθεν τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς ἡμῶν)*, odnosno *sustinentiae spei (memores operis [...] sustinentiae spei Domini nostri Iesu Christi ante Deum et Patrem nostrum)*, koja je, pak,

⁶⁹⁸ U ovom zadnjem primjeru (Gal 4,7) vidi se da izvornik ne govori izravno o Isusu Kristu (*kroz Isukrsta*), nego o Bogu (*διὰ θεοῦ*) (usporedi prijevod Duda i Fučka: "ako pak sin, onda i baštinik po Bogu"). Teološki opravdana zamjena nema uporište u samom tekstu; nju, međutim, nalazimo u Lutherovu prijevodu (*so sind's auch Erben Gottes durch Christum*), kojim se, prevodeći, Karadžić vjerojatno poslužio.

⁶⁹⁹ Duda i Fučak ove retke prevode upravo tako: "u Kristu", odnosno "u Bogu", zadržavajući i doslovni i teološki smisao teksta.

prevedena kao *strpljenje u nadi* // *trpljenje nada* (*spominjuć bez prestanka vaše [...] strpljenje u nadi Gospoda našega Isukrsta* // *spominjući bez prestanka vaše [...] trpljenje nada Gospoda našega Isusa Hrista* [1 Sol 1,3]). Riječ je o "postojanosti nade" (kako prevode Duda i Fućak) u nemilim okolnostima: solunski kršćani trpljenjem su postali nasljedovatelji Crkava u Judeji, jer im njihovi "suplemenici" (*συνφυλέτης/contribules* [1 Sol 2,14]) – sami Solunjani – zadaju nemale poteškoće. Iako je Karadžić svojim rješenjem (*trpljenje nada*) analogijski u pravu s obzirom na trpljenje, riječ sličnozvučnu riječi *strpljenje* (*strpljivost*), tako da bi se čak moglo govoriti o fonostilemu i semantostilemu, koji je u Šuleka razbijen, ipak se mora priznati da je Šulekovim zahvatom tekst pročišćen, a smisao poboljšan.

3.5.23. **Besprijedložni instrumental**

Tri su karakteristične Šulekove upotrebe instrumentala, pri čem su dvije razlikovne od Karadžićeva teksta, a u jednoj – no sintaktički i teološki uspjeloj, pa je zato navedena – Šulek se s Karadžićem podudara.

Pišući Rimljanima o relativnosti naravnoga obrezanja u perspektivi kraljevstva Božjega i pravednosti u Kristu Pavao veli: *Obrezanje pomaže, ako zakon držiš; ako li si prestupnik zakona, obrezanje je tvoje neobrezanjem postalo. Ako dakle neobrezanje pravdu zakona drži: zašto se nebi njegovo neobrezanje za obrezanjem uzelo? // Obrezanje pomaže ako zakon držiš; ako li si prestupnik zakona, obrezanje je tvoje neobrezanje postalo. Ako dakle neobrezanje pravdu zakona drži, za što se ne bi njegovo neobrezanje za obrezanje uzelo?* (Rim 2,25–26). Kako se vidi, dvama instrumentalima zamijenjeni su nominativ (r. 25) i akuzativ (r. 26). U r. 25 Šulek je upotrijebio instrumental jer to, u proširenju imenskim predikatom (*obrezanje*), zahtijeva glagol *postati* (Katičić 2002: 48) ili zato, kako je to propisao Veber, što se u instrumental stavlja "predikat u aktivnih i pasivnih izrekah; to može biti s raznim glagolji, ali obično dolaze ovi: *biti, postati, imenovati, zvati, proglasiti, držati, smatrati* itd." (Veber 2005 [1859]: 44). R. 26, međutim, ponešto odudara. Jer ako je Šulek htio glagolu *uzeti* dodati imenicu u instrumentalu (budući da je riječ o pasivnoj rečenici, objekt je, umjesto akuzativom, izrečen nominativom: *njegovo obrezanje*), tada je pogriješio zadržavši prijedložni izraz *za*, uz koji mora stajati akuzativ, i tako oslabio sintaktičko jedinstvo rečenice.

Rečeno vrijedi i za Jak 3,13: *Tko je među vami mudar i pametan, neka pokaže dobrim življenjem djela svoja // Ko je među vama mudar i pametan neka pokaže od dobra življenja djela svoja*. Prijelazni glagol *pokazati* zahtijeva objekt u akuzativu (*djela svoja*) proširen imenskim predikatom u instrumentalu (*dobrim življenjem*). Ili, Veberovim riječima: "U instrumental se metje samostavnik, kojim se obćenit sud koga glagolja steže na pojedinu stvar" (Veber 2005 [1859]: 40). Tu je proširkom u instrumentalu (koji bi se mogao izreći i ovako: "Neka pokaže djela svoja kao dobro življenje") Šulek zamijenio Karadžićev imenski predikat u genitivu (*od dobra življenja*), i to partitivnom genitivu, dajući tako rečenici veću jasnoću i naravniji ton.

Treći osobiti instrumental nalazi se u Ps 108,13: *Bogom smo jaki; on gazi neprijatelje naše // Bogom smo jaki; on gazi neprijatelje naše*. Njega omogućuje pridjev *jak*, koji ište instrumental sredstva (Veber 2005 [1859]: 44).⁷⁰⁰ Sintagma *biti jak Bogom* teološki je vrlo znakovita, i šteta je, što ju u svoj prijevod nisu preuzeli Duda i Fućak (koji su tu misao izrazili drugačije: "S Božjom pomoću hrabro ćemo se boriti").⁷⁰¹ Izvornik veli: בְּאֱלֹהִים נִשְׁעָהּ-הַיְיָ – doslovno, "s Bogom ćemo postati jaki". Kako je riječ o Bogu koji daje snagu za poraz neprijateljâ, doslovni je prijevod opravdan. No prijevod bi mogao naći upotrebu u teološkom jeziku jer "biti jak Bogom" zapravo se izravno nastavlja na pavlovski ἐν Χριστῷ stavljajući, osim toga, i snažan soteriološko-eschatološki naglasak bremenit Pavlovima riječima iz Fil 4,13 (πάντα ἰσχύω ἐν τῷ ἐνδυναμοῦντί με⁷⁰²), 1 Kor 12, 6 (θεὸς ὁ ἐνεργῶν τὰ πάντα ἐν πᾶσιν⁷⁰³), Ef 1,23 (τὸ πλήρωμα τοῦ τὰ πάντα ἐν πᾶσιν πληρουμένου⁷⁰⁴), Kol 3,11 (ἀλλὰ [τὰ] πάντα καὶ ἐν πᾶσιν Χριστός), Ef 3,19 (ἵνα πληρωθῆτε εἰς πᾶν τὸ πλήρωμα τοῦ θεοῦ⁷⁰⁵) i Ef 4,13 (εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ⁷⁰⁶).

⁷⁰⁰ Veber taj pridjev uz instrumental sredstva poimence navodi ("1. bogat, 2. jak, i *na čem*, 3. moćan, 4. moguć, 5. obilan, 6. ohol, 7. opojen, 8. plodan, 9. pun, 10. ponosit, 11. rodan, 12. slavan" [Veber 2005 /1859/: 44]), dok ga Katičić eventualno uključno razumijeva ("Neki se pridjevi dopunjuju sklonjivom riječi u instrumentalu. Takvi su *zadovoljan, izobilan, bogat, siromašan*" (Katičić 2002: 139).

⁷⁰¹ No oni u Ps 76,6 imaju sličnu sintagmu "jaki srcem" (בְּיָרֵי בָ), tu, međutim, izraženu u negativnom kontekstu: "jaki srcem" oni su koji svoje pouzdanje stavljaju u vlastitu snagu, prosudbu, namjesto u Boga. Tvorbena je i semantička mogućnost "jakosti Bogom" ipak njome otvorena.

⁷⁰² "Sve mogu u Onome koji me jača" (Duda i Fućak).

⁷⁰³ "Bog koji čini sve u svima" (Duda i Fućak).

⁷⁰⁴ "punina Onoga koji sve u svima ispunja" (Duda i Fućak).

⁷⁰⁵ "da se ispunite sve do punine Božje" (Duda i Fućak).

⁷⁰⁶ "do mjere uzrasta punine Kristove" (Duda i Fućak).

3.5.24. Prijedložni instrumental

a) *među*:

Jedini je primjer Šulekova razilaženja s Karadžićevim tekstom gledom na ovaj prijedlog Iv 11,54: *A Isus nehodjaše više javno među Judejci // A Isus više ne hogjaše javno po Judejcima*. Grčki tekst donosi ἐν τοῖς Ἰουδαίοις, pri čem se prijedlog ἐν u svojem mjesnom značenju može shvatiti i kao 'među'; latinski to izričito potvrđuje prijedlogom *apud* (*apud Iudaeos*). Vjerojatno zbog njezine nesklapnosti u konkretnom primjeru, da se izbjegne moguće doslovno mjesno značenje, Šulek ju je zamijenio konstrukcijom *među* + instrumental. No mijenjanju nije pristupio u Mt 9,35 (*izcjeljujuć svaku bolest i svaku nemoć po ljudih // iscjeljujući svaku bolest i svaku nemoć po ljudima*) te u Lk 2,44 (*stadoše ga tražiti po rodbini i po znancih // stadoše ga tražiti po rodbini i po znancima*).

b) *s*:

Semantičko-leksičko odstupanje Šulekovo od Karadžića vidljivo je u Kol 4,6: *Rieč vaša da biva svagda s milosti // Riječ vaša da biva svagda u blagodati*. Riječ je o značenjskim nijansama, jer prijedlog ἐν (ἐν χάριτι) uzročno također označuje narav i stanje (odatle prijevod Dude i Fućka: "Riječ nek vam uvijek bude ljubazna"); Vulgatino rješenje (*in gratia*) također je, mada tek uključno, na tom tragu. Šulekov je prijedlog *s* ponajprije načinski (Veber 2005 [1859]: 57), pa je njime opravdano zamijenio prijedlog *u* koji s lokativom označuje "mirovanje u nutarnjosti čega, bile reči abstraktne ili konkretne" (Veber 2005 [1859]: 67).

c) *za*:

"Biti za kim, za mužem" u značenju 'biti udana za koga' (ARj: XXI/666, s. v. *za*, značenje navedeno pod fff) upotrijebljen je u Mk 12,23, u perikopi o raspravi Isusa i saducejâ s obzirom na uskrsnuće, za ženu koja je nadživjela sedmoricu muževa i za koju saduceji, kušajući, pitaju Isusa kojemu će o uskrsnuću pripasti: *jer je za sedmoricom bila // jer je za sedmoricom bila*.

3.5.25. Instrumental u prijevodnim osobitostima

Otk 17 govori o eshatološkom sudu nad bludnicom Babilonom. Anđeo, koji vodi vidioca Ivana događajima do novoga neba i nove zemlje ovako mu tumači njezin konačni usud: *I deset rogovah, što si vidio na zvieri, oni će omrznuti na bludnicu, i opustošit će je i ogoluzniti, i meso njezino pojest će i sažeći će je ognjem // I deset rogova, što si vidio na zvijeri, oni će omrznuti na kurvu, i opustošiće je i ogoluzniti, i meso njezino poješće i sažeći će je oganj* (Otk 17,16). Odmah se uočava problem: je li, prema Karadžićevu tekstu, oganj aktivni činitelj ili, kako to ističe Šulek, samo sredstvo uništenja po rukama deset kraljeva koji su se poklonili zvijeri? Razlika je naoko mala, ali bitna. Valja pogledati grčki tekst: *καὶ τὰ δέκα κέρατα ἃ εἶδες καὶ τὸ θηρίον οὗτοι μισήσουσιν τὴν πόρνην καὶ ἠρημωμένην ποιήσουσιν αὐτὴν καὶ γυμνὴν καὶ τὰς σάρκας αὐτῆς φάγονται καὶ αὐτὴν κατακαύσουσιν ἐν πυρί.* Dvojbe nema: "nju" (αὐτὴν) "spalit će" (κατακαύσουσιν) "ognjem" (ἐν πυρί). Tko? Deset rogova (τὰ δέκα κέρατα) i Zvijer (τὸ θηρίον), to jest "deset kraljevah, koji kraljevstva još neprimiše, nego će oblast kao kraljevi na jedno vrieme primiti sa zvieri" (Otk 17, 12; tekst je Šulekov). Vulgata također slijedi grčki tekst: *Et decem cornua [...] et bestiam huius [...] ipsam igni concremabunt.* I grčki i latinski tekst daju prednost Šuleku, koji je deset rogova (zajedno sa Zvijeri) ispravno shvatio kao agens čitavoga retka.

3.6. Leksik

Oni koji Šulekovo ime poznaju samo po njegovoj leksikografskoj djelatnosti, obilježenoj iznimno plodnim stvaranjem hrvatskoga nazivlja, mogli bi unaprijed očekivati da će u *Novom zavjetu Gospoda našega Isukrsta* pronaći obilje "šulekizama", to jest zasvjedočene tragove Šulekove tvorbene djelatnosti; no nakon što uđu u tekst, prilično će se razočarati. Odmah će se nametnuti pitanje: kako to da u izdanju Novoga zavjeta, toj jedinstvenoj prilici da se poradi na biblijskom, teološkom, crkvenom nazivlju, Šulek ostaje leksički neobično trijeznim? Pitanje je, naravno, umjesno, iako njegovo postavljanje pokazuje određenu dozu površnoga poznavanja stvari. Na njega odgovoriti podrazumijevalo bi široko i duboko, dijakronijski i sinkronijski zaći u problematiku hrvatskoga biblijskoga prevodilaštva, što ovdje nije moguće. Zbog toga ćemo se ograničiti samo na najvažnije pojedinosti.

S pravom stoji tvrdnja da "stručno i znanstveno pojmovlje⁷⁰⁷ svakoga pa i hrvatskoga književnoga jezika pripada intelektualnoj nadgradnji" (Turk 1998: 177). Bavljenje nadiskustvenim zbiljama, čemu se pribraja ideja o svetom, božanskom i uopće nadovosvjetskom, leži, doduše, u temeljima čovjekova razvoja, još od onih maglovitih povijesnih početaka kada je sve što je umicalo njegovoj moći tumačenja prenosio u mitsko. No zaozbiljna refleksija, koja je početak teologije, a vodila je stvaranju diferenciranoga nazivlja, ipak je tek drugi korak. Osim toga, teologija je tijekom povijesti imala svoje uspone (razdoblje otačke teologije i skolastika, naprimjer), ali i razdoblja stagnacije. Nazivlje, oblikovano uglavnom do konca srednjega vijeka, tijekom nekoliko sljedećih stoljeća često se prenosilo bez velikih i novih stvaralačkih prinosa. Tek je protestantsko istraživanje Biblije, osobito s povijesnom kritikom koja se razvila počevši od osamnaestoga stoljeća, otvorilo vrata intenzivnijoj obnovi katoličke teologije, koja je dotada bila takorekav manualistika, što je uključivalo – zbog novih spoznaja i dijaloga s drugim znanstvenim disciplinama – i nov terminološki uzlet, pri čem valja podsjetiti na zasluge biblijskoga i liturgijskoga pokreta devetnaestoga stoljeća.

Biblijsko i teološko nazivlje počelo se oblikovati vrlo rano, praktički već sa stvaranjem novozavjetnoga kanona. Na grčkom se, nakon apostolskoga prodora u helenistički svijet, ono izrazito razvijalo tijekom prvih stoljeća kršćanstva, sve do prevlasti latinskoga jezika u Crkvi (čije se vrijeme otprilike poklapa s djelovanjem svetoga Augustina iz Hipona). Kako je Europa, nakon pada Rimskoga Carstva i dolaska novih naroda – što je značilo zatiranje antičke (kršćanske) kulture – pokrštena uglavnom tek u drugoj polovici prvoga tisućljeća, to su jezici europskih naroda baštinili teološko nazivlje ponajviše iz latinskoga jezika,⁷⁰⁸ prilagodivši ga svojem pravopisnomu, fonetskomu, fonološkomu i morfološkomu sustavu. Naravno, latinski je jezik bio i službeni jezik Crkve, pa se latinsko nazivlje zadržalo sve do naših dana.

Za razliku od većine drugih naroda, Hrvati za svoje teološko nazivlje imaju još jedan, neobično važan izvor: slavenski jezik, čiji se utjecaj ugrubo može podijeliti na dva pravca: prvomu pripada nazivlje koje su Ćiril i Metod preuzeli od slavenskih kršćana u okolici Soluna, prije početka moravske misije, a drugomu nazivlje koje su, tijekom misije, Sveta

⁷⁰⁷ A to u drugom koraku predmnijeva i nazivlje.

⁷⁰⁸ Ovdje ne govorimo o procesu prenošenja i o jezicima posrednicima. Za orijentacijski uvod u tu prolemtiku vidi Šetka 1976: 7–14.

Braća susrela među onim slavenskim kršćanima koje su prethodno bili pokrtili njemački i latinski misionari. Šetka stoga s pravom zaključuje:

Ako su kod nas – zbog posebnog položaja i zbog osobitih veza s klasičnim svijetom – grč. i lat. jezik u izgradnji k[atoličke] t[erminologije]. imali veći utjecaj negoli kod drugih naroda; isto je tako i slav. jezik više utjecao na stvaranje naših kršć. naziva negoli je jezik drugih naroda utjecao na stvaranje njihovih kršć. naziva. U prilog slav. riječi djelovale su posebne povijesne prilike, osobito upotreba staroslavenskog i našega jezika u bogoslužju (Šetka 1976: 13).

Pristupivši, dakle, pripremi hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta, Šulek se nije suočio s teološkoterminološkom oskudicom, što bi od njega tražilo umješnost u stvaranju novih riječi (čime se iskazao u svojim dvama rječnicima), nego, naprotiv, s teološkoterminološkim (pre)obiljem, izraženim kadgod u više istoznačnica (po porijeklu – najčešće – latinskih i slavenskih), pa se od njega zahtijevao trijezan terminološki odabir i (nužna) terminološka redukcija. Krivo ima onaj koji misli da terminološka i leksikografska vrsnoća dolazi do izražaja jedino u stvaranju novih naziva: jednako je mučna i poštovanja vrijedna i zadaća terminološkoga probiranja, jer zahtijeva golemo znanje – znanje prikupljanja, obrade, kvalificiranja, preoblikvanja i odbacivanja svega onoga što se u jezični sustav ne uklapa.

Dakako, treba imati na umu dvije važne činjenice. Prvo, teološko nazivlje u strogom smislu u Novom je zavjetu razmjerno rijetka pojava; ono je prisutno samo na nekim mjestima (primjerice, u Pavlovu i Ivanovu korpusu) i vazda dano *in nuce*, bez pretenzija usustavljanja i opisivanja, nekmoli zaokruženoga razvoja dogme u smjeru prvih kršćanskih pisaca, početaka otačke teologije i objasnidbenih intervenata prvih koncila. I drugo (a što iz prvoga slijedi): isključimo li teološko nazivlje, rječnik je novozavjetnih spisa nevelik i jednostavan.⁷⁰⁹ Sve one riječi koje se odnose na poljodjelstvo, trgovinu, putovanja, vojsku i uopće svakodnevni život – Hrvati su otprije poznavali. Kako se Šulekova nazivoslovna djelatnost, oprimjerena u njegovu trojezičnom rječniku znanstvenoga nazivlja poklapa s razvojem znanosti, koje ište nove riječi, razumjet ćemo da njoj u pripremi hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta nije bilo mjesta.

To, međutim, ne znači da Šulek nije zahvaćao u leksik Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta, iako se njegov leksički prinos u literaturi spominje kao drugotan i slabije važnosti u odnosu na, primjerice, pravopis i gramatiku: "an Stelle mancher Ausdrücke, die im westlichen Sprachgebiete weniger bekannt sind, wurden die ortsüblichen kroatischen gesetzt" (Jagić 1913: 531); "Isto tako mijenja Šulek i neke druge riječi" (Vince 2002: 624); "Najbrojnije

⁷⁰⁹ Novi zavjet ukupno sadrži samo 5436 različitih riječi (Horak-Williams 1991: 13).

razlike između Šulekove redakcije i Karadžić-Daničićeva prijevoda pravopisne su i gramatičke, a zatim slijede leksičke i stilske" (Vrtič 2006: 317). Bratulić je u tom smislu iznimka jer ističe da je Šulek mijenjao "dosta toga s obzirom na leksik" (Bratulić: *m. n. p.*), ali on tu svoju tezu, budući da nije riječ o analitičkojezičnoj studiji, nije (dostatno) oprimjerio.

O potrebi za leksičkim izmjenama već je bilo riječi. Jezično je protivljenje Hrvata Karadžićevu prijevodu imalo snažno uporište u raskoraku jezika toga izdanja s jezikom na koji je njihovo uho obiklo tijekom šest stoljeća njegove upotrebe u bogoslužju, zahvaljujući osobitoj papinskoj povlastici. Pomalo se shvatilo (a progresija se u stajalištu nalazi i u Šuleka⁷¹⁰) da problem (ne)prihvatanja Karadžićeva prijevoda među Hrvatima nije jedino, pa ni prije svega pravopisni, već i da je potrebno zamijeniti zastarjele riječi te riječi koje označuju jedan te isti pojam^{711, 712} odnosno srpske "idiome i dijalektizme" (AR 1877: 50), dajući prednost riječima iz hrvatske književnojezične tradicije.

No time otvaramo jedno, po sebi veoma složeno pitanje – pitanje razgraničenja hrvatskoga i srpskoga jezika, odnosno (nešto točnije) jezika Karadžićeva izdanja i jezika Šulekova izdanja Novoga zavjeta. Za razliku od pravopisa i morfologije, koji zahvaćaju uže područje i koji su stoga konačni i omeđivi (pravopisna i morfološka norma koherentne su i dadu se relativno precizno opisati), bavljenje leksikom odvodi nas na klizak teren. Leksička je razina najizloženija međujezičnim dodirima⁷¹³ i sa svoje širine najotvorenija preuzimanju elemenata iz drugoga jezika (drugih jezika).⁷¹⁴

U slučaju usporedbe hrvatskoga jezika sa srpskim stvari se dodatno kompliciraju složenom i osjetljivom poviješću, političkim, društvenim, etničkim, konfesionalnim i drugim odnosima, tijekom povijesti veoma često ideološki obilježenima. Velik broj riječi koje označuju isti pojam, a jednako se ili slično izgovaraju, bile su povodom da se, jednom, stremilo jedinstvu, drugda pak odlučnomu razlikovanju. Napose se nakon određenih traumatičnih povijesnih iskustava (ratova i ideoloških režima) svim silama nastojalo pokazati kako između tih dvaju idioma nema ništa zajedničko, i afirmirati teza o dvama posve

⁷¹⁰ Vidi odjeljak 2.3.

⁷¹¹ Koje se, ako je riječ o jednom jeziku, nazivaju *istoznačnicama*, a ako je riječ o dvama jezicima – *jednakovrijednicama*.

⁷¹² CUL – BFBS – BFBSA – BSA: RSC – ETLSCM – ESCM, sv. 12 (BSA/C17/1/12), br. 26, str. 38.

⁷¹³ Sintaksa također poprima obilježja jezika u kontaktu (tijekom povijesti sintaksa hrvatskoga jezika bila je pod velikim utjecajem njemačkoga i latinskoga jezika, a danas je najutjecajniji čimbenik engleski jezik), iako je prepoznavanje utjecaja sintakse drugih jezika puno teže od prepoznavanja riječi tuđega jezika u vlastitom jeziku.

⁷¹⁴ Dok pravopisna i morfološka norma funkcioniraju poput "pravila igre" nekoga jezika (koja određuju kako se igra), leksik je sirov materijal (ono čime se igra) koji se u ta pravila uklapa. A već i na čisto pojavnj razini jezične se barijere najprije svladavaju preko usvajanja riječi, a tek potom preko usvajanja pravilâ.

različitim jezicima. Odatle tendencije pisanja "razlikovnih" jezičnih priručnika,⁷¹⁵ osobito popularnih u dvadesetom stoljeću.⁷¹⁶

Početna ideja da se leksičke razlike Šulekova izdanja u odnosu prema Karadžićevu odrede uz pomoć tih razlikovnih rječnika pokazala se posve promašenom, jer su svi takvi priručnici postavljeni samo taksativno (popisuju razlike) i normativno ("nije–nego"), a često bez leksikografskih kriterija za izbor i obradu leksičke građe.⁷¹⁷ Jedini je priručnik koji pristupom temi odskače od drugih *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika* Krune Krstića i Petra Guberine. U njem je osobito vrijedna Guberinina studija "Lingvistička rasprava o hrvatskom književnom jeziku". Iako je njezin kritički aparat oskudan, a pojedine spoznaje nadiđene, iako je i ona dobrim dijelom postavljena popularno-upotrebno i taksativno, te na mnogim mjestima nedostaju ozbiljniji jezikoslovni argumenti, pa i unatoč njezinu programatskomu i ideološkomu naboju, držimo ju u kontrastivnolingvističkom smislu dosada najpotpunijom, najtemeljitijom, najsustavnijom, najoriginalnijom te svakako još i danas nedostižnom.⁷¹⁸

Svjesni genetskolingvističke sličnosti hrvatskoga i srpskoga jezika, zatim prijemljivosti leksika za riječi iz drugih jezika u dodiru, te poteškoće jasnoga određivanja leksičke norme, Guberina i Krstić povelili su se u izradi svojega razlikovnika, anticipirajući teze današnje sociolingvistike, jedinim prihvatljivim i vjerodostojnim kriterijem "koji nije ni strogo filološki, ni estetski, ni teritorijalan. Taj kriterij mogli bismo možda najbolje označiti izrazom *hrvatska jezična praksa*" (Guberina – Krstić 1940: 77), odnosno *jezični osjećaj*. Njegovu su oblikovanju pripomogli socijalni, književni, kulturni i jezični razvoj (Guberina –

⁷¹⁵ U vezi s razlikovnim rječnicima ima dosta pitanja, jezikoslovnih i nejezikoslovnih, a svakako je glavno zašto je objavljeno toliko mnogo razlikovnih srpsko-hrvatskih rječnika, a ne i drugih jezika. Ne ulazeći ovdje u taj problem, polazimo od toga da se o istom može govoriti samo kad je riječ o jednom idiomu, o jednakom kad je riječ o dvama idiomima, koji imaju određen stupanj podudarnosti (sličnosti), i o različitom kad je riječ o dvama idiomima koji nemaju podudarnosti. Između hrvatskoga i srpskoga, s obzirom na genetsku pripadnost, moguća je samo istost ili jednakost, ovisno o tome je li riječ o jednom ili o dvama jezicima. Olakšano nam je rješenje jer pred sobom imamo dva izdanja koja uspoređujemo pa možemo govoriti samo o jednakosti i o stupnju te jednakosti. Budući da je već utvrđeno da nisu u svim jezičnim obilježjima jednaka, u ovom poglavlju otkrivamo leksičke razlike.

⁷¹⁶ Među njima ističemo: *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika* (Petar Guberina i Kruno Krstić), *Razlikovni rječnik srpskoga i hrvatskoga nazivlja* (Ivan Branko Šamija), *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika* (Vladimir Brodnjak), *Hrvatsko-srpski rječnik inačica* (Jovan Ćirilov), *Mali razlikovni rječnik: govorimo li ispravno hrvatski?* (Stanka Pavuna), *Razlikovni rječnik hrvatskoga i srpskoga graditeljskoga nazivlja* (Zdenko Vazdar), *Razlikovni rječnik hrvatskoga i srpskoga elektrotehničkog nazivlja* (Vladimir Muljević) i dr.

⁷¹⁷ Njihova je svrha, doduše, praktična (za svakodnevnu upotrebu), pa bi ulaženje u jezikoslovna pitanja opteretilo krajnjega korisnika, kojemu je izabrati pravilnu riječ, no ona ne može opravdati bilo površnost, bilo ideološko koncipiranje znanstvene materije.

⁷¹⁸ Nitko poslije Guberine nije napisao sličan rad.

Krstić 1940: 73), pa čak i jezične navike, kojima Guberina, opisujući razlike hrvatskoga jezika od srpskoga po jezičnim razinama, posvećuje zaseban odjeljak. Pritom na nekoliko mjesta ističe da se stanje jezika u njihovo vrijeme razlikuje od prijašnjih stanja (dakle, desosirovski razlikuje dijakronijsku i sinkronijsku perspektivu jezika).

Doima se da je teorijsko polazište Krstića i Guberine dijelio i Šulek pri leksičkim zahvatima u Karadžićev prijevod. Kadšto je, nema dvojbe, vrlo jasno što je to strana riječ, hrvatskim ušima nerazumljiva,⁷¹⁹ te da je valja zamijeniti domaćom riječju (naprimjer *čaršija*); u drugim slučajevima norma nije bila do te mjere precizna, status riječi bilo je teško odrediti, te mu je valjalo povesti se jezičnim osjećajem, to više što je leksička norma u to doba još uvijek bila u nastajanju,⁷²⁰ a i unutar hrvatskoga jezika već je postojala snažna podjela na jezikoslovce zagrebačke škole i na hrvatske vukovce, što je vodilo nadahnjivanju dvama korjenito različitim korpusima i dvama pristupima leksiku. Nešto se od toga kolebanja odrazilo i na Šulekov rad (čemu bez sumnje valja pribrojiti i brzinu kojom je priredio hrvatsko izdanje), pa se opažaju dvojni oblici, na nekim mjestima ispravljani, a na drugima neispravljani, što je Jagića i navelo da to izdanje označi neuzornim, priznajući ipak da je teško bilo povući točne granice i posve isključiti subjektivnost (Jagić 1913: 531), što nije drugo doli jezični osjećaj.

Budući da je svaka tipologija uvjetovana preferencijama i mogućnostima njezina autora pa zato nesavršena, i ova je leksička tipologija rezultat subjektivnih odabira, što znači da se mogla provesti i drugačije.

U analizi leksika odstupamo od metodološkoga pravila, danoga na početku trećega poglavlja, prema kojem prvu riječ para čini Šulekov parnjak, a drugu Karadžićev. To je zato što se ovdje donesena tipologija nužno oslanja na vrste leksičkih izmjena *u odnosu prema izvorniku*, pa se činilo suvislijim uspostaviti tipove promjena na temelju Karadžićeva leksika.

⁷¹⁹ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 12 (BSA/E3/1/4/12), br. 12, str. 265.

⁷²⁰ Može se s pravom dometnuti: budući da nova iskustva traže i nove riječi, leksička se norma uvijek dograđuje i nije nikada dovršena.

3.6.1. Zamjena aloglotemâ idioglotemima⁷²¹

Među riječima iz Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta koje je Šulek zamjenjivao hrvatskim riječima najbrojniji su, bez sumnje, turcizmi, zbog očite, povijesno uvjetovane, dodirne veze srpskoga jezika s turskim jezikom. Iako među njima ima riječi koje nisu nepoznate hrvatskomu jeziku, ali su obilježene razgovorno ili teritorijalno, Šulek ih zamjenjuje književnim. Dio Karadžićeva leksika izvorni su turcizmi: *alat // orudje* (Dj 27,19), *basamac* // *stube* (Dj 21,35), *bunar // zdenac* (Lk 14,5), *dolama // kabanica* (Iv 19,23–24; Ps 22,18), *fildiš // bjelokost* (Otk 18,12), *konak // stan* (Flm 22; Heb 13,2), *lenger // sidro* (Dj 27,29–30; Heb 6,19), *okrečen // obieljen* (Mt 23,27), *sungjer // spužva* (Mt 27,48; Iv 19,29).

No određen broj aloglotema kojima je turski jezik bio posrednikom izvorno su arabizmi (*amajlija // zapis* [Mt 23,5], *bedem // obkop* [Ps 48,13], *dželat // krvnik* [Mk 6,27], *harač // porez* [Mt 22,17; Lk 20,22], *neimar // graditelj* [1 Kor 3,10], perzijanizmi (*aždaha // zmaj* [Otk 12,3], *čaršija // trg* [Mt 20,3], *hazna // blagajna* [Mt 27,6; Lk 11,33], odnosno *hazna // pjeneznica* [Mk 12,41.43; Iv 8,20], *kavgadžija // svadljivac* [1 Kor 5,11], *pazar // trg* [Dj 28,15]), a manji broj posredovanih turcizama potječe iz srednjovjekovnoga grčkoga jezika (*tefter // imenik* [1 Tim 1,4; Tit 3,9]), ili iz novogrčkoga jezika (*fenjer // svjetiljka* [Iv 18,3]).

Drugu veliku skupinu čine grecizmi: *aspida // guja* (Mt 3,7), *finik // paoma* (Iv 12,13), *hartija // papir* (2 Iv 12), *hiljada // tisuća* (Mt 15,38; Mk 6,44),⁷²² *ikona // kip* (Otk 13,15;⁷²³ Otk 20,4), *ritor // besjednik* (Dj 24,1), *skinija // šator* (Heb 8,5) (*kao što bi rečeno Mojsiju kad hoćase šator da načini*), odnosno *skinija // stan* (Otk 21,3) (*evo stana Božjega među ljudi*), *skiptar // šibika*⁷²⁴ (Ps 45,6; Ps 108,8), *stihija // počelo* (Gal 4,3.9; 2 Pt 3,10.12), *trpeza // stol* (Mt 8,11).⁷²⁵ Manjemu broju grecizama izvor je srednjovjekovni grčki jezik (*ćivot // kovčeg* [Otk 11,19], *podrum // pivnica* [Lk 12,24]).

Trećoj skupini pripadaju slavenizmi, osobito praslavenizmi: *cigli // čist*⁷²⁶ (Rim 3,12), *dažd // kiša* (Lk 12,54), *iskanja // prošnje* (Fil 4,6; 1 Tim 2,1).

⁷²¹ Nazivom *idioglotem* ovdje razumijevamo kako domaće riječi, tako i strane usvojenice koje u hrvatskom jeziku imaju dulju tradiciju.

⁷²² Valja uočiti da u Ps 3,6, Ps 68,17, Ps 105,8 i Karadžić upotrebljava riječ *tisuća*, a u Ps 50,10 Šulek od Karadžića preuzima riječ *hiljada*.

⁷²³ Samo redak prije (Otk 13,14, a tako i u Otk 19,20) Šulek ostavlja Karadžićevu riječ *ikona*.

⁷²⁴ U značenju 'palica, žezlo'. U Ps 68,30 Karadžić ima riječ *šipka*.

⁷²⁵ U Lk 14,15 u oba izdanja nalazimo riječ *trpeza*.

⁷²⁶ U značenju 'cio'.

U četvrtu skupinu, konačno, uvrštavamo alogloteme iz drugih, manje zastupljenih jezika: talijanizme (*banja // lokva* [Iv 5,2.4–7; Iv 9,7.11] [*idi, umij se u lokvi Siloamskoj* /Iv 9,7/], odnosno *banja // kupelj* [Tit 3,5] [*spasi nas kupelju preporodjenja*], *skorpije*⁷²⁷ // *štipavci* [Lk 10,19; Otk 9,3]), germanizme (*cimet*⁷²⁸ // *korica sladka* [Otk 18,13], *granit*⁷²⁹ // *kremen* [Ps 114,8], *kapetan*⁷³⁰ // *satnik* [Mt 8,5; Lk 7,6], *legeon // četa* [Mt 26,53],⁷³¹ *rit // trstika* [Ps 68,30]), hungarizme (*hajduk // razbojnik* [Mk 15,27; Lk 18,11],⁷³² *kormanos*⁷³³ // *krman* [Dj 27,11]) i latinizme (*kodrantski // četvrt* [Mk 12,42], *timpan // bubanj* [Ps 68,25]).

3.6.2. Zamjena različito obilježenih slavenizama hrvatskim riječima

Među riječima iz Karadžićeva Novoga zavjeta koje je Šulek mijenjao nalazi se mnogo riječi slavenskoga podrijetla koje, doduše, postoje (potvrđene su) i u hrvatskom jeziku, ali su, zbog određenih razloga na temelju kojih smo oblikovali tipologiju, ipak neprihvatljive leksiku hrvatskoga književnoga jezika.

Kao prvo valja spomenuti primjere dvostrano obilježenoga leksika, to jest riječi iz srpskoga jezika koje se uopće ne pojavljuju u hrvatskom jeziku, ili ih barem nema u književnom jeziku, što vrijedi i obratno: *obučeni // uvježban* (Heb 5,14), *otadžinstvo // domovina* (Heb 11,4), *prevazilaziti // nadilaziti* (Fil 4,7), *spolja // izvana* (Mt 23,25; Rim 2,28),⁷³⁴ *sud // posuda* (Dj 9,15; Rim 9,22), *učinjati // umuknuti* (Mt 20,31),⁷³⁵ *vaskresenije // uzkrsnuce* (Mt 22,23; Lk 4,14), *vaskrsnuti // uzkrisiti* (Iv 6,40; 1 Sol 4,14), *vazdušni // zračni* (Ps 18,11) te prijedložne izraze *va ime // u ime* (Mt 28,19), *va istinu // u istinu* (2 Iv 1; 3 Iv 1), *va vijek // u vieke* (Mk 3,29; 2 Kor 11,31), *za va vijek vijeka // za u viek vieka* (Ps 111,8).

Drugo, Šulek je mijenjao riječi koje su tipičnije za srpski jezik: *dvogub // dvostruk* (1 Tim 5,17); tu pripada i slavenska riječ *ostrvo* koju Šulek nije mijenjao, iako ju danas prepoznajemo kao tipično srpsku.

⁷²⁷ U talijanski jezik riječ je ušla preko latinskoga i grčkoga.

⁷²⁸ U njemački jezik riječ je ušla iz grčkoga, a preko latinskoga.

⁷²⁹ U njemačko jezik riječ je ušla iz talijanskoga.

⁷³⁰ U njemački jezik riječ je ušla iz latinskoga, posredstvom francuskoga.

⁷³¹ U Lk 8,30 Šulek ostavlja riječ *legeon*. Porijeklo joj je u latinskom jeziku.

⁷³² U Lk 19,46 i u 1 Kor 5,11 Šulek zadržava Karadžićeve riječi: *hajdučku, hajduk*.

⁷³³ Porijeklom praslavenska (*кѣрма*).

⁷³⁴ No u Lk 11,39–40 Šulek ostavlja *spolja*.

⁷³⁵ U Mt 22,12 Šulek ostavlja *umuknu*.

Treće, tu su riječi koje ima i hrvatski, ali u srpskom jeziku imaju jedno značenje, a u hrvatskom drugo značenje: *ličiti // dolikovati* (Lk 5,36), *pitati se // pozdravljati se* (2 Iv 10.11), *poučenje // propovijedanje* (Mt 12,41),⁷³⁶ *predati // izdati* (Mt 10,4), *razići se // razasuti se* (Dj 5,36),⁷³⁷ *savjetnik // viećnik* (Mk 15,43; Lk 23,50), *trpljenje // strpljivost* (2 Sol 3,5; 1 Tim 1,16), *udarati se // sudarati se* (Dj 15,15; 2 Kor 6,16), *ugled // primjer* (Iv 13,15), *zdravo // živo* (Lk 1,42; Dj 18,28), *zdravo // u glas* (Lk 8,28; Dj 16,28).⁷³⁸

I četvrto, Šulek je mijenjao riječi Karadžićeva prijevoda koje su odraz tadanjih političkih, ekonomskih i društvenih prilika u Srbiji, a protivne su prilikama u hrvatskim zemljama. Tu pripadaju nazivi za novac (*dinara // dramah* [Lk 15,8–9], *groš // dinar* [Mt 18,28; Iv 6,7]⁷³⁹) i vojno nazivlje (*kapetan // satnik* [Mt 8,5; Mk 15,39]).

3.6.3. Stilske različnice⁷⁴⁰

Iako se ne može naći razlika u značenju, uočavamo i Šulekovu prestilizaciju Karadžićeva prijevoda – to jest zamjenu pojedinih riječi njihovim istoznačnicama,⁷⁴¹ pri čem se razlika svodi većma na stilistiku no na semantiku.

Takvi stilemi u Šulekovu su izdanju brojni: *donositi glas // navješćivati* (Rim 10,15), *gjavo // vrag* (Iv 8,48–49.52),⁷⁴² *govoriti // kazati* (Mk 9,11; Iv 17,1), *grād // tuča* (Ps 147,17; Ps 148,8), *kadar // podoban* (2 Tim 1,12), odnosno *kadar // vrstan* (Heb 11,19), *krjepost // jakost* (Ps 18,1; Ps 37,39) (*Ljubit ću te, Gospode, jakosti moja* [Ps 18,1]), odnosno *krjepost // snaga* (Ps 27,1; Ps 60,7) (*Gospod je snaga mojega života* [Ps 27,1]), *kurva // bludnica* (Mt

⁷³⁶ Iako u 1 Kor 1,21 i u 1 Kor 2,4 obojica donose *poučenje*.

⁷³⁷ Ali u sljedećem retku (Dj 5,37) zadržava Karadžićevo *razasušē se*.

⁷³⁸ U Dj 19,20 obojica imaju *zdravo*.

⁷³⁹ S tim da Šulek, primjerice, u Lk 7,41 ostavlja *dinar*.

⁷⁴⁰ Naziv *različnica* nije preuzet iz korpusne lingvistike u njezinu značenju; ovdje se njime imenuju leksičke razlike u dvama uspoređivanim djelima na svim jezičnim razinama.

⁷⁴¹ Budući da u sljedećem poglavlju rada tvrdimo da je Šulekovo izdanje Novoga zavjeta prijevod, riječ *istoznačnica* moramo ovdje shvatiti samo uvjetno (i zamijenjujuća i zamijenjena riječ postoje u hrvatskom jeziku, pa su one istoznačnice samo u hrvatskom), a u odnosu prema Karadžićevu izdanju riječ je o jednakovrijednicama.

⁷⁴² To je ujedno i jedini primjer potpunoga leksičkoga zamjenjivanja riječi *gjavo*; inače ju Šulek mijenja fonološkom različnicom *djaval* (Mt 14,39; Iv 6,70). Zanimljivo je da Miklošič riječ *djavao* donosi samo kao srpsku, dok riječ *vrag* drži i hrvatskom i srpskom (Miklošič 1876: 41–42). Šetka ih izričito naziva sinonimima (Šetka 1976: 77, s. v. *đavao*), premda su one u svojem dubljem, etimološkom sloju različnice (*đavao* < [grč.] *διάβολος* 'razjedinitelj', *vrag* < [stsl.] *vragъ* 'neprijatelj'), pa ih, ovisno o kontekstu, valja i različito upotrebljavati.

21,31; Lk 15,30), *kurvarstvo* // *bludnost*⁷⁴³ (Mt 15,19; Dj 15,20),⁷⁴⁴ *kurvati se* // *bludno griješiti* (1 Kor 6,18),⁷⁴⁵ *momci* // *mladići* (Ps 148,12), *otkriti* // *objaviti* (Ef 3,9; Fil 3,15), *otkrivenje* // *objava* (2 Kor 12,1.7),⁷⁴⁶ *ponos* // *oholost* (Mk 7,22) (*huljenje na Boga, oholost, bezumlje*), odnosno *ponos* // *gizda* (Dj 25,23) (*Sjutradan, pak, kad Agripa i Bernice dodjoše s velikom gizdom*), *pošten* // *čestit* (Mk 15,43), *rat* // *boj* (Mk 13,7; 2 Tim 4,7), *sladosti* // *slasti* (Ps 36,8; Ps 141,4), *zasipati kamenjem* // *kamenovati* (Lk 13,34; Dj 7,58–59).

3.6.4. Konfesionalne različnice

Općenito se drži da je Rešetar u svojem izdanju Biblije uskladio Karadžićeva prijevodna rješenja s katoličkim nazivljem. Tu je hipotezu postavio još Jagić, istaknuvši da Rešetar nije dirao u Karadžićev jezik "mit einziger Ausnahme solcher Worte mit dem Unterschied des Glaubensbekenntnisses im Hintergrunde, wie *krst* in *križ*, *sveštenik* in *svećenik*, *vaskresenje* in *uskresenje*, *Hristos* in *Krst*, u. e. a." (Jagić 1913: 531). To je navelo Kuzmiča da Rešetarovo izdanje nazove "pokatoličenjem" Karadžićeve i Daničićeve Biblije (Kuzmič 1983: 193; Vrtič 2006: 321). Iz toga bi slijedilo da Šulekovo izdanje nazivljem nije katoličko, što se argumentira dvjema spornim Šulekovim riječima: *Gospod* i *pasha*.

Pripremajući novo hrvatsko izdanje Novoga zavjeta, Rešetar se obratio Henryju Edwardu Millardu, koji je u London poslao sljedeći izvještaj, upućujući kritiku Šulekovu izdanju: "But for 'God' he⁷⁴⁷ uses the form *Gospod* – the Greek Orthodox; we must take 'Gospodin'. In this form it is used by Roman Catholics."⁷⁴⁸ Istina je, hrvatska je katolička tradicija, osobito liturgijska, uvijek davala prednost onímu *Gospodin*. No *Gospod* (stsl. *gospodъ*) nedvojbeno je starija riječ, koju je kasniji oblik sa sufiksom *-inъ* potisnuo iz upotrebe. Da je i među hrvatskim katoličkim življem bila poznata, svjedoči njezina upotreba u Zoranića i u Glavinića (ARj: III/300, s. v. *gospod*). Osim toga, za razliku od riječi *Gospodin*, upotrebljava se isključivo u teološkom kontekstu (samo za Boga; Šetka 1976: 90, s. v.

⁷⁴³ Ta je riječ bila sporno mjesto Karadžićeva izdanja. Oko nje su polemizirali Lazić i Daničić, jer je Lazić tvrdio da vrijeđa osjećaje stida, dočim je Daničić branio Karadžića, ističući da riječ *bludnica* niti je što bolja (čednija), niti ju Srbi upotrebljavaju (Mošin 1974: 578, 600).

⁷⁴⁴ U Mk 7,21 i u Iv 8,41 Šulek ostavlja Karadžićevu riječ *kurvarstva*.

⁷⁴⁵ Šulek na nekoliko mjesta ne ispravlja Karadžića: u Jd 7 ostavlja *prokurvali*, a u Otk 2,14 i u Otk 17,2 *kurvati*, premda u prethodnom retku (Otk 17,1) *kurva* mijenja u *bludnica*.

⁷⁴⁶ Ipak u Gal 1,12 Šulek ostavlja *otkrivenje* (pišući ju morfonološkim pravopisom).

⁷⁴⁷ Misli se na Šuleka.

⁷⁴⁸ CUL – FBBSL – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 31 (BSA/E3/1/4/31), str. 276.

Gospod). Katolička se terminologija tu možda povela za latinskom riječju *dominus* koja se svejednako može upotrijebiti i kao teonim i kao apelativ.

S obzirom na naziv *pasha* Rešetar je također bio samo djelomično u pravu. Koliko bi nam bilo suditi prema Akademijinu rječniku, jedine potvrde nalaze se u svetoga Save i u Karadžića, a prva leksikografska potvrda tek u Popovićevu rječniku (ARj: IX/666, s. v. *pasha*). No jednako je neupitno da je *pasha* dio staroslavenskoga leksika (*pasъha*; Miklošič 1876: 24),⁷⁴⁹ odakle je ušla u srpski i postala dio i pravoslavna nazivlja (Dobrić 2008: 90),⁷⁵⁰ te da ju je u svojem lekcionaru, koji su odobrile crkvene vlasti, upotrijebio i hrvatski bibličar i jezikoslovac Iveković. Istodobno Petar Skok u svojem radu o riječi *vazam* otkriva još jedan vrlo važan podatak: riječ *pasha* upotrijebljena je i u evanđeoskim perikopama u Misalu kneza Novaka (*žreti pasku, pasku da ěm*: P. Skok 1955: 65), pa je u četrnaestom stoljeću na hrvatskom tlu nedvornomno bila u upotrebi, što ne dokida Skokovu tvrdnju da je riječ *pasha* bila nerazumljiva već i u romanskim govorima, pa se nije očuvala u izvornom aramejskom obliku, "nego je bila zamijenjena suzvučnim romanskim pluralom *pascua* sg. *pascuim* 'paša, hrana'" (P. Skok 1955: 69).⁷⁵¹ Riječ *vazam* zasigurno je plod purizma koji je obilježio razvoj hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika, a njom se htio, poradi plodotvornijega naviještanja vjere, učiniti razumljivim jedan od najvažnijih teoloških naziva i uopće središnje otajstvo kršćanske vjere.

Praktički na temelju tih dvaju primjera provukla se u literaturu hipoteza, ojačana Kuzmičevim kvalificiranjem Rešetarova izdanja kao "pokatoličenoga",⁷⁵² da je Šulekovo izdanje Novoga zavjeta, gledom na nazivlje, bliže pravoslavlju no katolicizmu.⁷⁵³ To je nesvjesno potvrdila i Ivana Vrtič navodeći dodatne primjere Rešetarovih zahvata u teološko nazivlje: "*amin* >⁷⁵⁴ *amen*, *Misir* > *Egipat*, *Jevreji* > *Židovi*, [...] *sadukeji* > *saduceji*" (Vrtič 2006: 320). No te su, Rešetaru pripisane zasluge neopravdane, za što je dovoljno pogledati

⁷⁴⁹ Zasvjedočena je već u Marijanskom evanđelju, važnom izvoru i svjedočanstvu staroslavenskoga jezika, porijeklom iz jedanaestoga stoljeća (P. Skok 1955: 65).

⁷⁵⁰ Mošin će riječ *pasha* spomenuti u kontekstu grecizama koji su u slavenski jezik ušli s kršćanstvom i pomiješali se s narodnim riječima (Mošin 1974: 663).

⁷⁵¹ Ako je točna Skokova hipoteza da je glagoljaška jednakovrijednica *vazam* prijevod ne aramejske riječi *pasha*, već njezina romaniziranoga oblika *pascua*, tada bi njezina upotreba u Misalu kneza Novaka također mogla upućivati na romansko porijeklo (posredništvo).

⁷⁵² No taj mit o Rešetaru izdanju kao "katoličkom" razbija Bratulić na temelju važnoga uvida: "Vratio je [misli se na Rešetara, M. K.] Šulekovu *milost* u Ivanovu *Otkrivenju* u *blagodat*, *kraljevstvo* u *carstvo*, *Abraham* je postao *Abram*. Više mu je bilo stalo do literature nego do religijske hrvatske terminologije. U tome je bio korak iza Šuleka" (Bratulić: m. n. p.).

⁷⁵³ Ali ni u kojem slučaju ne može se kvalificirati kao blisko protestantizmu. Vidi odjeljak 2.10.

⁷⁵⁴ Taj znak u jezikoslovlju znači 'postaje, daje', a *amen* nije nastalo od *amin*, *Egipat* nije nastalo od *Misir* itd; autorica je odabirom znaka pogriješila.

Šulekovo izdanje. U njem također, i to osamnaest godina prije Rešetarova izdanja, nalazimo *amen* (2 Kor 1,20; Gal 1,5; Fil 4,20), *Egipat* (Mt 2,13; Dj 7,9; Heb 11,27), *Židovi* (Iv 1,19; Dj 9,23; Gal 2,15), *saduceji* (Mt 16,1; Mk 12,18; Dj 4,1).⁷⁵⁵

To, naravno, nisu jedine izmjene. Šulek je zahvatio i u druge nazive, isključivo pravoslavno obilježene. Riječ *blagodat* (stsl. *blagoděť*), kojom je Karadžić preveo grčki naziv *χάρις* (lat. *gratia*) mijenja u *milost* (Lk 2,42; Iv 1,14; Dj 4,33; Rim 5,2; 1 Kor 1,3),⁷⁵⁶ a samo u 1 Kor 10,30 u *hvala* (*Ako ja sa hvalom uživam, zašto da se huli na mene za ono, za što ja zahvaljujem?*). Iz katoličke liturgijske tradicije (a prema Vulgati: *gratia plena*) preuzima prijevod *milosti puna* (Lk 1,28) za grčki pasivni particip prezenta *κεχαριτωμένη*, izrečen kao Gabrielov oslov Marije, a u Karadžića preveden pridjevom *blagodatna*,⁷⁵⁷ dok se u Ef 1,6 glagolom nadariti (*kojom nas nadari u ljubaznom*) semantički udaljava od grčkoga glagola *χαριτώ* (Karadžić ga prevodi *oblagodariti*, a na pravo značenje upućuje i prijevod Dude i Fućka *zamilova*), i približuje Vulgati (*gratificavit*).

S druge strane, grčku imenicu *ἔλεος* (lat. *miser cordia*), koju Karadžić prevodi s *milost* (prema stsl. *milostb*), Šulek izričajno vraća duhu katoličke, ali i hrvatske jezične tradicije, donoseći za nju jednakovrijednicu *milosrdje* (Mt 9,13; Lk 1,50; Rim 15,9; Jak 2,13).⁷⁵⁸

Šulek, a za to je Jagić također pripisao zasluge Rešetaru, mijenja *krst* u *križ* (Mt 10,38; Mk 8,34; Lk 23,26; Iv 19,17). Nije suviše skrenuti pozornost na uvriježenu terminološku zabludu prema kojoj su, jer riječ se *krst* (u značenju 'križ') upotrebljava i u hrvatskom jeziku, *krst* i *križ* istoznačnice. No riječ *krst* polisemična je, i samo u jednom značenju sinonimična s riječju *križ* ("isto što križ – kod katolika dosta često, a kod pravoslavnih obično u starini i danas, redovno s izrazom 'časni'" [Šetka 1976: 141, s. v. *krst*, značenje navedeno pod 2]). Drugo značenje donose Miklošič: "asl. križь. [...] kroat. križ [...] serb. križ bedudet Kreuz, jedoch nie im Sinne des Theologen, wofür stets *krst* gesagt wird" (Miklošič 1876: 38), te Akademijin rječnik: "*kao znameñe vjere hrišćanske (pravoslavne i katoličke) znači od prilike isto što i vjera, crkva*" (ARj: V/633, s. v. *krst*, značenje navedeno pod dd).⁷⁵⁹

⁷⁵⁵ U svim tim primjerima bez ijedne iznimke.

⁷⁵⁶ U 2 Kor 1,15, 2 Kor 8,4.6–7.19 Šulek ostavlja Karadžićevu riječ *blagodat*. I obrnuto, Karadžić na više mjesta, gdje u grčkom stoji *χάρις*, odnosno *gratia* u latinskom donosi riječ *milost* (Lk 2,52; Rim 4,4.16; Rim 12,8).

⁷⁵⁷ Kao što je i u pravoslavnom obliku molitve Zdravo Marijo: "Bogorodice Djevo, raduj se *blagodatna* Marijo".

⁷⁵⁸ Na nekoliko mjesta Karadžićevu riječ *milost* Šulek nije zamijenio riječju *milosrdje* (Rim 9,23; Jd 2). I obrnuto, Daničić je, prevodeći psalme, riječ prevodio s *milosrgje* (u Šuleka *milosrdje*): Ps 25,6 i Ps 119,156.

⁷⁵⁹ Riječ *krst*, k tomu, označuje i krštenje; kao onim (Krist) – koji upotrebljava također Šulek, doduše u složenici *Isukrst*, trebao bi imati vlastitu natuknicu.

Karadžićev grecizam *jeres* Šulek mijenja u *krivovjerstvo*⁷⁶⁰ da označi njime apstraktni pojam (*Jer treba i krivovjerstva da budu medju vami* [1 Kor 11,19]; *A poznata su djela tjelesna: [...] krivovjerstva* [Gal 5,20]), odnosno u *sliedba*, kojim obuhvaća pojavne ogranke, shvaćene ne toliko u smislu otpadništva od vjere, koliko idejne frakcije (*Ali ustade poglavar svećenički i svi koji bijahu s njim, od sliedbe saducejske* [Dj 5,17]; *Jer nadjosmo ovoga čovjeka da je kuga, i podiže bunu proti svim Židovom po vasionom svietu, i da je kolovodja sliedbi Nazaretskoj* [Dj 24,5];⁷⁶¹ *Kako me znadu izprva, ako hoće posvjedočiti, da po poznatoj sliedbi naše vjere življah farisejski* [Dj 26,5]).⁷⁶² Jednakovrijednicom Karadžićevoj riječi *jeretik* Šulek uzima *krivovjerac* (Tit 3,10).

Zanimljiva se neujednačenost opaža s obzirom na Šulekovo leksičko zahvaćanje u Karadžićevu riječ *Jevrejin* i njezine izvedenice. Ona se očituje dvojako: u samom izboru jednakovrijednica i u njihovu pisanju velikim, odnosno malim slovom.

Šulek se, u jednini, služi dvjema leksičkim inačicama: *Židov* (Iv 4,9; Dj 22,3; Rim 2,17) i *Žid* (Iv 18,35; Rim 1,16; Gal 3,28),⁷⁶³ a kao mocijski parnjak (u Karadžića *Jevrejka*) donosi *židovka* (Dj 24,24); u množini (u Karadžića *Jevreji*) uzima *Židovi* (Mt 28,15; Mk 7,3; Iv 1,19; Iv 8,22). Za *ketik*, pak, (u Karadžića *Jevrejski*), ima dvije riječi: *židovski* (Iv 5,1; Dj 13,42; Rim 3,29) i *hebrejski* (Iv 21,17; Dj 21,40). No etničku jednakovrijednicu *Židovi* (Dj 2,10)⁷⁶⁴ te *ketik židovski* (Iv 19,19.21) Šulek upotrebljava i za zamjenu Karadžićevih riječi *Judejci* i *Judejski*.⁷⁶⁵

Drugi je problem pisanje velikoga slova. Od Karadžića odstupa Šulek u sljedećim slučajevima: Iv 19,19.21 (*Judejski* // *židovski*), Dj 22,2 (*Jevrejski* // *hebrejski*), Dj 24,24 (*Jevrejka* // *židovka*), Dj 26,14 (*Jevrejski* // *židovski*). Neobična su mu (i, pravopisno, na Karadžićevo izdanje) oslonjena rješenja: *Židovski* (Dj 10,22; Dj 28,17), *Hebrejski* (Lk 23,38; Otk 16,16).

⁷⁶⁰ S tim nazivom u svezi Millard, braneći Šulekov leksički rad pred BFBS-om, ističe sljedeće: "A few other modifications Dr. Sulek also think indispensable. Thus for instance, *Krivovjestvo* [*sic!*] for the totally unintelligible *jeres*." CUL – BFBSL – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 12 (BSA/E3/1/4/12), str. 178.

⁷⁶¹ Kršćanstvo se tu, vidimo, također shvaća kao frakcija unutar židovstva.

⁷⁶² Primjer iz 2 Pt 2,1 ipak odudara jer više upućuje na nauk, nego li na konkretnu zajednicu: *A bijaše i lažnih prorokah u narodu, kao što će i medju vami biti lažnih učiteljah, koji će unieti pogubne sliedbe.*

⁷⁶³ U Fil 3,5 pojavljuje se sintagma *Žid od Židovah.*

⁷⁶⁴ Iako u Dj 2,14 Šulek ostavlja Karadžićev etnik *Judejci.*

⁷⁶⁵ Grčki tekst na grafijskoj razini ne razlikuje *Judejce* od *Židova* (upotrebljava se jedna te ista riječ: οἱ Ἰουδαῖοι, a jednako je i s latinskim: *Iudaei*); to se događa tek u polisemiji. Osim toga, upravo je *Judeja*, za razliku od omražene *Samarije*, pa i *Galileje*), teritorijalno srce *Židovâ* i *židovstva.*

Šulekova se riječ *hebrejski* uvijek odnosi na jezik ili na pismo (Lk 23,38; Iv 19,17.19; Otk 9,11), i odgovara joj grčki pridjev Ἑβραϊστὶ (lat. *hebraice*), osim u Dj 21,40, gdje je u pitanju sintagma τῆ Ἑβραϊδὶ διαλέκτῳ (lat. *hebraea lingua*). Jedina je iznimka Dj 26,14, gdje Šulek uz ime jezika zadržava pridjev *židovski* (*židovskim jezikom*). Na tom je potonjem mjestu (kao i u Dj 22,2) opravdana zamjena velikoga slova malim slovom. Pogrešno je njegovo pisanje velikim slovom pridjeva *Hebrejski* u Lk 23,38 i Otk 16,16, također i pridjeva *Židovski* u Dj 10,22 i Dj 28,17, a veoma dvojbena u Dj 24,24, jer se riječ *židovka* ovdje gotovo sigurno odnosi na etničku, ne na vjersku pripadnost (riječ je, prema tome, o etniku, a ne o religiku).

U pogledu nazivâ odnosećih na službe u apostolskoj Crkvi, a u smislu današnjega hijerarhijskoga ustrojstva,⁷⁶⁶ valja najprije utvrditi njihov oblik u izvorniku: *διάκονος*, *πρεσβύτερος*, *ἐπίσκοπος* (u latinskom, pak: *diaconus*, *presbyter*, *episcopus*). Prvi naziv, u Karadžića *gjakon*, Šulek izriče riječju *djakon* (Dj 21,8; Fil 1,1; 1 Tim 3,8). S obzirom na drugi naziv, Šulek je također uglavnom ujednačen s Karadžićem, premda očituju terminološku raznolikost u odnosu prema izvorniku: u Dj 14,23, naprimjer, kao i općenito u Djelima apostolskim, nalazi se naziv *starješina* // *starješina* (koji je semantička jednakovrijednica grčkomu nazivu), dok su u 1 Tim 5,17.19 i u Tit 1,5 upotrijebljene fonološke različnice *sveštenik* // *svećenik*.⁷⁶⁷ Najzad, treći naziv otkriva neujednačenost: dok u 1 Tim 3,2 Šulek Karadžićevu riječ *vladika* zamjenjuje riječju *biskup* (a tako i u prethodnom retku [1 Tim 3,1] opću imenicu *vladičanstvo* riječju *biskupstvo*), na svim drugim mjestima povodi se za Karadžićem, ostavljajući naziv *vladika* (Dj 20,28; Fil 1,1; Tit 1,7; 1 Pt 2,25), štoviše, i o Isusu (1 Pt 2,25). Nijednom se ni u jednoga od njih ne spominje kalk *nadglednik*, premda se ta služba opisuje kao "nadgledanje" (1 Tim 5,2), i uz izričito upozorenje da se onaj koji ju obavlja, ne smije ponašati kao da vlada (1 Tim 5,3).⁷⁶⁸ Odabirom riječi *vladika* Šulek je prihvatio pravoslavnu terminologiju, koja u hrvatskom jeziku nikada nije bila u upotrebi, unatoč njezinu slavenskomu porijeklu (*vladyka*). Već prve njezine leksikografske potvrde u hrvatskom (Mikalja, Vitezović) vezuju ju isključivo uz pravoslavne biskupe (ARj: XXI/157, s. v. *vladika*; Miklošič 1876: 13; Skok P. 1927: 192).

⁷⁶⁶ Iako se novozavjetni nazivi, a onda i službe koje se njima označuju, ne smiju nekritički poistovjetiti s današnjima, potrebno je povijesno i kontekstualno razlikovanje.

⁷⁶⁷ A riječ *svećenik* u Novom se zavjetu ni na jednom mjestu ne pridijeva starješinama, pa ni samim apostolima; ona je pridržana Isusu kao jedincatome velikomu svećeniku (Grelot 1993 [1969]: 1203). Vidi prethodnu bilješku.

⁷⁶⁸ *Vladika* je semantička jednakovrijednica grčkoga naziva *δεσπότης* ('gospodar'), prema tomu suprotno od pojmovnoga sadržaja novozavjetnoga naziva *ἐπίσκοπος*.

S tim je u vezi potrebno upozoriti i na Šulekovu zamjenu Karadžićevih riječi *car* (Mt 2,1; Lk 10,24), *carstvo* (Mt 3,2; Mk 13,8), *carstvo nebesko* (Mt 3,2), *carovati* (1 Kor 4,8; Otk 20,4) i sl. riječima *kralj*, *kraljevstvo*, *kraljevstvo nebesko*, *kraljevati*.⁷⁶⁹ Ta zamjena nije, doduše, strogo gledano teološke naravi, ali sadrži važne teološke implikacije. Političke okolnosti ogledale su se u jeziku tako da Srbi, načelno gledajući, za državnoga suverena češće upotrebljavaju naziv *car*, a Hrvati *kralj*. Ali stvari nisu tako jednostavne. Jer kao što u hrvatskom jeziku postoji riječ *car* (naprimjer rimski), tako i Srbi uza svojega srednjovjekovnoga vladara Marka Mrnjavčevića vazda vezuju naziv *kralj[lević]*. Čini se da stoji razlika koju je u svojem rječniku protumačio Karadžić, a na koji se poziva Akademac: "ćesar, t. j. nemački ili bečki 'der (deutsche) keise, der wiener kaiser' 'Caesar' ('der türkische und russische sind carevi). *po ovome, govoreći ne uopće nego o osobitijem vladaocima, austrijski bi i nemački bio ćesar, a turski i ruski car*", uz upotrebno razlikovanje: "*u većine [je] naroda car naj viši vladalac uopće [...] a u zapadnijem se krajevima (po primorju) udomaćila riječ kralj u istom smislu*" (ARj: V/450, s. v. *kralj*),⁷⁷⁰ zbog čega su ta dva leksema Krstić i Guberina smjestili ne među razlike u riječima, nego među jezične navike (Guberina – Krstić: 1940: 70).

Kao veoma neobičnu potvrdu te hipoteze nalazimo i Millardovo objašnjenje kojim je BFBS-u nastojao opravdati Šulekovo zahvaćanje u Karadžićev leksik, pozivajući se pritom upravo na Šulekove riječi:

He⁷⁷¹ says he want by modifying the spelling to make our Servian text acceptable to the Croats, but we refuse to remove these Servian provincialisms, which make the book unitelligible. He was possibly struck by this from the objection we raise to substituting Kralj for car. In the Lord's prayer the people always say Kraljevsto [*sic!*] for Kingdom. By making them read *carstvo*, we make them pray that the Russian Empire may come!⁷⁷²

⁷⁶⁹ Osim u Lk 2,25 (obojica donose *carevi*), te u sintagmi *pred kraljeve i careve* (ἐπὶ ἡγεμόνων καὶ βασιλέων / *ante praesides et reges*) (Mk 13,9), odnosno ἐπὶ ἡγεμόνων καὶ βασιλέων / *ad reges et praesides reges* (Lk 21,12), gdje se moralo izraziti terminološko razlikovanje.

⁷⁷⁰ Unatoč isticanju kako je kralj po dostojanstvu niži od cara ARj: V/449, s. v. *kralj*). Također, treba napomenuti da Šulek čak i rimskoga cara naziva kraljem: *kralja poštuje* (1 Pt 2,17), dok ga Karadžić istodobno naziva *ćesar* (*Mi nemamo cara osim ćesara* [Iv 19,15]).

⁷⁷¹ Misli se na Šuleka.

⁷⁷² CUL – BFBSL – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 12 (BSA/E3/1/4/12), str. 178. Millard je na Šulekovo strani, što potvrđuje riječima: "Dr. Sulek, the secretary of the Agram Academy, says he cannot understand our logic, & I must confess to a sort of feeling that he is on the right side of the argument. [...] To leave things untouched when a change is imperative, from a mere fear that a mistake may possible be made, is, I humbly suggest, retrograding beyond the limits of sound conservatism." *Isto*, str. 178–179.

Šulek nijednom ne upotrebljava apstraktni pojam *zajedništvo* (grč. *κοινωνία*, lat. *communicatio*) (Dj 2,42; 2 Kor 13,13; 1 Iv 1,3), nego ga izriče riječju koja označuje konkretno očitovanje zajedništva: *zajednica*,⁷⁷³ oslanjajući se na Karadžićevo prijevodno rješenje.

Iznimno važan teološki naziv *διαθήκη* (hebr. *בְּרִית*) u Šulekovu je izdanju Novoga zavjeta beziznimno izražen riječju *zavjet*, kao i u Karadžića (Mk 14,24; 1 Kor 11,25; Heb 7,22;). Da je izbor primjerene jednakovrijednice teološki vrlo bremenit, istaknuo je i Fućak, navodeći pretpostavke njegovu prevođenju: "a) BERIT JE KLJUČNI POJAM CIJELOG SP-a,⁷⁷⁴ pa njegovu prevođenju treba posvetiti osobitu pažnju. b) NE MOŽE SE I NE SMIJE SE SVA BERIT - MJESTA JEDNAKO PREVESTI, nego valja dobro paziti na kontekst. c) NEMAMO U HRVATSKOM JEZIKU ADEKVATNOG IZRAZA kojim bismo preveli BERIT" (Fućak 1967: 378). Pritom navodi dva moguća rješenja (osim za Heb 9,17, gdje mu je značenje nedvosmisleno 'oporuka'): *savez* i *zavjet*. Nakon savjetovanja s biblijskim i jezičnim stručnjacima pokazalo se najrazložnije da se,

kad se radi o povijesnoj činjenici, o konkretnom sklapanju *Berita*, [...] svakako treba prevesti sa "SAVEZ". To vrijedi jednako za Stari (Abraham, Noa, Sinaj ...) kao i za Novi savez (Posljednja večera). A kad se riječ upotrebljava tako da komemorira taj događaj ili ističe obaveze koje iz njega proizlaze, može se prema kontekstu zadržati i "ZAVJET". [...] Obrazloženje: moramo uvesti SAVEZ, a ne smijemo iz Biblije potpuno izbaciti ZAVJET, nego mu moramo vratiti njegovo "djelomično" značenje, tj. notu SAVEZA koju je bez sumnje na početku imao (osobito kad je ušao u staroslavenski kanon) (Fućak 1967: 379).

Šulek nije zadržao to razlikovanje, čak ni u Heb 9,17, jer je i na tom mjestu ostavio Karadžićev naziv *zavjet* (gdje mora stajati *oporuka*, jer se odnosi na darovni ugovor nakon smrti).

Iako za grčku riječ *ἔθνος* (u množini *ἔθνη*; lat. *gentes*) Šulek u cijelom izdanju Novoga zavjeta donosi jednakovrijednicu *neznabožci* (naspram *neznabošci* u Karadžića), u Ps 72,17 pokazuje odstupanje te donosi riječ *narodi* (hebr. *אֲרָצִים*): *svi će ga narodi zvati blaženim*. Promjena je logična, jer će bogospovijest u vremenu vladavine idealnoga kralja, što su i židovi i kršćani razumijevali u smislu mesijanskoga vremena, poteći iz ustâ svih, jer tada će ga svi upoznati (to jest, dokinut će se razlika između "znabožaca" [Izraela] i neznabožaca).

⁷⁷³ U prijevodu Duda i Fućka upotrebljava se samo riječ *zajedništvo*, očito zbog smjeranja duhovnoj povezanosti koja ide povrh puke prostorne okupljenosti više jedinki u skupinu (*zajednica* je vrijednosno neutralan naziv), jer je njezino (teološko i antropološko) počelo.

⁷⁷⁴ Svetoga pisma

Božji atribut παντοκράτωρ (doslovno 'svevladar'), koji se u Knjizi otkrivenja višekrat spominje (Otk 4,8; Otk 15,3; Otk 16,7; Otk 18,6), a koji Karadžić prevodi riječju *svedržitelj*,⁷⁷⁵ Šulek, vjerojatno zbog dvojega (uobičajenije njezine upotrebe u pravoslavnoj terminologiji i Vulgatine jednakovrijednice *omnipotens*) mijenja u *svemogući*: *Svet, svet, svet Gospod Bog svemogući*.

Na temelju zamjene – isključivo u psalmima – riječi *gnjeviti (se)* riječju *srditi (se)* mogla bi se – iako vrlo oprezno i sa zadržkom – postaviti hipoteza da se Šulek pri zamjenjivanju (i, koliko se može vidjeti, posve neovisno o izvorniku) vodio etimologijom riječi *srčba* (pri korijenskomu pisanju izvrsno vidljivom), a to je *srce*. Drugačije rečeno, glagol *srditi (se)* pristaje kontekstu u kojem subjekt njeguje prisan odnos s objektom, u kojem nije riječ o pukoj ljutnji, već o srčanu zauzimanju koje – u slučaju nepovoljna odgovora – izaziva afektivni potres srca (pri čem je srce srditelja na strani onoga na koga se srdi). Tako su srdžbu shvaćali, primjerice, Kašić, Kanižlić, Lastrić, Ranjina, govoreći o dobroj i zloj srdžbi (ARj: XVI/292–296, s. v. *srǵba*). Ako, pak, takva odnosa nema, onda se radi o afektivnom neredu, kojemu pristaje glagol *gnjeviti (se)*. Da bi se ta tvrdnja ovjerila, valja pogledati primjere te leksičke zamjene. Nju nalazimo u Ps 77,7 (*Zar će se do vijeka gnjeviti na nas Gospod, i ne će više ljubiti? // Zar će se do vieka srditi na nas Gospod, i neće više ljubiti?*), Ps 79,5 (*Dokle ćeš se, Gospode, jednako gnjeviti // Dokle ćeš se, Gospode, jednako srditi*), Ps 80,4 (*Gospode, Bože nad vojskama! dokle ćeš se gnjeviti kad te moli narod tvoj? // Gospode, Bože nad vojskami! dokle ćeš se srditi kad te moli narod tvoj?*) i Ps 78,17 (*Ali oni još jednako griješiš njemu, i gnjeviše višnjega u pustinji // Ali oni još jednako griješahu njemu, i srdijahu višnjega u pustinji*). S druge strane, Šulek nije zamijenio glagol *gnjeviti (se)* glagolom *srditi (se)*, odnosno imenicu *gnjev* imenicom *srdžba (srčba)* u Ps 79,6 (*Izlij gnjev svoj na narode koji te ne znaju // Izlij gnjev svoj na narode koji te neznaju*), a primjećujemo i da se Daničić također služi glagolom *srditi (se)*: tako u Ps 106,43 (*Mnogo ih je puta izbavljao, ali ga oni srdiše namjerama svojim // Mnogo ih je putah izbavljao, ali ga oni srdjahu namjerami svojim*), a i na mjestima na kojima se usporedno javljaju glagoli *gnjeviti (se)* i *srditi (se)*: u Ps 78,59 (*Bog ču i razgnjevi se i rasrdi se na Izrailja veoma // Bog ču i razljuti se i razsrdi se na*

⁷⁷⁵ Da je riječ *svedržitelj* semantička jednakovrijednica grčke riječi παντοκράτωρ svjedoče u obostranom srpskom i ruskom teološkom rječniku Končarević i Radovanović ("Сведржителъ – Вседржителъ, Пантократор" [Končarević – Radovanović 2012: 263, s. v. *Сведржителъ*]), zatim Dobrić u obostranom srpskom i engleskom teološkom rječniku ("Сведржителъ n. m. – Pantocrator, Almighty God" [Dobrić 2008: 114, s. v. *Сведржителъ*]), a tako i Iveković i Broz ("**svedržitelj**, m. koji sve drži; ó παντοκράτωρ" [Iveković – Broz 2009 /1901/: II/505, s. v. *svedržitelj*]). Karadžić, naposljetku, u predgovoru svomemu prijevodu Novoga zavjeta iz 1847. sâm tu riječ ubraja među četrdesetsedam rječi koje su izvorno slavenske, a on ih je posrbio (Karadžić 1847: VI).

Izraela veoma), u Ps 85,5 (*Zar ćeš se do vijeka gnjeviti na nas, i protegnuti gnjev svoj od koljena na koljeno? // Zar ćeš se do vieka ljutiti na nas, i protegnuti gnjev svoj od koljena na koljeno?*), te u Ps 103,9 (*Ne gnjevi se jednako, niti se do vijeka srdi // Negnjevi se jednako, niti se do vieka srdi*). Na temelju upotrebe obiju riječi u istom psalamskom retku vidimo da Šulek riječi *ljutiti (se)* daje prednost pred riječju *gnjeviti (se)* (Ps 78,59; Ps Ps 85,5), ali ta zamjena – kao, uostalom i zamjena riječi *gnjeviti (se)* riječju *srditi (se)* – može biti i običan semantostilem.

Konačno, Šulek je, pod očitim utjecajem Vulgatina *ave!*, ali ne manje i tradicionalnoga oblika molitve *Zdravo Marijo*, zamijenio grčku riječ *Χαίρε* u Gabrielovu pozdravu Mariji (doslovno 'raduj se', kako je i kod Karadžića⁷⁷⁶) hrvatskim *zdravo* (Lk 1,28).

3.6.5. Tvorbene različnice

Razlike u tvorbi najprije ćemo osvjetliti s nekoliko općenitih primjera: *boginja // božica* (Dj 19,37), *drugari // drugovi* (Rim 16,7), *krvopilac // krvopija*⁷⁷⁷ (Ps 5,6), *pljuvanka // pljuvačka* (Iv 9,6), *siledžija // silnik* (Mt 11,12; 1 Tim 1,13), *sudija // sudac* (Mt 5,25; Lk 3,1), *zapovijest // zapovied*⁷⁷⁸ (Mt 2,12; Iv 10,18).

Zanimljivo, u svim je slučajevima riječ o sufiksnoj tvorbi, najčešćem tvorbenom tipu. Iz onoga što je dosada napisano o tvorbi riječi, ponajprije o tvorbi riječi hrvatskoga književnoga jezika, tek se u manjem broju slučajeva može potvrditi pripadnost pojedinih sufiksa (i posljedična tvorba) pojedinim jezicima (tako Babić među svim gorespomenutim primjerima jedino za sufiks *-džija* ističe da su imenice, njime tvorene, danas "uglavnom od osnova iz turskoga jezika, arhaizmi, provincijalizmi" [Babić 2002: 228], određujući ih kao stilski obilježene, dok za sufiks *-ija* to tek nagovješćuje [Babić 2002: 217]), a jednako je i s razaznavanjem na temelju upotrebe: primjerice, ARj donosi potvrdu riječi *drugar* i u Mrnavića i u Karadžića, a od rječnika u Mikalje i Della Belle (ARj: II/798, s. v. *drugar*), za riječ *boginja* poziva se na Stullija, Vitezovića i Obradovića (ARj: I/486, s. v. *bogiña*), riječ *krvopilac* je, osim Karadžićevim rječnikom, potvrđena i u Mihovila Pavlinovića (ARj: V/710,

⁷⁷⁶ A u njega pod utjecajem pravoslavnoga oblika te molitve: "Bogorodice Djevo, raduj se blagodatna Marijo".

⁷⁷⁷ U Ps 26,9 Šulek ostavlja riječ *krvopilac*, ali ju sklanja prema ilirskoj normi pa mu instrumental množine glasi: *krvopilci* (naspram Karadžićevu obliku *krvopilcima*).

⁷⁷⁸ Na mnogo mjesta Šulek ostavlja riječ *zapovijest*, samo piše odraz dugoga jata dvoslovom (*zapoviest*): Mt 5,19; 1 Tim 1,5; Heb 7,16.

s. v. *krvopilac*), riječ *sudija* donose Mikaljin i Stullijev rječnik (ARj: XVI/894, s. v. *sudija*),⁷⁷⁹ a za riječ *siledžija* prvu leksikografsku potvrdu nalazimo upravo u Šulekovu njemačko-hrvatskom rječniku (ARj: XIV/943, s. v. *silegija*). Tek su riječi *pljuvanka* (ARj: X/105, s. v. *pluvaňak*) i *zapovijest* (ARj: XXII/311, s. v. *zapovijest*) upotrebno posve srpski obilježene.

Osim navedenoga opažamo Šulekovo zahvaćanje u leksik na razini tvorbe riječi, nastalo kao rezultat zamjenjivanja Karadžićevih sufiksa (tek u jednom slučaju i prefiksa) sufiksima (i prefiksom) uobičajenijim u hrvatskoj književnojezičnoj tradiciji:

a) *-ašnji* → *-aći*:

domašnji // *domaći* (Rim 16,4; Kol 4,15; Flm 2)⁷⁸⁰

b) *-ijati* → *-ivati*:

dobijati // *dobivati* (Heb 6,12)

c) *-istvo* → *-ojstvo*:

ubistvo // *ubojstvo* (Mt 15,19; Mk 7,21; Rim 1,29)

d) *-ota* → *-oća*:

čistota // *čistoća* (Dj 24,25; 2 Kor 1,1),⁷⁸¹ *nečistota* // *nečistoća* (2 Kor 12,21), *šljepota* // *sljepoća* (Rim 11,25)⁷⁸²

e) *-stvo* → *-tvo*:

mogućstvo // *mogućtvo* (2 Kor 8,3), *pokućstvo* // *pokućtvo* (Mt 12,29)

f) *iz-* → *iza-*:

izbrati // *izabrati* (Mk 13,20; Lk 6,13), *izgnati* // *izagnati* (Mt 21,12; Iv 2,15).

⁷⁷⁹ Istodobno Guberina i Krstić riječ *sudija* označuju kao srpsku sufiksalsnu izvedenicu (Guberina – Krstić 1940: 32).

⁷⁸⁰ U 1 Kor 1,11 Šulek zadržava *domašnji*.

⁷⁸¹ U Ps 18,20.24 i u Ps 37,37 Šulek zadržava Karadžićevu riječ *čistota*.

⁷⁸² No Šulek nije dosljedan toj tvorbenoj zamjeni, jer preuzima Karadžićevu riječ *prostota* (Dj 2,46; 2 Kor 1,12; 2 Kor 8,2).

3.6.6. Morfološke različnice

Kada govorimo o morfološkim različnicama Šulekova izdanja Novoga zavjeta prema Karadžićevu izdanju, a riječ je u ovom poglavlju o nepodudarnosti morfoloških kategorija u pojedinim riječi, upućeni smo na četiri najosnovnija tipa (pojedini su primjeri u radu već obrađeni, a ovdje ih ponavljamo kako bismo zaokružili leksičke razlike):

a) promjena roda:

čtvoro // četvorica (Mk 2,3),⁷⁸³ *krđ // krđo* (Mt 8,30), *nad // nada* (Dj 2,26; Dj 27,20), *nauka // nauk* (Mt 7,28), *sjen // sjena* (Mt 4,16; Ps 23,4), *veće // večer* (Mt 8,16; Mk 1,32)

b) promjena roda i broja:

vojnici // vojska (Lk 2,13)⁷⁸⁴

c) zamjena glagolskih imenica drugim imenicama:

gonjenje // progonstvo (Dj 8,1; 2 Sol 1,4), *nadanje // nada* (Dj 26,6; 1 Pt 1,21),⁷⁸⁵ *pohogjenje // pohod* (1 Pt 2,12), *postanje // postanak* (Mt 24,21; Lk 11,50),⁷⁸⁶ *progonjenje // progonstvo* (Mk 10,30), *svagjanje // svadja* (Rim 13,13), *tečenje // tečaj*⁷⁸⁷ (Dj 13,25; Dj 20,4)

d) promjena glagolskoga vida:

odienuti // odievati (Mt 6,31) i

d1) zamjena sintagme s pomoćnim glagolom punoznačnim glagolom:

biti neveseo // sneveseliti se (Mt 17,23).

⁷⁸³ Osim promjene roda (*ovo četvoro, ova četvorica*) ovdje je ponajprije na djelu istančaniji izbor brojevine riječi za označivanje broja muških osoba. U drugim je, pak, primjerima razlika u rodu nastala zbog razlike u tvorbi.

⁷⁸⁴ Imenica *vojnici*, i semantički i gramatički množinska, u Šuleka je zamijenjena imenicom *vojska* koja, semantički gledano, pripada množini, ali je gramatička jednina.

⁷⁸⁵ Ne uvijek, jer u Dj 26,7 i u 1 Pt 3,15 Šulek zadržava Karadžićevu glagolsku imenicu *nadanje*.

⁷⁸⁶ U Dj 15,18 i u Ef 3,9 Šulek ostavlja glagolsku imenicu *postanje*.

⁷⁸⁷ U značenju 'trk(a)' (ARj: XVIII/147, s. v. *tečaj*, značenje pod a).

3.6.7. Fonološke različnice

Mnoge se riječi iz Šulekova izdanja Novoga zavjeta ostvaruju kao fonološke različnice prema Karadžićevu izdanju. Budući da je riječ o dvjema normama i dvama izdanjima, razlike smo opisali kao ponajprije leksičke, a tek potom, unutar leksičke razine, kao fonološke, s obzirom na sljedeće alternacije fonema i fonemskih skupova:

a) $\emptyset \rightarrow h$:

nauditi // nahuditi (Mk 8,36; Lk 4,35; Otk 2,11), *navalice // nahvalice* (Heb 10,26; 2 Pt 3,5), *Osana // Hosana* (Mt 21,9; Mk 11,9), *povenuti // povehnuti* (Mt 13,6), *trulost // truhlost* (Ps 16,10), *ugjati // hudjati* (Otk 9,19), *ujanje // hujanje* (Ps 93,4), *uvenuti // uvehnuti* (Jak 1,11)⁷⁸⁸

b) $\acute{c} \rightarrow \acute{s}$:

ućutjeti // ušutjeti (Mk 10,48; Lk 18,39; 19,40)

c) $\acute{c} \rightarrow t$:

(neostvarena)⁷⁸⁹

d) *dr* \rightarrow *r*:

driješiti // riešiti (Mk 11,5; 19,33), *razdriješiti // razriešite* (Mt 18,18; Mk 7,35; Iv 11,44)⁷⁹⁰

e) *e* \rightarrow (*e*)*r*:

juče // jučer (Iv 4,52; Dj 7,28; Heb 13,8), *veče // večer* (Mt 27,57; Iv 6,16)

f) *e* \rightarrow *i*:

legeon // legion (Mk 5,9)

⁷⁸⁸ U Jak 5,2 u obojice nalazimo *iztruhnuti*.

⁷⁸⁹ Fonološka promjena, premda pretpostavljena (s današnjega gledišta), nije ostvarena ni u jednom od primjera, jer Šulek preuzima Karadžićeve riječi: *srećni* (Ps 73,12), *nesrećan* (Otk 3,17; Ps 40,17), *najnesrećniji* (1 Kor 15,19).

⁷⁹⁰ U Mk 2,21 nalazimo obrnut primjer: *odarijeti // odadrieti*.

g) *h* → *k*:

antihrist // *antikrist* (1 Iv 2,22)

h) *i* → *e*:

aliluja // *aleluja* (Otk 19,1.3–4), *amin* // *amen* (Mt 28,20), *statir* // *stater* (Mt 17,27),
viril // *beril* (Otk 21,20)

i) *k* → *c*:

halkidon // *halcedon* (Otk 21,19), *jakint* // *jacint* (Otk 21,20), *kedar* // *cedar* (Ps 29,5),⁷⁹¹ *kimval* // *cimbal* (Ps 150,5), *sadukej* // *saducej* (Mt 3,7; Mk 12,18; Dj 4,1)

j) *k* → *h*:

drktati // *drhtati* (Lk 8,47)

k) *o* → (*o*)*l*:

gjava // *djaval* (Mt 4,1; Lk 4,2; Iv 13,2), *go* // *gol* (Mk 14,52; Iv 21,7; Otk 3,17), *òkô* // *okol* (Dj 21,34; Otk 20,9),⁷⁹² *po* // *pol* (Mk 6,23; Otk 11,9), *prijesto* // *priestol* (Dj 12,21; Otk 2,13), *so* // *sol* (Mk 9,50; Lk 14,34)

l) *o* → *a*:

korati // *karati* (Lk 3,19), *zatvorati* // *zatvarati* (Mt 23,13; Dj 26,10)

m) *o* → (*o*)*r*:

odozgo // *odozgor* (Lk 2,29; Iv 3,31; 19,11)⁷⁹³

n) *pf* → *f*:

sapfir // *safir* (Otk 21,19)

o) *r* → *or*:

grčina // *gorčina* (Rim 3,14), *grk* // *gorak* (Jak 3,14)

⁷⁹¹ Ivana Vrtič pripisala je zamjenu novogrčkoga izgovora u ovoj riječi tek Rešetaru (Vrtič 2006: 320), no kako vidimo, zamjena je provedena osamnaest godina prije.

⁷⁹² U značenju 'tabor'.

⁷⁹³ U Ps 50,4 pojavljuje se pak inačica *ozgo* // *ozgor*.

p) *s* → *z*:

hrisopras // *hrizopras* (Otk 21,20)⁷⁹⁴

q) *št* → *čt*:

djevojaštvo // *djevojačtvo* (Lk 2,36), *posinaštvo* // *posinačtvo* (Rim 9,4; Gal 4,5)

r) *š* → *s*:⁷⁹⁵

našljednik // *nasljednik* (Mk 12,7; Lk 19,14), *našljedstvo* // *nasljedstvo* (Dj 7,5),
pošljedak // *posljedak* (Mk 13,7; Lk 21,9), *pošljednji* // *posljednji* (Mk 10,31; Iv
8,9),⁷⁹⁶ *sunašljednik* // *sunasljednici* (Rim 8,17; Heb 11,9)

s) *št* → *ć*:

opšti // *obći* (Dj 5,18; Rim 1,12), *sveštenstvo* // *svećenstvo* (Lk 1,9)⁷⁹⁷

t) *t* → *ć*:

plata // *plaća* (Lk 6,23; Dj 1,18; Rim 4,4)⁷⁹⁸

u) *v* → *b*:

ava // *aba* (Mk 14,36), *heruvim* // *herubim* (Heb 9,5; Ps 18,10), *korvan* // *korban* (Mk
7,11), *livan* // *liban* (Otk 18,13), *ravi* // *rabi* (Mt 23,7),⁷⁹⁹ *ravuni* // *raboni* (Mk 10,51),
odnosno *ravuni* // *rabuni* (Iv 20,16), *savahtani* // *sabahtani* (Mt 27,46; Mk 15,34)

v) *ž* → *z*:

izljesti // *izljesti* (Iv 21,9),⁸⁰⁰ *ražljutiti* // *razljutiti* (Ps 18,7)

⁷⁹⁴ U istom retku u obojice nalazimo *hrizolit*.

⁷⁹⁵ Karadžić bilježi jednačenje po mjestu tvorbe kad se /š/ i /ž/ nađu ispred /l/ i /n/ na granici prefiksa i osnove i kad iza tih palatala stoji /e/ jatovskoga porijekla, dok Šulek većinom bilježi odstupanje od jednačenja, koje je pravilo vrijedilo u književnom jeziku i u devetnaestom stoljeću.

⁷⁹⁶ U 1 Kor 15,26 Šulek ostavlja *pošljednji*.

⁷⁹⁷ U Ps 47,1 u Šulekovu izdanju nalazimo preuzeti Karadžićev oblik *zaplješite*.

⁷⁹⁸ Na više mjesta, naprimjer u Rim 11,9, 1 Kor 3,14 i Kol 3,24, Šulek ostavlja oblik *plaća*. Osim toga, zamjenu *t/ć* Šulek nije proveo u riječi *prihvatati* (Ps 94,18; Ps 147,6).

⁷⁹⁹ U Mk 9,5 i Mk 14,45 pisano velikim slovom: *Ravi* // *Rabi*.

⁸⁰⁰ U značenju 'izvesti, zaploviti'.

Pojedine se alternacije fonema i fonemskih skupova ostvaruju kao različiti sufiksi, pa je to obrađeno u odjeljku o tvorbenim različnicama.

3.6.8. Mijenjanje riječi uglavnom u Karadžićevu rječniku potvrđenih

Određeni leksički fond koji je Šulek zamijenio hrvatskim riječima nalazi svoju potvrdu uglavnom u Karadžićevu rječniku: *bogaljast // hrom* (Lk 14,21),⁸⁰¹ *čelovogja // knez* (Mt 2,6), *dvogub // dvostruk* (1 Tim 5,17), *kletvoprestupnik // krivorotnik*⁸⁰² (1 Tim 1,10), *mermer // mramor* (Otk 18,12), *odocniti // zakasniti* (Mt 25,5; Heb 4,1), *otpojati // odpjevati* (Mt 26,30; Mk 14,26), *svještilo // stienj* (Mt 12,20), *tašta // punica* (Mt 8,14; Mk 1,30), *tvrdica // skupac* (1 Kor 5,10; Ef 5,5).

3.6.9. Leksičko miješanje

Koliko god da je Šulek u svojem izdanju Novoga zavjeta nastojao da riječi budu oslonjene na hrvatsku književnojezičnu tradiciju, ipak se u njem nalazi mnoštvo riječi koje toj tradiciji ne pripadaju. Drugim riječima, Šulek je pojedine Karadžićeve riječi, fonološki, morfološki, stilski i drugačije izrazito srpski obilježene ostavio neizmjenjenima. Među njima navodimo: *amanet* (2 Tim 1,12.14), *biti se*⁸⁰³ (Otk 12,7), *bježan* (Mt 24,20; Mk 13,18), *čador* (Dj 7,44), *čušati* (Mk 14,65; 2 Kor 12,7), *desiti se*⁸⁰⁴ (Lk 17,31), *dunuti* (Ps 138,3), *duvati* (Lk 12,55), *hater* (1 Tim 5,21), *odbraniti* (Ps 17,13), *odgajiti* (Dj 7,21), *pojati* (Ps 18,49), *pominjati se* (Ps 25,7; 77,3), *palanka* (Mk 6,36), *vjenčavati*⁸⁰⁵ (Ps 65,11; Ps 103,4). Razlozi mogu biti višestruki: neke su se srpske riječi ipak upotrebljavale u hrvatskom jeziku, možda funkcionalno ili područno obilježene, a neke su upravo u devetnaestom stoljeću ušle kao posuđenice, ali nemamo rječnike toga doba koji bi to dokumentirali. Ostaje nakraju Šulekova brzina rada kao još jedno obrazloženje.

⁸⁰¹ Oblik *hrome* u Lk 14,13 zadržava i Šulek.

⁸⁰² U značenju 'svetogrdnik'.

⁸⁰³ U značenju 'boriti se'.

⁸⁰⁴ U značenju 'zateći se'.

⁸⁰⁵ U značenju 'kruniti', što govori o pravoslavnom utjecaju (obred vjenčanja uključuje krunjenje ženika i nevjestu).

3.6.10. Antroponimi

Počev s Jagićevom studijom, svi dosadašnji radovi o Šulekovu Novom zavjetu, pa i oni koji se bave njegovom jezičnom analizom, jednodušno ističu mijenjanje vlastitih imena (u Karadžića prema novogrčkom izgovoru) u skladu s Vulgatom (latinskim čitanjem) kao jedno od najvažnijih obilježja toga hrvatskoga biblijskoga izdanja – naravno, uz morfonološki pravopis i padežne oblike vlastite zagrebačkoj filološkoj školi.

Mi smo antroponime i toponime obradili tek pretkraj jezične analize Šulekova izdanja, čemu razlog nije samo uobičajeni poredak jezičnih razina nego i činjenica da su uočene i opisane razlike koje su prije ili prošle posvema nezamijećene, ili su držane tek drugotnima; ovdje smo, naprotiv, pokazali da je razlikovnih elemenata puno više nego li što se to dosada uzimalo. Također, nema sumnje da su vlastita imena, prilagođena latinskomu izgovoru, važna izmjena koja "svjedoči o ukotvljenosti srpskog i hrvatskog jezika u dva različita povijesna kruga, grčkom i rimskom, odnosno o prilagodbi srpskoga Karadžić-Daničićeva prijevoda hrvatskomu katoličkomu kulturnom krugu" (Vrtič 2006: 317), ali je istodobno neosporno da ta zbilja ima veću važnost na konfesionalnom i kulturnom, nego na jezičnom planu, i to zbog dvojega: prvo, razlika je u vlastitim imenima gotovo isključivo fonološka i pritom ponavlja obrazac fonoloških promjena već opisanih; drugo, Šulek u zamjeni vlastitih imena imenima vlastitima hrvatskoj i katoličkoj tradiciji nije bio dosljedan, o čem svjedoči više inačica na kojima se pojedina vlastita imena pojavljuju.

Razlike u pisanju vlastitih imena možemo tipologizirati u skladu sa sljedećim alternacijama fonema i fonemskih skupova:

a) $\emptyset \rightarrow h$:

Emor // Hemor (Dj 7,16), *Ermogen // Hermogen* (2 Tim 1,15), *Imenej // Himenej* (1 Tim 1,20; 2 Tim 2,17), *Irod // Herod* (Mt 2,3; Mk 6,14), *Irodijada // Herodijada* (Mt 14,3; Lk 3,19),

Iznimka je u Šuleka *Agar* (Gal 4,24) za Hagaru.

b) $-\emptyset \rightarrow -o$:

Krisp // Krispo (Dj 18,8)

Iznimka je u Šuleka *Lin* (2 Tim 4,21) za Linu.

c) $e \rightarrow \emptyset$:

Levije // Levij (Lk 5,29), *Pontije // Poncij* (Lk 3,1)

d) $f \rightarrow p$:

Josif // Josip (Mt 1,16; Iv 1,45), *Josif iz Arimateje // Josip iz Arimateje* (Iv 19,38),
Stefan // Stjepan (Dj 6,5; 7,54)

e) $h \rightarrow k$:

(neostvarena)⁸⁰⁶

f) $i \rightarrow e$:

Asir // Aser (Otk 7,6), *Dimas // Demas* (Kol 4,14; Flm 23), *Filiks // Feliks* (Dj 23,24),
Fiva // Feba (Rim 16,1), *Isav // Esav* (Rim 9,13; Heb 11,20), *Jorim // Jorem* (Lk 3,29),
Kifa // Kefas (Iv 1,42), *Kliment // Klement* (Fil 4,3), *Magdalena // Magdalena* (Mt
27,56; Mk 15,47), *Nikodim // Nikodem* (Iv 3,1; 7,50; 19,39), *Onisifor // Onesifor* (2
Tim 1,16), *Onisim // Onesim* (Kol 4,9; Flm 10), *Rahila // Rahel* (Mt 2,17), *Salatiil //*
Salatiel (Mt 1,12), *Simon Zilot // Simon Zelot* (Lk 6,15; Dj 1,13)

g) $j \rightarrow \emptyset$:

Jelisaveta // Elisabeta (Lk 1,5), *Jelisej // Elisej* (Lk 4,27), *Jeva // Eva* (2 Kor 11,3; 1
Tim 2,13)

h) $j \rightarrow i$:⁸⁰⁷

Jezavela // Izabela (Otk 2,20), *Jovan // Ivan* (Mt 4,21; Lk 9,28), *Jovan Krstitelj // Ivan*
Krstitelj (Mk 8,28)

⁸⁰⁶ Fonološka promjena, premda pretpostavljena (s današnjega gledišta), nije ostvarena ni u jednom od primjera, jer Šulek preuzima Karadžićeva imena: *Hloja* (1 Kor 1,11), *Malho* (Iv 18,10), *Melhisedek* (Heb 5,6).

⁸⁰⁷ Ovdje je zapravo riječ o dvama različitim putovima posuđivanja iz istoga izvora, o čem Šimundić veli: "Jedno te isto tuđe ime dospijevalo je k nama često s dviju strana ili pak s jedne strane u velikim vremenskim razmacima te odatle dosta brojne glasovne i oblične razlike. Tako su, primjerice, iz jednoga oblika: Ivan < Jovan" (Šimundić 1975: 287). Nadalje, Šimundić drži da je ime *Ivan* postalo od latinskoga *Iohannes* (dočim je ime *Jovan* postankom vezano uz grčki oblik *Iōchánēs* – Šimundić 1979: 14), i to najprije zamukivanjem *h* (*ch*), a onda ubicivanjem suglasnika *v* u samoglasnički skup (*i*)*oa* (Šimundić 1975: 289; Šimundić 2006: XVI). Njemu nasuprot, u *Hrvatskom enciklopedijskom rječniku* stoji da se ime *Ivan* razvilo preko grčkoga oblika *Ioánnēs*, a ne preko latinskoga oblika *Iohannes* (HER: 501, s. v. *Ivan*).

i) $k \rightarrow c$:

Eliakim // Eliacim (Mt 1,13), *Kirin // Cirin* (Lk 2,2) [Kvirin], *Kriskent // Krescens* (2 Tim 4,10), *Lukije Kirinac // Lucij Cirenac* (Dj 13,1), *Narkis // Narcis* (Rim 16,11), *Porkije Fist // Porcij Fest* (Dj 24,27), *Priskila // Priscila* (Dj 18,2; 2 Tim 4,19), *Vernikija // Bernice* (Dj 25,13)

j) $n \rightarrow m$:

Jonan // Jonam (Lk 3,30), *Mainan // Menam* (Lk 3,31)

k) $p \rightarrow f$:

Kleopa // Kleofa (Lk 24,18)

l) $pf \rightarrow f$:

Apfija // Afija (Flm 2), *Sapfira // Safira* (Dj 5,1)

m) $v \rightarrow b$:

Aristovul // Aristobul (Rim 16,10), *Avija // Abija* (Mt 1,7; Lk 1,5), *Avram // Abraham* (Mt 1,2), *Euvul // Eubul* (2 Tim 4,21), *Levej // Lebej* (Mt 10,3), *Reveka // Rebeka* (Rim 9,10), *Ruvim // Ruben* (Otk 7,5), *Varak // Barak* (Heb 11,32), *Varava // Baraba* (Mk 15,7; Lk 23,18), *Varnava // Barnaba* (Dj 4,36; 9,27), *Varsava // Barsaba* (Dj 1,23), *Vartimej // Bartimej* (Mk 10,46), *Vartolomije // Bartolomej* (Mt 10,3),⁸⁰⁸ *Venijamin // Benijamin* (Dj 13,21), *Zavulon // Zabulon* (Mt 4,13; Otk 7,8), *Zevedej // Zebedej* (Mk 1,19; Lk 5,10), *Zorovavel // Zorobabel* (Mt 1,13)

n) $v \rightarrow u$:⁸⁰⁹

Avgust // August (Dj 25,21), *Evnikija // Eunika* (2 Tim 1,5), *Evtih // Eutih* (Dj 20,9).

Različite likove antroponima Šulek ostvaruje i na ovim tvorbenim načelima:

⁸⁰⁸ U Mk 3,18 i Dj 1,13 Šulek piše *Bartolomije* – ostavlja, dakle, Karadžićev sufiks *-ije*.

⁸⁰⁹ U položaju iza samoglasnika.

a) *-in* → *-ev* (u posvojnem pridjevu):

Adijin // *Adijev* (Lk 3,28), *Josijin* // *Josijeva* (Lk 3,29), *Levijin* // *Levijev* (Lk 3,24),
Matatijin // *Matatijev* (Lk 3,26), *Melejin* // *Melejev* (Lk 3,31), *Melhijin* // *Melhijev* (Lk
3,24), *Nirijin* // *Nerijev* (Lk 3,27), *Semejin* // *Semejev* (Lk 3,26)

b) *-ilo* → *-(i)el*:

Gamaliilo // *Gamaliel* (Dj 5,34), *Gavrilo* // *Gabriel* (Lk 1,19), *Joilo* // *Joel* (Dj 2,16),
Natanailo // *Natanael* (Iv 1,45–46.48–49; Iv 21,2), *Samuilo* // *Samuel* (Dj 3,24; Heb
11,32).

Iznimke su ime proroka *Daniela* koje se u Šulekovu izdanju, u Mt 24,15 i Mk 13,14
ostvaruje kao jednako Karadžićevu: *Danilo*, a tako i ime arkandela Mihaela koje Šulek
piše kao *Mihail* (Otk 12,7).

c) *-le* → *-ao*:

Pavle // *Pavao* (Dj 13,9),⁸¹⁰ *Savle* // *Savao* (Dj 8,1).⁸¹¹

Karadžićev sufiks *-ije* Šulek ostvaruje četverojako, pokazujući kolebanje:

a) *-ije* → *-ej*:

Timotije // *Timotej* (Dj 16,1; Rim 16,21)

b) *-ije* → *-es*:

Janije // *Janes* (2 Tim 3,8), *Jamvrije* // *Jambres* (2 Tim 3,8)

c) *-ije* → *-ij*:

Lukije Kirinac // *Lucij Cirenac* (Dj 13,1), *Porkije Fist* // *Porcij Fest* (Dj 24,27)

d) *-ije* → *-io*:

Julije // *Julio* (Dj 27,3), *Klaudije* // *Klaudio* (Dj 18,2), *Kornelije* // *Kornelio* (Dj 10,1),
Lukije // *Lucio* (Rim 16,21), *Tertije* // *Tercio* (Rim 16,22).

⁸¹⁰ U Gal 5,2 Šulek ostavlja ime neizmjenjenim: *Pavle*.

⁸¹¹ U Dj 9,19 Šulek zadržava Karadžićev oblik: *Savle*.

Šulekova se neujednačenost također pokazuje i na primjeru pojedinih imena koja na različitim novozavjetnim mjestima različito piše, pri čem u pojedinim slučajevima slijedi i Karadžićev neujednačen način prilagodbe imena:

- a) *Apolo* (1 Kor 3,5) i *Apolos* (Dj 19,1) – oba puta slijedi Karadžića, koji je neujednačen
- b) *Demetrio* (Dj 19,24) i *Demetrije* (3 Iv 12) – od Karadžićeva *Dimitrije*
- c) *Levej* // *Lebej* (Mt 10,3), *Levije* // *Levij* (Lk 5,29)
- d) *Lukije* // *Lucio* (Rim 16,21), *Lukije Kirinac* // *Lucij Cirenac* (Dj 13,1)
- e) *Mojsija* (Mk 7,10; Dj 3,22) i *Mojsij* (Dj 6,14; Heb 11,24) – od Karadžićeva *Mojsije*
- f) *Noje* (Mt 24,38) i *Noe* (Lk 17,27; Heb 11,7) – od Karadžićeva *Noje*
- g) *Simeun* // *Simeon* (Lk 2,25) [starac Šimun], *Simeun* // *Simon* (Mt 14,37; Iv 21,15), *Simon iz Kirine* // *Simon iz Cirene* (Mk 15,21), *Simon Zilot* // *Simon Zelot* (Lk 6,15; Dj 1,13)
- h) *Sopater* (Dj 20,4) i *Sosipater* (Rim 16,21) – od Karadžićeva *Sosipatar*.

Na koncu, Šulek je teoantroponimom *Isukrst*, koji, sastavljeno pisan, potječe od staroslavenskoga genitiva *Isuhȓsta* (N jd. *Isus̑ Hristos̑*) (Miklošič 1876: 38; Šetka 1976: 108, s. v. *Isukrst*), te se upotrebljava već od četrnaestoga stoljeća (Šetka 1976: 108, s. v. *Isukrst*), a među lekcionarima prvi ga upotrebljava Lekcionar Bernardina Splićanina (ARj: IV/75, s. v. *Isukrst*), zamijenio Karadžićev *Isus Hrist*. *Isukrst* Šulek upotrebljava i ondje gdje je Karadžićev red riječi stilski obilježen: *Hrist Isus* (Dj 3,20; Rim 14,14; 1 Kor 1,29), a tako i ondje gdje u Karadžića stoji samo *Hristos* (Rim 10,4; 1 Kor 1,17).

3.6.11. Toponimi

U Šulekovu pisanju toponimâ pokazuju se jednake fonološke razlike od Karadžićeva pisanja kao što je to slučaj i s antroponimima. Tipologija je, prema tome, sljedeća:

a) $\emptyset \rightarrow h$:

Armagedon // Harmagedon (Otk 16,16), *Ermon // Hermon* (Ps 89,12; 132,3)

b) $\acute{c} \rightarrow c$:

Maćedonija // Macedonija (Dj 16,9)

c) $i \rightarrow e$:

Atina // Atena (Dj 17,15), *Horiv // Horeb* (Ps 106,19), *Jerusalim // Jerusalem* (Mt 21,1; Lk 9,53), *Krit // Kreta* (Dj 27,7), *Milit // Milet* (Dj 20,15), *Mitilina // Mitilena* (Dj 20,14)

d) $k \rightarrow c$:

Finikija // Fenicija (Dj 11,19), *Kapadokija // Kapadocija* (Dj 2,9; 1 Pt 1,1), *Kedron // Cedron* (Iv 18,1), *Kilikija // Cilicija* (Dj 6,9), *Kipar // Cipar* (Dj 4,36), *Kirina // Cirena* (Mt 27,32; Dj 2,10), *Seleukija // Seleucija* (Dj 13,4), *Laodikija // Laodicija* (Kol 2,1), odnosno *Laodikija // Laodiceja* (Otk 1,11)⁸¹²

e) $n \rightarrow m$:

Nain // Naim (Lk 7,11)

f) $v \rightarrow b$:

Avilina // Abilena (Lk 3,1), *Derva // Derba* (Dj 14,6), *Gavata // Gabata* (Iv 19,13), *Livan // Liban* (Ps 29,6), *Meriva // Meriba* (Ps 95,8), *Moav // Moab* (Ps 60,8), *Tavor // Tabor* (Ps 89,12), *Tiverijada // Tiberijada* (Iv 6,1), *Vavilon // Babilon* (Mt 1,11; 1 Pt 5,13), *Vitfaga // Betfaga* (Mt 21,1; Mk 11,10), *Vitanija // Betanija* (Mk 11,10; Iv 11,1), *Vitavara [preko Jordana] – Betanija [preko Jordana]* (Iv 1,28), *Vitinija // Bitinija* (1 Pt 1,1), *Vitlejem // Betlehem* (Mt 2,1; Lk 2,4), *Vitsaida // Betsaida* (Mk 8,22; Lk 9,10).

Imena nekih zemalja (Arabije, Etiopije i Italije) Šulek, slijedeći Karadžića, izvodi poimeničenjem pridjeva: *Arapska* (Gal 1,17), *Etiopska* (Ps 87,4), *Talijanska* (Dj 27,1.16).

Potpuna je leksička razlika zamjenjivanje arabizma *Misir* hrvatskom jednakovrijednicom *Egipat* (Mt 2,14; Dj 2,10).

⁸¹² U Otk 3,14 posvojni pridjev u Šuleka glasi *laodicejski*.

3.6.12. Naslovi novozavjetnih knjiga

Šulekovi su zahvati vidljivi već u naslovima biblijskih knjiga, koje navodimo redom, kako su popisane u kazalu (ovdje odstupamo od metodologije postavljene na početku dijela o leksiku, to jest – kao i u drugim potpoglavljima jezične analize, najprije navodimo Šulekovo izdanje, a potom Karadžićevo):

Sveto evandjelje po Mateju // Sveto jevangjelje po Mateju

Sveto evandjelje po Marku // Sveto jevangjelje po Marku

Sveto evandjelje po Luci // Sveto jevangjelje po Luci

Sveto evandjelje po Ivanu // Sveto jevangjelje po Jovanu

Djela svetih apostolah // Djela svetijeh apostola

Rimljanom poslanica sv. apostola Pavla // Rimljanima poslanica sv. apostola Pavla

Korinćanom poslanica prva sv. apostola Pavla // Korinćanima poslanica prva sv. apostola Pavla

Korinćanom poslanica druga sv. apostola Pavla // Korinćanima poslanica druga sv. apostola Pavla

Galaćanom poslanica sv. apostola Pavla // Galatima poslanica sv. apostola Pavla

Efešanom poslanica sv. apostola Pavla // Efescima poslanica sv. apostola Pavla

Filipljanom poslanica sv. apostola Pavla // Filipljanima poslanica sv. apostola Pavla

Kološanom poslanica sv. apostola Pavla // Kološanima poslanica sv. apostola Pavla

Solunjanom poslanica prva sv. apostola Pavla // Solunjanima poslanica prva sv. apostola Pavla

Solunjanom poslanica druga sv. apostola Pavla // Solunjanima poslanica druga sv. apostola Pavla

Timoteju poslanica prva sv. apostola Pavla // Timotiju poslanica prva sv. apostola Pavla

Timoteju poslanica druga sv. apostola Pavla // Timotiju poslanica druga sv. apostola Pavla

Titu poslanica sv. apostola Pavla // Titu poslanica sv. apostola Pavla

Filemonu poslanica sv. apostola Pavla // Filimonu poslanica sv. apostola Pavla

Hebrejem poslanica sv. apostola Pavla // Jevrejima poslanica sv. apostola Pavla

*Prva poslanica sv. apostola Petra // Prva saborna poslanica sv. apostola Petra*⁸¹³

Druga poslanica sv. apostola Petra // Druga saborna poslanica sv. apostola Petra

⁸¹³ U Karadžićevu i Daničićevu izdanju Jakovljeva poslanica dolazi između Poslanice Hebrejima i Prve Petrove poslanice.

Prva poslanica sv. Ivana // Prva saborna poslanica sv. apostola Jovana bogoslova
Druga poslanica sv. Ivana // Druga saborna poslanica sv. apostola Jovana bogoslova
Treća poslanica sv. Ivana // Treća saborna poslanica sv. apostola Jovana bogoslova
Poslanica sv. apostola Jakova // Saborna poslanica sv. apostola Jakova
Poslanica sv. apostola Jude // Saborna poslanica sv. apostola Jude
Otkrivenje sv. Ivana bogoslova // Otkrivenje svetoga Jovana bogoslova

Osim pravopisnih, fonoloških, morfoloških i leksičkih promjena otkrivamo i Šulekovo zahvaćanje u tekst na nadjezičnoj razini: Ivana, kojega Karadžić naziva apostolom i bogoslovom, Šulek navodi samo kao "sv. Ivan". Šulek je tu možda postupio u skladu s protestantskom literarnom kritikom devetnaestoga stoljeća koja je osporavala da su autor Četvrtoga evanđelja i autor triju poslanica jedna te ista osoba (pravoslavna tradicija tada je još bila daleko od literarne kritike, na što upućuje Karadžićev funkcionalnim "bogoslov"). No znakovito je da kao autora Otkrivenja Šulek ipak (a za razliku od autora triju poslanica) navodi "Ivan Bogoslov" (ne krati, dakle, Karadžića), no već je otprije (još od Euzebija Cezarejskoga) bilo poznato da pisac Otkrivenja nije evanđelist Ivan, nego Ivan Prezbiter. Naposljetku, uočavamo da u naslovu Petrovih poslanica, Ivanovih poslanica te Jakovljeve i Judine poslanice Šulek ispušta atribut *saborna*.⁸¹⁴

3.7. Stil

Iako je još 1875. objavljena *Hrvatska stilistika* Janka Tomića, pa bi se u nekoj perspektivi moglo progovoriti o stilističkoj vrijednosti teksta Šulekova izdanja Novoga zavjeta u usporedbi barem s Tomićevim stilističkim zakonitostima, od toga smo odustali. Dva su tomu razloga. Prvi, jer je Karadžićev Novi zavjet stilistički već opisan (Mošin 1974: 651–710), pa bi se ono što je rečeno o stilu Karadžićeva jezika, dobrim dijelom moglo ponoviti (iako to nije isprika, jer bi se, posebno na sintaktičkoj razini, mogla načiniti ozbiljna analiza). I drugi, važniji, jer se stilistika devetnaestoga stoljeća uvelike razlikovala od stilistike kako ju shvaćamo danas, nakon temeljite reforme zahvaljujući Charlesu Ballyju i primjenama

⁸¹⁴ Riječ *saboran* porijeklom je ruska i vezuje se uz filozofsko-teološki naziv *саборность*; katolička je jednakovrijednica *katolički* (u značenju 'sveopći') (srpsku riječ *саборан* engleskim jednakovrijednicama *catholic, universal* u svojem srpsko-engleskom i englesko-srpskom teološkom rječniku prevodi i Aleksandra Dobrić [Dobrić 2008: 111, s. v. *саборан*]). Naziv *katoličke poslanice* odnosi se na spomenute poslanice (Jak, 1–2 Pt, 1–3 Iv, Jd) jer su one, namjesto pojedincu ili nekoj partikularnoj crkvenoj zajednici (naprimjer u Efezu ili Solunu), upravljene čitavoj (sveopćoj) Crkvi.

njegovih uvida na književne tekstove (Marouzeau, Riffaterre). Stoga bi stilistička analiza Šulekova izdanja Novoga zavjeta prema Tomiću bila zapravo jalovi anakronizam, a prema načelima današnje stilistike i zasebna studija.

Ipak, uočivši stilističku vrijednost pojedinih jezičnih izraza (bilo neospornu, bilo tek implicitnu), na njih smo, ondje gdje smo se tim izrazima bavili (morfološka, sintaktička, leksička razina), uputili u bilješkama.

3.7. Usporedba kasnijih izdanja *Novoga zavjeta Gospoda našega Isukrsta* s prvim izdanjem

U dosadašnjim radovima o Šulekovu izdanju Novoga zavjeta dvoje se autora dotaknulo analize njegova jezika. Pritom je Vince, ne mogavši doći do prvoga izdanja, analizirao tekst izdanja iz 1889. (Vince 2002: 622), a Ivana Vrtič, zbog istoga razloga, izdanje iz 1881. Iz njihovih se napisa (iako to nisu izrijekom potvrdili) dade pretpostaviti da je tekst analiziranih izdanja istovjetan tekstu prvoga izdanja. Tu pretpostavku učvršćuje (istina, nekategorička i oprezna) tvrdnja Josipa Bratulića: "Sva su izdanja, čini se, samo anastatici, tj. pretisci prvoga izdanja" (Bratulić: *m. n. p.*).

Budući da se ovim radom prvi put analizira jezik prvoga izdanja *Novoga zavjeta Gospoda našega Isukrsta*, potrebno je bilo osvrnuti se na navedene pretpostavke. Zbog toga je tekst prvoga izdanja u nekoliko odabranih poglavlja, koja obuhvaćaju biblijske tekstne cjeline⁸¹⁵ (Mt 7, Lk 2, Iv 1, Dj 28, Gal 6, Ps 104, Ps 150) uspoređen sa svim dostupnim kasnijim izdanjima.⁸¹⁶

Već je u drugom izdanju (1881) napušten dvoslov *dj* te je fonem /*ǰ*/ označen dvoslovom *dj*: *medju* → *medju* (Mt 7,9), *groždje* → *groždje* (Mt 7,16), *andjeo* → *andjeo* (Lk 2,9). Da je revizija (koju je mogao provesti jedino Šulek) bila veoma pomna, govore i

⁸¹⁵ To jest: sinoptike, Ivanov korpus, Pavlove poslanice, psalme. Njima je pridodano poglavlje iz Djela apostolskih kao narativne poveznice s Pavlovim korpusom.

⁸¹⁶ Moglo bi se raspravljati o relevantnosti odabranih poglavlja u novozavjetnom kanonu, što je opravdan prigovor. Vjerojatno bi teološki veću težinu imao jedan od izvještaja muke, jedan od kristoloških himana i sl. Međutim, budući da smo već po prethodnoj usporedbi Šulekova izdanja s Karadžićevim ustvrdili da su teološke razlike male, a u prvom su planu, naprotiv, jezični zahvati, zaključili smo da je manje važno koji će tekstovi biti uzeti u obzir. A razlog odabiru je i još jedan. Izdanje iz 1967, a to je posljednje izdanje koje smo bibliografski opisali, pronašli smo tek posljednjega dana istraživanja u kembričkoj sveučilišnoj knjižnici, pa je za promišljeno digitaliziranje teksta ostalo premalo vremena; odabir je, dakle, proizvoljan i uključuje sve posljedice proizvoljnosti.

tiskarske pogreške iz prvoga izdanja *gdje* (Lk 2,12) i *svjetlo* (Iv 1,5), koje su u drugom izdanju ispravljene: *gdje, svjetlo*. Osim toga zamijenjeni su i pojedini oblici (*onakom* → *onakovom* [Mt 7,2]). No opažaju se i neopravdani ispravci: mjestimično uklanjanje zareza, što je pokvarilo tadanju gramatičku interpunkciju (*i koji kuca, otvorit će mu se* → *i koji kuca otvorit će mu se* [Mt 7,8]), te mijenjanje interpunkcijskih znakova kojima su u prvom izdanju rečenice bile logičnije povezane (*I tada ću im ja kazati: nikad vas nijesam znao; idite od mene koji činite bezakonje* → *I tada ću im ja kazati: nikad vas nijesam znao: idite od mene koji činite bezakonje* [Mt 7,23]) ili smislenije izražene: *Rabi! (koje znači: učitelju) gdje stojiš?* → *Rabi! (koje znači: učitelju) gdje stojiš!* (Iv 1,38).

Tragovi se još jedne revizije nalaze u izdanju iz 1888. godine. Pojedine nesklapnosti iz prve revizije (1881) ispravljene su (*i koji kuca otvorit će mu se* → *i koji kuca, otvorit će mu se* [Mt 7,8]; *Rabi! [koje znači: učitelju] gdje stojiš!* → *Rabi! [koje znači: učitelju] gdje stojiš?* [Iv 1,38]), no najvažnija je promjena obilno dodavanje zareza poradi jasnijega i dosljednijega pisanja gramatičke interpunkcije, koja je prisutna, dakako, i u prvom izdanju, no s izdanjem iz 1888. ona biva ispravljena (dopunjena): *jer su široka vrata i širok put što vode u propast, i mnogo ih ima koji njim idu* → *jer su široka vrata i širok put, što vode u propast, i mnogo ih ima, koji njim idu* (Mt 7,13); *gle, ovaj leži da mnoge obori i podigne u Izraelu, i da bude znak protiv kojemu će se govoriti* → *gle, ovaj leži, da mnoge obori i podigne u Izraelu, i da bude znak, protiv kojemu će se govoriti* (Lk 2,34); *A kad zadugo čekaše i vidješe da mu ništa zlo nebi, promieniše se, i govorahu da je on Bog* → *A kad zadugo čekaše i vidješe, da mu ništa zlo nebi, promieniše se, i govorahu, da je on Bog* (Dj 28,6); *Činiš vjetrove da su ti anđjeli, plamen ognjeni da su ti sluge* → *Činiš vjetrove, da su ti anđjeli, plamen ognjeni, da su ti sluge* (Ps 104,4). Na nekim se mjestima zarez ispušta (*dvie grlice, ili dva golubića* → *dvie grlice ili dva golubića* [Lk 2,24]), na drugima pak mijenja mjesto (*A budući nesložni medju sobom, odlažahu kad reče Pavao jednu rječ* → *A budući nesložni medju sobom odlažahu, kad reče Pavao jednu rječ* [Dj 28,25]), a gdje gdje dolazi do promjene interpunkcijskoga znakovlja (*Daješ im, primaju, otvoriš ruku svoju, site se dobra* → *Daješ im, primaju; otvoriš ruku svoju, site se dobra* [Ps 104,28]).

U izdanju iz 1888. godine otkriva se da je Šulek ispravio neke tiskarske pogreške iz prvoga i drugoga izdanja: *teće* → *teče* (Iv 4,14), *svojega mužu* → *svojega mužu* (1 Kor 7,2), *vjeromasvo* → *vjerovasm* (Gal 2,16). No dio ih je ostao neispravljen: *jer se već rade*⁸¹⁷ *tajna*

⁸¹⁷ Trebalo bi stajati: "radi".

bezzakonja (2 Sol 2,7), *namira*⁸¹⁸ (1 Tim 1,5), *Kćeri Babilonska, krvnico, blago onomu tko ti plati za djelo koje si nam učinila?*⁸¹⁹ (Ps 137,8).

Tim izdanjem nastaju i manje promjene u grafičkom izgledu teksta: veličina inicijala, kojima su odijeljene logičke cjeline unutar poglavlja, smanjuje se, njegovo podebljanje postaje slabije, a naslovi biblijskih knjiga u tekstu više nisu otisnuti verzalom, tako da se knjižni blok povećava za jednu stranicu, što znači da od toga izdanja Novi zavjet ima 378 stranica (u odnosu na 377 stranica iz prvoga i drugoga izdanja).

Otada tekst izlazi tipski i nepromijenjeno u svim izdanjima i knjižnim oblicima.

3.6. Zaključak

Jezik Šulekova izdanja Novoga zavjeta uglavnom slijedi normu zagrebačke filološke škole. U pitanjima slovopisa i pravopisa Šulek se, osim na Veberovu *Slovnici* (primjerice, sastavljeno pisanje negacije s glagolom, grafem *h* u *G mn.* i *GL dv.*), oslanja na napatke pravopisnoga pododbora (dvoslov *dj*, pisanje odraza jata u graničnim slučajevima, granica korijenskoga pisanja). S obzirom na to da spomenuti napuci nisu bili obvezujući (propisani za javnu upotrebu), a u pojedinim slučajevima (osobito glede granice korijenskoga pisanja) ni dokraja diferencirani, razumljivo su Šulekova mjestimična odstupanja. Od Karadžića se značajnije razlikuje po učestalijoj i dosljednijoj upotrebi interpunkcijskih znakova, pokazujući njome poštivanje za ilirsku normu obvezujuće gramatičke interpunkcije.

Gledom na morfologiju uočavaju se određene posebnosti koje su dokaz Šulekova oslanjanja na hrvatsku književnojezičnu tradiciju: neizjednačeni padeži (*DLI mn.*), upotreba dvojine, dvije sklonidbene paradigme za pridjeve, padežni nastavci *-oga*, *-omu*, *-om* u *GDL jd.* (a što se dobro vidi pri nizanju pridjeva), razlikovanje odnosne zamjenice *koji* od upitne zamjenice *tko* u *GD jd.*, istančanije razlikovanje i upotreba brojevnih riječi.

Sintaksa je nešto složeniji problem. Nju, zbog širine koju pokriva, nije moguće dokraja precizno normativno odrediti, a osim toga, glavni sintaktički priručnik zagrebačke filološke škole – Veberova *Skladnja* – u primjerima se dosta oslanja na Karadžićev jezični korpus. Pa ipak se mogu izdvojiti sintaktička obilježja Šulekova izdanja Novoga zavjeta:

⁸¹⁸ Trebalo bi biti: "namjera".

⁸¹⁹ Trebao bi, kao što je u Karadžića, na kraju rečenice stajati uskličnik.

razlikovanje određenih i neodređenih pridjeva, načelno neutralni redosljed sintaktičkih jedinica u sintagmama – naspram Karadžićevu, iz crkvenoslavenskih predložaka preuzetomu, stilski obilježenomu, točnija upotreba glagolskih vremena i načina, te – kao razlikovno obilježje zagrebačke filološke škole – upotreba glagolskih priloga prošlih i sadašnjih u atributnoj ulozi. U sintaksi padeža služi se izrazitije – među ostalim – partitivnim i slavenskim genitivom te adverbalskim dativom.

Leksičke se razlike ogledaju na nekoliko razina. Načelno se može reći da Šulek, u odnosu prema Karadžiću, daje prednost riječima koje su ili postankom karakteristične za hrvatsku književnojezičnu tradiciju, ili aloglotemima koji su se u toj istoj tradiciji uvriježili tijekom dužega vremena. Gdjekada razlike poprimaju samo obilježje stilske raznovrsnosti, gdjekada, pak – osobito je to slučaj s teološkim nazivljem – razlika u jeziku jasno označuje razliku katoličke i pravoslavne konfesije. Bitne se razlike primjećuju i na razini tvorbe koja – uzimajući u obzir glasovne promjene i afikse vlastite hrvatskomu književnomu jeziku ili u njem pretežuće – izvodi riječi koje srpski jezik ne poznaje, a ako ih kadšto i upotrebljava, onda su one redovito obilježene, najčešće područno. To se možda najbolje može vidjeti na antroponimima i toponimima, pri čem do izražaja dolaze dva puta posuđivanja (srpski jezik preko grčkoga, hrvatski jezik preko latinskoga).

Izdanja poslije 1877. nisu, kako se dosada mislilo, tek anastatički pretisak prvoga izdanja. U tekstu se jasno vide tragovi dviju revizija: prve, u drugom izdanju (1881), i druge, u izdanju iz 1888. godine. U objema revizijama vidljivo je pomnije usklađivanje novozavjetnoga teksta s normom ilirskom (osobito gledom na dosljedniju gramatičku interpunkciju), što je prilikom pripreme prvoga izdanja – možda zbog kratkoće vremena – promaknulo.

Šulekovo izdanje, uza svu vjernost normi zagrebačke filološke škole, na više mjesta pokazuje i značajna odstupanja od nje (i priklanjanje Karadžićevu predlošku). To je razumljivo iz nekoliko razloga: pojedina jezična pitanja – primjerice, granica korijenskoga pisanja – ostaju neriješena i u posljednjoj gramatici po ilirskoj normi – Veberovoj *Slovnici*, pa čak i u napucima pravopisnoga pododbora. Nadalje, u to je doba djelatnost hrvatskih vukovaca već razvijena te njihov utjecaj u jezičnim zbivanjima – a Šulekovo izdanje, kao hrvatsko izdanje Karadžićeva prijevoda, nalazi se na liniji trvenja – nije olako zanemariv. Upravo Veberovo oslanjanje na Karadžićev korpus u pitanjima sintakse (a *Skladnja* je objavljena još 1859!) omogućuje da se zorno vide i razlike i sličnosti dviju književnojezičnih koncepcija, čija je granica zato manje oštra nego što bismo to pretpostavili oslanjajući se,

naprimjer, samo na morfološku normu, tako da je dvojbenih slučajeva mnogo. I najzad, treba ozbiljno uvažiti činjenicu da je Šulek hrvatsko izdanje Novoga zavjeta priredio u samo nekoliko mjeseci, što je dovoljan argument za opravdanje kako u tom kratkom roku nije mogao ujednačiti sav tekst, po načelu dosljednih promjena, a i kako je mnoga mjesta u tekstu jednostavno previdio (tu je dovoljno navesti primjer neispravljenih Karadžićevih tiskarskih pogrešaka), zbog čega je Jagić to izdanje s pravom nazvao neuzornim.

Usprkos svemu tomu, nepobitno je da se *Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta* pravopisnom i jezičnom normom jasno razlikuje od Karadžićeva predloška te je prijeko potrebno govoriti o dvije norme, pa i onda kada nismo načistu pripadaju li te norme samostalnim jezicima ili tek varijantama jednoga jezika.

III. *TERMINOLOGICA*

4. TERMINOLOŠKO ODREĐIVANJE *NOVOGA ZAVJETA GOSPODA NAŠEGA ISUKRSTA*

Opisavši jezične razlike po jezičnim razinama, vidjeli smo u čem se Šulekovo izdanje Novoga zavjeta razlikuje od Karadžićeva. Razlike opstojе na svim razinama, i njihov broj nije nezanemariv. Ako im, pak, pokušamo odrediti opseg, vidjet ćemo da je tekst Šulekova izdanja dubinski različit od Karadžićeva, usprkos tomu što je sličnosti mnogo više negoli razlika, i unatoč tomu što je temeljna struktura Karadžićeva teksta vidljiva čak i na onim mjestima koja je Šulek korjenito mijenjao. Također, moramo ozbiljno uvažiti Jagićevu primjedbu:

Bei einem so subjektiven Verfahren war es schwer die richtigen Grenzen zu finden, darum sind wirklich neben manchen vielleicht nicht zu mißbilligenden Änderungen im sprachlichen Ausdruck auch viele überflüssigen in den Text geraten, wobei selbst der Revisor nicht konsequent vorging, sondern neben seinem Ausdruck auch hie und da den Vukschen beibehielt. Aus diesen Gründen kann diese Ausgabe nicht als mustergiltig bezeichnet werden (Jagić 1913: 531).

Na temelju utvrđenoga preostaje nam, nakraju, terminološko određivanje Šulekova izdanja spram Karadžićevu. Drugim riječima, je li u pitanju prijevod, redakcija, revizija, ili pak nešto četvrto? Autori koji su dosada pisali o Šulekovu Novom zavjetu nisu u tom složni – dapače, pokazuju terminološku neusuglašenost. Dijelom se to, dabome, može opravdati činjenicom da su samo Vince i Vrtić ozbiljnije analizirali jezik Šulekova izdanja,⁸²⁰ no ni oni u zaključcima nisu posve jedinstveni. S druge je to pak strane plod mehaničkoga preuzimanja nazivâ iz prvih radova o Šulekovu Novom zavjetu, a da se nitko nije zapitao jesu li oni baš neupitno dobro pogodeni. Naravno, ne može se zaobići ni činjenica koju je, u nešto drugačijem kontekstu, izrekao Šoljan: "Rasprava o jeziku, i u normalnim okolnostima predmet složen, u nas je još i osjetljiv" (Šoljan 1991: 240). Njome se načinje vrlo zamršeno jezikoslovno, pa i politički osjetljivo pitanje jednosti i(li) dvojstva hrvatskoga i srpskoga idioma⁸²¹, koje ni danas nije riješeno na općeprihvatljiv način, niti će to u nekoj bližoj budućnosti biti, a postaje iznova iznimno aktualno, napose zahvaljujući suvremenoj sociolingvistici.

⁸²⁰ Ne sumnjamo ni u Jagićevu pomnu analizu, no njezini su rezultati prikazani tek vrlo šturo i općenito, pa ipak – s obzirom na samu narav rada – dosljedno.

⁸²¹ Idiom je "opći, kvalitativno i hijerarhijski neutralan i nespecifičan termin" (Brozović 1970: 10), dakle bilo koji pojavni jezični oblik koji se ne imenuje.

Stoga bi se moglo namah pomisliti da će pokušaj terminološkoga određivanja Šulekova Novoga zavjeta u odnosu na Karadžićevo jednom zasvagda razriješiti taj nesretni čvor, s rezultatima koji će se bez ostatka moći primijeniti na našu današnju situaciju.

Držimo da je taj pristup promašen, jer sve ako su i očekivanja zamamna, opasnost krivoga tumačenja i interpretiranja mnogo je veća. I to počevši već od prve pretpostavke: mi danas na pitanje odnosa hrvatskoga i srpskoga jezika ne gledamo istim očima kojima bismo to gledali stoljeće i pol prije. Razlikâ je puno, ali je dovoljno spomenuti dvije. Prvo, kada se danas pristupa tomu pitanju, polazi se od činjenice da postoje dvije države, dva suverena društveno-politička entiteta, čega onda nije bilo. Nadalje, samim tim pretpostavlja se još uvijek prevladavajući, ali lingvistički neodrživ model prema kojem je službeni jezik države, čije stanovništvo većinski obuhvaća pripadnike jednoga naroda, distinktivno obilježje naroda u nju okupljenoga. I drugo, u posljednjih stotinu i pedeset godina i genetska lingvistika i sociolingvistika zamjetno su se razvile. Spoznajni modeli iz prošlosti više nisu prikladni za posredovanje zbilje. To, međutim, samo po sebi ne znači da su stvari danas jednostavnije nego prije, i da je suvremena znanost odgovorila na sva pitanja koja su se nekoć postavljala. Naprotiv.

U svemu, mislimo da je našoj temi moguće prići samo dijakronijski i strogo kontekstualno, ne uvodeći u raspravu termine zamućene današnjim shvaćanjem stvari, pogotovo ne kušajući preslikati današnje stanje na ondašnje, a ni obrnuto. Otklanjanje napasti aposteriorne interpretacije nalaže nam da temeljito preispitamo značenje svake riječi prije nego ju upotrijebimo. A refleksije i moguće usporedbe s našom današnjom (sociolingvističkom) situacijom u polazištu najodlučnije odbacujemo.

U tom smislu valja nam se latiti trojega. Prvo, ispitat ćemo odnos srpskoga i hrvatskoga idioma iz dvostruke perspektive – one Britanskoga i inozemnoga biblijskoga društva te one hrvatske, koja pada u posljednju četvrtinu devetnaestoga stoljeća. S tim ćemo rezultatima pristupiti terminološkoj analizi. Pogledat ćemo kako literatura terminološki određuje Šulekovo izdanje. Te nazive pokušat ćemo definirati povijesno, na temelju njihove upotrebe u devetnaestom stoljeću, i opet iz dviju različitih perspektiva – britanske i hrvatske. Kao zadnji korak preostaje argumentirano terminološko označivanje Šulekova izdanja.

4.1. Status hrvatskoga jezika iz perspektive BFBS-a

Promatrajući odnos BFBS-a prema poimanju hrvatskoga jezika, možemo ugrubo lučiti dva razdoblja. Prvo razdoblje, koje se proteže od Millardova upoznavanja sa Šulekom (1863) do njegova umirovljenja i odlaska iz Beča (1887), obilježeno je poimanjem hrvatskoga kao posebnoga jezika. Drugo razdoblje traje od početaka Karadžićeve suradnje s BFBS-om do 1863. godine, i ponovno se nastavlja nakon Millardova umirovljenja pa sve do sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća, kada posljednje izdanje Šulekova Novoga zavjeta izlazi iz tiska. Tijekom toga razdoblja hrvatski se jezik promatra ili kao istovjetan srpskomu (uz pismovnu razliku) ili kao tek neznatno od njega različit.

To razlikovanje hrvatskoga i srpskoga jezika ima podlogu u činjenici da su Karadžićev srpski prijevod Novoga zavjeta i Daničićev prijevod psalama poslužili kao prijevodni predložak Šulekovu izdanju. Hrvatsko se izdanje, prema tome, izdvaja kao jezično samostalno tek u odnosu prema srpskomu izdanju, to jest hrvatski se jezik definira samosvojnim tek kada se uvidjelo da srpski prijevod u Hrvatskoj ne zadovoljava. Pritom se jezične razlike u dvama izdanjima mogu objasniti samo kao razlike u jezičnim sustavima.

No stvari nisu baš tako jednostavne kao što se namah pričinja. Kao prvo, spajajući dva vremenski odjelita razdoblja u jednu smislenu cjelinu, upadamo u anakronizam. A kao drugo, nijedno od tih dvaju razdoblja nije sadržajno konzistentno. Jer niti se Millard ujednačeno i dosljedno držao uvjerenja o posebnosti hrvatskoga jezika u odnosu na srpski – istom dok se zalagao za hrvatsko izdanje, koje je većma vidio kao ustupak katoličkim Hrvatima, uz neznatne jezične izmjene, neprestano je propitkivao aktualni jezični razvoj u Hrvatskoj – niti je BFBS u poimanju istovjetnosti hrvatskoga i srpskoga jezika (ili njihove velike sličnosti, na temelju koje je bilo razložno oduzeti hrvatskomu status posebnoga jezika) bio jednako konzistentan, što se vidi već u samom izboru nazivâ toga jezika. Ne može se zanemariti, međutim, da tendencije, uopće li se, posjeduju dostatno zajedničkih elemenata da se zajedno mogu i tematizirati.

Kuzmič je u svojoj studiji pokazao da se BFBS počeo relativno kasno zanimati za hrvatski jezik. To je stoga što je, usprkos naznakama o potrebi prevođenja Svetoga pisma za Hrvate, a što se napose ističe u Kopitarovoj promemoriji, na stajalište BFBS-a o Hrvatima niz godina odlučujuću ulogu igrala Karadžićeva teza o Hrvatima kao o "katoličkim Srbima", koju je razvio u programatskom spisu "Srbi svi i svuda" (Kuzmič 1983: 174). Ona će ostati aktualnom sve do Millardova susreta sa Šulekom 1863. godine, pa i nakon toga, jer vidjeli

smo Millardove zadržke prema Šulekovim informacijama o posebnom statusu hrvatskoga jezika i njegovu razvoju, usprkos nastojanjima da dođe do izdanja koje bi zadovoljilo Hrvate, zadržke koje će se u određenoj mjeri ublažiti tek 1876. godine, kada je treće izdanje Veberove *Slovnice*⁸²² otvorilo vrata Šulekovu izdanju. Kuzmič u tom smislu zaključuje: "Trebalo je vremena dok se u shvaćanju radnika BFBS-a na ovom području izdiferenciraju narodnosti i vjeroispovjesti. Taj je put označen ovim etapama. U početku nalazimo u dopisivanju Hrvate kao 'Srbe katoličke vjere.' To uvjetuje latinička izdanja Vuk-Daničićeva Svetoga pisma. Postepeno se u dopisivanju jasnije pojavljuju Hrvati, što vodi i do dviju kroatizacija Vuk-Daničićeva teksta – Šulekove (1877) i Rešetarove (1895)" (Kuzmič 1983: 172–173).

Iz toga bi slijedilo da nakon 1877, a svakako nakon 1895. više nije bilo nikakva problema u poimanju posebnosti Hrvatâ i hrvatskoga jezika te njegove različitosti u odnosu na srpski jezik. Pokazat ćemo, međutim, da je taj zaključak neodrživ jer je, već praktički s Millardovim umirovljenjem, nastupila promjena smjera – to jest, došlo je do dezintegracije ideje o hrvatskoj posebnosti. To se može lako pratiti u arhivskoj građi BFBS-a, makar se, sve do sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća, u njoj pojavljuju nazivi "Croat Bible", "Croat Testament" i sl.

Već je i samo Rešetarovo izdanje dokaz da su stvari krenule u smjeru povratka Karadžićevu i Daničićevu prijevodu, odnosno karadžićevskoj jezičnoj koncepciji. Rešetar je u svojem tekstu išao samo za usklađivanjem vlastitih imena prema katoličkoj tradiciji (Vulgata), uz neznatne terminološke izmjene, dok je jezik toga izdanja – na pravopisnoj, morfološkoj i sintaktičkoj razini – jezik Karadžićeva prijevoda. A to vodi biti problema: pitanje razlikovanja hrvatskoga jezika od srpskoga za BFBS se svodi na pitanje konfesije, što je temeljno Karadžićevo stajalište. Drugim riječima, Hrvati su dio srpskoga naroda (jedan narod i jedan jezik), a izdvajaju se tek po konfesionalnoj pripadnosti katolicizmu što, zbog liturgijske upotrebe latinice, odnosno ćirilice, povlači za sobom i razliku u pismu.

U iskazivanju toga stajališta posebno mjesto zauzima povijesni katalog tiskanih izdanja Svetoga pisma (DM). Ondje čitamo:

Serbs and Croats are the Slav inhabitants of Servia, Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Dalmatia, Croatia, Slavonia and Istria [...]. They are identical in race, and speak what is now practically the same Serbo-Croatian tongue [...]. The people who use it, however, differ in religion, and in the character which they employ in literary purposes. The Serbs belong almost entirely to

⁸²² A možda i članak "Pogled na hrvatsku književnost godine 1876", pa i Šulekovi stavovi o pravopisu i prijese sazivanja pravopisnoga odbora.

the Greek Church and habitually use the Cyrillic character; while the Croats belong to the Roman Church and use the roman character (DM II/3: 1349).

Tomu se izvoru mogu pribrojiti i druga svjedočanstva: "They⁸²³ are all men of the same blood, and they speak what is now practically the same tongue. [...] The people who use this common speech differ, however, in religious communion" (BITW 5/1918: 89);

The Slavs in Serbia, Croatia, Montenegro, Bosnia-Herzegovina, Batceka, the Banat, Carniola, Carinthia, Styria, Dalmatia, and parts of Istria number about 12,000,000 and are bound together by the ties of common speech and common descent. [...] The Croatian Bible is practically the same as the Serbian version, but is printed in Roman character (AR 1920: 35);

"Croat is identical with Serbian but uses Roman characters";⁸²⁴ "The languages spoken in various districts of Yugoslavia included [...] Serbo-Croat (Serbia – Cyrillic script; Croatia – roman script) (AR 1963: 47). Rečeno, međutim, ne ostaje samo u granicama jezika. Naprotiv, jezik je tu samo sredstvo kojim se, zahvaljujući Karadžićevim tezama, cilja prema Srbiji kao prema počelu jedinstva južnih Slavena, za što u godišnjaku BFBS-a nalazimo sljedeću potvrdu: "Not only has Yugoslavia her own dominant and prevalent speech, namely Serbo-Croatian, but that speech has found expression in a remarkably rich epic, ballad, and lyric poetry [...]. Serbia may indeed be called both the geographical and the emotional heart of Southern Slavia" (AR 1934: 83).

Znajući to, neće nas odveć začuditi da su prvi prijevodi Svetoga pisma na hrvatski jezik u arhivskoj građi BFBS-a označeni kao srpski:

The earliest version of the New Testament printed in Serbian appeared in 1563. The translation was made mainly by two priests of the Roman Church who had embraced the Reformed faith – Antun Dalmatin (*i.e.* of Dalmatia) and Stipan Konzul Istrijanin (*i.e.* of Istria). [...] The earliest Serbian edition of the whole Bible appeared in Budapest in 1831, in six volumes. This was a literal translation, made from the Vulgate by a Franciscan monk named Katančić, and was printed in roman character in parallel columns with the Latin text (BITW 5/1918: 89).

Još više pomutnje unosi različitost – a kadšto upravo i proturječnost – nazivâ kojima se hrvatski jezik u arhivskoj građi BFBS-a označuje. Ne može se dvojiti da se i u Hrvatskoj tek stvaranjem suverene države barem službeno – jer genetskolingvističke i sociolingvističke teorijske rasprave još su otvorene – dokončano pitanje naziva jezika (hrvatski jezik), pa je objektivno pretpostaviti da – pogotovo uzmemo li u obzir povijesni i državotvorni kontekst, a

⁸²³ Misli se na Srbe i Hrvate.

⁸²⁴ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RS – CF – E – Y – GC (BSA/D8/1/28/1), "PRIVATE AND CONFIDENTIAL – NOT FOR PUBLICATION OR FOR DEPUTATION WORK: JOURNEY INTO YUGOSLAVIA" (N. J. Cockburn, listopad 1958), str. 6.

onda i dalekosežnost Karadžićeva utjecaja – BFBS i nije imao neko iskristalizirano stajalište o Hrvatima i njihovu jeziku. Nazivi toga jezika s pridodanim objašnjenjima ipak obeskrjepljuju Kuzmičev zaključak o izdiferenciranoj svijesti o samostalnosti hrvatskoga jezika, koja se začela nakon Millardova susreta sa Šulekom, a zapečaćena je objavljivanjem Šulekova i Rešetarova izdanja Biblije. Evo zašto.

U dodatku godišnjega izvješta BFBS-a nalazi se redovito povijesna tablica jezika i dijalekata na koje je prevedeno, tiskano i distribuirano pojedino biblijsko izdanje BFBS-a. U toj je tablici svaki jezik označen rednim brojem. Ne i hrvatski. On se beziznimno nalazi pod rednim brojem srpskoga jezika, odmah ispod njega, a tijekom godina opisivao se kao "Servian in Rom. and Croatian types" (AR 1878: 230, dodatak A), "Servian in Rom. type" (AR 1883: 307, dodatak A), "Servian in Latin character" (AR 1909: 484, dodatak A), što se u biti iscrpljuje u pismovnom razlikovanju jednoga te istoga jezika. Zanimljivo je pritom pogledati koji se to još jezici ne vode pod posebnim rednim brojem, već se predmnijevaju tek varijantom nekoga drugoga jezika. U godišnjem izvještaju BFBS-a iz 1878. godine povijesna tablica jezika i dijalekata poznaje tek rijetke jezične varijante koje nemaju status posebnoga jezika: tako je norveški laponski jezik inačica laponskoga, farski – inačica danskoga (AR 1878: 229, dodatak A), sirska-kaldejski jezik ("Syriac in Nestorian characters") inačica sirska (AR 1878: 231, dodatak A), a jezici sjevernoameričkih indijanaca delaware, choctaw, dakota, cherokee, muskokee/creek i seneca inačice ojibwa jezika (AR 1878: 237, dodatak A). To su svi slučajevi jezičnih inačica. Istodobno su, naprimjer, kada je riječ o albanskom, gegijski (sjevernoalbanski) i toskijski (južnoalbanski) navedeni pod zasebnim brojevima, kao dva samostalna jezika, a za njih je, kao i za hrvatski i srpski, također karakteristična u to doba bila dvopismovnost: govornici gegijskoga služili su se latinicom ("N. Albanian, Rom. type"), a govornici toskijskoga grčkim alfabetom ("S. Albanian [with Modern Greek]") (AR 1878: 230, dodatak A). Jednako tako, dijalekti hindskoga – bagheli (*bughelcundi*), braj bhasha (*brug/brij-bhasa*), kanouge (*canoj/canyacubja*), sambalpuri (*kousulu/koshala*), haroti (*harroti*), malvi (*oojein/oujjunni*), udaipuri (*oodeypoora*), marvari (*marwar*), juyapuri (*juyapoor*), bikaneri (*bikaneera*) i butaneri (*buttaneer/virat*) – iako tako izričito navedeni ("dialects of the Hindi"), predstavljeni su svaki pod svojim brojem (AR 1878: 232–233), što znači da ih se držalo posebnim i samostalnim jezicima.

Tridesetih godina dvadesetoga stoljeća nazivi koji se pridijevaju hrvatskomu jeziku, najšarolikiji su. Ovdje ih donosimo u usporedbi s nazivima za srpski jezik, jer su se izdanja na srpskom i hrvatskom redovito (pa onda i nazivi jezika) pojavljivala jedno pored drugoga:

"Serbian (Cyrillic letters) [...] Serbo-Croatian (Latin type)" (AR 1932: 79); "Serbian (Cyrillic letters) [...] Serbian (Croatian) (Latin type)" (AR 1933: 84); "Serbian (Cyrillic letters) [...] Serbo-Croatian" (AR 1934: 86); "Serbo-Croatian (Cyrillic letters) [...] Serbo-Croatian (Latin letters)" (AR 1935: 88).

Godine 1938. dva su jezika spojena u jedan, imenovan kao *Serbian (Croatian)* (AR 1938: 79). No nije riječ o prijelomnoj godini jer se već i puno prije toga odnos srpskoga i hrvatskoga jezika u godišnjem izvještaju BFBS-a različito uređuje. Tako se, naprimjer, u tablici koja donosi ukupnu nakladu izdanjâ na pojedinim jezicima,⁸²⁵ naklada na hrvatskom jeziku zasebno broji do uključivo 1903. godine, a otada biva pridružena srpskomu jeziku, iako uz jasno imensko razlikovanje ("Servian and Croat") (AR 1904: 32, dodatak A).

U drugim slučajevima nije bilo tako. Primjerice, u godišnjem izvještaju iz 1905. godine, u popisu koji donosi cijene pojedinih izdanja Biblije na pojedinim jezicima, pri spomenu hrvatskoga jezika čitatelj je upućen na srpski: "**Croat.**–*See Serb*" (AR 1905: 233, dodatak A). A ondje⁸²⁶ se prepoznatljivo, u obliku pododjeljka ("Roman char. = Croat."), izdvajaju hrvatska izdanja: "Bible 8vo. brown basil⁸²⁷ [...] Test and Psalms, 32mo. cloth⁸²⁸ [...] do. 8vo. sheep⁸²⁹ [...] Gospels and Acts, 32mo. cloth⁸³⁰ [...] Gospels 32mo. paper⁸³¹" (AR 1905: 242, dodatak A).

Najviše od svega, zasigurno, zbunjuje različitost naziva hrvatskoga jezika unutar jednoga te istoga godišnjega izvještaja BFBS-a. Pogledajmo, na priliku, godišnjak iz 1907. U tablicama koje donose podatke o distribuciji Biblija na pojedinim jezicima za srednjoeuropske zemlje i za Egipat izrijekom se navodi "Croat" (AR 1907: 10, 15, dodatak A); na popisu ukupne naklade na pojedinim jezicima naklada na hrvatskom i srpskom jeziku iskazuje se zbrojno ("Servian and Croat") (AR 1907: 27, dodatak A); u popisu cijena pojedinih izdanja uz naziv hrvatskoga jezika upućuje se na srpski ("**Croat.**–*See Serb*") (AR 1907: 242), a ondje se hrvatski jezik od srpskoga razlikuje na temelju pisma ("Roman char. = Croat.") (AR 1907: 253).

⁸²⁵ "Editions of the Scriptures and the integral portions thereof, Printed or Purchased for the British and Foreign Bible Society, inclusive of the copies printed for the Auxiliary Society in the East Indies."

⁸²⁶ Ali ne pod natuknicom "Serb", kako je upućeno, nego "Servian".

⁸²⁷ Rešetarovo izdanje Biblije ili Karadžićev i Daničićev prijevod na latinici.

⁸²⁸ Šulekovo izdanje Novoga zavjeta.

⁸²⁹ Šulekovo izdanje Novoga zavjeta, Rešetarovo izdanje Novoga zavjeta ili Karadžićev i Daničićev prijevod na latinici.

⁸³⁰ Takav primjerak dosada nismo pronašli, pa je teško suditi o tekstu toga izdanja; načelno su otvorene sve tri mogućnosti (Karadžić i Daničić latinicom, Šulek, Rešetar).

⁸³¹ Vrlo vjerojatno Šulekovo izdanje.

Iz navedenoga, šarolikoga nazivlja može se općenito zaključiti da BFBS nije imao izgrađen i koherentan stav o statusu hrvatskoga jezika, da ga nije dokraja jasno poimao. S druge strane, odluka da se hrvatsko izdanje objavi, a onda i izdanje samo, argumenti su koje se ne može olako odbaciti. To nam nalaže da donekle preobličimo zaključak: unatoč različitu nazivlju moguće je iščitati određeno konzistentno stajalište. A ono bi glasilo: hrvatski i srpski jezik BFBS je shvaćao kao formalno jedan jezik, zastupljen u dvjema pojavnim inačicama, koje se onda dvojako (ili višejako) imenuju. Temeljna je razlika ona pismovna: latinica nasuprot ćirilici, koja se vezuje uz dvokonfesionalnost i upotrebu dvaju pisama u bogoslužju. Ili: ime je, doduše, hrvatsko, ali je sadržaj srpski.

Uzroci su tomu stavu višeslojni. Odlučujući utjecaj na njegovo formiranje dao je Karadžić svojim poimanjem Hrvatâ kao Srbâ katoličke vjere, poimanjem koje će se, premda u različitom opsegu i različitim intenzitetom, dugovjeko protegnuti drugom polovicom devetnaestoga stoljeća i dobrim dijelom dvadesetoga stoljeća. To će stajalište podgrijavati mnoge okolnosti – kronološkim redom: pobjeda karadžićevske jezične koncepcije u standardizaciji hrvatskoga jezika; politička kretanja i državotvorni oblici na južnoslavenskim prostorima nakon Prvoga svjetskoga rata, s Beogradom kao novim središtem; dobri odnosi Karađorđevićâ s britanskom krunom; otvaranje depoa BFBS-a u Beogradu, što je pogodovalo intenzivnijoj suradnji BFBS-a sa Srpskom pravoslavnom crkvom, već zbog same fizičke blizine i prostorne upućenosti (za razliku od ipak dalekoga Zagreba). Osim toga, Karadžićeva je jezična reforma u Srbiji prihvaćena još u devetnaestom stoljeću, a Srpska pravoslavna crkva, koliko god (s pravom) bila rezervirana prema teološkoj točnosti i vrijednosti Karadžićeva i Daničićeva prijevoda, što je vodilo drugim prijevodima – Stefanovićevu (Novi zavjet [1934]) i Bakotićevu (Novi zavjet [1930], čitava Biblija [1933]), objavljenima također u izdanju BFBS-a,⁸³² osim protivljenja pojedinih episkopa (koji su, k tomu, isticali Karadžićeve liberalne stavove i uopće nepobožan život), nije – za razliku od Katoličke crkve – na općoj razini poznavala nepremostivih kanonskih zapreka izdanjima na narodnom jeziku, te se Karadžićev i Daničićev prijevod, čija je uloga ipak bila više kulturno-prosvjetna no vjerska, mogao ukorijeniti puno dublje nego što se to očekivalo, pa čak i više nego što je to apriorno držano prikladnim.

Svrnemo li sada pogled na činjenicu da se naziv *hrvatski jezik* (uza svu terminološku šarolikost inačica) ipak održao, moramo zaključiti da ni to nije posve slučajno i bez važnosti

⁸³² A ti su, pak, napustili Karadžićevu ijekavicu i okrenuli se sjevernoj (šumadijskoj), ekavskoj varijanti srpskoga jezika.

na njegovo razlikovanje od srpskoga jezika, ma kako se ono neznatnim činilo. Tu je ponajprije pismovna razlika, koja se, unatoč težnjama za izjednačivanjem, nije mogla (olako) dokinuti. Pridjev *hrvatski* u nazivu jezika upućuje, nadalje, na konfesionalnu različitost od Srba, koji pripadaju pravoslavlju, što neizostavno tvori kulturnu posebnost, a onda i identitet. Hrvatskim je zemljama, osobito i predasve u arhivskoj građi BFBS-a, dugo vremena bilo pridjenuto obilježje problematičnoga dijela Monarhije – nazivane su one "Rimskom utvrdom", što se ni na koji način ne može svesti pod liberalno ozračje Srbije i pravoslavlja. Valja istaknuti, osim toga, veoma jaku hrvatsku emigraciju, zaslužnu za pronošanje hrvatskoga imena i hrvatske (jezične) posebnosti, koja je – naprimjer u Sjedinjenim Američkim Državama – bila uvažavana puno ozbiljnije nego li u samoj Hrvatskoj, opterećenoj problematičnim statusom u južnoslavenskom ozračju. Hrvatski su iseljenici tražili Sveto pismo na hrvatskom jeziku, čak i kada su imali zadržkâ prema jezičnoj normi Šulekova izdanja. Kako vidimo na temelju uspješne prodaje hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta u egipatskoj podružnici, što se pokazuje ponajprije u zadržavanju naziva jezika ("Croat"), čak i kada je ta praksa drugdje uglavnom bila napuštena, hrvatski su pomorci imali jasno izgrađenu svijest o etničkoj i jezičnoj posebnosti. A onda, imamo posla i s protestantskim buđenjem u Hrvatskoj u prvoj polovici dvadesetoga stoljeća, koje je pridonijelo da opstane kvalitativna odrednica jezika ("hrvatski"). Sve je to vodilo dobroj prodaji tako da se, čak i kada je norma zagrebačke filološke škole već davno napuštena, izdanje nastavilo pretiskavati i objavljivati do duboko u dvadeseto stoljeće.

Svijest BFBS-a o posebnosti hrvatskoga jezika, koja je za Kuzmiča, počevši sa Šulekovim izdanjem Novoga zavjeta, gotova i pravocrtna stvar, tek je, vidjeli smo, prilično prazna forma vlastita jednoj epizodi, koja svoju dugovjekost (na štetu BFBS-a), može zahvaliti tek nizu slučajnih okolnosti koje ćemo razmotriti poslije.

4.2. Šulekovo poimanje statusa hrvatskoga jezika

Daleko bi nas odvelo kada bismo ovom analizom obuhvatili sve Šulekove tekstove u kojima se tematizira položaj hrvatskoga jezika, osobito njegovo razlikovanje u odnosu prema srpskomu. Umjesto toga odlučili smo izdvojiti samo tri teksta vezana uz jezik Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta. Istina, pritom je samo jedan tekst autentično Šulekov (pismo Jakovu Volčiću), u drugim smo dvama slučajevima ograničeni posredovanošću – oslonjeni

smo na Šulekove misli posredovane iz druge ruke. Izvorno nam nisu pozate Šulekove *ipsissima verba* koje je iznio Millardu prigodom njihova prvoga susreta, a tako ni njegova pisma upućena Voršaku. Povijesni kontekst, međutim, sve i ako je riječ o manjim nepreciznostima, dugovanima nedovoljno dobromu poznavanju prilika (Millard), odnosno necjelovito objavljenomu tekstu Šulekovih pisama (Voršak), što je potonjemu moglo dati povoda da čak malo i izvrne Šulekove riječi kako bi se obranio od Ivekovićevih nasrtaja u polemici oko evanđelistara, svjedoči u prilog načelno vjernu prenošenju onoga što je Šulek doista rekao, jer većih se proturječnosti ne nalazi.

Prvi je, u tom pogledu, značajni dokument Millardov izvještaj BFBS-u nakon prvoga susreta sa Šulekom ljeti 1863. godine. Tu Millard prenosi sljedeće Šulekove riječi:

As to the former⁸³³, it is almost entirely the same as the Servian only, instead of the Cyrillian, it is printed in the Latin charater. Mr. Suleky does not admire every expression in our Servian New Testament but upon the whole he thinks the style is good and popular, and a transcription into the Latin character with perhaps a few grammatical alterations would suffice. [...] What they call the Croat is to a certain extent quite a new language, an artificial construction of recent date. [...] A score of years ago printed books were unknown, every valley and every townlet had its own dialect.⁸³⁴

To otprilike doista odgovara Šulekovu uvjerenju o vrijednosti Karadžićeva jezika i prijevoda (pri čem se, za razliku od Ivekovića – koji je također povoljno sudio o Karadžićevu jeziku – nije upuštao u teološko ocjenjivanje prijevoda) kao dobre podloge (zajedničkoga) narodnoga jezika. Istodobno izražava i potrebu za njegovim preinačivanjem koje nadilazi puku transliteraciju, te zahvaća određene gramatičke izmjene. Pogledajmo izbližega Šulekovo stajalište.

Sintagmu "quite a new language", odnosno "an artificial construction of recent date" treba iščitati u odnosu na dvije naredbe Dvorske kancelarije iz 1862. godine o uvođenju ilirske norme u škole i u javna glasila. To, naravno, pretpostavlja i istančano razlikovanje narodnoga i književnoga jezika, koje su iznjedrili ilirci (primjerice Tafra 1995c: 97–98), a tako i ilirska slovopisna rješenja, zajedno s normativnim jezičnim priručnicima, objavljenima u to doba: Babukić, Mažuranić, Veber. Kako napominje u jednom pismu Petru Preradoviću, Šulek je prema tadanjemu pravopisu bio ponešto suzdržan,⁸³⁵ mada se taj njegov stav odnosi

⁸³³ Misli se na hrvatski jezik.

⁸³⁴ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 3 (BSA/E3/1/4/3), str. 87.

⁸³⁵ Pismo je napisano 17. kolovoza 1864. godine, i u njem stoji: "Pa dok ovako naopako stvari stoje, Ivan [misli se na Ivana Mažuranića, M. K.] neima prečega posla do školski pravopis, kom uzprkos javnomu mnenju hoće da oktroira svim učiteljem, pa makar i celoj književnosti, sve samo zato, da bude sloge. Nevjerovno je, al opet živa istina, da misli, kako uz školski pravopis prijanjaju svi stariji književnici, a uz onaj drugi samo njih nekoliko

na ponovljenu naredbu Dvorske kancelarije, proglašenu 1864. godine. Cijelom gledano, međutim, Šulek tek taj proglas drži službenim početkom tadašnjega (suvremenoga) hrvatskoga jezika, jer se njime udaraju temelji jezika: pravopisna i gramatička norma, norma biranoga književnoga jezika, i to na službenoj razini. Tek je to usustavljivanje norme bilo odlučujućim momentom da se jezik, dotada raznorodan – a, prema Millardovim riječima, prisutan u onoliko inačica koliko je i zaselaka – (i) nazivom odredi kao "hrvatski".

Kako onda shvatiti Šulekovu izjavu da je, osim u pismu, hrvatski jezik gotovo posvema jednak srpskomu? To nikako nije moglo biti njegovo stajalište, ma kako ga nastojali poilirski ili južnoslavenski opridjeviti. Jer, ako se izvankontekstualno čita, doima se da se razlika između hrvatskoga i srpskoga jezika svodi na stilistiku ("Mr. Suleky does not admire every expression in our Servian New Testament but upon the whole he thinks the style is good and popular"), što ne može biti istina. Da bi se Šulekove riječi ispravno shvatile, valja uzeti u obzir da, s jedne strane komunikacijskoga kanala, stoji izgrađen filolog koji je hrvatskomu jeziku nemjerljivo pridonio oblikovanjem aktualne i zakonom proglašene jezične norme, a tako i kapitalnim leksikografskim djelima, a s druge strane čovjek kojemu je informacija da taj isti jezik uopće jest bila posve nova. Upoznati stranca sa složenom i osjetljivom jezičnom zbiljom u hrvatskim zemljama, stranca koji je poznavanje prilika gradio praktički isključivo na prethodnoj suradnji s Karadžićem, kao i na informacijama dobivenim od Karadžiću bliskih autoriteta (primjerice, od Miklošiča), a u kontekstu južnoslavenskih nastojanja, bilo je moguće samo tako da mu se hrvatski jezik predstavi kao gotovo potpunoma jednak srpskomu, uz posljedično isticanje razlika. U Šulekovim riječima Millardu, pod uvjetom da su ispravno shvaćene i prenesene – a o *ipsissima verba* dalo bi se raspravljati – treba, prema tome, gledati ne toliko njegovo mišljenje o odnosu dvaju jezika, koliko sâm pokušaj ubiciranja i kontekstualiziranja hrvatskoga jezika. Nakraju, Šulek nije mogao sakriti da je jezik Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta, onkraj pismovne različitosti, Hrvatima ipak u priličnoj mjeri razumljiv. Opreku narodnoga i književnoga jezika, kao i opreku dviju normi, tada na objema stranama još u nastajanju, Millard pri prvom susretu sa Šulekom nikako nije mogao pojmiti. Konačno, Šuleku je, kao kulturnomu djelatniku, kao publicistu, kojemu je vlastita bila hitrost reakcije, i kao evangeliku, na srcu bilo da iskoristi priliku koju je BFBS pružao i da do hrvatskoga izdanja Svetoga pisma, široko dostupnoga i jezično dotjeranoga u

mladjih; gdje je uprav protivno istina, nu on toga nevjeruje. Osim Ant. Mažuranića nitko se više ne drži čvrsto školskoga pravopisa. Ako se s njim sastanete, dajte zametnite s njim o tom govor i uputite ga o tom. Nam je zato stalo toliko do te stvari, jer se ovdje nagadja, da je opozicija proti školskomu pravopisu, u kojem Ivan traži spas našoj književnosti, jedini uzrok, što neće da potvrdi jugoslavenske akademije" (GPKH 19/1950: 48–49).

skladu s novim trendovima, uopće dođe; znao je da će se konkretna pitanja jezičnoga ostvarenja definirati poslije, u hodu.

Da je moglo biti tako, svjedoči progresija u shvaćanju izmjena koje je u Karadžićevu tekstu trebalo provesti: od začetne zamisli da se Karadžićev prijevod transliterira i da se u njega unese nekoliko gramatičkih izmjena, preko dogovorâ u 1876. godini, kada ga je BFBS ovlastio da tekst prilagodi novomu pravopisu i zamijeni zastarjele riječi i srpske provincijalizme, do gotovoga izdanja, čija je analiza pokazala da su izmjene veće i dublje no što se to na temelju dosadašnje literature mislilo.

Izmjene u tekstu, potrebu kojih je u prvom susretu s Millardom najavio, govore u prilog Šulekovu shvaćanju hrvatskoga jezika kao zasebnoga entiteta u odnosu na Karadžićev prijevod (jezik); razlike postoje i ne mogu se svesti samo na problem različitih pisama.

Drugi ključni dokument tri su Šulekova pisma upućena Voršaku, u kojima mu nudi da se prihvati prerade Karadžićeva prijevoda, a objavljena su u zaključnom prilogu polemici izrasloj oko objavljivanja Voršakova lekcionara. U njima Šulek otkriva kako pobliže shvaća prerađivanje Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta.

Zagledajmo najprije u nazivlje. Šulek (u prvom pismu Voršaku) govori o "pohrvaćivanju" Karadžićeva prijevoda ("Preč. g. G. kanonik Rački kazao mi je, da ste voljni pohrvatiti Vukov prievod nov. zavjeta" [KL 51/1878: 440]) (također i u drugom pismu: "Negdje na izmaku listopada *ja* sam Vas u ime bibliofilskoga ponudio, da pohrvatite Vukov Novi zavjet" [KL 51/1878: 441]) i on je prvi koji ga je u kontekstu izdanja Novoga zavjeta upotrijebio. Ali kada bismo Šulekova pisma, koja poznajemo samo u Voršakovu prijepisu, i držali problematičnima s obzirom na njihovu autentičnost, još uvijek raspoložemo s Voršakovim odgovorom Šuleku, u kojem svejednako stoji: "Istina je što Vam je kanonik Rački objavio. Ja sam voljan a i spreman Vukov, recimo Daničićev, novi zavjet pohrvatit."⁸³⁶ Ipak, prije nego što donesemo leksikografsku definiciju te riječi, bit će potrebno kratko upozoriti na kontekst njezine upotrebe.

U posljednjoj četvrtini devetnaestoga stoljeća (1876) pojmovi kao što su jezik, narodni jezik, književni jezik bili su zamjetno elastičniji no danas, i s obzirom na definiciju nedovršeni, jer je nedovršen i otvoren bio i sustav koji ih je određivao. Treba imati na umu i da su Šulekov i Voršakov pristup jeziku bili različiti, što je nakraju dovelo do njihova razilaženja i neostvarene suradnje: Šulek je bio među vodećim oblikovateljima ilirske norme

⁸³⁶ HAZU – AHAZU – SZ – OBŠ: XV-19/f21: "Razna pisma Šuleku", str. 1.

– koja je tada, unatoč neriješenim nekim pravopisnim pitanjima, ali zahvaljujući naredbama Dvorske kancelarije i dobrim gramatikama (Mažuranić, Veber) već ipak prebacila težište na izgradnju nazivlja, to jest na nadgramatički dio – i jedan od vodećih pisaca na toj normi; Voršak je, s druge strane, u poimanju jezika bio blizak tada već dobrano trnućoj riječkoj filološkoj školi. Ne smije se propustiti napomenuti da su obojica bila ljudi širokih obzora, no da je Voršak – svećenik Đakovačke biskupije, dakle biskupije Strossmayerove, otvorene ekumenizmu i južnoslavizmu, k tomu još na službi u Rimu – u tom pogledu ipak zaostajao za Šulekom. Južnoslavenska je ideja, unatoč manama i protivštinama kako iznutra, tako i izvana, još uvijek bila poželjnim idealom. U toj se koncepciji pomišljalo na jedan zajednički jezik, koji bi se raznoliko i nijansirano ostvarivao, ali uvijek na jednoj podlozi.

Kada, dakle, Šulek i Voršak govore o pohrvaćenju, pred očima imaju širu južnoslavensku perspektivu, mišljenu poput bogatstva varijeteta unutar zajedničke vrste. Pretpostavljamo da za Šuleka "pohrvaćenje" nije upućivalo odviše različito od tumačenja koje je iznio Voršaku: "Radi se samo o tom, da se Vukov prievod samo toliko promieni, koliko potrebuje smisao i hrvatska knjiga" (KL 51/1878: 440). Naravno, Šulek tu i kao publicist, kojemu je vlastita brzina rada, govori iz perspektive želje da Hrvati, u kontekstu ne još do u tančine razrađene jezične norme, čijemu bi učvršćivanju prijevod Biblije silno pridonio, što prije (na žurnost te potrebe vjerojatno ga je, u ime BFBS-a, potaknuo i Millard) dobiju izdanje Svetoga pisma na svojem jeziku. Voršak, pak, otpisujući Šuleku, ponavlja kako on shvaća pohrvaćenje, a iz toga shvaćanja barem teorijski (jer Voršakov je ogledni prijevod pokazao, zapravo, suprotno) postoji temeljna usuglašenost sa Šulekovim shvaćanjem: ispraviti Karadžićev prijevod s obzirom na smisao (prema Vulgati i grčkom izvorniku), i s obzirom na jezik (prema jezičnim pravilima kojima se služe dobri književnici hrvatski).

U Šulekovu i Voršakovu shvaćanju "mijenjanja smisla" dvojbe nema: riječ je o ispravljanju pogrešaka u Karadžićevu prijevodu koje su, kako navodi Voršak, trojake: gledom na jasnoću, točnost i vjernost. Možemo tek pokušati raščlaniti što bi za Šuleka značila sintagma *hrvatska knjiga*. Tu je predasve riječ o ispravnom definiranju naziva *knjiga*, što ARj čini ovako: "čitañe i pisañe, nauka čitaña i pisaña, i uopće školska nauka; pa i viša nauka, znanost, kniževnost" (ARj: V/122–123, s. v. *knjiga*, značenje navedeno pod d.).

Sama je riječ *pohrvaćenje* neobična. Kako navodi ARj, glagol *pohrvatiti* nalazi se samo u Stullijevu i Popovićevu rječniku i temeljno joj je značenje "učiniti koga Hrvatom" (ARj: X/445, s. v. *pohrvatiti*). No ono u našem konkretnom slučaju ne dolazi u obzir. Ipak, primjer koji ARj iz Stullijeva rječnika navodi, "pohrvaćen, qui Illyriorum linguam didicit vel

eorum mores induit, t. j. onaj, koji je naučio ilirski govoriti ili koji je primio ilirske običaje" već je bliža pojmovnomu određenju koje tražimo. A tada slijedi ključno značenje, koje je utoliko važnije ukoliko je riječ o tadanjoj aktualnoj upotrebi: "Pokniški se govori i piše u značeću: prevesti na hrvatski." Pohrvaćenje stoga nije, pa ni implicitno, vezano ni uz kakav subverzivni, nadjezični, ideološki konstrukt, kako bismo to danas pomislili i značenjski mu bili skloni pridjenuti, nego je riječ o običnom prevođenju, shvaćenom u kontekstu gore dánom. To bi prevođenje, istina, već sa same naravi i suodnosa polazišnoga i ciljnoga jezika, bilo manjega opsega nego da je riječ o prevođenju s, primjerice, njemačkoga, i imalo bi – tehnički i tiskarski gledano – više obilježja popravljanja ("Meni je poznato, da bi englezko bibliofilsko društvo dragovoljno preštamalo tako popravljene novi zavjet sa psaltinom" [KL 51/1878: 440]). I dalje objašnjava: "Dosada neimamo prava hrvatskoga prijevoda" (KL 51/1878: 440). Naravno da je Šulek znao za Katančićev i Škarićev prijevod, ali upravo zbog toga što im ne pridijeva obilježje "pravoga hrvatskoga" prijevoda, možemo zaključiti da pod sintagmom *pravi hrvatski prijevod* zapravo misli na prijevod prema ilirskoj normi, zakonom proglašenoj. A to povlači za sobom da ni Karadžićev prijevod Šulek ne može ocijeniti kao "pravi hrvatski".

Prvo pismo Voršaku zaključuje napomenom o opsegu zahvatâ: "Radi se samo o tom, da se Vukov prijevod samo toliko promieni, koliko potrebuje smisao i hrvatska knjiga." Ta se rečenica slaže sa Šulekovom mišlju koju je iznio Millardu, naime da je hrvatski jezik umnogome sličan srpskomu, ali ne i s njim istovjetan. "Samo toliko" pretpostavlja vrlo sličnu jezičnu strukturu koju treba urediti tek (gdjegdje) gledom na točnost, dok sintagma *hrvatska knjiga* (hrvatska književnojezična tradicija, to jest književnost na hrvatskom jeziku ili hrvatski književni jezik) neupitno govori o tom da Karadžićev prijevod toj tradiciji ne pripada. Karadžićev je prijevod daleko najbolja podloga prevođenju, koja je hrvatskomu jeziku u tom trenutku bila na raspolaganju, ali njega valja "promijeniti" u skladu s hrvatskim (književnim) jezikom, kodificiranim u tom trenutku dvjema naredbama Dvorske kancelarije iz 1862. godine.

Treće Šulekovo pismo Voršaku ne otkriva bitnih terminoloških novina, ali potvrđuje Šulekov hitar publicistički duh, shvaćen skupa s vjersko-kulturnom svrhom objavljivanja Novoga zavjeta na hrvatskom jeziku, koji je u vrijeme intenzivnoga oblikovanja hrvatskoga jezika po ilirskoj normi (te u svjetlu još neriješenih pravopisnih pitanja) itekako bio potreban. Odatle i poziv Voršaku da se ostavi mučna posla oko teološki besprijevodna prijevoda (što je on vjerojatno kanio ostaviti nadolazećim naraštajima, a i stoga što je bio svjestan da je

Škarićev golemi trud utaman propao). Imao je Šulek jasan i realan plan: što prije pružiti Hrvatima, u što većoj nakladi, prijevod Novoga zavjeta na hrvatskom jeziku, koji nije jezik Karadžićeva prijevoda.

Konačno, treći ključni dokument – opsegom najoskudniji, ali autentično Šulekov, pa zato neupitno najvažniji – pismo je svećeniku Jakovu Volčiću. U njem Šulek piše: "Ja sam bio pozvan, da nadjem nekoga, koji bi prilagodio Hrvatom Vukov prievod Novoga zavjeta; neditajući u sam tekst, imale su se samo riječi strogo srbske zamieniti hrvatskimi. [...] Mislim, da je to do sada najrazumljiviji prievod hrvatski" (Kalac 1916: 157).

Taj je tekst u suglasju s dosada rečenim. Šulek njime potvrđuje ono za što je zabilježeno da je rekao Millardu: Karadžićev prijevod načelno je dobar, no potrebno ga je prilagoditi hrvatskomu čitateljstvu. S nekoliko riječi Šulek objašnjava što je ta "prilagodba" uključila: zamjenu onih riječi koje ne pripadaju hrvatskoj književnojezičnoj tradiciji hrvatskima. Ipak, budući da Šulek ovo piše aposteriorno – *nakon* objavljivanja Novoga zavjeta, i uz legitimnu pretpostavku da Volčića nije varao o opsegu svojih zahvata, vidimo da je naziv *riječ* u njega poširoke značenja: obuhvaća ne samo leksik nego i sintaksu, morfologiju i pravopis, čak i elemente stilistike. Tomu ne proturiječi činjenica da je nakana izdavača ("imale su se") bila ne dirati u tekst, nego samo provesti izmjenu onih riječi koje su bilo zastarjele, bilo nerazumljive, što odgovara razvijenijoj fazi stava BFBS-a iz 1876. godine, koju smo već analizirali: shvatilo se – Šulekov je uvid bio pritom presudan – da pravopisne izmjene neće biti dovoljne. I tako se ponovno vraćamo Šulekovu rastezljivo poimanju naziva *riječ*, koja uključuje sve ono što je Šulek ocijenio "strogo srpskim", s hrvatskom književnojezičnom tradicijom nespojivo. Bio je to, doista, jedini način da Hrvati dobiju njima primjereno svetopisamsko izdanje, pa je – dobivši prst dopuštenja zahvaćanja u leksik – Šulek posegnuo za cijelom rukom: prešutno zahvatio u tekst na svim jezičnim razinama, svakako više od onoga što mu je dopušteno bilo.

Gotovo izdanje, čiji primjerak Volčiću poklanja, Šulek ocjenjuje dosada najrazumljivijim hrvatskim prijevodom. Ne ustručava se, dakle, svoje djelo nazvati *prijevodom*, što se opet poklapa s pojmovnim sadržajem naziva *pohrvaćenje*, o čem je pisao Voršaku.

4.3. Leksikografska analiza nazivâ Šulekova izdanja

Nakon što smo, dakle, izbistrili pozicije: hrvatski je jezik istovjetan srpskomu jeziku (osim u pismu), jer je narod supstancijalno jedan (osim u konfesiji), što je zastupao BFBS; hrvatski je jezik vrlo sličan srpskomu, ali od njega i temeljno različit, što je zastupao Šulek, valja nam analizirati nazivlje kojim je Šulekovo izdanje označeno, i na jednoj i na drugoj strani, da bismo pokazali kako je, terminološki gledano, a na temelju Šulekovih zahvata u Karadžićevu tekstu, ono shvaćeno u odnosu prema Karadžićevu izdanju. Pretpostavljamo da nazivi odražavaju opisano poimanje odnosa dvaju idioma te da nećemo naći bitnoga nesuglasja. Ali to tek treba dokazati.

Za početak, pogledajmo kako je Šulekovo izdanje Novoga zavjeta terminološki odredio BFBS, što ćemo učiniti pregledom nazivlja upotrijebljenoga u arhivskoj građi Društva. Najčešći ćemo naziv, *izdanje (edition, Auflage/Ausgabe*⁸³⁷), ovom analizom zaobići (osim u jednom slučaju, kada se javlja u terminološki konkretnoj sintagmi), jer je on tehnički i sadržajno posve neutralan te nam ništa ne kazuje o zahvatima u tekstu. Namjesto toga usredotočit ćemo se na druge, sadržajno određeniye nazive. Metodologija nam nalaže da pritom oblikujemo dvije skupine naziva koje odgovaraju dvjema povijesnim etapama. Prvoj etapi pripada razdoblje neposredno vezano uz objavljivanje Šulekova Novoga zavjeta. Ono nam iz prve ruke progovara kako su u BFBS-u poimali i, dosljedno tomu, nazivali to hrvatsko izdanje, pa su, iz povijesne perspektive, sadržajna preciznost i vrijednost tih naziva najveće. U drugu, pak, skupinu uvrstit ćemo nazive iz razdoblja koje se protegnulo od 1877. godine pa sve do treće četvrtine dvadesetoga stoljeća. Gledom na njihovu preciznost treba već biti oprezniji. Pritom ne smijemo zaboraviti da je na nazor i na izražavanje pojedinaca i tijela iz te etape utjecalo mnoštvo čimbenika, a ponajprije razvoj političkih događaja s vidljivim posljedicama u novim oblicima državnostvornoga ustrojstva, što se odrazilo na shvaćanje statusa hrvatskoga jezika, a onda i na terminološko kvalificiranje samoga izdanja. Zbog toga će nazivi Šulekova izdanja u pošulekovskom vremenu imati samo relativnu i posrednu važnost.

⁸³⁷ Njemački jezik istančano razlikuje nazive *Auflage* i *Ausgabe*. Naziv *Auflage* odnosi se na pretisak – to jest, izdanje istovjetno ranijemu. Ako se, naprotiv, prilikom novoga izdanja u tekst ili u samu grafičku i likovnu opremu unose bilo kakve izmjene (proširivanje, kraćenje, promjena u knjižnom formatu, ispravljanje, dopunjavanje), tada se upotrebljava naziv *Ausgabe*.

U Millardovoj korespondenciji i u zapisnicima sa sjednica različitih tijela BFBS-a do 1878. godine nalazimo (abecedno poredane) sljedeće nazive ⁸³⁸ Šulekova izdanja: *adaptation*, ⁸³⁹ *remodelling*, ⁸⁴⁰ *revision*, ⁸⁴¹ *superintended edition*, ⁸⁴² *Umarbeitung*, ⁸⁴³ *Umschreibung*.⁸⁴⁴ Nazivlje je, kako vidimo, šaroliko, mada pretpostavljamo da je sadržaj, koji izriču, relativno ujednačen. Njega ćemo izlučiti utječući se velikim jednojezičnim, osobito dijakronijskim rječnicima, iz kojih se može vidjeti kada se koji naziv javlja, i koji nam donose povijesne potvrde njihove upotrebe. Za engleski jezik to je *The Oxford English Dictionary Being a Corrected Re-Issue with an Introduction, Supplement, and Bibliography of a New English Dictionary on Historical Principles Founded Mainly on the Materials Collected by The Philological Society* (OED), a za njemački jezik *Deutsches Wörterbuch* Jakoba i Wilhelma Grimma (DW). Osim toga, poslužili smo se njemačkim rječnikom Hermanna Paula, Dudenovim šestosveščanim *Das große Wörterbuch der deutschen Sprache* (GWDS), te djelom *Glossary of the Book* Geoffreya Ashalla Glaistera (Glaister 1960). Pritom ćemo izostaviti nazive *remodelling* i *Umschreibung* jer su preopćeniti i neodređeni: ne uzmu li se u krajnje specifičnom kontekstu, u kojem su upotrijebljeni, o naravi jezičnih zahvata ne kazuju ništa. Potrebni su nam, naprotiv, nazivi koji su sadržajno određeni te iz kojih na uopćenoj razini možemo sigurno zaključiti o kakvim je zahvatima riječ.

Naziv *adaptation* u OED-u definiran je kao "process of modifying a thing so as to suit new conditions: as, the modification of a piece of music to suit a different instrument or different purpose; the alteration of a dramatic composition to suit a different audience; the alteration of form which a word of one language often undergoes to make it fit the etymological or phonetic system of another" (OED: I/101, s. v. *adaptation*, značenje navedeno

⁸³⁸ Budući da je cilj ovdje bio samo pobrojiti nazive, nismo se osvrtni na kontekst, za razliku od leksikografskih definicija koje će uslijediti. Stoga smo nazive, koji se javljaju kao glagoli, poimeničili, a one koji dolaze u sintagmama stavili smo u njihov kanonski lik.

⁸³⁹ "After much deliberation, the Committee have resolved to adapt the Society's Croat version to the mode of spelling now commonly employed" (AR 1877: 50).

⁸⁴⁰ "Whether considerations of a political or religious nature, or both, may have induced this step, the result to your Society will be the same, necessitating the remodelling of the Croat Scriptures in conformity with the new system" (AR 1876: 37).

⁸⁴¹ "Necessity for changing the Servian provincialisms, & words that are not understood or are misunderstood, & giving Dr. Sulek's opinion that unless this be done, the revision of the orthography will be a failure." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – ETLSCM – ESCM, sv. 12 (BSA/C17/1/12), br. 25, str. 37–38.

⁸⁴² "A new edition of the Croat Test. has been superintended by D^f. Schulld [*sic!*], secretary of the South Slavé Academy at Agram Croatia". CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 21 (BSA/E3/1/4/21), str. 163.

⁸⁴³ "Kurz, man dringt auf eine Umarbeitung oder doch wenigstens auf eine Umschreibung nach gegenwärtig in den croat. Volksschulen angenommenen Orthographie." HAZU – AHAZU – SZ – ODD: XV-7B – Millard, E., 86.

⁸⁴⁴ *Isto*.

pod 2a). Riječ je o preradi teksta za drugačije (osobite) okolnosti, pri čem izvorni oblik teksta za tu namjenu ne odgovara. Iz OED-a vidimo da adaptacija, u jezičnom smislu, označuje proces koji neka riječ prolazi pri ulaženju u drugi jezik, čiji se produkt dobro opisuje hrvatskim nazivom (i uspjelom prevedenicom) *prilagođenica*. Ali naziv *adaptacija* ni na koji način ne izražava jezičnu prilagodbu nekoga teksta drugomu jeziku, i to zbog toga što se inojezična čitateljska publika ne može shvatiti kao "nove okolnosti"; kad bi tomu bilo tako, tada bismo svaki prijevod na drugi jezik, a onda i njegovu jezičnu i tehničku doradu i dotjerivanje (lekturu i korekturu) morali jednako tako shvatiti i imenovati kao adaptaciju. Za razliku od adaptiranja književnoga djela za dramsko izvođenje, kada se mogu prepoznati različita metodologija i različiti postupci dramaturgije, u nekoj mišljenoj jezičnoj adaptaciji sve metode i svi postupci ostaju isti, jedino je riječ o drugom jeziku. Glaisterova definicija ("a work which has been rewritten or modified for a special purpose" [Glaister 1960: 2, s. v. *Adaptation*]) također ide u prilog tomu mišljenju. "Osobita svrha" ne može se shvatiti u smislu drugoga jezika, jer je temeljna svrha pisanoga teksta njegova čitkost, bez obzira na jezik na kojem je izrečen. Pogotovo glagoli koji ga opisuju (*rewrite, modify*) ne podržavaju njegovu upotrebu u konkretnom slučaju, jer Šulekovo izdanje niti je 'ponovno napisano' (čak i ako se shvati u smislu "to write again, *esp.* in a different form" – OED: VIII/622, s. v. *Rewrite*, značenje navedeno pod 2), niti, u jezično neodređenom smislu, 'izmijenjeno'. Jedino što bi, ali samo naprvu, moglo opravdati upotrebu naziva *adaptacija* bila bi činjenica da je Šulekovo izdanje namijenjeno katolicima, na tragu onoga što navodi DM: "Intended specially for the use of Roman Catholics" (DM II/3: 1356). Namjena za upotrebu među vjernicima druge konfesije ne opravdava, međutim, jezične izmjene, jer bi to značilo da pojam jezika nije određen genetski, tipološki ni sociolingvistički, nego konfesionalno. Jedino u kontekstu u kojem se misli da su Hrvati i Srbi jedan narod jednoga jezika, s razdvojnicom samo u konfesiji i u pismu na temelju njegove liturgijske (donekle i izvanliturgijske) upotrebe, nazivom *adaptacija* pokriva pojmovni sadržaj. Ali: pismo ovdje nije dovoljan argument jer je već i Karadžićev prijevod, predložak Šulekovu izdanju, objavljen latinicom.

Na tom je značenjskom tragu i njemačka riječ *Umarbeitung* (s hrvatskom jednakovrijednicom upravo 'prilagodba, adaptacija'), kao imenica nedostatno opisana, upućena, međutim, na glagol *umarbeiten*: "etwas geformtes, gestaltetes umforten, so dasz ein neues, besseres gebilde entsteht, anwendbar auf handwerkliche und literarisch-künstlerische erzeugnisse, aber auch sonst; das entstehende neue wird daneben auch besonders gennant" (DW XII/2: 805, s. v. *umarbeiten*, značenje navedeno pod 2).

Naziv *revision* označuje "action of revising or looking over again; esp. critical or careful examination or perusal with a view to correcting or improving. [...] A product of revising; a revised version" (OED: VIII/611, s. v. *Revision*, značenje navedeno pod 1a i 1b).⁸⁴⁵ Revizija bi, dakle, bila završna korektura teksta prije tiskanja (nekada druga, danas najčešće treća) te je Šulekovo izdanje bez daljnijega u određenoj fazi pripreme za tisak prošlo reviziju. No smije li se i samo izdanje zvati revizijom – dakako, revizijom Karadžićeva prijevoda? Kada bi tomu bilo tako, to bi značilo da je Karadžićevo izdanje otisnuto s mnogim pogreškama koje je Šulek samo tijekom dvaju čitanja ispravio, pa je, u tom smislu, tekst tehnički dotjeran. U Karadžićevu izdanju pogrešaka bez sumnje ima. U Šulekovu su izdanju te pogreške dijelom ispravljene (*idite u selo što je prema vama // idite u selo što je prema, vama* [Mk 11,2]; *kroz // roz* [Lk 18,25]; *Pavao pruživši // Pavlepru živši* [Dj 26,1]; *zakona // zekona* [1 Kor 9,21]; *Načelniku pjevačkom // Na elniku pjev a kom* [Ps 6, naslov] i sl.). Ali ne sve: provukle su se i kroz Šulekovo izdanje neopaženo Karadžićeve tiskarske pogreške poput *nezinoj* ("njezinoj") (2 Iv 1), *Tiju* ("Ti ju") (Ps 65,12), *nadvišujeđ* ("nadvisuješ") (Ps 97,9). Štoviše, mnoge se tiskarske pogreške u Šulekovu izdanju javljaju i ondje gdje je Karadžićev tekst čist: *er ja // jer ja* (Iv 10,17); *Ju deje // Judeje* (Dj 28,21); *svojega mužu // svojega muža* (1 Kor 7,2); *zvašto // svašto* (Ef 5,20); *sužanjisk // sužanjski* (Ps 79,11) i sl. Zbog toga, ako uopće Šulekovo izdanje smijemo zvati revizijom Karadžićeva izdanja, onda je ta revizija neuzorna jer u novom izdanju tiskarskih pogrešaka ne bi smjelo biti ondje gdje ih ni u prvom izdanju nema.

Postoji, međutim, i još jedno značenje engleskoga naziva *revision*. Njega nam, premda cijelo stoljeće poslije, opisuje Glaister: "Also known, if sometimes inaccurately, as an *enlarged edition*" (Glaister 1960: 347). U Šulekovu slučaju ne možemo govoriti o proširenu izdanju jer za to nema materijalnoga temelja, osim u rijetkim pojedinačnim slučajevima dopisivanja ispuštenoga teksta: *a kamo li prava tama // a kamo li tama* (Mt 6,23); *hosana! blagosloven koji ide u ime Gospodnje, kralj Izraelov // blagosloven koji ide u ime Gospodnje, car Izrailjev* (Iv 12,13); *Svaki (neka daje) po volji svojega srca // Svaki po volji svojega srca* (2 Kor 9,7); *Ondje stoje prijestoli sudski, prijestoli doma Davidova // Ondje stoje prijestoli doma Davidova* (Ps 122,5). Tako je i s kraćenjem teksta: *od svake nemoći // od svake bolesti i svake nemoći* (Mt 10,1); *bolje Barabu da im pusti // bolje Varavu da ih pusti* (Mk 15,11); *po djelih // po tijem djelima* (Iv 14,11); *Neka bude ruka tvoja nad sinom čovječjim,*

⁸⁴⁵ Neobično je da se u DW ne javljaju ni imenica *Revision* ni glagol *revidieren*, premda su obje u upotrebi od osamnaestoga stoljeća (Paul 1992: 693).

kojega si utvrdio sebi! // Neka bude ruka tvoja nad čovjekom desnice tvoje, nad sinom čovječjim, kojega si utvrdio sebi! (Ps 80,17). Ima i slučajeva u kojima Šulek premješta ili ispušta dijelove Karadžićeva teksta: završetak poslanice Rimljanima, koji se kod Karadžića nalazi umješten u četrnaesto poglavlje, kao njegov kraj (Rim 14,26), vraća Šulek na njegovo prirodno mjesto (Rim 16,25–27); 1 Kor 4,10 u Šulekovu je izdanju nepotpun (*Mi smo budale Krista radi, a vi ste mudri u Kristu; a mi sramotni // Mi smo budale Hrista radi, a vi ste mudri u Hristu; mi slabi, a vi jaki; vi slavni, a mi sramotni*); Šulek ispušta Ps 139,24.

Šulekovi propusti stoga nam priječe da njegovo izdanje označimo proširenim, a revizija mu se može pripisati tek u dalekom, i to uglavnom u tehničkom smislu.

Za BFBS naziv *revision* ima i jednu osobitu upotrebu, naznačenu u RFG-u. Ondje nalazimo usputni naputak o tom što revizija obuhvaća: "A Revision should in most cases be limited to the correction and improvement of a version which has already stood the test of practical use; but occasionally a re-translation is needful" (RFG 1911: 6). Tomu prethodi upozorenje o potrebi za revizijom nekoga prijevoda: "It is most important not needlessly to multiply versions in adjacent dialects; and careful inquiry should be made as to existing translations before a new one is undertaken. [...] Before any important Revision is taken up, the need for it should be clearly established" (RFG 1911: 6). Revizija, prema shvaćanju unutar BFBS-a, nije samo korektura⁸⁴⁶ nego poboljšanje postojećega izdanja, potreba za kojim se unaprijed mora jasno utvrditi. Šulekovo se izdanje višestruko uklapa u tako shvaćen pojam revizije: BFBS je bio cijelo desetljeće sumnjičav prema izvještajima da latinicom objavljeni Karadžićev i Daničićev prijevod ne zadovoljava standarde hrvatskoga jezika,⁸⁴⁷ bilo da se divergencije očituju kao potreba za tek nekoliko izmjena (kao što je Šulek rekao Millardu) ili u, primjerice, Veberovu smislu potpunijega zahvaćanja u taj prijevod prema ilirskoj normi ozakonjenoj u Hrvatskoj (stajalište koje se može iščitati iz polemika vezanih uz Ivekovićev lekcionar i Voršakov lekcionar, a što je Šulek svojim izdanjem, pogledamo li broj i vrstu zahvata u Karadžićev prijevod, *de facto* i učinio). Potreba za novim izdanjem jasno je prepoznata u obliku alternative koju je BFBS-u postavio Millard (ili preraditi Karadžićev prijevod ili odustati od poslovanja u Hrvatskoj) te da ni po koju cijenu nije riječ o nepotrebnom umnažanju izdanja na srodnim dijalektima (unatoč tomu što će pobjeda Karadžićeve jezične koncepcije 1892. i, s njom u skladu, Rešetarovo izdanje, pokazati kako je

⁸⁴⁶ O reviziji kao o drugoj korekturi isti naputak veli: "When the Editor wishes to see another proof he should write on the corrected proof the word 'REVISE'" (RFG 1911: 18).

⁸⁴⁷ Ovdje ostajemo samo kod jezične problematike i ne upuštamo se u onu teološku.

u slučaju Šulekova izdanja riječ bila o teorijski promašenom projektu – jer norma se za petnaest godina promijenila, pa bi mudrije bilo da su s objavljivanjem još pričekali, iako se ta teorijski promašena verzija tiskala i dobro prodavala još gotovo stotinu godina); Šulek je, najzad, Karadžićev prijevod doista na mjestima i materijalno popravio.

Problem stvara naznaka u RFG-u da revizija kadšto mora prijeći u novi prijevod – predmnijevano, ako je riječ o brojnijim i opsežnijim zahvatima. Šulekovih je zahvata u Karadžićev tekst, brojčano gledano, mnogo, iako stoji da je sličnost s Karadžićevim tekstom jednako tako neporeciva. Daje li nam to za pravo da ga, iz perspektive BFBS-a, nazovemo prijevodom u strogom smislu?

Tri su stvari protivne takvu zaključku. Prvo, ni u jednom se dokumentu koji se odnosi na Šulekovo izdanje Novoga zavjeta, a datiran je između 1863. i 1877. riječ *prijevod* ni na jednom mjestu ne spominje, čak ni u najdecidiranijem i stoga najprogresivnijem Millardovu stajalištu, o kojem čitamo u godišnjaku BFBS-a iz 1876: "The Croat language, which has hitherto been a transcript of the Servian in the Latin character, is now by Government order assuming a new system of orthography. Whether considerations of a political or religious nature, or both, may have induced this step, the result to your Society will be the same, necessitating the remodelling of the Croat Scriptures in conformity with the new system" (AR 1876: 37). Drugo, tomu je potvrda i popis jezika na kojima je BFBS objavio svoja biblijska izdanja (i koji, u tom smislu, možemo držati valjanom razdiobom i tipologijom jezika – barem za BFBS), a koji čak ni 1876, u istom godišnjaku, pa ni 1877. godine, hrvatski ne označuje brojem, što predmnijeva njegov status zasebnoga jezika, nego ga dijalektno pripisuje srpskomu jeziku (jedina je razlika u tom što je hrvatski 1876. definiran kao "Servian in Roman types", a 1877. kao "Servian with Roman and Croatian types"). I treće, ne smije se smetnuti s uma da je napatuk prevoditeljima objavljen 1911. godine (kao drugo izdanje), kada su razvojni pravci u lingvistici i filologiji, političke prilike, a i drugi čimbenici pridonijeli pomicanju granica poimanja jezika – pa stoga i poimanja prijevoda i revizije. U prvom se izdanju napatka, objavljenom 1900. godine (što je vremenski bliža granica Šulekovu izdanju), citirani odlomci uopće ne spominju; oni su, prema tome, tek odrazom postupnoga širenja obzorja.

Sintagmom *superintended edition* (u našem slučaju, "a new edition of the Croat Test. has been superintended by D^r. Schulld [*sic!*]")⁸⁴⁸ želi se označiti izdanje kvalitativno određeno

⁸⁴⁸ Pismo Edwarda Millarda BFBS-u, datirano 15. travnja 1886. CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 21 (BSA/E3/1/4/21), br. 5, str. 163.

participiom *superintended*. Glagol *superintend*, makar točno opisan ("To have or exercise the charge or direction of [operations or affairs]" – OED: X/182, s. v. *Superintend*, značenje navedeno pod 1), upućuje na glagol *supervise*. A za njega stoji: "To look over, survey, inspect", i – u osobitu značenju – "To read through for correction; to revise" (OED: X/196, s. v. *Supervise*, značenje navedeno pod 1 i 2). Zanimljivo značenje donosi se i uz imenicu *supervision*: "The action of reading through for correction; revision by a superior authority" (OED: X/196, s. v. *Supervision*, značenje navedeno pod 2). Iz toga rječničkoga opisa natuknice proizlazilo bi – osobito uzmemo li glagol *supervise* u drugom značenju – da su riječi (upotrijebimo ovdje tuđicu) supervizija, korektura i revizija dobrim dijelom sinonimične; jedina bi razlika bila u tom što – a sada se navraćamo na imenicu *supervision* – superviziju obavlja viša instancija. Šulek je svakako bio ovlašten za zahvaćanje u Karadžićev prijevod, i u tom smislu i (kalkirajmo ovdje riječ) nadzor nad procesom izdavanja: objasnio Millardu prilike u hrvatskim zemljama i status hrvatskoga jezika, tražio suradnike, priredio hrvatsko izdanje, vjerojatno i korigirao i revidirao korekturu. Na vrhu sustava on, međutim, nije bio: njegove je zahvate najvjerojatnije pregledavao "supervizor" Miklošič tako te je tvrdnja o Šuleku kao superintendentu ('glavnom nadzorniku'⁸⁴⁹) samo djelomično točna, a ni to ne objašnjava pravu narav tekstnih izmjena.

Zadnji je naziv *Umschreibung*. Određen kao "schriftliche umgestaltung", to jest kao "revision des aufsatzes und umschreibung" (DW XI/2: 1116, s. v. *Umschreibung*, značenje navedeno pod 5), ne može se uzeti kao tehnički opis onih zahvata koje je Šulek unosio u Karadžićev tekst. I tu se daje povoda ponovnoj potvrdi mišljenja da – čak ni danas – stručni nazivi, naoko različiti, kriju u sebi nedovoljnu izdiferenciranost i stoga preklapajući sadržaj.

Osvrnuvši se na gornju analizu smijemo kratko kazati: misleći na nazive koje je, u vezi sa Šulekovim izdanjem Novoga zavjeta upotrebljavao BFBS, i pozorni na njihovu djelomičnu sinonimičnost, ili barem nedovoljnu preciznost u razlikovanju, moramo ustvrditi da oni ustvari potkrepljuju tezu BFBS-a o hrvatskom jeziku kao pismovnoj (latiničnoj) inačici srpskoga jezika – to će reći o temeljnoj jednosti hrvatskoga i srpskoga. Stoga i nazivi *adaptation*, *Umarbeitung*, *revision*, *superintended edition*, *Umschreibung* zapravo tomu temeljnomu jedinstvu dvaju idioma i smjeraju, ističući samo neznatno prepravljanje: korekturu i reviziju, koja je mogla nešto malo zahvatiti u tekst na razini sporadičnoga dodavanja ili oduzimanja, gdje kojega popravka Karadžićeve nesklapnosti, ali ne i nikako novi

⁸⁴⁹ Taj prijevod – istini za volju, u sintagmama – sugerira *Rječnik bibliotekarskih stručnih izraza. Vocabularium bibliothecarii* (Thompson 1965: 41–42), no – držeći ga ne posve primjerenim našem kontekstu, a opet ne nalazeći boljega – nerado ga upotrebljavamo.

prijevod. Možda se tada još nije uvidjelo koliki je odmak od Karadžićeva prijevoda napravljen – ponavljamo, unatoč temeljnomu jedinstvu – a to uvelike nadilazi korektorov ili revizorov posao. Usklađivanje Karadžićeva prijevoda s ilirskim pravopisom, koje se u građi BFBS-a, kao i u hrvatskoj literaturi toliko ističe i na kojem se toliko inzistira, zapravo je vršak jednoga mnogo obuhvatnijega procesa. Sintaktički zahvati ne mogu se, ma koliko to netko želio, svesti na pitanje pravopisa, kao što ni mnoge razlike u leksiku nikako ne odgovaraju ideji o zamjeni "nekoliko riječi, koje su hrvatskim ušima nerazumljive" ("few to Croat ears unintelligible words"⁸⁵⁰).

Tek ćemo u dvadesetom stoljeću naići na pomak u mišljenju. Iako u BFBS-u ostaju vjerni ideji da je hrvatski jezik jednak srpskomu, a utoliko i da je Šulekovo izdanje samo zapravo "tehnički" popravljeno Karadžićevo izdanje, mogu se čuti i drugačiji glasovi. Prvi se put, iako usput i ne u temeljitoj analizi, može čuti mišljenje da je riječ o prijevodu. Tako se u već opisanom sporu, izdiglom oko dojave hrvatskih iseljenika u Kaliforniji da je jezik hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta zastario, u pismu tajnika pacifičke podružnice Američkoga biblijskoga društva od 14. kolovoza 1919. godine doslovce veli: "We desire to call your attention to the later translation of the Croatian Scriptures. Some of the Gospels which we have in stock are of the old translation. [...] The Croatian people here very much desire to obtain the Bible in the later translation. It seems that the Bible which is listed #1 is of the old translation."⁸⁵¹

Druga, neizravna potvrda da bi Šulekovo izdanje moglo biti kvalificirano prijevodom, potječe iz pisma koje je 14. svibnja 1959. godine George Arangelovitch uputio Paulu B. Petersonu. U njem, premda spočetka dvoji bi li transkripcija Karadžićeva prijevoda u ekavicu bila prijevod ili revizija ("In connection to what we spoke about the new translation or revision of the Vuk Karadzitch's New Testament translation into Serbian";⁸⁵² ta se dvojba javlja i skraja pisma: "One may regard this work of mine either as a revision or as a new translation"⁸⁵³), Arangelovitch se poziva na činjenicu da "južnim", ijekavskim dijalektom nikada nije govorilo niti ga upotrebljavalo sedam milijuna Srba, i pritom se prisjeća razgovora

⁸⁵⁰ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 12 (BSA/E3/1/4/12), br. 12, str. 265.

⁸⁵¹ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CLF – C (BSA/E3/3/104), s. p. Iako se pod sintagmom *old translation* vjerojatno ima misliti Šulekovo izdanje, a pod sintagmom *new translation* Rešetarovo izdanje, zapravo bi moglo biti i obrnuto: da su iseljenici, pod uvjetom da su Hrvatsku napustili prije 1892. godine, obikli ilirskomu pravopisu jer su na njem školovani, dok pravopis – a to znači i prijevod – u skladu s načelima standardizacije iz 1892. drže novim. Ovdje nije presudno pitanje koji je prijevod novi, a koji stari, nego je u središtu našega razmatranja samo činjenica da se govori o dvama *prijevodima*.

⁸⁵² CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CLF – S, sv. 3 (BSA/E3/3/517/3), s. p.

⁸⁵³ *Isto*.

što ga je 1937. godine vodio s predsjednikom Srpske akademije nauka Aleksandrom Belićem o preoblikovanju Karadžićeva prijevoda s južnoga dijalekta na sjeverni, ekavski, navodeći Belićevo mišljenje: "His answer was that it should be called a new translation."⁸⁵⁴ Ako je vrsni filolog Belić, ne bez temelja, držao da je već i dosljedna promjena refleksa jata dostatna činjenica da se govori o novom prijevodu, tada bi to kudikamo više vrijedilo za Šulekovo izdanje u kojem je Karadžićev prijevod zahvaćen više i dublje od toga jednoga slovopisno-pravopisnoga pitanja.

Daljnju potkrepu prijevodne teorije nudi povijesni katalog tiskanih izdanja Svetoga pisma, koji su priredili Darlow i Moule. U njem uz Šulekovo izdanje stoji: "An edition with changes both in language and orthography" (DM II/3: 1356; F 13: s. p.). Više se ne stavlja naglasak na promjenu u pravopisu; dapače, on u poretku postaje drugotan. Silina je upravo na jeziku. A pojam dvaju jezika nužno ište posredništvo prijevoda.

Čini se da posljednji – gledamo li 1975. godinu kao godinu kojom je Šulekovo izdanje posljednji put tiskano – sud o tom pitanju nalazimo zabilježen 1969. godine u izvratku iz izvještaja W. J. Bradcocka o putu u Jugoslaviju. U njem, govoreći o prijevodima Biblije na srpski, Bradcock kaže: "Vuk Danicic version [...] has been produced in two scripts, Cyrillic for the Orthodox and Roman (Croatian) for the R.C.'s. In the course of the years minor textual differences have been introduced in various editions but the two books are essentially one Bible."⁸⁵⁵ Spominjući zatim aktualne prevoditeljske projekte – novi srpski prijevod četiriju evanđelja koji su priredili pravoslavni bibličari, i Šarićev prijevod koji je BFBS želio tiskati u vlastitu izdanju – Bradcock, uspoređujući ih, ističe njihovu važnost, među ostalim, i zbog sociolingvističkoga aspekta:

They appear to take account of the ecclesiastical and linguistic realities which have been too long disguised by the rather artificial 'one-ness' of the Vuk Karadzic Bible. In fact there are two languages and the needs of the Serbian Orthodox and Croatian (R.C.) communities should be recognised as distinct. [...] The needs of the Serbian and Croatian communities must from now onwards be considered separately. There is a rising tide of nationalism in the country which is demandig for recognition of linguistic differences too long ignored.⁸⁵⁶

⁸⁵⁴ *Isto*.

⁸⁵⁵ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CLF – S, sv. 3 (BSA/E3/3/517/3), "Extract from W. J. B.'s Report 'A Visit to Yugoslavia, July–Aug 1969'", str. 2.

⁸⁵⁶ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CLF – S, sv. 3 (BSA/E3/3/517/3), "Extract from W. J. B.'s Report 'A Visit to Yugoslavia, July–Aug 1969'", str. 3–4.

Bradcockovo je stajalište dvopolno. U jednom ističe jedinstvo (ili radije: jednost) Karadžićeva i Daničićeva prijevoda Svetoga pisma, objavljenoga u dvjema inačicama na dvojim pismenima i – unutar latinične inačice – zanemarujući (manje) razlike u različitim izdanjima (očito: Šulekovu i Rešetarovu) koja su se poslužila tim prijevodom kao predloškom. Istom kada govori o novim prijevodima, zauzima drugačije stajalište. Dovodi u pitanje dotadašnju posvemašnju i isključivu privrženost BFBS-a Karadžićevu izdanju koje je kao umjetni konstrukt zakrilo jezičnu različitost. Dvokonfesionalnost i dvopismovnost samo su jedan aspekt zbilje. Srpska, pravoslavna zajednica i hrvatska, katolička zajednica služe se dvama jezicima. Njihova različitost dugo je potiskivana, ali buđenje nacionalne svijesti (a upravo sintagma "rising tide of nationalism" otkriva da nije riječ o dvjema zajednicama različitima samo na temelju konfesije već i na temelju etničke pripadnosti) potaknulo je na ostvarivanje prava na priznanje dvaju jezika, što BFBS mora odlučno uvažiti želi li svojim izdanjima snažnije prodrijeti na jugoslavenski prostor i u njem se dublje ukorijeniti. Situacija je to nalik na onu o kojoj je 1876. godine BFBS-u pisao Millard: opstanak rada Društva u Hrvatskoj ovisi o prijekoj potrebi da se Hrvatima priredi prihvatljivo im izdanje. Jednako je i stoljeće poslije: želi li se BFBS uključiti u projekte novih prijevoda Biblije, mora od toga trenutka nadalje uvažavati različite jezične potrebe dviju zajednica – pravoslavne srpske i katoličke hrvatske. Povijest je pokazala da je Bradcockov prijedlog samo površno prihvaćen. Jer, iako se načelno (teorijski) povelu računa o hrvatskoj posebnosti, i danas se, naprimjer na mrežnim stranicama Britanskoga biblijskoga društva, nude – osim Šarićeva prijevoda – Karadžićev prijevod Novoga zavjeta te Karadžićev i Daničićev prijevod Svetoga pisma (oboje latinicom) kao standardna izdanja na hrvatskom jeziku.⁸⁵⁷

Uz te citirane intervente, zapravo izdvojena mišljenja, koja svjedoče o drugačijem pogledu na hrvatski jezik, većinska struja još uvijek ga poima odvjerkom srpskoga jezika, od kojega se razlikuje jedino latiničnim pismom. Tako u arhivskoj građi BFBS-a iz dvadesetoga stoljeća nalazimo daljnje potvrde stava o Šulekovu izdanju kao o Karadžićevu prijevodu koji je tek tehnički dotjeran da bi bio prihvatljiv katolicima (Hrvatima), pa nailazimo, primjerice, na naziv *slight revision*.⁸⁵⁸

⁸⁵⁷ <http://www.biblesociety.org.uk/products/bibles/filters/Croatian%20%28hrvatski%29/> (Pristupljeno 12. ožujka 2015.)

⁸⁵⁸ "The 1913 New Testament and Psalms you have sent me is a reprint of a version, which is itself a slight revision, first published in 1877." CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CLF – C (BSA/E3/3/104), 9. listopada 1944, s. p.

Treba se osvrnuti i na prvi neovisni prikaz Šulekova izdanja Novoga zavjeta koji je objavio Vatroslav Jagić. On je nadasve zanimljiv jer se u njem spominju četiri terminološke odrednice:⁸⁵⁹ *Umänderung*, *Umgestaltung*, *Redaktion* i *Revision*. Među njima su *Umänderung* i *Umgestaltung* preopćeniti i preneodređeni, unatoč dobru Jagićevu opisu što pod njima razumijeva,⁸⁶⁰ a *Revision* je već prethodno obrađena. Pozornost ovdje plijeni naziv *Redaktion*, koji će odlučujuće utjecati na hrvatske nazive Šulekova izdanja.

No pogledamo li u Grimmov rječnik, natuknicu *Redaktion* nećemo naći. Iz njezina opisa u Paulovu rječniku vidljivo je da je njezina upotreba zabilježena tek oko 1850. godine (Paul 1992: 683, s. v. *Redakteur*), no svejedno je neobično da ju Grimmov rječnik (osmi svezak, koji pokriva natuknice R–Schiefe, objavljen je 1893) ne spominje. Iznimno se zbog toga utječemo njezinu opisu u suvremenim njemačkim rječnicima. Ona je u Paula definirana preko naziva *Redakteur*: "Herausgeber .. Anordner .. Abfasser .. Sammler .. Druckbesorger [...] Herausgeber und Bearbeiter von (wiss.) Reihenwerken" (Paul 1992: 683, s. v. *Redakteur*, značenje navedeno pod 1.1 i 1.2). Poslužiti ćemo se i opisom natuknice *Redaction* u engleskom jeziku: "The action or process of preparing for publication; reduction to literary form; revision, rearrangement. [...] The result of such a process; a new edition" (OED: VIII/293, s. v. *Redaction*, značenje navedeno pod 2a i 2b). U hrvatskom se razlikuje *redaktura* kao proces i *redakcija* kao ishod toga procesa, učinak redakcije.

Hrvatsko se nazivoslovno određenje Šulekova izdanja Novoga zavjeta u relevantnim radovima (Kuzmič 1983; Vince 2002; Kuzmič 2005; Vrtič 2006) izravno temelji na nazivlju iz Jagićeva prikaza. Vince je prvi (1978. godine u prvom izdanju svoje knjige) pisao o Šulekovu Novom zavjetu te je, opisujući ga, upotrijebio naziv *redakcija*, dodatno ga objašnjavajući: "Redakcija Karadžićeva prijevoda Svetog pisma – prema osobinama Zagrebačke škole godine 1877." (Vince 2002: 622). No već u uvodu ističe da je BFBS htio "izdanje prijevoda Svetoga pisma koje bi bilo bliže hrvatskoj jezičnoj praksi, posebno s obzirom na pravopis, jezične i posebno leksičke osobine", a Šulek je to učinio "prilagodivši ga osobinama Zagrebačke filološke škole" (Vince 2002: 622). Potražimo li definiciju hrvatskoga naziva "redakcija", vidjet ćemo da Akademijin rječnik, kao uostalom ni Grimmov rječnik, tu natuknicu uopće ne obrađuje, iako za nju postoji potvrda još u Šulekovu njemačko-

⁸⁵⁹ Koje smo, jasnoće radi, također poimenočili.

⁸⁶⁰ "Boguslav Šulek [...] die echte Form, in welcher die Übersetzung aus der Feder Vuk-Daničić hervorging, in die Orthographie und Sprachformen, die damals in der Agremer kroatischen Literatursprache üblich waren, *umänderte* und auch viele Ausdrücke durch andere ersetzte. Diese *Umgestaltung* scheint auf das N.T. und den Psalter sich beschränkt zu haben und da die Ausgabe ausschließlich für die katolische Kroaten berechnet war, so wurde sich auch nur mit lateinischer Schrift gedruckt" (Jagić 1913: 530). Kurzivne istake dodali smo mi.

hrvatskom rječniku: "*Redaction*, f. uredništvo" (Šulek 1860: II/1070). Tek ćemo u Anića naći definiciju: "uredništvo [...] priređivanje (ispravljanje, dotjerivanje) rukopisa za objavljivanje; redigiranje⁸⁶¹ [...] izdanje predloška s nekim posebnim značajkama (izmjenama, dopunama i sl.)" (Anić 1991: 615, s. v. *redakcija*, značenje navedeno pod 1, 2a i 2b). Također imamo definiciju u RHJ: "pripremanje teksta za tisak, stručna obradba rukopisa ili suradničkih članaka: [...] ponovno redigirano⁸⁶² izdanje teksta, rukopisa ili dokumenta; recenzija" (RHJ: 1064, s. v. *redakcija*, značenje navedeno pod 3 i 4), zatim u Klaićevu rječniku stranih riječi: "priređivanje nekog djela [rukopisa] za štampu; obradba, sastavljanje, sređivanje, dotjerivanje, uređivanje, ispravljanje; [...] novo izdanje, nova obradba; karakteristike te obradbe" (Klaić 2012: 881, s. v. *redakcija*, značenje navedeno pod 1 i 3) te u *Hrvatskom enciklopedijskom rječniku*: "priređivanje (ispravljanje, dotjerivanje) rukopisa za objavljivanje; [...] izdanje predloška s nekim posebnim značajkama (izmjenama, dopunama i sl.)" (HER: 1115, s. v. *redakcija*, značenje navedeno pod 2a i 2b). Navedimo, konačno, i opis natuknice u *Osmojezičnom enciklopedijskom rječniku*: "redakcijski, urednički posao, uređivanje, redaktura, redigiranje [...] jedna od više varijanti nekoga teksta [...] *ling* → recenzija" (OER: VI/684, s. v. *redakcija*, značenje navedeno pod 1, 4 i 5) te u Simeonovu *Enciklopedijskom rječniku lingvističkih naziva*: "obradba, uređivanje, ispravljanje; priređivanje nekog djela (rukopisa) za štampu; [...] u filologiji: različiti zapisi istoga spisa; [...] u slavenskoj filologiji: [...] prilagođivanje stsl. jezika i njegovih karakteristika živom govoru pišćeva kraja" (Simeon 1969: II/268, s. v. *redakcija*, značenje navedeno pod 1, 2 i 3b).

Iz citiranih definicija pokušajmo odrediti što bi redakcija zapravo bila. Ona može označivati:

- 1) (uredničko) priređivanje rukopisa za tisak, što uključuje ispravljanje, dotjerivanje i stručnu obradu
- 2) ponovno izdanje (predloška) s nekim posebnim značajkama – izmjenama i dopunama
- 3) jednu od više inačica nekoga teksta, recenzija
- 4) prilagođivanje staroslavenskoga jezika i njegovih karakteristika govoru pišćeva kraja.

⁸⁶¹ Definicija je, znači, tautološka.

⁸⁶² Ponovno tautološka definicija.

Prvo značenje isključujemo jer ono označuje rad na rukopisu koji tek treba objaviti (tiskati); stoga smo upućeni na preostala tri značenja. Drugo se značenje načelno doima prihvatljivim. Međutim, pri razvidbi naravi izmjena i dopuna sudaramo se s pojmom, od Vincea posuđenim, "hrvatske jezične prakse", koja uključuje pravopisne, jezične i leksičke značajke različite od predloška. Ako je jezik u svojem temeljnom ustrojstvu određen pravopisom, gramatikom i leksikom, iscrpljuju li se tada doista jezična obilježja teksta Novoga zavjeta, koja mu je u skladu s normom zagrebačke filološke škole dao Šulek, a koja su različita od predloška Karadžićeva prijevoda, u nazivu *redakcija*? Ne bismo li, tomu analogno, mogli govoriti o redakciji engleskoga ili francuskoga teksta? Drugim riječima, na kliskom smo terenu, jer bi valjalo preciznije razgraničiti redakciju od prijevoda. Osim toga, ne možemo, barem ne u bitnom opsegu, govoriti o (materijalnim) dopunama Šulekova izdanja u odnosu prema Karadžićevu izdanju.

Pri određivanju redakcije kao jedne od inačica nekoga teksta dužni smo, u skladu sa Simeonovim razlikovanjem, lučiti redakciju od recenzije. Dočim je recenzija "svjesno nastojanje da se neki tekst (ili neki tekstovi) poprave ili bilo kako prema nečemu izmijene", redakcije su "obično nehوتيčni refleksi, kao slučajne omaške ili slične pojave preko kojih se živo govorno tlo samo od sebe, spontano probijalo kroz tradicionalni veo i uprkos nastojanju piščevu da ostane vjeran jeziku i pismu svojega predloška ili svojega uzora" (Simeon 1969: II/268, s. v. *redakcija*). Ili, kako navodi opisujući naziv *recenzija*: "recensije ili redakcije stsl. jezika – to su promjene, nastale u prepisivanju stsl. tekstova u raznih slavenskih naroda, a vršili su ih prepisivači, zamjenjujući stsl. glasove, riječi i oblike glasovima, riječima i oblicima živoga narodnog govora" (Simeon 1969: II/253, s. v. *recensija*, značenje navedeno pod 3). Iz toga ponajprije vidimo da Simeon nije dosljedan u razlikovanju recenzije i redakcije (pod natuknicom *redakcija* to je razlikovanje neosporno, dok je pod natuknicom *recensija* ono samo moguće, ne i nužno – "*neki*⁸⁶³ razlikuju recensiju od redakcije" [Simeon 1969: II/253, s. v. *recensija*, značenje navedeno pod 4]), ali i to da se, prema našoj predloženoj shemi mogućih značenja naziva *redakcija*, treće i četvrto značenje podudaraju.

A elemenata toga objedinjenoga značenja Šulekov tekst, barem posredno, ima. Karadžićev je prijevod, u prvom redu, nastao na temelju crkvenoslavenskih predložaka; u tom bi se smislu mogla načiniti daleka analogija, kojoj ozračje slavenske skupine jezika daje za pravo to, specifično slavensko značenje, jer su u Šulekovu (pa i u Rešetarovu) izdanju glasovi, riječi i oblici predloška zamijenjeni glasovima, riječima i oblicima živoga narodnoga govora.

⁸⁶³ Istaka u kurzivu naša je.

To bi odgovaralo pravopisnim, jezičnim i leksičkim osobitostima Šulekova teksta, kao što to izražava Vince. Pri takvu određivanju susrećemo se, međutim, s dvjema velikim poteškoćama. Prva je ova: budući da nije riječ o nehotičnim refleksima koji su se spontano odražavali usprkos piščevu nastojanju, nego da je Šulek sve izmjene proveo svjesno i unaprijed dogovoreno, eventualno bi se moglo govoriti samo o recenziji, a nikako o redakciji. I druga, glasovi, oblici i riječi Karadžićeva teksta, čak i ako u njem uočimo visoku (osobito sintaktičku) stiliziranost koje se nije držao ni u jednom drugom svojem tekstu (i koja očito upućuje na visoko stilizirani crkvenoslavenski predložak), nisu zamijenjeni živim narodnim govorom, nego normiranim književnim jezikom (koji je još bio u fazi završnoga oblikovanja). Stoga je i taj pokušaj nazivanja Šulekova izdanja recenzijom neutemeljen.

U svojem je prikazu Vince ipak terminološki neujednačen i nedosljedan. Iako u naslovu odjeljka koji govori o hrvatskom izdanju Svetoga pisma stoji naziv *redakcija*, pod njegov kraj Vince upotrebljava još dva naziva – *adaptacija* i *prijevod*: "Šulekova adaptacija Karadžićeva prijevoda Svetoga pisma rađena je, kako se vidi, po uzusu Zagrebačke filološke škole, poštujući pravopisna pravila što su određena 1877, odnosno pravila Veberove gramatike iz 1876. Takav prijevod koji bi zadovoljavao najprošireniju upotrebu hrvatskoga književnog jezika onoga doba upravo je nakladnik i tražio" (Vince 2002: 624–625).

Nazvati neko izdanje adaptacijom smije se, kao što smo vidjeli, samo ako je riječ o preradi teksta u kakvu osobitu svrhu – primjerice, ako je riječ o dramaturškoj obradi književnoga djela ili ako se ono skraćuje za lektirnu upotrebu u školama (kao što je to slučaj s *Besom* Jože Horvata). Adaptacija se stoga ne može poistovjetiti s redakcijom (kad se ova shvaća kao ponovno izdanje predloška s kakvim osobitim značajkama), jer dramaturška prerada ili školsko izdanje nekoga djela bezuvjetno upućuju na drugačiju upotrebnu namjenu, koja leksikografskom definicijom naziva *redakcija* nije ni dána ni sugerirana, a k tomu ne pretpostavljaju izmjene i dopune, vlastite radije znanstvenim tekstovima (naprimjer, izdanje s kritičkim aparatom ili bez njega, prošireno izdanje i sl.). Nazivom *redakcija*, najposlije, cilja se na predložak (ponovno izdanje predloška), pa se i u redigiranu izdanju mora moći lučiti što je predložno, a što redigirano, dok adaptirano (prilagođeno) izdanje nije ponovno izdanje predloška, već upravo njegova prerada, pri čem je veza adaptiranoga s predložnim slobodnija, a gdješto čak i jedva određiva, što – napose u slučaju dramaturških adaptacija – daje povoda za kritike o iznevjeravanju autora koji je u adaptiranom tekstu neprepoznatljiv.

Vinceovu terminološkomu kvalificiranju Šulekova izdanja Novoga zavjeta prijevodom vratit ćemo se dokratka.

Nazivom *redakcija* već i u samom naslovu ("Hrvatske redakcije Karadžić-Daničićeva prijevoda *Svetoga pisma*"), a onda i dalje u tekstu služi se Ivana Vrtič. Ona, najtemeljitije do sada, proučivši jezična obilježja Šulekova teksta i njegove razlike u odnosu prema Karadžićevu tekstu, iznosi, nešto šire negoli Vince, vrste Šulekovih zahvata, potkrepljujući ih primjerima. No ni ona se nije dosljedno držala zadane terminologije. Odredivši naslovom svojega rada Šulekov Novi zavjet redakcijom Karadžićeva prijevoda, doima se da su svi Šulekovi zahvati redakcijski zahvati. Istom, međutim, kada govori o primjeni latinskoga izgovora u vlastitim imenima (naspram tadanjemu Karadžićevu novogrčkomu), mijenjanju pojedinih zastarjelih riječi te srpskih dijalektizama, Ivana Vrtič te zahvate jasno luči od zahvaćanja u Karadžićev prijevod u skladu s napucima pravopisnoga odbora i Veberove *Slovnice*, nazivajući to dvoje potonje *adaptacijom* ("Trebalo također napomenuti da je Šulek, osim što je Karadžićev prijevod *Novoga zavjeta* i Daničićev prijevod *Psalama* adaptirao prema uzusu zagrebačke filološke škole, odnosno poštujući pravila Veberove gramatike iz 1876., izvršio još neke izmjene" [Vrtič 2006: 317]). Pravo, doduše, primjećuje da je riječ ponajprije o kulturnoj prilagodbi Karadžićeva prijevoda hrvatskim povijesnim, vjerskim i kulturnim prilikama (Vrtič 2006: 317), jer u hrvatsko-srpskom ozračju, kao što smo vidjeli, pitanje konfesije doista povlači za sobom pitanje pisma i jezika, ali svejedno ostaje krajnje dvojbenim smije li se u konkretnom slučaju govoriti o adaptaciji. Ona, naime, pretpostavlja osobitu svrhu. A svrha je Svetoga pisma višejaka: njegova upotreba u bogoslužju, katehezi, kulturnom izdizanju, obrazovanju i sl. Sve su te svrhe, iako intonacijski drugačije, temeljno jednake u svim kršćanskim denominacijama.

U taj kontekst treba smjestiti pitanje načelne adaptiranosti i adaptabilnosti svetoga teksta uopće. Sveto je pismo po sebi mnogoslojna prilagodba, ponajpače prilagodba nauka Isusa iz Nazareta različitim kulturnim sredinama. U Luke je ona drugačija nego u Mateja, u Ivana, pak, drugačija nego u Pavla. Na taj trag treba smjestiti i govor o prijevodu Biblije i mogućim oblicima njegova ostvaraja, pogotovu govor o takozvanoj prijevodnoj "dinamičkoj jednakovrijednici" (*dynamic equivalence*), što ju je razvio američki lingvist, teoretičar prevođenja Biblije i prevoditelj Eugene Nida.⁸⁶⁴

⁸⁶⁴ "Dinamička jednakovrijednica" (*dynamic equivalence*) naziv je kojim je Nida označivao prenošenje smisla (nadriječnih struktura) naspram "formalnoj jednakovrijednici" (*formal equivalence*), kojom se želi prenijeti značenje pojedine riječi u što vjernijoj gramatičkoj strukturi izvornika. Dinamičkom jednakovrijednicom želi se u čitatelja na jeziku prijevoda postići učinak što je moguće bliže učinku koji je taj tekst izazivao u čitatelja na izvornom jeziku (Nida 1964). S godinama je Nida napustio pojam dinamičke jednakovrijednice u korist novoga naziva, "funkcionalna jednakovrijednica" (*functional equivalence*), kojim je želio u prvi plan staviti komunikacijsku ulogu prevođenja (Nida 1986).

No ipak: ima li tekst u katoličkom kulturnom krugu, sve i ako taj pretpostavlja drugačiji jezik i pismo, drugačiju svrhu nego li u pravoslavnom? Tu je, naprotiv, čini se, riječ samo o dalekosežnom, temeljitom i zaokruženom shvaćanju prijevoda kao zadaće koja mora premostiti ne samo strogo međujezični nego i međuepistemološki i međukulturni jaz. Valjan prijevod neće uvažiti samo jezik, nego će uzeti u obzir i sve one nijanse što ih taj jezik prelijeva u sredinu koja se njime služi. Zbog toga, shvativši zadaću prevođenja ne toliko kao pogodnost "riječ za riječ" koliko li kao "smisao-zaodjenut-riječju za smisao-zaodjenut-riječju", razumjet ćemo da se pojam adaptacije u tom konkretnom slučaju urušava sâm u sebe. Na koncu, pitanje preuređivanja Karadžićeva prijevoda za hrvatske prilike, ma koliko ono višeslojno bilo, u konačnici se ipak svodi na jezik (idiom), iz kojega tek onda proviru druga – povijesna, konfesionalna i kulturna – obilježja predložka, tim više što je Biblija po sebi relativno čvrst konstrukt, koji svejednako muči prevoditelje na ma koji jezik. Proces uvijek teče u smjeru svladavanje jezika → dohvaćanje izvanjezične zbiljnosti, pa je temeljni naglasak, ako i pretpostavimo da bi se epistemološko-kulturni spektar iscrpljivao u pojmu adaptacije, uvijek na jeziku (prijevodu).

Kuzmič, koji je Šulekovo izdanje Novoga zavjeta najpotpunije proučio pod povijesnim, arhivsko-dokumentarnim aspektom, dok se jezično oslanjao samo na Jagićeve podatke, naziv *redakcija* upotrijebio je samo jednom, u bilješci: "Nije isključeno da je izdanje 12.000 dijelova NZ-a BFBS-a u 1877. isto rezultat takvog postupnog tiskanja Šulekove redakcije" (Kuzmič 1983: 191, bilješka 162). U novijem radu o istoj temi (Kuzmič 2005) naziv *redakcija* dolazi nekoliko puta, ali ne preteže u odnosu na druge (*revizija, pohrvaćenje, kroatizacija*).

Pozornost u Kuzmiča svakako zaslužuje naziv *pohrvaćenje/kroatizacija* jer ga upotrebljava bitno više od ostalih naziva. Pokazali smo da ga je, pišući Voršaku, prvi put upotrijebio Šulek, a zasvjedočeno prvi put nalazimo ga u Voršakovu odgovoru Šuleku. Ali dok su Voršak i Šulek dobro objasnili njegov pojmovni sadržaj, on se u novijoj literaturi, na koju se osvrćemo, počeo upotrebljavati vrlo nekritički – u najmanju ruku lišen značenja 'prevesti na hrvatski', te šire južnoslavenske perspektive u koju je izvorno bio smješten, čak od nje neodvojiv.

Od novijih je rječnika hrvatskoga jezika jedino RHJ uz natuknicu *pohrvatiti* donio definiciju (i to kao prvo značenje!) "*ling* prevoditi na hrvatski jezik" (RHJ: 865, s. v. *pohrvatiti*, značenje navedeno pod 1); to značenje vrlo dobro i diferencirano upotrebljava i Grčić kada govori o prevođenju: "U XIX. st. upotrebljavali su se izrazi ponašiti, poslavončiti i

pohrvatiti ('prevesti na hrvatski', po njem. *verdeutschten*: 'ponijemčiti'; Grčić 2011: III/454). Trebalo bi, dakle, ako su i radovi, objavljeni do 2000. godine, pohrvaćenje shvaćali drugačije, da su bar Kuzmič (Kuzmič 2005), Vrtič (Vrtič 2006) i Bratulić (Bratulić *m. n. p.*) bili upoznati s tim prvim značenjem te, makar se odlučili ostaviti izvorni Šulekov naziv (dosada se nije znalo da je on, u ovoj stvari, izvorno Šulekov, ali nigdje nije izričito navedeno ni pozivanje na Voršaka, već se taj naziv samo općenito uvodi), u bilješci donijeti da je *pohrvaćenje* istoznačnica za *prijevod na hrvatski*. Tu ćemo napomenu u spomenutim radovima ipak zaludu tražiti, a osim toga možemo lako vidjeti da oni pohrvaćenje ne shvaćaju kao prijevod, nego u smislu neodređenoga jezičnoga zahvata prepravljanja Karadžićeva prijevoda prema ilirskoj normi, otprilike na tragu (lošega) opisa natuknice *pohrvatiti* u OER-u: "ispraviti u hrvatski oblik, kroatizirati", potkrijepljenoga primjerom koji je utoliko gori ukoliko razjednačuje pohrvaćenje i prijevod te očituje jezikoslovno neznanje – nepoznavanje pojma posuđenice (anglizma): "samo ~ ili prevesti angлизme?" (OER: VI/405, *s. v. pohrvatiti*, značenje navedeno pod 1).⁸⁶⁵

Upotrebljava li se naziv *pohrvaćenje* izvankontekstualno i zato nekritički, izlaže se opasnosti da se on shvati ideološkojezično, polazeći od nekoga nadjezičnoga, etničko-političkoga konstrukta, u skladu s kojim bi se sve ono što nije hrvatsko takvim (nasilu) učinilo (pogotovu što je riječ povijesno opterećena), pa mu se u konkretnom slučaju neutraliziranja južnoslavenskih idioma pridjene značenje koje ono izvorno nikada nije imalo.

Njegova je upotreba u Kuzmičevim radovima (Kuzmič 1983; Kuzmič 2005), a onda i u Bratulićevu radu (Bratulić *m. n. p.*), međutim, razumljiva. Izvorne je građe malo, pogotovu građe na hrvatskom jeziku, te su nazivi u njoj upotrijebljeni navikom prešli u uho i pero spomenutih autora, a da nisu pritom vodili računa o vremenu i okolnostima njihova nastanka i upotrebe. To je moglo biti dodatno osnaženo činjenicom da su obojica (ali i drugi koji su o

⁸⁶⁵ Sasvim je drugo pitanje, iako ne bez odjeka na prvo, koliko je danas, u doba suverenih država, točno značenje naziva *pohrvatiti* 'učiniti koga Hrvatom'. Otklonimo li značenje koje bi se približilo ideološkim sustavima totalitarnih režima prve polovice dvadesetoga stoljeća, dakle sustavima koji su provodili "politiku čiste krvi", priznat ćemo da je nemoguće, vodimo li se samo narodnošću kao kriterijem, koga ikada i ikako učiniti Hrvatom. Moguće je, naravno, primiti hrvatsko državljanstvo, ali to pretpostavlja razlikovanje narodnosti i državljanstva, koje u leksikografskoj definiciji nije uzeto u obzir.

Konačno, na tragu primjera koji RHJ donosi opisujući pohrvaćenje kao prevođenje na hrvatski jezik: "pohrvatiti ime", moramo ustvrditi nepoznavanje temeljnoga lingvističkoga nazivlja. U slučaju pohrvaćivanja imena ili je riječ o transliteraciji/transkripciji (Мельчук > Mel'čuk > Meljčuk), ili pak o klasičnom prevođenju (Juan de la Cruz > Ivan od Križa). Zanimljivo, postane li Ivan tijekom godina u Britaniji John, nikada nećemo reći da je riječ o anglizaciji/poengleženju. Sasvim je drugačije značenje u paradigmatiskim glagolima *ponijemčiti*, *potalijaniti*, *poturčiti* – gdje se misli na zatiranje vlastite etničke, jezične, vjerske i kulturne svijesti u egzistencijalnoj ugrozi (pod prijetnjom straha) ili u zamami boljim egzistencijalnim uvjetima (ili, pokadgdje, ipak i iz ideala) i prihvaćanje tuđega kao materinskoga.

Šulekovu izdanju Novoga zavjeta pisali) previdjeli posljednji Voršakov prilog polemici oko njegova lektionara, u kojem je citirao Šulekova pisma, gdje se naziv *pohrvaćenje* prvi put spominje, i da su ga počeli upotrebljavati (možda i nesvjesno) vođeni Voršakovim odgovorom Šuleku kao temeljnim izvorom, i vjerojatno uzimajući u obzir da Voršak nije bio stršeći filološki autoritet. Izvankontekstualno upotrijebljena i nikada kritički propitana, terminološka je pogreška generirana kao *terminus technicus*.

Jednako je problematičan naziv *pozagrepcenje*, koji prvi donosi Kuzmič: "I baš njemu,⁸⁶⁶ vjerojatno, imamo zahvaliti što se uopće znalo da je Šulek autor pohrvaćenja, odnosno 'pozagrepcenja' Vuk-Daničićeva biblijskog teksta" (Kuzmič 1983: 192), uz popratnu bilješku: "A sam izraz 'pozagrepcenje' [*sic!*] sugerira nam sam Jagić jer u uvodu u svoj prikaz piše da je Šulek jedan 'des Hauptrepresentanten der Agramer Schule' i da je revidirao Vuka u smislu 'der Agramer kroatischen Literatursprache'" (Kuzmič 1983: 192, bilješka 169). Od Kuzmiča ga je, pak, preuzela Ivana Vrtič: "Zbog toga što je samo većinom mijenjao pravopis i gramatiku, a u zamjenjivanju riječi nije uvijek uspio pronaći pravu mjeru, Jagić je smatrao da se ovo izdanje ne može označiti uzornim. Nazvao ga je 'pozagrepcenim' izdanjem" (Vrtič 2006: 317).

Ako pažljivo promotrimo Jagićev tekst, nećemo u njemu naći taj naziv ni u imeničnom ni u pridjevnom liku, nego samo objašnjenje o jeziku toga izdanja: "Eine solche Ausgabe wurde von Bogoslav Šulek, einem des Hauptrepresentanten der Agramer Schule, in der Art veranstaltet, daß er die echte Form, un wecher die Übersetzung aus der Feder Vuk-Daničić hervorging, in die Orthographie und Sprachformen, die damals in der Agramer kroatischen Literatursprache üblich waren, umänderte und auch viele Ausdrücke durch andere ersetzte" (Jagić 1913: 530). Jagić, prema tome, govori samo o "načinu", odnosno "jezičnoj maniri" (*Art*) u kojoj je prijevod prerađen te o njezinim značajkama. Upotrijebi li se naziv *pozagrepcenje*, njime se neizravno sugerira pojam mjesnoga govora – drugim riječima, prerada Karadžićeva prijevoda u skladu sa značajkama zagrebačkoga mjesnoga govora. A to je netočno zbog nekoliko razloga: pridjev *zagrebački* u sintagmi "zagrebačka filološka škola" upućuje samo na jezično-kulturno središte u kojem je dotična škola, zbog toga što su u Zagrebu kao glavnom gradu živjeli mnogi filološki autoriteti, oblikovana, a ne na školu koja je prihvatila i prenosila jezik kakav se u Zagrebu govorio; ni Babukić, ni Antun Mažuranić, ni Veber, ni Šulek nisu bili rođeni Zagrepčani; Jagićev prilog *damals* upućuje na kontekst promjenjive norme ili jezične škole, ne na mjesni govor koji nije podložan takvim naglim i

⁸⁶⁶ Misli se na Jagića.

potpunim konceptijskim zaokretima kao što se dogodilo 1892; osobitosti zagrebačke filološke škole bile su prepoznatljive većim dijelom samo u pisanom tekstu (slovopisno razlikovanje odraza dugoga i kratkoga jata [ie/je], morfonološki pravopis, pisanje dočelnoga *-h* u imeničnom G mn. te u GL dv., dvoslov *dj/dj* za fonem /*ʒ*/, sastavljeno pisanje negacije s glagolom), a u govoru tek neizjednačeni padeži; čak i ako pojam zagrebačke filološke škole pretpostavno poistovjetimo sa zagrebačkim govorom, još uvijek se zagrebački govor ne iscrpljuje u jeziku zagrebačke filološke škole, jer je sedamdesetih godina devetnaestoga stoljeća u Zagrebu već puno vukovaca, čija su jezična obilježja više zadirala u govor (shvaćen u strogom smislu riječi) od obilježja zagrebačke filološke škole, jer se, naprimjer, časopis *Književnik* nije držao ilirske norme, jer je JAZU objavljivala radove na čak tri različita pravopisa (Mrazović 1877: 176, bilješka 1), i jer u Zagrebu u to doba moramo računati, osim sa strancima, i s dijelom populacije koji je u svakodnevnom govoru upotrebljavao njemački, s mnoštvom nativnih kajkavaca koji su govorili "zagrebačkim govorom" u punom smislu riječi, a koji se ni na koji način ne može svesti na jezik zagrebačke filološke škole. Odatle je vidljivo da je Kuzmičeva terminološka formulacija i nespretna i netočna.

Osim naziva *redakcija*, *adaptacija*, *pohrvaćenje* i *pozagrepčenje* u radovima Kuzmičevim upotrebljava se i (na temelju Jagićeva teksta) naziv *revizija*, koji smo već opisali.

4.4. Šulekovo izdanje – hrvatski prijevod Novoga zavjeta?

Raščlanivši nazive kojima je Šulekovo izdanje u arhivskoj građi i literaturi opisano, i posvetivši osobitu pozornost njihovim leksikografskim definicijama, mi smo ih zapravo razvjerodostojili – ustvili smo kako se oni redovito upotrebljavaju u nekom pretpostavljenom značenju koje se, međutim, pokazuje preopćenitim i(li) neutemeljenim, te kako nijedan od njih zapravo precizno i ispravno ne opisuje i određuje tekstnu vrstu Šulekovih jezičnih zahvata u Karadžićev prijevod. Čini se da jedino nazivi *prijevod* i *pohrvaćenje* (u značenju 'prijevod na hrvatski jezik') pokrivaju njihov sadržaj.

Takav zaključak, iako s filološke raščlambe, na temelju koje je oblikovan, veoma koristan, istodobno je i krajnje ograničavajući. Iz njega, naime, bitno progovara nužnost, a ona je nastojanju da se neki problem znanstveno što cjelovitije sagleda, što pak pretpostavlja i ište slobodu u pristupu, glavna prepreka. Nazvati Šulekovo izdanje Novoga zavjeta

prijevodom samo zato što ne posjedujemo prikladnijega, točnijega ili – dapače – drugoga naziva znači staviti u pitanje svekoliki znanstveno-logički proces povezivanja činjenica i izvođenja zaključaka, i kvalificirati ga uvjetovanim, a rezultat – imenovanje prijevodom – apriorno iznuđenim. Manje je važno koji je tomu uzrok – nedostatan leksikografsko razlikovanje, nedovoljna pozornost usmjerena prema dijakronijskoj semantici ili pak površnost u istraživanju.

Premda tvrdimo da je *Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta* barem unekoliko prijevod – dakle, ni redakcija, ni revizija, ni adaptacija, ni pozagrepčenje – i da tom hipotezom ne donosimo ništa nova, već samo slijedimo postojeće formulacije (doduše, malobrojne i tek rubnoga značenja), dužni smo tezu i pozitivno uobličiti, to jest izvući argumente iz nutarnje logike teksta Novoga zavjeta, i konteksta u kojem je nastao, koji će sami iz sebe našu tvrdnju ovjeriti.

Najprije nam valja vratiti se na pisane potvrde da je doista riječ o prijevodu. Zaobići ćemo arhivsku građu BFBS-a jer je očevitno da u devetnaestom stoljeću nitko u Društvu nije Šulekovo izdanje držao prijevodom, nego tek revizijom, čega je odraz vrlo oprezno formuliranje naziva *revizija* u RFG (mada se ondje spominje i mogućnost metamorfoze revizije u prijevod ["but occasionally a re-translation is needful" /RFG 1911: 6/]), najvećma zbog gotovo stoljetnoga (i na primjeru AR-a iz godine u godinu prativoga) stajališta da je hrvatski jezik tek dijalekt srpskoga jezika. Dvije izravne i dvije neizravne potvrde da je u slučaju Šulekova izdanja riječ o prijevodu neupotrebljive su jer su kronološki kasne (prva potječe tek iz 1919. godine) i jer im je kontekst nefilološki pa zato bez veće važnosti (riječ je o pismima u kojima njihovi autori – nepoznavatelji prilika u Hrvatskoj – nisu nastupili ni u svojstvu povjerenikâ za južnoslavenski prostor ni u svojstvu jezikoslovaca *ex professo*).

Što se tiče pisanih svjedočanstava na hrvatskom jeziku, osim već navedene Vinceove rečenice posjedujemo još dva, oba zbog rane datacije, a jedno i zbog toga što potječe od Šuleka osobno, vrlo važna svjedočanstva.

Već višekrat citirani Voršakov odgovor Šuleku, osim što je važan kao prva zasvjedočena potvrda upotrebe naziva *pohrvaćenje* (Šulekovu upotrebu poznajemo samo posredno, iz Voršakove ruke), primijenjenoga na Šulekove zahvate u Karadžićev prijevod Novoga zavjeta, to buduće hrvatsko izdanje također kvalificira prijevodom, i to u vrlo zanimljivom kontekstu. Nakon što je izložio načela na kojima bi zahvatio u Karadžićev tekst, Voršak ih konkretizira prilažući ogledni primjerak ispravka, te veli: "Šaljem Vam nekoliko komada, za da vidite, koliko bi moj prevod (ili pravo izpravak: jer naši prevodi mnogo su

stariji i od mene i od Vuka ili Daničića), bio različan od Vukova."⁸⁶⁷ Voršak ovdje nastupa kao neke vrste samokritik. Najprije, naime, vlastiti uradak naziva prijevodom, a odmah zatim ne samo njega nego i samo Karadžićevo izdanje označuje ispravkom, i to dovodeći ih u odnos prema starijim biblijskim prijevodima.

Voršakove se riječi mogu shvatiti na dva načina. Nedvoumno je da – napose uzmemo li širi kontekst u kojem je Šulek, na temelju pregledanoga ogleđa, savjetovao Voršaku da se okani vlastitih filoloških ideja i posao prerade zasnuje na uže – Voršak širinu i temeljitost zahvaćanja u Karadžićev tekst ocjenjuje dovoljnima da bi ga označio prijevodom: to se ne odnosi samo na jezični nego i na teološki i biblijski sadržaj. Za razliku od Ivekovića, koji pretpostavljano ne bi dirao u Karadžićev jezik, Voršak, blizak jezičnim postavkama riječke filološke škole, jezični izričaj Karadžićev drži hrvatskomu jeziku dalekim i u konačnici od njega drugim, potrebnijim opsežnije prerade da bi se moglo govoriti o prihvatljivosti hrvatskomu čitatelju. S druge strane, svećenik Voršak, ukorijenjen u katoličku tradiciju, i za razliku od onodobnih misaonih smjerenja, Karadžićev prijevod, iako je riječ o prvom prijevodu koji je postao široko dostupan, ne drži početkom i uopće referentnom točkom biblijskoga prevodilaštva na južnoslavenskim prostorima, jer znade da je on – s obzirom na prijevodni predložak – u širem smislu tek posuvremenjenje mlađih verzija ćirilometodskoga prijevoda. Moguće je, dakle, da pod sintagmom "naši prevodi" misli na različite izdanke toga protocrkvenoslavenskoga prijevoda (kojima valja pribrojiti i uraški Novi zavjet). Nipošto, međutim, nije isključeno da tu sintagmu upotrebljava u značenju pojma "hrvatski prijevod" u klasičnom smislu, referirajući se na hrvatsku lekcionarsku tradiciju, a onda osobito na katoličke prevode – Kašića, Katančića i Škarića. Koja god hipoteza bila istinita: jezik Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta nije jezik kojim se, kako sâm Voršak veli, služe dobri hrvatski književnici, dakle, hrvatski književni jezik – ni na upotrebnoj razini, ni na (pretpostavljenoj) normiranoj (jer Voršak govori o "zakonima" jezičnim koji dobri pisci upotrebljavaju, što zapravo upućuje na normu – onu iz 1862. godine).

Šulekovo pismo Jakovu Volčiću neprijeporno je ključni dijakronijski dokument kojim se potvrđuje opravdanost primjene naziva *prijevod* na njegovo izdanje Novoga zavjeta. Njega Šulek izričito spominje: "Mislim, da je to do sada najrazumljiviji *prievod*⁸⁶⁸ hrvatski" (Kalac 1916: 157), a utemeljeno je pretpostaviti da Šulek nije tako označio svoje izdanje ma iz kakvih samouznositih pobuda, već jedino zato što je *Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta*

⁸⁶⁷ HAZU – AHAZU – SZ – OBS: XV-19/f21: "Razna pisma Šuleku", str. 3.

⁸⁶⁸ Naš kurziv.

vrednovao i shvaćao upravo tako – kao *prijevod*. Taj upotrijebljeni naziv korektiv je onomu, koji Šulekove riječi spočetka odlomka ("Ja sam bio pozvan, da nadjem nekoga, koji bi *prilagodio*"⁸⁶⁹ Hrvatom Vukov prievod Novoga zavjeta") hoće interpretirati doslovno – to jest, njegovo izdanje nazvati *prilagodbom*. Ali hipotezu da je Šulek svoje izdanje Novoga zavjeta držao prijevodom potpomaže i logika teksta, jer – sve da nam je jezična analiza toga izdanja posve nepoznata, pa da Šulekove riječi shvatimo onako kako su napisane (da su izmjene Karadžićeva prijevoda obuhvatile *samo* leksik, odnosno "samo rieči strogo srbske") – moramo zaključiti da je zahvaćanje u leksik za Šuleka dostatan argument (čak onkraj pravopisnih i morfoloških razlika) da novo izdanje nazove *prijevodom*.

Kada Vince govori o prijevodu, istaknuli smo, on to čini suprotstavljajući, u dvjema susljednim rečenicama, adaptaciju prijevodu. Naziv *adaptacija* upotrebljava kako bi istaknuo usklađivanje Karadžićeva prijevoda s napucima pravopisnoga pododbora iz 1877. te s Veberovom *Slovnicom*. A tada u diskurz uvodi i naziv *prijevod*: "Takav prijevod koji bi zadovoljavao najprošireniju upotrebu hrvatskoga književnog jezika onoga doba upravo je nakladnik i tražio" (Vince 2002: 624–625). Rečenica je to bremenita, koja od nas zahtijeva da se osvrnemo na dva u njoj sadržana važna pojma: to je pojam hrvatskoga književnoga jezika i njegove upotrebe.

U trećoj četvrtini devetnaestoga stoljeća odnos hrvatskoga jezika prema srpskomu jeziku počiva upravo na razlikovanju narodnoga jezika i književnoga jezika. U tom smislu valja promotriti važan rad, naslovljen "Pogled na hrvatsku književnost godine 1876.", objavljen 1877. godine u *Obzoru*,⁸⁷⁰ na koji je upozorio Vince (Vince 2002: 625–627). U hrvatskoj je jezičnoj tradiciji književni jezik od narodnoga jasno razlučio Vjekoslav Babukić u djelu *Ilirska slovnica*, gdje govori o "ilirskom književnom jeziku" naspram "provincijalizmima" (Tafra 1995c: 98). To razlikovanje dviju jezičnih koncepcija nastavljeno je i u poilirsko doba, navlastito sučeljavanjem triju istaknutih filoloških škola, a u radu objavljenom u *Obzoru* uprav je akutno postavljen. Uzeli mi argumente ma koje škole, mora se potvrditi vlastitost i bogatstvo hrvatske književnojezične tradicije, koja se ne može svesti na Karadžićevo poimanje jezika u smjeru narodnoga jezika, poimanje koje će se osamdesetih godina devetnaestoga stoljeća nametnuti kao dominantno i prelići se u metodu normiranja hrvatskoga jezika.

⁸⁶⁹ Kurzivna istaka naša je.

⁸⁷⁰ Isti je članak pretisnut u nastavcima tijekom 1877. godine u zadarskom *Narodnom listu*; na to se potonje izdanje i pozivamo.

Rad iz *Obzora*, a on je nastao u trenutku Šulekova rada na izdanju Novoga zavjeta, razlikovanje književnoga jezika od narodnoga jezika temelji na razlikovanju lingvistike (koja ističe zajednički karakter srpskoga i hrvatskoga jezika u književnosti) i filologije (koja brižno vodi računa o upotpunjavanju i oblikovanju narodnoga jezika novoštokavske osnovice počevši već sa starom dubrovačkom književnošću) (NL 32/1877: 1). Dubrovački pisci, koji su vrijedili za klasike, utjecali su svojim djelima na stajalište "da jezik pismeni mora biti viša potencija govora narodnoga" (NL 33/1877: 1). Srpski se jezik, nasuprot tomu, u nastojanju oko oslobođenja od crkvenoslavenskoga jezika, razvio na Karadžićevu načelu pisanja u skladu s narodnim govorom. Ti nepomirljivi stavovi kulminirat će u odabiru građe za veliki Akademijin *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* i za gramatike hrvatskoga jezika koje će nastati iz pera hrvatskih vukovaca, već i prije standardizacijskoga zaokreta 1892. godine, a osobito poslije (s paradigmatikom Maretićevom gramatikom). Naravno da su jezikoslovci mladogramatičarskoga usmjerenja, postulirajući "da predmet proučavanja jezikoslovlja nije jezični sustav nego *jezik pojedinca*" (Samardžija 2004: 116), bili okrenuti narodnomu jeziku kao korpusu potvrde jezičnih zakonitosti. Više, dakle, nije riječ samo o dvjema upotrebama nego i o dvama teorijskim polazištima, koja – vidimo – sada već nadilaze puko razlikovanje utemeljeno u konfesiji i pismu, pri čem je struja, kojoj mladogramatičarska ideja nije bila bliska (a zagrebačka filološka škola pripadala je upravo njoj), u srpskom i u hrvatskom jeziku gledala dva različita jezika.

Istom dok u polemikama oko objavljivanja Ivekovićeve, a poslije i Voršakova evanđelistara, ni Veber, ni Iveković, ni Voršak ne dvoje da je podloga jeziku i srpskomu i hrvatskomu Karadžićevo teorijsko shvaćanje zasnovano na narodnom govoru, i oprinjeno njegovim književnim opusom, Veber i Voršak, koji su se pogledima razlikovali od hrvatskih vukovaca (a njima je Iveković, naprotiv, pripadao), oslonjeni na hrvatsku književnojezičnu tradiciju, držali su jezik Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta neprihvatljivim Hrvatima.⁸⁷¹ Tu treba tražiti objašnjenje Voršakove upotrebe naziva *prijevod*, ali i Vinceove citirane rečenice, što odista govori u prilog drugačijemu razvoju dvaju jezika s istim korijenom do te mjere da se Karadžićev prijevod ne može tek "poknjižiti" – uskladiti s hrvatskim književnim jezikom, jer se ovaj toliko osamostalio da je u razvoju postao novim jezikom (što ne zakriva činjenicu da je hrvatski književni jezik u to doba daleko od toga da bude jedinstvenim).

⁸⁷¹ Unatoč činjenici što Veber odaje priznanje Vukovu jeziku: "Ja sam uvijek jako štovao Vuka, i sada ga sve to više štujem, čim se više bavim i čim dublje prodirem u njegova neumrla djela" (Veber 1876b: 49).

4.5. Dvije kritičke napomene

- 1) Prije nego li tezu o Šulekovu izdanju Novoga zavjeta kao hrvatskom prijevodu učinimo definibilnom, moramo se još jednom kritički vratiti stajalištu, zajedničkomu BFBS-u, Karadžiću i mladogramatičarskim vukovcima prema kojem je hrvatski jezik tek dijalekt srpskoga jezika. Riječ je o hipotezi koju nije moguće olako odbaciti, jer je duboko ukorijenjena u lingvističku teoriju.

Kada, primjerice, *The New Encyclopædia Britannica* određuje odnos jezika i dijalekta, izriče to ovako:

Generally, systems of vocal communication are recognized as different languages if they cannot be understood without specific learning by both parties, though the precise limits of mutual intelligibility are hard to draw and belong on a scale rather than on either side of a definite dividing line. Substantially different systems of communication that may impede but do not prevent mutual comprehension are referred to as dialects of a language (Robins 1982: 642).

I dalje: "within the area of all but the smallest speech communities (groups of people speaking the same language) there are subdivisions of recognizably different types of language, called dialects, that do not, however, render intercommunication impossible nor markedly difficult" (Robins 1982: 645).

Takvo je shvaćanje usvojeno i u Akademijinu rječniku koji natuknicu *jezik* opisuje kao

način kojijem iskazujemo misli riječima; može se reći da je taj način kod svakoga naroda drukčiji, te je po tome od prilike koliko naroda toliko i jezika. [...] uopće se drži, kad je u govoru dviju [*sic!*] naroda tolika razlika da se ne mogu među sobom razumjeti, da govore različnijem jezicima, a ako li ima nekijeh razlika uz koje se opet mogu razumjeti, tad se ne kaže da su različni jezici, nego dijalekti, narječja, govori itd. istoga jezika. ali kod toga nema stanovitijeh pravila, [...] često se čini i ta razlika [...] da se 'jezikom' zove samo dijalekat koji se upotreblava u književnosti (*književni* ili *pismeni jezik*), a ostali se zovu dijalekti, govori itd. (ARj: IV/644, s. v. *jezik*, značenje navedeno pod d.).

Usporede li se te dvije definicije, izlazi da se odnos hrvatskoga i srpskoga idioma mogao odrediti samo kao dijalektni odnos (određen stupanj razumljivosti bez potrebe za posebnim učenjem), ne kao odnos dvaju zasebnih

jezika, tim više što se jedan od kriterija, koji odnos dvaju idioma definira kao odnos dvaju jezika, a to je državno-teritorijalno razgraničenje (Robins 1982: 646), sve do potkraj dvadesetoga stoljeća nije mogao primijeniti na odnos Hrvatske i Srbije, uključene (drugom polovicom devetnaestoga stoljeća) u nadteritorijalnu formaciju Austro-Ugarske Monarhije, pa se odnos hrvatskoga i srpskoga idioma morao promatrati *unutar* državnih granica, a to je, prema spomenutoj definiciji, gotovo beziznimno dijalektni odnos ("there is a general tendency to group European dialects within political frontiers as dialects of the national language of the country" [Robins 1982: 646]). Premda postojanje države donekle olakšava osamostaljivanje standardnih jezika u slučajevima u kojima za to postoje i lingvistički uvjeti, državne granice ne igraju ulogu u određivanju nekoga idioma jezikom ni u sociolingvističkom smislu, a kamoli u genetskolingvističkom.

No čak ako odnos hrvatskoga i srpskoga idioma definiramo kao dijalektni odnos, još uvijek ostaje neuklonjiv zahtjev da taj idiom bude rezultat fonetskih, fonoloških, morfoloških, sintaktičkih i leksičkih osobitosti, to jest "provincial method of speech" (OED: III/310, s. v. *dialect*, značenje navedeno pod 2) – drugim riječima, da ga određena zajednica upotrebljava. U slučaju Karadžićeva prijevoda zadani uvjet nije zadovoljen.

Jezik njegova prijevoda, naime, nije bio upotrebnii srpski idiom ni na standardološkoj razini (nije to bio srpski standardni jezik jer se tek stvarao), ali ni na dijalektološkoj razini (nije usporediv ni s jednim dijalektom, dapače ni s tršićkim govorom). To vrijedi kako za jezik cjelovita Karadžićeva teorijskoga i književnoga djela, tako, ponajprije i osobito, za jezik na koji je Novi zavjet preveden.

Usporedimo li jezik prijevoda Novoga zavjeta s jezikom drugih Karadžićevih djela, odmah ćemo vidjeti veliku razliku. U njem Karadžić, napose sintaksom i stilom, odudara od svih svojih napisa.⁸⁷² To je odatle što u njegovoj podlozi stoji svečani i stilizirani crkvenoslavenski tekst. Karadžić taj stil u drugim svojim djelima nikada nije dostigao jer je u njima njegov jezik uglavnom blizak narodnomu jeziku. Kad još pribrojimo ijekavsku osnovicu i

⁸⁷² Naravno, treba povesti računa i o razlici Karadžićeva izvornoga prijevoda (1847, 1857) od teksta u koji je (1864. i dalje) jezično zahvatio Daničić.

druge jezične elemente, dolazimo do zaključka koji je u pismu Paulu B. Petersonu (14. svibnja 1959) formulirao George Arangelovitch:

Until now that translation⁸⁷³ was regarded as the best one, especially concerning style, beauty and expression. But that translation is made in the 'southern' dialect, which has never been used and never spoken among the Serbians, i.e. the Serbs in Serbia, among about 7000000 people! /seven milion!/ [...] The southern dialect is regarded as a classical one, for it is used in Serbian famous national songs, but still it is not the spoken dialect in Serbia.⁸⁷⁴

Više od stoljeća prije Arangelovitcha slično je istaknuo i Avram Petronijević. U njegovu članku, objavljenom 1847. godine u listu *Подунавка*, stoji da jezik Karadžićeva prijevoda

нити је говорни нити писмени језик Срба; тако не говоре ни 2,000.000 аустријских Срба у Срему, Бачкој, Банату, Славонији, Хрватској и Далмацији, ни 1,000.000 Срба у Србији, ни Бошњаци, а ни списатељи српски не пишу Вуковим језиком, изузев неколико његових приврженика. Језик којим Вук пише јесте једна мешавина херцеговачког и црногорског наречја, јер ни сами Црногорци ни Херцеговци не говоре тако (Mošin 1975: 571).

Jednako se izrazio i Petar Đorđić: "Строго узевши, тако се није говорило ни на једном месту, и писало ни у једној другој књизи" (Rakić 2002: 1544).

Riječ je, dakle, o književnom idiomu ili o umjetnom hibridnom idiomu, stvorenom samo za tu prigodu. Ali ne možemo taj jezik nazvati ni idiolektom u strogom smislu, shvatimo li, naime, idiolekt kao ukupnost "individualnih (profesionalnih, socijalnih, teritorijalnih, psihofizičkih i dr.) osobina koje karakteriziraju govor danoga individuuma" (Simeon 1969: I/506, s. v. *idiolekt*, značenje navedeno pod 1), jer se njime inače nije služio ni sâm Karadžić. Dapače, ako je Belić, u razgovoru s Arangelovitchem, iznio mišljenje da transkripcija Karadžićeva teksta Novoga zavjeta iz južnoga narječja u istočno (iz ijekavske osnovice u ekavsku) treba biti nazvana (novim) prijevodom, u neprilici smo s definicijom prijevoda kao "action or process of turning from one language into another; also, the product of this; a version in a different language" (OED: XI/266, s. v. *Translation*, značenje navedeno pod II. 2a),

⁸⁷³ Misli se na Karadžićev prijevod.

⁸⁷⁴ CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CLF – S, sv. 3 (BSA/E3/3/517/3), s. p.

misleći pod jezikom "whole body of words and of methods of combination of words used by a nation, people, or race" (OED: VI/57, s. v. *Language*, značenje navedeno pod 1a), osim ako – naravno, i s pravom – ne redefiniramo pojam jezika.

Vratimo li se sada Šulekovu izdanju, i dovedemo li ga u odnos s Karadžićevim izdanjem, vidjet ćemo da se na jednom polu toga odnosa ne nalazi nešto što se naziva "srpski jezik", već "Karadžićev jezik" ili – još bolje – "Karadžićev jezik Novoga zavjeta", jer je prva i jedina upotreba toga Karadžićeva jezika njegov prijevod Novoga zavjeta.

Jezik Šulekova izdanja, naprotiv, cijelom je uzevši jezik propisan trima naredbama Dvorske kancelarije, normiran jezičnim priručnicima (Mažuranić, Veber), pa i napucima pravopisnoga pododbora (1877), koji se upotrebljavao u školama i većini tiskovina. Ipak, još jednom naglašavamo, ilirsku je normu teško označiti govornom normom jer osim neizjednačenih padeža sva druga obilježja pripadaju pisanomu jeziku. Za razliku od Karadžićeva jezika Novoga zavjeta, jezik Šulekova izdanja bio je u javnoj upotrebi, barem na prostoru koji je potpadao pod ingerenciju Dvorske kancelarije.

Odatle izlazi drugo razlikovanje: naspram Karadžićevu jeziku Novoga zavjeta, koji se nalazi izvan ma i jedne upotrebne norme, stoji Šulekov jezik koji je bio u javnoj upotrebi – kojemu je upotreba bila propisana. On, kako smo pokazali u filološkom dijelu, pokazuje određena odstupanja kako od nputaka pravopisnoga pododbora, tako i od Veberove *Slovnice*, a usto nije dosljedno ispravljao Karadžićev tekst prema ilirskoj normi, pa su tako, primjerice, u njegovu izdanju ostali neki turcizmi i druge Karadžićeve jezične (osobito sintaktičke i leksičke) osobitosti. Ti se "karadžićizmi" nisu u hrvatsko izdanje, međutim, provukli zbog Šulekova svjesnoga kršenja norme ili njezina neosjećanja, već najvjerojatnija zbog publicističke hitrosti kojom je priredio hrvatsko izdanje. Stoga su oni, koliko god ih materijalno bilo, u nekoj cjelovitoj slici manje relevantni.

- 2) Druga se napomena, koja iz prve odviše, tiče odnosa Šulekova i Karadžićeva izdanja prema načelu prevođenja Biblije koje je postavio BFBS: "It is not the object of the Society to produce versions in the language as it should be, but in

the language as it is. The simplest and best-known words should be used in the idiomatic forms of the living tongue" (RFG 1900: 2).

U vrijeme dok je Karadžić prevodio Novi zavjet, srpski jezik nije bio standardiziran, već podvojen na slavenosrpski stilizirani hibrid koji se upotrebljavao u bogoslužju, i na narodne govore koji su bili u upotrebi i na kojima su spjevane epske pjesme. Stoga je Karadžić, prevodeći, imao pred sobom tešku zadaću, koju ne umanjuje činjenica da nije radio u angažmanu BFBS-a (i zato obvezan poštivati rečeno načelo), nego samostalno: dati tekstu oblik koji će biti prihvatljiv narodu i, prema tome, upotrebljiv. On je to učinio prilagodivši crkvenoslavensku stilizaciju idiomu koji je držao najprikladnijim za počelo jedinstva srpskih narodnih govora. Utoliko je jezik Novoga zavjeta više jezik kakav bi trebao biti nego jezik kakav jest, što znači da se načelu BFBS-a formalno iznevjerio. No jer je njegov prijevod primjer preoblikovanja umjetnoga i stilističkoga u narodno i upotrebno, on je u isti mah to načelo Društva praktično ostvario.

Šulek je, s druge strane, bio u poziciji da taj prijevod preradi na jezik koji je već bio normiran. U tom je smislu on bio u prilici ispuniti formalni kriterij koji je Karadžiću nedostajao. Šulekov tekst nosi, uz određena (manja) odstupanja, sva obilježja norme koja je u Hrvatskoj i Slavoniji u tom trenutku bila na snazi, pa se može reći da vjerno slijedi jezik koji se upotrebljava – da je jezik njegova izdanja Novoga zavjeta jezik kakav jest. Istodobno, međutim, izgradnja te norme još uvijek nije bila dovršena: postojale su određene nejasnoće s obzirom na granicu korijenskoga pisanja, a ni terminologija – čak i uza Šulekova dva kapitalna rječnika – nije bila potpuna, pa ni univerzalno prihvaćena.⁸⁷⁵

Teško je točno reći i koliko se od propisanoga, pa i učenoga u školama, praktično provodilo; velik dio stanovništva nije bio opismenjen, a određenje ilirske norme kao u bitnom pisane norme nije odgovaralo govornoj upotrebi. Ilirska je norma, najzad, oslonjena na književni jezik kao na višu potenciju narodnoga govora, pokazivala određeni odmak od narodnoga govora, pa je u

⁸⁷⁵ Ne smije se zanemariti da je Šulek, ponaosob svojim leksikografskim radom (stvaranjem novih riječi), prednjačio u traganju za mogućnostima jezika, i tako bio svojevrsnim pretečom generativne teorije jezika; ta njegova usmjerenost u izdanju Novoga zavjeta nije došla do izražaja onako kao što bi se to možda apriorno i očekivalo.

tom smislu bila više idealom koji je valjalo dostići no opisom postojećega stanja. Šulek se zadanomu cilju BFBS-a, jer jezik njegova izdanja nije slijedio jezik kakav se doista upotrebljavao, iznevjerio i to pod dvostrukim aspektom: njegov je jezik bio postavljen većma idealno no opisno, a ondje gdje je i bio postavljen opisno, bilo je to "karadžićevski" opisno, odražavanjem "jezika kakav jest", ali kakav jest na prostoru drugom od hrvatskoga.

Budući da su i Šulek i Karadžić pri odabiru jezika svojega izdanja bili uvjetovani ne dokraja definiranom (ili, u Karadžićevu slučaju, posve nedefiniranom) jezičnom normom, njihova ostvarenja, bez velikih i unaprijednih ograničenja, nisu omjerljiva načelu BFBS-a o prijevodu na jezik kakvim se govori, a zbog osobitih uvjeta u kojima su i jedan i drugi djelovali, ni uzajamno sumjerljiva.

4.6. Tri kriterija terminološkoga vrednovanja Šulekova izdanja Novoga zavjeta

1) Kriterij kontekstualnosti

Višeput smo istaknuli da je veoma važno *Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta* promatrati kontekstualno. Ovdje to stajalište želimo primijeniti u pokušaju njegova terminološkoga diferenciranja.

Pokazali smo, a to ćemo daljnjim dvama kriterijima još potvrditi, da je i u vrijeme objavljivanja Šulekova izdanja Novoga zavjeta i danas legitimno govoriti o prijevodu. No tu je hipotezu potrebno cjelovito sagledati. Pri vrednovanju valja uzeti u obzir ne samo jezične nego i konfesionalne, pa i ideološke elemente. A to će značiti da je – vazda u onodobnosti i na ovim prostorima – vrednovanje određeno perspektivom iz koje se promatra.

- a) *Jezično gledano*, sud ovisi o priklonjenosti jezičnoj koncepciji onoga koji ga je donosio. Drugačiji je bio sud Adolfa Vebera, vodećega predstavnika zagrebačke filološke škole, drugačiji sud Nikole Voršaka, koji je bio blizak idejama riječke filološke škole, drugačiji opet sud Franje Ivekovića, gorljiva pristaše jezične koncepcije Vuka Karadžića. Dok su Veber i Voršak bili skloni preradu Karadžićeva izdanja za Hrvate nazvati prijevodom (Voršak čak i izričito), to se sigurno ne bi

moglo tvrditi za Ivekovića, koji je, podsjetimo se, Daničićev prijevod Staroga zavjeta nazvao "čistom hrvaštinom", što se može bez zadržke primijeniti i na Karadžićev prijevod Novoga zavjeta (uostalom, o objavljivanju latiničnoga izdanja Svetoga pisma 1868. godine izrekao je da katolici i pravoslavni imaju "isti jezik"), i koji, da mu je angažman oko pripreme hrvatskoga izdanja bio povjeren, sigurno u tekst jezično ne bi zahvaćao. Sličnim se mišljenjem oglasio i anonimni napisnik u *Bosiljku*. Analizirajući Šulekove citate na temelju zadnjega Voršakova teksta u polemici oko njegova lekcionara iz 1878, a i posredno, na temelju Voršakova odgovora Šuleku, držimo da je Šulek, u cjelini, a i izravno upotrijebivši riječ *pohrvaćenje*, preradu Karadžićeva izdanja shvaćao kao prijevod.

- b) *Konfesionalno gledano* – i tu Ivekovićevo, a u manjoj mjeri i Voršakova ocjena nadasve dolaze do izražaja – prerada Karadžićeva prijevoda treba uključiti, osim zahtjeva Crkve za bilješkama i tumačenjima, *imprimaturum* te katoličkim nakladnikom, kolacioniranje s Vulgatom, a to nužno pretpostavlja i terminološko usklađivanje. Neupitno se katoličko biblijsko-teološko nazivlje razlikuje od pravoslavnoga. Zbog toga je, među ostalim, Šulek i angažiran: da otkloni srpske (a to znači i pravoslavne) izraze i provincijalizme koji u Hrvata stvaraju predrasude prema latiničnomu izdanju Karadžićeva prijevoda. Izdvojit ćemo dva paradigmatična primjera. Oblik *Isus Hrist*, koji je katoličkim ušima i očima bio neprihvatljiv, Henry Edward Millard izriječno je spomenuo u izvještaju o nekim pojedinostima Rešetarove prerade: "The great stumbling block in our first Croat editions, the Greek orthodoxo-form 'Isus Hrist' for 'Isukrst' has already been removed long ago by Dr. Sulek."⁸⁷⁶ Zanimljivo, Millard se u istom izvještaju osvrnuo na Šulekov oblik *Gospod*, koji je pripisao pravoslavnoj tradiciji, i izjasnio se za potrebu njegove zamjene katoličkim oblikom *Gospodin*.⁸⁷⁷ Drugi je primjer Šulekova zamjena riječi *carstvo* riječju *kraljevstvo*, uz popratno objašnjenje Millardu kako taj pojam uključuje konfesionalno-političke

⁸⁷⁶ CUL – BFBSL – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 31 (BSA/E3/1/4/31), str. 276.

⁸⁷⁷ *Isto*.

konotacije do te mjere da se katolici, moleći u Očenašu "dođi carstvo Tvoje", zapravo mole dolasku ruskoga imperija.⁸⁷⁸

Ako je i jedan od najvatrenijih hrvatskih vukovaca, Iveković, držao Karadžićev prijevod čistom hrvaštinom, morao se uteći barem nekim leksičkim izmjenama u obranu katoličkoga identiteta svetopisamskoga teksta. Nasuprot tomu, Šulek je, premda vrstan leksikograf i terminolog, provodeći *pohrvaćenje* Karadžićeva izdanja – prevodeći ga na hrvatski, možda i sa svoje protestantske pripadnosti, jednostavno ispustio iz vida terminološke razlike pojedinih konfesija.

- c) *Ideološki gledano*, Šulekovo izdanje potrebno je staviti u ozračje sveslavenske ideje, koja je na južnoslavenskom tlu imala osobit poticaj u Strossmayerovim ekumenskim nastojanjima. Prvi je začetnik ideje prerade Karadžićeva prijevoda za Hrvate bio, u ovom radu možda ne dovoljno istaknut, upravo Franjo Rački, kanonik Senjsko-modruške biskupije i prvi predsjednik JAZU-a. Nipošto nije slučajno ni to da je angažman oko prvoga hrvatskoga izdanja bio upućen upravo Nikoli Voršaku, svećeniku Đakovačke biskupije. Karadžićev se prijevod Novoga zavjeta doimao dobrim materijalom za polazište ekumenskoga jedinstva: pravoslavni prevoditelj, protestantski nakladnik, katoličko izdanje i upotreba, u skladu s kanonskim propisima Crkve. Ali se ne može sakriti da je to visoko postavljeno načelo praktično ostalo visjeti u zraku kao nedorečeno, pa i upitno. Gotovo je nemoguće (da ne reknemo suludo) bilo očekivati da će prijevod Svetoga pisma, prijevod koji u nazivlju i izričaju odražava pravoslavnu kulturnu i duhovnu tradiciju, katolicima, čija je privrženost Rimu bila među najjačima u Europi, i za koje su, prema tome, mnogo više no drugdje, vrijedili kanonski propisi Crkve gledom na prevođenje Biblije, prihvatljivim učiniti liberalni protestant, pod okriljem protestantskoga izdavača, kojega je Katolička crkva izrijeком osudila. Teško je bilo vjerovati da je, ma i najjača

⁸⁷⁸ "He [Šulek, M. K.] was forcibly struck by this from the objection we raise to substituting Kral for car. In the Lord's prayer the people always say Kraljevstvo [*sic!*] for Kingdom. By making them read carstvo, we make them pray that the Russian Empire may come!" CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RETD – CI – ECI, sv. 12 (BSA/E3/1/4/12), 25. kolovoza 1876, str. 178.

ekumenska želja najprogresivnijih katoličkih duhova, bila apriorno slijepa za te neuklonjive prepreke.

2) Kriterij razgraničavanja jezičnih entiteta

Branka Tafra i Petra Košutar pokazale su kako se filozofski modeli istosti, jednakosti i različitosti mogu primijeniti na razgraničavanje jezičnih entiteta (Tafra – Košutar 2012). Ako je riječ o *istom*, pretpostavlja se uvijek i samo jedan entitet, dok kvantitavno dva elementa mogu tvoriti odnos *jednakosti* ili pak odnos *različitosti*. Taj teorijski model možemo primijeniti dvojako: za uspostavljanje odnosa izdanjâ i odnosa idiomâ u njima upotrijebljenima.

Prvi je slučaj banalan: bez obzira na to kakav bio sadržaj, ostaje činjenica da je riječ o fizički dvama izdanjima (dvama predmetima referiranja), pa taj odnos – kada, neutraliziravši sve razlike, analizi ne bismo podvrgnuli ništa više od korica (koje su ili bez ikakva teksta, ili samo označene naslovom "Novi zavjet i psalmi", iz kojega se ne razabire nikakva razlika – ne može biti odnos istosti, koji bezuvjetno pretpostavlja samo jedan entitet. Čak i da su, u krajnjoj liniji, sva izvanjska svojstva bez ijedne razlike (kao što su to, primjerice, dva primjerka istoga izdanja nekoga djela), legitimno je govoriti samo o odnosu jednakosti – i ne povrh toga.

Ali ni drugi slučaj ne postavlja većih poteškoća. Dva naziva dvaju izdanja – paradigmatski stilizirano: "srpsko izdanje" (Karadžićevo izdanje) i "hrvatsko izdanje" (Šulekovo izdanje) uspostavljena su s obzirom na idiome upotrijebljene u njima. Pismovna razlika ovdje ne vrijedi jer je i Karadžićevo izdanje objavljeno na latinici, i upravo je ono – a ne izdanje na ćirilici – doživjevši neuspjeh u Hrvatskoj, poslužilo kao predložak novoga hrvatskoga izdanja. S druge strane, kada bi bila riječ samo o "pokatoličenju" Karadžićeva izdanja, bez zahvaćanja u pravopis i gramatiku, o njem se može govoriti samo na razini razlike u nazivlju (zbog duhovne i kulturne drugačije tradicije), što opet upućuje na razliku u idiomima. Tu pada pokušaj da se Hrvati, kao što je to zagovarao BFBS, oslonjen o Karadžićeve teze, definiraju različitima od Srba samo s obzirom na različitost pisma i konfesije, dočim bi u etnosu i jeziku oni bili Srbi. Iako je moguće da se jedan narod služi s više pisama (tako se Gruzijci služe čak trima pismima, od kojih su dva u službenoj upotrebi), različitost konfesija uvijek se odražava na leksičku različitost, a ona pripada jezičnoj razini. Stoga nazivlje kojim se služio BFBS – tako u AR-u – "Servian" i "Servian with Roman characters", uz

pretpostavljenu različitost konfesije, neizbježno vodi dvama idiomima. To, pak, znači da (i opet paradigmatsku) sintagmu "practically the same tongue" (BITW 5/1918: 89), kojom je hrvatski idiom određen prema srpskomu, ni na koji način ne možemo neutralizirati u sintagmu "one and the same tongue".

Ali stvar je moguće još više zaoštriti i unatoč rečenomu ipak pokušati tvrditi da nazivi "hrvatski" i "srpski" upućuju na kvantitativnu istost (brojčanu istost, koja se u slučaju istosti $a = b$ može uspostaviti samo ako je riječ o dvama imenima jednoga entiteta [Tafra – Košutar 2012: 293]). To stoji samo ako se znakovi "hrvatski" i "srpski" referiraju na jedan predmet – dakle nekakav istobitan idiom (ne upuštamo se pritom u razlikovanje naziva *jezik*, *dijalekt* i sl.) koji se različito imenuje. Osim toga, svojstva obaju idioma morala bi biti kvalitativno ista. Da su hrvatski (idiom Šulekova izdanja) i srpski (idiom Karadžićeva izdanja) jedan te isti idiom, tada bi sve što vrijedi za jedan idiom moralo vrijediti i za drugi idiom, a dva neistovjetna teksta dokaz su dvaju neistovjetnih jezičnih entiteta – ili, da je riječ o jednom te istom idiomu, nikada prerade Karadžićeva prijevoda za Hrvate ne bi trebalo. Preostaje zato jedino da odnos tih dvaju idioma odredimo nekim stupnjem na ljestvici između dviju krajnosti – jednakosti i različitosti. Popisivanje je svih razlika dvaju idioma, na temelju nevelikoga korpusâ dvaju izdanja, pa stoga i objektivno kvantificiranje različitosti moguće, iz čega bi se onda dala iščitati i kvantifikacija jednakosti, no to ne bi potanje odredilo njihov stvarni, kvalitativni odnos, a ovaj bi rad – ne donijevši ništa nova – samo dodatno opteretilo. Ustvrđujemo, dakle – i to je dovoljno – da je jezik Šulekova izdanja kvantitativno drugo u odnosu prema jeziku Karadžićeva izdanja – to jest da u dvama izdanjima opstoje *dvije jezične norme*.

Kada je 1967. godine u združenom pothvatu Matice hrvatske i Matice srpske objavljen prvi svezak *Rječnika hrvatskosrpskoga književnog jezika*, podignula se velika kritika koju su tomu rječniku uputili hrvatski jezikoslovci recenzenti. Od svih je najdalje pošao Tomislav Ladan, koji se u osvrtu, objavljenom 1969. pod naslovom "Jezik književnosti, književni jezik i rječnik književnoga jezika" nije zaustavio samo na znanstvenoj leksikografskoj ocjeni rječnika već je zašao u teško pitanje razgraničavanja hrvatskoga književnoga jezika i srpskoga književnoga jezika – pitanje koje su i drugi jezikoslovci postavili, ali ne i do Ladanove mjere razradili.

Njegovi se stavovi (među inim, on načinje pitanje sličnosti i istosti, što će četrdeset godina poslije razrađenim modelom definirati Tafra i Košutar) mogu

primijeniti i na prijepor oko podvojenosti, koju je odražavao BFBS, jednoga jezika (s razlikom praktički svedivom na pismovnu) i dva izdanja, to jest dvije jezične norme: leksikološko djelo, prema Ladanu (a ovdje pojam leksikološkoga možemo proširiti do pojma bilo kojega djela objavljenoga na nekom idiomu), nije samo "puki popis jezičnih činjenica, nego je istodobno i izbor i stav [...], ono uvijek na stanovit način propovijeda i promiče neka načela, norme, kanone: nastoji nametnuti izražajne obrasce, usmjeriti školovani izražaj na jednu stranu, a odvratiti ga od druge" (Ladan 1969b: 152–153). Šulekovo je izdanje Novoga zavjeta u tom smislu svjesno nastojanje da jezične obrasce Karadžićeva prijevoda izreče poštujući načela onoga idioma koji je naredbama Dvorske kancelarije bio propisan, i istodobno promičući mogućnosti njegove oblikotvornosti. U oba je izdanja riječ o dvama specifičnim, književnojezičnim i lingvističko-kulturnim sustavima. Stoji li praktičan stav BFBS-a, koji počiva na Karadžićevim jezičnim koncepcijama, da je u pitanju jedan jezik, svejedno vrijedi da se taj jezik u dvjema kulturnim sredinama oblikovao kao samostalan. Razlike postoje i ne mogu se zanijekati, pa i unatoč činjenici da je Rešetar, osamnaest godina nakon Šuleka, priredio izdanje Novoga zavjeta koje je značilo povratak Karadžićevu jeziku (ne i nazivlju, što nas iznova vraća hipotezi o konfesionalno-terminološkim razlikama kao jezičnim razlikama), a to samo stoga što je u Hrvatskoj – i nikako ne isključivo na jezičnim, već eventualno jezično-političkim temeljima – standardizirana drugačija norma, koja ipak nije posve odgovarala Karadžićevoj jezičnoj normi. U tom govoru o dvjema normama potrebno je stalno posvjешćivati da "apsolutna veličina jezičnih razlika ne određuje imamo li posla s dva oblika jednog jezika ili s dva različita jezika, nego kako se ta razlika ostvaruje u saobraćaju" (Ladan 1969b: 156).

Ladan ne donosi ništa bitno terminološki nova, jer je nekoliko godina prije njega samostalnost dviju normi prepoznala i Milka Ivić:⁸⁷⁹

Postoje dve osnovne varijante onoga što se popularno naziva književnim jezikom (a što odavno već ima svoj precizni naučni termin: 'standardni jezik' ili 'jezik kulture'); jedna se govori pretežno u istočnoj polovini srpskohrvatske jezičke teritorije (gde je najveći kulturni centar Beograd) a druga pretežno u zapadnoj (sa Zagrebom kao glavnim centrom). One se između sebe ne razlikuju, razume se, isključivo po izgovoru refleksa starog jata.

⁸⁷⁹ Ni ideja koju je Milka Ivić iznijela nije, međutim, originalna: primjer svijesti o dvama jezicima / dvjema varijantama nalazimo još u izdanju Reljkovićeve *Satira* na ćirilici, koje je (¹1793, ²1807) objavio Stefan Rajić uz podnaslovnu napomenu: "prevedenъ же на prostyj-serbskij jezykъ".

Ima tu još niz drugih razlika, prvenstveno u leksici (Ivić 1997: 149).

I ta je teza primjenjiva na drugu polovicu devetnaestoga stoljeća, s tom razlikom da je norma zagrebačke filološke škole kronološki starija, pogotovo ako se uzme u obzir da je ona nadogradnja višestoljetnoga književnojezičnoga razvoja, pa je u trenutku kada se u Srbiji Karadžićeva jezična reforma prihvaća (1868) i oblikovanja, te valja ustvrditi da je BFBS objavljivanjem Šulekova izdanja Novoga zavjeta praktično priznao hrvatsku jezičnu normu, a time i pobio sve kasnije pokušaje da hrvatski jezik svede pod srpski, kao njegovu latiničnu inačicu.

Pritom samo nazivlje, kao što je to u prvoj kritici dvomatičina rječnika izrekao Ladan, i nije toliko važno: "Nazvali mi taj specifični zbir svojstava (jedne ili druge književnosti) jezičnom varijantom ili pak punim narodnim imenom – on se ne može zaobići, a pogotovo se ne smije grubo brkati, umjetno stapati ili nasilno naturati" (Ladan 1969a: 50). Poslije će, međutim, ipak zastupati da je naziv *varijanta* najmanje sretan i najmanje znanstveno opravdan, jer svaki idiom koji ima "stanovite značajke ortografske, ortoepske, fonetske, morfološke, sintaktičke, semantičke, leksičke i kulturološke naravi [...] onda je on prije samosvojan sustav izražaja, nešto što mu je po lingvističkim kriterijima dovoljno za književnu normu, standard" (Ladan 1969b: 155). Ovlastivši Šuleka da preradi Karadžićev prijevod Novoga zavjeta u skladu s "novim" hrvatskim pravopisom (ne zaboravimo da o morfološkim i sintaktičkim izmjenama ni u jednom dokumentu BFBS-a nema govora!), te da zamijeni srpske dijalektizme i zastarjelice, sve na temelju upotrebe u Hrvatskoj, Biblijsko je društvo neizravno legitimiralo autonomnost hrvatskoga idioma, makar ga u svim prethodećim i susljednim interventima (osim na onih nekoliko mjesta na kojima se upotrebljava naziv *translation*) nazivalo pukim latiničnim odvjetkom srpskoga jezika. Ovdje se može govoriti o istosti tipa $a = b$ jer se znakovi "hrvatski jezik" i "srpski jezik pisan latinicom" referiraju na jedan predmet c (po načelu propozicijske logike $a = b \leftrightarrow a = c \wedge b = c$), a to je idiom s višejezičnorazinskom izgrađenom strukturom, vlastit hrvatskomu prostoru, koji zbog toga jest samosvojan sustav izražaja.

3) Kriterij redefiniranja pojma prijevoda

Utvrdivši jednoč postojanje *dviju* odjelitih i jasno razlučivih normi, pokazali smo da se one, unatoč nazivlju i ispodstojećim ideološkim koncepcijama Vuka Karadžića, Đure

Daničića, BFBS-a, te – što se duguje tek fragmentarnomu, nemonografijskomu pristupu – unatoč nedostatnu razlikovanju svih autora koji su o Šulekovu Novom zavjetu pisali (osim možda Ivane Vrtič), koje se odražava – ako ništa drugo (čak i u Ivane Vrtič) – u pogrešno odabranu nazivu za imenovanje Šulekova izdanja, ne mogu skljaštiti na sintagmu "jedan jezik". Zbog toga je drugotno i za našu temu gotovo sasvim nevažno pitanje kako te dvije norme lingvistički nazvati: jezikom, dijalektom, varijantom ili kako drugačije. U suglasju smo s Ladanom: kako god mi to učinili, dvije su norme nezaniječiva činjenica. Bila, dakle, u pitanju dva jezika ili dvije varijante policentričnoga jezika, rezultat je isti – dva su jezična entiteta.

No u drugu ruku nazivlje je itekako važno. Tà sami smo inzistirali da je riječ o prijevodu. A u definicijama prijevoda nazivlje nije beznačajno. Pogledajmo neke nazive.

Ponajprije donosimo definicije iz dijakronijskih rječnika hrvatskoga i engleskoga jezika, koje su toliko važne što su, po vremenu nastanka rječnikâ, najbliže vremenu o kojem pišemo i zato kontekstualno najprihvatljivije. Akademijin je rječnik leksikografskom definicijom istodobno i siromašan i eliptičan. Pod natuknicom *prevesti* upućuje na glagol *prenijeti* ("isto što prenijeti pod d, [...] u Šulekovu nem.-hrv. i u Popovićevu [u oba: *übersetzen*]" [ARj: XI/789, s. v. *prevesti*, značenje navedeno pod c]), dočim *prenijeti* u tom navedenom značenju opisuje kao "prevesti što iz jednog jezika u drugi" (ARj: XI/633, s. v. *prenijeti*, značenje navedeno pod d).

OED prijevod, pak, definira ovako: "The action or process of turning from one language into another; also, the product of this; a version in a different language" (OED: XI/266, s. v. *Translation*, značenje navedeno pod II. 2a). Definicija "version in a different language" savršeno bi odgovarala kada bi jedan uvjet bio zadovoljen: da je riječ o jeziku koji onako kako je u istom rječniku opisan ("whole body of words and of methods of combination of words used by a nation, people, or race" [OED: VI/57, s. v. *Language*, značenje navedeno pod 1a]), ne može biti primijenjen na jezik Karadžićeva izdanja Novoga zavjeta, koji nije upotrebljavala jezična zajednica (*nation, people* ili *race*) u Srbiji, pa ni sâm Kardžić. Na formalnoj razini, dakle, Šulekovu predlošku valja zaniijekati "jezičnost", a onda, *mutatis mutandis*, i Šulekovo preradi toga predloška; jer kako će se govoriti o prijevodu ako izvornik nije moguće opisati nazivom *jezik*? Mi smo se, pak, terminološkoga određenja dviju normi netom odrekli, proglašivši ga nebitnim.

Ne isključuje to mogućnost da druge, suvremenije definicije zahvaćaju nešto šire. U kontekstu biblijskoga prevođenja bolji trag pruža Buzzetijev naziv "trasformazione linguistica", kojom on zamjenjuje riječ *prijevod* (Buzzetti 1993: 15), te definicija koju su dali Alonso Schökel i Zurro: "Traducir es traspasar un texto de una estructura lingüística a otra. En sentido amplio, también se traduce de un medio a otro: de la novela al cine, de la poesía a la música, de la pintura a la poesía y viceversa" (Alonso Schökel – Zurro 1977: 22), jer se u njima ne govori o jeziku, već o strukturi, odnosno preoblikovanju.

No pravo ćemo značenje naziva *jezik* moći dohvatiti istom kada si posvijestimo strukturalističko poimanje jezika, vlastito De Saussureu, koji je uspostavio razliku između *langue* i *parole*, te interpretaciju te teorije u Romana Jakobsona, koji je nazive *langue* i *parole* zamijenio nazivima *kôd* i *poruka*, razumijevajući kôd strukturom koja (tek) omogućuje tvorenje poruke (Nöth 2004: 334). Ovdje je već očit utjecaj semiotike. Uprav njoj zahvaljujući, i uzevši u obzir rečeno, možemo se složiti oko prihvatljive definicije jezika kao sustava znakova. Definicija je to koja zadovoljava jer ne određuje jezik na temelju upotrebe u nekoj zajednici, što je problematično, i zahtijeva limesno seciranje, kada si posvijestimo stratifikaciju društva i uopće nehomogenost zajednice, te kada ozbiljno razmotrimo pojam idiolekta. Dabome, time se ne želi reći da je *zajednica* pojam samo mišljen, ne i stvaran, te da je, zbog mnogostruke njezine stratificiranosti, ali i činjenice da dvoje pojedinaca ne govore *posve istim* jezikom, odvijanje komunikacije *a priori* nemoguće, jer to opovrgava sama jezična praksa. Ali je upravo zbog jedinstvenosti jezičnih obilježja Karadžićeva izdanja Novoga zavjeta (a u manjoj mjeri i Šulekova izdanja) bilo teško krenuti od ustaljenih definicija.

Definicija jezika kao sustava znakova, a odnosu prema polazišnoj definiciji, višestruko je prihvatljiva:

- a) jezik u Srbiji do 1868. godine uopće nije bio standardiziran
- b) standardizacija 1868. godine obuhvatila je samo grafiju i jezičnu koncepciju narodnoga govora kao temelja
- c) ijekavski refleks jata u srpskom je jeziku uvijek bio i pojavno i brojčano izrazito lokaliziran, i u odnosu prema ekavskomu refleksu nije imao nikakvih šansi za prihvaćanje

- d) Karadžićevo je izdanje *Novoga zavjeta* bio pokušaj da se, s obzirom na tadanju jezičnu dihotomiju, afirmira narodni govor naspram slavenosrpskomu; zbog nedostatnosti narodnoga govora – leksičke i sintaktičke predasve – i zbog nepoznavanja izvornih biblijskih jezika Karadžić je bio prisiljen okrenuti se prevođenju iz crkvenoslavenskih izvornika, pri čem su se mnoge riječi i konstrukcije uvukle u prijevod nesvjesno, dočim je mnoge svjesno unio i Karadžić, ali davši im oblik za koji je pretpostavljao da bi tako zvučale u narodu, zbog čega jezik njegova izdanja nije narodni jezik⁸⁸⁰
- e) takav tekst – mješavina crkvenoslavenskoga i narodnoga jezika koja, međutim, odražava visok stil crkvenih redakcija – razlikuje se istodobno i od svega Karadžićeva opusa, bitno obilježenoga narodnim jezikom.

To, pod određenim uvjetima, vrijedi i za Šulekovo izdanje:

- a) Šulek je ilirskom normom bio određen samo gledom na pravopis i morfologiju
- b) uglavnom je prihvatio napatke pravopisnoga povjerenstva (ne i apsolutno) koji, međutim, nisu bili obvezujući, pa ni upotrebno – zbog jačanja vukovske filološke škole – i općeprihvaćeni
- c) s obzirom na sintaksu, oslanja se na Vebera, ali i na Karadžića (što praktično znači da usvaja rješenja crkvenoslavenskih predložaka, istodobno donoseći i rješenja koja ne odgovaraju ni jednomu od tih dvaju sustava)
- d) leksički također djelomično slijedi Karadžića
- e) takav jezik (jezik njegova izdanja) ne odgovara u potpunosti jeziku zagrebačke filološke škole ni
- f) jeziku kakvim se u Hrvatskoj (stvarno) govorilo ni

⁸⁸⁰ Tako će se otprilike izraziti i Nataša Bašić: "Jezik seoskog življa nije mogao poslužiti u imenovanju apstraktnoga pojmovlja ili pojavnosti urbane kulture. Sâm je Karadžić, upravo pri prevođenju *Novoga zavjeta*, morao [...] odustati od 'tjeranja' čistoga narodnog jezika i vratiti se izvorištima srpske kulture" (Bašić 1991: 62).

- g) književnomu jeziku koji je držan višom potencijom narodnoga govora te se
- h) istodobno razlikuje od svega Šulekova opusa.

U obama slučajevima imamo posla sa sasvim osobitim tipom jezika. Definiramo li ga sustavom znakova, a ne na temelju upotrebe u zajednici, možemo ih označiti polazišnim i ciljnim jezikom. A da bismo njihov međusobni odnos legitimno mogli označiti nazivom *prijevod*, potrebna nam je šira definicija koja polazi od jezika kao sustava znakova, poput definicije koju nudi *The New Encyclopædia Britannica*: "rendering what is expressed in one language or set of symbols into another language or set of symbols" (NEBM: X/93, s. v. *translation*).

Iznijevši sretno definiciju prijevoda, možemo reći da on obuhvaća kombinacije sustavâ znakova koji, bilo kao polazišni, bilo kao ciljni mogu biti: standardni jezik, književni jezik, mjesni govor, autorski idiolekt, književni idiolekt. Budući da se svrha donesene razredbe ne iscrpljuje samo u okvirima ovoga rada, nego je primjenjiva i drugdje, ne bi smjelo dolaziti više do dvoumica ili višeumica povezanih s terminološkim određivanjem, primjerice, štokavskoga prepjeva *Balada Petrice Kerempuha* (koji urednik Zvonimir Bartolić naziva "štokavskom stilizacijom"⁸⁸¹ [Bartolić 2007: 101]), jer je pri prenošenju iz jednoga (hrvatskoga) književnoga jezika u drugi također riječ o prijevodu (što je dobro uočila Rafaela Božić-Šejić, označivši Jakšićevo prenošenje Puškinovih stihova na čakavski prijevodom [Božić-Šejić 2012: 93]). Jednako tako, transliteracija i transkripcija u tom bi sustavu također zaslužile da ih nazovemo prijevodom. A to bi povuklo za sobom sljedeću zanimljivu tvrdnju: čak i da se hrvatski jezik od srpskoga jezika razlikovao samo pismenima (kao što je to, pod

⁸⁸¹ Ako se ispravno shvati pojam književnoga jezika i razgraniči ga se od jezika književnosti (Ladan 1969b: 150; Silić 2006: 35), onda je jasno da su čakavski, kajkavski i štokavski književni jezik po sebi nužno književnojezične stilizacije mjesnih govora ili pak idiolekata, pa je Bartolićevo nazivlje djelomično opravdano, ali samo u kontekstu nerazlikovanja jezika književnosti od književnoga jezika. No u tom bi se smislu na svaku razinu višu od idiolekta (mjesni govor, standardni jezik) mogao, pa i morao upotrijebiti naziv *stilizacija*, s tim da, kada je o standardnom jeziku riječ, ulogu stilizatora imaju jezikoslovci pojedinci, a u slučaju mjesnoga govora cjelokupno pulsirajuće mjesno tkivo (kadšto možda i mjesni književni stvaratelji). U svojem krajnjem dosegu, međutim, ono što se naziva stilizacijom ipak je prijevod, i to zato što je riječ jednostavno o prekodiranju. A to je moguće samo pomakom prema semiotičkomu definiranju jezika. Bartolić, uzgredno, nije dosljedan svomemu nazivlju pa, govoreći o štokavskoj preradi *Judite*, koje su se mašali Slamnig, Grčić i Kolumbić, upotrebljava naziv *prenošenje* ("prenošenje u štokavski standard" [Bartolić 2007: 101], što odgovara pojmu jezika shvaćenoga kao kôd.

Karadžićevim utjecajem, zagovarao BFBS), mogli bismo bez ustezanja govoriti o dvama sustavima i, dakle, o prijevodu.

Sve što je rečeno vrijedi, naravno, i za jezik Šulekova i Karadžićeva izdanja koji, držimo, smijemo nazvati književnim idiolektom.⁸⁸² Tu je više no poticajan i uvjerljiv primjer Krležinih *Balada Petrice Kerempuha*. Doista bismo mogli, naime, uz primjerenu zamjenu nazivâ, i o Šulekovu i o Karadžićevu izdanju Novoga zavjeta reći ono što je o jeziku *Balada* rekao Bartolić:

Ne ćemo kazati punu istinu ako kažemo da su ispjevane na hrvatskom kajkavskom narječju, ne ćemo kazati niti čitavu istinu ako ne kažemo da su ispjevane na hrvatskom kajkavskom književnom jeziku. [...] jer gotovo niti jedan rječnik, niti jedna gramatika, nije bila od pomoći. Jezik *Balada Petrice Kerempuha* Krležin je pjesnički jezik, Krležina leksička, slovnička, fonološka i morfološka stvaralačka tvorba, zapravo poseban jezik, metajezik (Bartolić 2007: 101).

Odnosno, riječima Jože Skoka: "ingeniozna sinteza bogate jezično-književne tradicije, žive kajkavske fraze, ali i osobne autorove kreacije" (J. Skok 1986: 309). Zanimljivo je činjenica da Krleža nije pisao *Balade* kako bi čitateljstvu promicao jezičnu obnovu, zakonskim odredbama propisanu i jezičnim priručnicima utvrđenu (poput Šuleka) ili kako bi jezičnu normu tek oblikovao (kao što je to učinio Karadžić), ostaje nepobitnim da se jezik *Balada*, kao i jezik Šulekova i Karadžićeva izdanja Novoga zavjeta, ne može svesti ni na književni jezik, ni na mjesni govor, ni na autorski idiolekt, već odgovara upravo književnomu idiolektu, jer se samo tu, i nigdje drugdje, ostvaruje u praksi – to jest, u desosirovskom smislu, samo tu, i nigdje drugdje, *langue* postaje *parole* (Brozović 1969: 4). Prericanje toga sustava znakova na

⁸⁸² Šulekov i Karadžićev slučaj nipošto nisu iznimke u književnojezičnom svijetu. No prije nego li se donesu usporedbe, čini se nužnim uspostaviti ovdje tipologiju idiolekata. Tako bismo trebali razlikovati najmanje dva tipa: idiolekt na razini osobe – autora i idiolekt na razini pojedinoga književnoga djela. O autorskom idiolektu, dakako, možemo govoriti samo analogno, jer nema toga autora koji u svim svojim djelima upotrebljava isti jezik. Kao što se moć govora u čovjeka razvija, te s vremenom poprima obilježja izgrađena sustava, tako je i s idiolektom. On se u autora razvija i zrije vazda s vremenom, pa u smislu oblikovanoga sustava (premda je izgradnja otvoren i nedovršen proces) resi obično kasniju fazu književnojezičnoga stvaralaštva. Tomu prvomu tipu mogli bismo – u hrvatskim okvirima – pripisati, naprimjer, idiolekt Krunoslava Pranjića i Ivana Slamniga. Ni kod njih idiolekt nije strukturiran u svim radovima. *Jezik i stil Matoševe pripovjedačke proze* (1972), vrlo važan Pranjićev rad, ne nosi u sebi sva ona idiolektalna obilježja koja nalazimo u njegovoj posljednjoj knjizi *O Krležinu stilu & koje o čem još* (2002). Slamnigov se idiolekt, pak, prepoznatljivo uobličava počevši sa zbirkom *Dronta* (1981), iako je u naznakama, većega ili manjega opsega, prisutan i ranije – ali ćemo ga, recimo, zaludu tražiti u Slamnigovim, čak i kasnim, teorijskim radovima. Idiolekt pojedinoga djela obično je izolirani jezični eksperiment unutar autorova opisa. Tu bismo kao primjer mogli istaknuti Ladanov roman *Bosanski grb* (1975, ²1990) te već spominjane Krležine *Balade Petrice Kerempuha* (1936). I dok se i Ladanov i Krležin jezik s pravom smije nazvati prepoznatljivim autorskim idiolektom, obadva navedena djela od toga autorskoga idiolekta dovoljno odskaču da bi ih se prepoznalo kao samostalne cjeline. Taj drugi tip nazvali smo, u nedostatku prikladnijega naziva, književnim idiolektom.

bilo koji drugi sustav znakova znači stoga igrati se⁸⁸³ prevođenja. I – doista – bez obzira na to je li riječ o jeziku, dijalektu, varijanti ili čem drugom.

4.7. Zaključak

U dosadašnjoj se terminologiji uobičajilo nazivati Šulekovo izdanje Novoga zavjeta redakcijom, revizijom, adaptacijom, pohrvaćenjem i sl. Naziv je pritom bitno određen poimanjem ishodišnoga i ciljnoga jezika, odnosno poimanjem jezika uopće.

Načelni je stav BFBS-a da je hrvatski jezik dijalekt srpskoga jezika. Čak ni osamljeno Millardovo mišljenje (ne, doduše, uvijek jednako konzistentno i pod izravnim utjecajem Šulekovim) kako je riječ o zasebnom jeziku nije promijenilo politiku Društva, koje je u popisu jezika na kojima je objavljeno neko izdanje Biblije, a nalazio se u svakom godišnjem izvještaju, hrvatski jezik navodilo pod istim brojem kao i srpski, dajući mu time dijalektno obilježje, uz stalno isticanu razliku u pismu. Da su Šulek i Voršak hrvatski jezik, s druge strane, razumijevali različito od srpskoga, vidljivo je iz upotrijebljenoga naziva *pohrvaćenje* kojim se u devetnaestom stoljeću označivalo 'prevođenje' na hrvatski jezik.

Analizirajući nazive kojima se Šulekovo izdanje u arhivskoj građi BFBS-a te u literaturi (koja je ovisna o Jagićevu nazivlju) uobičajilo nazivati, zaključili smo da nijedan od njih nije prikladan za ispravno opisivanje te konkretne Šulekove prerade Karadžićeva teksta. To smo stajalište potkrijepili malobrojnim, ali znakovitim navodima iz arhivske građe BFBS-a i literature na hrvatskom jeziku koje Šulekovo izdanje neposredno ili posredno nazivaju prijevodom.

Pozitivno utemeljenje hipoteze o prijevodu utemeljili smo u razlikovanju književnoga jezika od narodnoga jezika te u činjenici da se ni tekst Šulekova izdanja ni tekst Karadžićeva izdanja ne mogu uklopiti u opću sliku hrvatskoga, odnosno srpskoga jezika u devetnaestom stoljeću, niti svesti pod njihov pojam. I u jednom i u drugom slučaju riječ je o većem ili manjem odstupanju od jezične prakse (s obzirom na Šuleka i od jezične norme).

Konačni argument da je riječ o prijevodu podastrijeli smo vodeći računa o trima kriterijima. Kriterijem kontekstualnosti objasnili smo da je sud o tom je li Šulekovo izdanje Novoga zavjeta prijevod ili nije, u devetnaestom stoljeću ovisio (a pod određenim uvjetima

⁸⁸³ Ne u infantilnom ili u ma na koji načn pejorativnom, nego u ludičkom značenju.

ovisi i danas) o različitim perspektivama pod kojima se ono promatra. Ne može se zanijekati, međutim, da je čak i onima koji su u Karadžićevu jeziku vidjeli čisti hrvatski jezik (paradigmatski, Ivekoviću kao hrvatskomu vukovcu), tekst izdanja bio problematičan pod aspektom katoličke terminologije – drugim riječima, leksika, što čak i u tom slučaju upućuje na prijevod. Nadalje, primijenivši kriterij razgraničenja jezičnih entiteta prema modelu (ne)identičnosti, vidjeli smo da su dvije neistovjetne norme (Šulekova i Karadžićeva, radije nego li hrvatska i srpska) dovoljan dokaz da se mora govoriti o dvama jezičnim entitetima, što isključuje jezičnu istovjetnost, na kojoj je inzistirao i BFBS, pod Karadžićevim utjecajem, a tako i određeni krugovi u Hrvatskoj. Zadnji je kriterij uputio na nužnost redefiniranja pojma prijevoda (i jezika, kao opisnoga pojma njegove definicije). Kako se, a sukladno definiranju jezika prema njegovoj upotrebi u zajednici, Šulekovo i Karadžićevo izdanje ne mogu svrstati među jezike, jer oba tvore jedinstveni književni idiolekt, strogo izolirane slučajeve, za prikladnu je definiciju jezika bilo potrebno uteći se strukturalističkoj teoriji koju je semiotika proširila i dopunila. Tako smo jezik opisali kao sustav znakova, a prijevod prenošenjem iz jednoga sustava znakova u drugi sustav znakova.

Time smo omogućili da se Šulekovo izdanje Novoga zavjeta nazove prijevodom, ma iz kojega ga kuta i pod kojim ga aspektom promatrali. Dakako, tu je problematika pokušaja preslikavanja toga jedincatoga ('jednoga jedinoga') odnosa na današnju sociolingvističku situaciju, koju smo, međutim, ostavili nenačetom. Držimo da je ovdje primijenjena metoda jedan od mogućih putova sagledavanja hrvatskoga i srpskoga jezičnoga odnosa, no u isti mah i nesvediva na opći aksiom, ili svediva tek uz veoma velike ograde, jer ipak je riječ o dva sasvim specifična slučaja metajezika. Ona svoju primjenu može naći u opisivanju odnosa dvaju djela ili dvaju pisaca – najsvrhovitije pak: također dvaju metajezika, jednoga u hrvatskom književnom, jezičnom i kulturnom ozračju, drugoga u srpskom književnom, jezičnom i kulturnom ozračju (ali, buduć da usporedbe neumitno hramaju, svagda s dozom opreza!), te je zato radije služnija književnoj komparatistici nego li općoj lingvistici, osim ako komparaciju literature prihvatimo kao valjano gradivo kojim će se u uopćavanju sudova i uobličavanju svojih zaključaka služiti otvorena lingvistika.⁸⁸⁴

⁸⁸⁴ I tu s oprezom. Valja, naime, suzbiti u sebi onaj nadevolucionistički prezir kojim smo skloni olako omalovažiti i potrti sve za što se čini da organski pripada evolucijskomu, te ozbiljno razmotriti i drugačije glasove – naprimjer Ivana Slamniga, koji govori o vremenima i prostorima u kojima nije moguće zasjeći toliko precizno da pôle reza ne nose na sebi ni traga druge svoje pôlê: "Ako počnemo od toga, da su, na primjer, srpska i hrvatska literatura odvojene, posebne literature, što ćemo s njihovim međusobnim odnosima? Oni bi pripadali komparativnoj literaturi. Međutim, tretirati srpsku i hrvatsku literaturu u čitavom njihovom toku odvojeno nije moguće – u pojedinim razdobljima i na pojedinim područjima bilo je literarne djelatnosti koju možemo nazvati samo jugoslavenskom" (Slamnig 1965: 24).

ZAKLJUČAK

Prijevod Biblije u svakom narodu i svakoj kulturi zauzima istaknuto mjesto. On svjedoči o nadrašanju njezine autarkične samodostatnosti i o hrabrosti da se iskorači u nadcivilizacijsku sferu u kojoj se ponajprije prima, ali ne manje i daje na obogaćivanje. On je znakom da u jednoj sredini ima orijaški širokih pojedinaca, koji su kadri udioništvoovati u drugom i drugačijem kulturnom izrazu, i učiniti ga bliskim izrazu svojem; da je jezik primatelja barem do neke mjere razvijen i zreo za prihvaćanje i prericanje izraza, pokadšto veoma dalekoga; da se – najposlije – neka zajednica želi zaraziti radosnom viješću o Božjem čovjekoljublju koja će ju pogoditi na svim razinama njezina bića – od kerigmatske, liturgijske i dijakonijske do obrazovne i identitetske.

Hrvatska je kultura u devetnaestom stoljeću Bibliju u prijevodu prihvatila čak pet puta. U prva se dva slučaja priželjkivani život nije dogodio: u prvom (Katančićevu) ponajvećma zbog promjene slovopisa četiri godine poslije po njezinu objavljivanju, a u drugom zbog odabira jezika koji je već tada bio na uzmaknuću, kao i zbog pothvata koji je Škarić, očito, preširoko snovao, a mala ga hrvatska sredina, već i zbog ograničene dostupnosti izdanja (što, bez sumnje, vrijedi i za Katančića), ali još više nerazmjera njezine uskosti i prevoditeljeve – u tom opsežnom pothvatu gotovo suautorske – širine, nije mogla ni razumjeti ni prihvatiti ni dati mu dolično mjesto koje zaslužuje.

U oba je slučaja, međutim, prijevod niknuo iznutra, kao autentični izraz hrvatskoga duha. Za razliku od njih, prijevod Vuka Stefanovića Karadžića hrvatskomu je kulturnomu biću došao izvana kao ponuđen i gotov. Već na elementarnoj razini čovjek ima problema s prihvaćanjem onoga u čem sâm nije ni na koji način sudjelovao, oplemenivši ga vlastitim prinosom. To još više vrijedi za prijevod – u svojem vremenu i uvjetima mogućnosti u kojima je nastao – bez sumnje genijalan, sudeći ne toliko prema formalnim uvjetima tekstne vjernosti izvorniku, koliko prema opredjeljenju za jezik primatelja, koji je nastajao usporedo s prijevodom, ili zapravo radije kaskajući za njim, ali za koji se, uzevši u obzir utječuće čimbenike na južnoslavenskom tlu devetnaestoga stoljeća, transliteracija držala dostatnim transkonfesionalnim, transjezičnim i transkulturnim zahvatom koji će osigurati bespogovorno prihvaćanje.

Da je pripisivanje božanskih svojstava transliteraciji, kao sredstvu kojim će se dokinuti konfesionalne, jezične i kulturne razlike, unatoč cjelokupnomu nastojanju jezičnoga i političkoga unificiranja, pa čak i unatoč, u Europi tada jedinstvnomu ekumenskomu nastojanju, naivna zabluda, pokazalo se ubrzo. Životu je, međutim, vlastito poniknuti i ondje gdje se to najmanje očekuje, ali i u obliku u kojem se to najmanje očekuje, pa ni u latinicu transliteriran Karadžićev prijevod nije ostao po strani života. Tomu je svakako najzaslužniji izdavač, Britansko i inozemno biblijsko društvo, koje je neuspjeh kušalo promijeniti u uspjeh i dati Hrvatima izdanje koje će im biti prihvatljivo. U tom pothvatu hrvatske Biblije osobito su važnu ulogu imali voditelj podružnice BFBS-a za Austro-Ugarsku Edward Millard te priređivač izdanja i prevoditelj Bogoslav Šulek.

A preprekâ je bilo mnogo. Trebalo je objasniti zbog čega se u Hrvatskoj Karadžićev prijevod ne prodaje u onoj mjeri u kojoj se to očekivalo, što je razumijevalo istančano razlikovanje dvaju etničkih, jezičnih, konfesionalnih i kulturnih entiteta, koje ni u Hrvatskoj nije bilo jednodušno (dovoljno je spomenuti oprečne poglede zagrebačke filološke škole i hrvatskih vukovaca), i posredovanje toga razlikovanja onima koji su o sudbini izdanja odlučivali, a pripadali su posvema drugomu, u najširem smislu riječi kulturnomu izrazu. Da nije bilo Millardove upornosti, hrvatsko izdanje Novoga zavjeta nikada ne bi bilo objavljeno. A njoj je nadahnuće davao i istodobno ju razložnim argumentima utvrđivao upravo Šulek – Slovak, evangelik, ali – koliko je god inkulturacijski to moguće – najautentičniji nositelj (a onda i pronositelj) hrvatskoga identiteta.

Bila je sretna okolnost da je Šulek pripadao onomu jezičnomu i kulturnomu krugu koji je implementirao preporodne ideje u hrvatsko tkivo i oblikovao jezik koji je, uza sve nesavršenosti, postao ne samo jezik književni nego i jezik javne komunikacije. Na taj je jezik, normiran nadasve Mažuranićevom i Veberovom gramatikom, čemu valja pribrojiti i pokušaj pravopisnoga doricanja 1877. godine, hrvatsko izdanje Novoga zavjeta i prevedeno. Činjenica da je jezik predložka hrvatskomu jeziku bio vrlo blizak, a i da je Šulek radio teško pojmljivom brzinom, ne umanjuje i ne dokida dostojnost nazivâ *prijevod* i *prevoditelj*, koje tomu izdanju i Šuleku pridajemo, a svakako opravdava propuste u tekstu. Vrsnoća vladanja ciljnim jezikom, kao i tolikim drugim područjima ljudskoga duha, koja u to doba nije bila ravna nijednomu hrvatskomu kulturnomu djelatniku, pomogla je Šuleku da bude usredotočen na bitno i da se u traganju za teorijskim modelom ne izgubi u stranputicama, kao što se to – kako smo vidjeli iz arhivske građe – dogodilo Nikoli Voršaku, prvotnomu namjenjeniku priređivanja hrvatskoga izdanja Novoga zavjeta.

Ni Millard ni Šulek, koji se možda odviše ufao u Strossmayerove široke poglede, nisu mogli (iako bi prije moglo biti da nisu željeli, jer sami u to nisu vjerovali) računati s tim da će najveće protivljenje tomu izdanju iskazati Katolička crkva, koju je pod prijetnjom izopćenja obvezivala kanonska zabrana suradnje s protestantskim biblijskim društvima, pa bilo to i na razini čitanja od njih objavljenih prijevoda. Stvar se neće zaustaviti samo na pasivnom otporu; naprotiv, ono će češće prelaziti u aktivno agitiranje i to do te mjere da će svećenici u mnogim mjestima oduzimati od ljudi nabavljene nove zavjete i javno ih spaljivati. Za nesreću: osim Strossmayera i Račkoga, Crkva je u Hrvata dobrim dijelom bila (post)ultramontanistička, kao rijetkogdje drugdje, i zbog toga se suprotstavljala ma kojem obliku dijaloga i(li) kulturne suradnje. Nije pomoglo ni to što su u novozavjetni korpus uključene deuterokanonske knjige (to je, istina, učinio još Karadžić), nije pomogla ni (relativno velika) jezična čistoća, ništa nije značio ni Šulekov ugled, njegovo teološko obrazovanje, usklađivanje nazivlja s katoličkom tradicijom i onimâ s Vulgatom. Ne: izdavač naveden u impresumu, "Britansko i inozemno biblijsko društvo", a to je značilo da sveti tekst nije pregledao odbor koji je katolička hijerarhija ustanovila, i da tekst – što je bilo protivno načelima Društva – nije sadržavao bilješke i komentare, za katoličko izdanje Biblije tada apsolutno nužne – bio je dovoljan razlog za odlučni, radikalni, nepremostivi i višedesetljetni bojovni antagonizam.

Ni takvo zapriječujuće djelovanje, međutim, a ni jezična reforma u Hrvatskoj 1892. godine, koja je praktički značila prihvaćanje Karadžićeve jezične koncepcije kao normativne, nisu bili dovoljni da odrede usud Šulekova Novoga zavjeta. Od prvoga izdanja, 1877. godine, ono je objavljivano tijekom gotovo jednoga stoljeća, u izdanjima kojima nije moguće precizno odrediti ni broj ni točnu nakladu. Grubom procjenom utvrdili smo da je Novi zavjet, sa psalmima ili bez njih, ili pak u dijelovima (pojedinačnim evanđeljima), objavljen u najmanje četrdesetdevet izdanja (u što nije uključeno najmanje trinaest izdanja psalama zasebno) s nakladom koja premašuje 265 000 primjeraka. Kao gornju vremensku granicu objavljivanja – koja, međutim, ne mora biti i konačna – stavljamo 1969. godinu (Novi zavjet), odnosno 1975. godinu (Lukino i Ivanovo evanđelje).

Zahvaljujući organiziranoj distribuciji Britanskoga i inozemnoga biblijskoga društva, Šulekovo se izdanje dobrim dijelom prodavalo izvan granica Hrvatske. Podaci o prodaji, koje je iz godine u godinu donosio godišnji izvještaj Društva, govori o potražnji za njim na prostoru Austro-Ugarske Monarhije, ali i u Egiptu – zbog Sueskoga kanala važnom prometnom čvorištu – gdje su ga kupovali hrvatski pomorci, a sporadično i u Rusiji i drugdje. Samo iz oskudne korespondencije, ne i iz godišnjega izvještaja, iščitavamo – zapravo,

dobivamo potvrdu, jer pretpostavka je itekako logična – da se ono prodavalo u Sjevernoj, a sva je prilika i u Južnoj Americi.

Izdanja u dvadesetom stoljeću, navlastito, pak, u njegovoj drugoj polovici, tjeraju nas da pomaknemo vremenske odrednice hrvatskojezičnih procesa. Dosada se 1892. godina uzimala kao službena gornja granica zagrebačke filološke škole, s tim da znamo da su izdanja na jezičnoj normi te škole objavlјivana i u prva dva desetljeća dvadesetoga stoljeća. Otkriće izdanjâ Šulekova Novoga zavjeta duboko u drugoj polovici dvadesetoga stoljeća znači da je norma zagrebačke filološke škole praktično bila u kontinuiranoj upotrebi čak pola stoljeća nakon svih dosadašnjih pretpostavki – da je, dapače, zasjekla i u vrijeme obilježeno izrazitim težnjama za samostalnošću hrvatskoga jezika, ozbiljenih u Deklaraciji o nazivu i položaju hrvatskoga jezika, i u Zagrebačkoj Bibliji kao njezinu kodifikacijskomu izrazu. Nisu ju uspjeli potrti ni, primjerice, pravopisno uputstvo Kraljevine SHS (1929) ni Novosadski dogovor (1954). A teološki gledano, bilo je to, uz Rešetarovo, jedino hrvatsko protestantsko izdanje Svetoga pisma koje je, praktički u nepromijenjenu obliku, kontinuirano izlazilo od vremena u kojem Katolička crkva na sve s njim povezano nije mogla primijeniti doli *anathema sit*, do vremena u kojem je ono – već, doduše, vremešno i ne još duga vijeka, u pozivu, što ga je Drugi vatikanski koncil uputio dogmatskom konstitucijom *Dei Verbum* da prebogato blago Božje riječi, žele li istinski upoznati Krista, često i marno čitaju; u odluci, pa gotovo i zapovijedi, da vjernicima pristup Svetomu pismu treba biti širom otvoren, raskriljen; i u blagoslovu inicijative združene pripreme prijevoda Biblije s odijeljenom kršćanskom braćom – dočekalo svoju rehabilitaciju.

Ali ne samo ono. Rehabilitaciju je dočekao i Šulek, koji je, premda mnogovrsno veliki vizionar, za života bio prisiljen često podnositi teret neshvaćenosti, pa i redikuloznosti. Jezično, jer je izdanjem Novoga zavjeta afirmirao jezik koji je, naspram Karadžićevoj mješavini slavenosrpskoga i narodnoga jezika, očitovao kontinuitet sa starim (jezik zagrebačke filološke škole kao prihvatitelj i nastavljač, ali i pročistitelj i usavršitelj jezika književnosti), jednako kao i s novim (naputak pravopisnoga odbora); jezik koji se i praksom i izriječkom legitimirao kao viša potencija narodnoga govora; no jezik nad kojim je jezična politika, ograničivši se na nekoliko književnih vrsta i kriterija odabira, po afirmiranju karadžićevske koncepcije kao normativne, čak i prije Brozova pravopisa – izborom referentne građe za Akademijin rječnik – neobzirce pokušala lingvocid i identitetocid, prouzročivši, istina, tek zamrlost kontinuiteta, no zamrlost koja će se u previranjima idućih desetljeća

doimati većma kao umrlost, i kojoj će stoga za oživljavanje biti potrebna provala svih fermentiranih nakupljenih inhibicija.

Teološki, jer je Šulekova ekumenska vizija, u izdanju Novoga zavjeta jedinstveno i neponovljivo ozbiljena (tekst je, prema predlošku prijevoda pravoslavnoga Srbina, preveo, s barem implicitnim blagoslovom dalekovidnoga đakovačkoga biskupa, u ozračju ekumenske Akademije, evangelički Slovak za Hrvate katolike, a objavilo ga je protestantsko biblijsko društvo), još gotovo cijelo stoljeće, pa i unatoč pozitivnim promjenama, poimana kao neshvatljiva utopija, a počesto i pretana pod gârom uzajamnih, gotovo dijaboličnih osuda, na južnoslavenskom tlu još politički dodatno opterećenih, sve dok nije kao iskonska odlika Crkve i njezina katolištva, u svjetlu sveopćega poziva na spasenje i založene suradnje svih koji u Krista – jednoga i nepodijeljenoga – vjeruju, zasjala u nauku Drugoga vatikanskoga koncila.

Kulturno, jer je Šulek osjetio potrebu vremena da Hrvati dobiju suvremeni prijevod Svetoga pisma te se i po njem uključe u europske kulturne tokove, tim više što je izdavač – Britansko i inozemno biblijsko društvo – svojim organiziranim djelovanjem bio jamstvo da će Biblija moći postati široko dostupna i ući, štoviše, u svaku kuću, što nije uspjelo ni Katančićevim ni Škarićevim projektom, postajući tako snažnim kulturno-odgojnim sredstvom, čime bi se zaokružilo nastojanje i djelovanje specifičnoga hrvatskoga prosvjetiteljstva; zamisao utoliko potrebna ukoliko su se, prema Šulekovim programatskim riječima upućenima Nikoli Voršaku, u Hrvatskoj osjećale negativne posljedice materijalizima, pri čem je Njemačku i Češku, u kojima se Biblija nalazila gotovo u svakom domu, istaknuo kao posebno svijetle primjere. Hrvatskomu je narodu Biblija bila prijeko potrebna i zato kako bi se, u procesu nacionalnoga konstituiranja, odredio upravo u odnosu prema nadnacionalnoj, univerzalnoj europskoj kulturi, u bitnom obilježenoj kršćanstvom. To je donekle bio i logičan posljedak (razvoja) ilirskih ideja, ali sada više ne usredotočenih samo na slavenski kulturni živalj, već smjerajući europskoj kulturi u njezinoj cjelovitosti. Uzimanje srpskoga prijevoda, koji je također, u cjelini, bio ingeniozan u okvirima svojega nastanka, kao normativnoga polazišta, pritom nije ostalo samo nužno zlo prilagodbe – u domeni izvornoga zamišljaja – da se "spasi (izdavačka) stvar" već i originalni međukulturni događaj. Njime se pokazalo da je hrvatski identitet kadar definirati se i u složenim i osjetljivim hrvatsko-srpskim odnosima, ali i šire: riječ je o dalekovidnom potezu kojim se hrvatska kultura uključila u projekt europskih, dapače, i svjetskih razmjera i postala vidljivom – unatoč tomu što bi ga suvremenici, sudionici zbivanja koncem devetnaestoga stoljeća i početkom dvadesetoga stoljeća nazvali promašajem

– kao nijedan svetopisamski prijevod bilo prije, bilo nakon njega. Brojem izdanja približno jednako Rešetarovo izdanje danas kvalitativno ipak zaostaje za Šulekovim, jer je jezikom označilo povratak karadžićevskoj normi, dočim je Šulekovo izdanje u punom smislu riječi reprezentativni uzorak hrvatske specifičnosti. Uspjeh Zagrebačke Biblije, pak, kvantitativno silniji, ipak se više duguje napretku sredstava priopćavanja i tehnike općenito. Šulekovo je izdanje Novoga zavjeta među svim hrvatskim tiskanim djelima svojega vremena i jezikom i konfesionalnim opredjeljenjem i izgrađenim identitetskim i kulturnim određenjem otišlo nezamislivo daleko i dugo vremena ostalo nedostižno. A i danas, s kritičkim odmakom, ono pripada vrhu antologijskih ostvaraja hrvatskoga kulturnoga izričaja s međunarodnom vidljivošću.

Jezik toga izdanja jezik je zagrebačke filološke škole, normiran – slovopisno, pravopisno, fonološki, morfološki i sintaktički – Veberovom *Slovnícom* te napucima pravopisnoga odbora. Ipak, ne u potpunosti: Šulekova jezična rješenja gdjegdje pokazuju i odstupanja od navedenih vrela. Budući da normativnih rječnika zagrebačke filološke škole u strogom smislu nije bilo, leksički odabiri Šulekovi pokazuju veću slobodu te ih biva teže normativno odrediti. Tomu je uzrok i odsuće dostatnoga broja primjera koji bi odavali Šulekov karakteristični leksikografski potpis, kao i preuzimanje određenoga broja leksičkih rješenja od Karadžića, što praktično znači prisuće turcizama te drugih riječi vlastitih srpskomu jeziku. Tako je, u tom izdanju, upotrijebljen jezik koji se jasno razlikuje od Karadžićeva prijevoda, ali istodobno ne slijedi *ad pedem litteræ* normu zagrebačke filološke škole, u onoj mjeri u kojoj se može govoriti o cjelovitoj normi te škole na svim jezičnim razinama. Objašnjenje za taj postupak – jer ne treba ga tražiti ni u kakvu subverzivnu Šulekovu nastojanju da, u ime jedinstva, svede hrvatski jezik pod srpski ili barem stvori nakaznu jezičnu fuziju – zapravo je jednostavnije nego što bi se u prvi čas moglo činiti. Šulek je, vlastito publicistu, kojega je morala resiti hitra reagibilnost, a i u skladu s kratkim rokom koji mu je Biblijsko društvo dalo, ograničujući ga pritom u slobodi zahvaćanja u Karadžićev prijevod, radio vrlo brzo. Odatle mnogi srbizmi (koje bi tuitamo možda bilo prikladnije nazvati karadžićizmima), a također i mnoge pogreške: dovoljno je vidjeti obilno preuzimanje tiskarskih pogrešaka, koje bi inače pedantni Šulek sigurno bio ispravio.

Usporedbom prvoga izdanja s kasnijim izdanjima opažaju se tek malobrojne izmjene: već u drugom izdanju, 1881. godine, napušta se dvoslov *dj* i prihvaća *dj* te se dosljednije provode načela gramatičke interpunkcije, navlastito bilježenje zareza. Tvrdnje o djelomičnoj fonologizaciji pravopisa u kasnijim izdanjima (Vince) stoga nisu opravdane; naime,

morfonološki pravopis ostao je nepromijenjen, čak i u pretposljednem izdanju evanđelja, 1972. godine.

Odabirom štokavskoga književnoga jezika Šulek je nastavio tradiciju koju je započeo još Bartol Kašić. Njega je slijedio i jekavskim izgovorom, odstupivši od Katančićeve i Škarićeve ikavice. Uzme li se u obzir da Kašićeva Biblija nije tiskana sve do potkraj dvadesetoga stoljeća, može se reći da je Šulekov Novi zavjet prvo hrvatsko svetopisamsko izdanje (jasno, izuzme li se latinično Karadžićevo izdanje) štokavskom jekavicom, koja je u temelju hrvatskoga standardnoga jezika, i ujedno prvo svetopisamsko izdanje koje je kodificiralo ilirsku opredijeljenost za štokavsku dijalektnu osnovu općenacionalnoga jezika.

Premda je bilo namijenjeno katolicima, to je izdanje – već samim izdavačem – protestantsko, prvo nakon uraškoga Novoga zavjeta, objavljenoga 1562–1563. godine. No od njega se razlikuje i pismovno, ali i jezično, osobito po odrazu jata. Znači to da je izdanje, koje je, kao ni jedno drugo djelo, i prostorno i vremenski daleko pronijelo jezik zagrebačke filološke škole, na čijem je čelu bio katolički svećenik Veber, bilo protestantsko, pri čem valja znati da je u to doba protestantska zajednica tvorila jedva 1 % ukupnoga stanovništva Hrvatske i Slavonije.

U pokušaju terminološkoga određivanja Šulekova izdanja Novoga zavjeta valja poći od određivanja odnosa dvaju idioma oprimjerenoga u dvama svetopisamskim izdanjima – Karadžićevu i Šulekovu. Stajalište Biblijskoga društva pod utjecajem je Karadžićevim, iskristaliziranim u poimanju Hrvata i Srba kao jednoga naroda koji se razlikuju samo u konfesiji (katolici/pravoslavni) i u pismu, koje su po dvjema liturgijskim tradicijama baštinili (latinica/ćirilica). Iako je Millard, na temelju Šulekovih informacija o Hrvatima, načelno zauzeo stajalište o posebnosti hrvatskoga idioma u odnosu prema srpskomu, praksa je Biblijskoga društva pokazala da je riječ o prolaznoj etapi – koja ni sama, uostalom, nije bila konzistentna, i da se hrvatski jezik, sve do najnovijega doba, vodio samo kao dijalekt srpskoga, čije je jedino razlikovno obilježje bilo latinično pismo.

Naspram tomu, u pismu Nikoli Voršaku Šulek otkriva namjeru da se Karadžićev prijevod "pohrvati". Taj naziv, koji danas konotira mimoznanstveno, u devetnaestom se stoljeću književnosmisaono upotrebljavao kao jednakovrijednica za 'prevođenje na hrvatski jezik'. S tim leksikografskom definicijom kao polazištem pristupa se iščitavanju razlika između Karadžićeva i Šulekova izdanja Novoga zavjeta, koje se otkrivaju, osim na slovopisnoj i pravopisnoj, na svim jezičnim razinama: fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj. Za ovjerovljenje teze o jednom idiomu bilo bi potrebno dokazati da razlike nisu

relevantne, to jest da se mogu neutralizirati. S obzirom na to da je jezik zagrebačke filološke škole bio normiran (ilirska norma), a trima naredbama Dvorske kancelarije i kodificiran, ne može se nijekati opstojnost dviju normi, što je, uostalom, bio poticaj i hrvatskomu izdanju: jezik Karadžićeva prijevoda bio je Hrvatima neprihvatljiv, pa makar se razlike svele samo na terminološku različitost, vlastitu dvjema konfesijama, što je zastupao Franjo Iveković, inače tvrdi branitelj i vatreni nasljedovatelj Karadžićeva jezika.

Ta je spoznaja bila poticajem za propitivanje naziva kojima se u arhivskoj građi i u literaturi Šulekovo izdanje označivalo. Dokazavši, jezično-leksikografskom raščlambom, neprihvatljivost primjene naziva *adaptacija*, *revizija* i *redakcija* na Šulekovo izdanje, nametnula se hipoteza o prijevodu kao jedinij prikladnoj terminološkoj kategoriji. Nju je, međutim, trebalo i pozitivno utemeljiti, što je učinjeno pomicanjem naglaska s definicije jezika kao ukupnosti riječi i metoda njihovih kombinacija, kojima se služi jedan narod, prema definiciji koja jezik shvaća kao kôd, odnosno sustav znakova. Istom je tada omogućeno definiranje prijevoda kao prenošenja iz jednoga (kôdnoga) sustava u drugi. Potreba za takvim postavljanjem stvari nadilazi puko traganje za prikladnom definicijom koja bi potvrdila unaprijed postavljenu teoriju, i to zato što se jezik Karadžićeva izdanja ne može označiti kao srpski jezik iz više razloga: u odnosu na razlikovanje književnoga jezika i narodnoga jezika u Hrvatskoj, srpski je jezik književni jezik izjednačio s narodnim jezikom; ijekavski izgovor u Srbiji nikada nije bio normiran; jezik prijevoda Novoga zavjeta razlikuje se od Karadžićeva, narodnim jezikom uobličena opusa, predasve zbog obilja ckrvenoslavenskih/slavenosrpskih elemenata. Jezik Karadžićeva prijevoda Novoga zavjeta ne može se poistovjetiti sa srpskim jezikom, upravo kao što odudara od ostalih Karadžićevih djela, te je terminološki najtočnije označiti ga književnim idiolektom. Jednako tako, i Šulekovo je izdanje u svojem redu književni idiolekt: nosi bitna svojstva hrvatskoga književnoga jezika (ilirske norme), ali Karadžićevi jezični elementi, na morfološkoj, sintaktičkoj i nadasve leksičkoj razini, koji su se, neizmijenjeni, ušuljali u hrvatsko izdanje, priječe da se ono označi kao uzorno hrvatsko izdanje – što je dobro uočio Jagić – ali i kao uzoran Šulekov jezik, kojim su napisana druga njegova djela.

Stoga su pri uspoređivanju jezika Šulekova izdanja s Karadžićevim izdanjem nazivi članova odnosa *hrvatski jezik : srpski jezik* ne samo neprimjereni nego i netočni. Shvaćanjem, pak, jezika kao kôda (sustava znakova), a prijevoda kao prenošenja iz jednoga sustava znakova u drugi sustav znakova, otklanjamo pogrešne interpretacije pogrešne teorije nastale

zbog nerazumijevanja pojmovlja – oruđa kojim se raspravlja i koje je, k tomu, u svjetlu složenih hrvatsko-srpskih odnosa još i dodatno osjetljivo i podložno ideološkim trvenjima.

Dosada tek izrijetka i slabo obrađeno, pa stoga glasa nedojačana i preslaba da svoje mjesto izbori samo ili uz pomoć glasa autora koji su o njem pisali, Šulekovo izdanje Novoga zavjeta još uvijek ostaje na rubnicama (što zapravo gotovo uvijek znači onkraj) povijesti hrvatskoga književnoga jezika, povijesti hrvatske književnosti, povijesti hrvatskoga jezičnoga prevodilaštva, povijesti hrvatskoga biblijskoga prevodilaštva, povijesti hrvatske biblicistike, povijesti kršćanstva među Hrvatima, povijesti hrvatskoga ekumenizma, povijesti hrvatske historiografije, povijesti hrvatskih međunarodnih odnosa, povijesti hrvatske kulture, povijesti općenito – ali: bivajući gradivom mnogovrsne konstrukcije identiteta – i njihove sadašnjosti i budućnosti. Nije odista riječ ni o kakvu veledjelu ili prijelomnici koja bi – da je bila uvažena te kao prijevod zbiljski i normativno, a ne samo prešutno zaživjela – stubokom izmijenila sadašnjost i budućnost tokova ideja. Slika bi, međutim, s tom malom poviješću bila *drugačija* jer bi bila *potpunija*.

Pojam punine, koji smjera zaokruženosti, pa u tom smislu i apsolutnosti, postmodernizmom je dekonstruiran i izmješten iz, Lyotardovim rječnikom rečeno, "velikih priča" ili upravo *jedne* velike priče, tijekom povijesti željkovane i snovane, oko nje trudene i ka njoj upirane, ali nezadovoljene i nedosanjane, nedotrudene i nedosegnute, prema "malim pričama", koje nisu samo jeftina utjeha defetiziranih mediokriteta nego, čini se, i ono što se iz ograničenoga i u ograničenom kao jedino realno može dosegnuti. K tomu, ideja punine koju – a Biblijom se bavimo – sveti Pavao u Poslanici Efežanima smješta u Krista (Ef 3,14), a to znači u onkrajvremenost, mogla bi samo stvoriti dodatni pritisak nemoći i frustracija izniknutih oko konačne onemoćalosti u jalovu traganju za mjerljivom i nadasve prezentnom velikošću koja sa sobom nosi osjećaj olakšanja, jer je sve uglavljeno, rečeno, neupitno.

Ali nedohvativost toga velikoga, koje zapravo jest i ostaje imaginarno i nepostojeće veliko, a samo u biblijskoj – teološkoj perspektivi i ostvarivo, ali s čovjekom ne kao onim koji veliko dohvaća kao aktivni protagonist, nego kao onim kojemu je veliko darovano i koji je velikim učinjen, ne znači obezvređenje i nesmislenost maloga. I malo može biti veliko, i jest veliko, ako je pristup malomu ozbiljan i temeljit, ako je u malom uložena sâm čovjek kao sav čovjek.

Pa bi – eda se samo jednim primjerom potkrijepi – u pripremi Zagrebačke Biblije Tabak i Duda (kao dva paradigmatska imena), koji su te veleradne šezdesetsedme i šezdesetosme o Bibliji razmijenili gotovo stotrideset pisama, među kojima je dobar broj

pravih i zokruženih filoloških, povijesnih i biblijskih rasprava – a koja bismo u našem slučaju, arhivskom građom preoskudnoga Šulekova izdanja, mogli samo priželjkivati – možda češće zavirivali u nju, a ne spominjali samo Karadžićevo izdanje, svjesni da se ne moraju referirati samo na drugu i drugačiju književnojezičnu i teološkonazivoslovnu tradiciju (što je, pogotovo pri prevođenju Biblije, hvalevrijedno, pa i prijeko potrebno), već da imaju i izraz, jedinstven i osebujan, upravo u hrvatskoj tradiciji i hrvatskoj kulturi. Možda bi tada – pa bilo to i samo jednom riječju, sintagmom, tekstnim rješenjem – i Šulekovo izdanje Novoga zavjeta bilo ugrađeno u tu, za hrvatski jezik i kulturu, a i za Katoličku crkvu u Hrvata veoma značajnu Bibliju, postalo jednim od njezinih izvora, i tako pokazalo autentičan kontinuitet jezične, biblijske, ekumenske, književne hrvatske tradicije, koja je doista između Škarića i Stadlera (a ako ćemo po načelu teritorijalne pripadnosti – Škarića i Zagode) imala zbiljski proplamsaj, zahvaljujući jednomu od hrvatskih ponajboljih jezikoslovaca, koji se u prevođenju Svetoga pisma Novoga zavjeta okušao i kao teolog-bibličar. Sve se to zbivalo u ozračju filološke škole koja je zamrla ne dočekavši da Sveto pismo postane zbiljski upotrebljivim instrumentom jezičnoga planiranja. Barem se tako mislilo. A kad ono – izdanje je to koje je doživjelo i Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskoga jezika, pa i samu Zagrebačku Bibliju. Tradicije su živjele jedna uz drugu, ali kao paralelni pravci. Možemo samo slutiti što bi niknulo da su se preplele, da je komu tada postalo jasno kako do prekida kontinuiteta nikada nije došlo, kako jezična i biblijska tradicija, koja je davno proglašena mrtvom, eto živi među njima.

Nije, međutim, riječ samo o tom da bi Šulekovo izdanje ušlo u jezične, biblijske, književne i povijesne anale, obogativši ih pritom u nekoj mjeri. Kao "mala priča" ono bi nam progovorilo i o osobnoj povijesti Šulekovej. Prevođenje Biblije uvijek je izniman pothvat u životu nekoga čovjeka. Kako je i koliko je živio s tekstom? Je li mu on doista bio samo oruđe za svagdašnji kruh, ili možda i radost i nada, žalost i tjeskoba u životu koji se s njim gdješto nemilosrdno poigravao? Je li mu on pomogao da bude bolji čovjek, prožeo i oplemenio njegovo biće i svekoliko njegovo djelovanje? A što tek reći o osobnim vezama koje je pritom uspostavio? Kako je na Šuleka djelovao Millard? Jesu li njihovi susreti bili profesionalni, ili i osobno obogaćujući? Svojim je prijevodom Novoga zavjeta na hrvatski jezik Šulek izravno utjecao na najmanje dvije kulturne tradicije: austrijsku – jer Millardu je sjedište bilo u Beču – i englesku. Za Šuleka i za – zbog Šuleka – hrvatsku kulturnu tradiciju doznalo se u dvjema krunskim europskim prijestolnicama. U toj mjeri to nije pošlo za rukom nijednoj hrvatskoj filološkoj školi, a – posvijestimo li si koliki su u to izdanje bili uključeni – i nijednomu hrvatskomu prijevodu Biblije dotada. Spomeni vremena za njega odvojenoga i niza svjedoka

danas su, doduše, svedeni umnogome na kembrički arhiv; bečki je nestao u ratnim razaranjima.

Tko arhivsku građu opet jednom bude istraživao, znati mu je – i utoliko ta mala priča postaje velikom pričom – da u građi nalazi puno više od materijalnih ostataka. U njima je ispisana povijest "oblaka svjedokâ" (Heb 12,1), odnosno – kako je to izrekao Vlačić – "svjedoka istine", povijest nezabilježenih minuta⁸⁸⁵ tijekom kojih se čitalo, razmišljalo, uspoređivalo, razgovaralo, prosuđivalo, odlučivalo, povijest ljudski toploga (a gdjekad i neljudski hladnoga) koja se nijednom arhivističkom metodom ne može iščitati. Ona, kao mala i neispričana priča, doista stremi svojem dekodiranju u onom "onkraj" u kojem se nadamo da ništa, što je od srca otkinuto te odsrca i nesebično darovano, napose sâm čovjek u tom daru (a ovdje je znanstveno mjesto ophođenje prevoditelja prema Božjoj riječi ušatorenoj u riječ ljudsku, u ljudski jezik i kulturu), ne može biti jednostavno zbrisano.

Okrenemo li stvar teološki, smijemo reći da je Bibliji unekoliko određen dvovrijedan usud. Kao "velika priča" vrhunske i stvarateljske Božje riječi ona se spušta i nastanjuje najprije u riječima svetih pisaca. Potom se, po prevoditeljima, usitnjuje u riječi pojedinih naroda da bi otišla još dalje i doprla do svih malih i bezimernih, koji pričaju i ispisuju uprav sićušne priče ljudske povijesti. No tu se događa čudesan obrat, čudesna razmjena: u tima malima (sada već) česti Riječi ponovno zadobivaju stvaralačku snagu nepodjeljene iskonske siline – *tantum esse sub fragmento quantum toto tegitur* – koja je kadra prodahnuti životvornim duhom i disanja bezbrojnih malih priča učiniti organskom sintonijom velike priče, kritične snage kvalitativne promjene ljudskoga roda. *Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta* jedna je od tih čestī.

Pristigli smo poimanju kulture koje smo u ovom radu ostavili po strani; sada ga, međutim, treba istaknuti u prvi plan. Ako kulturu shvatimo kao proces uljudivanja, postajanja čovjekom koje nikada nije zadovoljeno, nikada dovršeno (*non satis-factum*), i odredimo ga, pače, u domeni malih priča, onda smijemo ustvrditi da se Šulekovo izdanje Novoga zavjeta ne može istinski i cjelovito vrednovati ni na razini jezičnoj, ni na razini biblijskoprevoditeljskoj, ni na razini kulturnoj (u smislu identitetskoga određivanja pojedine zajednice), već na onoj, i samo na onoj razini i u mjeri u kojoj je on nadahnuo čitatelje da prožmu svoj život i živote onih oko sebe trajnim vrednotama očovječenja, da budu više ljudi. A to nije mjerljivo, već jedino slutivo.

⁸⁸⁵ Verbalni biludizam: *minutes* (engl.) 'zapisnik'.

PRILOZI

PRILOG 1.

Naredba HDK 1864.

(Cuvaj 1910: V/ 246–247)

Kancelarija ova dvorska scieni, da je dosta jasno naznačila, što je namieravala svojimi naredbami od 29. listopada 1862. br. 3180 i 19. studenoga i. g. br. 4108, izdanimi o nauci jezika hèrvatskoga, a imenito o upotrebljivanju jednoga propisanoga pravopisa na srednjih i pučkih učilištih kraljevine Hèrvatske i Slavonije.

Uvjerena, da je jedinstvo jezika bitan uviet napredna razvitka književnosti i da sa zahtievom tim u štetnu protuslovju stoji vladajuća raznolikost pravopisa: hotjela je, da se zlu tomu doskoči, barem u području škole i da se putem nje uzgoje življi, imajući promaknuti rješenje toga pitanja i izvan škole prema gore stavljenu načelu jedinstva.

Medjutim rečenimi naredbami nije si ova oblast dvorska prisvajala prava, da konačno presudi znanstvenoj strani toga pitanja, već se je po svom položaju više pridèržavala gledišta *shodnosti* i *koristi*, očevidne sa jedinstvena pravopisa, koji se je u ostalom, mimo svih mogućih razpravah ustanovio *konvencijom* i kod drugih, najprosviećenih narodah Europe. – Premda to nebudi rečeno na užtrb znanstvenosti, koje se temelj nemože odreći ni pravopisu, propisanu za škole pomenutimi naredbami: Nu gledišta shodnosti i koristi drži svojim ova oblast dvorska; – gledište, komu se je u pitanju pravopisa morala i morat će se pokoriti u svojih mnienjih često puta *jednakim pravom* razdvojena znanost.

Nakon dugotrajnih i učenih pretresivanja s jedne i druge strane, moralo se je u najnovije doba i kod njemačkoga naroda, kojega pravopisna borba mnogo naliči onoj u književnosti hèrvatskoj, rješenje toga pitanja pokušati upravo onim putem, kojim je udarila ova oblast dvorska. Razlika je u tom, što se potreba takova postupka, potreba vlasti, posredujuće u znanstvenoj borbi protivnih mnienjah, tim silnije osietja kod naroda, kojega se književnosti nalazi tekar u pèrvom razvitku, ter joj je nužda riešiti se čim prije formalnih sporah, koji ju prieče u napredku stvarnom.

Odovod se vidi, da je naredbam ove oblasti dvorske, izdanim o pravopisu za škole, temeljem služila i uzvišena namiera i dalje sižući smjer, nego se je, kako se čini, shvatilo sa više stranah.

Dvorska ova oblast nemože zatajiti, kako je očekivala, da će naredbe te, dobro shvatjene, dielovati i *izvan škole* silom onoga osviedočenja, iz kojega su proiztekle.

Tim joj je neugodnije vidieti, kako se i u *području škole*, s očitom nepomnjom na duh tih naredabah, vèrši jedva i mèrtvo slovo propisa. – Dapače ni to. – Službena izviestja, koja se ovoj oblasti dvorskoj predlažu od osobah, stojećih u neposrednom savezu sa školom, pisana su često pravopisom, koji se protivi ustanovam toga propisa.

Još je prikornija u tom pogledu bezobzirnost onih ljudi od škole, koji na očigled najveće javnosti, i u spisih, dolazećih u ruke mladeži školskoj, daju premier sablaznjiva protuslovlja: drugčije mladež naučajuć, a drugačije sami radeć.

Naprama sada još jasnije razloženoj namieri svojoj, nemože ova oblast dvorska podnipošto mirnim okom gledati postupak taj, već se prisiljenom nalazi ponoviti ovim, što strožije svoje naredbe glede pravopisa, pozivajuć kr. namiestničko vieće, da svojim putem to

do znanja stavi svim, kojih se tiče, s opetovanom naročitom naznakom: da se organi školske uprave, ravnatelji, kao i učitelji svih učevnih zavoda u školi i izvan škole, u svih školsko službenih poslovih, t. j. dopisih i izviestjih svojih imadu služiti propisanim pravopisom, a što glede privatnoga književnoga ráda, u koliko je namienjen javnosti zahtieva od njih častna dosliednost napram mladeži školskoj i razlog obzira, dužna višim oblastim, ostavlja se njihovu razsudjenju, koje će ih uvjeriti, da se s dosadašnjimi njekojimi pojavi te ruke nemože slagati ni jedno ni drugo, i toga radi, da bi dvorska ova oblast morala imat slab samo pojam o koristi, potrebi i plemenitosti toga nastojanja svoga, kad bi još i nadalje mogla terpiet, i u školi i okolo škole ljude takove, koji dèrže, da se može saviestno vèršiti dužnost pedagogičku učeć usti jedno, a u duši odobravajuć i činom tvoreć drugo posvema protivno.

I na knjige, namienjene nagradam mladeži školske, uzimat će se u napredak obzir samo u toliko, u koliko budu tiskane propisanim pravopisom. – U obće sve što se odnosi na školu, neka bude u skladu s tim pravopisom.

PRILOG 2.

Breve Pija VII. upućen nadbiskupu Gniezna, primasu Poljske (29. lipnja 1816)

(Blair 1819: 128–131)

POPE PIUS VII.

VENERABLE BROTHER,

Health and Apostolic Benediction.

In our last letter to you we promised, very soon, to return an answer to yours; in which you have appealed to this Holy See, in the name also of the other Bishops of Poland, respecting what are called *Bible Societies*, and have earnestly inquired of us what you ought to do in this affair. We long since, indeed, wished to comply with our request; but an incredible variety of accumulating concerns have so pressed upon us on every side, that, till this day, we could not attend to your solicitation.

WE HAVE BEEN TRULY SHOCKED AT THIS MOST CRAFTY DEVICE, BY WHICH THE VERY FOUNDATIONS OF RELIGION ARE UNDERMINED; and, having, because of the great importance of the subject, convened for consultation our venerable brethren, the Cardinals of the Holy Roman Church, we have deliberated, with the utmost care and solicitude, upon what measures, within the compass of our Pontifical authority, are proper to be adopted, IN ORDER TO REMEDY AND ABOLISH THIS PESTILENCE AS FAR AS POSSIBLE. In the mean time, we heartily congratulate you, venerable brother; and we commend you again and again in the Lord, as it is fit we should, upon the singular zeal you have displayed under circumstances so hazardous to Christianity, in having denounced to the Apostolic See, THIS DEFILEMENT OF THE FAITH, MOST IMMINENTLY DANGEROUS TO SOULS. And although we perceive that it is not at all necessary to excite him to activity who is making haste, since of your own accord you have already shown an ardent desire to detect and OPPOSE THE IMPIOUS MACHINATIONS OF THESE INNOVATORS; YET, IN CONFIRMITY WITH OUR OFFICE, WE AGAIN AND AGAIN EXHORT YOU, THAT WHATEVER YOU CAN ACHIEVE BY POWER, PROVIDE FOR BY COUNSEL, OR EFFECT BY AUTHORITY, YOU WILL DAILY EXECUTE WITH THE UTMOST EARNESTNESS, placing yourself as a wall for the House of Israel.

For this end we issue the present letter, viz. that we may convey to you A SIGNAL TESTIMONY OF OUR APPROBATION OF THESE YOUR LAUDABLE EXERTIONS, and also endeavour therein still more and more to excite your pastoral solicitude and vigilance. For the general good imperiously requires us to combine all our means and energies TO FRUSTRATE THE PLANS, WHICH ARE PREPARED BY ITS ENEMIES FOR THE DESTRUCTION OF OUR MOST HOLY RELIGION; whence it becomes an Episcopal duty, THAT YOU FIRST OF ALL EXPOSE THE WICKEDNESS OF THIS NEFARIOUS SCHEME, as you already are doing so admirably, to the view of the faithful; and openly to publish the same, according to the RULES prescribed by the Church, with all that erudition and wisdom in which you excel; *namely*, "THAT BIBLES PRINTED BY HERETICS ARE NUMBERED AMONG PROHIBITED BOOKS, AGREEABLY TO THE RULES OF INDEX (No. II. and III.); FOR IT IS EVIDENT FROM EXPERIENCE, THAT THE HOLY SCRIPTURES, WHEN PUBLISHED IN THE VULGAR TONGUE, HAVE THROUGH

THE TEMERITY OF MEN, PRODUCED MORE HARM THAN BENEFIT:" (Rule IV.). And this is the rather to be dreaded in times so depraved, when our holy religion is assailed from every quarter with great cunning and effort, and the most grievous wounds are inflicted on the Church. It is, therefore, NECESSARY TO ADHERE TO THE SALUTARY DECREE OF THE CONGREGATION OF THE INDEX (June 13th, 1757); THAT NO VERSIONS OF THE BIBLE IN THE VULGAR TONGUE BE PERMITTED, EXCEPT SUCH AS ARE APPROVED BY THE APOSTOLIC SEE, OR PUBLISHED WITH ANNOTATIONS EXTRACTED FROM THE WRITINGS OF THE HOLY FATHERS OF THE CHURCH.

We confidently hope that, even in these turbulent circumstances, the Poles will afford the clearest proofs of their attachment to the religion of their ancestors; and this especially by your care, as well as that of the other Prelates of this Kingdom, *whom, on account of the stand they are so wonderfully making for the faith committed to them, we congratulate in the Lord,* trusting that they all will very abundantly justify the opinion entertained of them.

It is moreover necessary that you should transmit to us, as soon as possible, the Bible which JACOB WUIEK published in the Polish language with a commentary, as well as a copy of the edition of it lately put forth without those annotations, taken from the writings of the holy Fathers of the Church, or other learned Catholics, with your opinion upon it; that thus, from collating them together, it may be ascertained, after mature investigation, what errors lie insidiously concealed therein, and that we may pronounce our judgment on this affair for the preservation of the true faith.

PROCEED, THEREFORE, VENERABLE BROTHER, TO PURSUE THE TRULY PIOUS COURSE UPON WHICH YOU HAVE ENTERED; VIZ. DILIGENTLY TO FIGHT THE BATTLES OF THE LORD IN THE SOUND DOCTRINE, AND WARN THE PEOPLE INTRUSTED TO YOUR CARE, THAT THEY FALL NOT INTO THE SNEARS WHICH ARE PREPARED FOR THEM, TO THEIR EVERLASTING RUIN. The Church waits for this from you, as well as from the other Bishops, WHOM OUR EPISTLE EQUALLY CONCERNS; indeed we most anxiously expect it, that the deep sorrow we feel on account of THE NEW SPECIES OF TARES WHICH AN ENEMY IS SOWING SO ABUNDANTLY, may, by this cheering hope, be somewhat alleviated: and, we heartily invoke upon you and our fellow Bishops, for the good of the Lord's flock, ever increasing spiritual gifts, through our Apostolic Benediction, which we impart to yourself and to them.

Given at Rome, at St. Mary the Greater, June 29, 1816, the 17th of our Pontificate.

POPE PIUS VII.

PRILOG 3.

Breve Pija VII. upućen nadbiskupu Magiljoua (3. rujna 1816)

(Blair 1819: 131–137)

To our Venerable Brother Stanislaus, Archbishop of Mohileff.

VENERABLE BROTHER,

Health and Apostolic Benediction.

We are worn down with poignant and bitter grief at hearing of the pernicious design, not very long ago entered upon, by which the most Holy books of the Bible are every where dispersed in the several vernacular tongues; and published, contrary to the most wholesome Rules of the Church, with new translations, and these craftily perverted into bad meanings. For we have perceived, from one of these versions which has been brought to us, that it tends to destroy the sactity of purer doctrine; so that the faithful may easily drink deadly poison, from those fountains whence they ought to draw the waters of salutary wisdom.

But we were still more deeply grieved, when we read certain letters sign with the name of You our Brother; wherein You authorized and exhorted the people committed to your care, to procure for themselves modern versions of the Bible, or willingly to accept them when offered, and carefully and attentively to peruse them! Nothing certainly could more aggravate our grief than to behold You, who are placed to point out the ways of righteousness, become a stone of stumbling. For You ought carefully to have kept in view, what our Predecessors have always prescribed; namely, *That if the Holy Bible in the vulgar tongue were permitted every where, without discrimination, more injury than benefit would thence arise.*

Further, the Roman Church receiving only the *Vulgate Edition*, by the well-known Decree of the Council of Trent, rejects the version in other languages, and allows only those which are published with notes, properly selected from the writings of the Fathers and Catholic Doctors; lest so great a treasure should be subject to the corruptions of novelties, and in order that the Church, scattered over the whole world, might be of *one lip and of the same speech*. – Truly, when we perceive in a vernacular tongue very frequent changes, variations, and alterations, proceeding from the immoderate licentiousness of biblical versions, that immutability would be destroyed; nay, the divine testimonies and even the faith itself would be shaken, especially since, from the signification of one syllable, the truth of a dogma may sometimes be ascertained.

Wherefore, by this means, *Heretics* have been accustomed to bring forward their corrupt and most destructive machinations; in order that the might insidiously obtrude each their own errors, dressed up in the more holy grab of the Divine word, by publishing the Bible in the vulgar tongues, (though concerning the wonderful variety and discrepancy of these they mutually accuse and cavil at each other). *For Heresies arise only, saith ST. AUGUSTINE, when the excellent Scriptures are not well understood; and what in them is ill understood, is nevertheless rashly and boldly asserted.*

But, if we lament that men, the most renowned for piety and wisdom, have often failed in interpreting Scripture; what may not be feared, if the Scripture, translated into every vulgar tongue, are given to be freely read by the ignorant common People, who usually judge not

from any preference, but form a sort of temerity? It is so, claims ST. AUGUSTINE properly, that you, untinged by any poetical skill, do not venture to open TERENCE without a master; but you rush without a guide upon the Holy Books, are dare to give an opinion upon them without the assistance of an instructor?

Wherefore, our Predecessor INNOCENT III. in his celebrated epistle to the faithful of the Church of Metz, most wisely commanded these things; The hidden Mysteries of the faith are not every where to be laid open to all people; since they cannot every where be understood by all men, but by those only who can comprehend them with a faithful mind. On which account, the Apostle says (1 Cor. iii. 2), To you who are the more ignorant, as it were babes in Christ, I gave you milk to drink, not food; for strong meat belongeth to the elder. As he himself said to others: We speak the wisdom among the perfect; but among you I determined to know nothing but Jesus Christ, and him crucified. For, so great is the depth of the Divine Scriptures, that not only the simple and illiterate, but even the prudent and learned, are incompetent fully to discover their meaning. On which account the Scripture affirms: Because many who have diligently searched have failed. Whence it was rightly ordained of old in the Divine Law (Exod. xix. 12), that the beast which shall touch the mountain should be stoned; lest truly any simple and unlearned person should presume to reach after the height of Sacred Scripture, or even proclaim it to others; for it is written, Mind not high things. Therefore the Apostle commands; Not to be more wise than is becoming, but to be wise soberly.

Yet, not only the letter of INNOCENT III. just quoted, but also the Bulls of PIUS IV. CLEMENT VIII. and BENEDICT XIV. are very well known; in which they forewarned us, lest, if the Scripture was unreservedly laid open to all, it would perhaps be despised and disregarded, or being improperly understood by persons of low capacities, it would lead them into error. But You, our Brother, may know plainly what is the opinion of the Church concerning the reading and interpretation of the Scripture, from the famous Bull UNIGENITUS by another of our Predecessors, CLEMENT XI.; wherein are expressly REFUTED those opinions which asserted, That it is useful and necessary at all times, in all places, and for all descriptions of persons, to know the mysteries of the Scripture, the reading of which is intended to be for all, – That it is pernicious to keep it back from Christian people, – Yea, that the mouth of Christ was closed against the faithful, when the New Testament was taken out of their hands.

But what caused even still greater grief, is this: that You have gone so far as, when transcribing the decree of the Council of Trent concerning the Canon of Scripture, that You omit those things respecting Traditions, which are sanctioned by the same context. For, when these Holy Fathers openly declare, That the Word of God is contained not merely in the written books, but also in the most dubitable Traditions of the Church, in things pertaining to faith, as well as to morals; which, as proceeding either from the mouth of Christ, or dictated by the Holy Spirit, and preserved by continued succession in the Catholic Church, this most Holy Synod receives and venerates WITH EQUALLY PIOUS AFFECTION AND REVERENCE: –

You, Venerable Brother, have not feared entirely to garble this passage, with the same artifice with which we observe You have quoted the Letter of Pius VI. our Predecessor, to MARTINI, Archbishop of FLORENCE! For, when that most wise Pontiff, for this very reason commends a version of the Holy Scriptures, made by that Prelate, *because he had abundantly enriched it by expressions drawn from Tradition, accurately and religiously observing the Rules prescribed by the Sacred Congregation of the Index and by the Roman Pontiffs*; You have suppressed the part of that letter, in which these things are related: and thus not only have You excited the strongest suspicion of Your judgment on this subject, but

also, by not fully quoting both the context of the Holy Synod and that of our aforesaid Predecessor, You have given an occasion to others to err, in an affair of so great importance.

For what else, Venerable Brother, can this mutilations mean, but that either You thought not rightly concerning the most holy Traditions of the Church, or that these passages were expunged by You for the purpose of favouring the machinations of Innovators? which certainly tend to deceive the faith of the readers, and to make even the common people themselves read with an unsuspecting mind those versions *which*, as we showed above, *must to them be much more injurious than profitable*.

Moreover, if this would by no means be lawful for an Catholic person, what shall we say of a holy Prelate of the Church, whom Pastoral Dignity has constituted the guardian of the faith and doctrine committed to him; and who is strictly bound by the force and obligation of the *oath* he has taken, both strenuously and diligently to remove from the people dangers of erring, and to observe and maintain the laws and regulations of the Church?

You see therefore, Venerable Brother, what ought to be Our mode of acting toward You, if we were disposed to enforce the severity of the Canon Laws! "For," said Sr. THOMAS OF CANTERBURY, "he who does not come forward to remove what ought to be corrected, gives his sanction to error; nor is he free from suspicion of a secret confederacy, who evidently neglects to oppose mischief."

But we, for the love we bear You, insist only upon that thing, from which, since it must be enjoined upon You by Divine Authority, we cannot refrain; namely, that You would take away the scandal, which by this mode of acting You have occasioned. Hence we most earnestly exhort You, our Brother, and beseech You by the bowels of our Lord Jesus Christ, that You will strive to repair, by a due and speedy amendment, all those things which You have improperly taught or done concerning the new versions of the Bible.

And I wish, Venerable Brother, emulating the example of illustrious men, which procured for them such honour, that You would consider how You might reprobate these Your deeds by a solemn and formal retraction! We cannot, however, avoid exciting You, and by virtue of Holy obedience we even command You, to do at least what is necessary for preserving the purity of doctrine and the integrity of the faith: namely, that in a fresh letter addressed to the people, containing the whole contents both of the Decree of the Council of Trent, and of the letter of PIUS VI. on this subject, You should sincerely and plainly teach, *thath the Christian Truth and Doctrine, as well dogmatical as moral, are contained not in the Scriptures only, but also in the Traditions of the Catholic Church; and, that it belongs to the Church herslef alone to interpret each of them*.

Moreover, You should declare; that You did not intend to recommend those versions of the Sacred Books, in the vulgar tongues, which were not exactly conformable to the Rules prescribed by the Canons and Apostolic Institutions; lastly, You should make known and likewise declare, that, in advising and recommending the perusal of these divine Scriptures, You had not respect to all the Faithful indiscriminately, but only to Ecclesiastical persons, or at most to those Laymen who *in the judgments of their Pastors* were sufficiently instructed.

If You shall truly perform all these things, as we trust in the Lord You will, and which we promise Ourselves most certainly from your prudent and tractable disposition, You will afford great consolation to our mind, and also to the Church Universal.

Filled with this hope, we permanently impart to You, Venerable Brother, and the flock committed to your care, the Apostolic Benediction.

Given at Rome, at St. Mary the Greater, on the third day of September 1816; the Seventeenth Year of our Pontificate.

POPE PIUS VII.

PRILOG 4.

Iz encikllike *Ubi primum* Lava XII. (1824)

http://www.documentacatholicaomnia.eu/01p/1824-05-05,_SS_Leo_XII,_Ubi_Primum,_IT.doc
[Pristupljeno 1. listopada 2014.]

Voi ben sapete, Venerabili Fratelli, che una società volgarmente chiamata *Biblica* si estende ora audacemente su tutta la terra, e che, a dispetto delle tradizioni dei Santi Padri e contro il notissimo decreto del Concilio Tridentino, s'impegna con tutte le sue forze e con tutti i mezzi di cui può disporre a tradurre, o per meglio dire a corrompere la sacra Bibbia, volgandola nel volgare di tutte le nazioni. Da ciò deriva un fondato motivo di temere che, come in alcune traduzioni già note, così per altre si debba dire, quale conseguenza di un'interpretazione perversa, che invece del Vangelo di Cristo si trovi il vangelo dell'uomo o, peggio ancora, il vangelo del demonio.

Per allontanare tale flagello, parecchi nostri predecessori pubblicarono delle Costituzioni, e negli ultimi tempi Pio VII, di santa memoria, ha inviato due Brevi, uno ad Ignazio, Arcivescovo di Gnesna, e l'altro a Stanislao, Arcivescovo di Mohilow. In essi si trovano molte testimonianze, accuratamente e sapientemente ricavate dalle divine scritture e dalla tradizione: esse ci mostrano quanto questa sottile invenzione possa nuocere alla fede e alla morale.

Noi pure, Venerabili Fratelli, in forza del Nostro impegno, vi esortiamo a tener lontano con cura il vostro gregge da questi mortali pascoli. Fate conoscere, pregate, insistete a proposito e a sproposito, con pazienza e dottrina, affinché i vostri fedeli, richiamandosi scrupolosamente alle regole della nostra Congregazione dell'Indice, si persuadano che "*se si lascia tradurre la Bibbia nella lingua volgare senza permesso, ne risulterà, causa la temerarietà degli uomini, più male che bene*".

L'esperienza dimostra la verità dell'assunto. Sant'Agostino, oltre ad altri Padri, ne dà conferma con queste parole: "*Le eresie e certi dogmi perversi che avviluppano le anime e le precipitano nell'abisso nascono in coloro che non comprendono bene le sacre scritture: dopo averle mal capite, sostengono l'errore con temerarietà e arroganza*".

Ecco, o Venerabili Fratelli, dove è indirizzata questa società, che nulla lascia d'intentato affinché si realizzi l'affermazione dell'empio proposito. Infatti, essa si compiace non solo di stampare le proprie versioni, ma, percorrendo tutte le città, di diffonderle fra la gente. Inoltre, per sedurre le anime dei semplici, talvolta si preoccupa di venderle, talaltra, con perfida liberalità, le distribuisce gratuitamente.

PRILOG 5.

Iz enciklike *Traditi humilitati* Pija VIII. (1829)

(<http://www.documentacatholicaomnia.eu/01p/1829-05-24>, SS Pius VIII, *Traditi Humilitati*, IT.doc [Pristupljeno 1. listopada 2014.]

Bisogna inoltre vigilare sulle società di coloro che pubblicano nuove traduzioni della Bibbia in ogni lingua volgare, contro le salutari regole della Chiesa, per cui i testi vengono astutamente travisati in significati aberranti, a seconda degli umori di ciascun traduttore. Tali versioni vengono distribuite gratuitamente dappertutto, con spese esorbitanti, anche ai più ignoranti, e spesso vi sono inseriti perversi scritti in modo che i lettori bevano un letale veleno, là dove credevano di attingere le acque della salutare sapienza. Già da tempo la Sede Apostolica ha messo in guardia il popolo cristiano contro questo attentato alla fede, e ha condannato gli autori di così grande iattura. A tale scopo furono nuovamente richiamate alla memoria di tutti le regole statuite per decisione del Concilio di Trento e quanto fu disposto dalla stessa Congregazione dell'Indice per cui non devono essere consentite le versioni in lingua volgare dei sacri testi, salvo non siano approvate dalla Santa Sede e accompagnate da commenti tratti dalle opere dei Santi Padri della Chiesa. Allo stesso scopo il sacro Concilio Tridentino, per infrenare gl'ingegni più irrequieti, emise il seguente decreto: "*In materia di fede e di costumi che riguardino la dottrina cristiana, nessuno osi confidare nel proprio senno e tradurre la sacra scrittura deformandola a proprio talento, ossia interpretarla in un senso diverso da quello che la Santa Madre Chiesa ha sempre seguito o contro l'unanime concordanza dei Padri*". Sebbene appaia evidente da questi decreti canonici che tali insidie contro la Religione Cattolica sono state da molto tempo respinte, tuttavia gli ultimi Nostri Predecessori di felice memoria, pieni di sollecitudine per l'incolumità del popolo cristiano, ebbero cura di reprimere quei nefasti ardimenti che essi vedevano rinnovarsi ovunque, e sull'argomento pubblicarono severe lettere apostoliche (*Si leggano, fra le altre, la lettera apostolica di Pio VII all'Arcivescovo di Gniezno dell'1 giugno 1816, e all'Arcivescovo di Mohilew, del 3 settembre 1816*).

PRILOG 6.

Iz enciklike *Inter praecipuas machinationes* Grgura XVI. (1844)

(<http://www.documentacatholicaomnia.eu/01p/1844-05-08>, SS Gregorius XVI, *Inter Praecipuas*, IT.doc [Pristupljeno 1. listopada 2014.]

Fra le più sottili scaltrezze con le quali ai nostri giorni gli acattolici di diverse denominazioni tendono insidie ai cultori della verità cattolica, cercando di allontanare gli animi dalla purezza della Fede, non occupano l'ultimo posto le Società Bibliche le quali, istituite in Inghilterra e poi ampiamente diffuse ovunque, vediamo concordemente impegnate a tradurre in tutte le lingue volgari i libri delle divine Scritture, diffondendone un gran numero di esemplari, senza alcun discernimento, fra i Cristiani e gl'Infedeli, invitandoli alla lettura senza alcuna guida. In questo modo, come già ai suoi tempi lamentava Girolamo, vogliono rendere accessibile agli uomini di qualsiasi condizione, anche "*alla garrula vecchietta, al vecchio ormai delirante, al verboso sofista e a tutti*", purché sappiano leggere, l'arte di comprendere le Scritture, senza la guida di un maestro: anzi (quello che è addirittura assurdo, anzi inaudito) non escludono da questa comprensione neppure le popolazioni degli Infedeli.

Certamente non vi sfugge, Venerabili Fratelli, dove vogliono arrivare gli sforzi di quelle Società. Infatti, ben conoscete l'ammonimento di Pietro, Principe degli Apostoli, il quale, dopo aver lodato le epistole di San Paolo, afferma che "*in esse ci sono alcune cose difficili da comprendere; gli ignoranti e gli instabili le travisano, al pari di altre Scritture, procurandosi la rovina*". Ma subito aggiunge: "*Fratelli, essendo stati preavvertiti, state in guardia per non venire meno nella vostra fermezza, travolti anche voi dagli errori degli empì*" (2 Pt 3,16.17). Voi conoscete pure l'arte che fin dalla prima epoca del nome cristiano fu propria degli eretici: ripudiata la parola di Dio, quale risuona nella Tradizione, e, respinta l'autorità della Chiesa Cattolica, cercare di manomettere il testo delle Scritture o di travisarne il senso nell'esposizione. Neppure ignorate quanta diligenza e quanta sapienza siano necessarie nel tradurre fedelmente in altra lingua le parole del Signore; onde nulla di più facile che, o per ignoranza, o per frode di tanti interpreti, s'insinuino gravissimi errori nelle innumerevoli versioni delle Società Bibliche: errori che per la loro moltitudine e varietà restano nascosti a lungo, a danno di molti. A queste Società Bibliche non importa un gran che se coloro che leggono la Bibbia nelle diverse traduzioni cadono in diversi errori, purché a poco a poco acquistino l'abitudine d'interpretare il senso delle Scritture secondo il proprio giudizio, disprezzando le divine tradizioni custodite nella Chiesa Cattolica secondo l'insegnamento dei Padri, anzi rigettando lo stesso magistero ecclesiastico.

Per raggiungere tale scopo, questi diffusori della Bibbia non cessano di calunniare la Santa Chiesa e questa Sede di Pietro accusandole, nel corso di tanti secoli, di essersi adoperate per tenere il popolo fedele lontano dalla conoscenza delle sacre Scritture, quando, anzi, esistono tanti chiarissimi documenti di un'impegnativa sollecitudine con la quale, anche nei tempi a noi più vicini, i Sommi Pontefici (e sotto la loro guida altri Vescovi cattolici) si sono sforzati affinché le loro popolazioni cattoliche fossero accuratamente istruite nella Parola di Dio, sia scritta, sia viva nella tradizione. A questo si riferiscono in primo luogo i decreti del Concilio di Trento nei quali non solo fu prescritto che i Vescovi curino che nelle loro diocesi si illustrino con maggior frequenza "*le Sacre Scritture e la Legge divina*", ma, ampliando le istituzioni del Concilio Lateranense, fu inoltre provveduto che in tutte le Chiese cattedrali e in quelle Collegiate delle città e dei più insigni paesi non mancasse la Prebenda Teologale e

questa venisse conferita esclusivamente a persone capaci di spiegare ed esporre la Sacra Scrittura. Di questa Prebenda Teologale, da istituirsi secondo le norme espresse dal Tridentino e da svolgersi secondo pubbliche lezioni che il Canonico Teologo deve leggere pubblicamente al Clero e anche al Popolo, hanno trattato diversi Sinodi Provinciali, nonché il Concilio Romano del 1725, nel quale Benedetto XIII di felice memoria, Nostro Predecessore, aveva convocato non solo i Prelati della Provincia di Roma, ma anche molti Arcivescovi, Vescovi e altri Ordinarii immediatamente soggetti a questa Santa Sede. A tal fine quel Sommo Pontefice indirizzò Lettere Apostoliche nominative per l'Italia e per le Isole adiacenti. Infine, voi, Venerabili Fratelli, che siete soliti ragguagliare la Sede Apostolica, nei tempi stabiliti, su quanto concerne la situazione delle vostre Diocesi, dalle risposte date ripetutamente ai vostri Predecessori o a voi stessi da parte della Nostra Congregazione del Concilio, conoscete bene in qual modo questa Santa Sede sia solita congratularsi con i Vescovi quando i loro Teologi Prebendati adempiono con lode l'ufficio di leggere pubblicamente le Sacre Scritture, né mai cessa di sollecitare e aiutare le loro cure pastorali, anche se talvolta l'iniziativa non ebbe il successo auspicato.

Del resto, per quanto riguarda la Bibbia tradotta in diverse lingue volgari, già da secoli i sacri Prelati di vari paesi furono talvolta costretti a più attenta vigilanza o perché quelle versioni si leggevano in segrete adunanze, oppure venivano dispendiosamente diffuse dagli eretici. A questo si riferivano gli ammonimenti e le cautele di Innocenzo III, Nostro Predecessore di gloriosa memoria, a proposito delle adunanze miste di uomini e di donne che si svolgevano in segreto nella Diocesi di Metz, sotto il velo della pietà, con il pretesto di leggere le Sacre Scritture; si aggiungano poi le proibizioni delle Bibbie in lingua volgare che non molto tempo dopo si ebbero in Francia e, prima del secolo XVI, anche in Spagna. Ma fu necessario un più ampio provvedimento quando gli acattolici Luterani e Calvinisti osarono contestare la dottrina immutabile della Fede con un'incredibile varietà di errori; quando nulla lasciarono d'intentato per ingannare le menti dei fedeli con perverse interpretazioni delle Sacre Scritture pubblicate per i loro seguaci nella lingua del popolo. Per moltiplicare gli esemplari e diffonderli rapidamente, si avvalsero dell'arte tipografica da poco inventata. Pertanto, nelle regole scritte dai Padri del Concilio Tridentino a ciò delegati, approvate da Pio IV di felice memoria, Nostro Predecessore e premesse all'Indice dei libri proibiti, con disposizione generale fu stabilito che la Bibbia nella lingua volgare non venisse permessa se non a coloro ai quali la lettura potesse recare qualche *"profitto della fede e della pietà"*. A questa regola, temperata poi di nuove cautele per il perseverare degli attacchi degli eretici, l'autorità di Benedetto XIV aggiunse una dichiarazione che permette la lettura nelle versioni popolari soltanto nelle *"edizioni approvate dalla Sede Apostolica"* o recanti *"annotazioni desunte dai Santi Padri della Chiesa o da dotti uomini cattolici"*.

Frattanto non mancarono nuovi settari della scuola di Giansenio che, secondo lo stile dei Luterani e dei Calvinisti, osarono condannare questa prudentissima disposizione della Chiesa e della Sede Apostolica, come se la lettura delle Scritture fosse utile e necessaria in tutti i luoghi e in tutti i tempi a qualsiasi categoria di fedeli: quindi non poteva essere proibita da nessuna autorità. Ma due Sommi Pontefici di recente memoria, Clemente XI nella Costituzione *Unigenitus* del 1713 e Pio VI nella Costituzione *Auctorem Fidei* del 1794 con solenne censura condannarono l'audacia dei Giansenisti, con il plauso di tutto l'Orbe cattolico.

Così dunque, prima che sorgessero le Società Bibliche i fedeli della Chiesa venivano da tempo ammoniti con i sopraddetti Decreti contro le frodi degli eretici, nascoste nello specioso pretesto di voler diffondere le Lettere divine ad uso comune. Anche Pio VII, Nostro Predecessore di recente gloria, che vide crescere con grande vigore quelle Società, non si astenne dall'opporsi ai loro sforzi sia tramite i suoi Nunzi Apostolici, sia per mezzo di Lettere

e di Decreti emanati da varie Congregazioni di Cardinali della Santa Romana Chiesa, sia con due proprie Lettere Pontificie spedite agli Arcivescovi di Gnesna e di Mohilow. Successivamente Leone XII di felice memoria, Nostro Predecessore, condannò i propositi delle Società Bibliche con l'Enciclica indirizzata a tutti i Vescovi del mondo cattolico il 5 maggio 1824, e lo stesso fece l'ultimo Nostro Predecessore di felice memoria, Pio VIII, con l'Enciclica 24 maggio 1829. Noi poi, che siamo succeduti nel seggio di quest'ultimo con meriti molto impari, non abbiamo ommesso di volgere la Nostra Apostolica sollecitudine al medesimo scopo, e fra le altre cose Ci siamo preoccupati che si ravvivassero nella mente dei fedeli le regole già stabilite intorno alle traduzioni delle Scritture.

Dobbiamo quindi congratularci vivamente con voi, Venerabili Fratelli, che, spinti dalla pietà e dalla prudenza e assicurati dalle suddette Lettere dei Nostri Predecessori, quando è stato necessario non avete mai trascurato di ammonire le pecore cattoliche contro le insidie che venivano tramate dalle Società Bibliche. Per la diligenza dei Vescovi uniti con l'impegno di questa Sede di Pietro, con la benedizione del Signore è avvenuto che alcuni uomini cattolici, che favorivano imprudentemente le Società Bibliche, conosciuta la frode se ne ritrassero, e così rimase salvo il rimanente popolo dei fedeli dal contagio che lo sovrastava. Questi Settari Biblici erano affascinati dalla speranza di poter conseguire altissima lode nell'indurre gl'Infedeli a professare il nome Cristiano attraverso la lettura dei Sacri Codici editi nella loro lingua; si preoccupavano che i libri venissero distribuiti in grande quantità di esemplari dai loro missionari, o piuttosto emissari, in tutte le regioni, anche a coloro che non li volevano. Ma a questi uomini che si adoperavano di propagare il nome Cristiano al di fuori delle regole stabilite dallo stesso Cristo, non derivò alcun frutto, se non che poterono creare talvolta nuovi impedimenti ai Sacerdoti Cattolici i quali, recatisi a quelle popolazioni dopo averne ricevuto il mandato da questa Santa Sede, non risparmiavano fatiche predicando la parola di Dio, amministrando i Sacramenti, rigenerando nuovi figli alla Chiesa, pronti anche per la salvezza di questi e per testimoniare la Fede a versare perfino il sangue fra i più efferati tormenti.

Frattanto fra questi Settari, delusi nelle loro aspettative e dolenti nel dover riconoscere di aver erogato tanto denaro nello stampare le loro Bibbie e di averle diffuse senza alcun frutto, recentemente si trovarono alcuni che con nuovo orientamento si disposero ad aggredire gli animi degli Italiani e persino dei cittadini della Nostra stessa Roma. Infatti, da notizie e documenti ricevuti ora, abbiamo saputo che nello scorso anno molti uomini di diverse Sette sono convenuti a New York, in America, e il 12 giugno hanno fondato una nuova Società denominata *Alleanza Cristiana* con l'intento di ampliarla e di accrescerla con membri di ogni nazione, costituendo Sodalizi a suo sostegno, con il comune proposito d'infondere nel cuore dei Romani e degli Italiani la libertà religiosa o, meglio, una stolta indifferenza in fatto di religione. Confessano che le istituzioni di Roma e d'Italia nel lungo corso dei secoli hanno acquistato ovunque tanto prestigio, che nulla si è realizzato di grande in tutto il mondo che non abbia avuto principio da questa Alma Urbe. Tutto questo non sarebbe derivato dal supremo seggio di Pietro, qui stabilito per disposizione divina, ma da alcuni resti dell'antico dominio dei Romani usurpato, come dicono, dal potere dei Nostri Predecessori. Risoluti quindi a voler donare a tutti i popoli la libertà di coscienza (o piuttosto dell'errore), fonte, come essi proclamano, di libertà politica ed incremento di pubblica prosperità, sembra loro di non poter far nulla se prima non riescono ad affermarsi presso gli Italiani e i Romani, per poi usare della loro autorità e del loro prestigio presso gli altri popoli. Essi confidano di raggiungere facilmente l'intento. Essendo molti gli Italiani sparsi nelle varie terre, e molti anche quelli che ritornano in patria, essi sperano di allettarne tanti che, già inclinati ad accettare le novità, possono essere indotti dalla miseria o dai loro inquinati costumi ad iscriversi a questa Società o a vendere la propria opera per denaro. Essi rivolsero dunque le

loro cure a diffondere a mezzo di tali operai le Bibbie in volgare e corrotte, mettendole di soppiatto nelle mani dei fedeli; inoltre, cercano di propagare assieme ad esse altri pessimi libri, onde alienare le menti dei lettori dall'ossequio alla Chiesa ed a questa Santa Sede: opere composte anche da Italiani o tradotte nella patria lingua, fra le quali la *Storia della Riforma* scritta da Merle d'Aubigné e *Le memorie sopra la Riforma presso gl'Italiani* di Giovanni Cric. D'altra parte, per quanto si riferisce al genere di libri, lo si comprende dal fatto che a norma dello Statuto della Società è prescritto che alle particolari assemblee deputate alla scelta dei libri non possano partecipare due membri di una medesima setta religiosa.

Appena giunsero a Nostra conoscenza queste cose, non potemmo non rattristarci profondamente in considerazione del pericolo che sovrasta l'integrità della Nostra santissima Religione da parte di questi Settari non soltanto in luoghi lontani dall'Urbe, ma presso lo stesso centro dell'unità cattolica. E sebbene non sia da temere che venga meno la Cattedra di Pietro, nella quale da Cristo Signore fu piantato l'inespugnabile fondamento della Sua Chiesa, tuttavia non Ci è permesso desistere dal difenderne l'autorità; l'ufficio stesso del supremo Apostolato Ci ammonisce che dovremo rendere strettissimo conto al divino Principe dei Pastori della zizzania che cresce nel campo del Signore se il nemico la seminerà quando il sonno Ci coglieva, o per il sangue delle pecore affidate alla Nostra sollecitudine che dovessero perire per colpa Nostra.

Pertanto, radunati a consiglio alcuni Cardinali di Santa Romana Chiesa, dopo aver esaminato la cosa nella sua gravità, siamo arrivati alla decisione, anche con il loro consenso, d'inviare a tutti voi, Venerabili Fratelli, questa Lettera con la quale condanniamo nuovamente con la Nostra Apostolica autorità le sopraddette Società Bibliche, già proscriette dai Nostri Predecessori, e con sentenza particolare del Nostro Supremo Apostolato riproviamo e condanniamo nominativamente la suddetta nuova Società dell'*Alleanza Cristiana*, istituita lo scorso anno a New York, e altre associazioni dello stesso genere se mai fossero già unite ad essa o stessero per unirsi. Quindi sia noto ad ognuno che tutti coloro che osassero aderire a qualcuna di tali Società, o prestare ad esse la propria opera e favorirle in qualsiasi maniera, si renderebbero colpevoli di un gravissimo crimine davanti a Dio e alla Chiesa. Confermiamo inoltre e rinnoviamo con l'Autorità Apostolica le sopraddette prescrizioni già promulgate circa il produrre, divulgare, leggere e trattenere i libri della Sacra Scrittura tradotti in lingua volgare. Quanto alle altre opere di qualunque scrittore, richiamiamo alla mente che si debbono osservare le regole generali e i decreti dei Nostri Predecessori premessi all'*Indice dei libri proibiti*; inoltre ci si deve guardare non solo dai libri registrati nell'*Indice* stesso, ma anche da tutti gli altri dei quali si tratta nelle ricordate prescrizioni generali.

E a voi, Venerabili Fratelli, che siete chiamati a condividere la Nostra sollecitudine, caldamente raccomandiamo nel Signore che, secondo l'opportunità dei luoghi e dei tempi, annunziate e spieghiate alle popolazioni soggette alle vostre cure pastorali questo giudizio Apostolico e queste Nostre prescrizioni, e che vi adoperiate per allontanare i fedeli della predetta società dell'*Alleanza Cristiana* e dalle altre che la sostengono, nonché da tutte le Società Bibliche e da qualsiasi rapporto con esse. A norma di questa Lettera sarà pure vostro dovere togliere dalle mani dei fedeli sia le Bibbie tradotte in lingua volgare che furono pubblicate contro i decreti dei Pontefici Romani, sia pure tutti gli altri libri proibiti o perniciosi; dovrete provvedere a che i fedeli, attraverso i vostri ammonimenti e la vostra autorità, "*imparino a distinguere i pascoli salutari da quelli nocivi e mortiferi*". Frattanto insistete ogni giorno di più, Venerabili Fratelli, nel predicare la parola di Dio direttamente voi stessi e per mezzo di coloro che hanno cura d'anime nelle vostre Diocesi, come pure per mezzo di altri Ecclesiastici idonei a questo ministero; controllate con molta attenzione specialmente quelli che sono destinati a tenere pubbliche lezioni di Sacra Scrittura affinché adempiano con diligenza il loro ufficio secondo la capacità d'intendere degli uditori; né

ardiscano mai, sotto qualsiasi pretesto, d'interpretare e di spiegare le Sacre Scritture contro la tradizione dei Padri o diversamente dal pensiero della Chiesa Cattolica.

PRILOG 7.

Iz enciklike *Qui pluribus* Pija IX. (1846)

(<http://www.documentacatholicaomnia.eu/01p/1846-11-09>, SS Pius VIII, Qui Pluribus, IT.doc
[(pristupljeno 1. listopada 2014.)])

Conoscete ancora, Venerabili Fratelli, altre mostruosità di errori ed altre frodi, con cui i figli del secolo acerbamente impugnano la divina autorità e le leggi della Chiesa, per conculcare insieme i diritti della potestà civile e di quella sacra. A questo mirano inique macchinazioni contro questa Romana Cattedra del Beatissimo Pietro, nella quale Cristo pose l'inespugnabile fondamento della sua Chiesa. A questo mirano altresì quelle sette segrete che occultamente sorsero dalle tenebre per corrompere gli ordini civili e religiosi, e che dai Romani Pontefici Nostri Predecessori più volte furono condannate con lettere apostoliche che Noi, con la pienezza della Nostra Potestà Apostolica, confermiamo e ordiniamo che siano diligentissimamente osservate. Questo vogliono le scaltrissime società Bibliche mentre, rinnovando le vecchie arti degli eretici, senza badare a spese non si peritano di spargere fra gli uomini anche più rozzi i libri delle divine Scritture, volgarizzati contro le santissime regole della Chiesa e sovente corrotti con perverse spiegazioni, affinché, abbandonate la divina tradizione, la dottrina dei Padri e l'autorità della Chiesa cattolica, tutti interpretino la parola del Signore secondo il loro privato giudizio e, guastandone il senso, cadano in errori gravissimi.

PRILOG 8.

Iz enciklike *Noscitis et Nobiscum* Pija IX. (1849)

(<http://www.documentacatholicaomnia.eu/01p/1849-12-08>, SS Pius VIII, *Noscitis et Nobiscum*, IT.doc [pristupljeno 1. listopada 2014.])

Laonde hanno abbracciato il partito di condurre i popoli dell'Italia alle dottrine e ai conventicoli dei Protestanti, nei quali, ad inganno dei semplici, vanno dicendo non ritrovarsi altro se non una diversa forma della vera Religione di Gesù Cristo, e che in essi si può essere accettabili a Dio non meno che nella Chiesa Cattolica. Intanto non ignorano già, che all'empia lor causa gioverà assaissimo quel principio, sì solenne tra le dottrine dei Protestanti, che tutti cioè hanno diritto d'interpretare a lor senno le Divine Scritture. Dalla quale folle dottrina essi confidano ottenere più agevolmente, sia di diffondere le ree loro massime, quasi a nome di Dio, appoggiandole a false interpretazioni dei sacri libri; sia di condurre gl'incauti, resi superbi dall'insano orgoglio di portar giudizio delle cose di Dio, a mettere in dubbio gli stessi primi principi dell'equo e dell'onesto. [...] Tra i vari generi d'insidie, coi quali questi maliziosissimi nemici della Chiesa e della società umana si sforzano di trarre i popoli in inganno è certamente uno fra i precipui quello che loro somministra l'arte tipografica, tutto a seconda dei loro perversi disegni. Per la qual cosa si danno attorno in mille guise per ispargere e moltiplicare ogni giorno più cattivi libri, giornali e scritti volanti che riboccano di menzogne, di calunnie e di seduzioni. Anzi prevalendosi delle Società Bibliche, già condannate da questa Santa Sede – *sopra questo argomento, oltre i precedenti Decreti vi è la Enciclica di Gregorio XVI che incomincia "Fra le principali macchinazioni", in data degli 8 di Maggio del 1846, i cui decreti Noi pure abbiamo inculcato nella Nostra Lettera Enciclica del 9 di novembre del 1846* – osano a dispetto delle leggi ecclesiastiche (Veggasi la Regola 4 fra quelle che scritte prima dai Padri trascelti nel Concilio di Trento, furono approvate poi da Pio VII nella Costituzione "Dominici gregis" dell'anno 1819; e l'aggiunta che le fu fatta dalla Congregazione dell'indice per l'autorità di Benedetto XIV il 17 Gennaio 1757: che sogliono premettersi all'indice dei libri proibiti) di spargere Sacre Bibbie traslate in lingua volgare, corrotte e con sacrilego ardimento pessimamente interpretate, e ardiscono raccomandarne ai fedeli la lettura sotto speciosi pretesti di religione. Per la qual cosa voi comprendete benissimo, o Venerabili Fratelli, con quanta vigilanza e sollecitudine dobbiamo adoperarci, sia perché i fedeli sfuggano a tutto potere qualsivoglia lettura di quel genere, sia perché si ricordino esser vero soprattutto delle Divine Scritture, che niun uomo, soverchiamente affidato a se stesso, può arrogarsi il diritto di torcerle ai propri sensi, non attenendosi a quelle interpretazioni, che ha approvate e approva tuttavia la Santa Madre Chiesa; cui solo fu commesso dal Redentore di custodire il deposito della Fede, e di portar giudizio del legittimo senso della parola ispirata (Veggasi ilTridentino; Sess, IV, nel Decr. *De Editione et usu Sacrorum Librorum*).

PRILOG 9.

Iz bule *Quanta cura* Pija IX. (1864)

([http://www.documentacatholicaomnia.eu/01p/1864-12-08,_SS_Pius_VIII,_Quanta_Cura_\[Syllabus\],_IT.doc](http://www.documentacatholicaomnia.eu/01p/1864-12-08,_SS_Pius_VIII,_Quanta_Cura_[Syllabus],_IT.doc) [Pristupljeno 1. listopada 2014.])

IV – Socialismo, comunismo, società segrete, società bibliche, società clerico-liberali. Tali pestilenze, spesso, e con gravissime espressioni, sono riprovate nella Epist. Encicl. Qui pluribus, 9 novembre 1846; nella Alloc. Quibus quantisque, 20 aprile 1849; nella Epist. Encicl. Nostis et Nobiscum, 8 dicembre 1849; nella Alloc. Singolari quadam, 9 dicembre 1854; nell'Epist. Quanto conficiamur, 10 agosto 1863.

PRILOG 10.

Iz Zakonika kanonskoga prava (Codex iuris canonici) (1917)

(<http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1917-1917, Absens, Codex Iuris Canonici, LT.doc>
[Pristupljeno 1. listopada 2014.])

kan. 1385, § 1, 1°:

Nisi censura ecclesiastica praecesserit, ne edantur etiam a laicis: [...] Libri sacrarum Scripturarum, vel eorundem adnotationes et commentaria.

kan. 1391:

Versiones sacrarum Scripturarum in linguam vernaculam typis imprimi nequeunt, nisi sint a Sede Apostolica probatae, aut nisi edantur sub vigilantia Episcoporum et cum adnotationibus praecipue excerptis ex sanctis Ecclesiae Patribus atque ex doctis catholicisque scriptoribus.

kan. 1399, 1°:

Ipso iure prohibentur: [...] Editiones textus originalis et antiquarum versionum catholicarum sacrae Scripturae, etiam Ecclesiae Orientalis, ab acatholicis quibuslibet publicatae; itemque eiusdem versiones in quamvis linguam, ab eisdem confectae vel editae.

kan. 1400:

Usus librorum de quibus in can. 1399, n. 1, ac librorum editorum contra praescriptum can. 1391, iis dumtaxat permittitur qui studiis theologicis vel biblicis quovis modo operam dant, dummodo iidem libri fideliter et integre editi sint neque impugnentur in eorum prolegomenis aut adnotationibus catholicae fidei dogmata.

PRILOG 11.

Članak 22. Rudolfa II. Habsburškoga (aneks zaključcima Ugarskoga sabora u Požunu, 1604)

(CJH: 642)

Postremo, siquidem Majestas Sua Cæsarea, atque Regia; tum ex fide digna Relatione, tum vero ex binis, per supradictum Serenissimum Principem, *Dominum Mathiam, Archi-Ducem Austria, &c.* Fratrem suum charissimum, Suæ Maiestati transmissis supplicationibus eorum; *quæ sese potiozem Statuum, & Ordinum Regni Ungariæ partem indigitarunt*, non sine admiratione (tanquam rem hactenus inusitatam, & plane novam) displicenter intellexit:

§ 1. Quindam illi, de turbatione ipsorum Religionis, ademptione suarum Ecclesiarum, & proventuum, ac submotione Ministrorum verbi, sive Concionatorum suorum; tam scripto, quam oretenus ejus Serenitati proposuerunt, & explicaverunt:

§ 2. Atque insuper ab ejus Serenitate, intercessionem, ad Sacram Majestatem Suam Cæsarem, & Regiam, eum in finem, demisse flagitarunt; ut omnibus per Suam Majestatem eis restitutis, *in libero suæ Religionis exercitio* permanere, illoque frui, & gaudere queant:

§ 3. Qui tamen, ab ejus Serenitate requisiti, & admoniti, neque scriptum suum, qui se illius participem facere cogitassent, proprio nomine subscribere; *neque cujus Religionis sint, profiteri*: Quasve Ecclesias, & proventus sibi ademptos esse, questi sunt, explicare voluerunt:

§ 4. Sed circa generalia solummodo persistentes, haud facile a concepta opinione sese dimoveri passi sunt: et per hoc publicos Diætæ hujus Tractatus, non modicum retardarunt, *cæterisque fidelibus Regni Statibus, & scandalum, & malum exemplum præbuerunt*.

§ 5. Quod quidem, sicuti Suæ Majestati Cæsareæ, & Regiæ gratum esse non potest; ita quoque Sua Majestas, recordari nequit, quod illis per Suam Majestatem, *in prætenfa eorum Religione*, aliqua injuria irrogata, vel aliquæ Ecclesiæ, aut earum proventus (in bonis præfertim eorum propriis, & aviticis) eis ademptæ fuissent.

§ 6. Neque Sua Majestas Cæsarea, *super obnubilatis eorum prætenfionibus*, sese ullo modo resolvere valet: Præfertim quod existimet; illos aliquam cum Liberis Civitatibus Regni (quæ *Sacræ Coronæ, & Suæ Majestatis Cæsareæ*, tanquam Inclyti Regis Ungariæ, peculim sunt) *coluffionem, in urgendo novæ Religionis exercitio*, habere.

§ 7. Cum autem Sua Sacratissima Cæsarea, Regiæque Majestas, instar Divorum quondam Progenitorum, & Prædecessorum suorum, tam Imperatorum Romanorum, quam vero Regum etiam Ungariæ, felicium recordationum, *Sacro-Sanctam Catholicam Romanam Fidem, & Religionem*, sincere profiteatur; illam quoque in Regnis, & Provinciis suis (ac præfertim in hoc suo Ungariæ Regno) ad laudem, gloriam Omnipotentis DEI, ex tot falsis opinionibus, & sectis erutam, ubique florere, & dilatari cupiat; ac ex debito regiminis sui officio, pro virili etiam tueri, & defendere satagat:

§ 8. Idcirco Majestas Sua Sacratissima, *motu proprio, deque Regiæ suæ potestatis plenitudine*; tam *Sancti Regis Stephani*, hujus Gentis Ungariæ Apostoli; quam vero omnium aliorum Divorum quondam Ungariæ Regum, Suæ Majestatis Prædecessorum, Decreta, Constitutiones, & Articulos, pro præfata Sancta Catholica Romana Fide, & Religione, quovis

tempore præclare, & pie editos & evulgatos, non secus, ac si de verbo ad verbum, præsentibus literis infertæ, & inscripti essent, *hoc speciali suo Articulo*, clementer ratificat, & confirmat:

§ 9. Ac ne deinceps (in Generalibus præsertim, & arduis Regni Tractatibus, & Diætis) alicui *Religionis negotium*, ad remorandos, & interrumpendos publicos Tractatus, quovis colore, & prætextu impune movere liceat, benigne statuit, & serio decernit; ut *contra tales inquietos, rerumque novarum cupidos*, pœna a Divis quondam Regibus Ungariæ, in eisdem Decretis, & Articulis statuta, confestim procedatur, & cæteris in exemplum, irremissibiliter puniantur. A)

PRILOG 12.

Svjedočanstvo o krštenju Bogoslava Šuleka

(HAZU – ZPHKKG – OPHK – AOPHK – OBS: svežanj I: 1)

Quod felix faustum que Deus Optimus Maximus jubeat!

Carolus Bohuslaum Schulek, natum esse in oppido Szobotistensi, Incltyi Cotius Nitriens., ac ad I. Dominum Berents Spectante, ex legitimo thoro, Patris videlicet Adm. Reverendi et Clarissimi Domini Ioannis Schulek, Ecclesia nostra Evangelica Szobotistens. Verbi Divini Sacramentorumque Ministri dignissimi, Collegaue mei conjunctissimi, Matris vero Egregiae Dñae Mariae Neumann, non est, ut copiosins abmemorem[?]. His praeclaris parentibus in lucem editus die 22. April. Annõ 1816. in Sione nostro Evangelico, ministerii meo salutari latiae ablutus, primisque Christianorum mysteriis initiatus extitit; vadimonium sacrae sponsionis ergo pro eo obeuntibus Admodum Reverendo et Clarissimo Domino, Thomâ Matthia Semian, Eccl. Evang. Hlubokens sacro praeconc.[?], ex Incl. Venerabilisque Senioratus Nitriens. Evangelici Bibliothecario, Nobilissimaque ejus ex Generosa conforte Domina Elisabetha Muhr, ac Generoso Domino Michaële Tomaschovits, Mercatore Civeque[?] hujate[?], ac Generosa Domina Conjuge Sua, Domina Susanna Mixadt; quorum fidem profentibus, juxta sensum publica matricula adstruo.[?] Szobotisstini Annõ 1816. die 22. Aprilis

[pečat]

Bohuslaus Mudrony, Eccl. Evang. Szobottistensis et
Filialium Ejusdem V. D. M. annõ aetatis 75.[?]
annõ futuro, quodsi id coelestibus custodibus
probatum fuerit, Jubilaeum ministeri celebraturas

PRILOG 13.

Izvadak iz matice krštenih za Bogoslava Šuleka

(HAZU – ZPHKKG – OPHK – AOPHK – OBSŠ: svežanj I: 6)

Extractus Matricularis
e Libro Baptizatorum Ecclesiae Evang. Aug. Conf. Szobotistensis
pag. Matr. 247 de Anno Millesimo Octingentesimo, Decimo Sexto.

Nrūs.	Tempus.	Baptizans.	Infans.	Sexus.		Parentes.	Patrini.	Locus nativitatis.
				Masc.	Foem.			
64.	April. 22	B. M. Bochuslaus Mudrony	Carolus = Bohuslaus	!		R. D. Ioānes Schulek Eccl. Szobotistensis V. B. M. et Dña Maria Neumann	A. R. D. Matthias Szemian, Eccl. Hlabokensis V. B. M. cum Conjuge Josephina Muhr; et D. Michael Thomaschovics, cum conforte Dña Susaña Mixadt.	Szobotist.

Extradabam in Oppido Szobotist die 17 Nov. 1838.

[pečat]

Ioannes Hlszák
Ecclāe Szobotistensis Evang.
V: D: Minister

PRILOG 14.

Svjedodžba Bogoslava Šuleka za akademsku godinu 1835/1836. (evangelički licej, Požun)

(HAZU – ZPHKKG – OPHK – AOPHK – OBS: svežanj I: 2)

TESTIMONIUM LYCEI EVANGELICORUM AUGUSTANAE CONFSSIONIS POSONIENSIS

Nomen, Aetas, Religio. *Carolus B. Schulek*
am.[?] nad.[?] ig.[?]
Evangel. C.

Locus Natalis, Comitatus. *Szobotist*
Nitriensz

Pater, Tutor vel Curator, ejusque Conditio. *Ioannes V. D. Minister*

Schola, quam, et tempus, quo frequentavit. *Philosophico-theologica annis quatuor continuis 1832/3, 1833/4, 1834/5, 1835/6, posterioris tamen semestris examina una cum calculo adhuc desunt.*

Profectus in Literis, nominatim in

Logica *Eminens*

Mathesi pura *primae cum Eminens*

Interpretatione Classicorum Romanorum *primae e primis*

Philosophia morum *primae cum Emin.*

Doctrina religionis historica *primae cum Emin.*

Doctrina religionis theoretica *primae e primis*

Doctrina religionis practica *Eminens*

Arte latine scribendi *Cl. primae e primis*

Psychologia empirica *Eminens*

Encyclopaedia scientiarum *I^a cum Eminent.*

Paedagogica *primae cum Emin.*

Aesthetica *Eminens*

Physica et Mathesi applicata *Eminens*

Metaphysica *Eminens*

Historia universali *Eminens*

Historia Hungariae *Eminens*

Historia ecclesiastica *I^a cum Eminentia*

Statistica generali Europae *Eminens*

Statistica speciali Monarchiae Austr. in primis Hungariae *Eminens*

Jure naturae *Eminens*

Jure puvlico universali et gentium *Eminens*

Jure ecclesiastico *Eminens*

Jure publico Hungariae *Eminens*

Jure metallico –

Historia naturali –
Lingua Graeca et lectione auctorum *cl. primae cum Emin.*
Lingua Hebraea –
Theologia dogmatica *primae cum Eminentia*
Theologia morali –
Theologia practica *Eminens*
Exercitiis homileticis *primae cum Eminentia*
Introductione in N. T. et Interpr. Pericop. evang. –
Hermeneutica et Interpr. Pericop. epistolicarum *primae cum Emin.*
Introductione in V. T. et ejus Interpretatione –
Linguae hung. starti primae e primis

Profectus in Moribus. *Classis primae e primis*

Datum Posonii Anno 1836.
Die 29^a Mensis *Maji*.

[potpis]
Michaël Pregust[?]
Prof. h. t. Rector.

PRILOG 15.

Svjedodžba Bogoslava Šuleka za akademsku godinu 1836/1837. (evangelički licej, Požun)

(HAZU – ZPHKKG – OPHK – AOPHK – OBS: svežanj I: 3)

TESTIMONIUM LYCEI EVANGELICORUM AUGUSTANAE CONFSSIONIS POSONIENSIS

Nomen, Aetas, Religio. *Schulek Carolus B.*

ann. 20.

Evang. A. C.

Stipendarius

Ioanna Rothianny

Locus Natalis, Comitatus. *Szobotist Nitriensis*

Pater, Tutor vel Curator, ejusque Conditio. *Ioannes V. D. Minister*

Schola, quam, et tempus, quo frequentavit. *Classem philosophico-theologicam annis quinque utpote 1832/3 usque 1836/7 frequentavit.*

Profectus in Literis, nominatim in

Logica cl. primae cum Eminentia

Mathesi pura cl. primae cum Eminentia

Interpretatione Classicorum Romanorum cl. primae e primis

Philosophia morum cl. primae c. Eminentia

Doctrina religionis historica Eminens

Doctrina religionis theoretica cl. primae e primis

Doctrina religionis practica Eminens

Arte latine scribendi cl. primae c. Emin.

Psychologia empirica Eminens

Encyclopaedia scientiarum cl. primae c. Eminent.

Paedagogica cl. primae cum Eminentia

Aesthetica Eminens

Physica et Mathesi applicata Eminens

Metaphysica Eminens

Historia universali Eminens

Historia Hungariae Eminens

Historia ecclesiastica Eminens

Statistica generali Europae Eminens

Statistica speciali Monarchiae Austr. in primis Hungariae Eminens

Jure naturae Eminens

Jure puvlico universali et gentium Eminens

Jure ecclesiastico Eminens

Jure publico Hungariae Eminens

Jure metallico Eminens

Historia naturali Eminens

Lingua Graeca et lectione auctorum *cl. primae cum Eminentia*

Lingua Hebraea *cl. primae c. Emin.*

Theologia dogmatica *Eminens*

Theologia morali *Eminens*

Theologia practica *Eminens*

Exercitiis homileticis *Eminens*

Introductione in N. T. et Interpr. Pericop. evang. *Eminens*

cl. primae c. Emin.

Hermeneutica et Interpr. Pericop. epistolicarum *cl. primae c. Emin.*

Introductione in V. T. et ejus Interpretatione *cl. primae c. Emin.*

In studio literarum Slavicarum Eminens

Profectus in Moribus. *Classis primae.*

Datum Posonii Anno 1837.

Die 29^a Mensis Iunii.

[potpis]

Ioannes Groszm.[?] Prof. h. t. Rector

Gabriel Kovats Martiny Professor

Matthias Schevilay[?] Professor

Michaël Pregust[?] Prof.

Wilhelmus Schimkony Professor

Georgius Palkowišć[?] [nečitko] Professor

PRILOG 16.

Svjedočanstvo Ivana Roya o Bogoslavu Šuleku

(HAZU – ZPHKKG – OPHK – AOPHK – OBS: svežanj I: 4)

Lectori Benevolo Salutem a Domino!

Prostantissimus, Doctissimusque Dominus Carolus Schulek, – Plurimum Reverendi condam Domini Ioannis Schulek, – Ecclesiarum secundum Augustanam Confessionem Evangelicarum, per Inclytam Provinciam Nitriensem, Vice-Senioris Szobotistensis vero Ecclesiae Ordinarii Sacrorum Ministri, filius, – absoluto, in Ill. Lyceo Posoniensi, omniuno, tam Philosophicarum, quam etiam Theologicarum, Studiorum cursu, depositoque examino Candidatico, in praefata Ecclesia Evangelica Szobotistensi, Munere Levitae, mensibus circiter octo, fungebatur, totoque hoc temporis spatio, non tantum dexteritatem Suam, praefertim dicendis saepe pro concione publica Sacris Sermonibus, sed etiam morum honestatem ita probaverat, ut omnibus, quibus innotuit bonis, fuerit, sitque carissimus. Qui equidem a nobis discedenti, cum id e re Sua futurum existimaret, praesentes, proprii nominis et cognominis mei subscriptione atque Sigilii Senioralis impressione roboratas, bona fide animoque lubenti, extradedi *Testimoniales*. Signatum in Oppido Vágh-Ujhely die 28va Augusti 1838.

[pečat]

[potpis]
Ioannes Roy
Ecclesiarum & Scholarum secundum
Aug. Conf. Evangelicarum
per I. Provinciam Nitriensem
Senior

PRILOG 17.

Pismo Nikole Voršaka Bogoslavu Šuleku (4. siječnja 1876)

(HAZU – AHAZU – SZ – OBS: XV-19/f21: "Razna pisma Šuleku")

U Rimu 4 sieč. 1876

Visokocienjeni Gospodine!

Istina je što Vam je kanonik Rački dojavio. Ja sam voljan a i spreman Vukov, recimo Daničićev, novi zavjet pohrvatit. Razumijmo se točno. 1°, što je smisla, izpravit što je u Vuka nejasna, netočna a i nevierna po kalupu latinske Vulgate i grčkoga izvornika. Uza svu hvalu, koje je s mnoge ruke prevod Daničićev dostojan, ima u njem manâ od sve tri spomenute vrsti. U toj stvari posô površan nebi nam, ni knjizi našoj bio mnogo nasporan. 2°, što je jezika na sploh, a naposebice pravopisa i gramatike, popravljajuć ja rád Vukov nisam rád otudjit se zakonom, koji danas rabe svim dobrim književnikom hrvatskim. Po tom ni-

[2]

-sam rád popravljat, a da skrivim (gdje nije skrajne nužde) korenici našega jezika: natpis mj. nadpis – ili danas obćenitomu (uz malašnu iznimku) pravopisu: čugjaše mj. čudjaše ili čudijaše se; doću mj. doći ću – ili padežom danas barem s velike pole prihvaćene gramatike: na nebesima mj. -ih, svijem srcem mj. svim, onijeh – ih.

Razloživši Vam tako u obće pravila, kojih bih se ja držao popravljajuć Daničićev prevod i što je smisla i što je jezične forme: lahko ponimiste, koliki bi taj prevod po meni bio preobražen, prvo; a drugo, i kolika bi zadaća mene po tom poslu zapala. Prvo i prvo dakle nastaje upros: je li onaj Inglez ili njegov poručnik voljan tako preradjen prevod tiskati? Ako dá, to ću se ja toga zadatka čim prije prihvatit;

[3]

a Vi stari u tom vještak, Vi prisudite prikladnu nagradu mojemu trudu: ja osud Vaš brezobzirce podpisujem. Eto ga o što Vas prosim da me obaviestite.

Šaljem Vam nekoliko komada, za da vidite, koliko bi moj prevod (ili pravo: izpravak: jer naši prevodi mnogo su stariji i od mene i od Vuka ili Daničića) bio različan od Vukova.

Koliko sam se unapred veselio Ivekovićevu evangjelistaru, toliko sam se raztužio počam ga čitat, razabirat i sa Vulgatom sravnjivat. Žalibože obilne su i u njem one tri vrsti mana. Što je mene izpovjediti mi je, da je u tom moga prijatelja rádu, sravnim li ga sa njegovimi predhodnici odskora, jedva ikojega napredka. Čim je ta knjiga svakdanjoj i velmi obsežnom [!] porabi namienjena, voljan

[4]

sam, kako se malo od bolesti oporavim, prosudit ju, koliko znam i mogu. Nije to lahko prijatelju prama prijatelju – al je nužno. Ja ću o tom i samû Ivekoviću pisat, i molit ga da mi nezamjeri.

Preporučujuć se za vazda Vašoj cienjenoj prijaznosti i pozdravljajuć Vas na ime biskupovo, ostajem Vam

iskreni štovatelj
kanon. Voršak

PRILOG 18.

Pismo Bogoslava Šuleka Milanu Rešetaru (14. siječnja 1895)

(HAZU – AHAZU – SZ – FR)

Zagreb 14/1 1895.

Veleučeni gospodine!

Oprostite, što sam zakasnio s odgovorom na Vaše ljubezno pismo – bio sam vrlo bolestan, dapače nisam još ozdravio. A sada prelazim odmah in medias res.

Što ja znadem, kanonik Iveković počeo je prvi upotrebljavati rječ Krist mjesto Krst, a drugi naši bogoslovci povelili su se za njim. Osim toga, što Vi nagadjate, mislim, da je glavni povod toj porabi, što Kajkavci, kako sam s više strana čuo, perhoresciraju Krst mjesto Kristuša, pak da jim se priljube, prihvatit će naši bogoslovci rječ Krist, valjda i prema češkomu Kristus. Da to nevalja, jer nije prema duhu jezika, potvrđuje najjasnije pridavnik kršćanski, zajednički svim Hrvatima, a taj nas vodi korijenu Krst, a ne Krist.

Toliko Vam znam odgovoriti na Vaše pitanje.

[2]

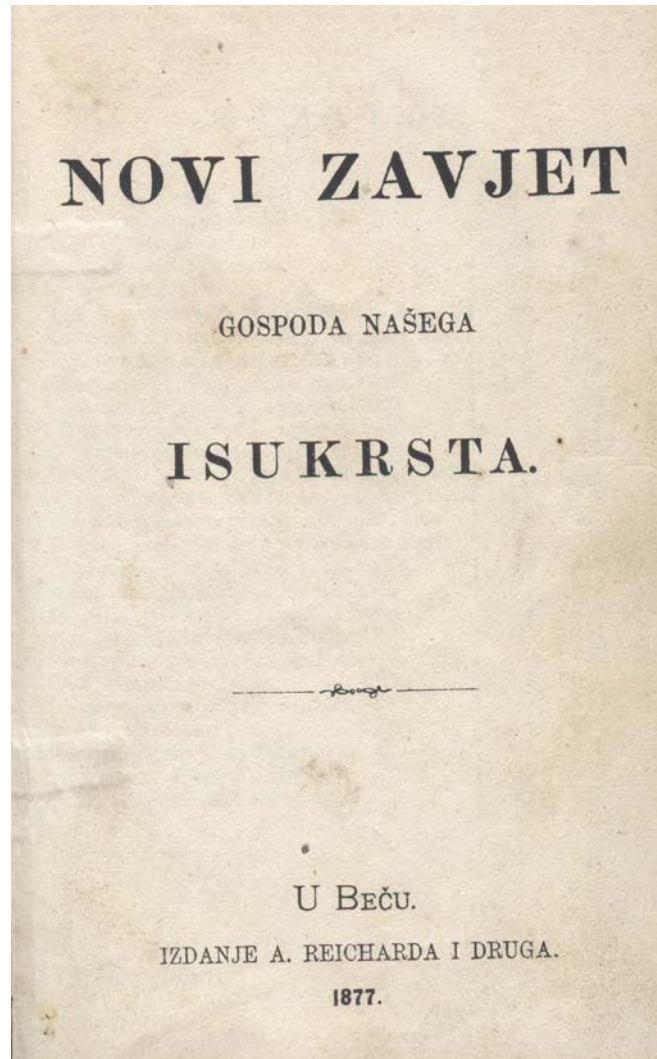
Hvala liepa na pozdravu, a molim Vas liepo izručite i Vi od mene pozdrav g. tastu, pak i Vas pozdravlja uz osobito štovanje

D^r BŠulek

PRILOG 19.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta (1877): naslovnica Novoga zavjeta, stranica s kazalom biblijskih knjiga, naslovnica Psalama, stranica s podatkom o tiskari

(Knjižnica franjevačkoga samostana u Virovitici: nesignirano)

K A Z A L O.

	Glavah	Strana
Sveto evandjelje po Mateju	28	1
Sveto evandjelje po Marku	16	49
Sveto evandjelje po Luci	24	79
Sveto evandjelje po Ivanu	21	132
Djela svetih apostolah	28	171
Rimljanom poslanica sv. apostola Pavla	16	222
Korinćanom poslanica prva sv. apostola Pavla	16	243
Korinćanom poslanica druga sv. apostola Pavla	13	262
Galaćanom poslanica sv. apostola Pavla	6	275
Efešanom poslanica sv. apostola Pavla	6	282
Filipljanom poslanica sv. apostola Pavla	4	288
Kološanom poslanica sv. apostola Pavla	4	293
Solunjanom poslanica prva sv. apostola Pavla	5	297
Solunjanom poslanica druga sv. apostola Pavla	3	302
Timoteju poslanica prva sv. apostola Pavla	6	304
Timoteju poslanica druga sv. apostola Pavla	4	309
Titu poslanica sv. apostola Pavla	3	313
Filemonu poslanica sv. apostola Pavla	1	315
Hebrejem poslanica sv. apostola Pavla	13	316
Prva poslanica sv. apostola Petra	5	331
Druga poslanica sv. apostola Petra	3	337
Prva poslanica sv. Ivana	5	340
Druga poslanica sv. Ivana	1	345
Treća poslanica sv. Ivana	1	346
Poslanica sv. apostola Jakova	5	347
Poslanica sv. apostola Jude	1	352
Odkrivenje sv. Ivana bogoslova	22	353

P S A L M I

DAVIDOVI.

U BEČU.

IZDANJE A. REICHARDA I DRUGA.

1877.

2. Nek se veseli Izrael o stvo-
ritelju svom, sinovi Sionski
nek se raduju o kralju svom.

3. Neka hvale ime njegovo
poklikujuć, u bubanj i gusle
neka mu udaraju.

4. Jer je mio Gospodu narod
njegov, ukrašava smjerne spa-
savajuć ih,

5. Nek se vesele svetei u sla-
vi, i nek se raduju na poste-
ljah svojih.

6. Slava je Božja u ustih nji-
hovah, i mač s obje strane oštar
u ruci njihovoj,

7. Da se osvete narodom, i
pokaraju plemena;

8. Da svežu kraljeve njihove
u lance, i vlastelu njihovu u
okove gvozdene,

9. I izvrše na njih napisani

sud. Ova je čast svim svetcem
njegovim. Aleluja!

PSALAM 150.

Aleluja.

HVALITE Boga u svetinji
njegovoj, hvalite ga na
tvrdji slave njegove.

2. Hvalite ga prema sili nje-
govoj, hvalite ga prema viso-
komu veličanstvu njegovu.

3. Hvalite ga uz glas trubni,
hvalite ga uz psaltir i gusle.

4. Hvalite ga s bubnjem i ve-
seljem, hvalite ga uz žice i or-
gan.

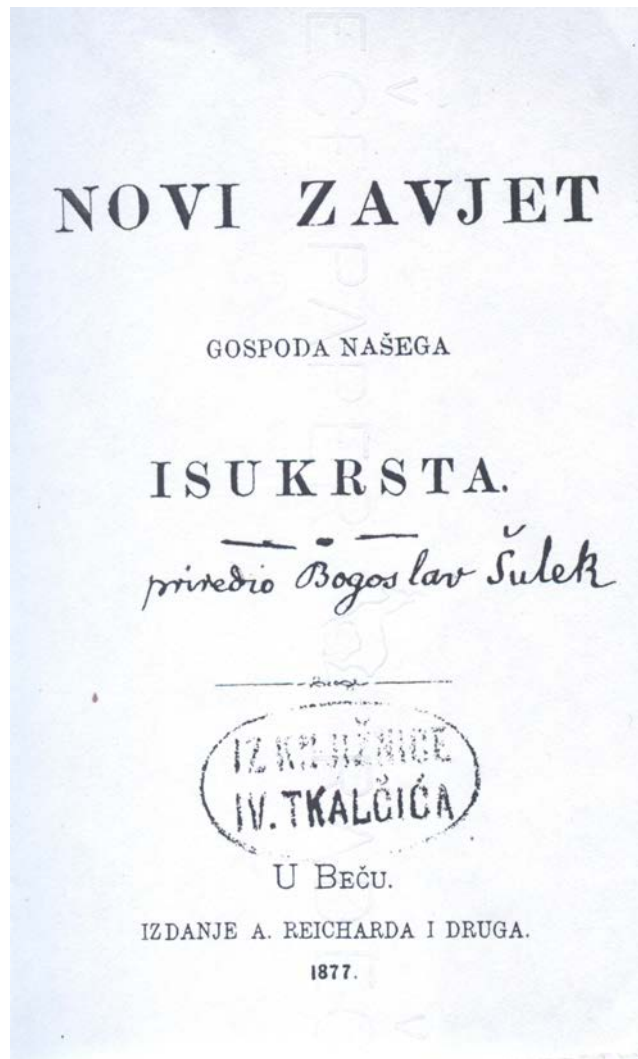
5. Hvalite ga uz jasne cim-
bale, hvalite ga uz cimbale
gromovne.

6. Sve što diše neka hvali
Gospoda! Aleluja!

PRILOG 20.

***Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta (1877) – primjerak Ivana Krstitelja Tkalčića:
naslovnica***

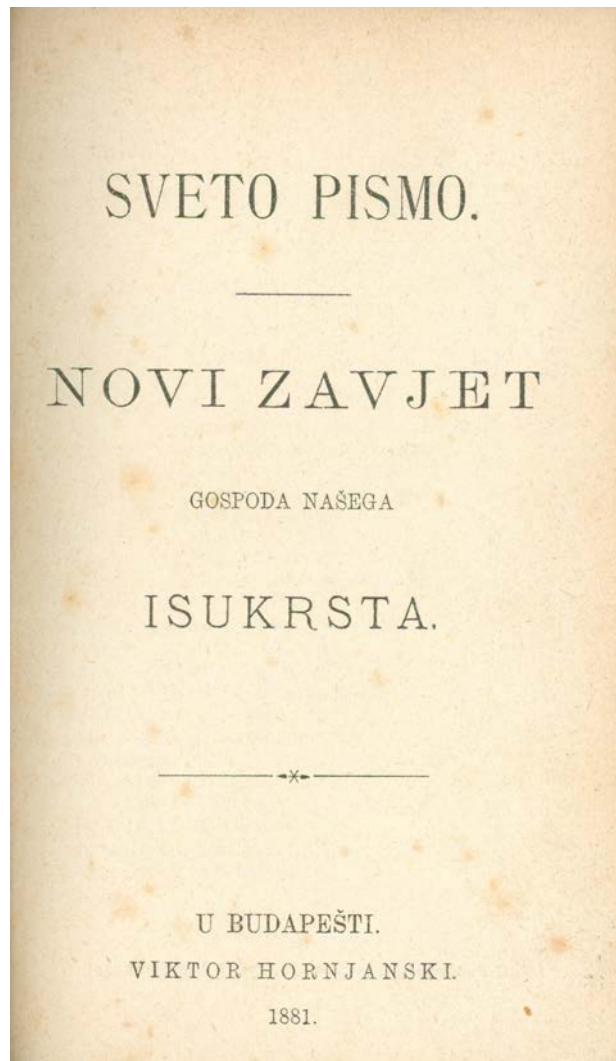
(Osobna biblioteka akademika Josipa Bratulića: nesignirano)

PRILOG 21.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta (1881): naslovnica

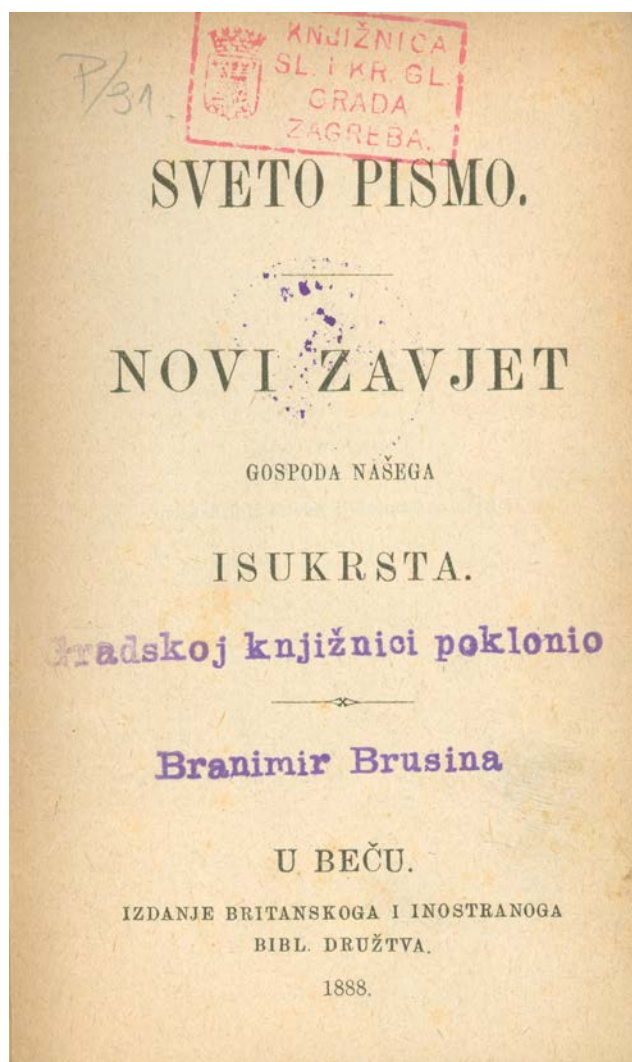
(NSK: 156.577)

PRILOG 22.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta (1888): naslovnica Novoga zavjeta, naslovnica Psalama (privezano izdanje iz 1881).

(NSK: 165.946)

P S A L M I

DAVIDOVI.

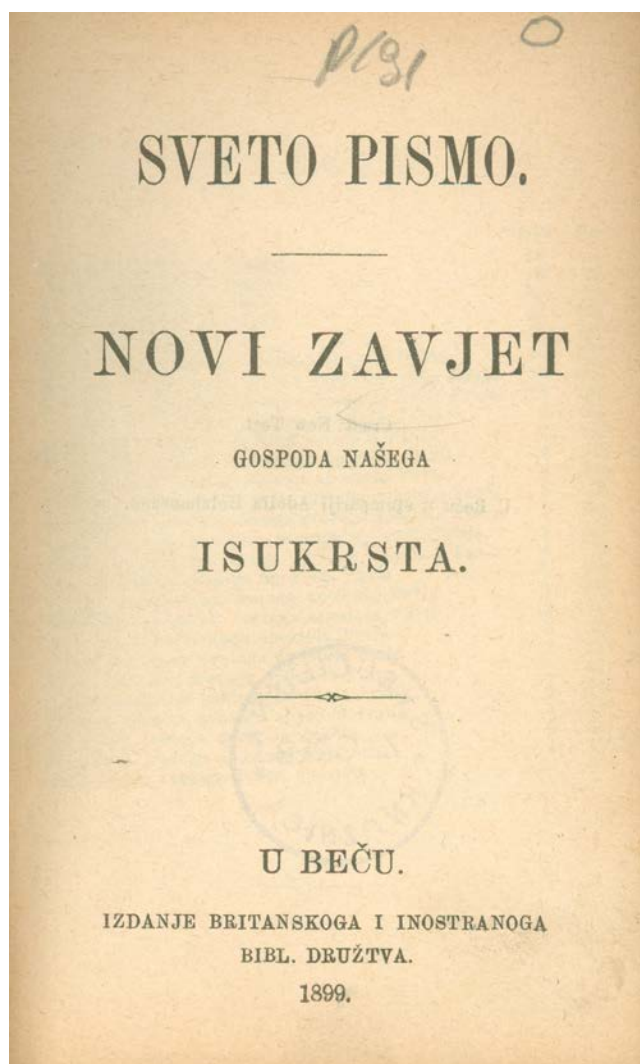
U BUDAPEŠTI.
VIKTOR HORNJANSKI.

1881.

PRILOG 23.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta (1899): naslovnica Novoga zavjeta, naslovnica Psalama

(NSK: 315.409)

P S A L M I

DAVIDOVI.

U BEČU.

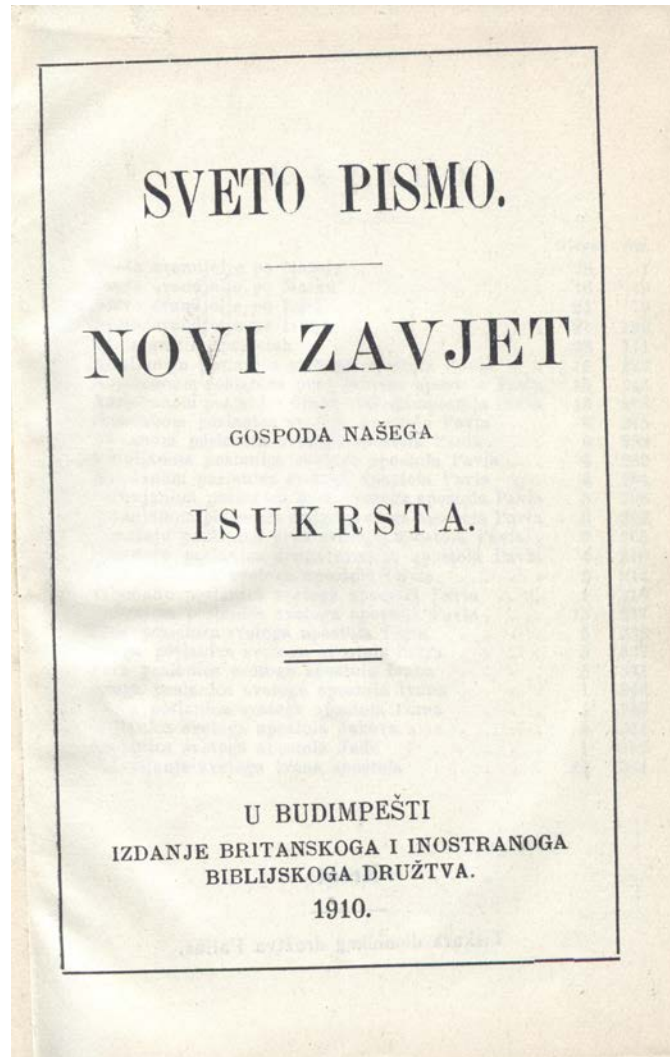
IZDANJE BRITANSKOGA I INOSTRANOGA
BIBL. DRUŽTVA.

1899.

PRILOG 25.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta (1910): naslovnica

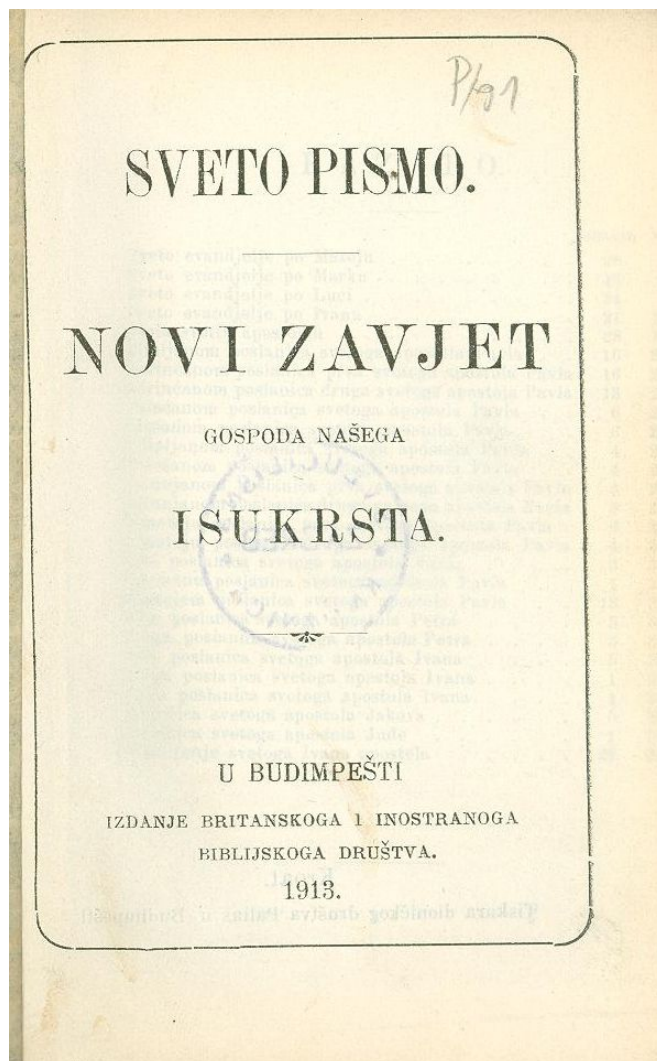
(Autorova osobna biblioteka: nesignirano)

PRILOG 26.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta (1913): naslovnica Novoga zavjeta, naslovnica Psalama

(NSK: 330.685)

380.884.44.12

PSALMI

DAVIDOVI.

U BUDIMPEŠTI

IZDANJE BRITANSKOGA I INOSTRANOGA

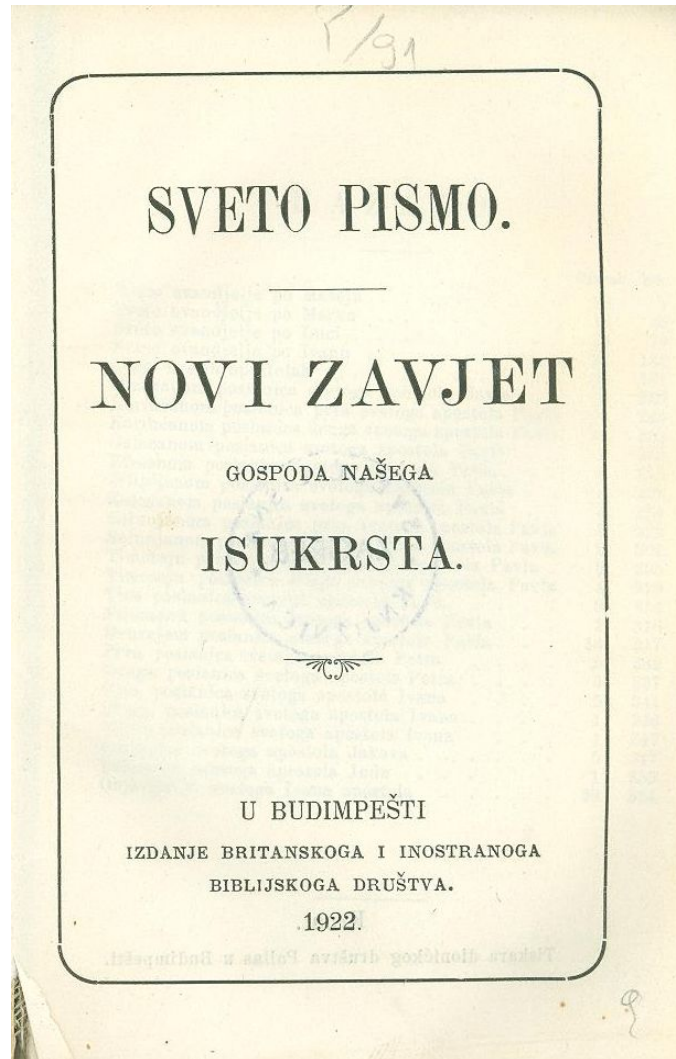
BIBL. DRUŽTVA.

1913.

PRILOG 27.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta (1922): naslovnica

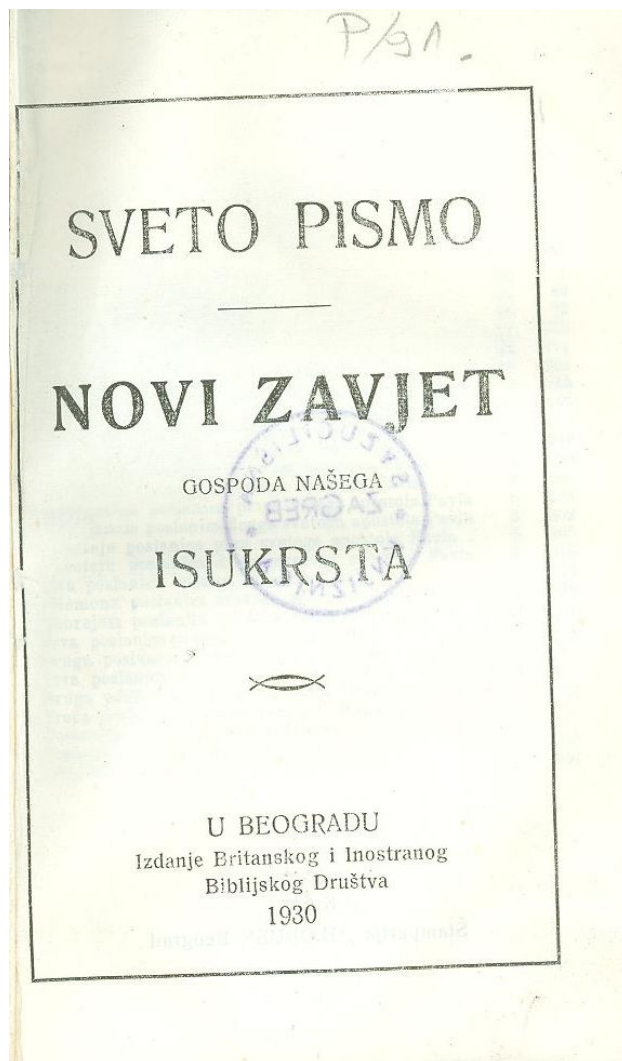
(NSK: 165.913)

PRILOG 28.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta (1930): naslovnica Novoga zavjeta, naslovnica Psalama

(NSK: 165.910)

PSALMI

DAVIDOVI.

U BEOGRADU

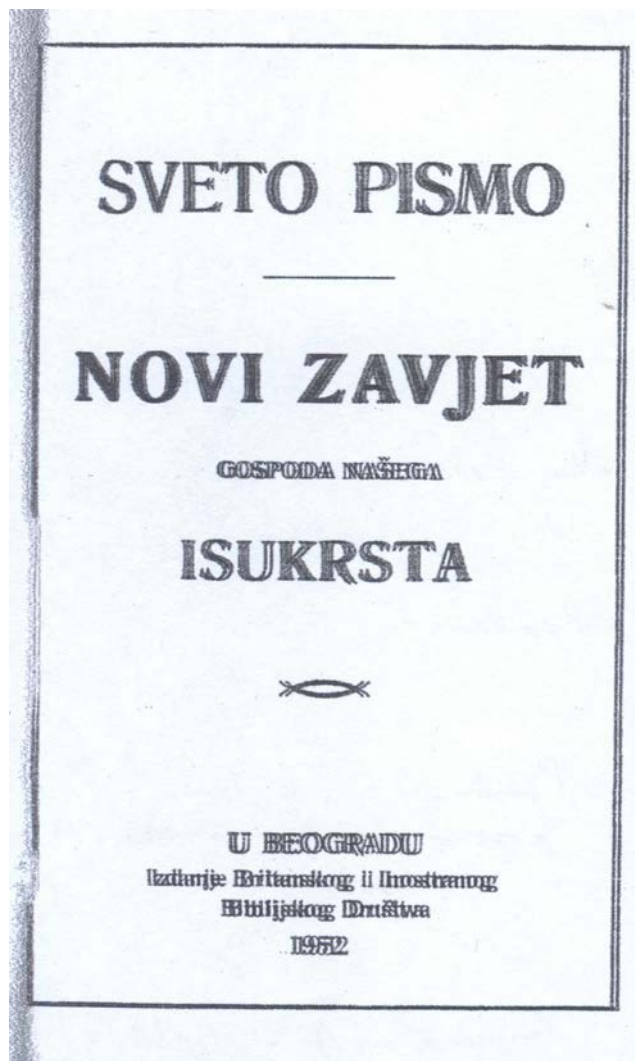
Izdanje britanskog i inostranog
biblijskog društva

1930.

PRILOG 29.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta (1952): naslovnica

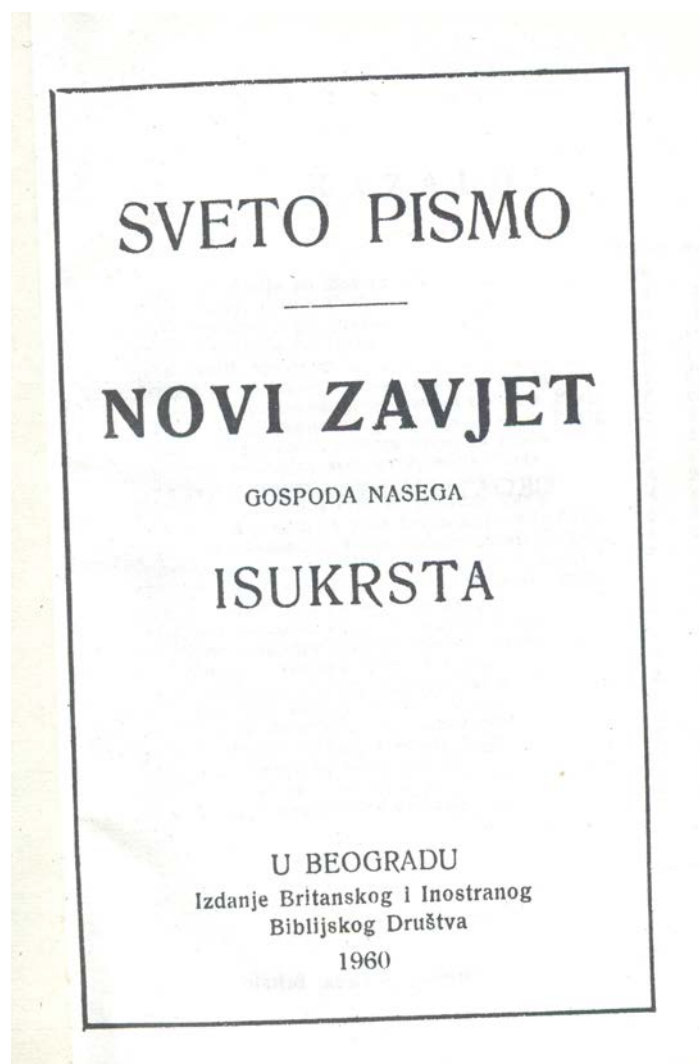
(Osobna biblioteka akademika Josipa Bratulića: nesignirano)

PRILOG 30.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta (1960): naslovnica Novoga zavjeta, naslovnica Psalama

(Autorova osobna biblioteka: nesignirano)

PSALMI

DAVIDOVI.

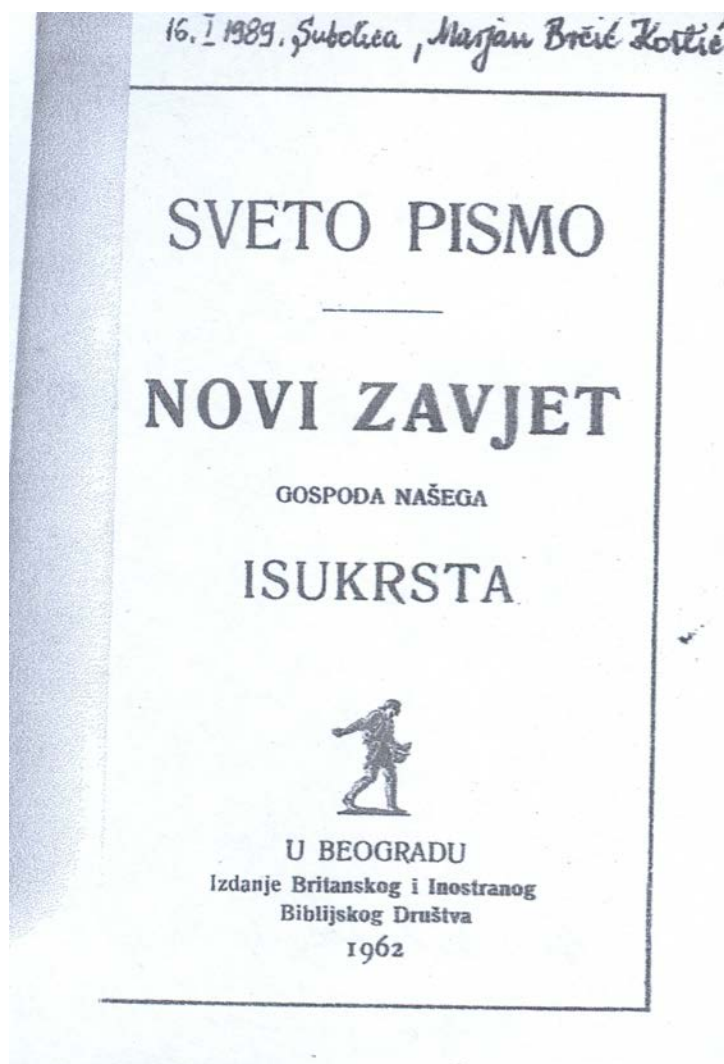
U BEOGRADU
IZDANJE BRITANSKOGA I INOSTRANOGA
BIBL. DRUŠTVA.
1960

Cr

PRILOG 31.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta (1962): naslovnica

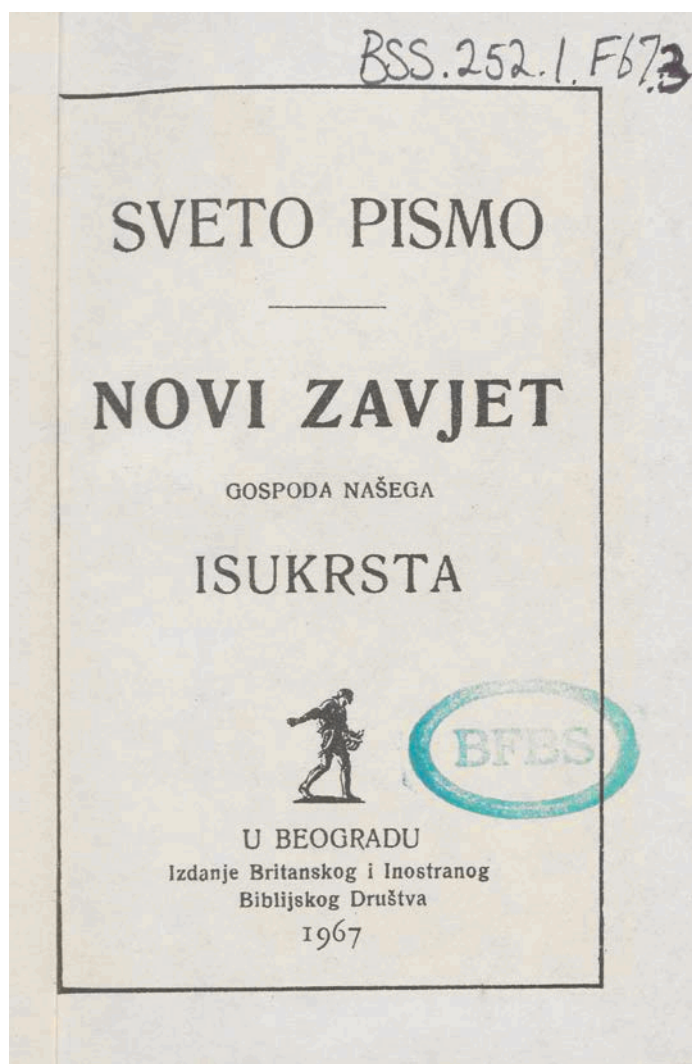
(Osobna biblioteka akademika Josipa Bratulića: nesignirano)

PRILOG 32.

Novi zavjet Gospoda našega Isukrsta (1967): naslovnica Novoga zavjeta, stranica s kôdom hrvatskoga izdanja, naslovnica Psalama, stranica s podatkom o tiskari

(CUL: BSS.252.1.F67.3)

SVETO PISMO

NOVI ZAVJET

CROATIAN NEW TESTAMENT AND PSALMS

343

ISUKRSTA

Printed in Great Britain

P S A L M I

DAVIDOVI.

N

2. Nek se veseli Izrael o stvo-
ritelju svom, sinovi Sionski
nek se raduju o kralju svom.

3. Neka hvale ime njegovo
poklikujuć, u bubanj i gusle
neka mu udaraju.

4. Jer je mio Gospodu narod
njegov, ukrašava smjerne spa-
savajuć ih.

5. Nek se vesele svetcu u sla-
vi, i nek se raduju na poste-
ljah svojih.

6. Slava je Božja u ustih nji-
hovah, i mač s obje strane o-
štar u ruci njihovoj,

7. Da se osvete narodom, i
pokaraju plemena;

8. Da svežu kraljeve njihove
u lance, i vlastelu njihovu u
okove gvozdene,

9. I izvrše na njih napisani

sud. Ova je čast svim svetceam
njegovim. Aleluja!

PSALAM 150.

Aleluja.

HVALITE Boga u svetinji nje-
govoju, hvalite ga na tvrdji sla-
ve njegove.

2. Hvalite ga prema sili nje-
govoju, hvalite ga prema viso-
komu veličanstvu njegovu.

3. Hvalite ga uz glas trubni,
hvalite ga uz psaltir i gusle.

4. Hvalite ga s bubnjem i ve-
seljem, hvalite ga uz žice i or-
gan.

5. Hvalite ga uz jasne cim-
bale, hvalite ga uz cimbale
gromovne.

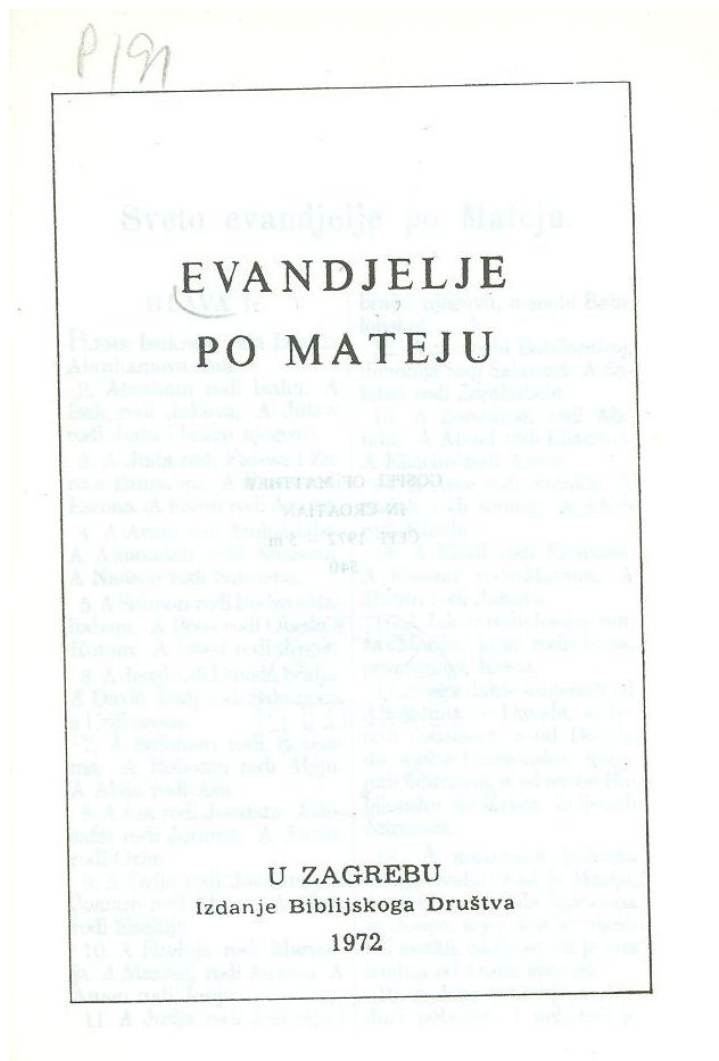
6. Sve što diše neka hvali
Gospoda! Aleluja!

PRILOG 33.

Evandjelje po Mateju (1972): naslovnica

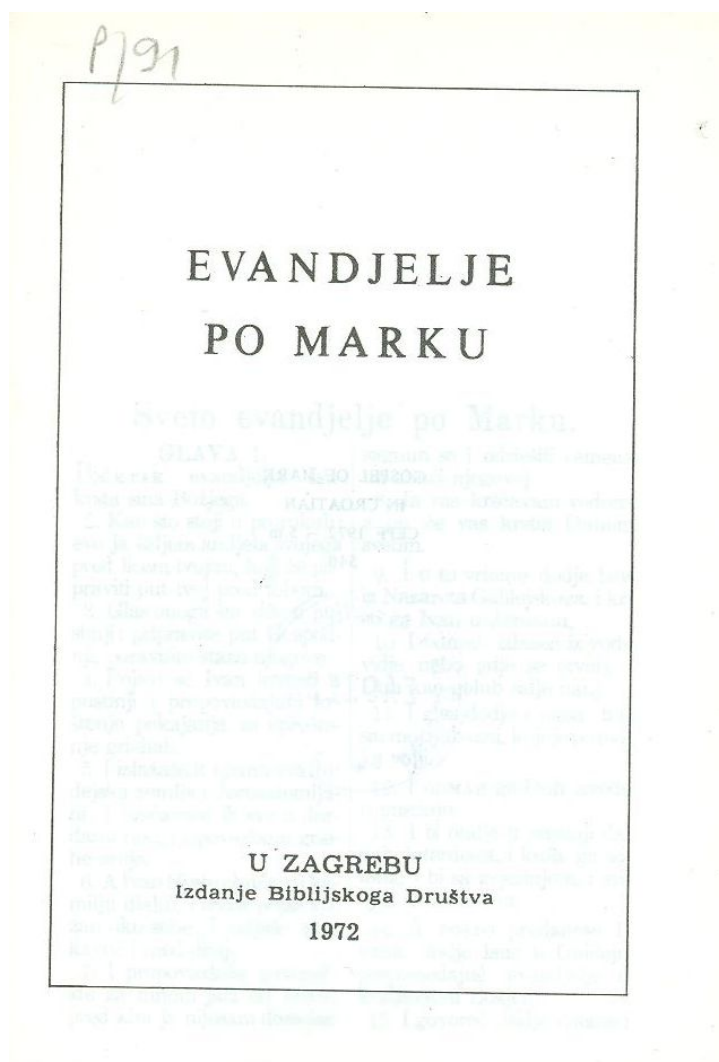
(NSK: 437.985)

PRILOG 34.

Evandjelje po Marku (1972): naslovnica

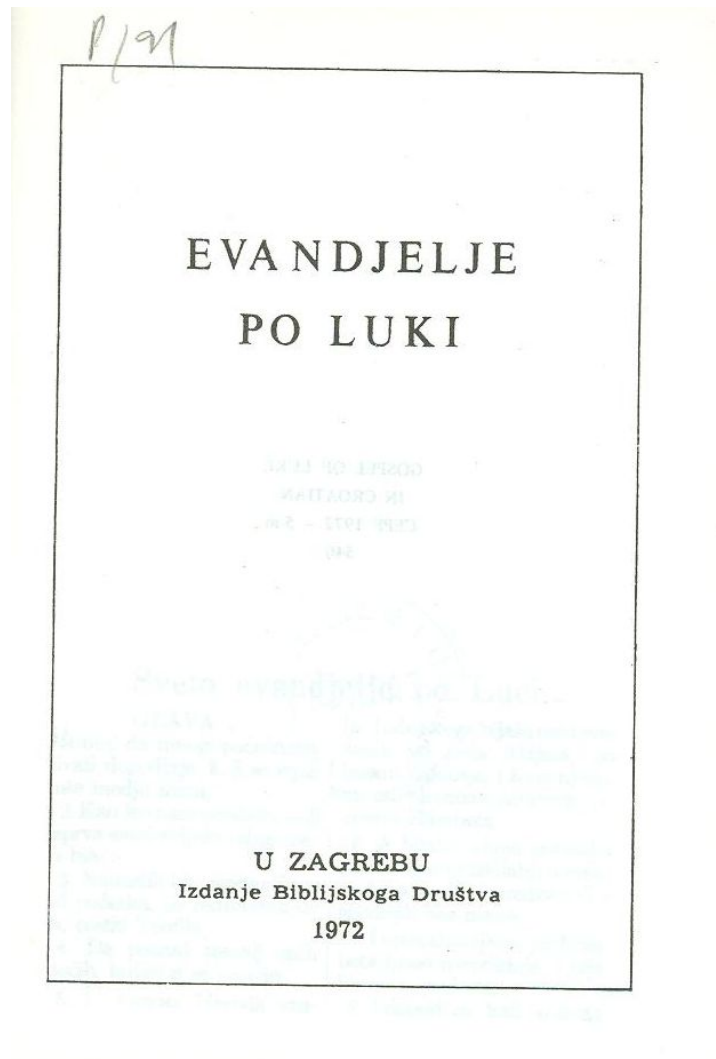
(NSK: 437.986)

PRILOG 35.

Evandjelje po Luki (1972): naslovnica

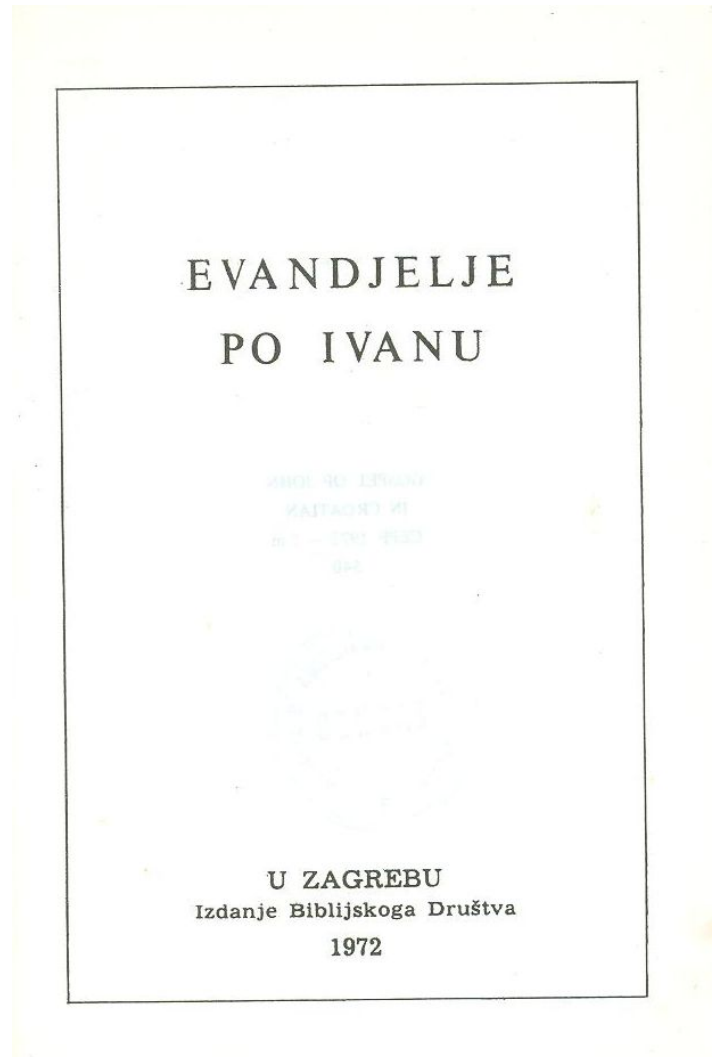
(NSK: 437.984)

PRILOG 36.

Evandjelje po Ivanu (1972): naslovnica

(NSK: 437.983)

PRILOG 37.

Specifikacija narudžbe za tiskanje *Novoga zavjeta Gospoda našega Isukrsta* (1888)

(CUL – BFBSL – BFBSA – BSA: RSC – FDSCM, sv. 4 [BSA/C20/4])

PARTICULARS explanatory of the Proposal of *Mr. A. Holzhausen* at *Vienna* to print an Edition of *5000* copies of the *Croat N Test & Ps. 32°* consisting of *30* sheets of *16* pages.
Last Edition of *5000* Copies received *July 1886*

	<i>s.</i>	<i>d.</i>	
Price of last Edition per copy: In-Sheets,			2 4/10
Price of Binding: Half-bound,			
Sheep cloth			3 3/10
Roan, gilt			

Average annual circulation of the Edition for the last three years, *3000* copies.

Stock of the Edition now in hand, *1500* copies.

The price of the proposed Edition per Copy:	<i>s.</i>	<i>d.</i>	SELLING PRICE	
Price In-Sheets,			<i>s.</i>	<i>d.</i>
Price of Binding: Half-bound,				
Sheep cloth				3 6/10
Roan, gilt				

Composition per Sheet, of – pages.	<i>From Plates.</i>

Printing per Ream	<i>1/4 –</i>

Stereotyping per Sheet, plaster	–

Electrotyping per Sheet	–

No. of Pages set at one time – Pages.

No. of Sheets per Month *10* Sheets.

Date when the work can be commenced *Immediately*

Price and Weight of Paper per Ream *1/8 – 4 (??)*

To whom the correction of the Press be entrusted? –

Price of Proof reading –

Date *12 January 1888*

Henry Edw. Millard

ŽIVOTOPIS

Mr. sc. Mislav Kovačić rođen je 16. kolovoza 1978. u Zagrebu. Osnovnu školu završio je u Samoboru, a klasičnu gimnaziju u Zagrebu. Na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu 2003. godine diplomirao je teologiju, a 2011. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu diplomirao je japanologiju. Poslijediplomski studij iz teologije upisao je 2007. godine na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu, na kojem je 2011. godine magistrirao dogmatsku teologiju te nastavio doktorski studij. Godine 2010. na Hrvatskim studijima u Zagrebu upisao je poslijediplomski doktorski studij kroatologije. Nakon odsluženja vojnoga roka od 2004. godine radi kao redaktor u izdavačkoj kući "Kršćanska sadašnjost", a od 2010. godine zaposlen je na Hrvatskim studijima kao znanstveni novak u suradničkom zvanju asistenta, na projektu prof. dr. sc. Branke Tafre "Hrvatska književno-jezična baština (16–19. st.) u suodnosu s europskom". Objavio je 1 knjigu, 10 znanstvenih radova i 3 prikaza. Sudjelovao je na 2 domaća i 3 međunarodna simpozija. Bio je članom uredničkoga vijeća *Enciklopedijskoga teološkoga rječnika*. Prevodi s engleskoga i talijanskoga jezika: preveo je i redigirao više od 40 knjiga. Godine 2014. bio je, za potrebe doktorskoga rada, na istraživačkom boravku na Sveučilištu u Cambridgeu (Ujedinjeno Kraljevstvo).

Znanstveni interesi: interdisciplinarni dodiri filologije i teologije, dijakronijska semantika, hrvatska glagoljaška baština, teologija jezika, franciskanologija, engleski srednjovjekovni misticizam, jezik zen budizma, komparativne teme iz hrvatske i japanske kulture.

POPIS RADOVA

a) Knjiga:

Proces duhovne preobrazbe prema srednjovjekovnom anonimnom spisu Oblak neznanja. – Kršćanska sadašnjost : Zagreb, 2014. – 179 str. – (Biblioteka Teološki radovi ; 74).

b) Znanstveni radovi:

Metamorfoze Mediterana u Pavićevu prepjevju *Flos medicinae*. – AAVV. – *Zbornik o Emeriku Paviću : zbornik radova sa znanstvenoga skupa "Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj, Osijek, 23.–25. svibnja 2013. godine.* – Pavao Knezović, Marko Jerković (ur.). Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu : Zagreb, 2014. – 498 str ; str. 117–134. – (Biblioteka Tihi pregaoci ; 12).

Razmatranje o povijesti (a prema njezinu rječopisju). – *Fluminensia* XXV (2013), br. 1 : str. 135–150.

Čuvanje hrvatske glagoljaške baštine kao franjevačka vrednota. – AAVV. – *Prolínání slovanských prostředí : Sborník Konference mladých slavistů.* – Marcel Černý, Kateřina Kedron, Marek Příhoda (ur.). – Filozofická fakulta Universita Karlova – Červený Kostelec : Prag, 2012. – 317 str. ; str: 61–68.

Franjevaštvo i matematika – prilog djelu fra Mate Zoričića. – AAVV. – *Zbornik o Mati Zoričiću : zbornik radova sa znanstvenoga skupa "Mate Zoričić i prosvjetiteljstvo u redovničkim zajednicama tijekom 18. stoljeća, Skradin, 19.–21. svibnja 2011. godine.* – Pavao Knezović, Marko Jerković (ur.). – Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu : Zagreb, 2012. – 582 str. ; str. 131–145. (Biblioteka Tihi pregaoci ; 10).

Prisveti krix Isukarstov i krix karstiana. Teologija križa fra Ivana Ančića između nasljedovanja serafskoga oca Franje i prilika u zemlji bosanskoj. – AAVV. – *Zbornik o Ivanu Ančiću : zbornik radova sa znanstvenoga skupa "Fra Ivan Ančić Dumljanin", 1624.–1685., Tomislavgrad, 13.–15. svibnja 2010. godine.* – Pavao Knezović (ur.). – Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu : Zagreb, 2011. – 431 str. ; str. 87–107. – (Biblioteka Tihi pregaoci ; 9).

Hrvatska jednakovrijednica za latinski naziv *latrinae* i tvorba imenica dometkom *-lište*. – *Lingua montenegrina* III (2010), br. 6 : str. 109–118.

Božja vladavina u Ps 97. – *Bogoslovska smotra* LXXX (2010), br. 4 : str. 993–1014. – (Suautor: Božo Lujčić.).

Tribina "Teološki četvrtak" : povijest nastanka, kronologija, bibliografija. – *Bogoslovska smotra* LXXIV (2004), br. 1 : str. 165–179.

Utjecaj crkvene glazbe na stvaranje kulturnog identiteta u globalizacijskim procesima. – *Sveta Cecilija* 73 (2003), br. 1 : str. 3–6. – (Suautor: Gordan Črpić.).